Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського

В.В. Корнієнко

КОРПУС ГРАФІТІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

(XI – початок XVIII ст.).

Частина IV:

Приділ свв. Іоакима та Анни

(північна сторона)

КИЇВ 2013

УДК 75.052(477-25)"10/17"
ББК 85.14(4 - Укр-2К)
К67

Корнієнко В.В.
Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). – К.: Горобець, 2010. –
.
Ч. 4: Приділ свв. Іоакима та Анни (північна сторона). – К., 2013 – 656 с.: іл.

Четверта частина „Корпусу графіті Софії Київської" присвячена науковій публікації виконаних у північній частині приділа свв. Іоакима та Анни 949 написів та малюнків. Окрім них, в науковий обіг вводяться два щойно виявлені малюнки з Георгіївського приділа. Публікація епіграфічних пам'яток здійснена з детальним розбором текстів, палеографічними аналізом та датуванням. Цьому присвячений перший розділ книги. У другому висвітлюються попередні результати дослідження опублікованих написів та малюнків. Складовою частиною книги є таблиці фотографій та прорисовок кожного графіті, додаток з вказівкою координат їх розташування, словник слів, що зустрічаються в текстах.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор **Марія Федорівна Дмитрієнко**

доктор історичних наук, професор **Ірина Борисівна Матяш**

доктор історичних наук, професор **Василь Іринархович Ульяновський**

доктор філологічних наук, професор **Микола Іванович Зубов**

Відповідальний редактор
доктор історичних наук, професор **Надія Миколаївна Нікітенко**

Затверджено до друку Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (протокол № 4 від 21.06.2011)

© В.В. Корнієнко, 2013
© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2013

ПЕРЕДМОВА

Книга є четвертою частиною задуманого нами багатотомного „Корпусу графіті Софії Київської", що має на меті зробити доступним широкому науковому загалу повний обсяг епіграфічних пам'яток Софійського собору, виконаних на його стінах протягом сімох століть – від часу зведення храму в другому десятилітті XI ст. до початку XVIII ст., коли його стіни були побілені й на них виконали новий розпис.

Частини „Корпусу" структуровані за архітектурними об'ємами собору, однак величезна кількість виявлених у приділі свв. Іоакима та Анни графіті змусили нас розбити матеріал на два томи. Четвертий присвячений публікації пам'яток епіграфіки його північної сторони – 949 написів та малюнків. Окрім них, до четвертої частини „Корпусу" включені два графіті з приділа св. Георгія Великомученика, виявлені нещодавно, через що до першого тому [Корнієнко 2010] не увійшли.

В наших попередніх книгах нами були викладені принципи та структура подання матеріалу, методи його наукової обробки. З огляду на це в даному виданні ми лише наголосимо на основних моментах, що дозволить читачеві краще зрозуміти структуру книги.

Перш за все нагадаємо, що термін „графіті" нами не відміняється, оскільки в сучасній українській мові він не має відмінку однини [Великий тлумачний словник 2005, с. 260; Новий словник 2008, с. 170]. Слова „напис" та „запис" вживаються нами як синоніми з метою уникнення повторювання.

Над складанням корпусу софійських графіті працює не лише автор книги. Вивчення епіграфічних пам'яток здійснюється під керівництвом доктора історичних наук, професора Н. Нікітенко, яка приймає особисту участь у вивченні ряду написів давньоруського часу. Дослідження текстів написів XVI –XVII ст., переважно виконаних латиницею, проходить за участю кандидата історичних наук Н. Сінкевич, а грекомовних написів XI – XIII ст. – аспіранта Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України Д. Гордієнка. Користуючись нагодою, хочемо висловити вищеназваним дослідникам вдячність за допомогу в підготовці та редагуванні матеріалів.

Застосовувана нами методика дослідження софійських графіті передбачає ретельне обстеження поверхні стіни з метою виявлення всієї кількості графіті, фотографування кожного з них, друк фотографії та виконання по ній прорисовки безпосередньо в соборі.

При цьому до уваги беруться такі моменти, як структура та стан збереження фрескового тиньку в місці розташування графіті, форма каналів прорізів, яка залежить як від застосовуваного інструменту, так і від подальшого впливу на них природних та антропогенних чинників [докл. див.: Корнієнко 2011, с. 3-6]. Такий підхід дозволяє впевнено відділити складові графіті від випадкових пошкоджень тиньку та реконструювати літери чи елементи малюнка відповідно до оригіналу. З огляду на необхідність ретельного вивчення поверхні фрескового тиньку, ми консультуємось із завідувачем науково-реставраційної майстерні Національного заповідника „Софія Київська", головним художником-реставратором

А. Остапчуком, а також з художником-реставратором Л. Колодницьким, яким також висловлюємо подяку за допомогу в епіграфічних дослідженнях.

Прорізи наводяться тушшю та переносяться на чистий аркуш паперу. Виготовлена таким чином прорисовка сканується, після чого шляхом інверсії відсканованого знімку виготовляється т.зв. „виворітка", яка в тому ж масштабі з'єднується з фотографією. Завдяки цьому читач матиме змогу побачити наявне на фресці графіті та його чисті контури. Всі фотографії зводяться в окремі таблиці, що подаються наприкінці першого розділу.

У першому розділі всі виявлені на одній фресці епіграфічні пам'ятки об'єднані в окремі блоки. На початку кожного наводиться інформація щодо розташування досліджуваної ділянки в межах архітектурного об'єму храму, критерії визначення образів святих та зображення на фресці, стан збереження стародавнього тиньку, кількість та номери наявних графіті.

Опис кожної епіграфічної пам'ятки наводиться за розробленою нами усталеною структурою, що містить кілька основних пунктів.

Номер надається кожному окремому графіті, він відображає порядок дослідження та складання облікової картки. Оскільки нами прийнята нумерація С. Висоцького, то введені дослідником у науковий обіг написи та малюнки зберігають попередні номери. За необхідності надані пам'яткам епіграфіки номери можуть отримувати додаткові позначення, наприклад, № 1, № 1а, № 1б тощо.

Історіографія. В цій частині зазначається, ким був опублікований напис або малюнок, хто з дослідників коригував його прочитання чи опис, аналізуються спірні моменти в плані прочитання або реконструкції тексту, які стало можливим виявити під час порівняння опублікованих графіті та досліджуваного нами оригіналу безпосередньо на фресці.

В частині *прочитання напису* текст наводиться в тому вигляді, в якому він зберігся на фресці, з показом втрачених складових, які передаються знаком „–". Проте, враховуючи той факт, що не завжди ми можемо впевнено встановити скільки саме втрачено літер, кількість знаків „–" не завжди може відповідати реальній кількості відсутніх літер. Стосовно малюнків-графіті, то ми наводимо їх стислий опис.

Пропонуючи *реконструкцію* наявного тексту ми використовуємо чотири види дужок: **[ ]**, **( )**, **/ /**, **{ }**. У *квадратних* вказуються знищені через пошкодження тиньку літери; у *круглих* – пропущені авторами написів навмисно під час скорочення слів або ненавмисно помилково; у *скісних* – випадкові подвоєння літер, коли в процесі виконання автору не вдалося виконати літеру (наприклад, тиньк викришився), тому він прокреслив її поруч; у *фігурних* – реконструйовані за змістом частини та закінчення слів у незавершених написах.

Відмінною рисою сучасних досліджень софійської епіграфіки є те, що побудові реконструйованого тексту передує аналіз чітко ідентифікованих літер та тих, визначення яких не повністю впевнене. На підставі цих фактів будується модель тексту, правильність якої перевіряється повторним вивченням (чи повторними вивченнями) оригіналу напису. І лише після цього остаточного етапу пропонується авторський варіант прочитання всього тексту.

Кожен текст обов'язково супроводжується перекладом українською мовою. Всі умовні позначення втрачених чи пропущених літер реконструйованого тексту в перекладі не передаються.

Наступним моментом опису графіті є встановлення вірогідних *хронологічних меж* виконання напису або малюнка. При цьому ми спираємось, по можливості, на декілька критеріїв.

Вивчення форми каналів прорізів дозволяє в більшості визначити три різні часові етапи виконання графіті:

- друге десятиліття XI ст.: згладжені прорізи, нерідко зі слідами фарби, що свідчить про їх виконання по сирому тиньку;

- друга чверть XI – кінець XVI ст.: внутрішня поверхня каналів прорізів нерівна, що свідчить про їх видряпування по сухому тиньку;

- кінець XVI – кінець XVII ст.: форма каналів прорізів відрізняється від попередньої дещо „розірваними" краями біля поверхні.

Цей критерій спирається на ретельне вивчення прорізів з метою аналізу рівня їх ерозії під дією природних чинників. Звичайно, датування за ним є доволі умовним, адже середній проміжок часу охоплює близько шести століть. Проте, нажаль, для багатьох графіті він залишається наразі єдиним можливим для датування.

Окрім форми прорізів, певну допомогу в датуванні може надати вивчення стратиграфії розташування графіті, коли вдається встановити передування одного запису чи малюнка іншому. Це дозволяє визначити гранично можливу верхню або нижню хронологічну межу його появи. Втім, застосування цього критерію буде продуктивним лише тоді, коли встановлений відносно точний проміжок часу появи хоча б одного з графіті.

Наразі найбільш точним критерієм, якщо, звісно, у тексті не вказане пряме датування, виступає палеографічний аналіз його складових. У цьому відношенні для датування давньоруських графіті ми спираємось на результати дослідження А. Зализняком корпусу датованих за стратиграфією новгородських берестяних грамот XI – XV ст. [Зализняк 2000] та Б. Рибаковим датованих епіграфічних пам'яток XI – XIV ст. [Рыбаков 1964].

Однак одразу варто наголосити, що напрацювання А. Зализняка не зведені нами до абсолюту як єдиний метод встановлення часу появи та зникнення певних палеографічних ознак. Справа в тім, що методика позастратиграфічного датування розроблена вченим на основі даних новгородських берестяних грамот, вона доведена до середини XV ст. Її застосування для визначення хронології епіграфічних пам'яток Софії Київської дійсно цілком допустиме [Зализняк 2004, с. 237-239], однак при цьому варто зважати, що вона спирається виключно на північноруські матеріали, які мають певні відмінності порівняно з південноруськими. Ці відмінності були встановлені під час вивчення прямо датованих графіті Софії Київської та інших епіграфічних пам'яток, що мають стратиграфічне датування.

Наприклад, ІС-подібна розімкнута **к**, згідно спостережень А. Зализняка, в новгородських берестяних грамотах з'являється з першої чверті XII ст. [Зализняк 2000, с. 172-173], однак така її форма в софійській епіграфіці зустрічається на сто років раніше, її можемо бачити в датованих написах 1018/1021 р. (№ 1684 [Корнієнко 2011, табл. LI, 2]), 1052 р. (№ 3 [Высоцкий 1966, табл. III, 1; IV, 1]) та 1078 р. (№ 9 [Высоцкий 1966, табл. XI; XII]). В написі № 52 [Корнієнко 2011, табл. L], що прямо датується 1285 р., присутні палеографічні ознаки, такі як А-подібна **д** та **ѣ** з петлею кутом вперед, форми написання яких, зважаючи на матеріали новгородських берестяних грамот, зникають наприкінці XII ст. Такі

випадки не поодинокі [див., напр.: Корнієнко 2008], зафіксовані вони й іншими дослідниками.

Цю тезу добре ілюструє приклад аналізу напису на пірофілітовому біконічному пряслиці, виявленому в 1996 р. у Вишгороді, опублікованому Р. Орловим та В. Козюбою [Орлов, Козюба 2008, с. 35-39]. Автори публікації відмітили невідповідність між співвідношенням датування часу потрапляння пряслиця до землі з часом побутування палеографічних ознак деяких літер. Так, за стратиграфією верхньою хронологічною межею археологізації пряслиця є остання чверть XI ст., однак для літер ѧ (без перекладини) та ъ (петля з двома заломами) нижньою хронологічною межею палеографічних ознак є, відповідно, друга чверть XII ст. та друга чверть XIII ст. [пор.: Зализняк 2000, с. 204-205, 216-217; Орлов, Козюба 2008, с. 38, 35]. Як бачимо, в першому випадку відмінність становить півстоліття, в другому – більше століття.

Тож з усією очевидністю виявляється необхідність врахування специфіки написання окремих літер в південноруських писемних та епіграфічних пам'ятках. Ігнорування цього факту є грубою методологічною помилкою.

Відтак, для уточнення часу появи тих чи інших форм написання літер в південноруській епіграфіці ми залучаємо зібрані Я. Запаском описи рукописних книг XI – XVII ст., де автор наводить фотографії сторінок рукописів [Запаско 1995], а також доступні нам факсимільні видання самих рукописів, аналізуємо форми написання літер у легендах на монетах початку XI ст. Володимира, Святополка та Ярослава [Сотникова, Спасский 1983] та застосовуємо результати власних досліджень софійських датованих графіті.

Отже, хоча в основу палеографічного датування покладені напрацювання А. Залізняка, нами обов'язково враховуються часові відмінності написання деяких форм літер в південноруській писемній та епіграфічній традиції. З огляду на це в ряді випадків пропоноване нами датування не збігається з хронологічними рамками виконання напису, встановленими виключно на підставі позастратиграфічного методу датування новгородських берестяних грамот. Зважаючи на скутість обсягів даного видання, специфіка написання кожної літери не може бути спеціально оговорена в коментарях до всіх написів. В подальшому ми плануємо скласти зведені таблиці форм написання літер для більш об'єктивного визначення хронології південноруських епіграфічних пам'яток, публікації яких буде присвячене окреме видання.

В роботі по встановленню палеографічного датування графіті нами виготовляються датуючи матриці на підставі аналізу всіх літер напису, потім вони коригуються з урахуванням південноруської специфіки написання окремих літер. Зважаючи на обмежені обсяги книги, такі подвійні матриці не наводяться в тексті, а в рубриці „датування" ми обмежуємось зазначенням найбільш важливих для встановлення часу виконання палеографічних ознак. Однак це не означає, що форми інших літер напису нами зігноровані. Вони обов'язково враховуються, однак форма їх написання притаманна великим хронологічним діапазонам, які охоплюють і зазначений проміжок часу. З цієї причини вони не можуть суттєво вплинути на датування.

Для встановлення часу виконання пізніших графіті застосовуються роботи Є. Карського [Карский 1928] та Л. Черепніна [Черепнин 1956], виконані

В. Панашенко порівняльні таблиці скоропису урядових документів та магістратських книг Гетьманщини середини – другої половини XVII ст. [Панашенко 1974].

Окрім того, ще одним застосовуваним критерієм для визначення хронологічних меж появи графіті є типологічний аналіз, наразі більш надійний для датування *глаголичних* написів, час появи яких окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIII ст. [Медынцева 1978, с. 30; Столярова 1998, с. 56-69].

Не маючи достатньо даних для палеографічного датування *грекомовних* графіті Софії Київської, наразі ми приймаємо висновок О. Євдокімової, яка відносить верхню хронологічну межу їх появи до кінця XIII ст. [Евдокимова 2008а, с. 23]. Відтак, грекомовні написи, якщо час їх виконання не може бути впевнено визначений за наявною в тексті інформацією, датуються в межах другої чверті XI – кінця XIII ст. Втім, підписи до фрескових образів, навіть грецькою мовою, виконувались русичами, тож датування таких написів здійснюється на підставі кириличної палеографії. Адже в цьому випадку на формі літер відбивались особливості, притаманні кириличним графіті.

Щодо виконаних *латиницею* написів, то вони видряпувались, як показують сучасні дослідження, протягом останньої чверті XVI – кінця XVII ст. [Сінкевич, Корнієнко 2009]. Тобто, якщо напис не може бути датований за наявною в ньому інформацією, цими хронологічними рамками визначається можливий час появи таких графіті.

Хронологічний діапазон *вірменомовних* графіті Софії Київської охоплює проміжок часу від початку XVI до початку XVII ст. Щоправда, Г. Григорян наводить два написи (№ 16 та № 20 за нумерацією дослідника) пізнішого часу – 1657 р. та 1751 р. Остання дата виглядає абсолютно невірогідною, адже стіни храму були потиньковані та заново розписані на початку XVIII ст. Ретельне вивчення написів, проведене нами за сучасною методикою, дозволило встановити, що під час визначення літер, які позначають дати, були допущені помилки. Так, у віднесеному до 1751 р. написі останню літеру дати ՌՄ слід розглядати не як Մ, а як Ր: за нижню перемичку Մ було прийнято вибій в нижній частині літери, а за її праву щоглу – фрагмент хвилястої лінії, яка відділяла літери нижнього напису від верхнього й одночасно виконувала роль титла. Тобто, дату слід розглядати не як 1200 (1751) р., а як 1020 (1571) р. Вивчення літер запису 1657 р. дозволило встановити, що рік був визначений помилково, адже в даті ՌՀՁ замість середньої Հ (100) чітко читається Ր (20). Відтак, тут зазначений не 1106 (1657) р., а 1026 (1577) р.

За типологічним методом датується більшість записів обчислення кількості проведених поминальних служб, хронологічні рамки побутування яких охоплюють проміжок часу від другої чверті XI до кінця XIV ст. [Корниенко 2010, с. 418; Корнієнко 2009, с. 102].

Окрім того, певну допомогу у визначенні відносної хронології написів надає спостереження над структурою формули. Так, традиційна молитва „*Господи, поможи рабу своєму*" зустрічається протягом XI – XV ст. Тож, якщо в тексті відсутні чіткі палеографічні ознаки, виконаний за усталеною формулою запис може бути датований на підставі хронології побутування.

В останньому пункті опису графіті під назвою „*категорія*" вказується, до якої групи віднесений напис або малюнок. Назвам категорій відповідають

назви підрозділів другого розділу „Коментарі та дослідження графіті північної частини приділа святих Іоакима та Анни", в якому ми намагаємось визначити вірогідні мотиваційні чинники появи графіті, аналізуємо закладену в них історичну інформацію, а також прагнемо встановити можливий змістовний контекст того чи іншого малюнка, його можливі аналогії та прототипи. Слід зауважити, що, оскільки на цьому етапі дослідження написи цікавлять нас як цілісний текст, вони в цьому розділі наводяться без дужок, якими ми позначаємо втрачені чи пропущені літери.

До книги включені плани Софійського собору з вказівкою місць розташування графіті, додаток у вигляді таблиці їх площинних координат, а також вказівник слів, що зустрічаються в текстах написів.

Розділ І.
ГРАФІТІ ПІВНІЧНОЇ СТОРОНИ ПРИДІЛА СВЯТИХ ІОАКИМА ТА АННИ

І.1. *Фреска з образом св. Єрміонії*

Знаходиться; у північно-західному куті західного компартимента на південній грані лопатки стіни (табл. II, 1). Поверхня тиньку в багатьох місцях пошкоджена дрібними вибоями та подряпинми, які зараз закриті шпаклівкою. Невелика ділянка в нижній частині фрески біля ребра стовпа не збереглась, втрачена також верхня частина. На фресці виявлене лише одне графіті № 2094 (табл. II, 2), завдяки якому вдалося правильно ідентифікувати образ святої.

Графіті № 2094 (табл. III)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений. Верхній рядок зберігся повністю, тут простежуються літери **ϾТЫИ** з горизонтальним титлом над першими двома. Другий рядок складався з чотирьох або п'яти знаків, з них збереглись лише дві останні літери **ⷬЪ**. Нижче тиньк настільки пошкоджений, що неможливо встановити кількість втрачених літер.

Структура тексту вказує, що перед нами підпис до фрески. Враховуючи, що тут знаходиться жіночий образ, реконструювати перше слово слід як прикметник жіночого роду у форму **ϲ(ⷠѧ)тыи[ѧ]** '*свята*', в якому остання літера розпочинала другий рядок. Зважаючи на наявну структуру рядка – одна або дві знищені літери та склад **ⷬъ** наприкінці – найбільш вірогідним буде реконструювати тут жіноче ім'я [**Иє**]**ⷬъ**[**миѳна**] '*Єрміонія*'. Адже використання після „рци" „єра" свідчить про те, що наступною літерою мала бути приголосна. Таким умовам з-поміж жіночих імен святих задовольняє лише Єрміонія.

Датування. Форми написання прямолінійної **ⷬ** з петлею кутом вгору, **ъ** з нахиленою щоглою й петлею кутом вперед, а також **ы** без перемички, дозволяють датувати графіті в межах кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

І.2. *Фреска з образом невідомої святої мучениці*

Знаходиться в арці-переході між західними компартиментами центральної нави та приділа св. Іоакима та Анни на східній грані лопатки стіни (табл. II, 1). Поверхня стіни пошкоджена численними дрібними вибоями та подряпинами, що нині закриті шпаклівкою, місцями стародавній тиньк слабо розчищений від пізнішої олійної фарби XIX ст. В нижній частині фреска має втрати. На ній виявлено сім графіті, яким надано порядкові номери від 2095-го по 2101-й (табл. II, 2).

Графіті № 2095 (табл. IV, 1)

Складові напису пошкоджені вибоями, слабо розчищені від шпаклівки та пізнішої олійної фарби XIX ст., тиньк навколо зберігся погано. Втім, можемо встановити, що текст з самого початку містив лише п'ять знаків, які можуть бути прочитані як **ⷮⷠⷬⷭⷣ**.

Датування. За формою написання **ⷮ** з язичком догори графіті найвірогідніше датувати початком XIV – кінцем XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2096 (табл. IV, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений та слабо розчищений від олійної фарби XIX ст. На початку рядка відносно впевнено читається літера **Є**, на деякій відстані від неї – **О** та **А**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2097 (табл. IV, 3)

На поверхні стіни прокреслений напис, що складається з чотирьох літер. Дві перші впевнено визначаються як **НЬ**, дві останні, менш впевнено, як **ОЬ**.

Датування. За формою написання **ь** з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2098 (табл. IV, 4)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, його складові в більшості закриті шпаклівкою та слабо розчищені з-під олійної фарби XIX ст. У верхньому рядку впевнено ідентифікуються літери **НЄЄ**. В нижньому на початку рядка простежується, вірогідно, **Є**, далі тиньк пошкоджений на розмір двох-трьох літер. Останній знак може бути прочитаний як **А**, **Ѧ** або **Д**.

Датування. Форма прорізів, частково розчищених від шпаклівки, дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2099 (табл. IV, 5)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, однак його складові відносно читаються як латиничні **WNM**. Втім, не виключена можливість їх прочитання як кириличних **ШИМ**. Зважаючи на те, що у Георгіївському приділі виявлений схожий латиничний напис (№ 1026), який складається з трьох літер **NZR** [Сінкевич, Корнієнко 2009, с. 167, табл. XL; Корнієнко 2010, с. 92, табл. CLIII, 2], перший варіант ідентифікації літер видається нам більш ймовірним.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений в межах останньої чверті XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2100 (табл. V, 1)

Тиньк в місці розташування однорядкового напису сильно пошкоджений. На початку рядка читається склад **НЄ**, далі знаходиться вибій на розмір трьох-чотирьох знаків, наприкінці збереглись літери **ИА**.

Датування. Загальний вигляд літер дозволяє найвірогідніше віднести час появи графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2101 (табл. V, 2)

Незважаючи на дрібні пошкодження тиньку, на фресці впевнено читається ім'я **ѳєофіл**[**ъ**] '*Феофіл*'. Напис виконаний великими літерами, причому перші три були видряпані більш ретельно, їх прорізи відносно глибокі. Наступні складові прокреслені менш якісно, їхні прорізи неглибокі, місцями ледь про-

стежуються. Петлі ѳ надто широкі, вони не змикаються зі щоглою. Остання ъ знищена вибоєм, від неї збереглась лише частина петлі та хвоста.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

І.3. *Фреска з образом св. Пелагії Антіохійської*

Знаходиться в арці-переході між західними компартиментами центральної нави та приділа св. Іоакима та Анни на західній грані західної лопатки третього від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Як образ святої Пелагії Антіохійської фреска ідентифікована Н. Нікітенко [Никитенко 2004, с. 248], Н. Герасименко, А. Захарова та В. Сарабьянов не заперечували цій атрибуції, проте більш вірогідним вважали визначати образ як св. Параскеву П'ятницю [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2003, с. 219-220]. Поверхня фрескового тиньку доволі щільно вкрита дрібними вибоями, подряпинами, місцями вона слабо розчищена від олійної фарби XIX ст. В правому нижньому кутку біля ребра наявні невеликі втрати тиньку. На досліджуваній ділянці виявлено вісім графіті, яким надано порядкові номери від 2102-го по 2109-й (табл. II, 2).

Графіті № 2102 (табл. VI, 1)

На фресці прокреслені дві великі літери **КѲ**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2103 (табл. VI, 2)

По фресковому тиньку прокреслена літера **А**. В цілому вигляд літери та форма прорізів дозволяють визначити, ще це та попереднє графіті були виконані одним автором.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2104 (табл. VI, 3)

На поверхні стіни простежуються літери **ѲІ**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2105 (табл. VI, 4)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, простежується лише прорізана голкою літера **Є**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2106 (табл. VI, 5)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена численими вибоями. За контурами можуть бути визначені літера **Ъ** у верхньому рядку та **С** – в нижньому.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2107 (табл. VII, 1)

Тиньк в місці розташування напису значно пошкоджений вибоями, внаслідок чого простежуються лише окремі його складові: **ѧ**, можливо **І** або **Т** на початку рядка та два склади **НИ** наприкінці. Через значні пошкодження реконструкція тексту неможлива.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2108 (табл. VII, 2)

Напис знищений вибоєм, збереглась лише одна літера **ѵ**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2109 (табл. VII, 3)

Незважаючи на пошкодження тиньку, на фресці відносно добре простежується малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

І.4. ***Фреска з зображенням орнаменту***

Знаходиться в північно-східному куті західного компартимента на південній грані західної лопатки третього від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Збереженість поверхні стародавнього тиньку доволі добра, незважаючи на низку дрібних вибоїв. На фресці виявлено шість графіті, які отримали порядкові номери від 2110-го по 2115-й (табл. II, 2).

Графіті № 2110 (табл. VIII, 1)

На фресці тонким гострим предметом, вочевидь, голкою, прокреслені літери **ПѲ** та, на деякій відстані, **Ѧ**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2111 (табл. VIII, 2)

На поверхні стіни простежується літера **Ꝑ**. Тиньк навколо неї містить невеликі вибої, нині зашпакльовані, що справляє враження, ніби літера є складовою більшого запису. Насправді ж він з самого початку містив лише одну складову.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2112 (табл. VIII, 3)

По фресковому тиньку прокреслений знак у вигляді вертикальної риски

з трикутним розширенням зверху. Трохи ліворуч та нижче прокреслена ще одна вертикальна риска. На перший погляд малюнок може розглядатись як незавершене зображення хреста з розширеними у вигляді трикутників кінцями: автор прокреслив верхню частину щогли з трикутним завершенням, а потім почав виконувати її нижню частину, проте йому не вдалося зімкнути обидві складові перекладини. Однак спостереження над особливостями виконання прорізів вказує, що нижня частина „щогли" прокреслювалась згори донизу, тож автор мав всі можливості зімкнути нижню вертикальну риску з верхньою. Однак він цього свідомо не зробив, тож вірогідно, що автор прагнув прокреслити саме таку фігуру, яку ми бачимо нині на поверхні тиньку.

Датування. За формою прорізів графіті має датуватись в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2113 (табл. VIII, 4)

На фресці прокреслена велика літера **М**.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2114 (табл. VIII, 5)

Ліворуч від попереднього напису простежується літера **о**, виконана тим же інструментом і тим же автором. Однак доволі велика відстань між обома літерами (12 см) примушує розглядати їх як два окремі записи.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити хронологічні межі появи графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2115 (табл. VIII, 6)

По фресковому тиньку прокреслений шестикінечний хрест, що складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

І.5. *Фреска з образом невідомої святої*

Знаходиться в північно-східному куті західного компартимента на західній грані південної лопатки третього від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Збереженість поверхні стародавнього тиньку погана, в багатьох місцях вона пошкоджена численними вибоями та слабо розчищена з-під олійної фарби XIX ст. На фресці виявлено дев'ять графіті, які отримали порядкові номери від 2116-го по 2124-й (табл. II, 2). Напис № 2154 досліджувався спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 2116 (табл. IX, 1)

На поверхні стіни простежується велика літера **А**.

Датування. Скорописна форма написання **а** дозволяє віднести час появи графіті до середини – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2117 (табл. IX, 2)

На фресці прокреслена Христограма, утворена шляхом поєднання двох початкових літер **І** та **Х** імені ’Ιησοῦς Χριστός ‘*Ісус Христос*’.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити можливі хронологічні межі появи графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 2118 (табл. IX, 3)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена, проте за збереженими частинами можемо встановити, що на фресці прокреслені чотири кола, які перетинаються між собою. Найвірогідніше, перед нами незакінчене зображення хреста типу Безант. Подібні малюнки неодноразово зустрічались серед софійських графіті (№ 1031, № 1669).

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2119 (табл. IX, 4)

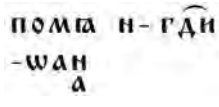
Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, проте в цілому можемо встановити, що він складався з чотирьох літер **ⲢⲀⲘⲖ**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2120 (табл. X, 1)

Фресковий тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями та слабо розчищений від олійної фарби XIX ст., проте майже всі його складові впевнено читаються:

Велика відстань між четвертою та п’ятою літерами пояснюється тим, що тут знаходилась щогла літери **ⲣ** графіті № 2121 тому автор запису № 2120 змушений був її оминати.

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином: **Ⲡⲟⲙⲓⲁⲛ**[**ⲏ**] **Ⲅ**(**ⲟⲥⲡⲟ**)**ⲇⲓ** [**Ⲓ**]**ⲱⲁⲛⲁ**.

Пом’яни, Господи, Іоанна.

Датування. Скорописні форми написання літер та структура формули дозволяють окреслити час можливої появи графіті серединою – кінцем XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2121 (табл. X, 2)

Поверхня тиньку в місці розташування напису дуже пошкоджена, від нього залишились літери **ⲢⲀ** та фрагменти двох інших. На нашу думку, більш вірогідним буде реконструювати текст як слово **ⲣⲁ**[**ⲃⲁ**] ‘*раба*’.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити можливі хронологічні межі появи графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2122 (табл. X, 3)

Поверхня стіни в місці розташування запису пошкоджена, проте великі за розмірами літери **ѦѦ** простежуються відносно добре.

Датування. За формою написання **а** з широко розкритою петлею та **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, графіті може бути датоване в межах другої чверті XII – кінця XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2123 (табл. XI, 1)

Тиньк в місці розташування запису пошкоджений вибоями, його складові простежуються слабо:

-ип-моʒ-рабоу-во---у---

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

[Г](оспод)и п[о]моʒ[и] рабоу [с]во[ємо]у …

Господи, поможи рабу своєму …

Датування. Форми написання **а** з видовженою спинкою, **б** та **в** з виступами зверху, нахиленої праворуч **ʒ** з розвилкою, прямолінійної **р** з петлею кутом вгору й виступом зверху, а також **оу**, в якому **о** та **у** не зближені, дозволяють датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XII ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею є середина XII ст., для якої більш притаманна така форма написання **оу**.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2124 (табл. XI, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями та слабо розчищений від олійної фарби, тому деякі його складові не простежуються зовсім:

Wol-Stefa-
--n 1651

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Wol[k] Stefa[n] [an]n(o) 1651.

Волк Стефан, року 1651.

Датування. В тексті прямо вказаний час виконання – 1651 р.

Категорія: пам'ятний напис.

І.6. *Фреска з образом св. Сави Освяченого*

Знаходиться в арці-переході між західним та другим із заходу компартиментами на південній грані південної лопатки третього від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святого ідентифікований на підставі інформації графіті № 2125 та іконографії образу [докл. див.: Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 240-241]. Збереженість поверхні стародавнього тиньку в цілому добра, незважаючи на наявність вибоїв та подряпин, особливо в нижній правій частині фрески. На ній виявлено дванадцять графіті, які отримали порядкові номери від 2125-го по 2136-й (табл. II, 2). Напис № 2134 досліджувався спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 2125 (табл. XII, 1)

Опубліковане О. Євдокімовою [Евдокимова 2008, с. 632-633], Н. Герасименко, А. Захаровою та В. Сарабьяновим [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 217, ил. 15].

Прорізи добре розчищені від шпаклівки, вони впевнено ідентифікуються:

ΘΑΓΗΟϹ

ϹΑΒΑϹ

Під нижнім рядком простежується невеликий вертикальний штрих, який нагадує фрагмент літери. Можливо, текст о αγιος Σαβας '*ὁ ἅγιος Σάββας*, *святий Сава*' мав продовження у вигляді епітету святого, проте тиньк в місці його ймовірного розташування не зберігся.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою, **в** та **г** з виступами зверху графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 2126 (табл. XII, 2)

Опубліковане Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Нікітенко, Корнієнко 2011, с. 94-95, рис. 6].

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, проте збережені фрагменти дозволяють повністю відновити його складові.

На початку рядка впевнено читається *С*-подібна **Ѕ**, над якою зберігся фрагмент нахиленого титла. За нею знаходиться фрагментарно збережена трохи менша за розмірами **Є**, що визначається за контекстом. Третя літера пошкоджена, проте наявні залишки дозволяють впевнено ідентифікувати її як **Ф**, над якою зберігся фрагмент хвилеподібного титла. За нею прокреслена трохи менша за розмірами **Є**. П'ята літера, незважаючи на дрібні вибої, чітко читається як **Л** з горизонтальним титлом над нею. Далі знову прокреслена **Є**. Сьома літера може бути ідентифікована як *С*-подібна **Ѕ**, восьма – як **Є**. Над ними прокреслене хвилясте титло складної форми, яке нагадує іншу *С*-подібну **Ѕ**. На перший погляд титло та сьома літера можуть бути сприйняті за **Ꙁ**, верхня та нижня частина якої не з'єднані. Проте дослідження оригіналу дозволило простежити верхню петлю **Ѕ**, що ніяк не могла виникнути у випадку виконання **Ꙁ**. Той самий результат дало вивчення титла – його нижня округла частина плавно переходить у горизонтальну частину, що було б неможливим, якби автор графіті справді прагнув прокреслити **Ꙁ**. Відтак, текст має розглядатись як запис року **ЅєΦєЛєЅє**, в якому до кожної цифри додано закінчення **–є**, тобто, тут зазначено 6536 (1028) р. Отже, напис мав читатися так: „{У літо } 6-ти тисячн**е**, 5-ти сот**е**, 30-т**е**, 6-т**е**".

Такий спосіб написання років доволі часто зустрічається в епіграфічних та писемних пам'ятках. Наприклад, в написі № 55 з Софії Київської до позначення сотень та тисяч додано закінчення **–ноѥ**, а десятків та одиниць – закінчення **–ѥ** [Высоцкий 1966, с. 98]. У графіті № 114 до всієї дати додано закінчення **–є** [Корнієнко 2011, с. 122]. У написі на хресті Володимира Ольгердовича літерні позначення тисяч та сотень також мають закінчення **–ноѥ** [Івакін, Козубовський 1993, с. 122, рис. 12]. В ряді записів писців у пергаменних кодексах до різних літерних позначень дат також додані закінчення (нумерація подається за Л. Столяровою): в № 167 до позначення тисяч додано закінчення **–ноє**, у № 212 –

закінчення –**нок**, в № 235 до числа дати додано закінчення –**и**, а в № 239 до позначення тисяч, сотень і десятків з одиницями додано закінчення –**к** [Столярова 2000, с. 187, 222, 235, 237].

Датування. В тексті прямо вказаний час виконання – 1028 р.; форми написання літер не суперечать датуванню графіті третім десятиліттям XI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2127 (табл. XII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена, прорізи закриті шпаклівкою. Втім, попри схематичність написання літер можемо встановити, що напис виконано вірменською мовою, він містить літери **ՌԻՉ**. Найвірогідніше розглядати ці три літери як вказівку року виконання. Вірменський календар використовує вірменські літери для позначення чисел. Він був прийнятий 11 липня 584 р. та веде відлік з 552 р. Відтак, для перекладу на сучасне літочислення до вказаної у записі слід додати 551. Отже, числове значення напису – 1026 р. за вірменською ерою літочислення, тобто, 1577 р.

Датування. В тексті прямо вказаний час виконання – 1577 р., що не суперечить хронології побутування вірменомовних графіті у Софії Київській.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2128 (табл. XIII, 1)

Складові напису виконані дуже тонким предметом, вірогідно, голкою. Оскільки тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений, а рельєф прорізів майже відсутній, можемо простежити лише склад **ⷯⷭ**, фрагменти ще однієї літери за ним, **ⷭ** та щоглу ще однієї літери за нею.

Датування. За формою написання **ⷯ** з виступом праворуч зверху графіті може бути датоване другою чвертю XI – другою чвертю XIV ст., найвірогідніше, в межах другої чверті – кінця XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2129 (табл. XIII, 2)

По фресковому тиньку вісьмома лініями, проведеними через одну точку, прокреслене зображення сяючої зірки.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з землею та небом.

Графіті № 2130 (табл. XIV, 1)

На фресці прокреслена Христограма, утворена шляхом поєднання двох початкових літер імені ’Ιησοῦς Χριστός ‘*Ісус Христос*’, причому спочатку була прокреслена **Χ**, а потім, через точку перетину скісних, горизонтальна **Ι**. З правої сторони Христограму огортає велике півколо.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити можливі хронологічні межі появи графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2131 (табл. XIV, 2)

На поверхні фрескового тиньку, незважаючи на пошкодження, просте-

жується подвійна Христограма, утворена шляхом поєднання двох літер **Х** імені Χριστός '*Христос*'.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2132 (табл. XIV, 3)

По фресковому тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Вигляд каналів прорізів вказує, що малюнок видряпаний по свіжому личкувальному розчину ще до нанесення фарби, яка збереглась у верхній частині щогли; відтак, графіті датується в межах другого десятиліття XI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 2133 (табл. XIV, 4)

На поверхні стіни простежується літера **М**. Тиньк навколо неї пошкоджений, відтак важко встановити, містив напис одну літеру чи складався з більшого за обсягом тексту.

Датування. Прорізи літери повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті визначається широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2134 (табл. XV)

Незважаючи на дрібні пошкодження, складові напису відносно чітко читаються. Верхній рядок складається з літери **P** та імені **Prokop** '*Прокіп*'. У нижньому рядку читаються літери **XZ** та прикметник **Dołepolsky** '*Долепольський*'.

Повний текст напису може бути представлений наступним чином:
P(ater) Prokop X(iąd)z Dołepolsky.
Отець Прокіп, священик Долепольский.

Датування. Зважаючи на хронологію латиничних написів Софії Київської та форму прорізів графіті датується останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2135 (табл. XVI, 1)

На фресці прокреслена фігура, що складається з чотирьох нахилених праворуч засічок, які перетинають дві нахилені ліворуч. Дещо нижче прокреслена ще одна нахилена праворуч засічка. Тобто, в цілому малюнок нагадує зображення сітки, подібні зображення часто зустрічаються в софійській епіграфіці.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2136 (табл. XVI, 2)

По фресковому прокреслений малюнок сяючої зірки або сонця. Подібні зображення зустрічаються в епіграфіці, зокрема, на східних монетах [див., напр.: Добровольский, Дубов, Кузьменко 1991, с. 75, рис. 37].

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з землею та небом.

І.7. *Фреска з зображенням орнаменту*

Знаходиться в північно-західному куті другого з заходу компартимента на східній грані південної лопатки третього від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. ІІ, 1). Збереженість фрески відносно добра, проте поверхня тиньку доволі щільно вкрита вибоями та слабо розчищена від пізнішої олійної фарби XIX ст. Тут виявлено чотири графіті, які отримали порядкові номери від 2137-го по 2140-й (табл. ІІ, 2).

Графіті № 2137 (табл. XVII, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, проте можемо встановити, що він складався з двох слів, особового та родового імен автора. Від першого збереглись лише дві літери **ⷪ**, друге впевнено читається як **Ꙁоколє[въ]** ‘*Соколів*’.

Датування. Прорізи закриті шпаклівкою, проте структура напису та загальні форми написання й розміри літер дозволяють окреслити час появи графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 2138 (табл. XVII, 2)

На фресці читаються літери **ⷢⷮⷭⷯ**, далі тиньк пошкоджений вибоями, що знищили решту тексту.

Датування. За формою написання **ⷭ** з видовженою спинкою та округлою петлею найвірогідніше датувати графіті серединою XI – кінцем XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2139 (табл. XVII, 3)

Під попереднім написом читається слово **Pio[t]r** ‘*Петро*’. Остання літера обведена в коло, яке, вочевидь, і знищило **t**.

Датування. Зважаючи на хронологію латиничних написів Софії Київської графіті датується в межах останньої чверті XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 2140 (табл. XVII, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису дуже пошкоджена, з-поміж його складових у верхньому рядку впевнено ідентифікуються літери **ⷪⷢ**, в нижньому – **Ꙁ** та, на деякій відстані, склад **ⷧⷪ**.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті визначається хронологічним діапазоном від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

І.8. *Фреска з образом св. Пантелеймона*

Знаходиться в арці-переході між другими з заходу компартиментами центральної нави та приділа св. Іоакима та Анни на східній грані східної лопатки третього від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. ІІ, 1). Образ святого визначається за іконографією, а також даними молитовних написів № 47 та № 48. У нижній частині стародавній тиньк втрачений, поверхня стіни вкрита дрібними вибоями та подряпинами, часто доволі щільними, місцями вона слабо розчищена від олійної фарби XIX ст. Під час досліджень С. Висоцького в науковий обіг була введена інформація про дванадцять графіті № 3, № 8, № 8а, № 47, № 48 (до складу були включені ще п’ять малюнків), № 196 та

№ 197. Нами були опубліковані записи № 454 та № 455, О. Євдокімовою – великий грекомовний напис, № 2213 за нашою нумерацією. Загальна ж кількість виявлених на фресці графіті становить 79 одиниць, їм присвоєні наступні номери: 3, 8, 8а, 47, 48, 48а-є, 196, 197, 454, 455, 2141-2213 (табл. II, 2). Написи №№ 454-455, 2185-2186 досліджувались спільно з Н. Сінкевич, №№ 2174, 2184, 2209 та 2213 досліджувались спільно з Д. Гордієнком.

Графіті № 3 (табл. XVIII)

Текст перших двох рядків опублікований С. Висоцьким в 1959 р. [Высоцкий 1959а, с. 243], повний – у 1966 р. [Высоцкий 1966, с. 16-18, табл. III, 1; IV, 1], пізніше він запропонував інший варіант реконструкції тексту [Висоцький 1998а, с. 134-135]. Окрім того, Б. Рибаков незалежно від С. Висоцького запропонував абсолютно інший варіант прочитання напису [Рибаков 1964, с. 13-14, табл. XVII, 1-2]. Опублікований С. Висоцьким текст коригували В. Німчук [Німчук 1967, с. 88], В. Орел та А. Кулик [Орел, Кулик 1996, с. 126]. Різні варіанти відновленого тексту графіті наводимо нижче:

	въ л(ѣто) ѕфѯ
	март(а)[7] въ г
	роⷯъгръ(млє)[1]
С. Висоцький (1966)	**въ ѳ ч(асъ)[2] д(ь)[7]нє[3]**
	бѣ[4] же вᵀъ м[5]
	с(вѫ)т(о)го[7] м(ц)ч(єни)ка[6]
	єцтропиа
	въ л(ѣто) ѕфѯ
	мартⷯ[7] въ г
	роⷯъгръмєл(сѫ)[1]
С. Висоцький (1998)	**въ ѳ ч(асъ)[2] дь[7]нє[3]**
	бъ[4]же въ[5]
	с(вѫта)го[7] м(ц)ч(єни)ка[6]
	єцтропиа
	въ л(ѣто) ѕфѯ
	март(а)[7] въ г
	роⷯъгръмлє(н)[1] / або роⷯъгръмє(л)[1] / або роⷯъгръмлє(сѫ)[1]
В. Німчук	**въ ѳ ч(асъ)[2] д(ь)[7]нє[3]**
	бѣ[4] же вᵀъ м(ученика)[5]
	с(вѫ)т(о)го[7] м(ц)ч(єни)ка[6]
	єцтропиа
	въ л(ѣто) ѕфѯ
	март(а)[7] въ г
	роⷯъгръмєл(ъ)[1] / або роⷯъгръмєл(о)[1]
В. Орел, А. Кулик	**въ ѳ ча(съ)[2] д(ь)[7]нє[3]**
	бѣ[4] же вᵀъ м[5]
	с(вѫ)т(о)го[7] м(ц)ч(єни)ка[6]
	єцтропиа

Б. Рибаков

въ (л)[ѣто] ѕфѯ
маρ(т)[а][7] въ г
ρоʒъгра(д)[и?]ша[1]
въ ѳі[2] **днь**[3]
бѣ[4]**же вʒ[м](т)ъ [ѡ]**[5]
с(вм)т(о)го[7] **м(ч)ч(ени)ка**[6]

1) початкові шість літер **ρоʒъгρ** ідентифікуються без ускладнень, однак за ними складові напису пошкоджені; проте можемо встановити, що тут було чотири літери, з них першу, що її, слідом за С. Висоцьким, В. Німчук, В. Орел та А. Кулик визначали як **ъ**, а Б. Рибаков як **а**, слід ідентифікувати як **ъ**; наступна літера сильно пошкоджена, тому за обрисами вона набула схожості з **ш** (саме так її читав Б. Рибаков), проте за контекстом та контурами її варто визначати як **м**; за нею, незважаючи на пошкодження, добре читається **є** (втім, невелика скісна тріщина за нею нагадує спинку **а**, чим, вочевидь, і варто пояснювати помилку Б. Рибакова в її визначенні); над двома останніми літерами прокреслена надрядкова **л**, вона простежується чітко, тож її прочитання як **д** (Б. Рибаков) безпідставне;

2) сумніви дослідників викликала фігура у формі трикутника над чашкою літери **ѵ** (Б. Рибаков визначив її як числівник **і**); С. Висоцький, а слідом за ним В. Німчук, не надавали жодного пояснення цьому знакові, В. Орел та А. Кулик висловили припущення, що „загадочный надписной треугольник" знаходиться на місці літери **а**; дослідження оригіналу напису дозволило встановити, що права „сторона" трикутника є продовженням щогли **ρ** попереднього рядка, а ліва сторона та основа є складовими написаної у два змахи надрядкової **с** під округлим титлом;

3) на поверхні стіни однозначно читається літера **є**, помилково визначена Б. Рибаковим як **ь**;

4) визначення літери як **ѣ** однозначне, можливо варіант прочитання тут С. Висоцьким **ъ** (1998) є друкарською помилкою;

5) після літер **бѣже** під час попереднього прочитання графіті закінчення вказувалось С. Висоцьким як **въм** з надрядковим **т**, хоча останнє не враховувалось ні в публікації 1966 р., ані в публікації 1998 р.; літера **м** з горизонтальним титлом над нею спочатку інтерпретувалась як числівник 40 (1966), який вказував на одного з сорока Севастійських мучеників, потім **м** взагалі не згадувалась (1998); В. Німчук припустив, що, оскільки серед сорока мучеників не було Євтропія, автор таким чином скоротив слово **мученика**; В. Орел та А. Кулик підтримали ідентифікацію літер С. Висоцького, проте не запропонували осмисленого прочитання цієї частини напису; Б. Рибаков на місці літери **ъ** помилково читав **ʒ**, а замість прочитаної дослідниками **м** – **ъ**; дослідження оригіналу напису дозволило встановити, що остання літера „**м**" має реконструюватись як пошкоджені літери **дн** під горизонтальним титлом;

6) незважаючи на вибої, літера **а** наприкінці шостого рядка читається доволі впевнено;

7) під цією цифрою нами об'єднані відмінності, які стосуються подачі відсутніх літер в скороченнях слів, вони містяться у публікації С. Висоцького 1998 р., коли на місці пропущеної літери вона вказана як присутня (другий та четвертий рядок), або замість наявної літери вона зазначена як відсутня (шостий рядок); ці невідповідності обумовлені, скоріше за все, друкарськими помилками.

Зважаючи на наведені вище зауваження наявний на стіні текст має виглядати наступним чином:

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів:

Въ л(ѣто) ЅΦ҃З҃ март(а) въ Г розъгръмєл(о) въ ѳ ч(а)с(ъ) д(ь)нє бѣ жє въ т(ъ) д(ь)н(ь) с(вѧ)т(о)го м(ч)ч(єни)ка Єутропиа.

В літо 6560-те (1052 р.) березня у 3-тє розгриміло о 9-й годині дня. Було ж у той день святого мученика Євтропія.

Датування. В тексті вказаний час виконання напису – 3 березня 1052 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 8 (табл. XIX)

Опубліковане Б. Рибаковим [Рыбаков 1959], одночасно текст перших двох рядків був опублікований С. Висоцьким [Высоцкий 1959а, с. 243]. Напис увійшов до першої частини корпусу софійських графіті С. Висоцького [Высоцкий 1966, с. 39-41, табл. IX, 1; X, 1]. В наступних публікаціях обох дослідників спостерігаємо інші варіанти прочитання тексту [Рыбаков 1963, с. 58-60, рис. 4; Рибаков 1964, с. 14-16, табл. XVII, 3-4; Висоцький 1991, с. 46, рис. 3; Висоцький 1998а, с. 135-137]. Окрім того, прочитання тексту коригували В. Зіборов [Зиборов 1988], В. Орел та А. Кулик [Орел, Кулик 1996, с. 128-129], А. Залізняк [Зализняк 2004, с. 268-269]. Тож, на сьогоднішній день, маємо значну кількість варіантів реконструкції тексту напису й, відповідно, численні різночитання:

С. Висоцький (1966)

въ л(ѣто)[1] ѕфзв[2]
м(ѣсѧ)ца февраріи[3]
к[4] жсъп[є]н[5]
ѥ ц(а[6])рѧ наш[7]
го[8] въ въ[9]
[10]

———
с———
ѳєѡдѡра

С. Висоцький (1991)

въ л(ѣто)[1] ѕфзв м[2]
м(ѣсѧ)ца февраръ[3]
к[4] жсъпє[н]и[5]
ѥ ц(ѣса[6])рѧ наш[7]
го[8] въ быс[9]
[10]

[ть[15] нєд[16]ѣлю[17]]
[с(вѧ)того м(ч)ч(єни)ка][18]
ѳєѡдѡра

С. Висоцький (1998)

въ л(ѣто)[1] ѕфѯ[в][2]
м(ѣсм)ца февраръ[3]
к[4] жсъпєн[5]
є ц(ѣса[6])рм наш[7]
го[8] въ быс[9]
[10]
(ть)[15] нєд[16]ѣлю[17]
с(вм)таго мч(єни)ка[18]
ѳєодора

Б. Рибаков (1959)

въ [1] ѕфѯ[в] /м(ѣсмц)а/[2]
м(ѣсм)ца февраріи[3]
к[4] жсъпьн[5]
ѥ ц(а[6])рм наш[7]
го[8] въ въсі[9]
ск[11]рьс/ь/[12]єні[13]
в[15] [н]єд[16]ѣ[лю][17]
[мч]ч[єника][18]
ѳєѡдора

Б. Рибаков (1963)

въ [1] ѕфѯ[в] /м(ѣсмц)а/[2]
м(ѣсм)ца февраріи[3]
к[4] жсъпьн[5]
ѥ ц(а[6])рм наш[7]
го[8] въ въсі[9]
ск[11]рьсь[12]ныі[13]
в[15] [н]єд[16]ѣ[лю][17]
[мч]ч[єника][18]
ѳєѡдора

Б. Рибаков (1964)

въ [1] ѕфѯ[в][2]
м(ѣсм)ца февраріи[3]
к[4] жсъпєн[5]
ѥ ц(а[6])рм наш[7]
го[8] въ въс[9]
ск[11]рьс[12]єнь[ѥ][13]
в[15] [н]єд[16]ѣ[лю][17]
[мч]ч[єника][18]
ѳєѡдора

В. Зіборов

въ л(ѣто) [1] ѕфѯ[в] [мар[т](а)][2]
м(ѣсм)ца февраρ[м][3]
іѯ[4] жсъпє[н]и[5]
ѥ ц(а[6])рм наш[є][7]
г[о][8] въ вы[ш][9]
[гш][11]ρ[шд][12]є [въ соч][13]
[бшточ а недѣли][14]
[пшста на с(вм)т(ш)гш][14]
ѳєѡдшра

В. Орел, А. Кулик

въ [1] **ѕфѯ**[в] **м(ѣсм)[ца]** [2]
м(ѣсм)ца февраρ[м][3]
к[4] **жсъп[ѣ]н**[5]
ѥ ц(а[6]**)ρм наш[є]**[7]
г[о] [8] **въ въскъ**[9]
ск[11]**ρѣс**[12]**єн[ию]**[13]
с[15] **[.....]**[16]**+ с[...**[17]
[к]_[.....[18]
ѳєѡдѡра

А. Залізняк

въ л(ѣто)[1] **ѕфѯ**[в] [2]
м(ѣсм)ца февраρ[м][3]
к[4] **жсъп[єн](и)**[5]
ѥ ц(а[6]**)ρм наш(є)**[7]
го[8] **въ въс[к]** [9]
ск[11]**рьс**[12]**єн[и](ѥ)**[13]
в(ъ[15] **н)єд**[16]**[ѣлю]**[17]
[м](оу)че[ни](ка)[18]
ѳєѡдора

1) над прийменником **въ** С. Висоцький, а слідом за ним В. Зіборов та А. Залізняк реконструювали літеру **л**, що розглядалась ними як скорочення іменника **л(ѣто)**; дослідження оригіналу дозволило встановити, що жодних слідів виносної **л** на фресці немає, тобто, дата вводилась без іменника;

2) наприкінці першого рядка простежуються залишки трьох літер, з них перша впевнено ідентифікується як **м**, а дві наступні сильно пошкоджені; за контурами вони нагадують **а** та **ρ**, що дало підстави В. Зіборову реконструювати тут, відповідно до власного тлумачення тексту слово **маρ**[т]**(а)**; проте спостереження над особливостями виконання напису в цьому місці дозволили встановити, що автор почав писати слово **м(ѣсм)ца** в цьому рядку, однак через те, що тиньк почав сильно кришитись, не закінчив літеру **ц** та розпочав писати з нового рядка;

3) наприкінці другого рядка остання літера виглядає як невеликий трохи нахилений штрих, що й спричинило її ідентифікацію як лівої частини пошкодженої **м** (С. Висоцький, В. Зіборов, В. Орел та А. Кулик, А. Залізняк); проте тиньк в цьому місці не пошкоджений, тож тут не могла знаходиться ця літера; відтак, більш вірогідною буде ідентифікація літери як **і**; цілком вірогідно, що наступна літера **м** була прокреслена на куті фрески, тому з часом стерлась;

4) на початку третього рядка літера **к** читається однозначно, реконструкція тут **із** (В. Зіборов) абсолютно безпідставна;

5) в закінченні третього рядка простежуються два знаки, передостанній пошкоджений вибоєм, проте його контури дозволяють ідентифікувати літеру як **є**; наступна впевнено читається як **н**; ймовірно, в рядку була ще одна літера **и**, яка знаходилась на куті фрески, з часом вона стерлась;

6) різночитання торкається лише відновлення повної форми слова **цρм** як **ц(а)ρм** або **ц(ѣса)ρм**: перший варіант видається нам більш вірогідним;

7) наприкінці рядка на куті фрески вірогідно знаходилась ще одна літера **и**, з часом вона стерлась;

8) незважаючи на пошкодження, літера **о** збереглась практично повністю;

9) значні різночитання викликає закінчення рядка, доволі сильно затерте; втім, дослідження оригіналу дозволило встановити, що з чотирьох літер три початкові можуть бути ідентифіковані як **въс**, від останньої збереглась лише щогла; найвірогідніше реконструювати її як **к**;

10) С. Висоцький помилково вважав цей рядок приналежним іншому напису, проте форма прорізів всіх його рядків ідентична;

11) незважаючи на потертість тиньку, на початку рядка впевнено простежуються літери **ск**, тож реконструкція тут складу **гѡ** (В. Зіборов) безпідставна;

12) значні різночитання викликає ідентифікація знаків між добре видимими **р** та **є**; дослідження оригіналу напису дозволило визначити, що тут були прокреслені **ь** та **с**, далі знаходиться невеликий вибій, який також можна помилково прийняти за літеру;

13) наприкінці рядок пошкоджений, тут простежується лише **н**, за нею – фрагменти двох літер, які за контекстом мають бути реконструйовані як **ик**;

14) В. Зіборов вважав, що сьомий та восьмий рядки повністю не читаються, тому запропонував відповідно до власного тлумачення довільну реконструкцію тексту, що суперечить решті слів напису та збереженим літерам;

15) незважаючи на пошкодження тиньку, на початку рядка можна розібрати літери **въ**;

16) на поверхні фрески фрагментарно збереглись літери **нед**;

17) наприкінці рядка тиньк пошкоджений, тут простежуються невеликі фрагменти літер;

18) початок передостаннього рядка зберігся добре, на початку простежуються літери **моучен**.

Зважаючи на наведені вище зауваження наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Въ ѕ ф ѯ в /м(ѣсѧ)ц{а}/ м(ѣсѧ)ца февраріа К жсъп[є]н[и]к ц(а)рѧ наш[є]го въ въ/с[к]/скрьсен[ик] въ нед[ѣлю] моучен[ика] ѳеѡдора.

У 6562-ге (1054) місяця лютого 20-го успіння царя нашого в неділю у тиждень мученика Феодора.

Датування. В тексті вказаний час виконання напису – 20 лютого 1054 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 8а (табл. XX, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 41, табл. IX, 2; X, 1].

На поверхні стіни простежуються три глаголичні літери **ⰌⰊ** у верхньому рядку, та **Ⱆ** в нижньому:

Подібні форми написання означених літер зустрічаються, наприклад, у київських глаголичних листках, факсимільне видання яких додане до праці В. Німчука [Німчук 1983].

Датування. За типологічним методом час можливої появи глаголичного графіті може бути окреслений першою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 47 (табл. XX, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 91, табл. XLV; XLVI], прочитання коригував А. Турілов [Турилов 2000, с. 30-31]:

С. Висоцький

с(вѧ)ты(и) пѧнтєлѣи[1]монє
помилю раба своєго
— — — —[2]

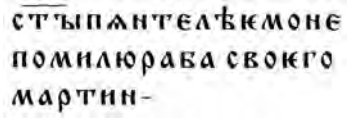
А. Турілов

с(вѧ)ты(и) пѧнтєлѣк[1]монє
помилю раба своєго
ми(χ)и(л)[2]

1) дослідження оригіналу графіті підтвердило правильність ідентифікації літери як **ѥ**, запропонованої А. Туріловим;

2) С. Висоцький уникнув прочитання цієї пошкодженої написом № 48 частини напису, натомість А. Турілов визначив, що у „лівій частині третього рядка" читається вірогідно ім'я автора запису – **ми(χ)и(л)**, тобто, Михайла; проведене нами дослідження оригіналу дозволило встановити, що третій рядок запису № 47 пошкоджений верхнім рядком напису № 48, в окремих місцях щогли літер обох графіті дещо співпадають, що обумовлене особливістю видряпування літер по твердому тиньку, коли писало (або інший інструмент) зіскакує у вже існуючий проріз; встановлення цього факту дозволило відділити складові записів № 47 та № 48 й повністю прочитати текст та підтвердити неправомірність запропонованого А. Туріловим прочитання.

Відтак, зважаючи на наведені зауваження, наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:
С(вѧ)ты(и) Пѧнтєлѣкмонє помилю раба своєго Мартин[а].
Святий Пантелеймоне, помилуй раба свого Мартіна.

Датування. С. Висоцький відносив напис до XII ст. За формою написання **а** з видовженою спинкою, **б** з відкритою петлею та виступом зверху, **в** з

петлею кутом вперед, **г** з виступом зверху, **л** з покриттям, прямолінійної **р** з округлою петлею, **ѣ** з петлею кутом вперед, яка торкається коромисла, графіті варто датувати в межах другої чверті XI – першої чверті XII ст.; за контекстом час можливої появи графіті слід обмежити 20-30-ми рр. XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 48 (табл. XXI)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 91, табл. XLV; XLVI], щоправда, дослідник прочитав лише два нижні рядки. Вивчення оригіналу дозволило визначити, що напис, права частина якого пошкоджена, складається з п'яти рядків:

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помило[ꙋ]и мѧ гр[ѣш]ьнаго Ис[ак]а. Пантелеимонє ам(и)н[ь].

Господи, помилуй мене, грішного Ісака. Пантелеймоне, амінь.

Датування. С. Висоцький відніс напис до XII ст. За формою написання **а** з видовженою спинкою, **г** з виступом зверху, прямолінійної **р** з округлою петлею та **ѧ** без перекладини графіті датується другою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 48а (табл. XXII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким спільно з кількома малюнками та молитовним написом [Высоцкий 1966, с. 92, табл. XLV; XLVI].

Дослідник змалював зображення як погрудний портрет людини з широко розкритими очима та з густою шапкою волосся на голові; водночас, припускалась можливість їх тлумачення як німбу. Проте дослідження оригіналу малюнка дозволило встановити, що насправді це зображення капелюха, причому на ньому праворуч бачимо підвіску у вигляді хреста. С. Висоцький писав, що людина тримає в руці схожий на жезл предмет, проте в неї руки складені на грудях, жодних предметів не зображено. По малюнку були прокреслені два зображення рук в жесті благословення (№ 48б та № 48є) та молитовний запис Ісака (№ 48). Пізніше до малюнку було докреслене зображення коня (№ 48д), таким чином людина була „перетворена" у вершника.

Датування. Оскільки напис № 48 прокреслений по малюнку, графіті має бути датоване в межах другої чверті XI – початку XIII ст.

Категорія: антропоморфні зображення.

Графіті № 48б (табл. XXII, 2)

Опубліковане С. Висоцьким разом з декількома малюнками та молитовним написом [Высоцкий 1966, с. 92, табл. XLV; XLVI].

Малюнок прокреслений по № 48а, тому його контури простежити доволі складно. Втім, можемо встановити, що тут зображена кисть руки в жесті благос-

ловення з випростаними вказівним та середнім пальцями, зігнутими безіменним та мізинцем, притиснутими до великого.

Датування. За формою прорізів час появи графіті варто окреслити в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 48в (табл. XXIII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким одночасно з молитовний написом та кількома малюнками [Высоцкий 1966, с. 91, табл. XLV; XLVI].

На поверхні стіни помітний малюнок лівої руки людини, яка тримає прокреслений подвійними замкненими рисками хрест з розширеними кінцями.

Датування. За формою прорізів час появи графіті варто окреслити в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 48г (табл. XXIII, 2)

Опубліковане С. Висоцьким разом з декількома малюнками та молитовним написом [Высоцкий 1966, с. 92, табл. XLV; XLVI].

Права частина зображення пошкоджена № 48д, проте в цілому чітко простежується кисть руки в жесті благословення з випростаними вказівним та середнім пальцями, зігнутими безіменним та мізинцем, притиснутими до великого.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 48д (табл. XXIV)

Опубліковане С. Висоцьким разом з декількома малюнками та молитовним написом [Высоцкий 1966, с. 92, табл. XLV; XLVI].

На поверхні стіни доволі незграбно прокреслений малюнок коня в русі. Досліджуючи графіті, С. Висоцький правильно визначив співвідношення зображень № 48а та № 48д: спочатку на стіні був прокреслений погрудний малюнок чоловіка, а пізніше до нього було доданий кінь, причому автор останнього намагався видряпати тварину так, щоб здавалось, ніби людина є вершником, а для переконливості від голови коня до правої руки прокреслив дві горизонтальні риски, які символізують вуздечку.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 48е (табл. XXV, 1)

Опубліковане С. Висоцьким одночасно з кількома малюнками та молитовним написом [Высоцкий 1966, с. 92, табл. XLV; XLVI].

Зображення пошкоджене № 48д, проте в цілому його контури можемо простежити: на фресці прокреслений малюнок розкритої долоні правої руки.

Датування. За формою прорізів час появи графіті варто окреслити в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 48є (табл. XXV, 2)

Опубліковане С. Висоцьким спільно з молитовним написом та кількома малюнками [Высоцкий 1966, с. 92, табл. XLV; XLVI].

На поверхні стіни зображено кисть руки в жесті благословення з випростаними вказівним та середнім пальцями, зігнутими безіменним та мізинцем, притиснутими до великого.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 196 (табл. XXVI)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 90-91, табл. XC, 2; XCI, 2].

Між публікацією та оригіналом графіті спостерігаються розбіжності, які включають кілька моментів:

ги помѯи рабꙋ сво|ємꙋ иванꙋ грѣ[1]шь|нъмꙋ богат[о][2]мꙋ |
гр[ѣхо][3]мъ[4].

1) вказану С. Висоцьким **ѣ** слід ідентифікувати як **ь**, адже жодних слідів коромисла не простежується;

2) поверхня стіни в місці вказаної дослідником втраченої **о** не пошкоджена, ніяких слідів літери не простежується;

3) в місці вказаних дослідником трьох втрачених літер **ѣхо** простежуються фрагменти правої скісної **х** та нижня частина **о**;

4) наприкінці рядка збереглась лише скісна літери **ъ**, тобто, вона має подаватись як втрачена.

Зважаючи на наведені зауваження, наявний на стіни текст варто представляти наступним чином:

гипомѯирабꙋсво
ємꙋиванꙋгрьшь
нъмꙋбогатмꙋ
гр--ом-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Г(оспод)и пом(о)ѯи рабꙋ своємꙋ Иванꙋ грьшьнъмꙋ богат(о)мꙋ гр[ѣх]ом[ъ].

Господи, поможи рабу своєму Івану грішному, багатому гріхом.

Датування. С. Висоцький відносив графіті до XIII – XIV ст. За формами написання нахиленої праворуч **ѯ** з розвилкою, прямолінійних **р** з петлями кутом вгору або кутом вниз, **ꙋ**, яка повністю знаходиться у рядку, **ъ** з високою петлею варто датувати графіті серединою XII – кінцем XIV ст.; при цьому, відповідно до поширення форми прямолінійної **р** з петлею кутом донизу, більш вірогідною нижньою хронологічною межею є середина XIII ст., а верхньою, відповідно до типовості поширення такої форми **ꙋ**, початок XIV ст. .

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 197 (табл. XXVII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 90-91, табл. XC, 2; XCI, 2].

Між публікацією та оригіналом спостерігаються кілька розбіжностей:

игнатѡ[1] | мил[2]а |_[3].

1) замість вказаної С. Висоцьким літери **ѳ** впевнено читається **ъ** з високою петлею;

2) на місці **л** простежується **χ** зі зменшеним верхом, праворуч від якої знаходиться вертикальна подряпина;

3) дослідник жодним чином не згадав наявності третього рядка, в якому наявні літери **іл**; остання пошкоджена невеликою горизонтальною подряпиною.

Зважаючи на наведені зауваження, наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

З розбивкою на слова:

Игнатъ Михаіл(ъ).

Гнат, Михайло.

Датування. С. Висоцький датував графіті XIII – XIV ст. Форми написання **а** з покриттям, **и** з високою перемичкою та довгими засічками, **χ** з маленьким верхом та широким низом, **ъ** з високою петлею дозволяють датувати графіті в межах кінця XIII – початку XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 454 (табл. XXVII, 2)

Опубліковане Н. Сінкевич та В. Корнієнком [Сінкевич, Корнієнко 2009, с. 166-167, табл. XL].

Напис виконаний доволі великими літерами, всі складові, незважаючи на слабке розчищення від шпаклівки, впевнено простежуються:

A(nno) D(omini) 1626 Augustin Chrostowsky.

Року Божого 1626 Августин Хростовський.

Оскільки літера t в прізвищі не має горизонтальної перекладини, вона може бути прочитана як „l", а все слово – як „Хрословський". Проте її написання мало чим відрізняється від написання „t" в імені „Августин", де, безперечно, має стояти саме ця літера. Тож прочитання прізвища як „Хростовський" вірогідніше.

Датування. В тексті прямо вказаний час виконання – 1626 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 455 (табл. XXVIII, 1)

Опубліковане Н. Сінкевич та В. Корнієнком [Сінкевич, Корнієнко 2009, с. 165-166, табл. XXXIX].

Напис виконаний доволі великими літерами, всі його складові впевнено читаються як **Jan Zare(m)ba** '*Ян Заремба*'

Між складами нижнього рядка re та ba дещо більший проміжок, куди можна було б вмістити ще одну літеру. Проте прорізів в місці її ймовірного розташування не помітно. Власне наявність цього проміжку легко пояснити з точки зору виконання графіті. З одного боку до середини нижнього рядка піднімається літера t графіті № 454, яке автор не бажав пошкодити власним записом. З другого боку, для написання літери b йому потрібне було поле у верхньому рядку, яке автор знайшов, змістивши літеру вправо. Розділена на дві частини зашпакльо-

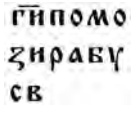
ваною тріщиною вертикальна риска літери b нижнього рядка заходить на верхній, причому ця її частина дещо зміщена вліво по відношенню до нижньої (тому її помилково можна прийняти за літеру і).

Датування. Спостереження над особливостями виконання напису вказують, що автор був змушений перенести частину літер прізвища на нижній рядок щоб не пошкодити запис грецькою мовою більш раннього часу, внаслідок чого він мав втиснути чотири літери нижнього рядка в вузький проміжок між першим рядком та графіті № 454; отже, нижньою хронологічною межею появи графіті є 1626, верхня ж визначається кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2141 (табл. XXVIII, 2)

Незважаючи на дрібні пошкодження тиньку, складові напису простежуються доволі чітко:

Вигляд поверхні тиньку та останнього знаку в третьому рядку вказують, що напис залишився незавершеним.

З розбивкою на слова текст виглядатиме наступним чином:

Г(оспод)и помоѕи рабꙋ св{оємꙋ}.

Господи, поможи рабу своєму.

Датування. Форми написання **ѕ** з високою петлею, **ꙁ** з переломом хвоста, прямолінійної **ꙋ** з петлею кутом донизу, **ꙗ**, яка повністю знаходиться у рядку, дозволяють віднести час появи графіті до середини XIII – кінця XIV ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею є початок XIV ст. відповідно до типовості поширення такої форми **ꙗ**.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2142 (табл. XXVIII, 3)

На фресці у стовпчик прокреслені п'ять горизонтальних засічок.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2143 (табл. XXIX, 1)

По тиньку у стовпчик прокреслені літери **ѦДЄꙀ**. Можливо, ще одна літера була розташована зверху, проте вона не збереглась.

Датування. За формою написання **ѧ** з верхньою засічкою, нахиленої ліворуч **є** графіті варто датувати другою чвертю XII – першою чвертю XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2144 (табл. XXIX, 2)

Тиньк в місці розташування малюнка пошкоджений, прорізи місцями не розчищені від олійної фарби XIX ст. Однак можемо встановити, що тут зображений восьмикінечний хрест, який складається зі щогли та рівних за довжиною горизонтальних перекладини, символічної таблички над головою Ісуса Христа та підніжжя.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми та теонімограми.

Графіті № 2145 (табл. XXIX, 3)

На фресці прокреслені в стовпчик літери **Ѥ** та **І**.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч **є** з направленим догори язичком найвірогідніше датувати графіті початком XIV – кінцем XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2146 (табл. XXIX, 4)

Складові напису пошкоджені дрібними вибоями, поверхня тиньку слабо розчищена з-під олійної фарби XIX ст. Проте можна встановити, що він складається з чотирьох літер. У верхньому рядку виконано **Р** під трикутної форми титлом. В нижньому знаходиться склад **ГѺ** а за ним **І** під горизонтальним титлом.

Датування. Форми написання **ѻ** з верхньою засічкою та криволінійної **ρ** з петлею кутом донизу дозволяють датувати графіті серединою XII – першою третиною XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2147 (табл. XXIX, 5)

На фресці простежується невелика літера **Г** у вигляді ініціалу. Знак пошкоджений малюнком № 48д та кількома дрібними вибоями.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2148 (табл. XXX)

На фресці прокреслений кінь в русі. Ліві передня та задня ноги випростані вперед, праві передня та задня витягнуті рівно. Ця особливість дозволяє встановити, що автор намагався зобразити коня-іноходця. Незважаючи на певну примітивність зображення в цілому контури тварини передані правильно. Малюнок пошкоджений № 48д та № 2149.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 2149 (табл. XXXI, 1)

По фресковому тиньку прокреслене зображення голови кота.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 2150 (табл. XXXI, 2)

На фресці прокреслений малюнок кисті руки з випростаним вперед вказівним пальцем. Зображення частково пошкоджене № 48д.

Датування. За формою прорізів графіті варто датувати в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов’язані з частинами людського тіла.

Графіті № 2151 (табл. XXXII, 1)

По фресковому тиньку прокреслений доволі реалістичний малюнок голови тварини родини котячих, барса або, менш вірогідно, левиці.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 2152 (табл. XXXII, 2)

На поверхні стіни простежуються літери **Л** та **Р**.

Датування. За формою написання криволінійної **р** з великою, на рядок, петлею кутом вниз графіті датується серединою XIII – кінцем XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2153 (табл. XXXII, 3)

По фресковому тиньку прокреслена літера **Л**. Вертикальна подряпина нагадує видовжену спинку літери, проте вивчення каналів прорізів дозволяє відділити це механічне пошкодження від виконаних голкою складових літери.

Датування. Згладжена форма прорізів вказує, що літера видряпана по вогкому тиньку, тож час появи графіті визначається другим десятиліттям XI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2154 (табл. XXXII, 4)

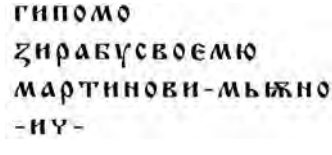
Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена та затерта, проте його складові відносно впевнено визначаються. На початку рядка читається **Є**, через проміжок у дві літери – **Т**, дещо поодаль – склад **ТЄ**, через проміжок в одну літеру – **РО**, причому над першою **р** збереглось титло, на відстань ще однієї літери – **І**, дещо поодаль – велика **П**. На перший погляд складається враження, що тут наявні три групи літер, проте загальний вигляд форм прорізів в цілому подібний, тому вірогідніше буде розглядати їх як один напис. Втім, його зміст розкрити не вдається.

Датування. За формою написання **і** з засічками та прямолінійної **р** з розімкнутою округлою петлею графіті датується в межах другого десятиліття XII – початку XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2155 (табл. XXXIII)

Поверхня тиньку в місці розташування взятого у прямокутну рамку напису пошкоджена численними вибоями та подряпинами, проте в цілому його збереженість добра, майже всі складові читаються:

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помоѕи рабу своєму Мартинови [Є](є)мыжно[в]ич[у].

Господи, поможи рабу своєму Мартину Семьюновичу.

Датування. Форми написання **а** з розімкнутою петлею, **б** з виступом зверху, нахиленої праворуч **ꙁ** з переломом, прямолінійної **р** з округлою петлею, **т** без бічних засічок, **ч** у вигляді чаші, а також вживання **ѣ** дозволяють датувати графіті в межах другої чверті XII ст.; при цьому більш вірогідним буде окреслити час появи напису 20-30-ми рр. XII ст. відповідно до поширення характерної форм написання літер **т** та зниження частоти вживання **ꙁ**.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2156 (табл. XXXIV)

Збереженість напису добра, майже всі його складові впевнено читаються:

Закінчення верхнього рядка пошкоджене: **ꙁ** – вибоєм, **и** – рамкою графіті № 2155. Остання літера нижнього рядка **п** втратила праву щоглу через тріщину. Посередині четвертого рядка знаходиться інший напис, № 2157, який, судячи з особливостей розташування літер № 2156, був виконаний раніше.

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помоꙁи рабю своєму Мартинови Семюновичю.

Господи, поможи рабу своєму Мартину Семьюновичу.

Значення літери **п** наприкінці рядка не зовсім зрозуміло. Можливо, Мартин хотів посилити своє прохання, додавши до молитви дієслово **простѣ** ‘*пробач*’, яке могло б містити й уточнення змісту прохання – **ꙁа грѣхи**. Втім, це єдина можлива версія відновлення незакінченого слова, адже тут цілком могло б бути й повторне **помоꙁи** *‘поможи’,* або ж **помилуи** *‘помилуй’* чи **помяни** *‘пом’яни’*. Не виключено, що тут могло бути виконане звернення святого Пантелеймона, адже в написі № 48 наявна схожа приписка: **Пантєлеимонє аминь** ‘*Пантелеймоне, амінь*’. Однак, більш вірогідним нам видається перший варіант.

Датування. Форми написання **а** з видовженою спинкою, **б** з виступом зверху, **в** з округлою нижньою та кутом вперед петлями, прямолінійної **р** з округлою петлею, **т** без бічних засічок, **ч** у вигляді чаші, **ѧ** з пласким верхом дозволяють датувати графіті в межах кінця XI – другої чверті XII ст.; при цьому більш вірогідним буде окреслити час появи напису 20-30-ми рр. XII ст. відповідно до поширення характерної форм написання літер **т** та зникнення **в**.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2157 (табл. XXXV, 1)

На фресці прокреслена літера **А**.

Датування. Форма написання **а** з відкритою петлею та верхньою засічкою, а також факт її пошкодження написом № 2157, дозволяють датувати графіті другою чвертю XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2158 (табл. XXXV, 2)

По фресковому тиньку прокреслене зображення собаки, що біжить.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 2159 (табл. XXXV, 3)

Напис помітний на фотографії та прорисовці опублікованого С. Висоцьким під № 48 графіті [Высоцкий 1966, табл. XLV, XLVI], проте в коментарі дослідник його не згадував. Літери закреслені. З-поміж них впевнено ідентифікується перша **ѫ**, менші за розмірами (надрядкові?) **т** та **а**.

Датування. Оскільки напис пошкоджений рамкою № 47, час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – першою чвертю XII ст.; при цьому, зважаючи на поширення форми написання **т** без бічних засічок, вірогідний час появи напису може бути обмежений 20-ми рр. XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2160 (табл. XXXV, 4)

По фресковому тиньку прокреслені три округлі скісні засічки.

Датування. За формою прорізів графіті варто датувати в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2161 (табл. XXXVI, 1)

На поверхні стіни прокреслена кисть руки в жесті благословення з випростаними вказівним та середнім пальцями, зігнутими безіменним та мізинцем, притиснутими до великого.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 2162 (табл. XXXVI, 2)

На фресці прокреслені поставлені під довге горизонтальне титло літери **Л** та **І**. Втім, цілком вірогідно, що верхня горизонтальна риска не титло, а перекладина **П**, відтак напис можна розглядати як монограму з літер **ЛП**.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час появи графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2163 (табл. XXXVI, 3)

По фресковому тиньку прокреслений малюнок кисті руки в жесті благословення з випростаними вказівним та середнім пальцями, зігнутими безіменним та мізинцем, притиснутими до великого.

Датування. За формою прорізів графіті варто датувати в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 2164 (табл. XXXVI, 4)

Опубліковане Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Нікітенко, Корнієнко 2010, с. 95-97, рис. 2].

На фресці досить дрібними літерами прокреслене ім'я **Ѧнѧ** '*Анна*'.

Датування. За формою написання літер **ѧ** з видовженою спинкою найвірогідніше датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XII ст.; за контекстним аналізом авторства запису як приналежного доньці Ярослава Володимировича Анні, хронологічні рамки появи графіті можуть бути окреслені другою половиною 40-х рр. XI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2165 (табл. XXXVII, 1)

По фресковому тиньку прокреслене зображення собаки, який біжить.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 2166 (табл. XXXVII, 2)

Безпосередньо по малюнку собаки схематично прокреслене зображення кисті руки в жесті благословення: помітні випростані вказівний та середній пальці, а також відведений праворуч великий.

Датування. За формою прорізів графіті варто датувати в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 2167 (табл. XXXVII, 3)

Як і в попередньому випадку, по малюнку собаки (№ 2165) прокреслене доволі схематичне зображення кисті руки з позначенням випростаних вказівного та середнього пальців й відведеним великими.

Датування. Форма прорізів вказує, що графіті виконане у проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 2168 (табл. XXXVIII, 1)

Складові напису пошкоджені та закриті шпаклівкою, проте в цілому впевнено ідентифікуються:

иванѱал

З відновленням пропущених фрагментів виконаний на стіні текст виглядає наступним чином:

Иван(ъ) ѱал(ъ).

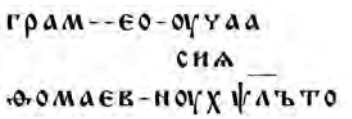
Іван писав.

Датування. За формою написання літер **ѧ** з видовженою спинкою та **в** з округлою нижньою петлею, причому верхня петля якої ширша за нижню, графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2169 (табл. XXXVIII, 2)

Тиньк в місці розташування трирядкового напису пошкоджений дрібними вибоями та досить великою тріщиною, його складові закреслені кількома горизонтальними рисками. Тим не менше, практично всі літери піддаються впевненій ідентифікації:

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Грам[от]є о[в]оучаасиѧ ѳома єв[ъ]ноуχ(ъ) ѱ(а)лъ то.

Грамоті навчаючись, Фома євнух писав то.

Розміри літер зростають в напрямку закінчення рядків, що часто зустрічається серед графіті собору.

Датування. За формою написання літер **ѧ** з видовженою спинкою, **в**, верхня частина якої ширша за нижню, **є** з язичком донизу, **л** та **ѧ** з покриттям, **м** з верхніми засічками, повністю розташованої у рядку **р** з направленою догори петлею, **ч** у вигляді чаші, графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.; при цьому більш вірогідною нижньою хронологічною межею варто визнати другу чверть XII ст., відповідно до типовості поширення форм написання **є** та **р**.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2170 (табл. XXXIX, 1)

Права частина напису № 48 пошкоджена трьома округлими рисками, які найвірогідніше розглядати як незавершений малюнок руки в жесті благословення, автор якого зобразив випростані вказівний та середній пальці.

Датування. Оскільки малюнок прокреслений по запису № 48, який датується в межах другої чверті XII – початку XIII ст., час появи графіті № 2170 визначається проміжком часу від другої чверті XII до кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 2171 (табл. XXXIX, 2)

Складові напису не розчищені від шпаклівки, однак простежуються чітко:

Датування. Форми написання літер **і** з пересічкою та широкої **χ** з верхніми засічками дозволяють датувати графіті в межах другої чверті XIII – початку XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2172 (табл. XXXIX, 3)

Незважаючи на потертість тиньку, на фресці помітні два знаки. Другий знак може бути визначений як вірменська літера **Ր** або глаголична **Ⱂ**. Перший нагадує її дзеркальний аналог.

Датування. За умови визначення літер як глаголичних графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.; якщо ж розглядати їх як вірменські, напис слід датувати в межах початку XVI – початку XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2173 (табл. XXXIX, 4)

На фресці простежується малюнок кисті руки в жесті благословення.

Його верхня частина сильно затерта, тому простежуються лише вказівний та великий пальці.

Датування. Оскільки малюнок пошкоджений написом № 2169, який датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст., до цього ж хронологічного діапазону варто віднести появу розглядуваного графіті.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 2174 (табл. XL, 1)

По грекомовному напису прокреслене графіті № 196, яке знищило частину складових на початку рядка. Тут ідентифікується літера **О**, за нею **С** або пошкоджена **А** чи **Δ**. Дві наступні літери збереглись надто фрагментарно, аби їх впевнено визначити. Потім ідентифікується **Δ**, на деякій відстані – **Т**. Наприкінці рядка простежуються написані з інверсією літери **AN**, далі – **НϬОС**. Реконструкція тексту та встановлення змісту напису наразі ускладнені.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2175 (табл. XL, 2)

По тиньку прокреслена велика літера **Ѧ**.

Датування. За формою прорізів хронологічні межі появи графіті визначаються другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2176 (табл. XLI, 1)

Вигляд поверхні тиньку навколо запису вказує, що його складові намагались вискоблити. У верхньому рядку на початку можемо простежити залишки **М**, далі тиньк пошкоджений на розмір однієї літери, потім з труднощами читаються літери **ѦѦѰГ**, за ними тиньк на розмір двох літер пошкоджений, далі відносно добре зберігся склад **ТѦ**. В другому рядку читаються лише чотири середні літери **ѠѦФѦ**. Нижній рядок зберіг лише початкову **И**.

Зважаючи на наявні фрагменти початок рядка можемо реконструювати як **м(ѣсѧ)[ц]а аγг[γс]та** '*місяця серпня*'. В середньому рядку вірогідно написане ім'я **Ѧфа[наси]и** '*Афанасій*', закінчення якого збереглось на початку нижнього рядка, зважаючи на розмір пошкодженої частини за літерами **афа**.

Датування. За формою написання **Ү**-подібної **γ** та округлої **ѡ** графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – початку XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2177 (табл. XLI, 2)

Тиньк в місці розташування напису слабо розчищений від пізнішої олійної фарби, тому прокреслені тонкою лінією літери простежуються дуже слабо. Проте за наявними фрагментами та контекстом вони можуть бути ідентифіковані:

по--н- гͫраба

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступний чином:
По[міа]н[и] Г(оспод)и раба.
Пом'яни, Господи, раба.

Датування. Напис виконаний притаманним для XVII ст. скорописом, таке датування підтверджує структура молитовної формули.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2178 (табл. XLII, 1)

Поверхня стіни слабо розчищена від фарби XIX ст., однак складові напису – літери **ЛѲ** – простежуються досить чітко.

Датування. Оскільки прорізи повністю закриті шпаклівкою, графіті датується в широких хронологічних межах від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2179 (табл. XLII, 2)

На фресці чітко простежується зображення кисті руки в жесті благословення з випростаними вказівним та середнім пальцями, зігнутими безіменним та мізинцем, притиснутими до великого.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 2180 (табл. XLII, 3)

На поверхні стіни прокреслені два паралельні один одному зігнуті в середній частині скісні відрізки.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2181 (табл. XLII, 4)

На фресці простежується незавершений малюнок кисті руки в жесті благословення – випростані вперед вказівний та середній пальці й верхня частина зігнутого безіменного. Малюнок прокреслений по № 2155.

Датування.За особливостями розташування та формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XII – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 2182 (табл. XLIII, 1)

По фресковому тиньку прокреслені грецькі літери **РΛН**.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2183 (табл. XLIII, 2)

Під попереднім написом простежуються літери **ВΛСИ**. Найвірогідніше, перед нами незакінчена або скорочена форма імені **Васи(лии)** '*Василь*'.

Датування. За формою написання **а** з розкритою петлею та видовженою спинкою, **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, найвірогідніше датувати графіті в межах другої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2184 (табл. XLIII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена дріб-

ними вибоями та затерта. Тим не менше, більшість складових може бути ідентифікована. У верхньому рядку виконані літери **ТІРПАСЎЄ**. Літери нижнього рядка збереглись гірше, під час їх виконання автор зменшив тиск на лезо, тому прорізи вийшли тонкими та менш глибокими. Відтак ідентифікувати їх через пошкодження тиньку складніше. На початку рядка виконані літери **ОЛІПА**, на деякій відстані – велика **И**, наприкінці – **Т**, знищена літера, потім менші за розмірами **ОІ**, далі велика **Т** та лежача S-подібна **Ѕ** між двома вертикальними рисками. Різні розміри літер в нижньому рядку надають йому схожості з грецьким письмом.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 2185 (табл. XLIV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена тріщинами та вибоїнами, слабо розчищена з-під олійної фарби XIX ст., прорізи закриті шпаклівкою. Втім, більшість складових вдається простежити. На початку рядка помітна велика заголовна **J**, яку слід розглядати як скорочену форму особистого імені автора, найвірогідніше **J(an)**. Далі простежуються літери **SORO**, наступна літера повністю закрита фарбою, далі читається **A**. Відповідно до структури подібних написів цю частину слід розглядати як родове ім'я автора – **Soro[k]a**. Наприкінці рядка збереглась дата **1641** (від першої цифри залишилась лише верхня частина). Відтак, наявний текст виглядає наступним чином:

J(an) Soro[k]a. 1641.

Ян Сорока. 1641.

Датування. В тексті прямо зазначений час виконання – 1641 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2186 (табл. XLIV, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями та слабо розчищений від фарби XIX ст., тому частина його складових не простежується:

joann-- dupsk-
-D 1614

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином: **Joann**[**es**] **Dupsk**[**y**] [**a**](**nno**) **D**(**omini**) **1614**.

Іоанн Дупський, року Божого 1614-го.

Датування. В тексті зазначений час виконання – 1614 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2187 (табл. XLV, 1)

Опубліковане Н.Нікітенко та В. Корнієнком [Нікітенко, Корнієнко 2010, с. 95-97, рис. 3]

Складові напису пошкоджені дрібними вибоями, проте він впевнено читається як ім'я **Ѧна** '*Анна*'. Особливості написання літер та однакова висота розташування записів № 2164 та № 2187 вказують, що обидва виконані однією людиною, відмінності прорізів обумовлені застосуванням різних інструментів, голки (для № 2164) та писала чи шпильки (для № 2187). Під час видряпування

діагональної перемички **н** рука авторки зісковзнула, тому нижня частина діагоналі виявилась сильно піднятою.

Датування. Оскільки написи № 2164 та № 2187 виконані однією авторкою, вірогідні хронологічні межі його появи окреслюються другою половиною 40-х рр. XI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2188 (табл. XLV, 2)

На фресці прокреслена фігура, яка складається з відкритого донизу півкола та кількох хаотично розташованих засічок.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2189 (табл. XLV, 3)

По тиньку прокреслена літера **М**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2190 (табл. XLV, 4)

На поверхні фрески прокреслений малюнок чотириконечного корсунського хреста.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2191 (табл. XLV, 5)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена, проте в цілому можемо простежити контури зображення коня: шия, спина, круп, хвіст та задня нога. Вірогідно, малюнок залишився незавершеним.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 2192 (табл. XLV, 6)

На фресці прокреслений малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2193 (табл. XLVI).

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена численними дрібними вибоями. Втім, його контури простежуються доволі добре. Фронтально зображено людину з великою головою, на обличчі позначені очі та ніс. На голові бачимо конічний капелюх, що нагадує шолом. Руки випростані в сторони, на лівій збереглось зображення пальців. Людина сидить на віслюку, переданому у доволі схематичній манері, адже зображено лише голову та тулуб, ноги відсутні. Те, що автор намалював саме віслюка, підтверджує супровідний напис, що скла-

дається з літер **ИѦ** – імітації крику тварини. Зокрема, схожий прийом застосував інший автор опублікованого С. Висоцьким під № 95 малюнку з Михайлівського приділа для ідентифікації корови, написавши над її головою вигук **мѵѵ** [Высоцкий 1966, с. 117].

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою найвірогідніше датувати малюнок в межах другої чверті XI – кінця XII ст.; зважаючи на можливе виконання малюнку та запису № 2208 одним автором, верхня хронологічна межа може бути знижена до середини XI ст.

Категорія: сюжетні зображення.

Графіті № 2194 (табл. XLVII)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка слабо розчищена від олійної фарби, однак його контури простежуються добре. Автор прагнув зобразити коня, при цьому він відносно правильно окреслив контури тіла тварини, за винятком голови, яка вийшла надто видовженою.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 2195 (табл. XLVIII)

Праворуч від попереднього зображення у схожій манері виконаний ще один малюнок коня, голова якого виглядає більш реалістично, а ось контури тіла навпаки, відзначаються більшим ступенем схематичності. Втім, загальний вигляд обох малюнків вказує на очевидне виконання одним автором.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 2196 (табл. XLIX)

По фресковому тиньку прокреслений малюнок кота, який сидить.

Датування. Оскільки верхня частина малюнка перекриває напис № 3, виконаний у 1052 р., то за цим фактом та формою прорізів найвірогідніше окреслити хронологічні межі появи графіті серединою XI – кінцем XVI ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 2197 (табл. L, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, прорізі його складових слабо розчищені від шпаклівки. Проте доволі чітко читаються великі літери початку абетки: **ⷡБⷢГД**. З них остання незавершена, її нижня частина відсутня.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою, **ѣ** з високою петлею, **в**, з переломом, причому верхня петля якої ширша більша за нижню, найвірогідніше датувати графіті в межах останньої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2198 (табл. L, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена дрібними вибоями, у верхньому рядку ідентифікуються літери **ѢЪТѲЄЄЄ**. У нижньому простежується лише літера **Р**.

З розбивкою на слова текст верхнього рядку виглядає наступним чином:

ѣъ то єсє …
В те ось …

Датування. За формою написання **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, **є** з язичком донизу, прямолінійної **р** з округлою петлею найвірогідніше датувати графіті початком XII – першою чвертю XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2199 (табл. L, 3)

На фресці впевнено читається літера **А**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2200 (табл. L, 4)

По тиньку прокреслена літера **δ**.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений першої чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2201 (табл. L, 5)

На фресці простежується літера **А**, поставлена під дугове титло.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2202 (табл. LI, 1)

Опубліковане Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Нікітенко, Корнієнко 2011, с. 93, рис. 4]

Напис виконаний доволі дрібними літерами, видряпані голкою прорізи неглибокі, слабо розчищені від шпаклівки та пошкоджені дрібними тріщинами. Тим не менше, всі складові підлягають впевненій ідентифікації. На початку рядка простежується *С*-подібна **Ѕ** з довгим горизонтальним титлом над нею, в середній частині знищеного вибоєм, далі **Ф** з дещо нахиленим праворуч прямим титлом, пошкоджена тріщинами **К** з дуговим титлом над нею та **Ꙁ**, права верхня частина якої знищена великим округлим обвалом тиньку, від титла збереглась лише невелика частина. Зважаючи на наявність титл, текст впевнено визначається як запис року – **ЅФКꙀ**, тобто, 6527 (1019) р.

Датування. В тексті вказаний час виконання графіті – 1019 р.; палеографічні форми літер не суперечать датуванню другим десятиліттям XI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2203 (табл. LI, 2)

На фресці прокреслена фігура у вигляді відкритих доверху півкіл, з'єднаних вертикальними рисками.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2204 (табл. LI, 3)

Тиньк щільно вкритий дрібними вибоями, внаслідок чого простежуються

лише окремі складові трирядкового напису:

к҃ѳ҃ мартъ---

сь----о---

Через значні пошкодження текст відновити не вдається, лише у верхньому рядку впевнено читається дата – **к҃ѳ҃ мартъ(а)** ‘*29 березня*’.

Датування. За формою написання ІС-подібної **к**, криволінійної **р** з округлою петлею та **ь** з направленою кутом вперед петлею та покриттям графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.; зважаючи на те, що № 2204 розташований під записом 1052 р., а почерк та форма скорочення назви місяця тотожні в обох написах, найвірогідніше віднести час появи графіті до середини XI ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 2205 (табл. LII, 1)

На поверхні стіни прокреслена фігура, що складається з хвилястих ліній. Певної системи простежити не вдається, лише у верхній частині можемо виділити малюнок чотириконечного хреста в колі.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2206 (табл. LII, 2)

На поверхні стіни прокреслена невелика літера **П**.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до проміжку часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2207 (табл. LII, 3)

На фресці простежуються дві літери **Т**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2208 (табл. LII, 4)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений:

лазаръ
ѱѱ--ъ

Перед початком рядка помітні фрагменти недописаної **ѱ**: в процесі її видряпування тиньк викришився, тож автор почав креслити її вдруге праворуч. За контурами третя та четверта літери впевнено реконструюються як **а** та **л**. З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:
Лазаръ /ѱ/ѱ[ал]ъ.
Лазар писав.

Добре збережена літера **а** верхнього рядка (четверта в слові) тотожна літерам супровідного напису на малюнку № 2193, тож цілком вірогідно, що обидва графіті виконані одним автором – Лазарем.

Датування. Закінчення обох рядків напису пошкодив автор запису про поховання Ярослава, що датується 20-м лютого 1054 р., тож графіті варто датувати в межах другої чверті – середини XI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2209 (табл. LIII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена дрібними вибоями, місцями сильно затерта або ж закрита шматками олійної фарби XIX ст. Втім, незважаючи на це, складові цілком підлягають впевненій ідентифікації:

Перше слово зсунуте ліворуч, оскільки автор прагнув оминути глаголичну літеру напису № 8а.

Верхній рядок містить слово **канонос**, яке варто розглядати як виконану слов'янином спробу написати грецьке κανών '**канон**', адже це слово не потребує закінчення –ος. Наступні два рядки нагадують „аненайку". Відтак перше слово найвірогідніше тлумачити в значенні „пісня", адже κανών вживається для позначення поєднання кількох священних пісень в один чіткий склад [Дьяченко 2006, с. 245].

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою, або ж пласким верхом та покриттям, з опуклою петлею найвірогідніше датувати графіті в межах середини XI – кінця XII ст.

Категорія: написи музичного змісту.

Графіті № 2210 (табл. LIII, 2)

На фресці прокреслені сім вертикальних засічок.

Датування. Прорізи графіті не розчищені від шпаклівки, тож час його появи має бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XVII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2211 (табл. LIV, 1)

По фресковому тиньку прокреслена фігура, яка складається з двох паралельних горизонтальних ліній внизу та відкритих донизу двох півкіл зверху.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті має бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2212 (табл. LIV, 2)

На фресці у стовпчик прокреслені десять горизонтальних засічок.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2213 (табл. LV, LVI)

Опубліковане О. Євдокімовою [Евдокимова 2008, с. 645-647].

Дослідниця розглядала напис як два самостійні тексти, однак ретельне вивчення форми прорізів вказує на виконання всіх складових одним автором.

Окрім того, між публікацією та оригіналом спостерігається робіжності:

ι..τ[1]
… δ [1]…
.ϒ[1]…
ι[2]σ.ϐ[3]λιϐ'.....[4]ν[5]εονολονυκι[6]μι[7]αN[8]
δ οι
…ψ[9]σιοιϒ γ..υ[10]θο ϵιτι[11]. ωτ..ι[12]
…..[13]μνη[14]σθητ[15]Ημ[16]ων[17] κϵμου[18]
[19]τιωπε[20]αυτον[21]μευ.ωανα[22]
..[23]εκ π[24]ονασεο[25]κουυιοσ..π..χ[26]
παθοσδηιωσκαταδεξα
μενος
ι…[27]αυ[28]τη[29]τοτου.εκ[30] ψυχ[31]η
….[32]υ[33]ηπα[34]ρνειπα[35]ρτου[36]
N
…..[37]π[38]οησοι.ϐ.. [39]λογη[40]γα…νεαμ[41]
…..υ[42]χιν[43]αντεθκε……N[44]κα[45]βοι[46].. νολο[41]
…..[47]τω[48]τα.αγτ[49]α……
……ν[50]τιφυ[51]ιτπαν[52]…..
……[53]
……[53]λην[54].……[53]
……[53]θ[55]……[53]

1) замість відчитаних О. Євдокімовою трьох пошкоджених рядків чітко простежуються три поставлені під горизонтальні титла літери ιπδ;

2) рядок починається хрестиком, помилково прийнятим дослідницею за ι;

3) за зображенням хреста чітко читається буквосполучення οσο;

4) наступні літери слід ідентифікувати як υμας;

5) на фресці добре простежується σ;

6) на поверхні стіни добре читаються літери οιο;

7) жодних слідів ι між μ та лігатурою αι не простежується;

8) вказана дослідницею ν наприкінці рядка відсутня;

9) на початку рядка впевнено визначаються літери οσν з надрядковою ο, невелика подряпина в нижній частині якої робить її схожою на ϡ;

10) незважаючи на пошкодження тиньку, на фресці помітні літери οντονη;

11) замість ι слід читати η;

12) наприкінці рядка тиньк сильно пошкоджений подряпинами, тож впевнена ідентифікація літер тут унеможливлена;

13) дослідниця вказала на початку рядка втрачені літери; насправді їх тут не було з самого початку, він починався з μ;

14) літера пошкоджена вибоєм;

15) жодних слідів τ не простежується;

16) на місці вказаних О. Євдокімової літер ημ простежуються тільки дві вертикальні засічки;

17) зазначена дослідницею як ν літера більше нагадує υ або ο з пошкодженою верхньою частиною;

18) прийняті за надрядкові μου є фрагментами попереднього рядка;

19) початок рядка пошкоджений, простежуються фрагменти двох літер;

20) незважаючи на пошкодження , на поверхні стіни помітні літери υιοσ;

21) між ν та μ знаходилась ще одна літера, знищена вибоєм;

22) наприкінці рядка доволі впевнено ідентифікуються літери ομαι;

23) рядок починається з літер εκ;

24) замість відчитаної дослідницею π на фресці простежується буквосполучення υτ;

25) на місці вказаних під час публікації літер ασεο знаходяться οεκ;

26) замість зазначених О. Євдокімовою літер υιοσ..π..χ на поверхні стіни читається буквосполучення ιοσ, за ними тиньк пошкоджений, далі помітна ο;

27) рядок починається доволі добре видимим хрестиком з дещо скошеною перекладиною;

28) після α одразу виконана τ, жодних слідів υ між ними немає;

29) за τ помітний знак, схожий на ω з дуже довгою середньою частиною або, більш вірогідно, на лігатуру τα;

30) на фресці простежуються лігатура νε та ν за ними;

31) передостання літера рядка має вигляд ζ, знак перед нею нерозбірливий;

32) на місці вказаних як втрачені літер тиньк рівний;

33) літеру слід ідентифікувати, незважаючи на пошкодження, як α, а не υ;

34) на фресці чітко простежується ο та θ над нею; останню О. Євдокімова вказала на прорисовці;

35) замість вказаного складу πα на фресці простежується велика літера ο в формі квадрату;

36) за υ помітний фрагмент ще однієї літери;

37) в місці вказаних дослідницею як втрачені літер тиньк рівний, тож прорізів тут не було з самого початку;

38) замість вказаної π слід читати τ;

39) незважаючи на пошкодження, на поверхні стіни чітко читаються літери οεοροσ;

40) слідів η не простежується;

41) вказані О. Євдокімовою літери приналежні іншому напису (№ 2209);

42) жодних слідів літер в цьому місці не виявлено;

43) ν в оригіналі відсутня;

44) замість ν на фресці простежується буквосполучення οι;

45) літера пошкоджена, за своїм виглядом вона скидається на дзеркальну λ, тож ми не можемо впевнено її визначати саме як α;

46) жодних слідів ι немає;

47) слідів втрачених літер перед τ не помітно;

48) замість ω на фресці чітко простежується склад οσ;

49) жодних слідів τ на фресці не простежується;

50) втрачених літер в цьому місці немає;

51) замість літер ιφυ на поверхні стіни помітне буквосполучення οπενι; втім, остання літера ідентифікується не зовсім впевнено;

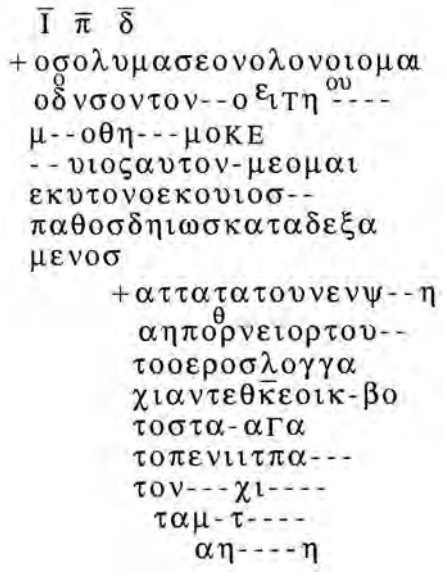
52) зазначеної дослідницею ν не простежується;

53) збереженість вказаних рядків не настільки погана, простежується набагато більше літер, аніж вказано О. Євдокімовою;

54) в місці вказаних літер λην простежуються абсолютно інші знаки;

55) в рядку літера θ відсутня.

Зважаючи на наведені вище зауваження наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

Отже, графіті складається з трьох частин. Перша містить три поставлені під титла літера, значення яких наразі встановити складно. Дві інші частини тексту відділені хрестиками на початку кожної.

Більш впевнено відчитується перша частина напису:

Οσο(ν) λυμα(ς) σε(ι)ον ολον οιομαι οδον σον τὸν … ει … Κ(υρι)ε … υιος αυτον[ο]μεομαι εκ (α)υτον ο εκουσιος … παθος δηιως καταδεξαμενος.

Ὅσον λῦμας σείον ὅλον οἶομαι ὁδόν σὸν τὸν … εί … Κύριε … υἱός αὐτονομέομαί ἐκ οὑτον ο ἑκουσιος … πάθος δηίως καταδεξάμενος.

Скільки бід, що потрясають світ, відати шляху твоєму ... якщо ... Господи, Син керуючись власними законами саме він добровільно ... страждання смертельні який прийняв.

В другій частині через значні пошкодженні вдається відчитати лише окремі слова. На початку першого рядка це вигук αττατα(ι) '*ἀττᾶταῖ, ах*', в середині четвертого – слово Θ(εοτο)κε '*Θεοτόκε, Богородица*'.

Датування. О. Євдокімова окреслювала верхню хронологічну межу 1054 р. на підставі того, що закінчення нижніх рядків пошкоджене написом № 8; однак це спостереження не підтвердилось, тож за типологічним методом час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

I.9. *Фреска з образом св. Миколая*

Знаходиться в арці-переході між другими з заходу компартиментами центральної нави та приділа св. Іоакима та Анни на західній грані західної лопатки другого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ впевнено ідентифікується завдяки іконографії. Втім, Н. Герасименко, А. Захарова та В. Сарабьянов зазначають, що така атрибуція вважається загальноприйнятою,

хоча для цього немає абсолютно ніяких точних даних, окрім зовнішнього вигляду святого [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 235]. Однак сучасні дослідження дозволили виявити низку графіті, автори яких звертаються до святого Миколая: № 64, № 2214, № 2231 та № 2284. Тож маємо ті самі необхідні „точні дані" для визначення образу. Поверхня стародавнього тиньку в багатьох місцях пошкоджена дрібними вибоями, затерта, слабо розчищена від олійної фарби, біля ребер лопатки та в нижній частині фреска втрачена. Під час досліджень С. Висоцького були опубліковані сім графіті, що тут знаходяться, №№ 17, 18, 19, 24, 64, 264, 277; загальна ж їх кількість – вісімдесят один, які, окрім зазначених вище, мають порядкові номери від 2214-го по 2287-й, в тому числі № 2285а (табл. II, 2). Написи №№ 2217, 2235, 2241-2244, 2249, 2257, 2267, 2283-2284, 2286-2287 досліджувались спільно з Д. Гордієнком.

Графіті № 17 (табл. LVII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 55-56, табл. XXI, 1; XXII, 1].

Збереженість напису добра, його складові впевнено читаються:

матѣи
ѱ҃лъ

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Матѣи ѱ(а)лъ.

Матвій писав.

Датування. С. Висоцький відніс напис до XII ст., хоча в коментарі зазначає, що форма літер дозволяє датувати його XI ст. Форми написання **а** з пласким верхом та видовженою спинкою, **л** з покриттям вказують на другу чверть XI – кінець XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 18 (табл. LVII, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1962; 1966, с. 56-57, табл. XXIII; XXIV], прочитання коригував Б. Рибаков [Рыбаков 1964, с. 23, табл. XXIII, рис. 1-2; щоправда наведений Б. Рибаковим текст двох нижніх рядків кардинально відрізняється від опублікованої прорисовки; на нашу думку, в цьому випадку ми маємо справу з друкарською помилкою, а не з неправильним прочитанням тексту]. В цілому запропоновані варіанти прочитання відповідають оригіналові (лише Б. Рибаков помилково вказав написання останніх літер четвертого рядка у вигляді лігатури), адже напис зберігся добре, всі його складові впевнено читаються:

ѱ҃лъ
ставъ
ръгоро
дѧтини
чь

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Ѱ(а)лъ Ставъръ Городѧтиничь.

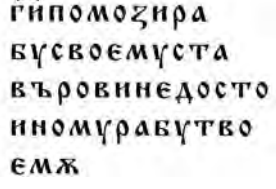
Писав Ставр Городятинич.

Датування. Завдяки згадуваній в написі історичній особі С. Висоцький та Б. Рибаков відносили час появи напису до 1118 р.; палеографія складових графіті не суперечить його датуванню першою чвертю XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 19 (табл. LVIII)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1962; 1966, с. 56-57, табл. XXIII; XXIV], прочитання коригував Б. Рибаков [Рыбаков 1964, с. 23, табл. XXIII, рис. 1-2]. Суттєвих розбіжностей між опублікованими дослідниками варіантами прочитання напису та оригіналом не виявлено, хоча закінчення четвертого та п'ятий рядок відчитані не були. Дослідження оригіналу дозволило встановити їх наявність, складові не розчищені від пізнішої олійної фарби, тому і були пропущені С. Висоцьким та Б. Рибаковим. В цілому збереженість напису добра, всі його складові впевнено ідентифікуються:

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Г(**осподи**)**и помоѯи рабѹ своемѹ Ставърови недостоиномѹ рабѹ твоемѫ**.

Господи, поможи рабу своєму Ставрові, недостойному рабу твоєму.

Датування. Як і попереднє, на підставі згаданої в тексті історичної особи графіті слід датувати в межах першої чверті XII ст., ймовірно, 1118 р.; форми написання літер не суперечать такому датуванню.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 24 (табл. LVIX, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 60, табл. XXV, 2; XXVI, 2], прочитання коригував А. Залізняк [Зализняк 2004, с. 281-282]:

С. Висоцький **михальѹ**[1]**богы**[2]**иагрѣх**[**ом**][3] | **богатыиѱлъ**[4][**ги**][5]**помо** | **ѯиемъ**

А. Залізняк **михальоѹ**[1]**богъ**[2]**иагрѣх**[**ы**][3] | **богатыиѱлъ**[4]**ги**[5]**помо** | **ѯиемъ**

1) в оригіналі напису чітко простежується диграф **оѹ**;

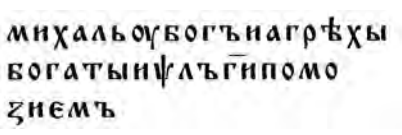
2) в тексті впевнено читається **ъ**;

3) вивчення оригіналу запису дозволило встановити, що в цьому місці збереглась літера **ы**; тиньк слабо розчищений від пізнішої олійної фарби, тому її контури ледь простежуються;

4) над літерами **ѱлъ** титла немає;

5) літери **ги**, хоча і пошкоджені вибоєм, фрагментарно збереглись, тож мають подаватись як присутні, а не втрачені.

Зважаючи на наведені вище зауваження, наявний на стіні текст може бути представлений наступним чином:

З розбивкою на слова:

Михаль оубогъи а грѣхы богатыи ѱ(а)лъ. Г(оспод)и помози емъ.

Михаль убогий, а гріхами багатий, писав. Господи, поможи йому.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XII ст., хоча відмічав певну архаїчність форм літер, притаманну XI ст. За формою написання вертикальної **ꙁ** з переломом, прямолінійної **ρ** з округлою петлею, **оу** зі зменшеним **о**, **ы** „молоточком" графіті може бути датоване другою чвертю XI – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 64 (табл. LVIX, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 103-104, табл. XXV, 2; XXVI, 2]. Між запропонованим прочитанням та оригіналом напису спостерігаються певні розбіжності:

[1]**свѧтыєни[кол]а спа[си]**[2] | **мѧгрѣшн**[3]**[ик]апавꙋ**[4]

1) перед початком помітна ще одна літера, вона нагадує **б** з виступом зверху або **о** з верхньою засічкою; за контекстом останній варіант більш вірогідний;

2) наприкінці першого рядка з двох показаних як втрачені літер **си** перша фрагментарно збереглась;

3) вказана С. Висоцьким літера **н** в оригіналі відсутня;

4) наприкінці нижнього рядка замість літер **апавꙋ** чітко читаються літери **ьнаго**; тиньк в цьому місці не зовсім вдало розчищений від пізніших нашарувань, внаслідок чого літери отримали додаткові штрихи через вибої та подряпини.

Відтак, зважаючи на наведені вище зауваження, наявний на стіні текст може бути представлений наступним чином:

оєвѧтыєни---аспас-
мѧгрѣшьнаго

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

О свѧтыє Ни[кол]а спас[и] мѧ грѣшьнаго.

О святий Нікола, спаси мене грішного.

Доволі цікаво, що над словами **свѧтыє** та **спас[и]** автор прокреслив довгі горизонтальні титла, хоча слова не скорочував.

Датування. С. Висоцький відніс час появи напису до XIII – XIV ст. Форми написання **є** з відворотом вліво, **п** з виступом зверху, прямолінійної **ρ** з петлею кутом вгору та **ы** без перемички дозволяють датувати графіті кінцем XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 264 (табл. LX, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 122, табл. CXLV, 1].

На фресці подвійними лініями прокреслений чотириконечний хрест з кінцями, що розширюються. Вершина щогли та кінці перекладини прикрашені відростками у вигляді риски з петлею. Основа щогли спирається на фігуру, що має вигляд високої трапеції. Від перехрестя на чотири боки розходяться довгі лінії.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 277 (табл. LX, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 124, табл. CLII, 1].

Тиньк в місці розташування малюнка пошкоджений дрібними вибоями, проте в цілому можемо простежити контури профілю людського обличчя.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 2214 (табл. LXI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена численними вибоями, місцями слабо розчищена від олійної фарби, другий рядок затертий:

ѻагиос
--кола
прости
ꙁагрє
хома

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

ѻ агиос [Ни]кола прости ꙁа грєхома.

Святий Нікола, прости за гріхи.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою, **Ъ**-подібної нахиленої ліворуч **ꙁ**, **п** з виступом зверху, прямолінійної **р** з петлею кутом вгору графіті датується в межах другої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2215 (табл. LXI, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, слабо розчищений від олійної фарби XIX ст., внаслідок чого у двох збережених рядках слабо простежуються тільки окремі його складові:

-рєшь
-амꙋєме

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

… [г]рєшь[н]амꙋ Єме[лиꙗнꙋ].

… грішному Ємеліяну.

Датування. За формою написання **ꙋ** з перемичкою найвірогідніше датувати графіті в межах середини XII – кінця XV ст.; при цьому більш вірогідною нижньою хронологічною межею є остання чверть XIII ст. відповідно до типовості поширення такої форми літери.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2216 (табл. LXI, 3)

Поверхня стіни сильно пошкоджена, простежуються лише фрагменти петель літер та, відносно впевнено, **ѕ** в середині рядка.

Датування. За формою написання S-подібної **ѕ** найвірогідніше датувати графіті в межах початку XIII – кінця XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2217 (табл. LXII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису значно пошкоджена, внаслідок чого простежуються лише окремі складові:

--------ρ-
---τηραοχλε
----οιολοκαυ
----θισ-τ--
---τυσυδορτι
------υκωρο
-----οκτο

Через значні втрати реконструювати текст не виявляється за можливе.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2218 (табл. LXII, 2)

Початок та закінчення напису не збереглись через пошкодження стародавнього тиньку:

---**стипро**---

З розбивкою на слова та реконструкцією втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

[**Про**]**сти про**[**сти**].

Прости, прости.

Датування. За формою написання **п** з виступом зверху та прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2219 (табл. LXII, 3)

На фресці простежується літера **Л**. Тиньк навколо неї пошкоджений та слабо розчищений від олійної фарби XIX ст. Це дає підстави припустити, що вона є складовою якогось тексту, а не окремим знаком.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2220 (табл. LXIII, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, місцями затертий та слабо розчищений від олійної фарби. Відтак, на фресці простежуються п’ять літери **N** та **КИТА**. Зважаючи на відстань між першою та другою видимими літерами, між ними могла знаходитись тільки літера **І**. Текст реконструюється як запис імені **N**[**і**]**кита** ‘*Никита*’.

Датування. За формою написання **а** з округлою петлею та видовженою спинкою, ІС-подібної **к** та **т** без засічок графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – початку XIII ст.; зважаючи на типовість поширення таких палеографічних ознак нижня хронологічна межа може бути окреслена другою чвертю XII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 2221 (табл. LXIII, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоєм, проте в цілому можемо встановити, що на фресці схематично виконана літера ѡ з горизонтальним титлом над нею.

Датування. За формою написання витягнутої ѡ з гострими кутами графіті датується в межах початку XIII – кінця XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2222 (табл. LXIII, 3).

На фресці прокреслений схематичний малюнок кисті руки в жесті благословення з випростаним вказівним та підігнутим великим пальцями.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 2223 (табл. LXIII, 4)

На фресці прокреслене схематичне зображення кисті руки в жесті благословення з випростаним вказівним та підігнутим великим пальцями.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 2224 (табл. LXIII, 5)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.; оскільки малюнок пошкодив запис № 2220, його вірогідна нижня хронологічна межа може бути окреслена другою чвертю XII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2225 (табл. LXIV)

Тиньк в місці розташування малюнку пошкоджений дрібними вибоями, особливо постраждала його нижня права частина. Тим не менше, за збереженими складовими можемо встановити, що автор намалював кота, причому доволі детально проробив зображення голови тварини, а тіло передав більш схематично. Звертають на себе увагу кілька заокруглених ліній на хвості тварини: складається враження, що перед нами фрагменти якогось напису. Проте більш вірогідно, що так автор намагався передати пухнастість хвоста тварини. На шиї можемо бачити кілька ламаних ліній, що, можливо. мають на меті передати смугастість кота.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 2226 (табл. LXV, 1)

Стародавній тиньк в місці розташування напису пошкоджений, простежуються лише окремі фрагментарно збережені його складові: **ГИПОМОІА**.

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

Г(оспод)и помо(ѕи) Іа(ковѵ).

Господи, поможи Якову.

Датування. За структурою формули графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2227 (табл. LXV, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, з поміж видимих семи його складових впевнено ідентифікуються лише друга-четверта літери **ѦЪꙖ**.

Датування. За формою написання **ъ** з округлою відкритою петлею графіті датується кінцем XI – серединою XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2228 (табл. LXV, 3)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2229 (табл. LXVI, 1)

Стародавній тиньк значно пошкоджений вибоями, проте в цілому практично всі складові напису ідентифікуються:

ПОМѦГ-И

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Помѧ(ни) Г(оспо)[д]**и**.

Пом'яни, Господи.

Датування. За формою написання **и** з нахиленою перемичкою та формою прорізів час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XIV – кінця XVI ст.; за структурою формули графіті найвірогідніше датувати XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2230 (табл. LXVI, 2)

Малюнок пошкоджений, однак можемо встановити, що тут прокреслено кисть руки в жесті благословення з випростаними вказівним та середнім пальцями, зігнутими безіменним та мізинцем, притиснутими до великого.

Датування. За формою прорізів час появи графіті варто окреслити в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 2231 (табл. LXVI, 3)

Тиньк в місці розташування напису вкритий вибоями та тріщинами, внаслідок чого частина його складових не простежується:

ИСТИИН---ЛА

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

И с(вѧ)тии Н[ико]**ла**.

Він – святий Нікола.

Датування. За формою написання **ѧ** та **ѧ** з покриттям графіті датується в межах другої чверті XI – початку XIV ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею є кінець XII ст. відповідно до типовості поширення такої форми **ѧ**.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 2232 (табл. LXVII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, проте на фресці чітко читається слово **аминь** ‘*амінь*’.

Датування. За формою написання **н** з верхньою засічкою та **ь** з відкритою округлою петлею графіті датується в межах кінця XI – середини XII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 2233 (табл. LXVII, 2)

На фресці прокреслений малюнок, що складається з трьох горизонтально розташованих нерівних ліній, які утворюють близьку до овалу фігуру. На правій її стороні прокреслена висока лінія, що заокруглюється всередину. На лівій бачимо невеликий гострий виступ, утворений двома вертикальними лініями, з’єднаними верхніми кінцями. В цілому малюнок може бути інтерпретований як зображення човна, схожі малюнки зустрічались серед епіграфічних пам’яток, зокрема, серед графіті на східних монетах [див., напр.: Добровольский, Дубов, Кузьменко 1991, с. 30, 115-116].

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: предмети релігійного вжитку та артефакти.

Графіті № 2234 (табл. LXVII, 3)

Стародавній тиньк в місці розташування напису пошкоджений, у верхньому рядку помітні тільки неясні фрагменти літер. Нижче чітко простежуються літери **ДРѴ**.

Датування. За формою написання А-подібної **д**, прямолінійної **р** з петлею кутом вгору та виступом зверху графіті датується кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2235 (табл. LXVII, 4)

Незважаючи на суттєві пошкодження стародавнього фрескового тиньку, можемо простежити **К** та фрагменти літер **ЄВѲ**, що є початком незавершеного напису К(υρι)[ε βο]{ηθη} ‘Κύριε βοήθει, *Господи, поможи*’.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2236 (табл. LXVIII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису вкрита численними вибоями та затерта, внаслідок цього ідентифікується лише незначна частина його складових. На початку рядка простежується літера **ѧ** (**д**). Наступна збереглась фрагментарно, однак за збереженими фрагментами може бути реконструйована як **ѧ** (**д**). Наступні п’ять літер збереглись доволі добре, вони читаються як **ꙗиирѧ** (**аиира**). Наступна літера пошкоджена, вона нагадує латинську **z** або лі-

теру ⱏ (**к**) хорватської глаголиці [Katicic, Novak 1988, s. 28-29, 35; Horvat 2006, s. 230]. Далі чітко читаються глаголична літера ⱎ (**б**) та кирилична літера **и**. Остання видима літера пошкоджена, від неї збереглась частина вертикального елементу з заокругленням вправо, що дозволяє найвірогідніше визначити її як ⱂ (**н**). Реконструювати текст наразі складно.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 2237 (табл. LXVIII, 2)

Фресковий тиньк в місці розташування напису пошкоджений дрібними вибоями, проте в цілому виконані в один рядок його складові відносно впевнено ідентифікуються. На початку простежуються літери **ПѠИ◊Ѳ**, далі помітні неясні фрагменти ще одної літери, вірогідно **И**, потім читаються **НД**, з'єднані горизонтальною перемичкою (можливо, лігатура **НИД**), наступна літера пошкоджена, за обрисами нагадує **Ⱬ**, наприкінці рядка виконана **П**.

Датування. За формою написання А-подібної **д** графіті може бути датоване в межах кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2238 (табл. LXVIII, 3)

На фресці простежуються поставлені під горизонтальне титло літери **КЄ**: традиційне скорочення слова-звернення К(υρι)ε 'Κύριε, *Господи*'.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2239 (табл. LXVIII, 4)

По фресковому тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2240 (табл. LXVIII, 5)

На фресці простежується зображення простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2241 (табл. LXIX, 1)

Опубліковане О. Євдокімовою [Евдокимова 2008, с. 630].

Між опублікованим варіантом прочитання та оригіналом напису спостерігаються певні відмінності:

$$\underline{\ldots\ldots}\ {}^{1}\kappa\text{ον}\underline{..\alpha....}^{2} \mid \underline{\kappa}^{3}\varepsilon\beta\text{ο}\underline{\eta}^{4}\theta\eta^{4} \mid \underline{\nu\varepsilon}^{5}\underline{\pi..}^{6}\underline{\tau}^{7}\text{ον}$$

1) на початку верхнього рядка О. Євдокімова вказує на наявність пошкоджених літери, проте вигляд фрескового тиньку вказує, що напис починався з літери κ, причому її щогла частково пошкоджена високою вертикальною тріщиною, яка опускається до середнього рядка;

2) нижня частина поданої як α літери пошкоджена вибоєм, а її збережена

верхня частина радше нагадує літери о цього ж напису; загалом мусимо констатувати, що верхній рядок складався лише з п'яти знаків;

3) слідів вказаної дослідницею літери κ простежити не вдається;

4) замість вказаних О. Євдокімовою η досить чітко простежуються ι;

5) в місці позначених дослідницею написаних з інверсією літер νє на фресці простежується кілька знаків, які можуть бути прочитані як монограма слова δουλον '*рабу*';

6) О. Євдокімова наводить лише одну літеру π, однак на фресці чітко простежується склад το;

7) дослідниця читає в цьому місці τ, проте у верхній частині тиньк пошкоджений, а нахил нижньої збереженої частини літери дозволяє реконструювати її як σ.

Відтак, з розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Κονο[ν] ε(κ)βοιθι δουλον το[ν] σον.

Κόνων εκβοήθει δούλον τὸν σὸν.

Конону, поможи рабу своєму.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2242 (табл. LXIX, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена. На початку рядка простежуються літери **ΚϵΒ** та закреслена кількома лініями **Θ**, наприкінці рядка – **Ν**. З відновленням втрачених фрагментів початок напису може бути реконструйований як фраза Κ(υρι)ε β[οη]θ[η] 'Κύριε βοήθει, *Господи, поможи*'.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2243 (табл. LXX, 1)

Опубліковане О.Євдокімовою [Евдокимова 2008, с. 630-631].

Між публікацією та оригіналом спостерігається лише дві розбіжності: дев'ята літера від кінця визначається як ε а не як ι, а передостання – як ο а не ϑ.

Відтак, наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

κ̄εβοηθητονσὸδ̣ν̣λονγεοργηοντοναμαρτολονκεκβητηνον

За винятком останніх десяти літер прочитання тексту не викликає сумнівів, з розбивкою на слова він виглядає так:

Κ(υρι)ε βοηθη τον σον δουλον Γεοργηνον τον αμαρτολον.

Κύριε βοήθει τὸν σὸν δούλον Γεώργιον τὸν ἁμαρτωλόν.

Господи, поможи рабу своєму Георгію грішнику.

Останні десять літер, на нашу думку, можуть розглядатись як спроба автора передати фразу Κύριε ἐκβοήθειν, в якій дієслово в інфінітиві вжито у функції імператива. Принаймні, подібну форму молитви продемонстрував автор напису № 2349. В нашому ж випадку автор додав закінчення ον, вочевидь, помилково узгоджуючи це слово з ἁμαρτωλόν. Не виключено, що речення писалось зі слуху.

Загалом, подібні помилки дозволяють припустити не грецьке, а місцеве, слов'янське походження автора запису.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2244 (табл. LXX, 2)

Опубліковане О.Євдокімовою [Евдокимова 2008б, с. 486].

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, його складові в середній частині закреслені кількома лініями.

Між опублікованим варіантом прочитання та оригіналом спостерігаються певні розбіжності:

κεβοηθη[1]τοπολε[2] συν[3]μαρτ…κν.τα[4] δουλοσουκλημη

1) на фресці чітко читається літера η;

2) замість ε літеру слід ідентифікувати як α;

3) в місці вказаної дослідницею ν простежується α;

4) незважаючи на пошкодження, на фресці визначаються літери ησαντι.

Зважаючи на наведені зауваження текст виглядає наступним чином:

κ̄εβοηθιτοπολασγαμαρτησανταδογλοσογκλημη

З розбивкою на слова текст:

К(ури)е βοηθι το πο(λ)λα συ αμαρτησαντι δουλο(ν) σου Κλημη.

Κύριε βοήθει τῷ πολλὰ συ ἁμαρτήσαντι δούλῳ σου Κλήμῃ.

Господи, поможи багато грішившому рабу твоєму Климу.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2245 (табл. LXXI)

Тиньк в місці розташування малюнка пошкоджений вибоями, місцями сильно затертий. Однак на фресці доволі добре простежуються контури погрудного зображення людини, яка в правій руці тримає хрест. Довкола голови збереглась лінія німба, а над лівим плечем – фрагменти літер, вірогідно, супровідного напису. У верхньому рядку читаються літери **Ꙍ**, та, на деякій відстані, **Т**. В середньому зберігся перший склад **ЛЄ**. В нижньому бачимо літеру **К**. Наявні літери дозволяють реконструювати супровідний напис наступним чином: **ϛ(вѧ)т(ъ) Лє(в)к(ъ)** '*святий Левкій*'.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч **є** з довгим язичком та ІС-подібної розімкненої **к** графіті датується в межах другої чверті XI – середини XIII ст.

Категорія: зображення святих.

Графіті № 2246 (табл. LXXII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису значно пошкоджена вибоями та тріщинами, місцями значно затерта, що обумовило фрагментарну збереженість його складових. На початку верхнього рядка простежується коло, за ним – літери **ГИ** під горизонтальним титлом, а наприкінці рядка – **М**. На початку другого рядка ідентифікуються літери **ГИ**. Через значні пошкодження рекон-

струкція тексту ускладнена, можемо відновити лише двічі вживане слово **Г(оспод)и** ‘*Господи*’.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2247 (табл. LXXII, 2)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2248 (табл. LXXII, 3)

Незважаючи на пошкодження тиньку, на поверхні стіни доволі чітко читається ім’я в називному відмінку **Блата** ‘*Блята*’.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою та **б** з відкритою петлею графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 2249 (табл. LXXIII, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, проте його складові простежуються відносно чітко:

----οηθιτο-δϑλονσου

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

… [β]οηθι το[ν] δϑλον σου.

… βοήθει τὸν δοῦλον σου.

... поможи рабу своєму.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2250 (табл. LXXIII, 2)

По фресковому тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2251 (табл. LXXIII, 3)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2252 (табл. LXXIII, 4)

На поверхні стіни простежуються літери **ѦѪ**.

Датування. За формою написання полого **ѫ** графіті датується другою чвертю XI – першою третиною XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2253 (табл. LXXIV, 1)

На фресці досить реалістично прокреслена голова людини в профіль.

Датування. Оскільки зображення пошкоджене написом № 2252, що датується другою чвертю XI – першою третиною XIII ст., хронологічні рамки появи графіті окреслюються цим же проміжком часу.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 2254 (табл. LXXIV, 2)

Поверхня стіни в місці розташування дворядкового напису сильно пошкоджена, з-поміж його складових впевнено ідентифікуються кілька літер. У верхньому рядку можемо визначити **ⷯ**, **ⷭ**, на деякій відстані – **ⷦⷭ**, можливо **ⷧ**, **ⷭ**, вірогідно **ⷬ** та **ⷮ**. В нижньому можна впевнено прочитати лише літеру **ⷦ**.

Датування. За формою написання **ⷯ** з видовженою спинкою та прямолінійної **ⷬ** з округлою петлею найвірогідніше датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2255 (табл. LXXV, 1)

На фресці прокреслені літери **ⷬⷪ**, третя може бути ідентифікована як **ⷲ** або, більш вірогідно, **ⷰ** зі зміщеним хвостом. Найімовірніше реконструювати текст як незвершене слово **ⷬϵ(ⷭⷯ)ⷰ{ⷯ}** '*місяця*'.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч **ϵ** з довгим язичком та **ⷰ** зі зміщеним хвостом графіті може бути датоване в межах останньої третини XII – середини XV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2256 (табл. LXXV, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, до того ж його складові навмисно закреслені кількома горизонтальними лініями, по ньому прокреслений напис № 2255. У верхньому рядку не зовсім впевнено можуть бути ідентифіковані літери **ⷪⷪ**. У нижньому рядку три перші знаки найвірогідніше також розглядати як займенник **ⷭⷪⷪ** '*твого*'. Дві наступні літери – як **ⷭ** та **ⷳ**.

Датування. Зважаючи на час побутування грекомовних записів Софії Київської хронологічні рамки появи графіті можуть бути окреслені другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2257 (табл. LXXV, 3)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, тому частина його складових не підлягає впевненій ідентифікації:

δογλ- - - -
κερα- - - -
ευχογμην

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:
Δουλ[ος] κερ(ι)α[κος] ευχουμην.
Δοῦλ[ος] κ[υ]ρ[ι]α[κός] εὐχόμην.
Раб Господній, молився.

Допущені автором помилки в написанні дозволяють з великою долею вірогідності припустити, що він був русичем.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2258 (табл. LXXV, 4)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка сильно пошкоджена та затерта, проте за наявними залишками його можна реконструювати як зображення розкритої долоні руки.

Датування. За формою прорізів час появи графіті варто окреслити в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 2259 (табл. LXXVI, 1)

Тиньк в місці розташування малюнка сильно затертий, проте можемо встановити, що тут була прокреслена кисть руки в жесті благословення з випростаними вперед вказівним та середнім пальцями, які, власне, і збереглися.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 2260 (табл. LXXVI, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоєм, простежуються літери **И** з горизонтальним титлом над нею та **ПѺ**. Вочевидь, перед нами незавершена формула [**Г**](**оспод**)**и по**{**мо**ꙁ**и**} '*Господи, поможи*'.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою та структурою формули найвірогідніше датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2261 (табл. LXXVI, 3)

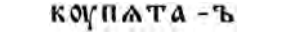
Малюнок пошкоджений вибоєм, проте за збереженими частинами можемо встановити, що тут був прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті варто окреслити в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2262 (табл. LXXVI, 4)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями:

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Коупѧта [ѱ](**ал**)**ъ**.

Куп'ята писав.

Датування. За формою написання **ѧ** з видовженою спинкою, **т** без бічних засічок та **оу** зі зменшеними **о** графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті – кінця XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2263 (табл. LXXVII, 1)

На фресці прокреслена фігура з двох овалів, яка може бути інтерпретована як малюнок човна. В цілому він подібний до № 2233.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: предмети релігійного вжитку та артефакти.

Графіті № 2264 (табл. LXXVII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоєм. Чітко простежуються лише літери **ГИ** під довгим горизонтальними титлом та ліва частина **П**, та, на деякій відстані, вірогідна **М**.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и п[**о**]**м**{**оⷯи**}.

Господи, поможи.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою, а також за структурою формули графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2265 (табл. LXXVII, 3)

Збереженість напису дуже добра, всі його складові впевнено читаються як ім'я **Иванъ** '*Іван*'.

Датування. За формою написання **в**, верхня петля якої більша за нижню, графіті датується в межах другої чверті XI – середини XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2266 (табл. LXXVII, 4)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена вибоєм, проте вдається встановити, що тут був прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2267 (табл. LXXVIII, 1)

Опубліковане О. Євдокімовою [Евдокимова 2008, с. 632].

Його збереженість добра, всі складові впевнено читаються:

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Κ(υρι)ε βοηθι τον δουλον.

Κύριε βοήθει τὸν δοῦλον.

Господи, поможи рабу.

Датування. За аналогією з іншими грекомовними написами Софії Київської графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2268 (табл. LXXVIII, 2)

На фресці прокреслена літера **в**.

Датування. За формою написання **в** з нижньою петлею кутом вперед графіті найвірогідніше датувати другою чвертю XI – серединою XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2269 (табл. LXXVIII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від олійної фарби, однак можемо встановити, що він містив дві літери **ВИ**.

Датування. За формою написання **в** з нижньою петлею кутом вперед графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – середини XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2270 (табл. LXXVIII, 4)

На фресці прокреслені літери **БЫ**.

Датування. За формою написання **б** з високою петлею та **ы** „молоточком" з високою перемичкою графіті датується в межах кінця XII – кінця XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2271 (табл. LXXIX, 1)

По фресковому тиньку прокреслена літера **Г**.

Датування. За формою прорізів графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2272 (табл. LXXIX, 2)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2273 (табл. LXXIX, 3)

На поверхні стіни простежується літера **в**.

Датування. За формою написання **в** з переломом при щоглі графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – першої чверті XIV ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею є перша чверть XIII ст. відповідно до типовості поширення такої палеографічної ознаки.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2274 (табл. LXXIX, 4)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, з-поміж його складових можемо ідентифікувати лише літери **С** (втім, не виключене її прочитання як **Є** або **У**) та **М**. За рядком простежуються кілька скісних засічок, їх призначення та зв'язок з написом не встановлені, хоча вигляд каналів прорізів вказує на виконання літер та засічок одним інструментом, а, відтак, і одним автором.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2275 (табл. LXXX, 1)

На фресці простежується чотириконечний хрест незвичної форми. Кінці його щогли прикрашають округлі завершення, а від кінців перекладини вниз опускаються дві довгі хвилясті лінії. Над перекладиною хреста обабіч щогли ав-

тором графіті було прокреслено по колу. По всій висоті щогли хреста ним також виконані нахилені ліворуч скісні лінії.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2276 (табл. LXXX, 2)

По фресковому тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2277 (табл. LXXX, 3)

На фресці прокреслена літера **П**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2278 (табл. LXXX, 4)

Збереженість напису доволі добра, його виконані голкою складові впевнено читаються як запис імені **Ина** ‘*Інна*’.

Датування. За формою **а** з округлою петлею, **и** з горизонтальною та **н** з діагональною перемичками графіті датується серединою XI – кінцем XIV ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 2279 (табл. LXXXI, 1)

На фресці прокреслена літера **ⷃ**, оформлена у вигляді ініціала.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2280 (табл. LXXXI, 2)

На фресці простежується зображення незавершеного людське обличчя: виконано верхню частину овалу голови, позначені брови та ніс, прокреслене ліве око.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов’язані з частинами людського тіла.

Графіті № 2281 (табл. LXXXI, 3)

Опубліковане О. Євдокімовою [Евдокимова 2008, с. 629]. Щоправда, дослідниця неправильно вказала місце його розташування, „перемістивши” до північної частини храму, в арку між другими з заходу компартиментами приділа святих апостолів Петра і Павла та центральної нави.

На фресці потрійними замкненими рисками прокреслений шестикінечний хрест, який складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Основа щогли спирається на триступінчасту Голгофу. Навколо місця перетину перекладини та щогли попарно розташовані поставлені під титло літери **ІС ХС** у верхній частині та **Н**[**И**]**КА** у нижній.

Датування. За формою написання **а** з опуклою петлею та видовженою спинкою графіті датується в межах кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2282 (табл. LXXXII, 1)

Під попереднім малюнком простежуються слабо розчищені від пізнішої олійної фарби літери **НАГИ**.

Датування. Форма написання **а** з видовженою спинкою дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2283 (табл. LXXXII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта та пошкоджена записом № 17, внаслідок чого з-поміж його складових впевнено ідентифікуються лише кілька літер:

- - - θ - - -
- πο- τονο- κτη- -

Значні втрати перешкоджають реконструкції тексту.

Датування. Оскільки напис пошкоджений № 17, ймовірні межі виконання графіті слід віднести до другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2284 (табл. LXXXII, 3)

Опубліковане О.Євдокімовою [Евдокимова 2006, с. 59; 2008, с. 631-632].

Між опублікованим варіантом прочитання та оригіналом спостерігаються певні розбіжності:

ω αγιοσ νηκολ[1] | ελεη[2]σον ν[3]ε

1) не були прочитані три останні літери верхнього рядка αοσ;

2) замість вказаної η в оригіналі чітко читається ι;

3) зазначену дослідницею літеру ν варто розглядати як μ (втім, О. Євдокімова сама припускала можливість такої ідентифікації).

З огляду на наведені вище зауваження наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

ωαγιοσνηκολαοσ
ελεισονμε

З розбивкою на слова:

ω αγιοσ Νηκολαοσ ελεισον με.

ὦ ἅγιος Νικόλαος ἐλέησόν με.

Святий Миколай, помилуй мене.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2285 (табл. LXXXIII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта, місцями пошкоджена дрібними вибоями та слабо розчищена від олійної фарби. Внаслідок цього простежуються лише окремі літери: на початку рядка це буквосполучення **ѲТЄNѴ**, наприкінці рядка – лише одна **ꙁ**.

Датування. За формою написання **н** з нахиленою перемичкою та **т** без засічок графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XII – кінця XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2285а (табл. LXXXIII, 2)

По фресковому тиньку видряпані дві літери **К·Ѳ·**, над якими прокреслене горизонтальне титло.

Датування. За формою написання ІС-подібної розімкнутої **к** графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2286 (табл. LXXXIII, 3)

Опубліковане О.Євдокімовою [Евдокимова 2008б, с. 504].

Поверхня стіни в місці розташування напису значно пошкоджена вибоями та сильно затерта.

Між опублікованим варіантом прочитання та оригіналом спостерігаються певні розбіжності:

…..το[1]..ε.. αγιου[2]
…νι[3].ει[4]ϛμιν[5]..επολ[6]……..
…..ετε[7]ιαι[8]……ια[9]
ι[10]..λ..μα[11].υ[12]… [13]ιων[14]ιθυι.λυι ει……κ[15]
νε[16]

1) на початку рядка помітна лігатура ωε;

2) за літерою α тиньк пошкоджений, тут збереглись склад πο та фрагмент іншої літери за ними;

3) на початку рядка знаходиться лігатура μα;

4) вказані дослідницею літери знищені вибоєм;

5) на місці вказаних літер ιν добре простежується склад μα;

6) поверхня тиньку сильно пошкоджена, збереглись лише літери τ та λ;

7) на початку рядка помітні дві літери α;

8) в місці вказаних ιαι простежується буквосполучення τιασ;

9) рядок пошкоджений, в цьому місці збереглись α, οτ, μ та фрагмент ще однієї літери;

10) слідів літери ι не простежується;

11) вказана α відсутня, літера в цьому місці знищена пошкодженням тиньку;

12) зазначеної літери υ в оригіналі немає;

13) на поверхня стіни добре помітна α;

14) літера ν відсутня;

15) поверхня стіни значно пошкоджена, тут простежуються літери α, ο та η;

16) вказаний дослідницею рядок в складі літер νε відсутній.

Зважаючи на наведені вище зауваження наявний на стіні напис виглядає наступним чином:

--ωε-----α----πο--------
--μα-ϛαμα-----τ--λ-----
α-α---τιασ----α--οτ-μ---
λ-μ---αιωιθ-------α--ο--η

Через значні втрати реконструювати текст не вдається.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2287 (табл. LXXXIV)

Опубліковане О.Євдокімовою [Евдокимова 2008, с. 643-645].

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями, сильно затертий, по ньому продряпані дві горизонтальні лінії.

Між опублікованим варіантом прочитання та оригіналом спостерігаються певні розбіжності:

….γχεατ…του[1] χ……..
.η[2].τον.υπεσ[3]χν[4]ι..α.υ.η[5]….με..στα[6]να[6]
.π[7]…ν.επι[8]φρονυιοντουθυ[9]..εχ[10]ε
…πεν[11]….ω..ιφ[12]..χι[13]…πα[14]β[15]
ωθ[16]εν…[17]…[18].θε[19]τι επ[20]ευχετο
..θ..ν..βι.αιν..[21] ε[22]νοχον σπ.[23]νι[24]α
…ο[25]ιν[26]εχε ο θε ελεϑ𐆑…
κ[27]ατα[28]ευ[28]σπ[30]λ[31]αχνι[32]ασϑ
δ..[33]ο.[34]με..ν…α[35]

1) верхній рядок сильно пошкоджений, однак на його початку добре простежується ω, на деякій відстані – αϛτοτεοπω;

2) літера η не простежується;

3) поверхня стіни в цьому місці сильно пошкоджена, проте перед χ добре збереглась лігатура σων;

4) літера ν не простежується;

5) замість υη слід читати σο;

6) замість літер α простежуються літери ο;

7) на фресці помітний склад σο;

8) в місці вказаних дослідницею літер ν.επι простежується лігатура εω;

9) літери θυ не простежуються;

10) літера χ не помітна;

11) на фресці чітко читаються літери σ, ν та ρ;

12) поверхня стіни пошкоджена, тут помітний лише склад δε;

13) літера ι не простежується;

14) в місці вказаної дослідницею літери α добре помітний склад οδ;

15) за літерою β знаходиться η;

16) літера θ не простежується;

17) за ν помітний склад οι;

18) на поверхні стіни читається склад ασ;

19) літери θε не простежуються;

20) вказану дослідницею літеру π радше розглядати як ω, написану у вигляді лігатури з ε;

21) поверхня стіни сильно пошкоджена, тут збереглись літери ε, σηση та αδ;

22) літера ε не простежується;

23) в місці вказаного буквосполучення σπ на фресці виконана лігатура σω;

24) замість складу νι слід читати μ.

25) літера ο не простежується;

26) замість вказаної дослідницею ν на фресці впевнено читається μ;

27) тиньк в цьому місці пошкоджений, на початку рядка простежується ρ, далі жодних слідів κ не помітно;

28) літера пошкоджена, тож не може бути впевнено ідентифікована;

29) в місці вказаних літер ευ тиньк пошкоджений, помітний знак, схожий на дзеркальну λ;

30) зазначені літери σπ слід радше розглядати як лігатуру σω;

31) в місці вказаної λ на фресці добре помітна ν;

32) літери νι слід розглядати як лігатуру μι;

33) на початку рядка помітна ο, за нею – два пошкоджені тріщиною знаки;

34) між ο та με жодних літер не було;

35) напис закінчувався складом με, тому літер за ними немає.

Зважаючи на наведені зауваження, наявний на стіні напис виглядає наступним чином:

--ω----αςτοτεο π ω χ----------
--τ-----σωνχ--ι-ασο----με---στονο
-σο----εω-φρονυιον-του-----ε-ε
--σ-νρ-------δε------------χ-ποδβη
-ωε-νοι-----ασ---τι------εωευχετο
--ε--σηση----αδ-νοχον--σωμα
--------ιμεχ̄ε ο θ̄ε ελεϑς
ρ--ατ----σωναχμιασϑ
---ο--ομε

Через значні втрати повний текст реконструювати неможливо. Впевнено може бути відчитане закінчення сьомого рядка:

… Χ(ριστ)ε ο Θ(ε)ε ελεϑς …

… Χ(ριστ)έ ὁ Θ(ε)ε ἐλεους …

… Христе Боже, помилуй …

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

І.10. *Фреска з образом св. пророка Мойсея*

Знаходиться в північно-західному куті другого з заходу компартимента на південній грані західної лопатки другого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святого за іконографією визначений Н. Нікітенко [Никитенко 2008, с. 221, 223]. Втім, Н. Герасименко, А. Захарова та В. Сарабьянов визначають образ як св. Іоанна Предтечу [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 235-236]. Проте, зважаючи на те, що вагомим аргументом на користь такої атрибуції стало твердження про зображеного на цьому ж стовпі св. пророка Іллі, яка не знайшла підтвердження даними епіграфіки, адже святий визначається як пророк Авдій [Корнієнко 2011, с. 358-359], запропоноване дослідниками визначення святого не може бути прийняте як беззаперечне. Стародавній тиньк в багатьох місцях пошкоджений дрібними вибоями, особливо на рівні людського зросту, де, зазвичай, знаходиться більшість графіті. На окремих ділянках фреска слабо розчищена від олійної фарби XIX ст., біля ребра та в нижній частині наявні втрати первісного тиньку. Під час досліджень тут виявлено чотирнадцять графіті, яким надано номери від 2288-го по 2301-й (табл. II, 2).

Графіті № 2288 (табл. LXXXV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від фарби XIX ст., внаслідок чого ідентифікуються лише літери **НѺ** посередині рядка.

Датування. За формою прорізів графіті варто датувати в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2289 (табл. LXXXV, 2)

Тиньк в місці розташування запису сильно пошкоджений дрібними вибоями та подряпинами, місцями слабо розчищений від олійної фарби та шпаклівки. Всі ці фактори ускладнюють ідентифікацію його складових, відносно впевнено читається лише літера **Л** наприкінці рядка.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити хронологічні рамки можливої появи графіті проміжком часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2290 (табл. LXXXV, 3)

Незважаючи на пошкодження, на фресці добре простежується літера **М**.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2291 (табл. LXXXV, 4)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2292 (табл. LXXXV, 5)

Верхній рядок запису знищений, причому вигляд вибоїни дозволяє говорити про навмисний характер пошкодження. У нижньому читається дата **1621**.

Датування. В тексті прямо вказаний час виконання – 1621 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2293 (табл. LXXXVI, 1)

На фресці подвійними замкненими рисками прокреслений восьмикінечний хрест, що складається зі щогли, перекладини, підніжжя та символічної таблички над головою Ісуса Христа.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час можливої появи графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2294 (табл. LXXXVI, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями, збереглась лише літера **Ꙁ** та фрагменти іншої літери за нею.

Датування. За формою написання **ꙁ** з розвилкою та виступом зверху графіті датується в межах другої чверті XI – середини XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми літери, вірогідними хронологічними рамками виконання напису є друга чверть – кінець XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2295 (табл. LXXXVI, 3)

Незважаючи на пошкодження тиньку та закриті шпаклівкою прорізи на поверхні стіни простежуються контури простого чотириконечного хреста.

Датування. Оскільки прорізи не розчищені від шпаклівки, час появи графіті визначається широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2296 (табл. LXXXVI, 4)

Збереженість напису доволі добра, його складові читаються. У верхньому рядку видряпане ім'я **ⰂⰰⰑⰜ(Ⰺⱁ)** '*Васько*', в нижньому – **ⰈⱀⱄⰻⰑ(ⰻ)Ⰼ(ⱏ)** '*Онисим*'.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2297 (табл. LXXXVI, 5)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест. Внизу обабіч перекладини помітні фрагментарно збережені літери **ⰔⰒ** ліворуч та **Ⰸ** праворуч. Їх зв'язок з малюнком не встановлений, однак можемо констатувати ідентичність прорізів хреста та літер.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час можливої появи графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2298 (табл. LXXXVII, 1)

По фресковому тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2299 (табл. LXXXVII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена вибоєм, проте за контурами можемо встановити, що тут був зображений чотириконечний хрест, основа щогли якого спиралась на трикутну Голгофу. Ліворуч простежується фрагмент петлі літери, яка може бути реконструйована як **ⰀⰀ**, **Ⰳ**, **Ⰸ** або **ⰡⰡ**. Більш вірогідно, що тут була прокреслена **Ⰳ** – складова теонімограми [**Ⰹ**]**Ⰳ**.

Датування. За формою частково розчищених від шпаклівки прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2300 (табл. LXXXVII, 3)

На фресці простежуються літери **ⰈⰃ**. Через пошкодження тиньку навколо них складно встановити, містив запис лише два знаки або ж вони є частиною якогось більшого тексту.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2301 (табл. LXXXVII, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями та

слабо розчищена від олійної фарби. Відтак, з усіх складових напису визначається тільки одна літера ⷪ.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

I.11. *Фреска з образом св. Іоанна Златоуста*

Знаходиться в північно-західному куті другого з заходу компартимента на західній грані південної лопатки другого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Відповідно до іконографії Н. Герасименко, А. Захарова та В. Сарабьянов визначають образ як св. Іоанна Златоуста [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 236]. Поверхня стіни в багатьох місцях пошкоджена дрібними вибоями, місцями слабо розчищена від олійної фарби, у нижній частині наявна смуга втрати стародавнього тиньку. Під час досліджень тут виявлено сім графіті, які отримали номери від 2302-го по 2307-й, в тому числі й 2302а (табл. II, 2).

Графіті № 2302 (табл. LXXXVIII, 1)

На фресці прокреслена літера ⷪ.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2302а (табл. LXXXVIII, 2)

Неподалік від попередньої літери праворуч видряпана скорописна ⷬ, спочатку прийнята нами за складову № 2302. Проте відсутність жодних слідів літер між ними та деякі відмінності у формі прорізів примушують розглядати обидва знаки як окремі написи.

Датування. Скорописні форми написання літер та форма прорізів дозволяють датувати графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2303 (табл. LXXXVIII, 3)

Незважаючи на пошкодження тиньку можемо встановити, що на фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів вказує, що малюнок видряпаний по сирому тиньку, що дозволяє датувати графіті другим десятиліттям XI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2304 (табл. LXXXVIII, 4)

По фресковому тиньку прокреслений малюнок простого чотириконечного хреста, вписаного у коло.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2305 (табл. LXXXIX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена дрібними вибоями, внаслідок чого простежуються лише окремі його складові:

-с---єво-----г--
--п--о-------п--
-------ве-----

Через значні втрати реконструкція тексту неможлива.

Датування. За формою написання **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, **п** з в виступом зверху та нижніми засічками графіті слід датувати другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2306 (табл. LXXXIX, 2)

Тиньк в місці розташування малюнка значно пошкоджений вибоєм, який не розчищений від шпаклівки. За наявними фрагментами можемо встановити, що тут подвійними замкненими рисками був прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2307 (табл. LXXXIX, 3)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

І.12. ***Фреска з образом невідомого святого***

Знаходиться в арці-переході між другим із заходу та передвівтарним компартиментами на південній грані південної лопатки другого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). В середній частині на висоту близько 1,5 м від рівня підлоги стародавній тиньк не зберігся, втрати наявні в нижній частині та біля правого ребра. Давня поверхня стіни в багатьох місцях пошкоджена численними дрібними вибоями, місцями слабо розчищена від олійної фарби. С. Висоцький опублікував два написи, розташовані на фресці – № 194 та № 230. Під час досліджень тут виявлено ще двадцять дев'ять графіті, яким надано порядкові номери від 2308-го по 2336-й (табл. II, 2).

Графіті № 194 (табл. XC).

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 88, табл. LXXXVIII, 2; LXXXIX, 2].

Між запропонованим дослідником варіантом прочитання та оригіналом запису спостерігаються певні розбіжності, зумовлені поганим станом збереження фрескового тиньку:

свѧты[1]**єсъфиє | ибо**[2]**гр**[3]**шьна | спо**[4]**жь**[5]**сво**[6] [7]

1) в оригіналі замість **ы** чітко читається літера **ѣ**;

2) в коментарі до напису дослідник вказав, що початок другого рядка не читається, зазначивши тут наявність лише літер **ибо**; звернення до оригіналу запису дозволило встановити, що рядок починається з літер **бо**, далі йде не зовсім зрозумілий знак, що за контекстом може бути ідентифікований як **ж** особливої форми написання, за ними чітко читаються дві літери **и**; відтак, вказані дослідником літери **бо** насправді є, відповідно, другою **и** та **г**;

3) в місці вказаної дослідником літери **г** в оригіналі чітко читається літера **р**, поруч з якою прокреслена **ѣ**;

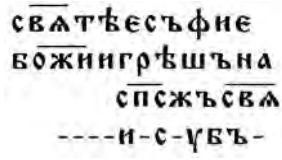
4) замість вказаної **о** в оригіналі читається **с**;

5) замість відчитаної дослідником **ь** на фресці чітко простежується **ъ**;

6) незважаючи на пошкодження тиньку, наприкінці рядка за збереженими фрагментами маємо реконструювати **ѧ**, а не **о**;

7) С. Висоцький не вказав наявності пошкодженого четвертого рядка напису, в якому ідентифікуються п'ять літер: **и**, **с**, **ѵ**, **б** та **ъ**.

Зважаючи на наведені вище зауваження, наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

З розбивкою на слова текст перших трьох рядків найвірогідніше представити наступним чином:

Свѧтѣѥ Съфиѥ Божии грѣшъна сп(а)с(и) жъ Свѧ(таѧ)…

Свята Софія Божа, грішна, спаси ж Свята…

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XII ст. Втім, за формою написання **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, **г** з виступом зверху, **ж** форми „жук", **и**, **н** та **п** з засічками, прямолінійної **р** з петлею кутом вгору, **ш** з верхніми засічками та платформою над рядком графіті найвірогідніше датувати в межах початку XII – середини XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 230 (табл. XCI).

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 110, табл. CXXI, 2; CXXII, 2].

Між запропонованим дослідником варіантом прочитання третього рядка та оригіналом запису спостерігаються певні розбіжності:

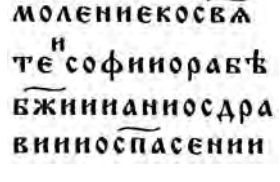
бжииид[1]**иноса**[2 3]

1) замість вказаної дослідником **л** на фресці чітко читається літера **а**;

2) на місці зазначеної як **а** літери в оригіналі чітко читається **д**;

3) наприкінці рядка були пропущені літери **ра**.

Враховуючи наведені вище зауваження наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

З розбивкою на слова:

Молениѥ ко Свѧтеи Софии о рабѣ Б(о)жиии Ани о сдравии и о спасении.

Моління до Святої Софії за рабу Божу Анну про здоров'я та спасіння.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XIII – XIV ст. Втім, за формою **а** з видовженою спинкою, **б** з виступом зверху, **в** з переломом при щоглі та **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, а верхня петля ширша за нижню, **є** з направленим донизу язичком, **ж** форми „жук", прямолінійної **р** з округлою петлею, **ѣ** з петлею, яка торкається коромисла, що піднімається над над рядком, графіті датується в межах кінця XI – кінця XII ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення форми **є**, нижню хронологічну межу варто окреслити другою чвертю XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2308 (табл. XCII, 1)

Права частина напису знищена обвалом тиньку, збереглась тільки **Z**.

Датування. За формою прорізів та типологічним методом час появи графіті окреслюється останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2309 (табл. XCII, 2)

Тиньк в місці розташування напису слабо розчищений від олійної фарби, права частина знищена. На фресці простежуються верхня петля **в** та літера **Є**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2310 (табл. XCII, 3)

Поверхня стіни пошкоджена численними дрібними вибоями, слабо розчищений від олійної фарби, тому на фресці простежуються лише окремі літери:

- - ν- α- - - - - - - - - - - να
- - - ζα- - - - - - - - - - - ευο-

Зважаючи на значні втрати реконструкція тексту унеможливлена.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2311 (табл. XCIII, 1)

Трохи нижче попереднього напису простежуються фрагменти іншого: літери **ПѲ** на початку рядка та **ІЄЄ** наприкінці. Значні втрати перешкоджають реконструкції тексту.

Датування. За формою написання **є** з направленим донизу язичком та хрестоподібної **і** з пересічкою графіті датується серединою XIII – першою чвертю XV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми **і**, нижня хронологічна межа може бути окреслена третьою чвертю XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2312 (табл. XCIII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, прорізи його складових слабо розчищені від шпаклівки. У верхньому рядку видряпані літери **ХМ** та, вірогідно, **Л**. Нижній складається лише з однієї літери **Л**.

Датування. За формою написання **м** з провисаючою петлею та нахиленими щоглами, а також **х** у вигляді ножиць та лише з правою засічкою графіті

може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XIV ст.; при цьому відповідно до типовості поширення такої форми **ⷯ** нижня хронологічна межа може бути окреслена останньою чвертю XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2313 (табл. XCIII, 3)

На рівні нижнього рядка попереднього напису читаються літери **ТИГ**, ймовірна **К**, **Ꙉ** та, за вибоєм, **Ⱑ**. Через пошкодження загальну кількість знаків у рядку встановити не вдається.

Датування. За формою написання **т** без засічок та формою каналів прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XII – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2314 (табл. XCIV, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями та слабо розчищений від олійної фарби XIX ст., внаслідок чого простежуються тільки склад **ГѺ** на початку рядка та літера **ѻ** наприкінці.

Датування. За формою написання **ѻ** з прямою стороною замість дуги час появи графіті може бути окреслений в межах початку XII – кінця XV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми написання літери, нижню хронологічну межу варто окреслити початком XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2315 (табл. XCIV, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями та слабо розчищена від олійної фарби XIX ст., простежуються тільки літери **Ю** та, вірогідно, **Ꙗ**.

Датування. Форма написання **ю**, перемичка якої перетинає коло, дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – початком XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2316 (табл. XCIV, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена з-під олійної фарби, простежуються лише поставлені під горизонтальне титло літери **ГИ** та **П** за ними. Текст може бути реконструйований як традиційна молитовна формула **Г(оспод)и п**[**омоⷯи**] ‘*Господи, поможи*’.

Датування. За структурою формули та за формою написання **и** з горизонтальною перемичкою графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2317 (табл. XCIV, 4)

Незважаючи на пошкодження тиньку та залишки олійної фарби, під попереднім написом на фресці чітко читається скорочений варіант традиційної молитовної формули **Г(оспод)и помоⷯ**[**и**] ‘*Господи, поможи*’.

Датування. За формою написання **п** з виступом зверху графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2318 (табл. XCV)

На фресці виконане доволі реалістичне та анатомічно правильне зобра-

ження коня в русі, на якому сидить вершник. Причому контури останнього передані доволі схематично.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: сюжетні зображення.

Графіті № 2319 (табл. XCVI)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка значно пошкоджена вибоями, слабо розчищена від олійної фарби та шпаклівки. Втім, за збереженими фрагментами та за аналогією з розташованим поруч малюнком № 2218 можемо встановити, що тут було зображено вершника. Варто звернути увагу на смугастий візерунок на тілі та шиї коня, який може бути інтерпретований як спроба передати вигляд бойової накидки. Схожі малюнки виявлені серед пам'яток епіграфіки Північної Русі, вони інтерпретуються як зображення лицарів [Овчаров 2006, с. 99, рис. 72, 74, 75]. Відтак, цілком вірогідно, що автор графіті на стіні Софії Київської зобразив лицаря на коні в бойовому обладунку.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: сюжетні зображення.

Графіті № 2320 (табл. XCVII, 1)

На фресці прокреслені літери **ⰌⰑⰓⰈ**.

Датування. За формою написання **и** з нахиленою перемичкою та формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XIV – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2321 (табл. XCVII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена та слабо розчищена від олійної фарби. За збереженими фрагментами можемо встановити, що тут був прокреслений чотириконечний хрест, кінці якого розширювались у вигляді трикутників: такі розширення простежуються обабіч щогли.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2322 (табл. XCVII, 3)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2323 (табл. XCVII, 4)

На стіні прокреслена фігура, яка складається з півкола, трьох вертикальних, двох горизонтальних та одної нахиленої ліній, що перетинаються між собою.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2324 (табл. XCVII, 5)

По фресковому тиньку прокреслена фігура, що складається з півкола та

прямої, які перетинаються в середній частині. Внаслідок цього фігура набуває схожості з літерою **Х**.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2325 (табл. XCVIII, 1)

Давній тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений дрібними вибоями, внаслідок чого значна кількість його складових не простежується:

м҃рѧоктомвъ--є-т-
мі-ов---о-юл-
в---ѕ-мил---
псо-о--------ѧ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст верхнього рядка може бути представлений наступним чином:

М(ѣсм)ца октомвъ[рм]…

Місяця жовтня…

Датування. За формою написання **ѧ** з видовженою спинкою, **в** з округлою петлею, **і** з пересічкою, **т** без засічок та дзеркальної **ц** графіті найвірогідніше датувати другою чвертю – кінцем XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2326 (табл. XCVIII, 2)

На фресці простежуються літери **ѦК**, далі неясні фрагменти ще однієї або двох літер, потім – склад **РѦ**.

Датування. За формою написання **ѧ** горизонтальною та нахиленою перемичкою, розімкненої **к**, а також за формою прорізів, графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XV – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2327 (табл. XCIX, 1)

Тиньк в місці розташування напису вкритий численними дрібними вибоями, проте більшість його складових можуть бути ідентифіковані:

г҃ипомоѕира
вусвоєм--р---
ѧ--

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(осподи) помоѕи рабу своєм[у г]р[ѣшн]ѧ[му].

Господи, поможи рабу своєму грішному.

Датування. За формою написання **ѧ** з округлою петлею, **в** з округлою нижньою петлею, нахиленої праворуч **ѕ** з розвилкою та прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується в межах середини XI – середини XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2328 (табл. XCIX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена ви-

боями, майже не розчищена від олійної фарби та шпаклівки. Внаслідок цього з-поміж його складових ідентифікуються тільки літери **ѻ** та **Л**.

Датування. Форма каналів прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2329 (табл. C, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису вкрита численними дрібними вибоями, однак майже всі його складові простежуються:

--помоʒиравоус---
моугр-шномо-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

[Г](оспод)[и] помоʒи рабоу с[вое]моу гр[ѣ]шномо[у].

Господи, поможи рабу своєму грішному.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою, нахиленої праворуч **ʒ** з переломом та прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2330 (табл. C, 2)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями, він слабо розчищений від олійної фарби та шпаклівки. З-поміж його складових можемо ідентифікувати склад **ВОС** на початку рядка та **ѻИѻ** посередині. В останньому випадку, зважаючи на маленькі розміри **ѻ** їх можна трактувати і як крапки обабіч більшої літери **н**, які передають її цифрове значення (= 50).

Датування. За формою написання літери **в** з округлою нижньою та великою верхньою петлями графіті датується в межах другої чверті XI – середини XIII ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми літери, верхню хронологічну межу можемо окреслити кінцем XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2331 (табл. CI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена дрібними вибоями, прорізи не розчищені від олійної фарби XIX ст. Втім, контури п’яти літер добре простежуються: **ПШѦШЄ**.

Датування. За формою написання дзеркальної **а** та Е-подібної **є** графіті може бути датоване другою чвертю XII – третьою чвертю XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2332 (табл. CI, 2)

На фресці прокреслені поставлені під горизонтальне титло літери **ГИ**, що є традиційним скороченням слова **Г(оспод)и** ‘*Господи*’.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою, а також за структурою формули графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2333 (табл. CI, 3)

На фресці прокреслена літера **Ѱ**.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті має визначатись широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2334 (табл. CI, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями, можемо ідентифікувати лише поставлену під горизонтальне титло літеру **Г**, яку варто розглядати як традиційне скорочення слова **Г**(**оспод**)[**и**] ‘*Господи*’.

Датування. За структурою формули графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2335 (табл. CI, 5)

На фресці прокреслена літера **Х**.

Датування. Форма каналів прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2336 (табл. CI, 6)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена численними великими вибоями, практично не розчищена від шпаклівки та олійної фарби XIX ст., внаслідок чого від зображення збереглись лише незначні фрагменти. Втім, за ними можемо встановити, що на фресці був накреслений кінь: простежуються задні ноги, контури спини та хвіст.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: зооморфні зображення.

I.13. ***Фреска з образом св. Димитрія Скевофілакса***

Знаходиться в північно-західному куті передвівтарного компартимента на східній грані південної лопатки другого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святого ідентифікований нами на підставі іконографії та інформації графіті № 16. Стародавній тинькв багатьох місцях пошкоджений дрібними вибоями, прорізи більшості графіті майже не розчищені від шпаклівки. Біля ребра лопатки, в нижній та верхній ділянках фреска має втрати первісного тиньку, від постаті святого збереглась тільки нижня частина. С. Висоцький опублікував шість графіті, які знаходяться на цій фресці; вони отримали номери 9, 16, 70, 143, 233, 234, 235. Сучасні дослідження дозволили встановити наявність ще сорока двох графіті, яким надано номери 9а, 2337-2377 (табл. II, 2).

Графіті № 9 (табл. CII, CIII)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1959; 1966, с. 41-45, табл. XI; XII], прочитання коригували А. Залізняк [Зализняк 2004, с. 281], В. Орел та А. Кулик [Орел. Кулик 1995, с. 129-130]:

С. Висоцький

[1]д лѣта къ[2]нѫжилъ[2] сватославъ[2]
м[3]цѧ мар[ѿ]ѣ[4] дьнь роуга в[ъ[2]да]на
іавсв———————ь[5]
єни———————-[6]
нєделѣ :[7] вь[2] пам[8]
а[9]шьє[10]тиѥ свато
славѣ а[минь]

В. Орел, А. Кулик

[1]д лѣта къ[2]нѫжилъ[2] сватославъ[2]
м[3]цѧ мар[тавъ]ѣ[4]дьнь роуга в[ъ[2]да]на
…]ав св———————трь[…[5]
…]єниц———-р—-[…[6]
нєделѣ въ[2] п[ѳминаниѥ][8]
…]а[9]шьс[10]тиѥ свато[…
…]сл[а]вѣ а[минь]

А. Залізняк

[1]д лѣта к[ъ[2]]нѫжилъ[2] сватославъ[2]
м[ɛ3]цѧ мар[т] ѳі[4] дьнь роуга в[ъ[2]да]на
іавсв———————ь[5]
єни———————-[6]
нєделѣ въ[2] по[н][8]
ѳ[9]шьс[10]тиѥ свато
славѣ а[минь]

1) слід зазначити, що верхній рядок запису, хоча змістовно і пов'язаний з нижнім, є самостійним графіті, виконаним іншим автором, на що вказують відмінності у формі літер **ѧ** (в першому записі язичок літери має вигляд кута, а в другому він має звичайний вигляд), **в** (в першому написі її верхня частина ширша за нижню, в другому – ні), **а** (в першому записі вона має звичайну спинку, а в другому – видовжену);

2) авторами обох записів послідовно вживається лише **ь**, жодного випадку застосування **ъ** не зафіксовано;

3) на фотографії С. Висоцького на початку другого рядка вказана доволі добре збережена літера **м**, проте в оригіналі літери саме такої форми ми не спостерігаємо; до того ж на початку рядка перед **м** простежується літера **ѳ**; жодних слідів вказаної А. Залізняком надрядкової **с** не простежується;

4) великі розбіжності викликає прочитання у другому рядку знаків після літер **мар**: [ѿ]ѣ (С. Висоцький), [тавъ]ѣ (В. Орел та А. Кулик), т ѳі (А. Залізняк), окрім того, В. Німчук запропонував читати тут **т(а) въ** або **т(а) бѣ** [Німчук 1967, с. 88]; фресковий тиньк в цьому місці пошкоджений, тому впевнено читається лише **ь**, а не **ѣ** чи **і**; перед нею за наявними фрагментами можемо реконструювати **в**;

5) на його початку третього рядка С. Висоцький ідентифікував поставлені під титло літери **іа**, В. Орел та А. Кулик зазначили першу літеру як втрачену; звернення до оригіналу запису дозволило встановити, що перша літера через пошкодження не може бути однозначно визначена, тут могла стояти як **і**, так і **п**; наприкінці рядка В. Орел та А. Кулик зазначають наявність трьох літер **трь**, хоча насправді тут простежується лише одна – **ь**;

6) запропоноване В. Орлом та А. Куликом прочитання четвертого рядка в цілому відповідає оригіналові, хоча перша літера **є** простежується не зовсім чітко через пошкодження тиньку;

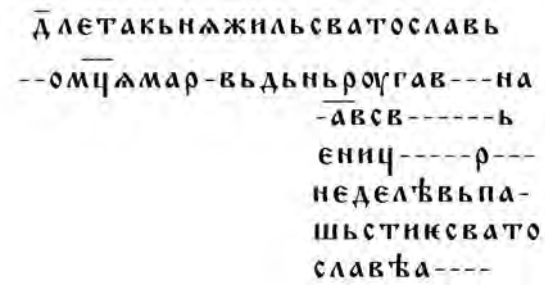
7) жодних слідів вказаних С. Висоцьким двох крапок не простежується, відсутні вони і на прорисовці дослідника;

8) наприкінці п'ятого рядка після літер **вь** знаходилось ще три знаки, з них перший ідентифікується як **п**, другий як **а**, третій знищений вибоєм;

9) зазначена С. Висоцьким, В. Орлом, А. Куликом як **а** та А. Залізняком як **о** літера на початку шостого рядка є приналежною іншому запису;

10) В. Орел, А. Кулик та А. Залізняк правильно ідентифікували літеру як **с**, а не **є**.

З урахуванням наведених зауважень наявний на стіні текст обох записів може бути представлений наступним чином:

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Д лѣта кьнѧжиль Сватославь.

… **м(ѣсѧ)цѧ мар[т](а) вь дьнь роуга в[ьда]на … недѣлѣ вь пам(ѧть) [о]шьстиѥ Сватославѣ. А[минь].**

4 літа княжив Святослав.

… місяця березня у день руга дана … тижня в пам'ять кончини Святослава. Амінь.

Датування. С. Висоцький на підставі аналізу тексту датував записи другою половиною 70-х рр. XI ст.; палеографічні ознаки складових графіті не суперечать такому датуванню.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 9а (табл. CII, CIII)

Між записом про 4-х літнє княжіння Святослава та про внесення руги за його душу простежуються п'ять вертикальних засічок. Форма прорізів дуже подібна до прорізів обох написів, проте їх співвідношення та зв'язок встановити не вдається. Більш вірогідним видається те, що на момент виконання графіті з ім'ям Святослава ці вертикальні засічки вже були видряпані на фресці.

Датування. Особливості розташування дозволяють датувати графіті в межах другої – третьої чверті XI ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 16 (табл. CIV, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 55, табл. XI; XII].

Слід зазначити, що на опублікованій дослідником фотографії контури прорізів літер виглядають набагато краще збереженими та розчищеними від

шпаклівки. В оригіналі напису прорізи пошкоджені дрібними вибоями та повністю закриті шпаклівкою. Окрім того, між запропонованим прочитанням та оригінальним написом спостерігаються дві розбіжності:

дими|тръ[1 2]

1) на місці вказаної дослідником літери **ъ** в оригіналі чітко читається **и**;

2) нижній рядок складається з п'яти знаків, С. Висоцьким були пропущені дві останні літери **ос**.

Відтак, зважаючи на наведені вище зауваження, напис слід читати як Δημητρηος 'Δημήτριος, *Дмитрій*'.

Датування. С. Висоцький відніс час появи запису до XII ст., проте за палеографічними ознаками (прямолінійної **р** з округлою петлею) графіті датується в ширших хронологічних межах: від другої чверті XI до початку XIV ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 70 (табл. CIV, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 107-108, табл. LXV, 1].

На фресці прокреслене погрудне зображення молодої людини з пишним курчавим волоссям. Малюнок нагадує образ св. великомученика Георгія, зображений в консі апсиди однойменного приділа Софії Київської. Праворуч зберігся супровідний напис **Гєорги Храброи** '*Георгій Хоробрий*'.

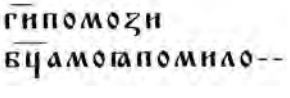
Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XI – XII ст. За формою написання **а** з видовженою спинкою, **б** з виступом зверху та направленою кутом вперед петлею, **р** з маленькою голівкою графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XII ст.

Категорія: зображення святих.

Графіті № 143 (табл. CV, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 56, табл. LI, 1; LII, 1].

Тиньк в місці розташування запису пошкоджений дрібними вибоями, його закінчення не збереглось:

На початку другого рядка літера **б** відновлена нами за контекстом, адже зовні вона може бути ідентифікована як **г**. С. Висоцький вважав, що нижня частина **б** зашпакльована. Проте дослідження оригіналу напису дозволило встановити, що петля літери була відсутня з самого початку.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помоѕи Б(огороди)ца моꙗ помило[**ѵи**].

Господи, поможи. Богородице моя, помилуй.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті XII ст. Втім, форми написання літер **а** з округлою петлею та з видовженою спинкою в складі **ꙗ**, а також нахиленої ліворуч **ѕ** з переломом дозволяють визначити вірогідні хронологічні рамки появи графіті в межах середини XI – першої чверті XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 233 (табл. CV, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 111, табл. CXXIII, 2; CXXIV, 2].

Між запропонованим варіантом прочитання та оригіналом напису спостерігаються певні розбіжності:

помени го доу^{ш} | ра^{в1} свои^{х} антона пєла|г^{2}єи и----^{3}та ѳилип^{4}а

1) вказана надрядкова **в** не збереглась, в місці її ймовірного розташування знаходиться зашпакльований вибій;

2) першу літеру третього рядка слід читати не як **г**, а як **в**, адже саме вона простежується в оригіналі;

3) за контекстом і наявними фрагментами дві літери можуть бути відновлені як тринога **т**, перекладину якої не доведено правої щогли, та розімкнута **ы**;

3) наприкінці рядка дві літери мають бути ідентифіковані як **іп**.

Відтак, зважаючи на наведені вище зауваження, наявний на стіні текст слід представити наступним чином:

помени го доу^{ш}
ра свои^{х} антонапела
вентыта ѳиліпа

З відновленням втрачених фрагментів:

Помени Го(споди) доуш(и) ра[б](ъ) своих(ъ) Антона Пелавеи Тыта Ѳиліпа.
Пом'яни, Господи, душі рабів своїх Антона, Пелагеї, Тита, Пилипа.

Датування. С. Висоцький датував графіті в межах XVI – XVII ст., таке датування підтверджують палеографічні характеристики літер, форма прорізів та структура формули.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 234 (табл. CVI, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 111, табл. CXXIII, 3; CXXIV, 3].

Між запропонованим варіантом прочитання та оригіналом напису спостерігаються певні розбіжності:

помани гди | ^{1}євдокии^{2} | рокѵ ахлі^{3}

1) перед початком другого рядка збереглись залишки іншого слова, знищеного навмисно; на контурами можемо встановити, що тут були прокреслені літери **єв[до]к**; ймовірно, під час видряпування літер тиньк почав сильно кришитись, тому автором було затерто попередній запис імені, яке він вдруге прокреслив праворуч;

2) в закінченні другого рядка читаємо **ю**, а не **и**;

3) дві останні літери року С. Висоцький запропонував читати як **лі**, вважаючи останню вертикальну лінію як фрагмент **є** або **и**; в оригіналі остання літера читається впевнено саме як **і**, тож єдиним правильним варіантом прочитання передостанньої літери буде **а**.

Відтак, з урахуванням зауважень наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

З відновленням пропущених фрагментів:

Помѧни Г(оспо)ди /Єв[до]к/ Євдокию. Рокѹ ΑΧΑΙ.

Пом'яни, Господи, Євдокію. Року 1611.

Датування. С. Висоцький на підставі власного прочитання тексту датував запис 1630-м р., проте вказана в тексті дата – 1611 р.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 235 (табл. CVI, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 112, табл. CXXIII, 4; CXXIV, 4].

Між запропонованим варіантом прочитання та оригіналом напису спостерігаються розбіжності:

помѧни г[1]ди стєфанѹ[2]

1) в скороченні **гди** під титлом збереглась надрядкова **с**;

2) закінчення напису пошкоджене, проте форма знахідного відмінку дозволяє реконструювати тут літеру **а**, а не **ѹ**.

Відтак, з урахуванням зауважень наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

З відновленням втраченого фрагмента:

Помѧни Г(о)с(по)ди Стєфан[а].

Пом'яни, Господи, Стефана.

Датування. С. Висоцький відніс графіті до XV – XVII ст. Форма прорізів та структура формули дозволяє датувати запис кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2337 (табл. CVII, 1)

Незважаючи на нерозчищені від шпаклівки прорізи можемо встановити, що на фресці прокреслені літери **ТИ**.

Датування. За формою написання **и** з діагональною перемичкою та триногої **т** час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XV – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2338 (табл. CVII, 2)

Складові напису повністю закриті шпаклівкою, проте за наявними контурами можемо встановити, що тут були видряпані літери **КЅ**, ймовірно, поставлені під титло.

Датування. Оскільки прорізи не розчищені від шпаклівки, час появи графіті окреслюється широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2339 (табл. CVII, 3)

На фресці прокреслені літери **ѢЪЛ**, які, вочевидь, варто розглядати як

початок незавершеного напису, текст якого реконструюється наступним чином: **в҃ъ л҃{҃ѣто}**…

В літо…

Датування. За формою написання **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2340 (табл. CVII, 4)

Напис складається з трьох розташованих в стовпчик імен. У верхньому рядку – **С҃ємєн(ъ)** '*Семен*', в середньому – **Карїѡн(ъ)** '*Каріон*'. Ім'я в нижньому рядку навмисно знищене. В центрі можемо розрізнити літеру **С҃**, наприкінці рядка – склад **КЪ**. Збережені літери дозволяють з великою долею вірогідності реконструювати затерте ім'я як [**И**]**с҃**[**а**]**къ** '*Ісак*'.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2341 (табл. CVII, 5)

На поверхні стіни простежується літера **м҃**.

Датування. Форма написання **м** з плечима дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2342 (табл. CVII, 6)

По фресковому тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест. Правий кінець перекладини хреста коротший за лівий, що обумовлене наявністю на фресці літери **м** (№ 2341), яку автор не бажав пошкодити.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2343 (табл. CVIII, 1)

Прорізи літер пошкоджені та закриті шпаклівкою.

Втім, можемо встановити, що на фресці був прокреслений фрагмент „аненайки": **ѦNЄN**[**Є**]**NЄ**.

Датування. За формою написання **н** з діагональною перемичкою графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: написи музичного змісту.

Графіті № 2344 (табл. CVIII, 2)

Запис згадувався С. Висоцьким в коментарі до № 234 [Высоцкий 1976, с. 111], проте до корпусу під окремим номером він не увійшов. Напис складався з двох рядків. У верхньому видряпане ім'я **Никодим(ъ)** '*Никодим*', складові нижнього ж повністю знищені, залишилась лише остання літера **Ь**.

Датування. С. Висоцький відніс час появи напису до XVII ст. Однак прорізи графіті повністю закриті шпаклівкою, а на підставі палеографічних ознак, таких як літера **н** з горизонтальною та **и** з нахиленою перемичками графіті може бути датоване в межах середини XIV – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2345 (табл. CVIII, 3)

Праворуч від попереднього рядка запису простежуються велика літера ⷭ та менша за розмірами пошкоджена вибоєм ⷬ.

Датування. За формою написання ⷣ-подібної ⷮ графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2346 (табл. CVIII, 4)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями. Втім, можемо встановити, що він складався з п'яти рядків. У першому можемо відчитати літери ⷮⷯ, в другому збереглась лише друга ⷯ, в третьому ідентифікуються ⷰⷭ, перед ними трохи нижче рядка простежуються ще одна пошкоджена вибоєм літера, вірогідно, ⷬ. Трохи нижче, в четвертому рядку з-поміж трьох знаків впевнено простежуються поставлені під титла літери – друга ⷼ та третя ⷦ. У нижньому рядку знаходяться два пошкоджені вибоями знаки, з них перший може бути визначений як ⷢ або ⷮ, а другий – як ⷭ або ⷪ. Реконструкція тексту ускладнена, лише в третьому рядку можемо відновити слово [ⷬ](ⷶⷣⷯ)ⷰⷯ '*місяця*'.

Датування. За формою написання ⷯ з пласким верхом, нахиленої праворуч ⷹ з переломом графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – першої чверті XIV ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею, відповідно до типовості поширення такої форми ⷹ, варто визнати кінець XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2347 (табл. CIX, 1)

Незважаючи на те, що прорізи складових напису закриті шпаклівкою, на фресці чітко читається ім'я **Alexander** '*Олександр*'.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах останньої чверті XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2348 (табл. CIX, 2)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2349 (табл. CIX, 3)

Опубліковане О. Євдокімовою [Евдокимова 2008, с. 629-630].

Збереженість напису добра, його складові чітко читаються: KEKBOIΦIN.

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:

K(υρι)ε (ε)κβοιφ(ε)ιν.

Κύριε ἐκβοήθειν.

Господи, поможи.

Остання літера ε в слові Κυριε водночас є першою в слові εκβοιφειν.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2350 (табл. CIX, 4)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений, перша літера знищена вибоєм, друга, незважаючи на низький рельєф прорізів, впевнено ідентифікується як ϵ. Найбільш вірогідно реконструювати текст напису як слово [К](υρι)ε ‘Κύριε, *Господи*’.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2351 (табл. CX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, початок рядків знищений обвалом тиньку. У верхньому рядку читаються літери εα, далі тиньк на розмір одної літери має вибоїну, наприкінці помітний склад ος. У нижньому рядку збереглись дві літери αД.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2352 (табл. CX, 2)

Більша частина малюнку знищена обвалом тиньку, проте за наявними фрагментами можемо встановити, що тут був прокреслений хрест, основа якого спиралась на ступінчасту Голгофу, від якої збереглись дві праві сходинки. Над верхньою простежується літера ϵ, ймовірно, складова теонімограми [Ιϵ Χ]ϵ.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2353 (табл. CX, 3)

Початок рядка знищений обвалом тиньку, простежується лише склад Дϴ.

Датування. За формою написання А-подібної д з покриттям графіті датується в межах кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2354 (табл. CX, 4)

Опубліковане О. Євдокімовою [Евдокимова 2008б, с. 503-504].

В цілому дослідниця правильно визначила текст, хоча в ідентифікації окремих літер допустила деякі незначні неточності.

Незважаючи на ряд пошкоджень, всі складові напису впевнено читаються:

Датування. За формою написання а з покриттям графіті датується в межах другої чверті XI – початку XIV ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею, відповідно до типовості поширення такої форми літери а, є кінець XII ст.

Категорія: написи музичного змісту.

Графіті № 2355 (табл. CX, 5)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями, його складові не розчищені від шпаклівки. Внаслідок цього більшість з них не може бути впевнено ідентифікована:

--А-Б--ДШ-----П---А

Реконструкція тексту через значні втрати неможлива, відносно чітко встановлюється наявність слова **д(ѵ)ш[а]** ‘*душа*’ посередині рядка. Однак через знищення останньої літери відмінок слова не може бути впевнено визначений.

Датування. Оскільки прорізи повністю закриті шпаклівкою, час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2356 (табл. CXI, 1)

На фресці простежуються літери **АМФ**, причому над останньою накреслена Z-подібна **Ꙁ**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2357 (табл. CXI, 2)

По фресковому тиньку прокреслені літери **ІН**.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2358 (табл. CXI, 3)

Незважаючи на пошкодження та закриті шпаклівкою прорізи можемо встановити, що напис містив велику літеру **Х** та значно меншу за розмірами **И**.

Датування. За формою написання **и** з діагональною перемичкою час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XIV – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2359 (табл. CXI, 4)

На фресці прокреслені літери **М** та **N** чи **И** з горизонтальною перемичкою. Останній варіант визначення літери видається нам більш вірогідним.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2360 (табл. CXII, 1)

Незважаючи на низький рельєф прорізів можемо встановити, що напис складається з двох розташованих один над одним складів **ꙖА**.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2361 (табл. CXII, 2)

Між закінченнями першого та другого рядків запису про внесення руги на поминання душі Святослава (№ 9) біля кута стіни прокреслені літери **ДКА**.

Датування. За формою написання ѧ з видовженою спинкою та А-подібної ѧ графіті може бути датоване в межах кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2362 (табл. CXII, 3)

На фресці прокреслені розташовані в стовпчик склади **ЄД** та **НЄ**, які, найвірогідніше, слід розглядати як числівник **єднє** ‘*одне*’. Приклад його написання у такій формі демонструє напис № 1105 [Корнієнко 2010, с. 116, табл. CXCVIII, 3].

Датування. За формою написання А-подібної ѧ графіті може бути датоване в межах кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 2363 (табл. CXII, 4)

В коментарі до запису № 9 згадувався С. Висоцьким, проте окремого номеру він не отримав.

Подвійними рисками на фресці прокреслений чотириконечний хрест з розширеними кінцями у вигляді незамкнених у вершині трапецій.

Датування. Особливості розташування (малюнок пошкодила літера ѧ графіті № 9) дозволяють датувати графіті другою – третьою чвертю XI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2364 (табл. CXII, 5)

На фресці прокреслена літера **М**.

Датування. Оскільки прорізи графіті повністю закриті шпаклівкою, час його можливої появи окреслюється широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2365 (табл. CXII, 6)

Між передостаннім та останнім рядками запису № 9 про внесення руги на поминання душі Святослава простежується фрагментарно збережений напис:

--ЄГСО--
--НЄЄѦ--
-ТИАСК--

Фрагментарність тексту перешкоджає його реконструкції.

Датування. Особливості розташування дозволяють датувати графіті другою – третьою чвертю XI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2366 (табл. CXIII, 1)

На фресці прокреслена літера **Ѧ**.

Датування. За формою написання ѧ з видовженою спинкою графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2367 (табл. CXIII, 2)

Незважаючи на пошкодження тиньку, складові напису відносно чітко простежуються:

БЫЛЪЄСМЪ

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Былъ єсмъ.

Був, є.

Датування. За формою написання **б** з округлою незамкненою петлею та виступом зверху, **л** та **м** з покриттям, а також **ъ** з виступом зверху графіті датується в межах другої чверті XI – першої чверті XII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 2368 (табл. CXIII, 3)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями, не розчищеними від шпаклівки. Внаслідок цього можуть бути ідентифіковані лише **П** посередині рядка та **Ъ** наприкінці.

Датування. За формою написання **ъ** з виступом зверху графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми написання літери, верхня хронологічна межа може бути обмежена кінцем XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2369 (табл. CXIII, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями, від нього залишилась лише одна літера **А**.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2370 (табл. CXIII, 5)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений численними вибоями та подряпинами, простежується тільки **А** та щогла ще однієї літери за нею.

Датування. За формою написання **а** з пласким верхом, видовженою спинкою та покриттям графіті слід датувати в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2371 (табл. CXIV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями, проте його складові відносно добре простежуються. У верхньому рядку прокреслена літера **Д**, яка вписана у трикутної форми титло. В нижньому рядку бачимо залишки пошкодженої вибоєм літери, за нею – **Т** та **О**.

Датування. За формою написання **д** на щічках та триногої **т** графіті може бути датоване другої чвертю XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2372 (табл. CXIV, 2)

На фресці прокреслена літера **Є** під горизонтальними титлом.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2373 (табл. CXIV, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями та слабо розчищена від олійної фарби XIX ст., внаслідок чого з-поміж складових

напису ідентифікуються лише дві літери **Ⱑ** у верхньому рядку, **Ⱂ**, ймовірна **Ⱑ** та **Ⱄ** в нижньому.

Датування. За формою написання **ⱑ** з видовженою спинкою та прямолінійної з округлою петлею **ⱂ** графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2374 (табл. CXIV, 4)

Тиньк в місці розташування малюнка затертий, пошкоджений дрібними вибоями. Простежуються контури голови та тулуба людини.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: антропоморфні зображення.

Графіті № 2375 (табл. CXV, 1)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями та місцями не розчищений від олійної фарби XIX ст.:

- - θοσ- - - - οτ- ο το- ογα-
- - το- -

Значні втрати перешкоджають реконструкції тексту.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2376 (табл. CXV, 2)

На фресці прокреслені дві фігури. Перша має вигляд літери **Ⱄ**, друга – Δ, в лівій частині якої прокреслений схожий на літеру **Ⱝ** знак. Обидві фігури з'єднані у верхній частині горизонтальною лінією.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2377 (табл. CXV, 3)

Незважаючи на слабку розчистку поверхні тиньку від фарби XIX ст., можемо встановити всі складові малюнку. Вверху праворуч прокреслене коло, в середині якого завитки утворюють щось на кшталт очей. Знизу ліворуч помітний квадрат з правою діагоналлю. Між обома фігурами прокреслені кілька скісних ліній.

Датування. Оскільки прорізи графіті повністю закриті шпаклівкою, час його можливої появи окреслюється широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: емблеми.

I.14. *Фреска з образом св. Міни*

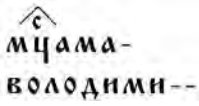
Знаходиться в північно-західному куті передвівтарного компартимента на південній грані східної лопатки другого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святого ідентифікований Н. Нікітенко за іконографією [Никитенко 2008а, с. 173, ил. на с. 206]. В нижній частині на висоту близько 1 м стародавній тиньк втрачений, великий округлий обвал присутній також біля ребра. У верхній частині фреска слабо розчищена від олійної фарби XIX ст., трохи нижче сильно затерта та пошкоджена подряпинами. С. Висоць-

кий опублікував три графіті, які знаходяться на цій фресці: № 151, № 222 та № 223. Окрім того, на фресці виявлено ще вісімнадцять графіті, яким надано номери від 2378-го по 2395-й (табл. II, 2).

Графіті № 151 (табл. CXVI, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 62-63, табл. LVI, 1; LVII, 1].

Права частина запису знищена обвалом тиньку:

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

М(ѣ)с(ѧ)ца ма[иѧ] … **Володими[ръ]**.

Місяця травня ... Володимир.

Датування. На думку С. Висоцького, в записі мова йшла про дату смерті Володимира Мономаха, тож час появи графіті він відносив до 1125 р. Палеографія складових напису не суперечить його датуванню 20-ми рр. XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 222 (табл. CXVI, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 104-105, табл. CXII, 2; CXIII, 2], прочитання коригували Т. Рождественська [Рождественская 1992, с. 15; 2009, с. 321; дослідниця всюди помилково подає графіті під № 221] та А. Турілов [Турилов 2000, с. 50]:

С. Висоцький	[1] **со**[2]**мнъ**[3] **помощникъ** **нє ꙋбоюсѧ что ствоⷬ**и**[4] **мнѣ**[5] **чл**[6]**вкъ**
Т. Рождественська	[1] **г(оспод)ь**[2] **мнѣ**[3] **помощникъ** **нє ꙋбоюсѧ что ствоⷬ**и**[4] **мнѣ**[5] **ч(єло)**[6]**в(ѣ)къ**
А. Турілов	[1] **сь**[2] **мнѣ**[3] **помощникъ** **нє ꙋбоюсѧ что ствоⷬ**и**[4] **мнѣ**[5] **чл**[6]**вкъ**

1) всі дослідники проігнорували наявність ще однієї літери перед початком рядка, хоча вона добре помітна на опублікованій С. Висоцьким фотографії; тож, на початку рядка можемо бачити велику літеру **п** з титлом над нею, причому під час виконання перекладини автор потрапив на ділянку з гніздом від соломи, в результаті чого шматок тиньку викришився;

2) дві наступні літери дослідники читали як **со** (С. Висоцький), **гь** (Т. Рождественська) або **сь** (А. Турілов); звернення до оригіналу запису дозволило встановити, що тут видряпані літери **гд**;

3) в оригіналі сьома літера впевнено читається як **ъ**, а не **ѣ**.

4) наприкінці другого рядка С. Висоцький відмічає наявність лежачої **ρ** замість титла, його прочитання підтримали інші дослідники; проте звернення до оригіналу дозволило встановити наявність тут надрядкової **т** під титлом;

5) третю літеру нижнього рядка всі дослідники ідентифікували як **ѣ**, однак звернення до оригіналу запису дозволило встановити, що тут виконана **ъ**;

6) як видно з публікації Т. Рождественської, в останньому слові літеру **л** вона вказує як пропущену, проте **л** чітко читається.

Зважаючи на наведені зауваження, наявний на стіні текст виглядатиме наступним чином:

З розбивкою на слова:

Г(оспо)д(ь) мнъ помощникъ нє ꙋбоюсѧ что ство[ρ]ит(ъ) мнъ чл(о)в(ѣ)къ.

Господь мені помічник, не убоюся того, що зробить мені людина.

Оскільки автор напису навів текст шостого віршу сто сімнадцятого псалма, першу поставлену під титло літеру **п** вірогідно розглядати як скорочену форму слова **п(салъмъ)** ‘*псалом*’.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XIII – XIV ст., Т. Рождественська – до XIV ст. За формою написання літери **в**, верхня петля якої скісна до щогли, **є** з язичком догори, **м** з провисаючою петлею та прямими щоглами та **ꙋ** з перемичкою графіті найвірогідніше датувати в межах початку XIV – першої чверті XV ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 223 (табл. CXVII)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 105, табл. CXIV, 2; CXV, 2], прочитання коригував А. Турілов [Турилов 2000, с. 50-51]:

	[1] **ст<u>ы</u>**[2] **с[о]мнъ**[3]
	ст<u>ы</u>ѧ[4] **со҃и҃є**[5]
С. Висоцький	**бꙋдєто**[6] **ми**
	помощь[7]**ник**[8]**[и?]** [9]
	[1] **ст<u>а</u>**[2]**(-<u>ꙗ</u>?) <u>А</u>нна**[3]
	ст<u>а</u>(-<u>ꙗ</u>?)[4] **со҃и҃є**[5]
А. Турілов	**бꙋдєте**[6] **(бꙋдєта**[6]**?) ми**
	помощь[7]**ниц**[8] **(-и)** [9]

1) С. Висоцький опублікував лише середню частину запису, пропустивши п’ять рядків зверху;

2) третя літера рядка С. Висоцьким була прочитана як **ы**, А. Турілов за фотографією ідентифікував її як **а**; звернення до оригіналу дозволило встановити правоту саме С. Висоцького, адже **ы** тут читається однозначно;

3) наступні літери С. Висоцьким були визначені як **с[о]мнъ**, А. Турілов запропонував читати тут закінчення першого слова (**-ꙗ**?) та ім’я **Анна**; вивчення оригіналу напису вказує, що ідентифікувати ми можемо лише три останні знаки як **нна**, а два попередні знищені вибоями;

4) в наступному рядку А. Турілов допускає помилку, пропонуючи читати прикметник як **ста(-ꙗ**?), оскільки на фресці чітко простежується його форма,

правильно прочитана С. Висоцьким як **стыѧ**;

5) остання літера рядка пошкоджена вибоєм, проте збережені контури та контекст дозволяють реконструювати її радше як **ѧ**, а не **є**;

6) шоста літера рядка правильно прочитана С. Висоцьким як **о**, тому запропонована А. Туріловим ідентифікація її як **є** або **а** не може бути прийнята;

7) шоста літера рядка впевнено ідентифікується як **ъ**, а не **ь**;

8) А. Турілов справедливо запропонував читати останню видиму літеру рядка як **ц**, а не **к**;

9) опублікованим С. Висоцьким рядком напис не завершується, нижче помітні ще два фрагментарно збережені рядки.

Зважаючи на наведені вище зауваження наявний текст виглядатиме наступним чином:

сп-иги
ра-асво-
--о-----а
-о----б--
сои-ъковс
сты--нна
стыѧсо҆ф҆и-
бѹдєтоми
помощъниц-
по-------ѧ
а-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:
Сп(а)[с]и Г(оспод)и ра[б]а сво[єг]о … бо с(вѧ)ты[ѧ а҃]нна С(вѧ)тыѧ Со҆ф҆и[ѧ] бѹдє то ми помощъниц[и] …
Спаси, Господи, раба свого … бо свята Анна {та} Свята Софія будуть мені помічницями …

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XIII – XIV ст. Втім, за формою написання **а** та **д** з покриттям, **в** з нижньою петлею скісною до щогли, прямолінійної **р** з петлею кутом вгору та **ы** без перемички графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XII – третьої чверті XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2378 (табл. CXVIII, 1)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями та погано розчищений від олійної фарби XIX ст., внаслідок чого можемо з певною долею вірогідності ідентифікувати літери **ПЄ** на початку верхнього рядка, **С** та **А** або **а҃** наприкінці нижнього.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2379 (табл. CXVIII, 2)

В місці розташування напису поверхня стіни пошкоджена вибоями та

слабо розчищена від олійної фарби, простежуються лише дві літери **ТѦ** під горизонтальним титлом з пересічкою.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2380 (табл. CXVIII, 3)

Незважаючи на пошкодження тиньку, у верхньому рядку можемо ідентифікувати склад **ѠѲ**, а в нижньому – літеру **П**, добре видимі **ХИИ** та **Л** або **Ѧ**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2381 (табл. CXIX, 1)

Рельєф прорізів доволі низький, закінчення рядка знищене обвалом тиньку. Збережена частина тексту містить слова **раба своє**[**го**] ‘*раба свого*’.

Датування. Скорописні форми написання літер, насамперед **б**, дозволяють датувати графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2382 (табл. CXIX, 2)

Закінчення рядка знищене обвалом тиньку. Від тексту збереглось лише слово **помяни** ‘*пом’яни*’ та фрагмент щогли ще однієї літери.

Датування. Скорописні форми написання літер, насамперед **ꙗ** та **н**, дозволяють датувати графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2383 (табл. CXIX, 3)

На фресці простежуються літери **НИКѲ**, далі тиньк обвалився. Найвірогідніше реконструювати текст як ім’я **Ники**[**ла**] ‘*Нікола*’.

Датування. За формою написання ІС-подібної розімкненої **к** графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 2384 (табл. CXIX, 4)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений дрібними вибоями:

--н--кеєп
агиеѰнико
ннеаме

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 2385 (табл. CXX, 1)

Поверхня стародавнього тиньку в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями, простежуються контури лише окремих його складових:

спсн г-ир-
-а-воег--
---є-

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:
Ѯп(а)си Г(оспо)[д]и ρ[аб]а [с]воег[о]…
Спаси, Господи, раба свого…

Датування. Структура формули дозволяє віднести час ймовірної появи графіті до проміжку часі від кінця XVI до кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2386 (табл. CXX, 2)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2387 (табл. CXX, 3)

Незважаючи на пошкодження, на фресці простежується запис „аненайки”:

--неане
нененане
не

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: написи музичного змісту.

Графіті № 2388 (табл. CXX, 4)

На фресці голкою прокреслені літери **ПѲ**.

Датування. За формою написання **п** з виступом зверху графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2389 (табл. CXXI, 1)

Незважаючи на дрібні пошкодження, складові напису збереглись добре:

г҃ипомо-ираб
о

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:
Г(оспод)и помо[ѕ]и рабо{ѵ}.
Господи, поможи рабу.

Датування. За формою написання прямолінійної **ρ** з петлею кутом вгору графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – першої чверті XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2390 (табл. CXXI, 2)

На поверхні стіни простежується літера **Ѣ**.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2391 (табл. CXXI, 3)

Незважаючи на дрібні пошкодження тиньку можемо встановити, що на фресці прокреслені літери **ꙮNIИ** у верхньому рядку та **ѦѦ** – у нижньому.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2392 (табл. CXXI, 4)

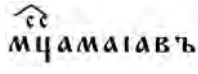
На фресці прокреслені літери **СЛХ**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2393 (табл. CXXII, 1)

Складові напису пошкоджені, проте можуть бути ідентифіковані:

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

М(ѣ)/с/с(м)ца маіа въ…

Місяця травня у...

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою та **м** з покриттям графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2394 (табл. CXXII, 2)

На поверхні стіни читається слово **ѱ(а)лъ** '*писав*'. Ім'я ж автора, вочевидь, було виконане у нижньому рядку, який не зберігся внаслідок обвалу стародавнього тиньку.

Датування. За формою написання **ъ** з високою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми літери, нижню хронологічну межу найвірогідніше окреслити кінцем XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2395 (табл. CXXII, 3)

Тиньк в місці розташування напису слабо розчищений від олійної фарби XIX ст., місцями пошкоджений вибоями, внаслідок чого простежуються лише окремі його складові:

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Помєн[и] … [**раб**]**а с[в]о[єго]** …

Пом'яни … раба свого …

Датування. За формою прорізів та структурою формули графіті може бути датоване в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

I.15. *Фреска з образом св. Димитрія Солунського*

Знаходиться в переході між передвівтарними компартиментами приділів центральної нави й свв. Іоакима та Анни на східній грані східної лопатки другого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святого

ідентифікований за іконографією [Никитенко 2008, с. 234; Собор 2001, с. 251, рис. 194; История 2007, с. 243, рис. 193]. В нижній частині поверхня стіни сильно пошкоджена численними дрібними вибоями, які нині зашпакльовані. Біля лівого ребра лопатки великий фрагмент стародавнього тиньку втрачений, як і в нижній частині. С. Висоцький опублікував три графіті, які знаходяться на цій фресці: № 99, № 192 та № 193. Окрім того, в ході сучасних досліджень виявлено ще двадцять два графіті, які одержали порядкові номери від 2396-го по 2417-й (табл. II, 2). Написи №№ 2396-2399 досліджувались спільно з Н. Сінкевич.

Графіті № 99 (табл. CXXIII)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 9-12, табл. I; II, 1], новітні результати досліджень – В. Корнієнком [Корнієнко 2010а, с. 367-369].

Між запропонованим дослідником прочитанням та оригіналом напису спостерігаються певні розбіжності, які включають кілька основних моментів:

мо[1]-----**дин**[2]**ъкж** | [3]**в**[4]**олодароди** [5] | [6]**ѡ**-----[7]**пагж** | **д**-----**є**[8]**ньк**[9]

1) на початку верхнього рядка дослідник вказує літери **мо**, проте в оригіналі добре помітно, що початок рядка знищений вибоєм, зберігся фрагмент літери **а** або **ѧ**, за нею дійсно читається **м**, а потім йде **ѳ**, а не **о**;

2) вказана С. Висоцьким літера **н** насправді є частково пошкодженою вибоями **м**; у коментарі дослідник як можливий варіант розглядав і таку можливість інтерпретації цієї літери;

3) під час публікації не були враховані початкові літери рядка, які не потрапили до фотографії С. Висоцького; тут можемо відчитати пошкоджений вибоями склад **ма**;

4) слідів вказаної дослідником літери **в** не простежується;

5) наприкінці другого рядка збереглась петля літери **о** або **ѡ**;

6) на початку третього рядка можемо бачити фрагментарно збережені літери **а** та **с**, які реконструюються за контекстом;

7) на місці вказаних як втрачені літер чітко простежуються залишки **т**, від якої збереглась щогла та ліва частина перекладини, **ъ** та **и**;

8) на початку четвертого рядка на місці вказаної дослідником **д** чітко читається **а**, за нею – **в**; дві наступні літери за контекстом можуть бути визначені як **л**, що зберегла ліву скісну та **є**, повністю знищену вибоєм;

9) права частина літери **к** знищена вибоєм, тож вона може ідентифікуватись також як **и**; втім, контекст примушує надати перевагу першому запропонованому С. Висоцьким варіанту ідентифікації літери.

Зважаючи на наведені зауваження текст виглядає наступним чином:

----**м**ѳ-**димкж**
ма-------**олодародно**-
а------**ѡтъипагж**
---------**авл**-**ньк**

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів повний текст можна реконструювати так:

[С](вѧт)[аѧ] М(ήτηρ) Θ(εοῦ) **Димъкж Ма**[рка **Всєв**]**олода Родио**[н]**а** {**спаси**}. **Ѡтъ и пагж**[**бы**] {**даржи**} [**иѯъв**]**авл**[**є**]**ньк**.

Свята Богородице, Дімку, Марка, Всеволода, Родіона врятуй. Від цієї загибелі даруй їм звільнення.

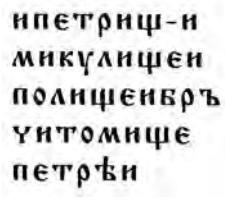
Датування. С. Висоцький відповідно до власного тлумачення тексту як запису про народження у Ярослава Володимировича сина Всеволода датував напис 1030-м р. Проте подібне тлумачення не відповідає тексту запису, а форми написання **а**, **д**, **л** та **о** з покриттям, **и** та **м** з верхніми засічками, **п** з виступом зверху, округлої **ѡ**, **ь** з округлою петлею та покриттям, а також використання **ѫ** дозволяють датувати графіті в другої чверті XI – кінця XII ст.; відповідно до типовості поширення форм написання **ь** та **о** ймовірні хронологічні рамки виконання запису варто обмежити кінцем XI – серединою XII ст.; контекстний аналіз дозволяє окреслити ймовірний час виконання графіті кінцем 80-х – першою чвертю 90-х рр. XI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 192 (табл. CXXIV)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 87-88, табл. LXXXVI, 2; LXXXVII, 2].

Збереженість напису добра, всі його складові впевнено читаються:

З розбивкою на слова та відновленням втраченого фрагмента текст виглядає наступним чином:

И Пєтрищє, и Микѵлинищє, и Полищє, и Бръчитомищє, Петрѣи.

І Петрище, і Микулинище, і Поліще, і Брячитомище, Петрей.

С. Висоцький вважав, що в написі перераховуються діти Петра, чиє ім'я в записі вказано останнім і який є автором графіті: він вказує синів Петра та Мікулу, дочок Поліщу й Томіщу, по відношенню до останньої вживаючи прикметник „**бръчи**". На нашу думку, в написі перераховуються п'ять чоловічих імен.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XIII – XIV ст. За формою написання **п** з виступом зверху, прямолінійної **ρ** з петлею кутом вгору та **ѣ** „тризубом" графіті найвірогідніше датувати в межах кінця XI – третьої чверті XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 193 (табл. CXXV)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 88, табл. LXXXVIII, 2; LXXXIX, 2].

Між запропонованим дослідником прочитанням та оригіналом напису спостерігаються певні розбіжності, які включають кілька основних моментів:

опомощимо | воꙁ<u>и</u>[1]д[ѫ][2] | пᵀжбєꙁаиꙁ[<u>а</u>][3]и | въмлостъ<u>ь</u>[4] | гпо_[5]дь

1) в місці вказаної дослідником літери **и** тиньк пошкоджений, що не дозволяє впевнено її ідентифікувати;

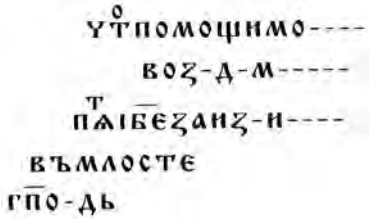
2) так само через пошкодження тиньку неможливо однозначно ідентифікувати літеру як **ѵ**; окрім того, за нею помітні залишки **м**;

3) через вибої літера **а** не може бути впевнено визначена, до того ж, вона знаходиться на деякій відстані від попередньої **ꙁ**;

4) остання літера четвертого рядка збереглась добре, вона впевнено ідентифікується як **є**, а не **ь**;

5) вказана С. Висоцьким як втрачена літера нижнього рядка насправді є лівою частиною не зовсім вдало виконаної **д**, яку автор видряпав праворуч.

Зважаючи на наведені вище зауваження наявний текст виглядає наступним чином:

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

Ѹто помощи мо[литѵ] … **возꙁ[ъ]д[а]м[ъ]** … **п(ам)ѧті Б(ож)є ꙁа** … **въ м(и)лостє Г(ос)по/д/дь**.

Що помочі молити … воздам … пам'яті Боже за … в милості Господь.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XIII – XIV ст. Втім, за формою написання **а** з покриттям та видовженою спинкою, **б** з високою округлою петлею, **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, нахиленої ліворуч **ꙁ** з переломом, **ѧ** з язичком кутком графіті найвірогідніше датувати в межах останньої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 2396 (табл. CXXVI, 1)

Тиньк в місці розташування напису слабо розчищений від олійної фарби, пошкоджений численними дрібними вибоями, внаслідок чого простежуються лише окремі його складові. У верхньому рядку можемо ідентифікувати велику літеру **M**. В середньому рядку простежуються залишки фрази [**b**]**il t**[**u**] **roku 1**[**6**]**0**… '*був тут року 160…*'. Відповідно до структури подібних формул в нижньому рядку мали бути вказані особисте та родове імена автора. Від першого впевнено читається літера **R**, за нею збереглись неясні фрагменти літер. Наприкінці рядка простежуються, вірогідно, дві літери родового імені **K** та **A**. Через значні втрати повна реконструкція тексту унеможливлена.

Датування. Зважаючи на те, що в тексті фрагментарно читається дата виконання запису, час появи графіті може бути обмежений 1600 – 1609 рр.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2397 (табл. CXXVI, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, проте можемо встановити, що він складався з особистого та родового імен автора: **Samuel Jablonowsk[i]** '*Самуїл Яблоновський*'.

Датування. За особливостями розташування (літера J заходить на запис № 2396) графіті може бути датоване в межах початку – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2398 (табл. CXXVII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису затерта, місцями слабо розчищена від олійної фарби XIX ст. Втім, на фресці впевнено читаються особисте та родове імена автора: **Jan Łewkowicz** '*Ян Левкович*'.

Датування. За типологічним методом графіті датується останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2399 (табл. CXXVII, 2)

Напис виконаний ножем, причому авторові не завжди вдавалось втримати лезо ножа рівно в прорізах, тому вони мають різну товщину та глибину, а самі літери – різні розміри та часом значну схематичність. До того ж тиньк в місці розташування напису пошкоджений кількома вибоями, затертий та місцями не розчищений від шматків олійної фарби XIX ст. Втім, попри всі труднощі наявні контури та контекст дозволяють ідентифікувати майже всі літери:

ztorgowıc
IAn
J-rosze-ycz

Особливості розташування складових напису дозволяють визначити, що спочатку були прокреслені складові середнього та нижнього рядка, а потім була виконана приписка зверху.

Відтак, з відновленням втрачених фрагментів текст можемо представити наступним чином:

Ian J[a]rosze[w]ycz z Torgowic.

Ян Ярошевич з Торговиць.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути віднесений до останньої чверті XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2400 (табл. CXXVIII, 1)

На фресці прокреслені літери **МБ**, а під ними – маленький чотириконечний хрестик у півколі.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2401 (табл. CXXVIII, 2)

Тиньк в місці розташування малюнка сильно пошкоджений вибоями, його прорізи не розчищені від шпаклівки. Втім, можемо встановити, що тут було зображено шестикінечний хрест, який складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Кінці перекладини, таблички та вершини щогли мають розширення у вигляді трикутників. Основа щогли спирається на відкриту донизу двоступінчасту Голгофу.

Датування. Оскільки прорізи повністю закриті шпаклівкою, час появи графіті визначається широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2402 (табл. CXXVIII, 3)

На фресці простежується **Ѳ** (може бути також визначена як пошкоджена **С**), **О** (не виключено – пошкоджена **С** чи **Ѳ**), **С**, **О**, **Г** (або пошкоджена **Т**) та **Ъ**.

Датування. За формою написання **ъ** з округлою петлею графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – середини XII ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої палеографічної ознаки, вірогідна нижня хронологічна межа може бути окреслена кінцем XI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2403 (табл. CXXVIII, 4)

На фресці прокреслені літери **ВЪ**, ймовірно, прийменник, що входив до складу незавершеного напису.

Датування. За формою написання **в** з переломом, петлі якої торкаються щогли, та **ъ** з нахиленою щоглою графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – першої чверті XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми написання **в**, верхню хронологічну межу ймовірно окреслити першою чвертю XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2404 (табл. CXXIX, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями, збереглись літери **ⷯИ**, на деякій відстані **О**, наприкінці рядка фрагмент **О** та літера **ѧ**.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч **ⷯ** з переломом, **и** з верхньою засічкою та **ѧ** з язичком „кутком" графіті може бути датоване в межах середини XII – першої чверті XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2405 (табл. CXXIX, 2)

На фресці голкою прокреслені літери **КѲ**, що є традиційним скороченням грецького слова-звернення К(υρι)ε 'Κύριε, *Господи*'

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2406 (табл. CXXIX, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена дрібними вибоями, його складові не розчищені від шпаклівки:

Гв-наѧотуа
-санавс------

З розбивкою на слова та слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:
Гн(ѣ)в[л]и /а/ ѧ отча[ѣ]са на вс[ѣакъ]…

Гніви, а впавши у відчай, на кожного…

Датування. За формою написання вертикальної **а** з видовженою спинкою, **в** із заокругленими не з'єднаними між собою петлями та **ч** у вигляді бокальчика графіті найвірогідніше датувати в межах кінця XIV – початку XV ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 2407 (табл. CXXIX, 4)

На поверхні стіни прокреслена фігура у вигляді квітки.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2408 (табл. CXXX, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями, збереглись літери **ТЪ** та, на деякій відстані, **Р**.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з петлею кутом вгору графіті датується в межах другої чверті XI – середини XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2409 (табл. CXXX, 2)

Стародавній тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями, значно постраждали його складові. У верхньому рядку можемо визначити наявність **К** та фрагментарно збережену **Е** або **О**. Наступні літери ідентифікувати не вдається. В другому рядку можна визначити лише **О** в середині рядка. На початку нижнього рядка простежується склад **ТА**, потім лігатура літер **NАГ**, під перекладиною останньої виконана **Θ**, за нею – **І**. Наступні літери знищені вибоєм.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2410 (табл. CXXX, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена дрібними вибоями та затерта, простежується літери **ИРИСА** та фрагменти ще двох за ними.

Датування. За формою написання криволінійної **р** з петлею кутом донизу графіті може бути датоване останньою третиною XII – кінцем XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2411 (табл. CXXX, 4)

Незважаючи на пошкодження тиньку можемо встановити, що на фресці прокреслений текст традиційної формули:

Го(споди) помоʒ[и].

Господи, поможи.

Звертає на себе увагу форма літери **м**, яка більше нагадує грецьку μ.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч **ʒ** з переломом графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми літери, верхня хронологічна межа може бути обмежена кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2412 (табл. CXXXI, 1)

На фресці прокреслена літера **А**.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2413 (табл. CXXXI, 2)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений, однак можемо встановити, що тут було накреслене дієслово-прохання **по**[**мо**]**ʒ**[**и**] ‘*поможи*’.

Датування. За формою написання **Ъ**-подібної вертикальної **ʒ** графіті датується другою чвертю XII – серединою XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2414 (табл. CXXXI, 3)

Складові напису сильно пошкоджені вибоями та закриті шпаклівкою. За контурами у верхньому рядку можемо ідентифікувати літери **ѣЪ**, у нижньому – **ФП**. Найвірогідніше розглядати графіті як дату, що вводиться прийменником **въ**. Сама ж дата може бути реконструйована наступним чином: {**S**}**ФП**{**А-ѳ**}, тобто, тут міг бути зазначений рік від 6580 (1072/1073) по 6589 (1081/1082).

Датування. Відповідно до наявної в тексті інформації графіті датується 70-ми – початком 80-х рр. XI ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 2415 (табл. CXXXI, 4)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2416 (табл. CXXXI, 5)

На поверхні стіни зображений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2417 (табл. CXXXI, 6)

Незважаючи на значні пошкодження тиньку можемо встановити, що на фресці був виконаний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

І.16. ***Фреска з зображенням орнаменту***

Знаходиться в північно-східному куті передвівтарного компартимента на південній грані західної лопатки першого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Біля ребра стародавній фресковий тиньк втрачений, проте в цілому стан його збереження задовільний, незважаючи на дрібні вибої та місцями слабку розчистку від пізнішої олійної фарби. Під час досліджень С. Висоцького був опублікований напис № 191, в ході сучасних досліджень виявлено ще чотири графіті, яким надано номери від 2418-го по 2421-й (табл. II, 2).

Графіті № 191 (табл. CXXXII)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 87, табл. LXXXVI, 1; LXXXVII, 1], прочитання коригував А. Залізняк [Зализняк 2004, с. 283].

Збереженість напису доволі добра, всі його складові впевнено читаються. Відмінність між запропонованим С. Висоцьким прочитанням та коригуванням А. Залізняка полягає в тому, що останній за фотографією встановив наявність двох літер на початку передостаннього рядка; окрім того, дослідник припустив можливу наявність ще кількох літер, проте не міг встановити яких саме, оскільки фото було обрізане.

Загалом, наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Г(оспод)и помилуи мене грѣшенагъ Тита молѧщ[с]ѧ Теб[є].

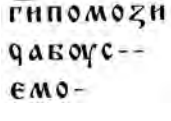
Господи, помилуй мене, грішного Тита, який молиться тобі.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XIII – XIV ст. Втім, за формою написання дзеркальної **а** з видовженою спинкою, **в** з високою округлою петлею, **г** з виступом зверху, криволінійної **р** з округлою петлею графіті найвірогідніше датувати в межах останньої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2418 (табл. CXXXIII, 1)

Збереженість напису доволі добра:

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помозѕи рабоу с[во]ємо[у].

Господи, поможи рабу своєму.

Звертає на себе увагу дзеркальна **р** на початку другого рядка. Загалом загальний вигляд літер видає руку не зовсім вправного писця.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч **ѕ** з розвилкою, **р** з маленькою голівкою, **оу** зі зменшеним **о** графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2419 (табл. CXXXIII, 2)

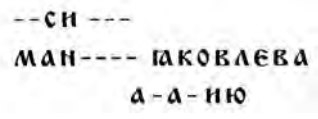
Незважаючи на дрібні вибої, подряпини та місцями слабку розчистку поверхні стіни від олійної фарби XIX ст., текст впевнено читається як запис імені в називному відмінку **Иоаннъ** ‘*Іоанн*’.

Датування. Скорописні форми написання літер, особливо **и** з діагональною перемичкою та **а** з горизонтальною, а також форма прорізів дозволяють датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2420 (табл. CXXXIV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена дрібними вибоями та слабо розчищена від олійної фарби; деякі складові на початку середнього та нижнього рядків ідентифікуються завдяки тому, що фарба XIX ст. утрималась на поверхні стіни в процесі розчистки, тим самим оконтурюючи літери:

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:
[Сп](а)си … Ман[уила] Іаковлєва А[г]а[ѳ]ию
Спаси ... Мануїла Яковлєва, Агафію.

Датування. Скорописні форми написання літер, а також форма прорізів вказують, що графіті було виконано у проміжок часу від кінця XVI до кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2421 (табл. CXXXIV, 2)

На фресці помітні літери **СПС** – скорочена форма слова **сп(а)с(и)** '*спаси*'.

Датування. За формою написання триногої **т**, а також за формою прорізів час появи графіті слід віднести до кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

І.17. *Фреска з зображенням орнаменту*

Знаходиться в північно-східному куті передвівтарного компартимента на західній грані південної лопатки першого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Ребро фрески нерівно зрізане, поверхня стародавнього тиньку врита тріщинами, вибоями та місцями слабо розчищена від олійної фарби XIX ст. С. Висоцький опублікував чотири графіті, виконані на фресці: № 59, № 173, № 174 та № 190. Окрім того, в ході сучасних досліджень було виявлено ще двадцять написів, які одержали номери: 190а, 2422-2440 (табл. II, 2).

Графіті № 59 (табл. CXXXV)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 100, табл. LVII, 1; LVIII, 1], прочитання коригував А. Турілов [Турилов 2000, с. 31]. Розбіжності включають кілька основних моментів:

	сеаѯъгрєш[1]ны[и][2]
	никола[на]псa
	χ҃ъмъ[л]ѧсѧ
	гѹибг[3]**своє**
С. Висоцький	**мѹда**[4]**ѯбави**
	т҃ь[5]**[м]ѧ-**[6]**цислє**[7]
	ныχ҃ъ[грє][8]**χ҃ъ**
	моиχ҃ъ[9]

А. Турілов

сєазъгрєш[ь][1]ныї[2]
никола[на]пса
хъмъламѧ
гѹибгѹ[3]своє
мѹда(и)[4]ꙁбави
тъ[5][м]ѧ(бє)[6]цисль[7]
ныхъ[грє][8]хъ / [грѣ][8]хъ
моихъ[9]

1) А. Турілов цілком слушно визначив наявність ще однієї літери між **ш** та **н**, яка може бути реконструйована як **ъ** або **ь**;

2) остання літера верхнього рядка виконана у вигляді вертикальної риски, що примушує розглядати її як **і**; жодних слідів двох крапок немає;

3) між літерами **г** та **с** А. Турілов справедливо реконструює **ѹ**, фрагмент якої добре простежується;

4) так само між літерами **а** та **ꙁ** А. Турілов слушно реконструює **и**;

5) від вказаної як добре збереженої літери **ь** залишилась лише верхня частина щогли;

6) з огляду на структуру рядка, варто повністю погодитись з думкою А. Турілова щодо реконструкції в середині шостого рядка літер **бє**;

7) наприкінці шостого рядка впевнено читається **ь**, а не **є**;

8) на фресці простежується невеликий фрагмент петлі літери **ѣ**;

9) дві останні літери наприкінці нижнього рядка пошкоджені.

Зважаючи на наведені вище зауваження, наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

сєазъгрєш-ныі
никола--пса
хъмъ-ѧсѧ
гѹибг̄-своє
мѹда-ꙁбави
т--ѧ--цисль
ныхъ---хъ
мои--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:
Сє азъ грєш[ь]ныі Никола [на]псахъ мъ[л]ѧсѧ Г(оспод)ѹ и Б(о)г[ѹ] своємѹ да [и]ꙁбавит[ь] м]ѧ [бє]цисльныхъ [грѣ]хъ мои[хъ].
Це я, грішний Нікола, написав, молячись Господу і Богу своєму, нехай збавить мене численних гріхів моїх.

Датування. В. Висоцький відніс час появи графіті до XIII – XIV ст. За формою **а** з видовженою спинкою та верхньою засічкою, **б** з виступом зверху, **в** з округлою петлею, А-подібної **д** з покриттям, **ꙁ** з переломом хвоста, **л** з покриттям, криволінійної **р** з округлою петлею, **ъ** з виступом зверху, **ы** без перемички час появи графіті найвірогідніше окреслити в межах середини XII – початку XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 173 (табл. CXXXVI)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 77, табл. LXXIV, 1; LXXV, 1], прочитання коригував А. Турілов [Турилов 2000, с. 41]. Розбіжності торкаються прочитання нижнього рядка:

С. Висоцький **икъпро**[1]**чим**[2][**ъ**][3]

А. Турілов **икъпрє**[1]**чис**[2][**тои**][3]

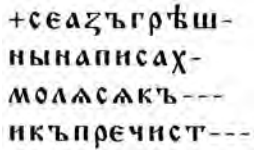
1) замість вказаної С. Висоцьким літери **о** А. Турілов цілком слушно запропонував читати **є**;

2) вказану публікатором **м** варто інтерпретувати як **с**;

3) наприкінці рядка перед обвалом тиньку частково збереглась літера **т**.

Окрім того, на початку першого рядка прокреслений невеликий простий чотириконечний хрест.

Зважаючи на наведені зауваження наявний на стіні текст варто представити наступним чином:

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Сє азъ грѣш[ь]ны написах[ъ] молмсѧ къ … и къ Прєчист[ои]…

Це я, грішний, написав, молячись до … і до Пречистої.

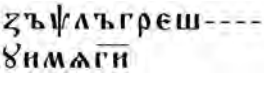
Датування. С. Висоцький датував графіті рубежем XII – XIII ст. Форма написання **а** з видовженою спинкою, Е-подібної **є**, нахиленої праворуч **з** з переломом, прямолінійної **р** з округлою петлею та **р**, верх петлі якої не з'єднаний зі щоглою, **ы** з середньою перемичкою час появи графіті окреслюється в межах початку XII – початку XIII ст.; при цьому вірогідною нижньою хронологічною межею варто визнати третю чверть XII ст. відповідно до типовості поширення такої форми **ы**.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 174 (табл. CXXXVI)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 77, табл. LXXIV, 1; LXXV, 1].

Права частина напису знищена обвалом тиньку:

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Азъ ѱ(а)лъ грєш[ьныи поми]лѹи мѧ Г(оспод)и.

Я писав, грішний, помилуй мене, Господи.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XIII – XIV ст. За формою написання **г** з виступом зверху, **є** з засічкою на язичку, нахиленої ліворуч **з** з переломом, **р** з петлею на весь рядок та **ѹ** з довгими вусами графіті найвіро-

гідніше датувати в межах середини XIII – кінця XIV ст.; при цьому більш вірогідною нижньою хронологічною межею, відповідно до типовості такої форми **р**, є друга чверть XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 190 (табл. CXXXVII)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 86-87, табл. LXXXIV; LXXXV], прочитання коригував А. Турілов [Турилов 2000, с. 44]. Розбіжності торкаються прочитання трьох нижніх рядків:

	новимоиє[1]**го**
С. Висоцький	**в**[2]**окосевесъ**
	[гр]ѣшихоу[3]
	новимоно[1]**го**
А. Турілов	**в**[2]**окосевесъ**
	[гр]ѣшихо[3]

Вивчення оригіналу напису дозволило встановити правильність запропонованих А. Туріловим поправок. Зважаючи на них, наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

гпомилуи
ипростираба
своегосьмѣ
новимоного
бокосевесъ
г-ѣшихо

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Г(оспод)и помилуи и прости раба своего Сьмѣнови моного бо ко себе съг[р]ѣшихо.

Господи, помилуй і прости раба свого, Семенові багато, як і собі, нагрішив.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XIII – XIV ст. За формою написання **в**, **г** та **п** з виступом зверху, **м** та **л** з верхніми засічками, прямолінійної **р** з петлею кутом вперед та прямолінійної **р** з петлею кутом вгору графіті найвірогідніше датувати в межах середини XII – першої чверті XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 190а (табл. CXXXVII)

Частково опубліковане С. Висоцьким в складі № 190 [Высоцкий 1976, с. 87, табл. LXXXIV; LXXXV].

Вивчення оригіналу напису дозволило встановити, що наведене дослідником ім'я **Петръ** '*Петро*' є нижнім розчищеним від пізнішої олійної фарби рядком трирядкового напису. У верхньому простежується фрагмент літери **С**, у середньому – добре збережена **л**. Відтак, вірогідна реконструкція тексту може бути представлена наступним чином:

С[є ѱ](а)л[ъ] Петръ.

Це писав Петро.

Вочевидь, напис уточнює авторство попередньої молитви.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XIII – XIV ст. За формою написання **л** з верхньою засічкою та прямолінійної **р** з петлею кутом вгору графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – першої чверті XIII ст.; за контекстним аналізом хронологічні рамки слід окреслити серединою XII – першою чвертю XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2422 (табл. CXXXVIII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від олійної фарби, проте контури частини його складових простежуються:

пом---
--и Іѡана

Найвірогідніше реконструювати текст наступним чином:
Пом[**ѧни Г**(**оспо**)**д**]**и Іѡана**.
Пом'яни, Господи, Іоанна.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, проте структура формули запису дозволяє віднести виконання графіті до проміжку часу від кінця XVI до кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2423 (табл. CXXXVIII, 2)

Нижня частина напису знищена вибоєм, простежуються лише п'ять літер верхнього рядка:

г҃ипом

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:
Г(**оспод**)**и пом**[**оꙁи**].
Господи, поможи.

Датування. За формою написання **г** з виступом зверху графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2424 (табл. CXXXVIII, 3)

Тиньк в місці розташування малюнка пошкоджений вибоями, затертий та майже не розчищений від шпаклівки та олійної фарби XIX ст. Тим не менше, за наявними контурами можемо встановити, що тут подвійними замкненими рисками був накреслений чотириконечний хрест, кінці перекладини та вершина щогли якого мають розширення у вигляді відкритих у вершині трапецій. Основа щогли спирається на двоступінчасту відкриту донизу Голгофу, кінці нижньої сходинки якої оформлені у вигляді трикутників.

Датування. За формою частково розчищених від шпаклівки прорізів можемо встановити, що графіті виконане у проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2425 (табл. CXXXIX, 1)

Тиньк в місці розташування малюнка пошкоджений вибоями та слабо

розчищений від олійної фарби. За збереженими контурами можемо встановити, що тут подвійними замкненими рисками прокреслений шестикінечний проквітлий хрест. Праворуч над символічною табличкою над головою Ісуса Христа помітні літери **Ͼ** та **Х**, вірогідно, не зовсім правильно виконана теонімограма.

Датування. За формою частково розчищених від шпаклівки прорізів можемо встановити, що графіті виконане у проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2426 (табл. CXXXIX, 2)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб складається з літери **К**, рахункова – з чотирьох вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2427 (табл. CXXXIX, 3)

На фресці голкою прокреслені літери **Ꙋ**, **Ⰿ** та склад **ϾѺ**.

Датування. За формою написання **ꙋ** з великою петлею та **ⰿ** з верхньою засічкою графіті може бути датоване останньою чвертю XIII – кінцем XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2428 (табл. CXXXIX, 4)

Поверхня стіни повністю закрита олійною фарбою, під якою простежуються контури простого чотириконечного хреста.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті може бути окреслений в межах від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2429 (табл. CXL, 1)

Складові напису слабо розчищені від олійної фарби та шпаклівки, закінчення рядків не простежуються:

ги
помо-
ирав-
своєм-
ипр-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помо[ʒ]и рав[ꙋ] своєм[ꙋ] и пр[ости].

Господи, поможи рабу своєму та пробач.

Датування. За формою написання **в** та **п** з виступом зверху, а також **ꙋ** з великою на весь рядок петлею графіті найвірогідніше датувати останньою чвертю XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2430 (табл. CXL, 2)

Тиньк в місці розташування малюнка пошкоджений вибоями, він слабо

розчищений від олійної фарби. За збереженими контурами можемо визначити, що автор прокреслив простий чотириконечний хрест з розширеними у вигляді трикутників кінцями.

Датування. Оскільки прорізи повністю закриті шпаклівкою час появи графіті може бути окреслений широкими хронологічними рамками від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2431 (табл. CXLI, 1)

Складові напису практично не розчищені від олійної фарби, проте в цілому простежуються відносно добре:

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и [п]омоѯи рабоу сво[є]моу.

Господи, поможи рабу своєму.

Датування. За формою написання ѯ з виступом вправо та прямолінійної ρ з округлою петлею графіті може бути датоване другою чвертю XI – першою чвертю XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2432 (табл. CXLI, 2)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена вибоями та слабо розчищена від олійної фарби. За наявними фрагментами можемо встановити, що на фресці подвійними замкненими рисками був прокреслений чотириконечний хрест, основа щогли якого спирається на відкриту двоступінчасту Голгофу, кінці якої розширюються у формі трикутників.

Датування. За формою частково розчищених від шпаклівки прорізів можемо встановити, що графіті виконане у проміжок часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2433 (табл. CXLII, 1)

На фресці прокреслена літера **Г**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2434 (табл. CXLII, 2)

Тиньк в місці розташування малюнка пошкоджений вибоєм та слабо розчищений від олійної фарби, простежується лише нижня частина хреста, основа щогли якого мала трикутне розширення. Втім, не виключена інтерпретація збереженої частини як трикутної форми Голгофи.

Датування. Оскільки прорізи повністю закриті шпаклівкою, час появи графіті може бути окреслений широкими хронологічними рамками від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2435 (табл. CXLII, 3)

Напис знищений вибоями та обвалом тиньку, за контурами можемо ідентифікувати лише дві літери **ГИ** під горизонтальним титлом, що є традиційним скороченням слова **Г(оспод)и** ‘*Господи*’.

Датування. Структура формули дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2436 (табл. CXLII, 4)

На фресці була прокреслена довга горизонтальна лінія, під якою ліворуч були видряпані видовжені літери **ВР**. Праворуч тиньк пошкоджений, збережені фрагменти не дозволяють однозначно ідентифікувати літеру.

Датування. За формою написання **в** з округлою нижньою петлею та прямолінійної **р** з петлею кутом донизу графіті датується в межах середини XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2437 (табл. CXLII, 4)

В полі, утвореному лінією та літерами попереднього напису простежуються інші літери:

гиⷩ
ом

З розбивкою на слова та відновленням відсутніх фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и пом{оⷥи}.

Господи, поможи.

Встановити зв’язок записів № 2435 та № 2434 не виявляється за можливе, хоча форма прорізів обох дуже подібна.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою та за структурою формули графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2438 (табл. CXLIII, 1)

На фресці простежується фрагментарно збережений малюнок чотириконечного хреста, вершина щогли якого має розширення у вигляді трикутника.

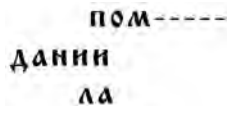
Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2439 (табл. CXLIII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями, права частина верхнього рядка знищена обвалом тиньку, складові середнього та нижнього рядків не розчищені від шпаклівки та фарби XIX ст. Тим не

менше, за контурами та контекстом вони можуть бути ідентифіковані:

З відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядатиме наступним чином:

Пом[**ѧни**] … **Даниила**.

Пом'яни … Даниїла.

Датування. Структура формули запису дозволяє віднести час появи графіті до проміжку часу від кінця XVI до кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2440 (табл. CXLIII, 3)

На фресці виконаний запис імені **Іона** '*Іона*'.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

І.18. *Фреска з образом св. Іполіта Римського*

Знаходиться в переході між передвівтарним компартиментом та вімою на південній грані південної лопатки першого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святого ідентифікований завдяки інформації супровідного напису над правим плечем святого, де простежуються прокреслені в стовпчик літери НПОЛН та написане з інверсією закінчення Оς, що дозволяє реконструювати ім'я як Іполит. Трохи праворуч збереглись дві літери супровідного напису XIX ст. – НТ. Фреска суттєво пошкоджена. Ліве ребро нерівно збите, в нижній частині на висоту бл. 40 см від рівня підлоги вздовж усієї грані лопатки тягнеться 30 см смуга втрат стародавнього тиньку. Поверхня стіни місцями сильно затерта, пошкоджена дрібними вибоями, інколи слабо розчищена від шпаклівки, в деяких місцях залишені фрагменти олійної фарби XIX ст. С. Висоцьким було опубліковано два графіті, що знаходяться на цій фресці – № 226 та № 239. Окрім того, в ході сучасних досліджень було виявлено ще сімдесят два графіті, яким надано порядкові номери від 2441-го по 2512-й (табл. II, 2).

Графіті № 226 (табл. CXLIV)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 106, табл. CXVI, 2; CXVII, 2]. Запропоноване прочитання не викликає заперечення, окрім другого рядка:

ѳ[1]**єон**[**о**][2]**н**[**ъ**][3]

1) перша літера рядка не **ф**, а **л**, форма її написання в цілому ідентична літері **л** четвертого рядка;

2) на місці вказаної дослідником як втраченої літери **о** тиньк дійсно пошкоджений, причому характер пошкоджень свідчить, що це зроблено самим автором графіті, який прагнув виправити текст; за збереженими фрагментами можемо встановити, що тут була виконана літера **а**, від якої збереглась петля, та **о**; на нашу думку, автор звертався до зображеного в другому регістрі (над образом св. Іполита) св. Лева, однак помилився, замість **є** накресливши **а**, спробував виправити помилку, однак невдало, тому написав закінчення праворуч;

3) замість вказаної С. Висоцьким як втраченої літери **ъ** слід читати **є**, вона добре збереглась, проте не була розчищена від шпаклівки, тому й залишилась непоміченою.

Зважаючи на наведені вище зауваження наявний на стіні текст слід представити наступним чином:

З розбивкою на слова:

С(вѧ)ты(и) Лео/нао/нє помилоуі раба свокго Григориѧ татѧ.

Святий Леоне, помилуй раба свого Григорія татя.

Датування. С. Висоцький відніс час можливої появи графіті до кінця XIV ст. Втім, за формою написання **а** та **л** з покриттям, **г** з виступом зверху, **і** з пересічкою, криволінійної **р** з округлою петлею, **у** в складі **оу**, що повністю знаходиться у рядку, **ы** з високою перемичкою, **ѧ** звичайного вигляду та **ѧ** без перемички але з покриттям, графіті найвірогідніше датувати в межах кінця XII – третьої чверті XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 239 (табл. CXLV, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 113, табл. CXXVII, 3; CXXVIII, 3].

У верхньому рядку простежуються поставлені кожна під окреме титло літери **П**, **Д**, **П**, **в**, **П** та **А**. Наприкінці можемо бачити пропущену С. Висоцьким літеру **І** без титла. В нижньому рядку читаються так само поставлені під окремі титла літери **в**, **в** (С. Висоцький помилково ідентифікував її як **Ζ**), **в** та, на деякій відстані, **П**.

Датування. На підставі неправильної ідентифікації другої літери нижнього рядка як позначення семи тисяч (**ѕ** = 7) С. Висоцький датував запис 1494 р. Проте за формою написання **а** з округлою петлею та видовженою спинкою, **в** з направленою кутом вперед нижньою петлею, **в** з округлою нижньою петлею, верх якої ширший за низ, **п** з виступом зверху графіті датується в межах середини XI – середини XII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 2441 (табл. CXLV, 2)

Під час публікації № 226 С. Висоцький вказав малюнок на прорисовці, але в коментарі не згадував. На фресці прокреслений шестикінечний хрест, що складається зі щогли, перекладини та горизонтального підніжжя. Кінці перекладини та щогли розширюються у вигляді трикутників.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2442 (табл. CXLV, 3)

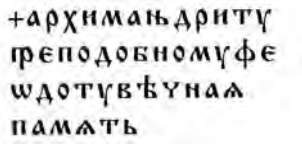
Початок рядка знищений обвалом тиньку, простежуються лише п'ятнадцять вертикальних засічок запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2443 (табл. CXLVI, 1)

Збереженість напису добра, всі складові впевнено читаються:

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Архиманьдриту преподобному Феwдоту вѣчнаа память.

Архімандриту преподобному Феодоту вічна пам'ять.

Датування. За формою написання **б** та **р** з петлями, що мають два заломи, **в**, верхня петля якої майже скісна до основи щогли, **у** з перемичкою, **х** зі зменшеним верхом та широким низом, округлої без перемички **w** та Y-подібної **ч** графіті датується в межах другої третини XIV – кінця XV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення таких форм літери **ч**, верхня хронологічна межа появи графіті може бути окреслена першою чвертю XV ст.

Категорія: пам'ятний запис.

Графіті № 2444 (табл. CXLVI, 2)

Трохи нижче ліворуч простежується малюнок чотириконечного хреста та запис імені **Єкимь** '*Яким*'.

Датування. Структура формули, практично тотожність форми прорізів та вживання **ь** замість **ъ** дозволяють встановити, що записи № 2443 та № 2444 виконані одним автором, що дозволяє датувати графіті в межах другої третини XIV – кінця XV ст. з більш вірогідною верхньою хронологічною межею, обмеженою першою чвертю XV ст.

Категорія: пам'ятний запис.

Графіті № 2445 (табл. CXLVII, 1)

На поверхні стіни простежуються літера **У**, триногої форми **Т**, **И** (або **М**, права перекладина якої не збереглась) та фрагмент ще однієї літери. Ліворуч тиньк відбитий, тож загальну кількість знаків визначити неможливо.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2446 (табл. CXLVII, 2)

На поверхні стіни простежуються окремі літери, які через схематичність

складно однозначно ідентифікувати. Перший знак схожий на літеру **л** або скоропису **с**, другий має вигляд **л** або латинської h. Водночас не виключена можливість інтерпретації обох як широкої розімкнутої **м**. Наступні три риски можуть бути визначені як **и**. Інші два знаки слід, вочевидь, інтерпретувати як скоропису **х** та **а**, далі читаються **і** та вірогідна **л**. Тобто, найбільш ймовірним прочитанням тексту буде **Михаіл(ъ)** ‘*Михайло*’.

Датування. За формою прорізів час появи графіті варто окреслити в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 2447 (табл. CXLVII, 3)

Збереженість напису добра, текст впевнено читається: **Господи** ‘*Господи*’.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2448 (табл. CXLVII, 4)

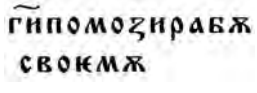
На фресці простежується літера **П**, за нею тиньк пошкоджений, тож визначити наступну літеру не виявляється за можливе, далі читається **Д**.

Датування. За формою написання **д** з довгими ніжками та покриттям графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2449 (табл. CXLVIII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями, літерами запису № 2247, однак складові в цілому можуть бути ідентифіковані:

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помозѕи рабѫ своємѫ.

Господи, поможи рабу своєму.

Датування. За формою написання **а** з покриттям, **б** з виступом зверху та петлею кутом вперед, нахиленої ліворуч **ѕ** з переломом, а також **ѫ** звичайного вигляду графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – першої чверті XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2450 (табл. CXLVIII, 2)

Збереженість напису дуже добра, він впевнено читається як ім’я Μελετιος ‘Μελέτιος, *Мелетій*’.

Датування. За типологічним методом графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 2451 (табл. CXLIX, 1)

Незважаючи на низький рельєф прорізів складові напису простежуються відносно чітко:

Текст виглядає наступним чином:

Спаси Г(оспо)ди.
Спаси, Господи.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2452 (табл. CXLIX, 2)

На фресці прокреслена літера **в**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2453 (табл. CXLIX, 3)

На поверхні стіни помітний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. Оскільки прорізи повністю закриті шпаклівкою, час появи графіті може бути окреслений широкими хронологічними рамками від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2454 (табл. CXLIX, 4)

На фресці прокреслені літери **IXI**.

Датування. За формою написання **і** з пересічкою графіті може бути датоване в межах початку XIII – першої чверті XV ст.; при цьому, зважаючи на типовість поширення такої форми літери. нижня вірогідна хронологічна межа може бути окреслена останньою третиною XIV ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2455 (табл. CL, 1)

Тиньк в місці розташування виконаного голкою напису пошкоджений дрібними вибоями та затертий, внаслідок чого простежуються тільки окремі складові:

-о-ъ--сво------боу-шановн

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином: …[п]о[м]ъ[жи] сво[ємоу ра]боу [І]шановн.
… поможи своєму рабу Іоаннові.

Датування. За формою написання **а** з покриттям, **б** з виступом зверху, **в**, верхня петля якої ширша за нижню, **ь** з петлею кутом вперед та покриттям графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2456 (табл. CL, 2)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями, затертий та слабо розчищений від олійної фарби. У верхньому рядку можемо ідентифікувати склад ΔϠ. В середньому рядку з певною долею вірогідності можемо ідентифікувати на початку рядка літери ЄО та наприкінці – Є. Лише у нижньому рядку, який зберігся найкраще, впевнено читається слово μελος ‘μέλος, **пѣснь**’.

Датування. За типологічним методом графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2457 (табл. CL, 3)

На фресці прокреслена фігура, яка нагадує схематичне зображення крил. Схожі малюнки зустрічаються серед епіграфічних пам'яток, зокрема, вони присутні в графіті на східних монетах [див., напр. Добровольский, Дубов, Кузьменко 1991, с. 115, 176, 177].

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з землею та небом.

Графіті № 2458 (табл. CL, 4)

По фресковому тиньку прокреслена фігура, що складається зі звивистої лінії та кількох горизонтальних й вертикальних засічок. В цілому вона нагадує фрагмент орнаментального мотиву.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до проміжку часу від другої чверті XI до кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2459 (табл. CL, 5)

Трохи праворуч від попереднього малюнка простежується схожа на орнаментальний мотив фігура, вочевидь, виконана тим же автором.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2460 (табл. CLI, 1)

Незважаючи на затертість тиньку, на фресці чітко читається дієслово-прохання **помѧни** '*пом'яни*'.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час появи графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2461 (табл. CLI, 2)

На фресці прокреслений чотириконечний хрест, вписаний у ромб.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2462 (табл. CLI, 3)

На фресці прокреслена літера **Б**.

Датування. За формою написання **б** з високою відкритою петлею графіті датується кінцем XII – останньою чвертю XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми літери (висока петля), нижня вірогідна хронологічна межа може бути окреслена останньою третиною XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2463 (табл. CLI, 4)

По фресковому тиньку прокреслені літери **ѦБ**.

Датування. За формою написання **ѧ** з видовженою вертикальною спинкою графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XV – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Комплекс записів лічби, що містить п'ять графіті (№№ 2464-2468). Особливості розташування та виконання – спочатку прокреслювалась горизонтальна лінія, а потім від неї вниз вертикальні засічки – вказують на їх видряпування однією людиною.

Графіті № 2464 (табл. CLII, 1)

Початок рядка знищений обвалом тиньку, простежуються лише тридцять чотири вертикальні засічки рахункової частини, через їх вершину проходить горизонтальна лінія, яка збереглась наприкінці рядка.

Графіті № 2465 (табл. CLII, 2)

Як і в попередньому випадку, початок рядка не зберігся, на фресці простежуються сорок п'ять вертикальних засічок, через вершину яких проходить нерівна горизонтальна лінія.

Графіті № 2466 (табл. CLII, 3)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб містить літери **ѦѦ**, рахункова – двадцять три видимі вертикальні засічки, через вершину яких проходить горизонтальна лінія. Закінчення рядка не збереглось, тут могло бути ще дві засічки.

Графіті № 2467 (табл. CLIII, 1)

Текстова частина запису складає верхній рядок, вона містить літери **ѲѦІ**. Нижній рядок є рахунковою частиною, що містить п'ятдесят дві видимі вертикальні засічки, через вершину яких проходить горизонтальна лінія.

Графіті № 2468 (табл. CLIII, 2)

Трохи нижче фрагментарно збереглась рахункова частина іншого запису, який, зважаючи на відсутність літер текстової частини, є продовженням № 2467. Простежуються двадцять вертикальних засічок, через вершину яких проходить нерівна горизонтальна лінія, причому її довжина вдвічі більша за кількість наявних вертикальних засічок.

Датування. *За типологічним методом комплекс датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.*

Категорія*: записи лічби.*

Графіті № 2469 (табл. CLIV, 1)

Прорізи складових напису сильно затерті, простежуються літери **ѦЄѲ**, які слід розглядати як початок імені „*Лев*" у називному відмінку. При цьому можемо реконструювати його як старослов'янське **Ѧєѳ**[**н**](**ъ**) або давньогрецьке Λεο[ν](ος). Зважаючи на інформацію записів № 226, № 2485 та № 2509, автор графіті вказав ім'я зображеного на фресці святого. З огляду на це, більш вірогідною буде грекомовна форма реконструкції тексту.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч **є** час появи графіті має бути окреслений в межах другої чверті XI – середини XIII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 2470 (табл. CLIV, 2)

На фресці видряпане ім'я Κλημης 'Κλήμης, **Климентъ**'.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIII ст.; втім, за формою написання **а** з видовженою

спинкою, **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, верхня хронологічна межа може бути окреслена кінцем XII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 2471 (табл. CLIV, 3)

У верхньому рядку збереглись літери **ПѦ,** в середньому – **ИѲѦ**, в нижньому – **И**, за якою слідує округлий вибій на розмір ще одного знаку, та **ѦИ**.

Текст може бути реконструйований наступним чином:

Па[**в**](**ьлъ**), **Иоа**(**нъ**), **И**[**о**]**ан**(**ъ**).

Павло, Іоанн, Іоанн.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою та **о** з правою прямою замість дуги графіті датується в межах кінця XI – середини XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2472 (табл. CLIV, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями, прорізи його складових не розчищені, проте все ж підлягають ідентифікації:

гипомоʒ-
рабүсвоє--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(**оспод**)**и помоʒ**[**и**] **рабү своє**[**мү**].

Господи, поможи рабу своєму.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою та за структурою формули час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2473 (табл. CLV, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений кількома вибоями, його складові простежуються слабо:

г-
-омоʒ-
гипомоʒи
-ван-и
ван-
--є

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст можемо представити наступним чином:

Г(**оспод**)[**и п**]**омоʒ**[**и**]. **Г**(**оспод**)**и помоʒи** [**И**]**ван**[**ү**] **Иван**[**ү мн**]**є**.

Господи, поможи. Господи, поможи Івану, Івану, мені.

Звичайно, закінчення нижнього рядка – дві пошкоджені літери та збережена **є** – можуть розглядатись як початок незавершеного прикметника [**гр**]**є**{**шъномү**}. Однак такій реконструкції суперечить форма вибою на місці реконструйованої **р**, який має округлу форму. Адже в разі відновлення тут цієї літери, мали б залишитись рештки щогли або вибій мав би видовжену форму. В

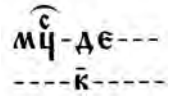
разі наявності в цьому місці **н** суперечності знімаються.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою та верхньою засічкою, а також **н** та **м** з верхніми засічками графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: молитвний напис.

Графіті № 2474 (табл. CLV, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями, від нього збереглось лише кілька складових:

З відновленням втрачених фрагментів наявний текст може бути представлений наступним чином:

М(ѣ)с(ѧ)ц[а] дє[кабрѧ] {въ} **К** …

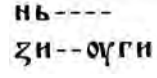
Місяця грудня у 20-те …

Датування. За формою написання **а** та **д** з покриттям, **є** з направленим догори язичком та ІС-подібної **к** графіті може бути датоване в межах кінця XIII – початку XIV ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 2475 (табл. CLV, 3)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями, його середня частина практично повністю знищена:

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Нь [помо]ꙁи [єм]оу̑ **Г**(осподи)**и**.

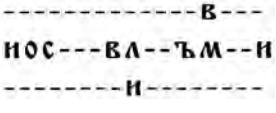
Поможи ж йому, Господи.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч **ꙁ** з розвилкою та **ь** з великою петлею час появи графіті може бути віднесений до останньої чверті XII – кінця XV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми **ꙁ**, верхня хронологічна межа може бути знижена до кінця XIII ст.

Категорія: молитвний напис.

Графіті № 2476 (табл. CLVI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису значно пошкоджена, простежуються лише окремі літери:

Через значні втрати реконструкція тексту неможлива.

Датування. За формою написання **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, та **ъ** з вертикальною щоглою час появи графіті окреслюється в

межах другої чверті XI – кінця XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми **ъ**, нижня хронологічна межа може бути окреслена другою чвертю XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2477 (табл. CLVI, 2)

Напис значно пошкоджений численними вибоями, ідентифікуються лише окремі його складові:

---о-------
-----ь---ід
-----т-----
----с----а--
---см-є--
в ими---

Значні втрати перешкоджають реконструкції тексту.

Датування. За формою написання **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, з округлою нижньою петлею, Δ-подібної **д** та **о**, в якої замість лівої дуги пряма лінія, вірогідний час появи графіті окреслюється в межах кінця XI – середини XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2478 (табл. CLVII, 1)

Поверхня стародавнього тиньку в місці розташування виконаного дрібним почерком напису пошкоджена кількома вибоями та сильно затерта; втім, більшість його складових підлягають ідентифікації:

+ гїпомоzирабюсвоємюма---
новис-мю------
хо------ь

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином: **Г(оспод)и помози рабю своємю Ма[рти]нови С[ь]мю[новичю]**…
Господи, поможи рабу своєму Мартинові Семьюновичу…

Датування. За формою написання **б** з виступом зверху, вертикальної **з** з переломом ймовірний час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XII ст.; зважаючи на те, що автор запису залишив кілька „автографів” в межах приділу, графіті варто датувати в межах 20-30-х рр. XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2479 (табл. CLVII, 2)

На фресці потрійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест, відкрита основа щогли якого спирається на двоступінчасту незамкнену Голгофу.

Датування. Оскільки по малюнку прокреслений запис № 239, верхньою хронологічною межею ймовірної появи якого є середина XII ст., час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – серединою XII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2480 (табл. CLVIII, 1)

Верхній рядок запису обчислення кількості проведених поминальних служб становить текстова частина, поверхня стіни в місці розташування якої сильно пошкоджена дрібними вибоями та затерта, ідентифікується лише **т**. Нижній рядок становить рахункова частина, вона містить вісімнадцять вертикальних засічок, через вершину яких проходить горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.; зважаючи на форму написання **т** без бічних засічок, нижня хронологічна межа може бути окреслена другою чвертю XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2481 (табл. CLVIII, 2)

На поверхні стіни простежуються літери **П**, яка через пошкодження набула форми триногої **т**, **Є**, **N** та **И**.

Датування. За формою написання **н** з діагональною перемичкою та **и** з горизонтальною графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2482 (табл. CLVIII, 3)

Початок рядка пошкоджений, простежуються лише літери **МО**. Найвірогідніше, перед нами фрагмент незавершеного слова [**по**]**мо**{**ѕи**} ‘*поможи*’, що є скороченим варіантом традиційної молитовної формули.

Датування. Структура формули дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2483 (табл. CLIX, 1)

Тиньк в місці розташування напису сильно затертий, частина його складових не простежується:

ПѲМИЛ---И--Б-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Помил[**ѵи Г**](**осподѧ**)**и** [**рa**]**б**[**а**].

Помилуй, Господи, раба.

Датування. За формою написання **б** з петлею кутом вперед графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – першої чверті XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2484 (табл. CLIX, 2)

На фресці прокреслений шестикінечний хрест, що складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Вершина та основа щогли розширюються у вигляді трикутників. У верхньому правому кутку між щоглою та табличкою видряпані поставлені під горизонтальне титло літери **ХС**, що є другою частиною теонімограми. Лівий верхній кут, де мали б знаходитись літери першої частини (**ІС**) закритий олійною фарбою XIX ст.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2485 (табл. CLX, 1)

Незважаючи на пошкодження дрібними вибоями та слабо розчищені від шпаклівки прорізи складові запису доволі впевнено читаються. Верхній рядок містить вписану в коло літеру **А**, що є традиційним скороченням грецького ὁ ἅ(γιος) '*святий*'. Нижче читаються чотири літери **ЛЄѲН**, над останньою помітно закінчення **ѲС**. Тобто, на фресці записана фраза о α(γιος) Λεονος 'ὁ ἅγιος Λέωνος, *святий Лев*'.

Датування. За формою написання вертикальної **є** з направленим вперед язичком та **н** з нахиленою перемичкою графіті датується в межах другої чверті XI – початку XV ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 2486 (табл. CLX, 2)

По фресковому тиньку прокреслений малюнок чотириконечного хреста та поставлені під дугове титло літери **ϹТА**. Вочевидь, перед нами початок молитовної формули, найвірогідніше, звернена до Богородиці. На цю думку наштовхує жіночій рід прикметника **с(вѧ)та(ѧ)** '*свята*'. Втім, не виключена реконструкція звернення і до Святої Софії чи до св. Анни.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XII ст.; при цьому, за формою написання **т** без бічних засічок ймовірна нижня хронологічна межа може бути окреслена другою чвертю XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2487 (табл. CLX, 3)

На фресці простежується літера **Л**, прорізи якої закриті шпаклівкою.

Датування. За формою написання **л** з покриттям графіті датується в межах другої чверті XI – середини XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2488 (табл. CLX, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена, збереглись лише дві літери **Д** та **О**.

Датування. За формою написання **д** на трикутних ніжках графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2489 (табл. CLX, 5)

На фресці простежуються літери **·Ѳ·**, **Г** (знак ідентифікується не зовсім впевнено, це може бути також **є** без язичка або **ρ** з незамкненою петлею), **О·Ѳ·РОЄКИ**, далі знаходиться вибоїна на розмір ще одного знаку, потім помітний склад **ЦА** та, на деякій відстані, **ОNО**.

Датування. За формою написання криволінійної **ρ** з округлою петлею час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 2490 (табл. CLXI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена, у вер-

хньому рядку простежуються літери **ТЄПѺ**, в середньому – **ІѦ** на початку та **Ꙁ** наприкінці, в нижньому – **И**.

Датування. За формою написання **ѧ** з видовженою спинкою, **ѻ** з прямою стороною замість дуги та **т** без бічних засічок час появи графіті окреслюється в межах кінця XI – середини XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Комплекс розташованих один над одним записів обчислення кількості проведених поминальних відправ, що складається з п'яти графіті, які отримали номери від 2491-го по 2495-й.

Графіті № 2491 (табл. CLXI, 2)

На фресці простежуються тридцять дві видимі вертикальні засічки рахункової частини.

Графіті № 2492 (табл. CLXI, 3)

Текстова частина запису містить літери **ЄР**, рахункова – двадцять дев'ять видимих вертикальних засічок.

Графіті № 2493 (табл. CLXII, 1)

Запис складається з літери **Л** текстової частини та тридцяти семи видимих вертикальних засічок рахункової.

Графіті № 2494 (табл. CLXII, 2)

На поверхні стіни простежуються тридцять три вертикальні засічки.

Графіті № 2495 (табл. CLXII, 3)

Текстова частина запису містить літеру **Н**, рахункова – двадцять одну видиму вертикальну засічку.

Датування. *За формою написання* **л** *з покриттям та криволінійної* **р** *з округлою петлею комплекс може бути датований в межах другої чверті XI – середини XIV ст.*

Категорія*: записи лічби.*

Комплекс розташованих один над одним записів обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з п'яти графіті, які отримали номери від 2496-го по 2500-й.

Графіті № 2496 (табл. CLXIII, 1)

Текстова частина складається з літер **НѦ** й надрядкової **Т** під дуговим титлом між ними. Рахункова містить п'ять вертикальних засічок.

Графіті № 2497 (табл. CLXIII, 2)

Особливістю виконання запису є те, що текстова частина записана позаду від рахункової. Остання містить тридцять дві видимі вертикальні засічки. Текстова складається з літер **ВѦ** та надрядкової **Р** під дуговим титлом між ними.

Графіті № 2498 (табл. CLXIII, 3)

На фресці простежуються двадцять дев'ять вертикальних засічок.

Графіті № 2499 (табл. CLXIV, 1)

Текстова частина запису складається з літер **ДМ** та надрядкової **Т** під дуговим титлом між ними. Рахункова містить сімнадцять вертикальних засічок.

Графіті № 2500 (табл. CLXIV, 2)

Текстова частина містить літери **ⱂⰵⱁ**, рахункова – двадцять три вертикальні засічки.

Датування. *За формою прямолінійної* **ⱍ** *з петлею кутом вгору та* **ⱅ** *без бічних засічок комплекс датується другою чвертю XII – першою чвертю XIII ст.*

Категорія*: записи лічби.*

Графіті № 2501 (табл. CLXV, 1)

Праворуч від описаного вище комплексу простежується ще один запис лічби. Його основний рядок містить літеру **ⰴ** текстової частини та дев'ять вертикальних засічок рахункової. Вище простежуються ще дві вертикальні риски.

Датування. За особливостями розташування (автор прагнув вмістити запис між ребром лопатки та складовими комплексу) та типологічним методом час виконання графіті може бути віднесений до другої чверті XII – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2502 (табл. CLXV, 2)

Біля ребра стіни простежуються п'ятнадцять засічок рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб: у верхньому – дві, середньому – три, нижньому – десять.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2503 (табл. CLXV, 3)

Між комплексом записів лічби (№№ 2496-2500) та ребром лопатки простежується ще один запис обчислення кількості поминальних служб, текстова частина якого місстить літеру **ⰾ**, а рахункова – двадцять шість засічок. Рядок вигинається вгору, тому останні засічки набувають горизонтального положення.

Датування. За особливостями розташування (автор прагнув вмістити запис між ребром лопатки та складовими комплексу) та типологічним методом час виконання графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2504 (табл. CLXVI)

На поверхні стіни простежується кілька вертикальних та горизонтальних ліній, які утворюють фігуру на кшталт сітки.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2505 (табл. CLXVII, 1)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2506 (табл. CLXVII, 2)

Праворуч від попереднього напису простежуються прокреслені голкою літери **ⰳ** та **ⰚⰆ**.

Датування. За формою написання **ъ** з вертикальною щоглою час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми літери, нижню хронологічну межу слід обмежити другою чвертю XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2507 (табл. CLXVII, 3)

На фресці прокреслена невелика літера **ѧ**.

Датування. За формою написання **ѧ** з видовженою спинкою графіті слід датувати другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2508 (табл. CLXVII, 4)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений дрібними вибоями та подряпинами. Втім, на поверхні стіни простежуються дві літери **ѻ**, обабіч яких прокреслено, ймовірно, по літері **ҁ**.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2509 (табл. CLXVIII, 1)

На фресці видряпані доволі великі літери **ΛЄѺN**, які дозволяють запропонувати два варіанти реконструкції повного тексту – давньоруською **Лєѳн(ъ)** або старогрецькою Λεον(ος). В обох варіантах в записі зафіксоване ім'я *Лев*, що, зважаючи на інформацію № 226, № 2469 та № 2485, варто розглядати як підпис до фрескового образу. Тому більш вірогідним буде прийняття другого варіанту реконструкції тексту.

Датування. За формою написання вертикальної **є** графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – першої чверті XV ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 2510 (табл. CLXVIII, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, яка містить тридцять шість вертикальних засічок, через вершину яких проходить горизонтальна лінія. На початку рядка над нею прокреслені ще дві вертикальні засічки.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2511 (табл. CLXIX, 1)

Над попереднім записом прокреслений аналогічний, що складається з сорока трьох вертикальних засічок, через вершину яких проходить горизонтальна лінія. Ймовірніше, обидва виконані одним автором.

Датування. За типологічним методом час появи графіті слід віднести до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2512 (табл. CLXIX, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних

служб, що складається з двадцяти двох вертикальних засічок, над вершиною яких прокреслено горизонтальну лінію.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

I.19. *Фреска з зображенням орнаменту*

Знаходиться у північно-західному куті віми на східній грані південної лопатки першого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Поверхня фрескового тиньку пошкоджена численними дрібними вибоями, місцями сильно затерта та не розчищена від шпаклівки. В процесі дослідження тут виявлено сімдесят чотири графіті, яким надано номери від 2513-го по 2586-й (табл. II, 2). Прикметне, що чотири записи (№№ 2555, 2557, 2558 та 2559) виконані таким чином, що мають продовження на сусідній фресці з образом невідомого святого.

Графіті № 2513 (табл. CLXX, 1)

Верхній рядок запису обчислення кількості проведених поминальних служб становить текстова частина, що містить дві літери **ѲN**. В нижньому прокреслені шістнадцять вертикальних засічок рахункової.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2514 (табл. CLXX, 2)

Трохи нижче попереднього тим же автором виконано інший запис обчислення кількості поминальних служб. Його текстова частина, що становить верхній рядок, містить дві пошкоджені вибоями літери **ЄЛ**, а рахункова, яка є нижнім рядком, чотирнадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2515 (табл. CLXX, 3)

На фресці прокреслені одинадцять вертикальних засічок рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2516 (табл. CLXX, 4)

На поверхні стіни простежується рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, яка складається з чотирнадцяти вертикальних засічок, над вершиною яких проходить нерівна горизонтальна лінія.

Датування. Відповідно до типологічного датування подібних написів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2517 (табл. CLXXI, 1)

Текстова частина запису обчислення кількості поминальних служб містить літери **ЄФИМИ**, причому три останні написані з інверсією – ліва та права

щогли літери **м** водночас є, відповідно, правою та лівою щоглами літер **и**. Рахункова частина містить вісім вертикальних засічок. Над усім записом прокреслена довга горизонтальна лінія.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч **є**, нижня частина петлі якої примикає до язичка, а також прямолінійної **ф** з петлями кутом вниз час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – першої чверті XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2518 (табл. CLXXI, 2)

На фресці прокреслені сорок вертикальних засічок рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Кожна десята риска набагато довша за інші.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2519 (табл. CLXXII, 1)

Текстова частина запису обчислення кількості поминальних служб, що становить верхній рядок, містить запис імені **Никола**, причому перші дві літери написані з інверсією. Нижній рядок становлять шістнадцять вертикальних засічок.

Датування. За формою написання **а** з видовженою вгору спинкою та **л** з видовженою вгору правою скісною графіті датується кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2520 (табл. CLXXII, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений:

отіое
отіое на
--іє
---аре

Датування. За формою написання **а** з покриттям та прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – початку XIV ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 2521 (табл. CLXXIII, 1)

Текстова частина запису обчислення кількості поминальних служб, що становить верхній рядок, містить три літери, з них перші дві ідентифікуються без ускладнень як **Р** та **О**, від третьої ж збереглась лише невелика дужка. За контекстом її найвірогідніше ідентифікувати як пошкоджену **М**, ліва щогла якої не пряма, а зігнута. Середній рядок становлять тридцять дві вертикальні засічки рахункової частини, причому кожна десята набагато довша за інші. В нижньому рядку простежуються шість коротких вертикальних засічок.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з петлею кутом вгору графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2522 (табл. CLXXIII, 2)

Текстова частина запису обчислення кількості поминальних служб, яка

становить верхній рядок, містить запис імені **Никола**, причому дві останні літери винесені у надрядковий простір та виконані, відповідно, над третьою та четвертою. Нижній рядок становлять сім вертикальних засічок рахункової частини.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2523 (табл. CLXXIV, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості поминальних служб, що налічує двадцять сім видимих вертикальних засічок, причому кожен десяток позначається довшою лінією. Особливістю виконання варто назвати дуже довгу двадцять першу засічку, по висоті вона дорівнює тим рискам, що позначають десятки. Під рядком приблизно посередині прокреслена вертикальна лінія.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2524 (табл. CLXXIV, 2)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому налічується п'ятнадцять вертикальних засічок, у нижньому – двадцять п'ять. В напрямку до закінчення рядки вигинаються вгору, тому вертикальні засічки нижнього рядка набувають горизонтального положення.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2525 (табл. CLXXV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування запису обчислення кількості проведених поминальних служб пошкоджена та слабо розчищена від олійної фарби. Простежуються чотирнадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2526 (табл. CLXXV, 2)

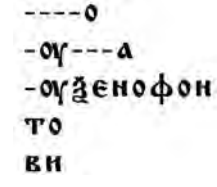
На фресці прокреслені літери **АР**.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з петлею кутом вперед графіті датується в межах другої чверті XII – кінця XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2527 (табл. CLXXV, 3)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений дрібними вибоями та іншими записами (№ 2528 та № 2529), тому частина його складових не може бути впевнено ідентифікована:

Реконструкція повного тексту неможлива через пошкодження, наприкінці чітко читається ім'я в давальному відмінку **Ѯенофонтови** '*Ксенофонту*'.

Датування. За формою написання **а** з пласким верхом та покриттям, **в** з виступом зверху та хронологією виконання (до № 2529) графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XII ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення **т** без бічних засічок, ймовірна нижня хронологічна межа може бути окреслена другою чвертю XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2528 (табл. CLXXVI, 1)

Чотирирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок містить літери **АВ** текстової частини, три інші є рахунковою. Причому особливістю виконання є продряпування спочатку довгої горизонтальної лінії, а від неї – вертикальних рисок. У другому рядку їх простежується шість, в третьому – вісімнадцять, в четвертому – шістнадцять.

Датування. Особливості виконання вказують, що появі запису № 2528 передував № 2527, відтак, зважаючи на цю обставину та на хронологію подібних записів, графіті датується найвірогідніше в межах другої чверті XII – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2529 (табл. CLXXVI, 2)

На фресці прокреслені шість літер, розташованих у два рядки: **РФѲ** у верхньому та **АГА** – в нижньому.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою та прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2530 (табл. CLXXVII, 1)

По фресковому тиньку голкою прокреслений запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Його текстова частина, що є верхнім рядком, містить літери **МИ**, причому остання не має перемички. У нижньому рядку, закінчення якого не збереглось, простежуються дев'ятнадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2531 (табл. CLXXVII, 2)

На поверхні стіни простежується літера **ѳ**.

Датування. За формою прорізів, частково розчищених від шпаклівки, графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2532 (табл. CLXXVII, 3)

Однорядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб складається з літери **в** текстової частини та чотирьох вертикальних засічок рахункової частини.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2533 (табл. CLXXVII, 4)

Шестирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб, права частина якого знищена пошкодженнями тиньку. Верхній рядок становить текстова частина в складі літер **ѲѦ**, решту рядків – рахункова, причому спочатку прокреслювались горизонтальні лінії, а від них вниз – вертикальні засічки. В другому рядку їх збереглось шість, в третьому – п'ять, в четвертому – десять, у п'ятому – сім. В шостому рядку наявна лише горизонтальна лінія.

Датування. Відповідно до хронології подібних записів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2534 (табл. CLXXVII, 5)

Поверхня стіни в місці розташування запису обчислення кількості проведених поминальних служб сильно пошкоджена вибоями, простежуються лише окремі елементи рахункової частини: сім вертикальних засічок у верхньому рядку, п'ять – в середньому та п'ять – у нижньому. Нажаль, через пошкодження тиньку складно визначити, чи належали всі три рядки одному записові, чи вони є складовими інших.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Комплекс розташованих один над одним однорядкових записів обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з чотирьох графіті, які отримали номери від 2535-го по 2538-й. Особливістю виконання даного комплексу є абсолютна відсутність текстової частини. Поверхня стіни в місці розташування комплексу пошкоджена вибоями та слабо розчищена від олійної фарби.

Графіті № 2535 (табл. CLXXVIII, 1)

На фресці простежуються двадцять сім вертикальних засічок.

Графіті № 2536 (табл. CLXXVIII, 2)

Від рахункової частини запису збереглось двадцять вертикальних засічок.

Графіті № 2537 (табл. CLXXVIII, 3)

На поверхні стіни простежується двадцять одна вертикальна засічка.

Графіті № 2538 (табл. CLXXIX, 1)

Рахункова частина запису зберегла тридцять дві вертикальні засічки.

Датування. *За типологічним методом час появи комплексу обмежується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.*

Категорія*: записи лічби.*

Графіті № 2539 (табл. CLXXIX, 2)

На поверхні стіни голкою прокреслена літера **М**.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2540 (табл. CLXXIX, 3)

На фресці голкою стовпчиком прокреслені сім горизонтальних засічок.

Збереженість тиньку дозволяє встановити особливість виконання – риски прокреслювались справа наліво.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2541 (табл. CLXXIX, 4)

На фресці голкою прокреслені літери **М**, **Г**, **Ψ**, **И** без перемички, та, на деякій відстані – **Л**. Втім, в останньому випадку можемо розглядати літеру як праву частину пошкодженої вибоєм **М**. Можливо, через пошкодження тиньку знищено ще два або три знаки.

Датування. За формою написання **г** з виступом зверху ліворуч графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2542 (табл. CLXXIX, 5)

На поверхні стіни простежується запис, що складається зі складів: **ВІ** та **ЛО** у верхньому рядку, **ІР** у середньому та **ОС** – у нижньому.

Датування. За формою написання **в** з нижньою петлею кутом вперед та прямолінійної **р** з петлею кутом вгору графіті датується в межах другої чверті XI – середини XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2543 (табл. CLXXX, 1)

Напис прокреслений по лінії кола орнаменту майже вертикально. Його складові пошкоджені, особливо наприкінці рядка, вони закриті шпаклівкою. Тим не менш, можемо встановити, що напис складався з літер **Л**, **Б**, **Ζ**, **Ч** або **Ц** зі зміщеним хвостом (літера зберегла лише чашу, ніжка знищена вибоєм) та **М**.

Датування. Z-подібна форма **ζ** дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2544 (табл. CLXXX, 2)

По фресковому тиньку голкою прокреслені десять вертикальних засічок, через вершину яких прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2545 (табл. CLXXX, 3)

На фресці простежуються літера **Л** та двадцять чотири видимі вертикальні засічки за нею. В середній частині рядка помітна горизонтальна лінія, прокреслена над вершинами вертикальних рисок.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2546 (табл. CLXXXI, 1)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб складається з літер **НИ**, рахункова – з тридцяти видимих вертикальних

засічок. Особливості розташування, а також форма прорізів вказують, що написи № 2546 та № 2547 виконувались одним автором.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2547 (табл. CLXXXI, 2)

Трохи нижче попереднього знаходиться виконаний тим же автором інший запису обрахунку кількості проведених поминальних служб. Його текстова частина містить літеру **Ф**, а рахункова – тридцять дві видимі вертикальні засічки.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2548 (табл. CLXXXI, 3)

На фресці простежуються двадцять вісім видимих вертикальних засічок запису обрахунку кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2549 (табл. CLXXXII, 1)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб складається з літери **Х**, рахункова – з сорока одної видимої вертикальної засічки. Особливості розташування, а також форма прорізів вказують, що написи № 2549 та № 2550 виконувались одним автором.

Датування. За типологічним методом графіті слід датувати другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2550 (табл. CLXXXII, 2)

Під попереднім тим же автором виконано інший запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Його текстова частина складається з літери **Г**, а рахункова – з тридцяти восьми вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2551 (табл. CLXXXII, 3)

Рахункова частина дворядкового напису обчислення кількості проведених поминальних служб, у верхньому міститься п’ять, а в нижньому – тридцять чотири видимі вертикальні засічки. Авторові напису заважало графіті № 2551, тому він змушений був розпочати нижній рядок.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2552 (табл. CLXXXIII, 1)

На фресці помітні двадцять дев’ять вертикальних засічок рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом графіті могло бути виконане у проміжок часу від другої чверті XI до кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2553 (табл. CLXXXIII, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з шістнадцяти вертикальних засічок, через вершину яких прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2554 (табл. CLXXXIII, 3)

На фресці простежуються дев'ятнадцять вертикальних засічок запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2555 та № 2555а (табл. CLXXXIV, 1 та 2)

Трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок містить текстова частина, яка складається з літер ⰈⰑⰔⰗ та надрядкових ⰔⰀ (збереглась фрагментарно) й Ⰿ; втім, не виключено, що існувала і третя надрядкова літера, знищена вибоєм, яка за контекстом може бути відновлена як Ⱐ. В середньому рядку збереглись дванадцять вертикальних засічок рахункової частини, в нижньому – тринадцять. Особливістю виконання цього графіті є те, що нижній рядок має продовження на сусідній стіні на фресці з образом святого; цьому запису надано № 2555а. Він складається з десяти рисок: на початку рядка прокреслені шість вертикальних засічок, а в кінці – чотири горизонтальні риски.

Датування. За формою написання літери ⰵ язичком донизу та Δ-видної ⰰ (незважаючи на пошкодження її вигляд впевнено відновлюється за збереженими фрагментами) графіті найвірогідніше датувати в межах кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2556 (табл. CLXXXIV, 3)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений. Втім, можемо встановити, що запис містив шість літер, у верхньому рядку це ⰂⰃ, в нижньому – Ⱐ (визначається не зовсім впевнено за контурами), Ⰹ та, трохи поодаль, ⰆⰏ.

Датування. Незважаючи на пошкодження можемо встановити, що літера ⰰ має розімкнуту петлю; це дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XII – кінця XV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення цієї палеографічної ознаки, верхня вірогідна хронологічна межа може бути окреслена початком XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2557 та № 2557а (табл. CLXXXV, 1 та 2)

Чотирирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб, від якого збереглась лише рахункова частина. Наявність першого рядка, повністю знищеного вибоями, встановлюється завдяки його продовженню на су-

сідній фресці (№ 2556а), тут збереглось дві вертикальні засічки. Від другого рядка основного напису збереглось лише чотири вертикальні засічки, від третього – сімнадцять. Третій рядок має продовження на сусідній фресці (№ 2556а) – одинадцять вертикальних засічок. Від четвертого рядка залишилось дванадцять рисок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2558 та № 2558а (табл. CLXXXV, 3 та 4)

Рахункова частина однорядкового запису обчислення кількості поминальних служб. На фресці з зображенням орнаменту наявні дванадцять вертикальних засічок, на сусідній фресці збереглось продовження (№ 2557а): тринадцять засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2559 (табл. CLXXXVI, 1)

Незважаючи на пошкодження та нерозчищені від шпаклівки прорізи можемо встановити, що напис складався з п’яти рядків, по п’ять знаків у кожному:

σαγαι
οτασο
οτ- - -
σον- -
οτο- -

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 2560 (табл. CLXXXVI, 2)

Складові напису майже не розчищені від шпаклівки, вони пошкоджені вибоями. Закінчення рядка не збереглось, простежуються лише чотири початкові літери дієслова-прохання ελεη[σον] ‘ἐλέησόν, *помилуй*’.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2561 (табл. CLXXXVI, 3)

Незважаючи на пошкодження тиньку та складових напису можемо встановити, що він складається з літер **ANЄANЄ**.

Датування. За формою написання нахилених праворуч **є** графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми написання літери, верхня хронологічна межа може бути окреслена першою третиною XIII ст.

Категорія: написи музичного змісту.

Графіті № 2562 (табл. CLXXXVII, 1)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку помітні дев’ять вертикальних засічок, у нижньому – чотири.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2563 (табл. CLXXXVII, 2)

Рахункова частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якої збереглось двадцять вісім вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2564 (табл. CLXXXVII, 3)

Однорядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Його текстова частина складається з літери **А**, рахункова – з одинадцяти вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2565 (табл. CLXXXVIII, 1)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якого збереглось дванадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2566 (табл. CLXXXVIII, 2)

Дворядкова рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку простежуються шістнадцять вертикальних засічок, у нижньому – тридцять три. Складові верхнього рядка пошкоджені написом № 2573.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2567 (табл. CLXXXVIII, 3)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з сорока вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2568 (табл. CLXXXIX, 1)

Фрагмент рахункової частини дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку збереглись дві вертикальні засічки, у нижньому – чотири.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2569 та № 2569а (табл. CLXXXIX, 2 та 3)

Рахункова частина однорядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. На фресці з зображенням орнаменту простежуються двадцять дві вертикальні засічки. На сусідній фресці з образом святого виконувалось продовження рядка (№ 2569а), тут наявні сімнадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2570 (табл. CLXXXIX, 4)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з сімнадцяти вертикальних засічок, через вершину яких прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2571 (табл. CXC, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з довгої округлої горизонтальної лінії та шести вертикальних засічок під нею.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2572 (табл. CXC, 2)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості поминальних служб. У верхньому рядку збереглось шістнадцять вертикальних засічок, у нижньому – двадцять одна. Через їх вершини прокреслені горизонтальні лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2573 (табл. CXC, 3)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями, він не розчищений від шпаклівки. На початку рядка можемо ідентифікувати літеру **ѳ** або, більш вірогідно, **а**, далі відносно впевнено можуть бути визначені **є** та **и**, далі ймовірно знову **є** (або **с**), потім – **аиєті**.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою, **т** без бічних засічок та простої **і** графіті найвірогідніше датувати в межах середини XII – початку XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2574 (табл. CXCI, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з сорока чотирьох вертикальних засічок. Починаючи з двадцять другої структура оформлення запису дещо змінюється: якщо на початку маємо просто вертикальні засічки, то далі вони прокреслювались від горизонтальної лінії вниз.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2575 (табл. CXCI, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями, майже не розчищена від шпаклівки:

Через значні втрати реконструкції підлягає лише початок напису:
Г(оспод)и помънъ [раб]а [св]о[его]…
Господи, пом'яни раба свого…

Датування. За формою написання **ъ** з нахиленою щоглою та виступом зверху графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – кінця XV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми написання літери, верхня хронологічна межа може бути обмежена кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2576 (табл. CXCI, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від шпаклівки, пошкоджена вибоями:

Текст може бути реконструйований як запис двох імен у називному відмінку:
Иоанъ, [**Мє**]**ли**[**т**]**онъ**.
Іоанн, Мелітон.

Датування. За формою написання **н** з діагональною перемичкою та **ъ** з нахиленою щоглою й петлею з заломом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2577 (табл. CXCI, 4)

На фресці простежуються літери **ѦN**.

Датування. За формою написання **ѧ** з видовженою вертикальною спинкою графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XV – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2578 (табл. CXCI, 5)

На фресці простежуються літери **ѦѦ**.

Датування. За формою написання **ѧ** з видовженою спинкою графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2579 (табл. CXCII, 1)

Незважаючи на сильну затертість тиньку можемо встановити, що перед

нами фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку збереглось тринадцять вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від довгої горизонтальної лінії. В нижньому простежуються виконані таким же чином сім вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2580 (табл. CXCII, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з двадцяти трьох видимих вертикальних засічок, через вершину яких прокреслена горизонтальна лінія (збереглась фрагментарно).

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2581 (табл. CXCII, 3)

На фресці у стовпчик прокреслені літери **ⱗѺⱂ**.

Датування. За формою написання **в** з нижньою петлею кутом вперед графіті датується другою чвертю XI – серединою XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2582 (табл. CXCII, 4)

На фресці у стовпчик прокреслені сім горизонтальних засічок.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2583 (табл. CXCIII, 1)

Незважаючи на пошкодження тиньку можемо встановити, що перед нами фрагмент рахункової частини чотирирядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У першому збереглись сім вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від довгої горизонтальної лінії. У другому простежуються виконані таким же чином вісім засічок, в третьому – чотири, в четвертому – три.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2584 (табл. CXCIII, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається довгої горизонтальної лінії та восьми вертикальних засічок, з'єднаних з нею вершинами.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2585 (табл. CXCIV, 1)

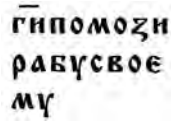
Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що зберіг сім вертикальних засічок, через вершину яких прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2586 (табл. CXCIV, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису слабо розчищена від шпаклівки, пошкоджена вибоями, однак його складові простежуються доволі добре:

З розбивкою на слова текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помоzи рабү своємү.

Господи,поможи рабу своєму.

Датування. За формою написання **в** з нижньою петлею кутом вперед та **Ъ**-подібної **ѕ** графіті датується в межах другої чверті XII ст.

Категорія: молитовний напис.

І.20. ***Фреска з образом невідомого святого***

Знаходиться у північно-західному куті віми на південній грані східної лопатки першого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Поверхня фрески пошкоджена дрібними вибоями, у нижній частині наявна смуга втрат первісного тиньку. На фресці виявлено вісімдесят одне графіті, їм надано номери від 2587-го по 2667-й. Окрім того, на фресці знаходяться продовження чотирьох написів, що виконані на сусідній фресці з зображенням орнаменту: №№ 2555а, 2557а, 2558а та 2559а. Написи № 2655 та № 2663 досліджувались спільно з Н. Сінкевич, № 2636 – з Д. Гордієнком.

Графіті № 2587 (табл. CXCV, 1)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку помітна двадцять одна вертикальна засічка, у нижньому – двадцять три.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2588 (табл. CXCV, 2)

Трохи нижче простежується добре збережена рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб, виконана, вочевидь, тим же автором. В обох рядках прокреслено по сорок вертикальних засічок. В середній частині кожного через основу засічок проходить горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом час появи графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2589 (табл. CXCVI, 1)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб, від якого збереглись вісім вертикальних засічок. Через їх вершину прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом графіті слід датувати в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2590 (табл. CXCVI, 2)

Збереженість напису доволі добра, незважаючи на часткові пошкодження дрібними вибоями та слабо розчищені від шпаклівки прорізи всі його складові впевнено ідентифікуються:

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Помѧні Г(оспо)ди раба своєго Онофриѧ.

Пом'яни, Господи, раба свого Онуфрія.

Датування. За формою написання **а** без перемички, **є** у вигляді дзеркальної трійки, розімкнутої **ѧ** графіті може бути датоване в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2591 (табл. CXCVII, 1)

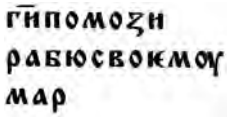
Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку наявні чотирнадцять вертикальних засічок, у нижньому – сім.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2592 (табл. CXCVII, 2)

Незважаючи на низький рельєф прорізів складові напису простежуються відносно добре:

Рівна поверхня тиньку за третьою літерою нижнього рядка вказує, що графіті залишилось незавершеним.

З розбивкою на слова та відновленням відсутніх фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помози рабю своємоу Мар{тиноу}.

Господи, поможи рабу своєму Мартину.

Датування. Специфічна форма пом'якшення слів (**рабю** замість **рабоу**) дозволяє віднести графіті до групи записів Мартина Семьюновича (№ 47, № 2155, № 2156 та № 2478), які в Софії Київській датуються в межах 20-30-х рр. XII ст. Палеографія складових запису не суперечить такому датуванню, за винятком літери **б** з високою розімкнутою петлею, форма написання якої у новгородських берестяних грамотах зустрічається з кінця XII ст. Втім, в нашому випадку важко припустити виконання графіті наприкінці століття, тож, вочевидь,

ми маємо справу або з раннім варіантом написання такої форми **ѣ**, або ж випадком, коли Мартін надав їй такої форми, не зумівши замкнути петлю нижче.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2593 (табл. CXCVIII, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з дев'яти видимих вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2594 (табл. CXCVIII, 2)

На фресці чітко простежуються літери **САМ**. Найвірогідніше, що перед нами скорочена форма імені **Сам(ꙋилъ)** '*Самуїл*'.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2595 (табл. CXCVIII, 3)

По фресковому тиньку прокреслені літери **БѣЛѣ**.

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Бѣ лѣ(то).

Було літо.

За особливостями оформлення (велика перша літера) та загальною формою літер можемо встановити, що написи № 2595 та № 2615 виконані одним автором.

Датування. За формою написання **ѣ** з високою петлею та **л** з покриттям, а також **в** з виступом зверху (у написі № 2615) графіті найвірогідніше датувати в межах кінця XII – середини XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2596 (табл. CXCVIII, 4)

Тиньк наприкінці рядка значно пошкоджений, проте всі складові напису впевнено ідентифікуються:

помѧ гд҃и іоа҃на

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Помѧ(ни) Г(оспо)ди Іоана.

Пом'яни, Господи, Іоанна.

Датування. За формою прорізів та структурою формули графіті датується кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2597 (табл. CXCIX)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена та затерта, причому характер цих пошкоджень дозволяє припустити навмисне бажання знищити текст. Його складові майже повністю закриті шпаклівкою, тож більшість з них або не ідентифікується взагалі, або визначається не зовсім впевнено:

Через значну фрагментарність можемо прочитати лише початок напису **в(ъ) д(ь)нь к** ‘*у день 20-й*’ та реконструювати слово **васи**[**ли**]**ѧ** ‘*Василія*’, чотири літери якого знаходяться наприкінці другого рядка, а три – на початку першого.

Датування. За формою написання А-подібної **д** та **к**, в якої нижня скісна примикає до щогли, графіті слід датувати в межах останньої третини XII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 2598 (табл. CC, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості поминальних служб. Верхній рядок становить текстова частина з поставлених під скісне титло літер **гє**, нижній – рахункова, що містить дванадцять вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії. Засічками було пошкоджено верхній рядок напису № 2597.

Датування. За особливостями розташування (виконання після № 2597) та формою написання **г** з виступом зверху графіті датується межах останньої третини XII – кінця XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми літери, верхня вірогідна хронологічна межа може бути окреслена початком XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2599 (табл. CC, 2)

На фресці простежуються дві літери. Перша може бути ідентифікована як поставлена під титло **в** з незамкненою основою або **к** з відворотом ліворуч на верхній скісній та засічками на щоглі. Останній варіант видається нам більш прийнятним. Друга літера впевнено ідентифікується як **д**, над якою також прокреслене горизонтальне титло, розташоване досить близько до вершини літери, так що справляє враження покриття. Відтак, найвірогідніше ідентифікувати обидва знаки як поставлені під титла літери **кд**. Тож, найвірогідніше, автор прагнув написати на стіні число двадцять чотири.

Датування. За формою написання **к** з відворотом на верхній скісній графіті датується в межах середини XII – початку XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2600 (табл. CC, 3)

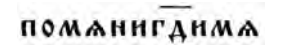
Напис повністю знищений № 2601. За наявними фрагментами збережені літери можуть бути реконструйовані як склад **гѧ**.

Датування. За формою написання **ѧ** з опуклою петлею графіті найвірогідніше датувати кінцем XI – кінцем XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2601 (табл. CCI, 1)

Незважаючи на пошкодження тиньку, складові напису чітко визначаються:

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином: **Помѧни Г(оспо)ди мѧ**.

Пом'яни, Господи, мене.

Датування. За формою прорізів та структурою формули графіті датується кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2602 (табл. CCI, 2)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку простежуються двадцять шість вертикальних засічок, у нижньому – вісім.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2603 (табл. CCI, 3)

На поверхні фрески простежується рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Збереглось дванадцять вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2604 (табл. CCII, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якої збереглось сім вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2605 (табл. CCII, 2)

На фресці простежують поставлені під горизонтальне титло літери **ГИ**, що є традиційним скороченням слова **Г(оспод)и** '*Господи*'.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою та структурою формули графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2606 (табл. CCII, 3)

Тиньк в місці розташування початку рядка сильно пошкоджений, дві останні літери пошкоджені написом № 2601. Тим не менше, можемо встановити, що запис містив вісім літер, з яких не збереглась лише перша. Дві наступні пошкоджені, проте за контурами визначаються як **ТС**, далі добре збереглись **ЪЛѦ**, дві наступні пошкоджені, проте також цілком піддаються ідентифікації – **ѢЪ**. Тобто, текст слід реконтсруювати як ім'я [**С**](**вѧ**)**тсъславъ** '*Святослав*'.

Датування. За формою написання **а** та **л** з покриттям, **в** з верхньою петлею, яка ширша за нижню, та нижньою петлею кутом вперед, **ъ** з нахиленою щоглою та петлею кутом вперед графіті слід датувати другою чвертю XI – серединою XII ст.; вживання **ъ** після **с** є доволі архаїчною ознакою, що дозволяє з більшою долею вірогідності віднести запис до XI ст.; за контекстним аналізом його слід датувати другою чвертю 70-х рр. XI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2607 (табл. CCIII)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений дрібними вибоями, більшість його складових не розчищена від шпаклівки:

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст можемо представити наступним чином:

М(ѣсѧ)ц[а с]єн[тѧ]бр̑ѧ въ ГІ д(ь)н[ь] вп[о]є[χ]а [къ] Авр[а]мию … **а нє по ѧго**.

Місяця вересня у 13-й день поїхав до Авраамія … а не по його.

Датування. За формою написання **б** з відкритою петлею, **д** з покриттям, **є** з засічкою на язичку, криволінійної **р** з петлею кутом донизу, **ъ** з високою петлею кутом вперед графіті найвірогідніше датувати серединою XII – третьою чвертю XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми літер **б**, **д** та **р**, вірогідні хронологічні рамки появи графіті охоплюють другу чверть – середину XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2608 (табл. CCIV)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта, пошкоджена численними вибоями, внаслідок чого простежуються лише частина його складових:

У зв'язку зі значними втратами реконструкція повного тексту унеможливлена. Втім, окремі складові напису можуть бути відновлені. Так, у верхньому рядку можемо розібрати фразу [**маі**]**а м(ѣ)с(ѧ)ца въ д(ь)[нь]** '*травня місяця у*

день’. Назва місяця відновлюється на підставі закінчення **а**, розміру пошкодженого місця, де могло уміститись три-чотири літери та вибою безпосередньо перед літерою закінчення, де могла бути виконана лише вертикальна риска. В другому рядку можемо розібрати літери дати **КА** (= 25). В третьому рядку з великою долею вірогідності можемо реконструювати слово **м**[**но**]**г**[**о**] ‘*багато*’. Перша літера цього слова збереглась наполовину, однак форма її написання збігається з добре збереженою літерою **м** в нижньому рядку. Наприкінці п’ятого рядка можемо реконструювати початок слова **доб**[**р**]**о**[**дѣтѣльнъ**] ‘*благочинний*’. Літери **б** та друга **д** в цьому слові відновлюються за контекстом та збереженими фрагментами.

Датування. За формою написання **г** з виступом зверху ліворуч, ІС-подібної широко розімкненої **к** та дзеркальної **ц** з верхніми засічками графіті найвірогідніше датувати серединою XIV – початком XV ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 2609 (табл. CCV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису затерта, права частина знищена численними дрібними вибоями:

гипом---
своєго---
єфи-о---
єфиа

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

Г(**осподи**)**и помѧ**[**жни**] **своєго** [**Огр**]**єфи**[**а**], **О**[**гр**]**єфиа**.

Господи, пом’яни свого Огрифія, Огрифія.

Ім’я **Огрифии** зустрічається у новгородській берестяній грамоті № 554 середини XII – початку XIII ст. (тобто, синхронно нашому записові) у формі **Огриѳии**; на думку дослідників, це видозмінене написання календарного імені Агріппа [Янин 1986, с. 28; Зализняк 1995, с. 380-381]. В нашому випадку сталася заміна в другому складі літери **и** на **є**. Приклад подібної заміни демонструє ім’я **Онкифъ**, яке зустрічається в новгородських грамотах початку XV ст. у формах **Онкѣфъ** (№ 312) та **Онкифъ** (№ 471); на думку дослідників, це видозмінена форма календарного імені Іоакінф [Арциховский, Борковский 1963, с. 145-146; Арциховский, Янин 1978, с. 66-68; Янин 1986, с. 98; Зализняк 1995, с. 556-557, 572].

Датування. За формою написання **п** з виступом зверху, широкої **о** або **ѳ**, в якої замість лівої дуги пряма лінія, графіті може бути датоване в межах останньої третини XII – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2610 (табл. CCV, 2)

Складові обведеного в овальну рамку напису простежуються доволі чітко:

помѧ--господи
петраагафиюахѯдрок-
дня 19 ѧбря

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Помꙗ[ни] Господи Петра Агаѳію ѦХѯД рок[ѵ] дня І ꙗбря.
Пом'яни, Господи, Петра, Агафію. 1664 року, дня 10-го листопада.

Звертає на себе увагу специфічне скорочення назви місяця – комбіноване використання арабської цифри **9** та літерного закінчення **ꙗбря**. Вочевидь, автор орієнтувався на латиничну традицію написання цього місяця, коли до дев'ятки додавалось закінчення bris.

Датування. В тексті чітко зазначена дата виконання напису – 10 листопада 1664 р.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2611 (табл. CCVI, 1)

Складові напису пошкоджені дрібними вибоями та № 2610, місцями слабо розчищені від шпаклівки:

-дишꙋ-понд-ве
-кнѧвитв-ѣна
векиновъ----

Реконструкція тексту ускладнена.

Датування. За формою написання **ѧ** з видовженою вертикальною спинкою, **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, А-подібної **д**, **и** та **н** з діагональними перемичками, **ѣ** з великою петлею та виступаючою над рядок щоглою, а також **ѧ** з V-подібним язичком час появи графіті найвірогідніше окреслити кінцем XIV – початком XV ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 2612 (табл. CCVI, 2)

На фресці простежується літера **І**, дещо поодаль – **ѦЛ**, далі тиньк пошкоджений на розмір ще двох літер, наприкінці читаються **НЛ**. Прорізи та форма літер в цілому нагадують попередній напис, найвірогідніше, вони виконані тим же автором. Друга літера графіті пошкоджена рамкою напису № 2610.

Датування. Зважаючи очевидне виконання № 2611 та № 2612 одним автором графіті найвірогідніше датувати в межах кінця XIV – початку XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2613 (табл. CCVII, 1)

По фресковому тиньку прокреслена літера **З**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2614 (табл. CCVII, 2)

Незважаючи на пошкодження тиньку можемо встановити, що на фресці прокреслені чотири початкові літери абетки: **ѦБВГ**.

Датування. Скорописні форми написання літер та форма прорізів дозволяють датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2615 (табл. CCVII, 3)

Збереженість напису доволі добра, всі його складові впевнено читаються:

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Въ лѣт(о).

В літо.

За манерою оформлення (перша літера набагато більша за інші), загальним виглядом літер та формою каналів прорізів записи № 2595 та № 2615 виконані одним автором.

Датування. За формою написання **б** з високою петлею та **л** з покриттям (у написі № 2595), а також **в** з виступом зверху графіті найвірогідніше датувати в межах кінця XII – середини XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2616 (табл. CCVII, 4)

По фресковому тиньку голкою прокреслені літери **ПѺМ**, що є скороченням дієслова-прохання, найвірогідніше, зважаючи на час виконання тексту, **пом(ѧни)** '*пом'яни*'.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2617 (табл. CCVII, 5)

На фресці простежується виконана подвійною рискою літера **Л**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2618 (табл. CCVII, 6)

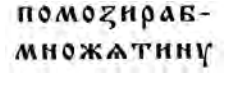
Стародавній тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями, проте можемо розібрати прокреслені голкою літери **КЄ**, що є традиційною формою скорочення слова К(υρι)є 'Кύριε, *Господи*'.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути обмежений другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2619 (табл. CCVIII, 1)

Незважаючи на низький рельєф прорізів та пошкодження записами № 2615 та № 2617, складові напису простежуються відносно добре:

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний на стіні текст виглядає наступним чином:

Помози раб[ѵ] Множатину.

Поможи рабу Множятіну.

Спираючись на спостереження А. Залізняка над особливостями словотворення, зокрема, власних імен в новгородських берестяних грамотах [Зализняк 1986, с. 146-151; 2004, с. 201-211], вжиту в тексті форму імені **Множатинъ** ми

розглядаємо як особовий присвійний прикметник із суфіксом *–ін–*, утворений від суфіксального гіпокористичного імені з усіченням **Множата**. Його основною, ймовірно, слугувала незафіксована у писемних джерелах форма нехристиянського особового складного (утвореного від двох основ) імені **Множиславъ** або **Множьславъ**.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою, **б** з високою петлею та **ѧ** з покриттям графіті найвірогідніше датувати в межах середини XII – початку XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2620 (табл. CCVIII, 2)

На фресці прокреслені літера **Ц** та поставлені під горизонтальні титла склади **БЪ**, **БИ**, **ГЪ**.

Датування. За формою написання **б** з високою петлею графіті може бути датоване останньою чвертю XII – кінцем XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2621 (табл. CCIX)

Складові напису значно пошкоджені вибоями, причому складається враження, ніби вони знищені навмисне. Прорізи більшості закриті шпаклівкою, що ускладнює впевнену ідентифікацію літер:

-горєвам
ъпа-и--
п-є-ъ-и
є-в-

Через значні пошкодження та невпевненість в ідентифікації більшості літер, наразі може бути реконструйований початок тексту:

[**Ѡ**] **горє вамъ** …

О, горе вам …

Датування. За формою написання **а** з розкритою петлею та покриттям, Е-подібної **є**, прямолінійної **р** з округлою петлею та **о**, в якої замість лівої дуги пряма лінія графіті датується в межах другої чверті XII – першої чверті XIV ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 2622 (табл. CCX, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, яка складається з двадцяти видимих вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2623 (табл. CCX, 2)

На фресці простежуються літери **ѺТЫ**. Найвірогідніше, перед нами скорочена форма прикметника **с(вѧ)ты(и)** ‘*святий*’, що є початком молитовного звернення до зображеного на фресці святого. Напис залишився незавершеним, на що вказує рівна поверхня тиньку за літерами та під ними.

Датування. За формою написання **ы** з середньою засічкою графіті дату-

ється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.; відповідно до типовості поширення такої палеографічної ознаки нижню хронологічну межу можемо окреслити серединою XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2624 (табл. CCX, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена дрібними вибоями, з-поміж видряпаних голкою його складових можемо ідентифікувати лише літери **М**, **А** та **П**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2625 (табл. CCXI, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями, більшість прорізів не розчищені від шпаклівки. За наявними фрагментами на початку рядка ідентифікується літера **М**, далі читаються **СА**, вірогідні **Т** та **Р**. В нижньому рядку простежується, ймовірно, літера **Н**.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2626 (табл. CCXI, 2)

На поверхні фрески простежуються літери **АВР**, за ними помітний знак, схожий на **Л** або **А** без перемички та щогла ще однієї літери. Найвірогідніше, перед нами початок імені **Аврам**[**ъ**] ‘*Аврам*’.

Датування. Скорописні форми написання літер та форма прорізів вказують, що графіті виконане в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 2627 (табл. CCXI, 3)

На фресці простежуються написані у стовпчик літери **МБ**.

Датування. За формою написання **б** з виступом зверху та петлею кутом вперед графіті може бути датоване другою чвертю XI – першою чвертю XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2628 (табл. CCXI, 4)

По фресковому тиньку голкою прокреслені у стовчик літери **АБ**.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою та **б** з виступом зверху графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2629 (табл. CCXII, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з довгої горизонтальної лінії, від якої вниз прокреслювались вертикальні засічки. Їх збереглось тринадцять.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2630 (табл. CCXII, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості поминальних служб, яка складається з п'ятнадцяти вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2631 (табл. CCXII, 3)

На фресці подвійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест з розширеними у вигляді незамкнених у вершині трапецій кінцями.

Датування. За формою прорізів та особливостями розташування (автор грекомовного напису № 2636 намагався оминути малюнок) графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2632 (табл. CCXIII, 1)

По фресковому тиньку подвійною замкненою рискою прокреслена фігура, яка має вигляд стовпчика з відігнутою ліворуч вершиною.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2633 (табл. CCXIII, 2)

На фресці простежуються написані у стовпчик літери **МБ**.

Датування. За формою написання **б** з петлею кутом вперед графіті може бути датоване другою чвертю XI – першою чвертю XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2634 (табл. CCXIII, 3)

На фресці простежується фігура, яка нагадує людське обличчя в профіль, на якому позначене око.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 2635 (табл. CCXIII, 4)

По фресковому тинку прокреслені поставлені під горизонтальне титло літери **ГИ** та **ПѺ**. Рівна поверхня тиньку навколо запису вказує, що він залишився незавершеним.

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином: **Г(оспод)и по{мозѕи}**.

Господи, поможи.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою та структурою формули графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2636 (табл. CCXIV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, його закінчення не збереглось:

κεβωη
θητονσονδ-----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:
Κ(υρι)ε βωηθη τον σον δ[ουλον]…
Κύριε βοήθει τὸν σου δοῦλον…
Господи, поможи своєму рабу…

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2637 (табл. CCXIV, 2)

Поверхня стіни в місці розташування прокресленого голкою малюнка пошкоджена, можемо розпізнати лише контури людського тіла. Нижче знаходиться дуже схематичний малюнок коня. Можливо, зображення виконане дитиною.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: сюжетні зображення.

Графіті № 2638 (табл. CCXV, 1)

Поверхня стіни пошкоджена, простежуються лише три літери **БѲИ**.

Датування. За формою написання **ѣ** з високою петлею графіті датується останньою чвертю XII – кінцем XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2639 (табл. CCXV, 2)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями, вціліли лише літери **Б** та **А**.

Датування. За формою написання **ѣ** з високою петлею час появи графіті визначається останньою чвертю XII – кінцем XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2640 (табл. CCXV, 3)

Закінчення напису не збереглось через пошкодження тиньку, простежуються лише дві початкові літери **АИ**.

Датування. За формою написання **а** з округлою петлею час появи графіті окреслюється в межах середини XI – кінця XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2641 (табл. CCXV, 4)

Рахункова частина запису обчислення кількості поминальних служб, яка складається з п’яти вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2642 (табл. CCXVI, 1)

Рахункова частина трирядкового запису обчислення кількості поминальних служб. У верхньому рядку збереглось п’ять вертикальних засічок, в серед-

ньому – вісім, у нижньому – шість. Дослідження особливостей виконання запису вказує, що вертикальні засічки прокреслювались вниз від горизонтальної лінії. Між верхнім та середнім рядками помітні фрагменти ще однієї горизонтальної лінії, однак відсутність вертикальних засічок не дозволяє розглядати її як ще один рядок запису.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2643 (табл. CCXVI, 2)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб складається з літер **ѦЛ**, рахункова – з дев'яти видимих вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За аналогією з подібними записами час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2644 (табл. CCXVII, 1)

Поверхня стіни пошкоджена дрібними вибоями, закінчення не збереглось. Однак в цілому він доволі чітко читається. На початку рядка знаходиться скорочене особове ім'я автора **Кон(стантинъ)** '*Костянтин*', а далі – родове **Скорин**[**а**] '*Скорина*'.

Датування. Скорописні форми написання літер та форма прорізів дозволяють датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2645 (табл. CCXVII, 2)

Тиньк в місці розташування малюнка сильно пошкоджений, проте можемо встановити, що на фресці подвійними рисками був прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2646 (табл. CCXVIII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка значно пошкоджена дрібними вибоями, вона сильно затерта. У правій частині простежується фігура у вигляді паралелограма з видовженими сторонами. В лівій – вертикальна риска з розширенням у верхній частині.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути визначений в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2647 (табл. CCXVIII, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості поминальних служб, яка складається з чотирнадцяти вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2648 (табл. CCXVIII, 3)

Рахункова частина запису обчислення кількості поминальних служб, яка складається з чотирьох вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від довгої горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2649 (табл. CCXIX, 1)

Верхній рядок запису обчислення кількості проведених поминальних служб складається з літери ◊. В другому рядку простежуються дев'ятнадцять вертикальних засічок, у нижньому – сім. Вертикальні риски в кожному рядку прокреслювались вниз від горизонтальних ліній. Особливості оформлення записів та форма прорізів вказують на виконання № 2649 та № 2650 одним автором.

Датування. За формою написання ◊ з пласким верхом та прямою правою стороною графіті найвірогідніше датувати кінцем XI – серединою XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2650 (табл. CCXIX, 2)

У верхньому рядку запису обчислення кількості поминальних служб виконано літеру **Г** текстової частини та двадцять три вертикальні засічки рахункової. У нижньому рядку помітні дев'ять вертикальних засічок. Як і в попередньому випадку, вертикальні риски прокреслювались від довгих горизонтальних ліній.

Датування. Оскільки записи № 2649 та № 2650 виконані одним автором, графіті слід також датувати кінцем XI – серединою XII ст.

Категорія: запис лічби.

Комплекс розташованих один над одним записів лічби, що містить чотири графіті (№№ 2651-2654). Тиньк в місці розташування початку рядків сильно пошкоджений вибоями, тож збереглись лише рахункові частини записів. Особливістю виконання складових комплексу є те, що спочатку прокреслювалась горизонтальна лінія, а потім від неї вниз – вертикальні засічки.

Графіті № 2651 (табл. CCXX, 1)

На фресці помітний рядок з шістдесяти дев'яти вертикальних засічок.

Графіті № 2652 (табл. CCXX, 2)

Від рахункової частини збереглось тридцять п'ять вертикальних засічок.

Графіті № 2653 (табл. CCXX, 3)

На фресці простежуються двадцять п'ять видимих вертикальних засічок.

Графіті № 2654 (табл. CCXXI, 1)

Від рахункової частини збереглось двадцять п'ять вертикальних засічок.

Датування. *За типологічним методом комплекс датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.*

Категорія*: записи лічби.*

Графіті № 2655 (табл. CCXXI, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена дрібними вибоями, однак практично всі його складові піддаються впевненій ідентифікації:

tu byl paw--

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином: **Tu byl Paw[el]**.

Тут був Павло.

Датування. За аналогією з іншими латиничними записами Софії Київської час появи графіті слід окреслити останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2656 (табл. CCXXII, 1)

Трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Його верхній рядок становить текстова частина в складі літер **ЄРИ**, далі тиньк пошкоджений, можливо, тут знаходились вертикальні засічки рахункової частини. В середньому рядку збереглись дві вертикальні риски, у нижньому – тринадцять.

Датування. За формою написання **є** з направленим догори язичком та прямолінійної **ρ** з округлою петлею графіті датується в межах кінця XIII – початку XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2657 (табл. CCXXII, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, від нього залишились лише літери **П** та **А**.

Датування. За формою написання **а** з пласким верхом та опуклою петлею графіті датується в межах початку XII – кінця XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2658 (табл. CCXXII, 3)

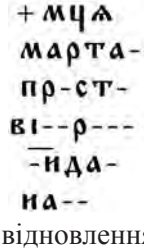
Фрагмент рахункової частини дворядкового запису обчислення кількості поминальних служб, яка складається з семи вертикальних засічок у верхньому рядку та семи в нижньому. Вертикальні риски прокреслювались вниз від горизонтальних ліній.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2659 (табл. CCXXIII, 1)

Тиньк в місці розташування напису сильно затертий, пошкоджений численими дрібними вибоями:

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Мц(ѣсѧ)цѧ марта … пр[є]ставі[сѧ] ρ[абъ Б](ожи)и Да[м]иа[нъ].

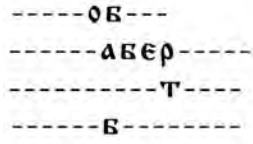
Місяця березня … приставився раб Божий Даміан.

Датування. За формою написання **а** з відкритою або з округлою петлею, А-подібної **д**, **м** з провисаючою петлею, криволінійної **р** з петлею кутом донизу графіті датується в межах останньої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2660 (табл. CCXXIII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями та затерта, внаслідок цього простежуються лише окремі літери:

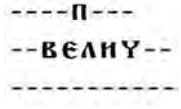
Через значні втрати реконструкція тексту унеможливлена.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою, **б** з округлою відкритою або з високою петлею, криволінійної **р** з округлою петлею графіті датується останньою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2661 (табл. CCXXIV, 1)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений,більшість його складових не збереглись:

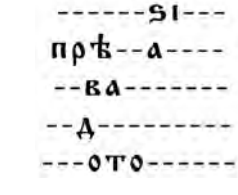
Реконструкція тексту неможлива через значні пошкодження.У другому рядку можемо лише встановити вірогідну наявність дієслова **вєличити** '*вихваляти, прославляти, звеличувати*', час та відмінок якого через значні пошкодження визначити не вдається.

Датування. За формою написання **ч** у формі пласкої чаші графіті датується кінцем XI – початком XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2662 (табл. CCXXIV, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена численими дрібними вибоями, місцями вона затерта, внаслідок чого простежуються тільки окремі складові напису:

Повна реконструкція тексту неможлива через значні пошкодження. У другому рядку реконструюється дієслово **прѣ**[**ст**]**а**[**висѧ**] '*приставився*', що дозволяє розглядати літери **SI** у верхньому рядку як день смерть людини, тобто, '*16-го*'.

Датування. За формою написання **а** з покриттям, А-подібної **д**, **п** з виступом зверху та прямолінійної **р** з петлею кутом вперед графіті найвірогідніше датувати серединою XII – початком XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2663 (табл. CCXXIV, 3)

Поверхня стіни в місці розташування запису пошкоджена дрібними вибоями, місцями слабо розчищена з-під олійної фарби XIX ст. Втім, всі складові підлягають впевненому визначенню.

У верхньому рядку читаються слова **byl** '*був*' та **Hrzyhorz** '*Григорій*', у нижньому – **Bylosky** '*Білоський*'. Тобто, перед нами стандартна латинична формула пам'ятного напису. Звертає на себе увагу вжита автором графіті послідовна заміна **g** на **h** в імені, адже польською правильною б його формою було **Grzygorz**.

Датування. За часом побутування латиничних написів у Софії Київській час появи графіті слід окреслити останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2664 (табл. CCXXV, 1)

Фрагмент рахункової частини дворядкового запису обчислення кількості поминальних служб. У верхньому рядку помітні шість вертикальних засічок на початку рядка та вісім наприкінці. В нижньому збереглось сім вертикальних засічок на початку рядка. Вертикальні риски, як можемо судити за наявними залишками, прокреслювались вниз від горизонтальних ліній.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2665 (табл. CCXXV, 2)

По фресковому тиньку прокреслені літери **ТМ**.

Датування. За формою прорізів графіті датується кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2666 (табл. CCXXV, 3)

На фресці простежується малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2667 (табл. CCXXV, 4)

На поверхні стіни, незважаючи на пошкодження тиньку, простежується літера **М**, яка є єдиною складовою напису.

Датування. За формою написання **м** з покриттям графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

I.21. *Фреска з образом св. Карпа*

Знаходиться в арці-переході між вімами центральної нави та приділа свв. Іоакима та Анни на східній грані східної лопатки першого від вівтаря північного хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ ідентифікований завдяки визна-

ченню розташованого навпроти парного св. Карпу зображення св. Папіли. Поверхня тиньку практично повністю закрита виконаним у XVIII ст. зображенням архангела Єгудиїла, ім'я якого визначається за збереженим закінченням супровідного напису ***ДІИЛЪ****. В місцях відсутності олійної фарби простежуються фрагменти чотирнадцяти графіті, №№ 2668-2681 (табл. II, 2).*

Графіті № 2668 (табл. CCXXVI, 1)

Невеликий фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб, який складається з чотирьох горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2669 (табл. CCXXVI, 2)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб, від якого простежуються сім вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2670 (табл. CCXXVI, 3)

На фресці простежуються сім горизонтальних засічок, що є фрагментом рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається межами від другої чверті XI до кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2671 (табл. CCXXVI, 4)

Фрагмент (закінчення) рахункової частини дворядкового запису обчислення кількості поминальних служб. У верхньому помітні шість засічок, у нижньому – сім, причому через їх вершину прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2672 (табл. CCXXVI, 5)

Фрагмент рахункової частини трирядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому збереглось дві вертикальні засічки, в середньому – тринадцять, у нижньому – дві.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється проміжком часу від другої чверті XI до кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2673 (табл. CCXXVII, 1)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб: десять вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2674 (табл. CCXXVII, 2)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених-поминальних служб. Він має вигляд стовпчика, що складається з одинадцяти горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2675 (табл. CCXXVII, 3)

На фресці простежуються літери **пє**.

Датування. За формою написання вертикальної **є** та **п** з виступом зверху графіті найвірогідніше датувати другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2676 (табл. CCXXVII, 4)

Невеликий фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб, від якого простежуються три горизонтальні засічки.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2677 (табл. CCXXVII, 5)

На фресці простежуються п’ять вертикальних засічок рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2678 (табл. CCXXVIII, 1)

Рахункова частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Простежується рядок з двадцять одної вертикальної засічки, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2679 (табл. CCXXVIII, 2)

Невеликий фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб, від якого збереглось чотири горизонтальні засічки.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2680 (табл. CCXXVIII, 3)

Фрагмент рахункової частини дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку збереглось шість вертикальних засічок, у нижньому – вісім.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється проміжком часу від другої чверті XI до кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2681 (табл. CCXXVIII, 4)

На фресці простежується літера **ѧ**.

Датування. За формою написання **ѧ** з покриттям графіті датується в межах другої чверті XI – останньої третини XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

І.22. *Фреска з образом св. Папіли*

Знаходиться в арці-переході між вімами центральної нави та приділа свв. Іоакима та Анни на західній грані лопатки (табл. II, 1). Поверхня стародавнього тиньку вкрита вибоями, місцями слабо розчищена від шпаклівки. У нижній частині фрески наявна смуга втрат. Образ святого визначений завдяки залишкам супровідного напису над лівим плечем святого ***ПАПѴЛ*** *(перша й остання літери збереглись фрагментарно), а також інформації графіті № 2724 та № 2747. Незалежно від нас такої самої атрибуції постаті святого дійшов В. Сарабьянов*[*]*. На досліджуваній ділянці виявлено шістдесят сім графіті, яким надано порядкові номери від 2682-го по 2747-й, в тому числі № 2744а (табл. II, 2). На поверхні стіни виявлено ще ряд пошкоджень, які скидаються на графіті, однак трактувати їх саме як написи та малюнки доволі проблематично. Відтак, до корпусу вони не включені. Написи № 2682, № 2693 та № 2709 досліджувались спільно з Н. Сінкевич.*

Графіті № 2682 (табл. CCXXIX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена дрібними вибоями, проте його складові доволі добре простежуються:

Samuel Hulo
ando 1633 m mai
d 28

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:
Samuel Hulo. An(no) Do(mini) 1633, m(iesiąca) mai(a) d(nia) 28.
Самуїл Гуло. Року Божого 1633, місяця травня, дня 28.

Датування. В тексті прямо вказаний час виконання – 28 травня 1633 р.

Категорія: пам'ятний напис.

Комплекс розташованих один над одним записів обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з семи графіті (№№ 2683-2689). Форма прорізів, розташування та особливість виконання записів (спочатку прокреслювалась горизонтальна лінія, а потім від неї вниз – вертикальні засічки) вказують на їх виникнення у короткий проміжок часу та, вочевидь, видряпування однією людиною.

Графіті № 2683 (табл. CCXXIX, 2)

Тиньк в місці розташування початку рядка сильно пошкоджений, тож текстова частина не збереглась. Рахункова ж складається з двадцяти чотирьох видимих вертикальних засічок.

[*] Доповідь В. Сарабьянова „Образ священства в росписях Софии Киевской" на XIX-й Всеросійській науковій сесії візантиністів: „Российское византиноведение: традиции и перспективы" (Москва, Московський державний університет ім. М.В. Ломоносова, історичний факультет, 27-29 січня 2011 р.).

Графіті № 2684 (табл. CCXXX, 1)

Поверхня стіни дуже пошкоджена вибоями, проте можемо встановити, що рахункова частина запису складалась з сорока вертикальних засічок.

Графіті № 2685 (табл. CCXXX, 2)

Від рахункової частини запису збереглось тридцять дев'ять вертикальних засічок. Зважаючи на структуру попереднього запису можемо припустити, що їх також було сорок.

Графіті № 2686 (табл. CCXXX, 3)

Запис сильно пошкоджений вибоями, збереглось двадцять дев'ять вертикальних засічок.

Графіті № 2687 (табл. CCXXX, 4)

Від текстової частини запису збереглась остання літера **а**, від рахункової – тридцять вісім вертикальних засічок.

Графіті № 2688 (табл. CCXXXI, 1)

На фресці простежуються двадцять дві пошкоджені вибоями вертикальні засічки рахункової частини запису.

Графіті № 2689 (табл. CCXXXI, 2)

Від рахункової частини збереглось тридцять дві вертикальні засічки.

Датування. *За формою написання* ***а*** *з видовженою спинкою (№ 2687) комплекс датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.*

Категорія*: записи лічби.*

Графіті № 2690 (табл. CCXXXI, 3)

Незважаючи на пошкодження тиньку на фресці чітко читається ім'я в називному відмінку **Стєфан(ъ)** '*Стефан*'.

Датування. Скоропису форми написання літер та форма прорізів дозволяють датувати графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2691 (табл. CCXXXII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису значно пошкоджена вибоями. У верхньому рядку простежуються літери **л** або **а**, **н**, вірогідна **ч** та **о**. У нижньому рядку на початку відчитується **о**, далі пошкоджені знаки нерозбірливі, а наприкінці читається ім'я **Іван**[**ъ**] '*Іван*'. Втім, остання літера не збереглась, тож відмінок імені встановити не виявляється за можливе.

Датування. Скоропису форми написання літер дозволяють датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2692 (табл. CCXXXII, 2)

Незважаючи на пошкодження тиньку, пракчтином всі складові напису впевнено ідентифікуються:

тимоѳ--помяни

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином: **Тимоѳ**[**іа**] **помяни**.

Тимофія пом'яни.

Датування. Структура формули, а також скорописні форми написання літер, зокрема, триногої **т** та округлої **и**, дозволяють датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2693 (табл. CCXXXII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису затерта, закінчення рядка пошкоджене. Однак, незважаючи на фрагментарність деяких літер, текст може бути повністю прочитаний: **Nykolay Horodyisky** ‘*Микола Городійський*’.

Датування. За аналогією з іншими латиничними записами Софії Київської графіті датується в межах останньої чверті XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 2694 (табл. CCXXXIII, 1)

Напис частково пошкоджений вибоями, слабо розчищений від шпаклівки. Перше слово, яке постраждало найбільше, може бути відновлене як особове ім’я **Семен(ъ)** ‘*Семен*’. Друге чітко читається – **Василевич(ь)** ‘*Василевич*’.

Датування. Скорописні форми написання літер дозволяють датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 2695 (табл. CCXXXIII, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості поминальних служб. Помітні двадцять п’ять вертикальних засічок. Закінчення рядка вигинається вгору.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2696 (табл. CCXXXIV, 1)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку збереглось тридцять дев’ять вертикальних засічок, у нижньому – сорок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2697 (табл. CCXXXIV, 2)

На фресці у стовпчик прокреслені горизонтальні засічки, їх простежується двадцять шість. В кількох місцях рядок пошкоджений складовими комплексу записів обчислення кількості проведених поминальних служб (№№ 2651-2654).

Датування. За особливостями розташування графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2698 (табл. CCXXXIV, 3)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, яка складається з тридцяти двох видимих горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2699 (табл. CCXXXIV, 4)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що містить тридцять вісім видимих горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2700 (табл. CCXXXV, 1)

На фресці простежуються сорок одна горизонтальна засічка рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом час виконання графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2701 (табл. CCXXXV, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що містить двадцять дев'ять видимих горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2702 (табл. CCXXXV, 3)

На поверхні стіни простежуються тридцять дев'ять горизонтальних засічок рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2703 (табл. CCXXXV, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта та пошкоджена дрібними вибоями. На початку рядка простежується склад **ТѺ**, наступний ідентифікується менш впевнено як **ЄN** (можлива також ідентифікація **ЄИ**, **СИ** або **ЄИ**), далі **NѺVTѺ**.

Датування. За формою написання **г** з виступом зверху та нижньою засічкою графіті може бути датоване кінцем XI – кінцем XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2704 (табл. CCXXXVI, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що містить вісімнадцять видимих горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2705 (табл. CCXXXVI, 2)

На фресці простежуються чотирнадцять горизонтальних засічок рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2706 (табл. CCXXXVI, 3)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб містить літеру **в**, рахункова – дев'ятнадцять вертикальних засічок.

Датування. За формою написання **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2707 (табл. CCXXXVII, 1)

Складові напису пошкоджені кількома вибоями та майже нерозчищені від шпаклівки:

помині-исидорамихаила
еже его-паи

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином: **Помині [Г](оспод)и Сидора Михаила єже его [с]паси**.

Пом'яни, Господи, Сидора, Михаїла, якого ще спаси.

Датування. Скорописні форми написання літер, зокрема літери **ж**, яка більше нагадує **ф**, дозволяє датувати графіті серединою – кінцем XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2708 (табл. CCXXXVII, 2)

Незважаючи на дрібні пошкодження та нерозчищені від шпаклівки прорізи текст чітко читається: **Василіи Корсак(ъ)** '*Василь Корсак*'.

Датування. За скорописними формами написання літер графіті може бути датоване в межах середини – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2709 (табл. CCXXXVIII, 1)

Рельєф прорізів доволі низький, складові напису пошкоджені вибоями, в багатьох місцях вони закриті шпаклівкою. Втім, незважаючи на певну схематичність виконання літер, що ускладнює їх однозначну ідентифікацію, він може бути прочитаний як запис особового та родового імен: **Iakub Horodeski** '*Яків Городецький*'. У верхньому рядку на деякій відстані від імені простежуються залишки ще двох літер. Перша нагадує **S**, друга – **T** або **L**. Можливо, це скорочена форма другого імені автора, **St(ephan)** '*Стефан*' або **St(anislaw)** '*Станіслав*'.

Датування. За аналогією з датованими латиничними записами Софії Київської графіті може бути датоване в межах останньої чверті XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2710 (табл. CCXXXVIII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями та слабо розчищена від шпаклівки. У верхньому рядку простежується літера **Т**, у нижньому – склад **ФА** та фрагмент ще однієї літери за нею. Найвірогідніше реконструювати текст як ім'я [**С**]**т**[**є**]**фа**[**нъ**] '*Стефан*'. Враховуючи запропоновану структуру тексту, маємо визначити, що напис був трирядковий.

Датування. Зважаючи на скорописні форми літер **ф** та **а** графіті може бути датоване в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2711 (табл. CCXXXIX, 1)

На фресці чітко читається слово **Григория** ‘*Григорія*’.

Датування. Скорописні форми написання літер, зокрема, вживання **я**, дозволяють датувати графіті кінцем XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2712 (табл. CCXXXIX, 2)

По фресковому тиньку прокреслені літери **ГЄѲР**. Вочевидь, перед нами скорочена форма імені **Гєор(гии)** ‘*Георгій*’.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч **є** графіті найвірогідніше датувати другою чвертю XI – серединою XIII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 2713 (табл. CCXXXIX, 3)

На фресці простежується літера **Б**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2714 (табл. CCXXXIX, 4)

Напис сильно пошкоджений вибоями. Втім, можемо встановити, що він складався з довгої горизонтальної лінії, під якою були прокреслені три-п’ять літер, з них збереглась лише середня **Є**. За своєю структурою графіті нагадує текстову частину запису обчислення кількості проведених поминальних служб, проте лічба так і не була розпочата.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч **є** графіті найвірогідніше датувати другою чвертю XII – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2715 (табл. CCXL, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений. У верхньому рядку простежуються літери **ЄЄМ**, у нижньому – **ѲN**. За наявними фрагментами текст може бути реконструйований як ім’я **Єем[є]он[ъ]** ‘*Семен*’.

Датування. За формою написання **н** та **с** з верхніми засічками графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 2716 (табл. CCXL, 2)

На фресці помітні поставлені під кутове титло літери **ПА**, надрядкова літера між якими знищена вибоєм, а також поставлені під пряме титло із замкненими засічками кінцями літери **ИВ**. Найвірогідніше, перед нами запис двох імен **Па[в](єлъ)** ‘*Павло*’ та **Ив(анъ)** ‘*Іван*’

Датування. За формою написання **в** з широким верхом графіті найвірогідніше датувати кінцем XIII – серединою XIV ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 2717 (табл. CCXL, 3)

Напис складається з двох рядків. У верхньому впевнено читається слово **Іоакім(ъ)** ‘*Іоаким*’. Складові ж нижнього, частково зсунутого праворуч, повністю знищені вибоями й закриті шпаклівкою. Розпізнається лише початкова

літера **м**, вочевидь, складова родового імені автора. Втім, не виключено, що вона є фрагментом скороченої форми слова **монахъ**. Проте перший варіант визначення змісту другого рядка нам видається більш вірогідним.

Датування. За формою прорізів та структурою формули графіті може бути датоване в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2718 (табл. CCXL, 4)

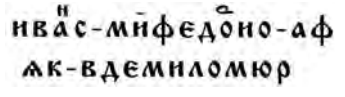
Тиньк в місці розташування трирядкового напису значно пошкоджений дрібними вибоями, тому ідентифікуються лише чотири літери – дві **м** у верхньому та нижньому рядках та дві **а** в середньому.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою та **м** з верхніми засічками графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2719 (табл. CCXLI)

Складові напису пошкоджені дрібними вибоями, вони слабо розчищені від шпаклівки:

З відновленням втрачених та пропущених фрагментів текст може бути представлений наступним чином:

Иван(ъ) Ѕ[є]ми(о)[н](ъ) Ѳедор(ъ) Ио[с]аф(ъ) Ѧк[о]в(ъ) Дєм(ианъ) Ил(иѧ) Ѳм(єлѧнъ) Юр(ии).

Іван, Симон, Федір, Іосаф, Яків, Дем'ян, Ілля, Омелян, Юрій.

Датування. За скорописними формами написання літер графіті може бути датоване в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2720 (табл. CCXLII, 1)

Складові напису значно пошкоджені вибоями, можемо ідентифікувати лише літеру **в** на початку верхнього рядка та **к** посередині.

Датування. За формою написання **в** з переломом, петлі якої не змикаються, та широкої розімкненої **к** графіті датується кінцем XV – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2721 (табл. CCXLII, 2)

Як і в попередньому випадку, складові запису сильно пошкоджені вибоями, особливо постраждав початок рядків. У верхньому рядку можуть бути прочитані склади **ИХ** та **ТѲ**, розділені горизонтальними засічками запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Наприкінці рядка помітна літера **П**, хоча її ідентифікація не може бути визнана впевненою. В нижньому рядку читаються літери **Т** та **Ѳ**.

Датування. За формою написання **т** без бічних засічок та прямолінійної зі зменшеним верхом **х**, яка повністю знаходиться в рядку, графіті найвірогідніше датувати серединою XIV – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2722 (табл. CCXLII, 3)

Складові запису значно пошкоджені вибоями, можуть бути ідентифіковані літери **ТРѦ** на початку рядка та **Ꝑ** наприкінці. Між ними знаходиться великий вибій, у правій нижній частині якого помітна півовальна темна смуга, яка може здатись за фрагмент літери **ѳ**. Проте насправді це оптичний обман.

Датування. За формою написання **ѧ** з видовженою спинкою та **ꝑ** з округлою петлею та значно видовженою щоглою графіті датується другою чвертю XV – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2723 (табл. CCXLII, 4)

На фресці простежуються десять вертикальних засічок рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2724 (табл. CCXLIII, 1)

Незважаючи на пошкодження, на поверхні стіни чітко читається ім'я Παπηλ/ο/ος 'Παπύλος, *Папіла*'. Літери πη написані у вигляді лігатури: права щогла π є лівою щоглою η. Авторові не вдалося прокреслити передостанню літеру ο через викришування тиньку, тому він виконав її вдруге над рядком, причому знищив складові запису № 2715.

Датування. За формою написання **ѧ** з покриттям та **ѧ** із заокругленими кінцями графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – початку XIV ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 2725 (табл. CCXLIII, 2)

На фресці простежується літера **Ꝑ**.

Датування. За формою написання **ꝑ** з петлею кутом вперед та нижньою засічкою графіті датується серединою XII – кінцем XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми літери, вірогідні хронологічні рамки появи запису можуть бути окреслені серединою XIII – першою чвертю XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2726 (табл. CCXLIII, 3)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, на поверхня стіни простежується лише склад **МѲ**.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті визначається широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2727 (табл. CCXLIII, 4)

Незважаючи на дрібні вибої, на фресці чітко читається фраза **Г(оспод)и помозѣи** '*Господи, поможи*'.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч **ꙁ** з переломом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2728 (табл. CCXLIV, 1)

На фресці простежується чотириконечний хрест, оточений колом.

Датування. Оскільки прорізи повністю закриті шпаклівкою, час виконання графіті визначається широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2729 (табл. CCXLIV, 2)

Складові напису пошкоджені вибоями та майже не розчищені від шпаклівки, що ускладнює впевнену ідентифікацію. Перша літера не може бути однозначно визначена. Тут могла знаходитись **Н** або, менш вірогідно **И**. За нею простежуються літери **ѵкѻркѻигкѻ**. Показово, що автор в одному написі вжив три різні форми написання **К**.

Датування. За формою написання **к**, що в усіх трьох випадках має збільшений верх, графіті слід датувати початком XV – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2730 (табл. CCXLV, 1)

На фресці видряпана літера **Г**.

Датування. За формою написання **г** з виступом зверху графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми літери, вірогідна верхня хронологічна межа може бути окреслена кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2731 (табл. CCXLV, 2)

По тиньку прокреслені шість літер. У верхньому рядку виконано чотири **ⷯппѻ**, у нижньому дві – **тд**.

Датування. За формою написання вертикальної **ⷯ** з переломом, **д** з довгими ніжками та покриттям, **т** без бічних засічок графіті найвірогідніше датувати другою чвертю XII – кінцем XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2732 (табл. CCXLV, 3)

На фресці простежуються пошкоджені вибоями та нерозчищені від шпаклівки літери **ⷬд**.

Датування. За скорописними формами написання літер графіті може бути датоване в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2733 (табл. CCXLV, 4)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений дрібними вибоями, частина складових не простежується:

гипомоⷯир-боѵ
-вогємоѵ-----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:
г(оспод)и помоⷯи ⷬ[а]боѵ [с]вогємоѵ …
Господи, поможи рабу своєму …

Датування. За формою написання нахиленої праворуч ѯ з переломом, широкої ⍴ з розкритою петлею із заломом, п з виступом зверху, ѹ зі зменшеним о та дзеркальною вертикальною ѵ графіті датується серединою XII – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2734 (табл. CCXLVI, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що містить двадцять сім видимих вертикальних засічок, через які прокреслена нерівна горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2735 (табл. CCXLVI, 2)

Трохи нижче знаходиться виконана тим же автором інша рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Від неї збереглась тридцять одна вертикальна засічка. Через їх середину прокреслена нерівна горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2736 (табл. CCXLVII, 1)

Прорізи складових напису пошкоджені та майже не розчищені від шпаклівки. Впевнено можемо ідентифікувати лише три літери на початку рядка **НѺК**.

Датування. За формою написання розімкненої к та н з діагональною перемичкою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2737 (табл. CCXLVII, 2)

На фресці простежується літера **Т** та фрагменти ще однієї перед нею.

Датування. За формою написання т без бічних засічок та формою прорізів графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XII – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2738 (табл. CCXLVII, 3)

По фресковому тиньку прокреслена літера **К**.

Датування. За формою написання широкої к зі збільшеним верхом графіті найвірогідніше датувати початком XV – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2739 (табл. CCXLVII, 4)

На фресці простежуються літери **ѦѢЄ**.

Датування. За формою написання в, нижня петля якої скісна до щогли, та нахиленої ліворуч є графіті найвірогідніше датувати в межах середини XII – кінця XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2740 (табл. CCXLVII, 5)

На поверхні стіни простежуються літери **ѺѦ**.

Датування. За формою написання ѧ з опуклою петлею графіті датується в межах кінця XI – кінця XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2741 (табл. CCXLVIII, 1)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями, можемо ідентифікувати лише літеру **Н** та вірогідну **П** у верхньому рядку.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2742 (табл. CCXLVIII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, збереглись лише літера **С** та, на деякій відстані, склад **ДѺ**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2743 (табл. CCXLVIII, 3)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями та затертий. Наприкінці верхнього рядка можемо ідентифікувати три літери **НѢѦ**.

Датування. За скорописними формами написання літер та формою прорізів графіті може бути датоване в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2744 (табл. CCXLIX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена численними дрібними вибоями, сильно затерта. Впевнено читаються лише прокреслені подвійними рисками літери **КѺМ**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2744а (табл. CCXLIX, 1)

Ліворуч від попереднього напису простежується літера **М**. Зважаючи на те, що складові напису № 2744 прокреслені тонкими подвійними рисками, а прорізи цієї літери значно ширші та її форма не відповідає формі **м** в № 2744, її вірогідніше виділити як окреме графіті.

Датування. Прорізи літери надто ретельно вичищені від шпаклівки, тож час появи графіті слід окреслити широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2745 (табл. CCXLIX, 2)

Незважаючи на пошкодження та слабо розчищені від шпаклівки прорізи на фресці простежується малюнок шестикінечного хреста, основа якого спирається на одноступінчасту Голгофу.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2746 (табл. CCXLIX, 3)

На фресці видряпана літера **ѧ**.

Датування. За формою написання **ѧ** з горизонтальною перемичкою графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2747 (табл. CCXLIX, 4)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями, які не розчищені від шпаклівки. На початку рядка може бути ідентифікований склад **ПѦ**, у середині рядка – літера **И**. Найвірогідніше реконструювати текст як ім'я Πα[π]η[λος] 'Παπύλος, *Папіла*'.

Датування. За формою написання **ѧ** з видовженою вертикальною спинкою графіті найвірогідніше датувати другою чвертю XV – кінцем XVI ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

І.23. *Фреска з образом св. Василія Великого*

Знаходиться в північно-східному куті віми (табл. II, 1). Образ святого ідентифікований за іконографією. Незалежно від нас такої атрибуції постаті святого дійшов В. Сарабьянов[*]*. Фреска суттєво пошкоджена, в середній та нижній частинах наявні значні втрати первісного тиньку. В тих місцях, де він зберігся, поверхня стіни вкрита численними дрібними вибоями. На досліджуваній ділянці виявлено шістдесят одне графіті, яким надано порядкові номери від 2748-го по 2808-й (табл. II, 2).*

Графіті № 2748 (табл. CCL, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що містить тридцять три видимі вертикальні засічки, через середину яких, вочевидь, була прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2749 (табл. CCL, 2)

Незважаючи на пошкодження тиньку можемо встановити, що на фресці знаходиться рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку нараховується дванадцять вертикальних засічок, в нижньому – вісімнадцять видимих. Особливості розташування вертикальних рисок вказують, що спочатку виник нижній рядок. засічки тут прокреслювались вниз від довгої горизонтальної лінії. Потім над початком нижнього рядка було виконане його продовження.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2750 (табл. CCLI, 1)

Текстова частина запису обчислення кількості поминальних служб скла-

[*] Доповідь В. Сарабьянова „Образ священства в росписях Софии Киевской" на XIX-й Всеросійській науковій сесії візантиністів: „Российское византиноведение: традиции и перспективы" (Москва, Московський державний університет ім. М.В. Ломоносова, історичний факультет, 27-29 січня 2011 р.).

дається з пошкодженої вибоями літери **Г**. Рахункова – з двадцяти дев'яти видимих вертикальних засічок, через які була прокреслена нерівна горизонтальна лінія.

Датування. За формою написання **г** з виступом зверху та з бічною засічкою графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.; при цьому більш вірогідною верхньою хронологічною межею, відповідно до типовості поширення такої форми літери, є кінець XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2751 (табл. CCLI, 2)

Текстова частина запису обчислення кількості поминальних служб пошкоджена вибоями. Перша літера може бути ідентифікована як **Ѳ** або **Є**, друга впевнено визначається як **К**, третя через вибій у нижній частині може реконструюватись як **О**, **А** або **Д**. Зважаючи на структуру подібних формул, найвірогідніше реконструювати текстову частину як літери **ЄКА**. Рахункова частина містить сорок одну видиму вертикальну засічку.

Датування. За формою написання розімкненої **к** з відворотом ліворуч на верхній скісній графіті слід датувати другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2752 (табл. CCLI, 3)

Під лінією обвалу стародавнього тиньку помітні збережені літери **ВАСИ**.

Датування. За формою написання **в** з великою верхньою петлею графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – останньої чверті XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2753 (табл. CCLII, 1)

Під лінією обвалу фрескового тиньку збереглась літера **А**.

Датування. За формою написання **а** з опуклою петлею графіті датується в межах кінця XI – кінця XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2754 (табл. CCLII, 2)

На початку верхнього рядка помітні літери **И**, **С** та **Р**, причому дві останні пошкоджені записом обчислення кількості проведених поминальних служб. В нижньому рядку виконані літери **Д** та **Р**.

Датування. За формою написання Δ-подібної **д** та **р** з петлею кутом донизу графіті датується останньою чвертю XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2755 (табл. CCLII, 3)

Складові однорядкового напису пошкоджені вибоями. На початку рядка можемо ідентифікувати літери **ІИ**, наприкінці – **ЛИ**. Слід зазначити, що **л** в нижній частині має специфічні заокруглення в нижній частині, як і в графіті № 2724. Тож не виключено, що обидва записи виконувались одним автором.

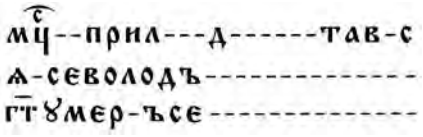
Датування. Зважаючи на ймовірне виконання № 2724 та № 2755 одним автором, графіті може бути датоване другою чвертю XI – початком XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2756 (табл. CCLIII)

Опублікований В. Корнієнком [Корнієнко 2011д].

Тиньк в місці розташування напису та його складові пошкоджені вибоями, під нижнім рядком він втрачений. Втім, більшість літер напису за наявними фрагментами та контекстом може бути ідентифікована:

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст може бути представлений наступним чином:

М(ѣ)с(м)ц[а а]прил[м] [въ] д(ь)[нь прєс]тав[и]см [в]севолодъ … ГІ умер[л]ъ сє[рєдоиж] …

Місяця квітня вдень приставився Всеволод … 13-го помер середою …

Датування. За контекстом час появи графіті може бути віднесений до 1093 р.; форми написання літер не суперечать його датуванню останнім десятиліттям XI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2757 (табл. CCLIV)

Незважаючи на пошкодження тиньку вибоями та іншими графіті, майже всі складові обведеного квадратною рамкою напису впевнено визначаються:

Зважаючи на структуру розташованого поруч напису № 2780, втрачену літеру слід реконструювати як **о**.

Датування. За формою написання **а** з покриттям, **в** з виступом зверху та округлою нижньою петлею, **и**, **м** та **н** з верхніми засічками, **к** з верхньою засічкою та відворотом на верхній скісній, **п** з виступом зверху, прямолінійної **р** з округлою петлею, **ъ** з округлою петлею час появи графіті може бути окреслений в межах кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 2758 (табл. CCLV, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що зберегла сімнадцять вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії. Запис прокреслений по № 2757.

Датування. За типологічним методом та особливостями розташування час появи графіті окреслюється в межах кінця XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2759 (табл. CCLV, 2)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб містить літеру **о**, рахункова – десять вертикальних засічок. Запис прокреслений по № 2757.

Датування. За типологічним методом та особливостями розташування графіті найвірогідніше датувати в межах кінця XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2760 (табл. CCLV, 3)

Під лінією обвалу стародавнього тиньку помітні пошкоджені вибоями літери, з-поміж яких відносно впевнено можуть бути визначені **П** та **А**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2761 (табл. CCLVI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка пошкоджена вибоями та затерта, однак наявні складові дозволяють повністю реконструювати його вигляд. На фресці подвійними замкненими рисками прокреслений шестикінечний хрест, що складається зі щогли, рівних за довжиною горизонтальних перекладини та підніжжя.

Датування. За формою прорізів час появи графіті має бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2762 (табл. CCLVI, 2)

Під лінією обвалу давнього фрескового тиньку простежуються кілька літер. Перша впевнено читається як **в**. Друга також має визначатись як **в**, над якою прокреслений відкрите донизу півколо з заокругленими в середину кінцями, обидві знаки з'єднані вертикальною рискою. Наступні літери можуть бути ідентифікована як **Р**, **О** та **И**. Під лівою щоглою останньої прокреслений знак, схожий на **Т**.

Датування. За формою написання **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2763 (табл. CCLVI, 3)

Незважаючи на пошкодження тиньку можемо встановити, що тут подвійними замкненими рисками було прокреслене зображення шестикінечного хреста, що складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2764 (табл. CCLVI, 4)

На фресці простежується фігура у вигляді розділеного вертикальною рискою навпіл квадрату, від лівого нижнього кута якого піднімається довга скісна риска. Втім, остання може бути просто зашпакльованою подряпиною.

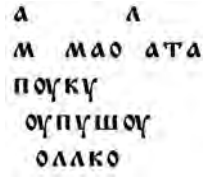
Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час можливої появи графіті окреслюється широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2765 (табл. CCLVII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями, прямо по ньому прокреслений запис обчислення кількості проведених поминаль-

них служб (№ 2767). Втім, всі його складові за збереженими фрагментами впевнено ідентифікуються:

Датування. За формою написання **а** з розкритою або гострою петлями, ІС-подібної розімкненої **к**, **п** з виступом зверху та **т** без бічних засічок графіті найвірогідніше датувати другою чвертю XII – кінцем XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 2766 (табл. CCLVII, 2)

На фресці чітко читається ім'я **Сава** '*Сава*'.

Датування. За формою написання **а** з опуклою або округлою петлями та видовженою спинкою, **в**, верхня петля якої ширша за нижню, час появи графіті може бути окреслений кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2767 (табл. CCLVIII, 1)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку наявні сімнадцять вертикальних засічок, над якими прокреслена горизонтальна лінія. В нижньому рядку виконано вісімнадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом, а також за особливостями розташування (запис пошкодив рядки № 2765), графіті датується другою чвертю XII – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2768 (табл. CCLVIII, 2)

На фресці прокреслена фігура, що складається з трьох знаків. Перший нагадує літеру **Х**, другий – покладену праворуч **в** з трьома петлями, третій – літеру **а** з подвійною перемичкою.

Датування. За формою прорізів час появи графіті має бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2769 (табл. CCLIX, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями, з-поміж його складових у верхньому рядку простежується літера **А** та дві щогли іншої літери за нею, у нижньому на початку фрагментарно збережена **А**, щогла ще однієї літери за нею, а наприкінці – буквосполучення **АКО**.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою та ІС-подібної **к** час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2770 (табл. CCLIX, 2)

На фресці прокреслена монограма з літер **Т** та **Р**.

Датування. За формою написання триногої **т** та формою прорізів графіті датується початком XV – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2771 (табл. CCLIX, 3)

Незважаючи на пошкодження, складові напису впевнено читаються:

гипомоʒи--
бꙋсвоємꙋг

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:
Г(оспод)и помоʒи [ра]бꙋ своємꙋ…
Господи, поможи рабу своєму…

Остання літера **г** може розглядатись як початок незакінченого прикметника „грішному” або ж імені автора, наприклад, „Григорію” чи „Георгію”.

Датування. За формою написання **в** з нижньою петлею кутом вперед графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – середини XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2772 (табл. CCLX, 1)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості поминальних служб. У верхньому рядку збереглось дванадцять вертикальних засічок, у нижньому – сімнадцять. Засічки прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2773 (табл. CCLX, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, проте його складові доволі добре простежуються:

ѣ҃ѳ ѧѡѣ
ѧ҃ш

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів:
ѣ(ѳѡѓѳѣ)ѳ ѓ(ѳ)ѡ(ѧ)ѣ(ѧ) ѧ ш.
Господі пісалъ а б.
Господи, писав: а, б.

Датування. За типологічним методом час можливої появи глаголичного графіті може бути окреслений першою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 2774 (табл. CCLXI, 1)

На фресці простежується незавершене зображення гексаграми. Втім, не виключено, зважаючи на контекст розташованих поруч малюнків, автор намагався прокреслити пентаграму, проте припустився помилки.

Датування. За формою прорізів час появи графіті має бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2775 (табл. CCLXI, 2)

По фресковому тиньку прокреслена пентаграма.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2776 (табл. CCLXI, 3)

Неподалік від попереднього малюнка простежується фрагментарно збережена пентаграма.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2777 (табл. CCLXI, 4)

На фресці зображено пентаграму.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2778 (табл. CCLXI, 5)

По фресковому тиньку прокреслений малюнок, який, незважаючи на певну схематичність, можемо інтерпретувати як зображення птаха: помітні овал голови, лінія шиї, око та дзьоб.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: орнітоморфні зображення.

Графіті № 2779 (табл. CCLXI, 6)

Складові напису пошкоджені дрібними вибоями, однак вони можуть бути визначені як поставлені під хвилясте титло літери **ГИ**, тобто, перед нами традиційне скорочення слова **Г(ѻспод)и** ‘*Господи*’.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою, а також за структурою формули, датувати графіті найвірогідніше другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2780 (табл. CCLXII, 1)

Складові напису значно пошкоджені вибоями, проте більшість з них може бути ідентифіковані:

-нє а-є
-аним-ани
--к--рва
по---кики

За своєю структурою напис ідентичний тексту № 2757, лише слово **кръива** написано скорочено, без **ъи**: **крва**.

Датування. За формою написання **п** з виступом зверху та криволінійної **р** з петлею кутом донизу графіті датується останньою третиною XII – кінцем XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 2781 (табл. CCLXII, 2)

Складові напису сильно пошкоджені, більшість з них не збереглись:

За своєю структурою текст цього чотирирядкового напису подібний до графіті № 2757 та № 2780.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою, ІС-подібної розімкненої **к** та **п** з виступом зверху графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 2782 (табл. CCLXIII, 1)

По фресковому тиньку прокреслена фігура у вигляді вертикальної заплетеної стрічки. Подібні малюнки часто зустрічаються в епіграфіці, як приклад можемо навести два опубліковані графіті церкви Спаса на Нередиці [Овчаров 2006, с. 92, рис. 24-25].

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2783 (табл. CCLXIII, 2)

Неподалік на фресці помітний фрагмент подібного малюнка.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2784 (табл. CCLXIII, 3)

По фресковому тиньку прокреслена фігура у вигляді горизонтальної заплетеної стрічки.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2785 (табл. CCLXIII, 4)

Від напису збереглась лише початкова літера **Д**.

Датування. За формою написання **д** з довгими ніжками графіті слід датувати в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2786 (табл. CCLXIV, 1)

Складові напису пошкоджені дрібними вибоями та рамкою № 2757:

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином: [**Ѱ**(**а**)**л**]**ъ Міхаилъ**.

Писав Михайло.

Датування. За формою написання **ъ** з округлою або кутом вперед петлями графіті датується кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2787 (табл. CCLXIV, 2)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений, з-поміж його складових можемо визначити ймовірну **ѦМ**, **ѦѦ** та **ѦИ**.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою найвірогідніше датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2788 (табл. CCLXV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена. У верхньому рядку читаються склади **ѦП** та **ѺѠ**, у нижньому – **РѺ**.

Датування. За формою написання **а** з покриттям та прямолінійної **р** з округлою петлею графіті слід датувати в межах другої чверті XI – початку XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми написання літери **а**, ймовірно окреслити верхню хронологічну межу кінцем XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2789 (табл. CCLXV, 2)

На фресці простежуються літери **ѺГ**.

Датування. За формою написання **г** з виступом зверху графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми написання літери, верхня хронологічна межа може бути окреслена кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2790 (табл. CCLXV, 3)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями. У верхньому рядку простежуються фрагменти літери, в нижньому – буквосполучення **КѺБЪ**.

Датування. За формою написання **б** з округлою петлею, IC-подібної розімкнутої **к** та **ъ** з петлею кутом вперед графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення форми написання **к** та **ъ**, нижню хронологічну межу варто окреслити серединою XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2791 (табл. CCLXV, 4)

На фресці прокреслені літери **ѦР**.

Датування. За формою написання **а** з розімкнутою петлею та **р** з розкритою петлею кутом вперед графіті датується в межах середини XII – кінця XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2792 (табл. CCLXVI, 1)

Трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Його верхній рядок становить рахункова частина в складі літери **ѦГ**. У другому рядку збереглось дев'ять вертикальних засічок, в третьому – три. Зверху та знизу засічки обмежувались горизонтальними лініями.

Датування. За формою написання **а** з покриттям та **г** з виступом зверху графіті слід датувати в межах другої чверті XI – початку XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми обох літер, ймовірно окреслити верхню хронологічну межу кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2793 (табл. CCLXVI, 2)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок становить текстова частина, що складається з літер **ѦϾ**, нижній – рахункова, від якої збереглось вісім вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2794 (табл. CCLXVI, 3)

Права частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб знищена обвалом тиньку. Збереглась текстова частина в складі літер **ІѲѦ** та три вертикальні засічки рахункової.

Датування. За формою написання хрестоподібної **і** та за особливостями розташування (автор комплексу записів лічби №№ 2796-2800 мусив оминати текст) графіті датується в межах середини XIII – початку XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2795 (табл. CCLXVI, 4)

Трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Його верхній рядок становить літера **Ѳ** текстової частини. В другому рядку знаходиться дванадцять вертикальних засічок, в третьому – дев'ять видимих. Засічки прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом та особливостями розташування (автор комплексу записів лічби №№ 2796-2800 мусив оминати текст) графіті слід датувати в межах другої чверті XI – початку XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Комплекс записів лічби, що містить п'ять графіті (№№ 2796-2800), виконаних однією людиною. Його особливістю є оформлення текстової частини – літери поставлені під велике кутове титло. Рахункові частини прокреслювались наступним чином: спочатку автор видряпував довгу горизонтальну лінію, прокреслюючи засічки по ній. На момент виконання складових комплексу на фресці вже були наявні написи № 2794 та № 2795, які автор був вимушений оминати.

Графіті № 2796 (табл. CCLXVII, 1)

Текстова частина складається з літер **ϾЄМ**, рахункова – дев'яти видимих вертикальних засічок. Закінчення рядка знищене обвалом тиньку.

Графіті № 2797 (табл. CCLXVII, 2)

Однорядковий запис складається з літери **Ϲ** текстової частини та дванадцяти видимих вертикальних засічок рахункової. Закінчення рядка знищене обвалом тиньку.

Графіті № 2798 (табл. CCLXVII, 3)

Текстова частина складається з літери **Н**. Від рахункової збереглось тринадцять вертикальних засічок. Закінчення рядка знищене обвалом тиньку.

Графіті № 2799 (табл. CCLXVII, 4)

Текстова частина складається з літери **Ρ**, рахункова містить лише одну вертикальну засічку. Закінчення рядка знищене обвалом тиньку.

Графіті № 2800 (табл. CCLXVII, 5)

Від запису залишилась лише текстова частина, що складається з літер **ⱏⱉⰰ**. Через вибої перша літера набула схожості з **ⱝ**. Закінчення рядка знищене обвалом тиньку.

Датування. *За формою написання прямолінійної* **ⱝ** *з округлою петлею (№ 2799) та особливостями розташування час появи комплексу може бути окреслений в межах середини XIII – початку XIV ст.*

Категорія*: записи лічби.*

Графіті № 2801 (табл. CCLXVIII, 1)

Запис пошкоджений № 2795, однак можемо встановити, що він складався з двох складів – **ⰁⰃ** у верхньому рядку та **ⰱⰁ** у нижньому.

Датування. За формою написання **ⰱ** з округлою нижньою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – середини XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2802 (табл. CCLXVIII, 2)

На фресці простежується довга вертикальна риска, під нею виконано знак у вигляді дзеркальної **ⱃ** з прокресленою подвійною рискою щоглою.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2803 (табл. CCLXVIII, 3)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку вертикальних засічок збереглось одинадцять, у нижньому – дев'ять.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2804 (табл. CCLXVIII, 4)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якої збереглось вісім вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2805 (табл. CCLXIX, 1)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якої збереглось тринадцять вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2806 (табл. CCLXIX, 2)

Трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок становить текстова частина в складі літер **ⰃⰋⰁⱃ**. В серед-

ньому рядку збереглось двадцять шість вертикальних засічок, у нижньому – двадцять одна. Засічки прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За формою написання прямолінійної ρ з округлою розімкнутою петлею графіті датується в межах кінця XI – кінця XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2807 (табл. CCLXX, 1)

Ліворуч тим же автором виконаний інший трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Текстова частина, яка становить верхній рядок, складається з літери **А**. В середньому рядку збереглось дев'ятнадцять вертикальних засічок рахункової частини, у нижньому – шість. Засічки прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. Оскільки написи № 2806 та № 28907 виконані одним автором, графіті датується кінцем XI – кінцем XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2808 (табл. CCLXX, 2)

По фресковому тиньку голкою прокреслений невеликий малюнок, автор якого зобразив птаха, який сидить розправивши крила.

Датування. За формою прорізів час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: орнітоморфні зображення.

І.24. *Фреска з зображенням орнаменту*

Знаходиться в північно-східному куті віми (табл. II, 1). Поверхня фрески пошкоджена численними вибоями, наявні три смуги втрат первісного тиньку. На досліджуваній ділянці виявлено п'ять графіті, які отримали порядкові номери від 2809-го по 2813-й (табл. II, 2).

Графіті № 2809 (табл. CCLXXI, 1)

Фресковий тиньк в місці розташування рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб сильно пошкоджений, його складові слабо розчищені від шпаклівки. Від запису збереглась двадцять одна вертикальна засічка.

Датування. За типологічним методом час появи графіті має бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2810 (табл. CCLXXI, 2)

Невеликий фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якої збереглось шість вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті слід датувати в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2811 (табл. CCLXXI, 3)

Поверхня стіни в місці розташування запису обчислення кількості проведених поминальних служб сильно пошкоджена, збереглось лише закінчення рахункової частини в складі дванадцяти вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2812 (табл. CCLXXII, 1)

На поверхні стіни простежуються два пошкоджені рядки рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому збереглось п'ять засічок, в нижньому – двадцять. Точну кількість рядків встановити неможливо, адже над записом знаходиться вивал стародавнього тиньку.

Датування. Зважаючи на час побутування подібних записів графіті слід датувати другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2813 (табл. CCLXXII, 2)

Нижче попереднього напису, відділений від нього довгою горизонтальною лінією, знаходиться інший запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Від нього збереглись два рядки, у верхньому – сімнадцять, в нижньому – дев'ять вертикальних засічок. Під ним стародавній тиньк не зберігся, тож точну кількість рядків визначити не виявляється за можливе.

Датування. За типологічним методом час появи графіті має бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

I.25. ***Фреска з зображенням орнаменту***

Знаходиться в північно-східному куті виступу апсиди, на його південній стороні (табл. II, 1). Тиньк пошкоджений численними вибоями, в нижній частині та біля ребра він не зберігся зовсім. На досліджуваній ділянці виявлено чотири графіті, яким надано порядкові номери від 2814-го по 2817-й (табл. II, 2).

Графіті № 2814 (табл. CCLXXIII)

На фресці простежується великий запис обчислення кількості проведення поминальних служб, від якого залишилась рахункова частина у вигляді двох стовпчиків горизонтальних засічок. В першому їх збереглось двадцять сім, у другому – дев'ятнадцять. В середній частині горизонтальні засічки сильно зближені, місцями вони змикаються.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2815 (табл. CCLXXIV, 1)

Від текстової частини запису обчислення кількості поминальних служб простежується гостроверха **Д** з довгими ніжками, від рахункової – одинадцять вертикальних засічок.

Датування. За формою написання **д** з довгими ніжками, одна з яких є продовженням скісної, графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2816 (табл. CCLXXIV, 2)

Невеликий фрагмент (закінчення) рахункової частини запису обчислення

кількості проведених поминальних служб, від якої залишились п'ять вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. Зважаючи на час побутування подібних записів графіті слід датувати другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2817 (табл. CCLXXIV, 3)

Як і в попередньому випадку, на фресці збереглось закінчення рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб у вигляді трьох вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

І.26. ***Фреска з зображенням орнаменту***

Знаходиться в північно-східному куті виступу апсиди, на його західній стороні (табл. II, 1). Фреска пошкоджена вибоями, наявні дві смуги втрат стародавнього тиньку. На досліджуваній ділянці виявлено два графіті, № 2818 та № 2819 (табл. II, 2).

Графіті № 2818 (табл. CCLXXV, 1)

Рахункова частина невеликого запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з шести вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2819 (табл. CCLXXV, 2)

Текстова частина запису обчислення кількості поминальних служб складається з трьох літер **ИЛИ**. Зважаючи на пошкодження тиньку за останньою літерою, ми не можемо виключати наявності тут ще однієї літери, яка за контекстом може бути реконструйована як **А**. Рахункова частина містить сорок чотири розташовані у стовпчик горизонтальні засічки.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

І.27. ***Фреска на північній стороні апсиди***

Досліджувана ділянка (табл. II, 1) може бути поділена на чотири композиції. У нижньому регістрі та у верхньому біля ребра виконано орнаменти. В східній частині під вікном виконаний малюнок хреста, обабіч якого знаходяться два кипариси. Між вертикальною смугою орнаменту та хрестом зображено сцену Благовіщення. Більшість графіті зосереджена саме на цій останній композиції, причому їх автори намагались обходити постаті Архангела Гавриїла та Діви Марії, видряпуючи записи на фоні. Збереженість стародавнього тиньку північної сторони апсиди задовільна, трапляються ділянки щільно вкриті численними дрібними вибоями та слабо розчищеними від шпаклівки, так що відділити прорізи від пошкоджень ледь вдається. В нижній частині композицій зі

сценою Благовіщення та зображенням хреста наявна нерівна ділянка втрат фрескового тиньку. Втім, незважаючи на складнощі, вдалося виявити сто сімдесят два графіті, яким надано порядкові номери від 2820-го по 2991-й (табл. II, 2).

Графіті № 2820 (табл. CCLXXVI, 1)

Рахункова частина доволі великого запису обчислення кількості проведених поминальних служб виконана біля самого ребра виступу апсиди. Місцями тиньк сильно пошкоджений вибоями, які не розчищені від шпаклівки. Від запису збереглось шістдесят чотири горизонтальні засічки, розташовані у стовпчик.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2821 (табл. CCLXXVI, 2)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Засічки сильно нахилені ліворуч. У верхньому рядку їх двадцять сім, у нижньому – дванадцять. Наприкінці верхнього рядка прокреслені три довгі лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2822 (табл. CCLXXVII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування запису обчислення кількості проведених поминальних служб пошкоджена вибоєм. Однак за збереженими фрагментами можемо встановити загальну кількість горизонтальних засічок – їх налічувалось тринадцять.

Датування. За аналогією з подібними записами графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2823 (табл. CCLXXVII, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, яка також складається з тринадцяти горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Комплекс розташованих один над одним записів обчислення кількості проведених поминальних служб, який складається з шести дуже пошкоджених вибоями графіті (№№ 2824-2829). Особливості розташування та структура формули – спочатку прокреслювався малюнок хреста, скорочена форма імені та вертикальні засічки – вказують на їх виконання однією людиною.

Графіті № 2824 (табл. CCLXXVIII, 1)

Текстова частина запису містить літеру **Н**, рахункова зберегла одинадцять вертикальних засічок.

Графіті № 2825 (табл. CCLXXVIII, 2)

Текстова частина складається з літери **А**, рахункова – з семи видимих вертикальних засічок.

Графіті № 2826 (табл. CCLXXVIII, 3)

Текстова частина запису містить три літери ⰈⰑⰔ, причому в першої відсутня перемичка. Від рахункової збереглось дві вертикальні засічки.

Графіті № 2827 (табл. CCLXXIX, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, збереглась лише невелика частина перекладини хреста.

Графіті № 2828 (табл. CCLXXIX, 2)

Текстова частина запису пошкоджена вибоєм, за контурами літера може бути реконструйована як Ⱄ. Від рахункової частини збереглось дев'ять вертикальних засічок.

Графіті № 2829 (табл. CCLXXIX, 3)

Як і в попередньому випадку, текстова частина пошкоджена вибоєм. За контурами літера – збереглась ліва щогла – найвірогідніше може бути реконструйована як ⰎⰀ. Від рахункової частини залишилось сім вертикальних засічок.

Датування. *За формою написання нахиленої ліворуч* ⰵ *з язичком донизу (№ 2826) та типологічним методом час появи комплексу може бути окреслений в межах другої чверті XII – кінця XIV ст.*

Категорія*: записи лічби.*

Графіті № 2830 (табл. CCLXXX, 1)

Фрагмент (закінчення) рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб, від якої збереглось одинадцять засічок. Оскільки вони сильно нахилені ліворуч, а останні взагалі набувають горизонтального положення, можемо виснувати, що рядок вигинався вгору.

Датування. За аналогією з подібними записами графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2831 (табл. CCLXXX, 2)

Трирядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Його нижній рядок складається з двадцяти чотирьох видимих вертикальних засічок, два верхні становить текстова. У середньому рядку виконано склад ⰆⰅ, у верхньому – ⰢⰅ.

Датування. За формою написання Ⱑ з петлею кутом вперед графіті датується в межах середини XII – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2832 (табл. CCLXXXI, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок містить текстову частину в складі літер ⰈⰑ та рахункову, що зберегла двадцять одну вертикальну засічку, через середину яких прокреслена горизонтальна лінія. У нижньому рядку простежуються двадцять три вертикальні засічки.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2833 (табл. CCLXXXI, 2)

Фрагмент рахункової частини дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому та нижньому рядках збереглось по п'ятнадцять вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від довгої горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2834 (табл. CCLXXXII, 1)

Фрагментарно збережений запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Текстова частина сильно пошкоджена вибоєм, від літери залишилась лише петля. Це дозволяє найвірогідніше реконструювати її як ѳ, о, ⷪ, ⷪ, ⷬ або ⷢ. Від рахункової збереглось двадцять дві вертикальні засічки.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2835 (табл. CCLXXXII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, від нього збереглись чотири літери ⷪ.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч є з язичком донизу час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XII – кінця XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2836 (табл. CCLXXXIII, 1)

Трирядковий запис обчислення кількості поминальних служб, від якого збереглась рахункова частина. У верхньому рядку простежуються п'ятнадцять вертикальних засічок, у середньому – дев'ятнадцять, у нижньому – сімнадцять.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2837 (табл. CCLXXXIII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями, збереглись лише кілька літер.

У верхньому рядку чітко читається склад мо. В нижньому, незважаючи на пошкодження, можемо простежити залишки літер б, оу та ⷪ. Зважаючи на наявні літери, текст може бути реконструйований наступним чином:

… [по]мо[ѕи] [ра]боу с[воємоу] …

… *поможи рабу своєму* …

Датування. За структурою формули графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2838 (табл. CCLXXXIV, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб, від якого збереглась рахункова частина. У верхньому рядку простежуються шістнадцять вертикальних засічок, у нижньому – тринадцять.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2839 (табл. CCLXXXIV, 2)

На фресці простежуються літери **ѦБѢ**.

Датування. За формою написання **б** з виступом зверху ліворуч графіті датується другої чверті XI – кінця XV ст.; при цьому, зважаючи на типовість поширення такої форми написання літери, верхня хронологічна межа може бути окреслена кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2840 (табл. CCLXXXV, 1)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якої збереглось шість вертикальних засічок, над якими прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2841 (табл. CCLXXXV, 2)

Текстова частина запису складається з літер **ДИ**, рахункова – з сімнадцяти видимих вертикальних засічок.

Датування. За формою написання А-подібної **д** графіті найвірогідніше датувати кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2842 (табл. CCLXXXVI)

Поверхня стіни в місці розташування запису обчислення кількості проведених поминальних служб сильно пошкоджена, простежуються двадцять п’ять вертикальних засічок. Рядок дугою вигинається вгору, так що останні засічки набувають горизонтального положення.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2843 (табл. CCLXXXVII, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, простежуються літери **ПѺМѺ**, що є початком слова **помо**[**ѕи**] ‘*поможи*’. Під час виконання останньої літери **о** рука автора зісковзнула, тож ліва дуга літери замість округлої стала прямою.

Датування. За структурою формули графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2844 (табл. CCLXXXVII, 2)

Невеликий фрагмент (закінчення) рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб, від якої збереглось чотири вертикальні засічки.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2845 (табл. CCLXXXVII, 3)

Фрагмент рахункової частини дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку збереглись три вертикальні засічки, в нижньому – вісім.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2846 (табл. CCLXXXVII, 4)

Невеликий фрагмент запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що зберіг чотири вертикальні засічки.

Датування. За типологічним методом графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2847 (табл. CCLXXXVII, 5)

На фресці прокреслена літера **ѧ**.

Датування. За формою написання **ѧ** з видовженою вертикальною спинкою графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XV – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2848 (табл. CCLXXXVIII, 1)

Поверхня стіни пошкоджена вибоями, проте можемо встановити, що перед нами рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, яка зберегла дванадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2849 (табл. CCLXXXVIII, 2)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб, простежуються десять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2850 (табл. CCLXXXVIII, 3)

На фресці простежуються п’ять вертикальних засічок, що є фрагментом рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За аналогією з подібними записами графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2851 (табл. CCLXXXIX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена, прорізи майже повністю закриті шпаклівкою. За наявними контурами можемо ідентифікувати літери **ѺⷬⷃИ**: закінчення дієслова-прохання [**п**]**ѡм**(**ѡ**)**ⷃ**и ‘*поможи*’.

Датування. За формою написання вертикальної **ⷃ** з переломом графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XI – першої чверті XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2852 (табл. CCLXXXIX, 2)

Текстова частина невеликого запису обчислення кількості поминальних служб складається літер **ѺЛИ** та **Ꙋ** над ними. Від рахункової збереглось п'ять вертикальних засічок. Поверх цього напису прокреслене графіті № 2862.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2853 (табл. CCLXXXIX, 3)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, збереглось дванадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2854 (табл. CCLXXXIX, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена численними вибоями. За наявними контурами можемо реконструювати літеру **Ⱬ**, за нею читаються **ѺѲ** та **Б**.

Датування. За формою написання зменшеної **ѳ** графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2855 (табл. CCXC, 1)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Збереглось вісімнадцять вертикальних засічок, над якими прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2856 (табл. CCXC, 2)

Дворядковий запис обчислення кількості поминальних служб складений за повною формулою. Верхній рядок містить малюнок хреста, літери **ЄР** текстової частини та двадцять видимих вертикальних засічок рахункової. Нижній рядок є продовженням останньої, тут збереглось п'ять вертикальних засічок.

Датування. За формою написання **ρ** з петлею кутом вперед графіті датується в межах середини XII – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2857 (табл. CCXCI, 1)

Текстова частина запису обчислення кількості поминальних служб містить дуже пошкоджена літеру **Ѧ**, однак не виключено, що за нею були прокреслені інші літери. Трохи поодаль простежуються вертикальні засічки рахункової частини, їх збереглось двадцять чотири. Через середину прокреслена довга горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2858 (табл. CCXCI, 2)

Текстова частина запису обчислення кількості поминальних служб складається з літер **ГЛ**, рахункова – з чотирнадцяти вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2859 (табл. CCXCII, 1)

Трохи нижче знаходиться дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку в текстовій частині виконано літери **ГЛ**, в рахунковій – дванадцять вертикальних засічок. У нижньому рядку збереглось ще п'ять. Вочевидь, цей запис є продовженням попереднього, № 2858.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2860 (табл. CCXCII, 2)

Тиньк в місці розташування трирядкового напису сильно пошкоджений. У верхньому рядку простежуються частково збережені літери **Ϲ** та **Ѳ**, в середньому – склад **ТѲϹ**, у нижньому – літери **ПѲА** та фрагменти ще двох, які не піддаються впевненій реконструкції.

Датування. За формою написання **п** з виступом зверху графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2861 (табл. CCXCIII, 1)

На фресці простежуються вісім нахилених праворуч засічок, що є фрагментом рахункової частини запису обчислення кількості поминальних служб.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2862 (табл. CCXCIII, 2)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб складається з літери **Д**. Від рахункової збереглось десять вертикальних засічок, через середину яких була прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За аналогією з подібними записами графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2863 (табл. CCXCIII, 3)

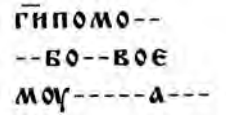
Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості поминальних служб. У верхньому наявні дев'ятнадцять вертикальних засічок, у нижньому – сім.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2864 (табл. CCXCIV)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями та записами лічби, внаслідок чого частина його складових не простежується:

Остання літера нижнього рядка пошкоджена, однак за збереженими фрагментами може бути реконструйована як **м**.

Відтак, з розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помо[ѕи ра]бо[у с]воємоу [грѣшн]а[моу].

Господи, поможи рабу своєму грішному.

Датування. За формою написання **в** з округлою нижньою петлею, нахиленої праворуч **є** та **у** з маленькою голівкою час появи графіті найвірогідніше окреслити в межах другої чверті XI – початку XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2865 (табл. CCXCV, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок містить текстову частину у вигляді літери **Н** та рахункову в складі тридцяти трьох видимих вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії. Нижній рядок є продовженням рахункової частини, він зберіг двадцять п'ять виконаних таким же чином засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2866 (табл. CCXCV, 2)

Нижче знаходиться інший запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Його текстова частина складається з літер **ХР**. Рахункова зберегла чотири вертикальні засічки.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з петлею кутом вгору графіті датується в межах другої чверті XI – першої чверті XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2867 (табл. CCXCV, 3)

Поверхня стіни в місці розташування запису обчислення кількості проведених поминальних служб сильно пошкоджена, збереглось двадцять дев'ять вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії. Вона простежується фрагментарно. Закінчення рядка вигинається вгору.

Датування. За аналогією з подібними записами графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2868 (табл. CCXCVI, 1)

На фресці простежується невеликий фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якого збереглось дванадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2869 (табл. CCXCVI, 2)

Невеликий фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, де збереглось одинадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2870 (табл. CCXCVI, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями та подряпинами, прорізи його складових майже не розчищені від шпаклівки. На початку рядка можемо розібрати літери **ПѺМГА**, далі знаки пошкоджені, проте за наявними контурами та контекстом вони можуть бути найвірогідніше визначені як лігатура літер **НИ**. Тобто, перше слово тексту є дієсловом-проханням **помѧни** ‘*пом’яни*’. Далі простежуються пошкоджені літери **ѲЄѠДО**, що дозволяють реконструювати вказівку імені особи прохача: **Ѳєѡдо**[**ра**] ‘*Феодора*’ або **Ѳєѡдо**[**сиа**] ‘*Феодосія*’. Розмір пошкодження закінчення напису дозволяє з більшою долею вірогідності реконструювати тут дві літери, а не три. Тож перший варіант реконструкції імені виглядає більш прийнятним.

Датування. Структура формули та форма частково розчищених від шпаклівки прорізів дозволяє датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2871 (табл. CCXCVII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування запису обчислення кількості проведених поминальних служб пошкоджена численними вибоями, збереглось двадцять чотири вертикальні засічки, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За аналогією з подібними записами графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2872 (табл. CCXCVII, 2)

Складові напису пошкоджені вибоями, вони майже не розчищені від шпаклівки. Тим не менш, за наявними контурами всі літери можуть бути впевнено визначені:

ѻсваатмаріа

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:

О сваат(а) Маріа…

О, свята Марія…

Датування. За формою написання **а** з округлою петлею та **в** з розвилкою графіті може бути датоване в межах середини XI – кінця XIV ст.; при цьому, зважаючи на типовість поширення такої форми написання **в**, нижня хронологічна межа може бути окреслена останньою чвертю XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2873 (табл. CCXCVII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями, по ньому покреслені записи № 2870 та 2872. Тим не менше, більшість складових графіті простежуються відносно непогано:

г҃ипо----
-аѳоусвоє
моу·ѳ----рови

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и по[моzи р]абоу своємоу ·Ѳ·[єодо]рови.

Господи, поможи рабу своєму Федору.

Датування. За формою написання **в** з округлою петлею, **в** з верхньою петлею скісною до щогли та прямолінійної **р** зі зміщеною петлею графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2874 (табл. CCXCVIII, 1)

Тиньк в місці розташування напису сильно затертий, пошкоджений вибоями, внаслідок цього вціліла незначна кількість його складових, дві останні літери нижнього рядка визначаються за контурами та контекстом:

+гпо-----аѳу
-воєм---

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(осподи) по[моzи р]абу [с]воєм[у]…

Господи, поможи рабу своєму…

Датування. За формою написання **м** з плечима, вертикальними щоглами та петлею з двома заломами, дзеркальної вертикальної **у** графіті найвірогідніше датувати в межах середини XIV – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2875 (табл. CCXCVIII, 2)

Складові напису пошкоджені, сильно затерті та закриті шпаклівкою. Втім, майже всі вони можуть бути ідентифіковані:

г҃ипомо
zирабоу
с--є--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помоzи рабоу с[во]є[моу]…

Господи, поможи рабу своєму…

Датування. За формою написання **г** з виступом зверху, нахиленої праворуч **є** з довгим язичком, нахиленої ліворуч **z** з переломом, прямолінійної **р** з округлою петлею та **оу**, в якому **о** та **у** не зближені, графіті датується другою чвертю XI – початком XIV ст.; відповідно до типовості поширення таких форм написання **г**, **є**, **z** та **оу**, вірогідні хронологічні межі появи графіті можуть бути окреслені кінцем XI – першою чвертю XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2876 (табл. CCXCIX, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якої збереглась тридцять одна горизонтальна засічка.

Датування. За аналогією з подібними записами графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2877 (табл. CCXCIX, 2)

Ліворуч від попереднього запису простежуються залишки іншої рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Збереглось п'ятнадцять горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2878 (табл. CCXCIX, 3)

На фресці простежуються п'ятнадцять горизонтальних засічок рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2879 (табл. CCXCIX, 4)

Рахункова частина запису обчислення кількості поминальних відправ, збереглось тринадцять горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2880 (табл. CCXCIX, 5)

На фресці помітні дев'ятнадцять горизонтальних засічок.

Датування. За особливостями розташування (засічки пошкодили складові напису № 2883) графіті може бути датоване в межах середини XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2881 (табл. CCC, 1)

На поверхні стіни простежується фрагментарно збережена рахункова частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якої залишилось чотирнадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2882 (табл. CCC, 2)

Тиньк в місці розташування напису значно пошкоджений вибоями, збереглись літера **С** та, на деякій відстані, **в**.

Датування. За формою написання **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2883 (табл. CCC, 3)

На фресці простежуються літери **в**, трохи менші за розмірами **г** та **л**. Перша пошкоджена горизонтальними засічками запису № 2880.

Датування. За формою написання **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, **а** з округлою петлею графіті датується серединою XI – початком XIV ст.; зважаючи на типовість поширення такої форми написання **в**, верхня хронологічна межа може бути окреслена першою чвертю XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2884 (табл. CCC, 4)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений та затертий, однак можемо встановити, що він складався з двох складів **но** та **ро**.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з округлою петлею графіті може бути датоване другою чвертю XI – початком XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2885 (табл. CCC, 5)

На фресці простежується літера **к**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2886 (табл. CCCI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису затерта та частково пошкоджена вибоями. У першому рядку простежуються літери **ш**, **р**, **л** або **х**, **г** та ліва частина **ш**. Від другого залишилась лише літера **г**. В третьому та четвертому рядках простежуються неясні фрагменти літер у вигляді вертикальних засічок. В шостому рядку збереглась **г**.

Датування. За формою написання **р** з петлею кутом вперед та W-подібної **ш** графіті датується в межах середини XII – кінця XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2887 (табл. CCCI, 2)

На фресці простежується невеликий фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Від нього збереглись три вертикальні засічки.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2888 (табл. CCCI, 3)

Фрагмент (закінчення) рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якої залишилось вісім вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2889 (табл. CCCI, 4)

На фресці прокреслена літера **н**, найвірогідніше – текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2890 (табл. CCCII, 1)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений. Від текстової частини залишилась літера ѳ, над якою прокреслене горизонтальне титло. За співвідношенням розташування титла та літери втрачена ще одна літера, вірогідно, є. Від рахункової частини збереглось п'ять вертикальних засічок.

Датування. За формою написання ѳ з покриттям графіті датується в межах другої чверті XI – середини XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2891 (табл. CCCII, 2)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якої збереглось дванадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2892 (табл. CCCII, 3)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку збереглось тринадцять вертикальних засічок, у нижньому – десять.

Датування. За аналогією з подібними записами графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2893 (табл. CCCII, 4)

На фресці простежуються чотири нахилені ліворуч вертикальні засічки рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2894 (табл. CCCIII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб пошкоджена, збереглось лише кілька вертикальних засічок: сім у верхньому рядку та дванадцять у нижньому.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2895 (табл. CCCIII, 2)

На фресці простежується літера **Д**, або, більш вірогідно, **О**, ймовірно IC-подібна розімкнута **К**, на деякій відстані – **П**. За нею помітні вертикальна риска та коло, які можуть розглядатись як літери **І** та **О** чи IC-подібна пошкоджена вибоєм **К**. Наприкінці рядка виконана літера **О**. Зважаючи на складнощі ідентифікації літер впевнено визначити значення напису неможливо. Однак в ньому простежується певна послідовність: на початку рядка виконаний склад **ОК**, на

деякій відстані видряпана більша за розмірами **П**, а поодаль від неї – інверсований перший склад **КѲ.**

Датування. За формою написання ІС-подібної **к** та **ѳ** з прямими замість одної з дуг графіті датується початком XII – кінцем XV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми **ѳ**, нижня ймовірна хронологічна межа може бути окреслена початком XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2896 (табл. CCCIV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена. У першому рядку збереглись дві щогли літери **И**, **Н** або **П** та **Ѳ**. У другому рядку простежуються дуже пошкоджені літери **Б**, **А**, вірогідна **Ꙋ** або **Ꙗ** та дві **Ѳ**. Третій рядок повністю знищений. В четвертому читаються літери **ѢѲꙊ**.

Датування. За формою написання **а** з краплеподібною петлею із двома заломами, **ѣ** з округлою петлею, **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, а верхня петля ширша за нижню, **ꙁ** з переломом хвоста, **ѳ** звичайного вигляду або з прямою замість дуги графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XIII – першої чверті XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2897 (табл. CCCIV, 2)

Фресковий тиньк пошкоджений дрібними вибоями, сильно затертий. У верхньому рядку більшість літер збереглась фрагментарно, однак в цілому вони визначаються доволі впевнено як середня частина словосполучення [**по**]**можи ра**[**бꙋ**] ‘*поможи рабу*’. Втім, мусимо констатувати й гіпотетичну можливість прочитання тут імені **Лазаро**[**с**] ‘*Лазар*’. Проте загальний вигляді рядка дозволяє віддати перевагу першому варіанту відновлення тексту. В нижньому рядку простежуються більші за розмірами літери **ГѦѲР**, відповідно до нашої реконструкції тексту – початок імені **Геор**[**гию**] ‘*Георгію*’.

Датування. За формою **а** з опуклою петлею, нахиленої праворуч **ꙁ** з переломом та прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується початком XII – першою чвертю XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми літери **ꙁ**, верхня хронологічна межа може бути окреслена кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2898 (табл. CCCIV, 3)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якої збереглось шістнадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті може бути віднесений до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2899 (табл. CCCV, 1)

На поверхні стіни простежуються тридцять три вертикальні засічки рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2900 (табл. CCCV, 2)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Збереглось дев'ять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2901 (табл. CCCV, 3)

На фресці читаються літери **ⰂⰅ** з надрядковою **ⰳ** між ними. Структура напису дозволяє розглядати його як текстову частину запису лічби. Слідів рахункової частини не простежується.

Датування. За формою написання **ⰰ** з видовженою спинкою графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2902 (табл. CCCV, 4)

Нижче тим же автором прокреслена інша текстова частина запису, що складається з літер **ⰈⰑⰳ** з надрядковою **ⰺ** між ними. Слідів рахункової частини також не простежується.

Датування. Оскільки написи № 2901 та № 2092 виконані одним автором, час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2903 (табл. CCCVI, 1)

Текстова частина запису обчислення кількості поминальних служб містить літеру **Ⱏ** під великим, на весь рядок, кутовим титлом. Від рахункової частини залишилось п'ятнадцять вертикальних засічок.

Датування. За формою написання **ⰿ** з петлею кутом донизу графіті датується в межах останньої чверті XIII – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2904 (табл. CCCVI, 2)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб складається з літер **ⰓⰅⰟ**. Від рахункової частини залишилось сімнадцять вертикальних засічок.

Датування. За формою написання **ⰰ** з видовженою спинкою та прямолінійної **ⰿ** з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2905 (табл. CCCVII, 1)

Текстова частина запису пошкоджена, під дуговим титлом простежується лише початкова літера **Ⱃ**. Зважаючи на співвідношення розмірів титла та першої літери, втрачено ще три знаки. Рахункова частина складається з сорока вертикальних засічок, через середину яких прокреслена довга горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2906 (табл. CCCVII, 2)

На поверхні стіни простежується фрагментарно збережена рахункова

частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від неї залишилось двадцять дев'ять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2907 (табл. CCCVIII, 1)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб містить літери **ⰌⰑ**. Від рахункової частина залишилось тільки дванадцять вертикальних засічок.

Датування. Вигляд та форма прорізів дозволяють визначити, що написи № 2904 та № 2907 виконані однією людиною, що дозволяє датувати запис в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2908 (табл. CCCVIII, 2)

На фресці простежуються шістнадцять вертикальних засічок рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2909 (табл. CCCVIII, 3)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Збереглось вісімнадцять вертикальних засічок, через середину яких була прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За аналогією з подібними записами час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2910 (табл. CCCIX, 1)

Від текстової частини дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб залишилось лише кутове титло у верхньому рядку. Далі простежуються вісім вертикальних засічок. У нижньому рядку збереглось лише п'ять засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2911 (табл. CCCIX, 2)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб у вигляді тринадцяти вертикальних засічок, через середину яких була прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2912 (табл. CCCIX, 3)

Фрагмент рахункової частини дворядкового запису обчислення кількості

проведених поминальних служб. У верхньому рядку збереглось шість вертикальних засічок, у нижньому – дві.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2913 (табл. CCCX, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку виконано текстову частину у вигляді літер **ГѦ**. На деякій відстані простежуються вісімнадцять дуже пошкоджених вертикальних засічок. У нижньому рядку їх збереглось п'ятнадцять.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2914 (табл. CCCX, 2)

На фресці простежуються пошкоджені літери **ѦПѠ**.

Датування. За формою написання **ѧ** з краплеподібною петлею та округлої **ѡ** графіті датується в межах середини XIII – початку XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2915 (табл. CCCXI, 1)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб складається з літери **Ѧ**, рахункова – з п'ятнадцяти вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії, фрагмент якої зберігся на початку рядка.

Датування. За формою написання **ѧ** з розкритою петлею графіті датується в межах другої чверті XII – кінця XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої палеографічної ознаки, ймовірну верхню хронологічну межу можна окреслити кінцем XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2916 (табл. CCCXI, 2)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок є текстовою частиною, він містить літеру **Ѧ**. Нижній рядок є рахунковою частиною, вона зберегла сорок вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За формою написання **ѧ** з видовженою спинкою графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2917 (табл. CCCXII, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній складається з текстової частини й містить літери **ИѢИ**. Нижній рядок є рахунковою частиною, він зберіг двадцять дев'ять вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За формою написання прямолінійної **ρ** з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – початку XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2918 (табл. CCCXII, 2)

Незважаючи на пошкодження тиньку, можемо встановити, що перед нами складений за повною формулою запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Простежується зображення хреста, літери **ИЛИ** текстової частини та вертикальна засічка рахункової.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2919 (табл. CCCXII, 3)

Рахункова частина запису обчислення кількості поминальних служб у вигляді рядка з двадцяти восьми видимих вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії. Вона частково збереглась на початку рядка.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2920 (табл. CCCXIII, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з тридцяти семи вертикальних засічок, які прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом час появи графіті слід віднести до другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2921 (табл. CCCXIII, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Простежується сорок вісім фрагментарно збережених вертикальних засічок. Через їх середину прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2922 (табл. CCCXIII, 3)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Збереглось п’ять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2923 (табл. CCCXIV, 1)

На фресці простежуються вісімнадцять горизонтальних засічок рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2924 (табл. CCCXIV, 2)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку простежуються дев’ять вертикальних

засічок, через вершину яких прокреслена горизонтальна лінія. У нижньому збереглось сім вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2925 (табл. CCCXIV, 3)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Простежуються дванадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2926 (табл. CCCXIV, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена. У верхньому рядку збереглись нижні частини літер **в** або **Б**, **Ъ**, **Ь** або **Ѣ**. Два наступні знаки збереглись погано, перший нагадує **о** або **Д**, другий – **И** або **Н**. В нижньому рядку простежуються літери **П**, **о** або **А**.

Реконструювати текст можемо наступним чином:

въ д(ь)н[ь] {на} па{мѧть}…

В день на пам'ять …

Датування. За формою написання **а** з округлою петлею графіті датується початком XII – кінцем XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2927 (табл. CCCXV, 1)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Збереглось чотирнадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2928 (табл. CCCXV, 2)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб у вигляді рядка з шістнадцяти вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2929 (табл. CCCXV, 3)

На фресці простежуються дуже пошкоджені літери **По** та вертикальна засічка за ними. Найвірогідніше реконструювати текст як притаманне традиційній формулі молитви дієслово-прохання **по**[**мозѣи**] '*поможи*'.

Датування. За структурою формули графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2930 (табл. CCCXVI, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями та затертий, частина його складових повністю знищена:

+м҃ц҃аг----ѧ--
к҃ап---тави--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

М(ѣсѧ)ца г[єнва]ѧ {въ} **К҃А** п[ѓес]тави[сѧ] ...

Місяця січня у 20-те приставився …

Датування. За формою написання **а** з округлою петлею, **г** з виступом зверху, розімкненої **к**, **ѓ** з маленькою голівкою та **ц** зі зміщеним хвостом графіті датується в межах останньої третини XII – початку XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2931 (табл. CCCXVI, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями та затертий, збереглося лише закінчення:

-----і҃вдьньгєоргі

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

… **І҃в дьнь Гєоргі**.

… 12 день Георгій.

Датування. За формою написання А-подібної **д** графіті датується в межах кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2932 (табл. CCCXVII)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями, збереглись лише окремі його складові:

пом-н-м-
пр҃єсв-т--
---оро----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Пом[ѧ]**н**[и] **м**[ѧ] **Пр҃єсв**[ѧ]**т**[ѧѧ **Бог**]**оро**[**дица**].

Пом'яни мене, Пресвята Богородице.

Датування. За формою написання прямолінійної **ѓ** з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – початку XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2933 (табл. CCCXVIII, 1)

На фресці простежується фрагмент запису обчислення кількості проведених поминальних служб, виконаний за повною формулою. На початку рядка виконаний малюнок хреста, потім літера **о** текстової частини. Від рахункової частини збереглась лише верхня частина вертикальної засічки, яка прокреслювалась вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2934 (табл. CCCXVIII, 2)

Залишки рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якої збереглось сімнадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2935 (табл. CCCXVIII, 3)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб у вигляді нерівного рядка п'ятдесяти трьох видимих вертикальних засічок. Через їх середину була прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2936 (табл. CCCXIX, 1)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Верхній рядок містить тридцять сім вертикальних засічок, нижній – двадцять на початку та п'ять наприкінці рядка.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2937 (табл. CCCXIX, 2)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб у вигляді рядка з двадцяти семи видимих вертикальних засічок, закреслених посередині горизонтальною лінією.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2938 (табл. CCCXX, 1)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб, перед початком якої прокреслена довга вертикальна лінія. У верхньому рядку збереглось шістнадцять вертикальних засічок, закреслених посередині горизонтальною лінією. У нижньому рядку знаходиться шість вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2939 (табл. CCCXX, 2)

Фрагмент рахункової частини дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку простежуються дванадцять вертикальних засічок, через середину яких прокреслена горизонтальна лінія. У нижньому збереглись п'ять вертикальних засічок.

Датування. За аналогією з подібними записами час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2940 (табл. CCCXX, 3)

Дворядковий запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Його верхній рядок містить текстову частину в складі літер **ѦНР** з надрядковою **д** під дуговим титлом, а також початок рахункової частини, що містить десять вертикальних засічок. Нижній рядок є продовженням рахунокової частини, він зберіг сім вертикальних засічок.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – початку XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2941 (табл. CCCXX, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, від текстової частини збереглись літери **НѺ**, від рахункової – дванадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2942 (табл. CCCXXI, 1)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якої збереглось вісімнадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2943 (табл. CCCXXI, 2)

Фрагмент рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якої збереглось дванадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2944 (табл. CCCXXI, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису затерта, частина його складових не простежується:

п--ѧн-гнвас-л--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

П[**ом**]**ѧн**[**и**] **Г**(**осподи**)**и Васи**[**лиѣ**].

Пом'яни, Господи, Василя.

Звертає на себе уваги написання дзеркальної **и**.

Датування. За формою написання **н** з горизонтальною та **и** з діагональною перемичкою, а також **ѧ** з видовженою середньою рискою, що виходить з кутка, час появи графіті визначається кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2945 (табл. CCCXXII)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями, затертий, однак більшість його складових все ж таки простежується:

мѣмана
в---день
пре-тавира--
бж--ге-----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Мѣ(сяца) маиа в[ъ] … **день пре[с]тави(сѧ) ра[бъ] Б(о)ж[ии] Гє[оргии]**.

Місяця травня у … день приставився раб Божий Георгій.

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою та верхньою засічкою, **б** та **г** з виступом зверху, написаної у три змахи зіркоподібної **ж** графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми **ж**, верхня хронологічна межа може бути окреслена першою чвертю XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2946 (табл. CCCXXIII, 1)

На фресці помітний фрагмент рахункової частини дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку простежуються п'ятнадцять вертикальних засічок, у нижньому – двадцять три.

Датування. За аналогією з подібними записами час появи графіті може бути окреслений другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2947 (табл. CCCXXIII, 2)

На поверхні стіни зберігся фрагмент рахункової частини дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних відправ. У його верхньому та нижньому рядках простежують по дев'ять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2948 (табл. CCCXXIII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена. його складові затерті. У верхньому рядку виконаний малюнок хреста, далі літера **П**, на деякій відстані – **И** та **І**. В середньому збереглись написані з інверсією літери **МИ** на початку рядка та **И** наприкінці. В нижньому, що зберігся найкраще, добре простежуються літери **ІИПОѲѲВ**.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою графіті вірогідно датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 2949 (табл. CCCXXIII, 4)

На поверхні стіни простежується фрагмент рахункової частини дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку збереглось сім вертикальних засічок, у нижньому – вісім.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2950 (табл. CCCXXIV, 1)

Фрагмент рахункової частини дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку простежуються десять вертикальних засічок, у нижньому – двадцять чотири.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2951 (табл. CCCXXIV, 2)

Текстова частина запису обчислення кількості поминальних служб складається з літери **М**, рахункова – з чотирнадцяти видимих вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2952 (табл. CCCXXIV, 3)

Вище розташований виконаний тим же автором запис обчислення кількості проведених поминальних служб. Текстова частина складається з літер **ИѲ**, а рахункова – з п’яти вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2953 (табл. CCCXXV)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена:

--помоⷓ----
ѳ--------
кирє-ви

З розбивкою на слова наявний текст виглядає наступним чином:

… **помоⷓ**[**и рабѣ**]**ѳ**[**ѵ**] … **Кирє**[**є**]**ви**.

… *поможи рабу … Киреєві*.

Датування. За формою написання **ρ**, що повністю знаходиться у рядку, графіті найвірогідніше датувати в межах другої чверті XII – кінця XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2954 (табл. CCCXXVI, 1)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений. На початку верхнього рядка простежуються літери **ϾПІϾ**, наприкінці – **Ѳ**. Втрачено три або чотири літери. В нижньому рядку була виконана лише одна літера **А**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2955 (табл. CCCXXVI, 2)

На поверхні стіни простежується літера **Σ**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2956 (табл. CCCXXVI, 3)

На фресці збереглось сімнадцять вертикальних засічок рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2957 (табл. CCCXXVII, 1)

На поверхні стіни простежується рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних відправ. Вона складається з десяти вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2958 (табл. CCCXXVII, 2)

Фрагмент (закінчення) рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб, збереглось шість вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2959 (табл. CCCXXVII, 3)

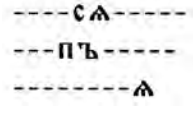
На фресці простежуються поставлені під горизонтальне титло літери **ГИ**, що є традиційним скороченням слова **Г(оспод)и** ‘*Господи*’.

Датування. За структурою традиційної формули молитви час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2960 (табл. CCCXXVII, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями, простежуються лише окремі його складові:

Через значні втрати реконструкція тексту унеможливлена.

Датування. За формою написання ѧ з покриттям графіті датується в межах другої чверті XI – третьої чверті XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2961 (табл. CCCXXVII, 5)

Рахункова частина трирядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку збереглось двадцять вертикальних засічок, в середньому – десять, в нижньому – п’ять. Через середину засічок в кожному рядку прокреслювалась горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2962 (табл. CCCXXVIII, 1)

Запис обчислення кількості поминальних служб. Верхній рядок становить текстова частина, що складається з прокресленої під дуговим титлом літери **П**. В середньому рядку простежуються залишки шістнадцяти вертикальних засічок, в нижньому – одинадцяти. Через середину засічок в кожному рядку прокреслювалась горизонтальна лінія.

Датування. За формою написання **п** з виступом зверху графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2963 (табл. CCCXXVIII, 2)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому збереглось п'ятнадцять вертикальних засічок, у нижньому – двадцять п'ять. Через середину засічок в кожному рядку прокреслювалась горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2964 (табл. CCCXXIX, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості поминальних служб. У верхньому збереглась поставлена під кутове титло літера **С** текстової частини та вісім видимих вертикальних засічок рахункової. У нижньому рядку збереглось дев'ять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2965 (табл. CCCXXIX, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, від якої збереглось вісімнадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2966 (табл. CCCXXX, 1)

Дворядковий запис обчислення кількості поминальних служб. У верхньому рядку виконана літера **Л** текстової частини та двадцять чотири видимі вертикальні засічки рахункової, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії. Від тринадцятої видимої засічки розпочинається виконаний таким же чином нижній рядок, від якого збереглось шість вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2967 (табл. CCCXXX, 2)

Запис обчислення кількості проведених поминальних служб складається з літер **МЛ** текстової частини та двадцяти трьох видимих вертикальних засічок рахункової.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2968 (табл. CCCXXX, 3)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, збереглось двадцять три вертикальні засічки, через середину яких була прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2969 (табл. CCCXXXI, 1)

На фресці простежуються залишки шістнадцяти вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2970 (табл. CCCXXXI, 2)

Фрагмент (закінчення) рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Збереглось сім вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За аналогією з подібними записами графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2971 (табл. CCCXXXI, 3)

Фрагмент (закінчення) рахункової частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Збереглось двадцять вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії. Рядок дугою вигинається вгору.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2972 (табл. CCCXXXII, 1)

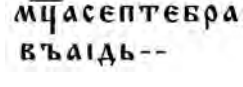
На фресці простежуються сімнадцять вертикальних засічок рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2973 (табл. CCCXXXII, 2)

Складові напису пошкоджені та закриті шпаклівкою, втім, впевнено визначаються за контурами та за контекстом:

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:
М(ѣсм)ца сєптєбра въ ѦІ дь[нь].
Місяця вересня у 11-й день.

Датування. За формою **а** з видовженою спинкою, **б** з високою петлею та **і** з перемичкою без засічок графіті датується в межах кінця XIV – кінця XV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2974 (табл. CCCXXXIII, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб у вигляді тринадцяти видимих вертикальних засічок. Закінчення рядка опускається донизу.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2975 (табл. CCCXXXIII, 2)

На фресці простежуються літери **ГИ**, що є традиційним скороченням слова **Г(оспод)и** '*Господи*'.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою та структурою формули графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2976 (табл. CCCXXXIII, 3)

Незважаючи на пошкодження тиньку, можемо встановити що на фресці прокреслений трикутник.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 2977 (табл. CCCXXXIII, 4)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Збереглось сімнадцять вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2978 (табл. CCCXXXIV, 1)

На фресці простежується велика літера **Г**, за нею – розташовані у стовпчик **И** та **П**, далі – пошкоджена вибоєм **М**.

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и п(о)м(оʒи).

Господи, поможи.

Датування. За структурою формули та формою написання **и** з горизонтальною перемичкою графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2979 (табл. CCCXXXIV, 2)

На фресці простежуються дві літери **А**.

Датування. За формою написання **а** з округлою петлею, а також **а** з видовженою спинкою графіті датується серединою XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 2980 (табл. CCCXXXIV, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису значно пошкоджена вибоями, збереглась лише незначна кількість його складових:

Через пошкодження тиньку реконструювати можемо тільки перші рядки: **Г(оспод)и п[ом]оѯи [р]авѵ с[вое]мѵ**…

Господи, поможи рабу своєму…

Датування. За формою **а** з покриттям, **б** з високою петлею, **Ъ**-подібної **ѯ** та розімкненої **к** з відворотом графіті датується останньою чвертю XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 2981 (табл. CCCXXXV)

Тиньк в місці розташування малюнка пошкоджений, проте можемо встановити, що автором було виконано чотириконечний рівнораменний хрест складної конфігурації. Його щогла та перекладина прокреслені потрійними рисками, наприкінці вони розширюються у вигляді квіток лілій. Від них до перехрестя опускаються подвійні овальні риски. Не доходячи до нього, овальні лінії переплітаються у вигляді лілій. Ліва частина виконана схематично, вона лише намічена.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2982 (табл. CCCXXXVI)

На фресці виконано малюнок чотириконечного хреста на одноступінчастій Голгофі. Його щогла та перекладина прокреслені потрійними рисками, кінці мають розширення у вигляді трьох кіл. Голгофа видряпана одинарною рискою. Над лівою частиною перекладини помітні літери **КА**. Вочевидь, це складові слова [**NI**]**КА** написаного помилково справа наліво.

Датування. За формою написання ІС-подібної розімкненої **к** графіті датується в межах другої чверті XI – середини XV ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 2983 (табл. CCCXXXVII, 1)

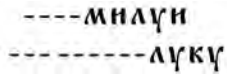
Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена. Збереглись окремі літери в одинадцяти рядках. В першому простежується склад **NO**, в другому – літера **N**, третьому – **AN**, четвертому – **Р**, п’ятому – **С**, шостому – **А**, сьомому – **И**, восьмому – **ПЄСТП**, дев’ятому – **АМ**, десятому **АN**, в одинадцятому не помітно жодної літери, в дванадцятому – вертикальна засічка та **И**.

Датування. За формою **а** з видовженою спинкою та прямолінійної **р** з петлею кутом вгору графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2984 (табл. CCCXXXVII, 2)

Ліва частина напису повністю знищена вибоями:

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

… [по]милуи … Луку.

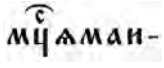
… помилуй … Луку.

Датування. За формою написання вертикальної дзеркальної ꙋ графіті датується в межах середини XII – кінця XV ст.

Категорія: молитвний напис.

Графіті № 2985 (табл. CCCXXXVIII, 1)

Закінчення напису пошкоджене обвалом тиньку:

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає наступним чином:

М(ѣ)с(а)ца маи[а]…

Місяця травня…

Датування. За формою написання **а** з видовженою спинкою графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2986 (табл. CCCXXXVIII, 2)

На поверхні стіни простежуються літери **АП**. Тиньк навколо них пошкоджений, тож вірогідно, перед нами фрагмент більшого за обсягом тексту.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 2987 (табл. CCCXXXVIII, 3)

На фресці помітні літери **МЦА**: скорочення слова **м**(ѣс**а**)ца '*місяця*'.

Датування. За формою написання дзеркальної **ц** графіті датується в межах середини XII – кінця XV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 2988 (табл. CCCXXXVIII, 4)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, збереглась щогла літери та склад **ОМО**. Текст реконструюється як слово [п]омо[ʒи] '*поможи*'.

Датування. За структурою формули графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитвний напис.

Графіті № 2989 (табл. CCCXXXVIII, 5)

На поверхні стіни простежуються літери **ІО**, які є текстовою частиною запису обчислення кількості проведених поминальних служб. За ними помітні три вертикальні засічки рахункової частини.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 2990 (табл. CCCXXXIX, 1)

Незважаючи пошкодження, майже всі складові простежуються добре:

Датування. За формою написання **б** з відкритою високою петлею, **д** з довгими ніжками та прямолінійної **р** з петлею кутом вгору графіті датується в межах останньої чверті XII – першої чверті XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 2991 (табл. CCCXXXIX, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Простежуються двадцять дев'ять вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від горизонтальної лінії. Закінчення рядка дугою вигинається вгору.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

I.28. ***Личкувальний розчин південної грані східного восьмигранного стовпа приділа св. Георгія Великомученика****

Ділянка личкувального розчину стовпа розчищена від олійної фарби, стан її збереження доволі добрий. Тут виявлене одне графіті, № 2992 (табл. CCCXL).

Графіті № 2992 (табл. CCCXLI, 1)

На поверхні стіни прокреслений знак у вигляді вертикальної риски з розширенням верхньої частини у вигляді трикутника. Від середини вгору до вершини прокреслена округла лінія.

Датування. За формою прорізів, виконаних по вогкому розчину, графіті датується другим десятиліттям XI ст.

Категорія: емблеми.

I.29. ***Личкувальний розчин південно-східної грані східного восьмигранного стовпа приділа св. Георгія Великомученика***

Невелика ділянка личкувального розчину стовпа розчищена від олійної фарби, стан її збереження добрий. Між рядами плінфи виявлене одне графіті, № 2993 (табл. CCCXL).

Графіті № 2993 (табл. CCCXLI, 2)

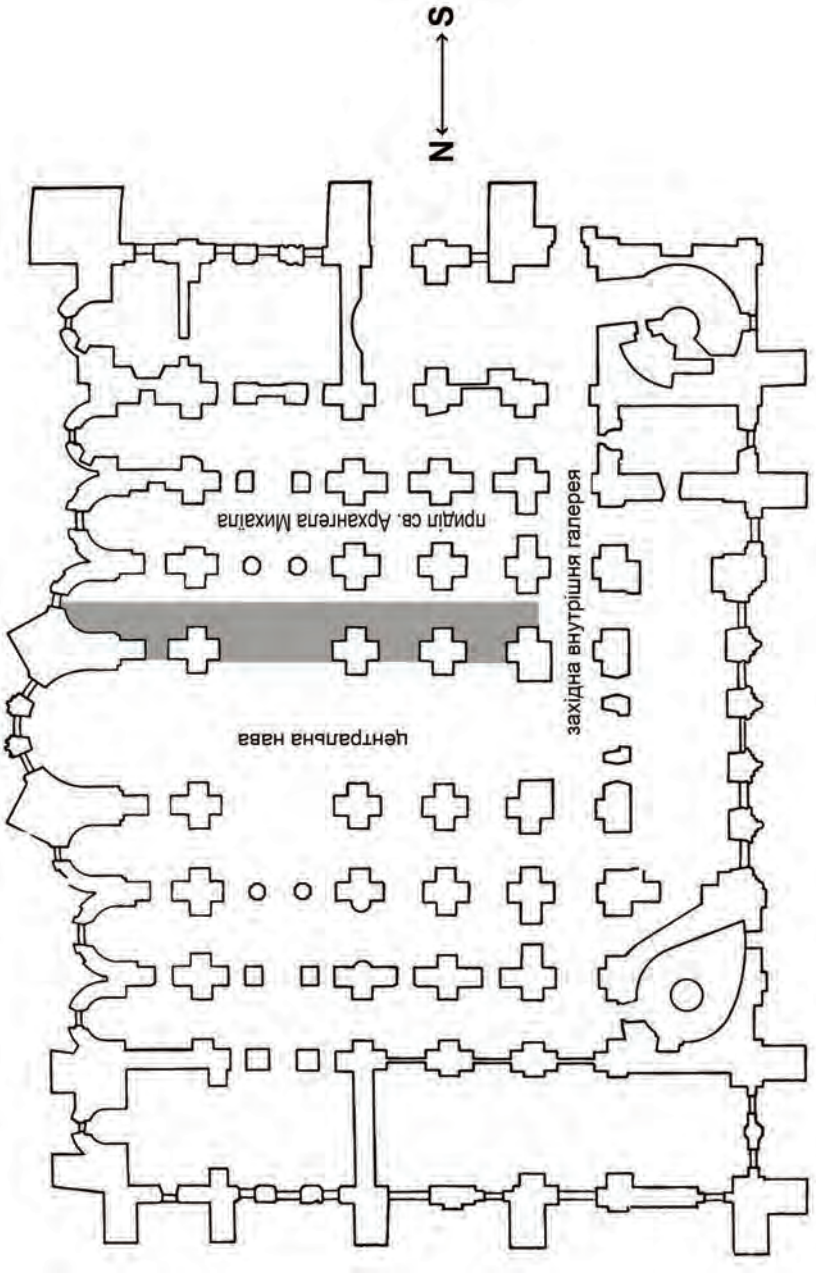
На стіні простежується малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. Форма прорізів, виконаних по вогкому тиньку, дозволяє датувати графіті в межах другого десятиліття XI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

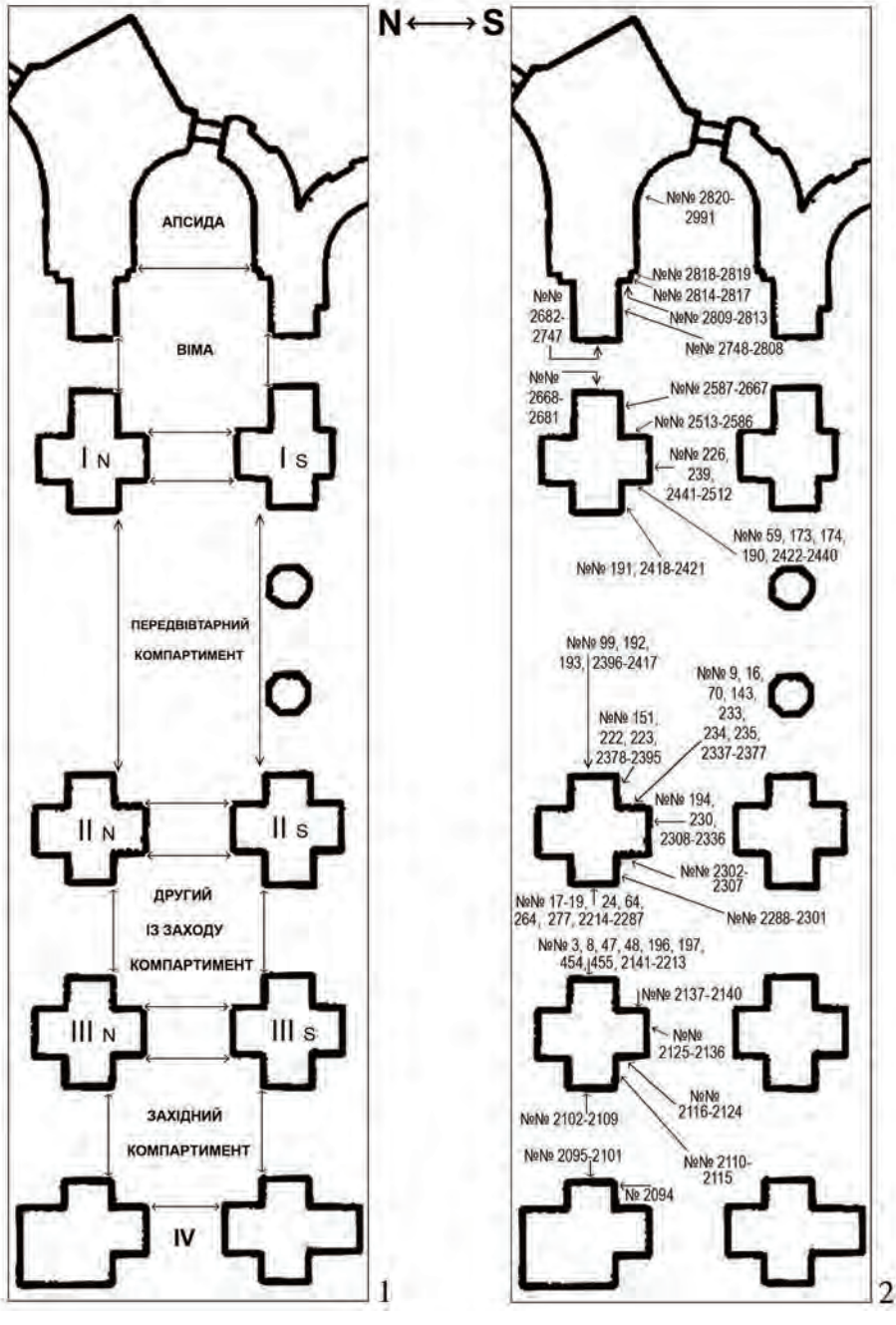
---

* На момент планомірних досліджень в Георгіївському приділі ці ділянки личкувального розчину залишались нам недоступними, тому графіті до першої частини „Корпусу" не увійшли.

Таблиця І

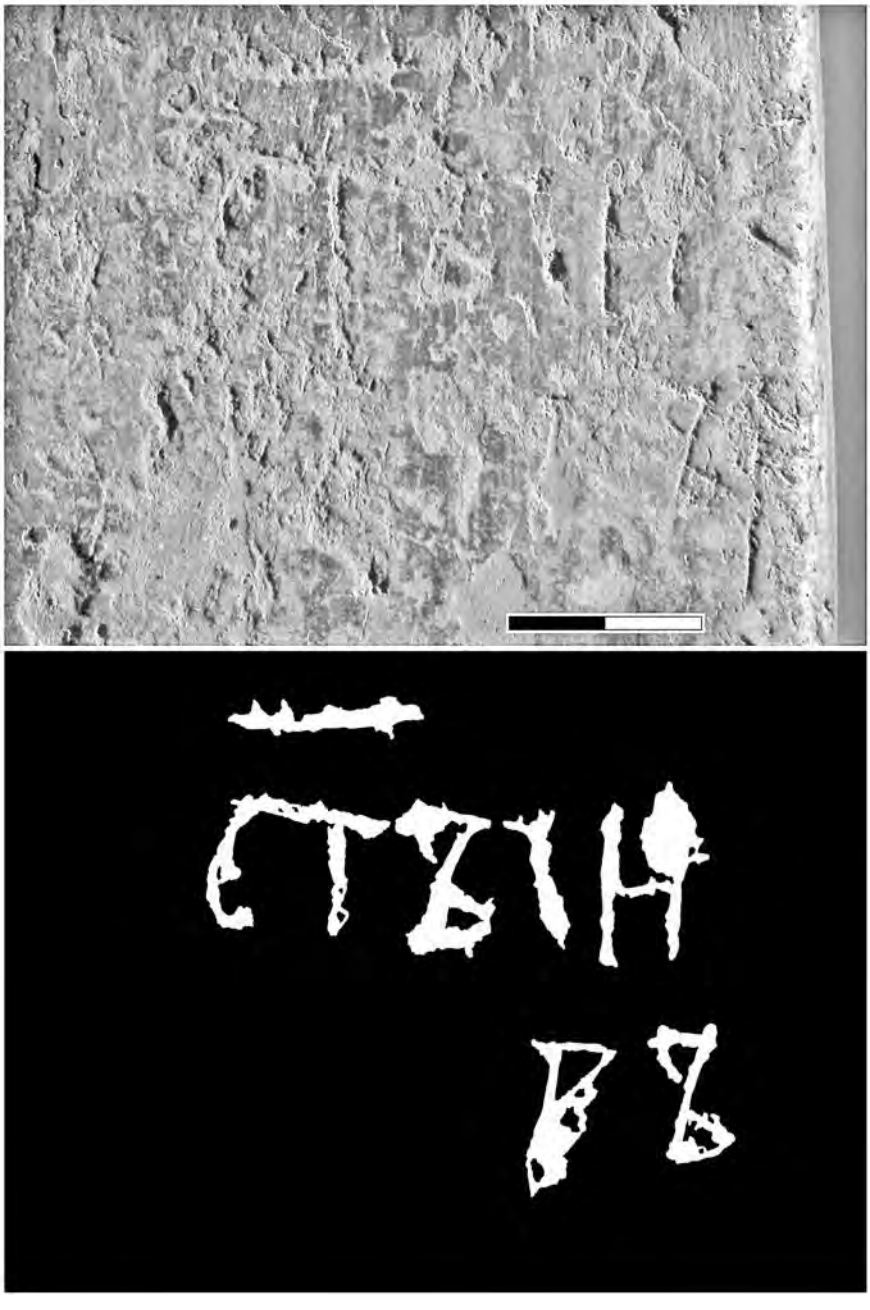
План першого поверху Софії Київської із позначенням архітектурного об'єму досліджуваної ділянки.

Таблиця II

1 – план приділа свв. Іоакима та Анни з позначенням його архітектурних об'ємів. *Умовні позначення*: I n – перший від вівтаря північний хрещатий стовп; I s – перший від вівтаря південний хрещатий стовп; II n – другий від вівтаря північний хрещатий стовп; II s – другий від вівтаря південний хрещатий стовп; III n – третій від вівтаря північний хрещатий стовп; III s – третій від вівтаря південний хрещатий стовп; IV – перехід до західної внутрішньої галереї.

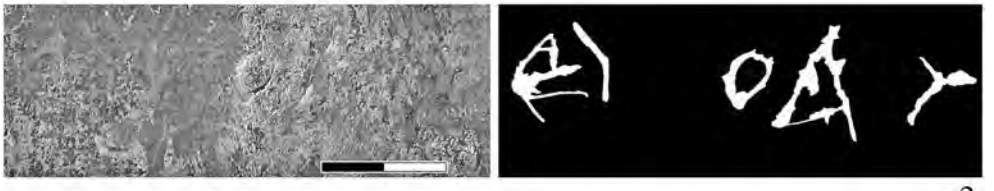
2 – план приділа свв. Іоакима та Анни зі схемою розташування графіті.

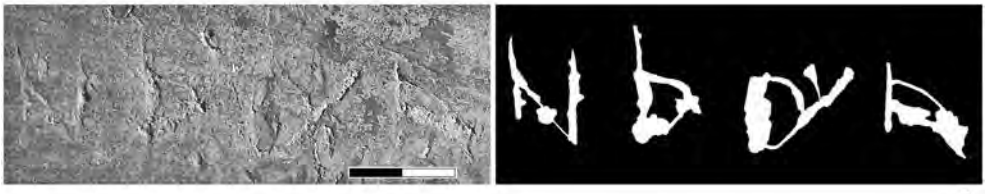
Таблиця III
Фото та прорис графіті № 2094.

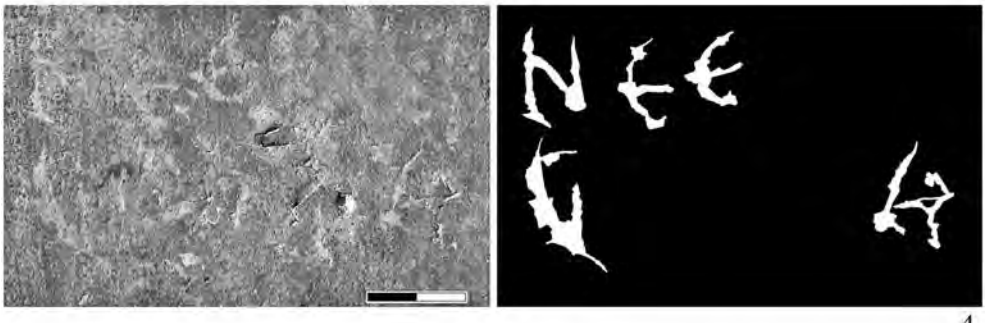
1

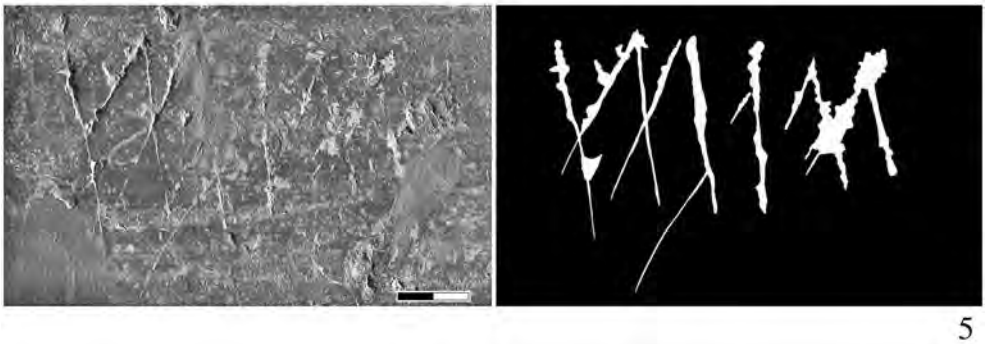
2

3

4

5

Таблиця IV

Фото та прорис графіті: **1** – № 2095, **2** – № 2096, **3** – № 2097, **4** – № 2098, **5** – № 2099.

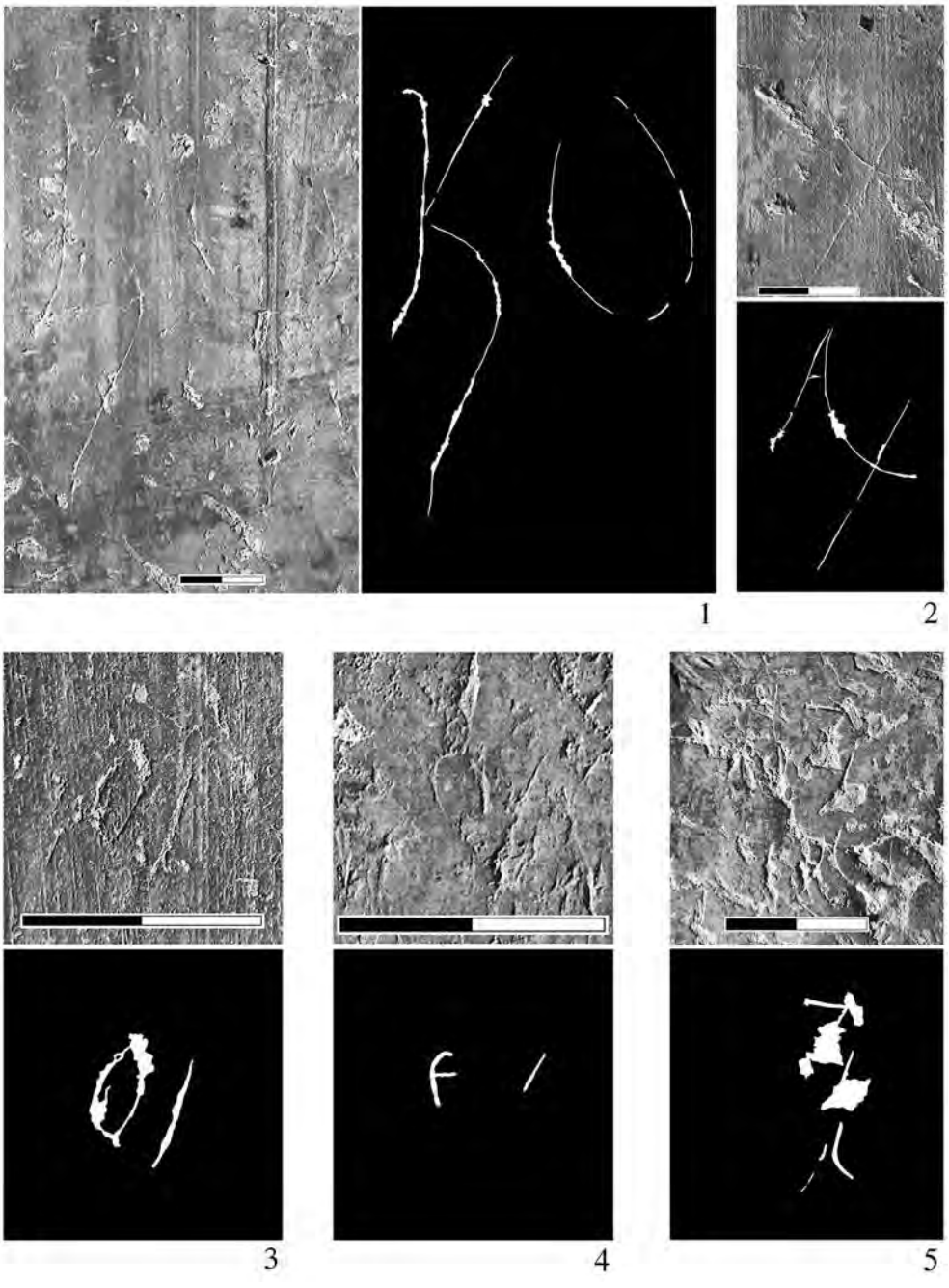

1

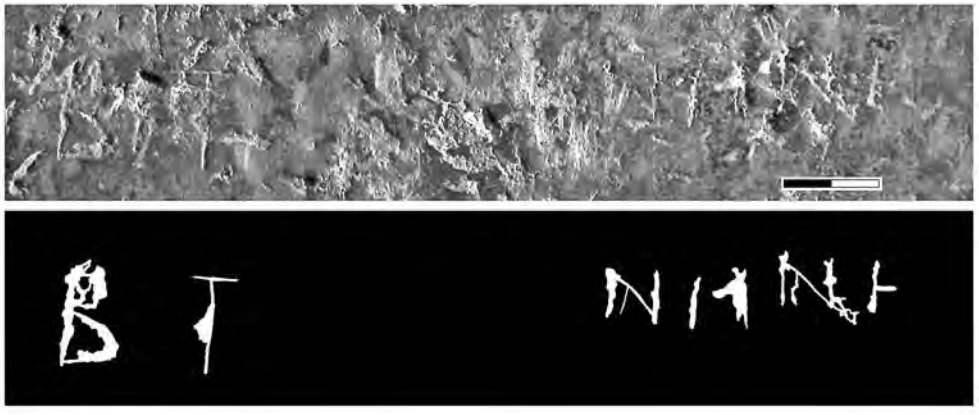
2

Таблиця V
Фото та прорис графіті: **1** – № 2100, **2** – № 2101.

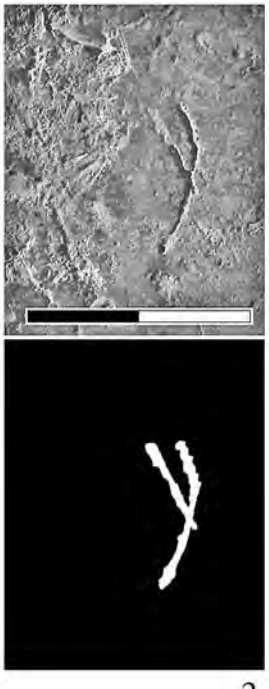

Таблиця VI

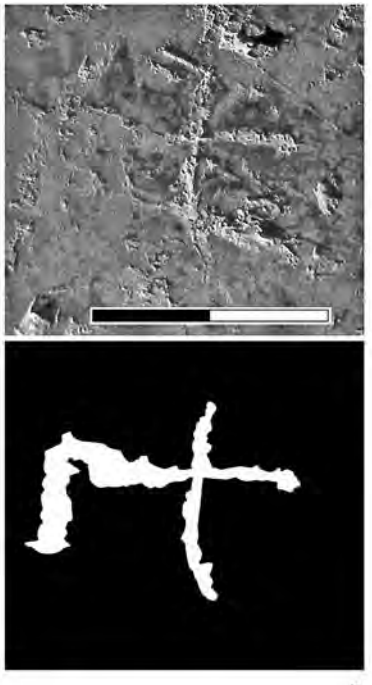
Фото та прорис графіті: **1** – № 2102, **2** – № 2103, **3** – № 2104, **4** – № 2105, **5** – № 2106.

1

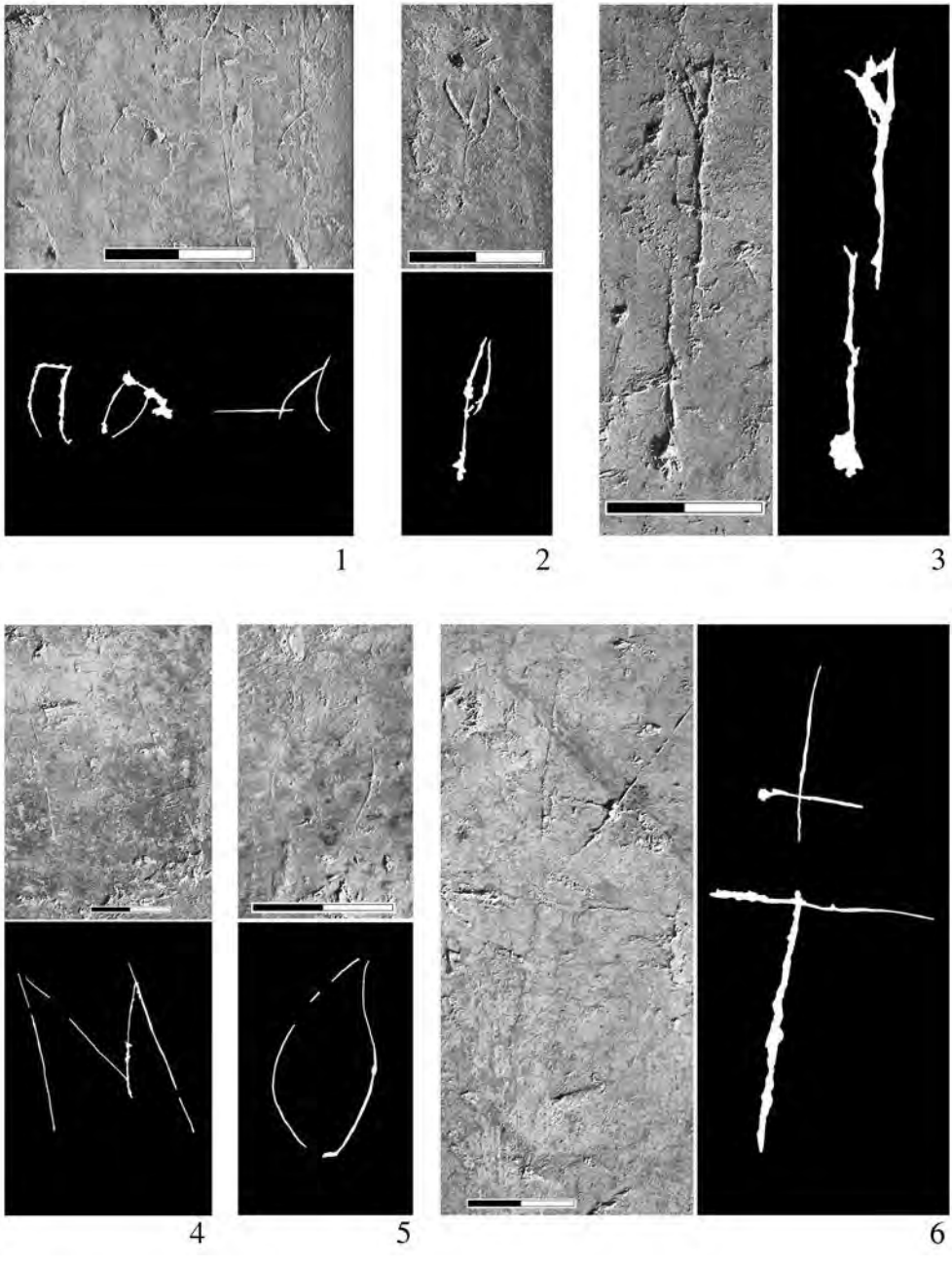

2

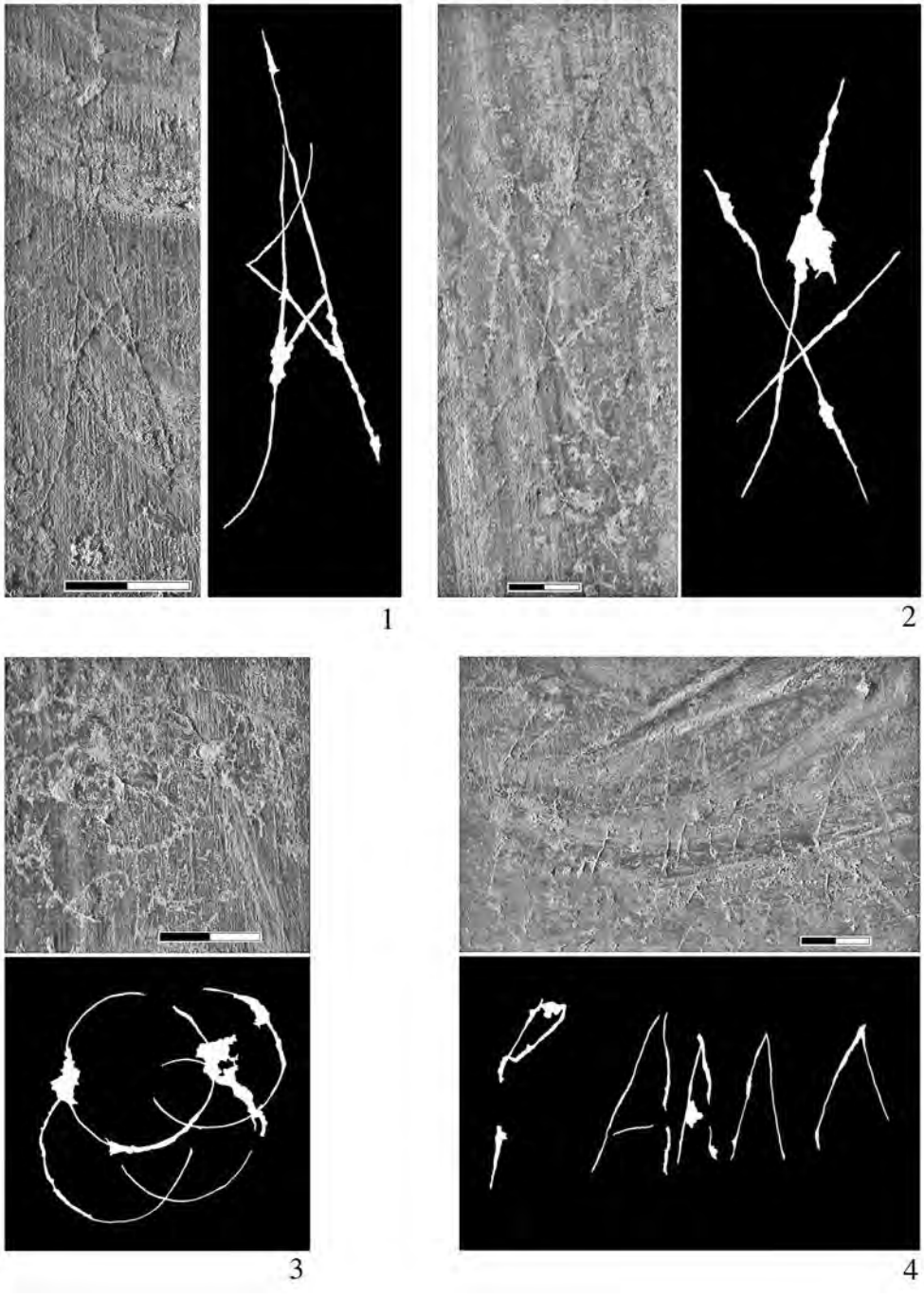
3

Таблиця VII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2107, **2** – № 2108, **3** – № 2109.

Таблиця VIII

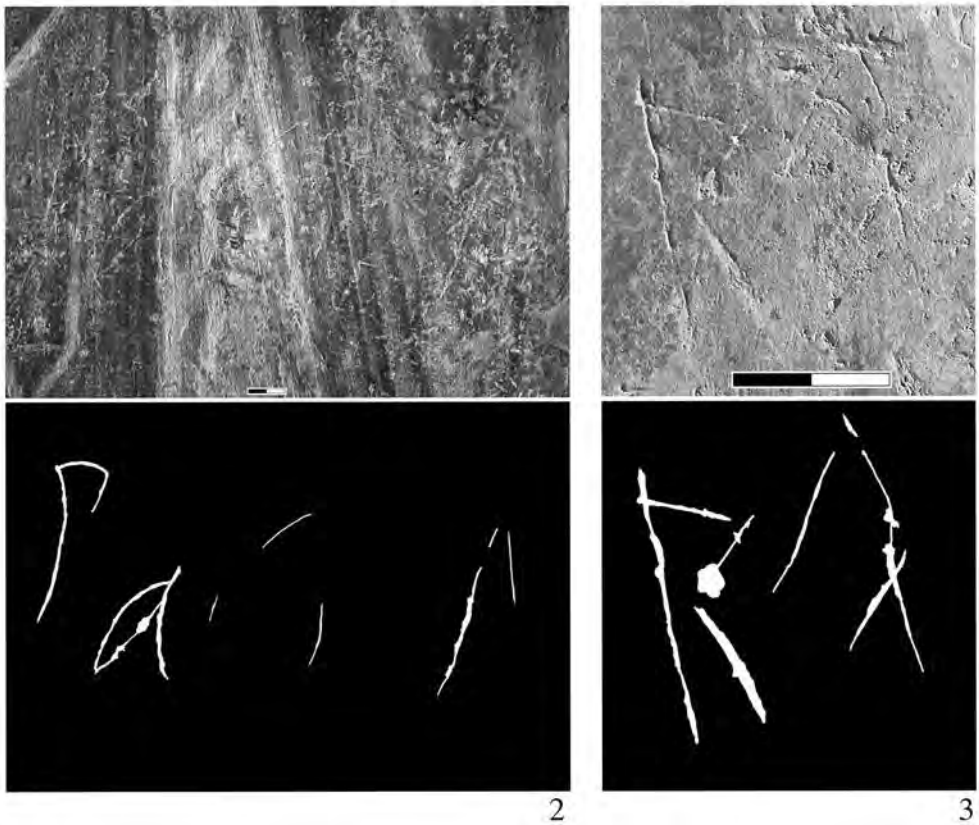
Фото та прорис графіті: **1** – № 2110, **2** – № 2111, **3** – № 2112, **4** – № 2113, **5** – № 2114, **6** – № 2115.

Таблиця IX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2116, **2** – № 2117, **3** – № 2118, **4** – № 2119.

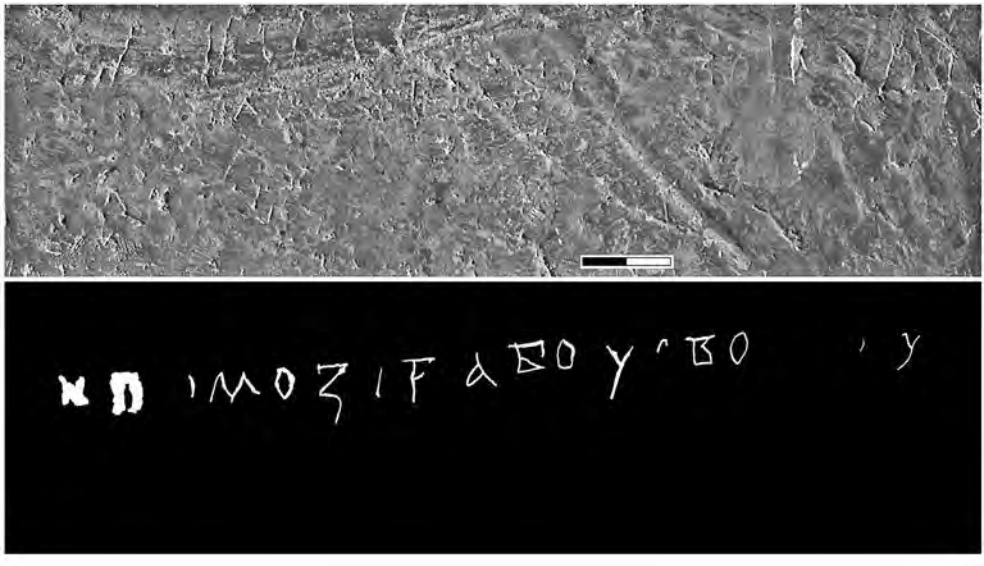

1

2 3

Таблиця X
Фото та прорис графіті: **1** – № 2120, **2** – № 2121, **3** – № 2122.

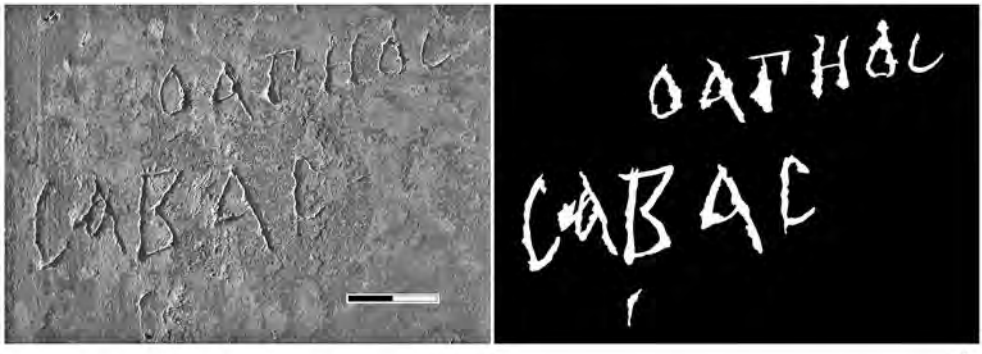

1

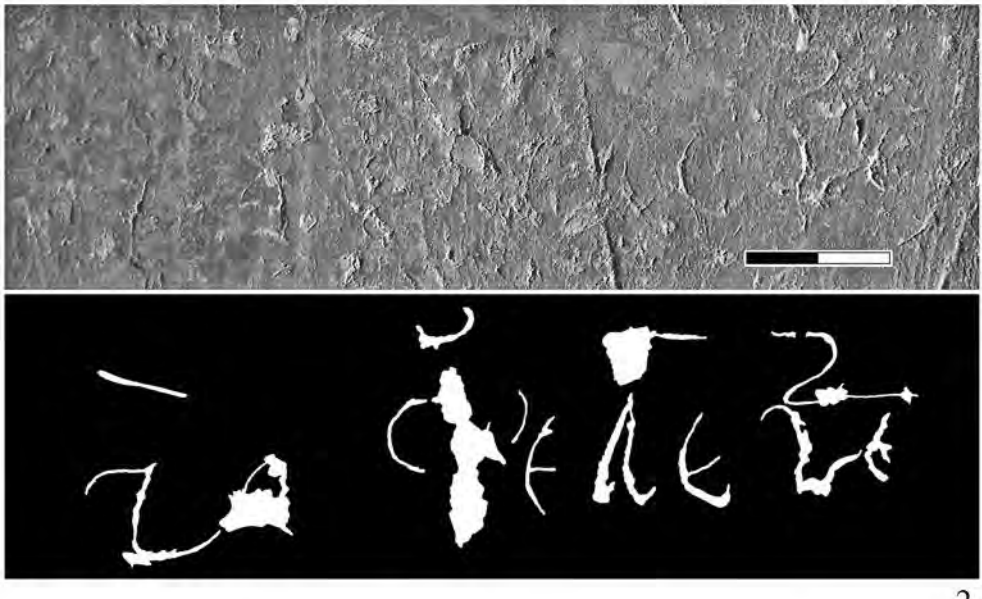

2

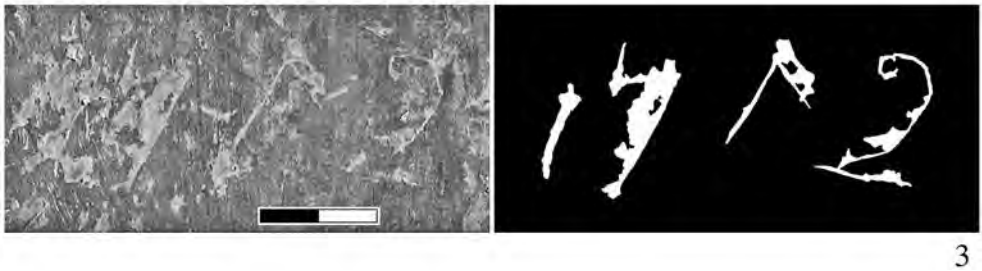
Таблиця XI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2123, **2** – № 2124.

1

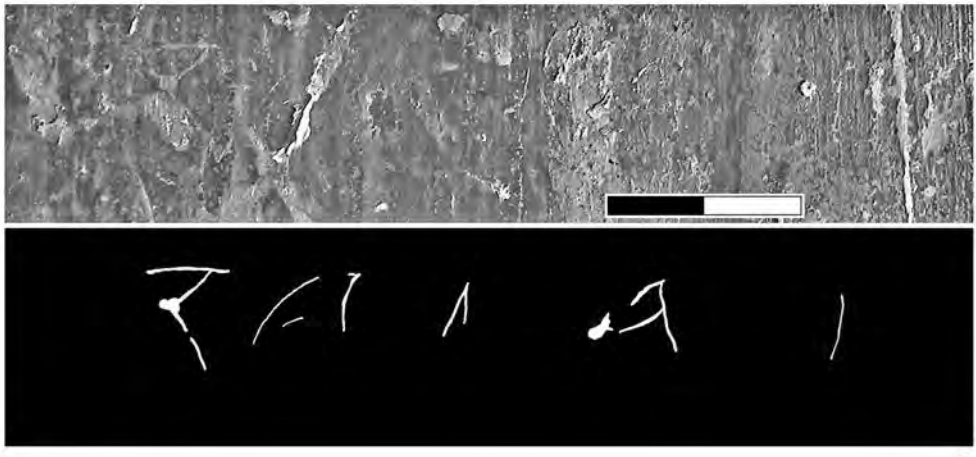

2

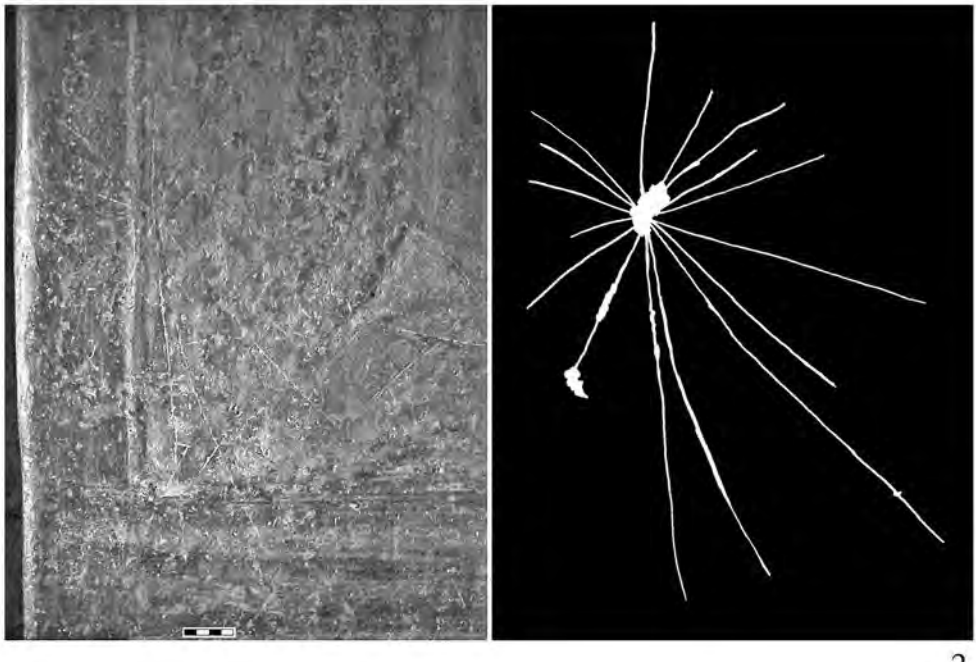

3

Таблиця XII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2125, **2** – № 2126, **3** – № 2127.

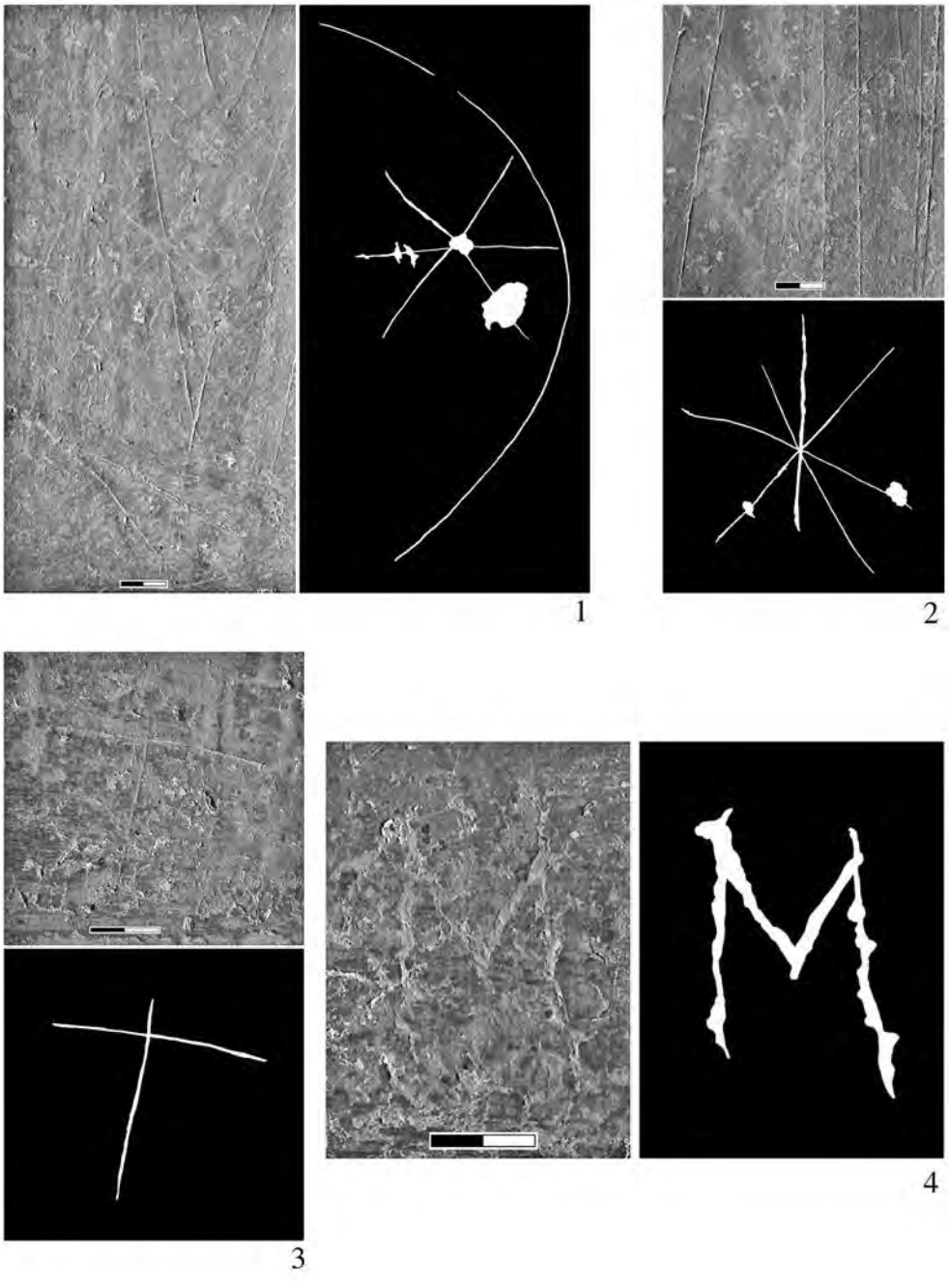

1

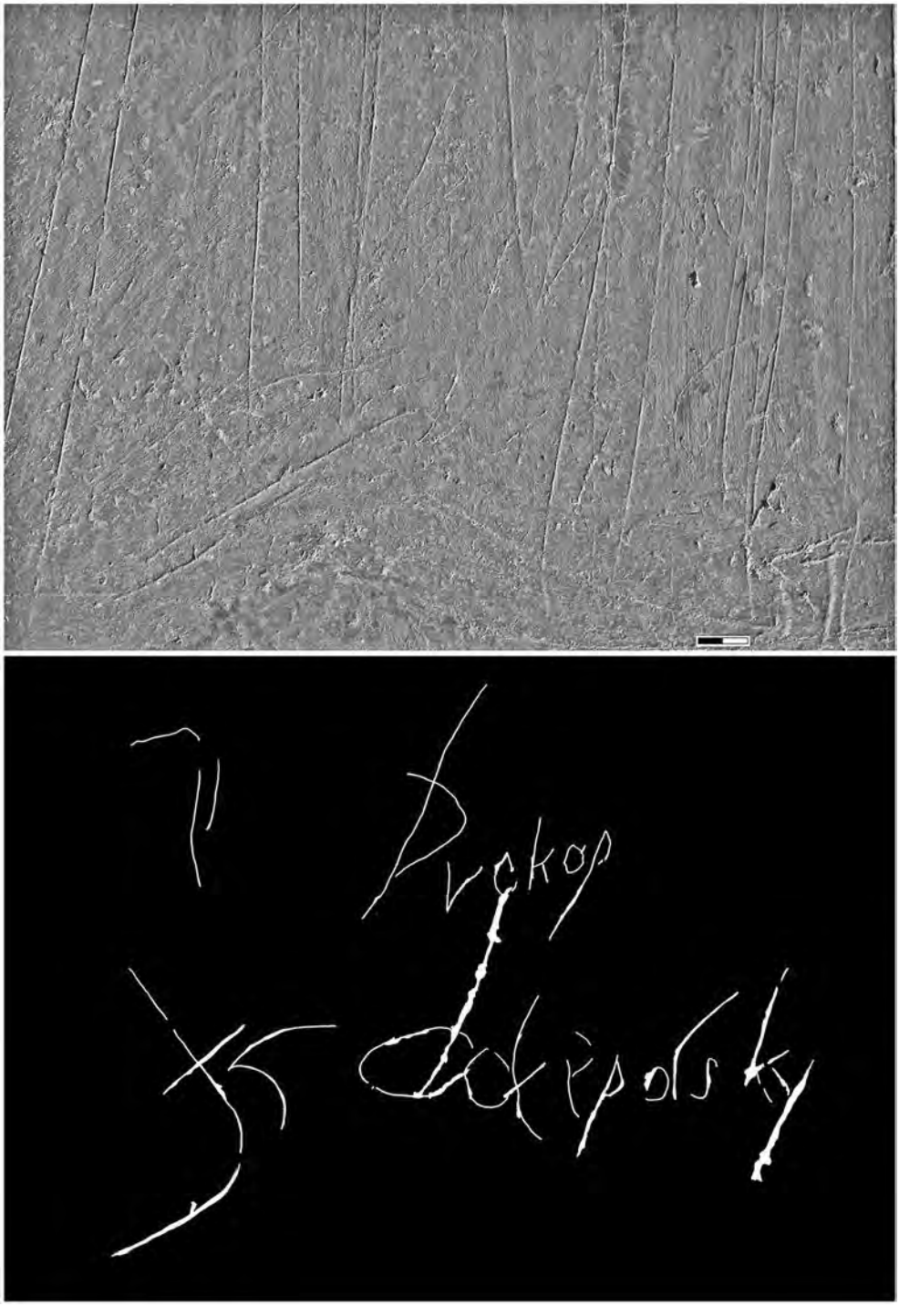
2

Таблиця XIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2128, **2** – № 2129.

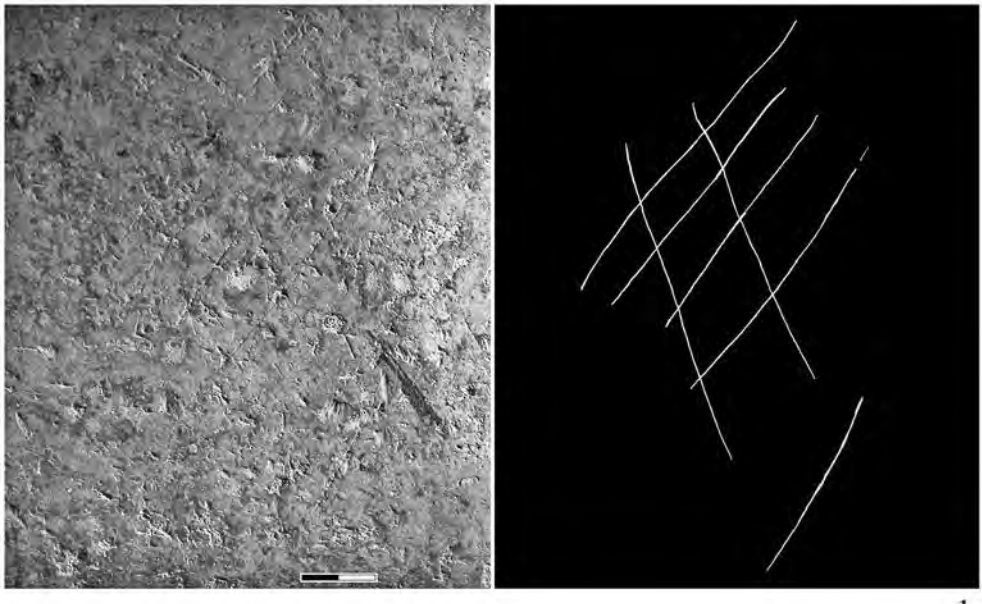

Таблиця XIV

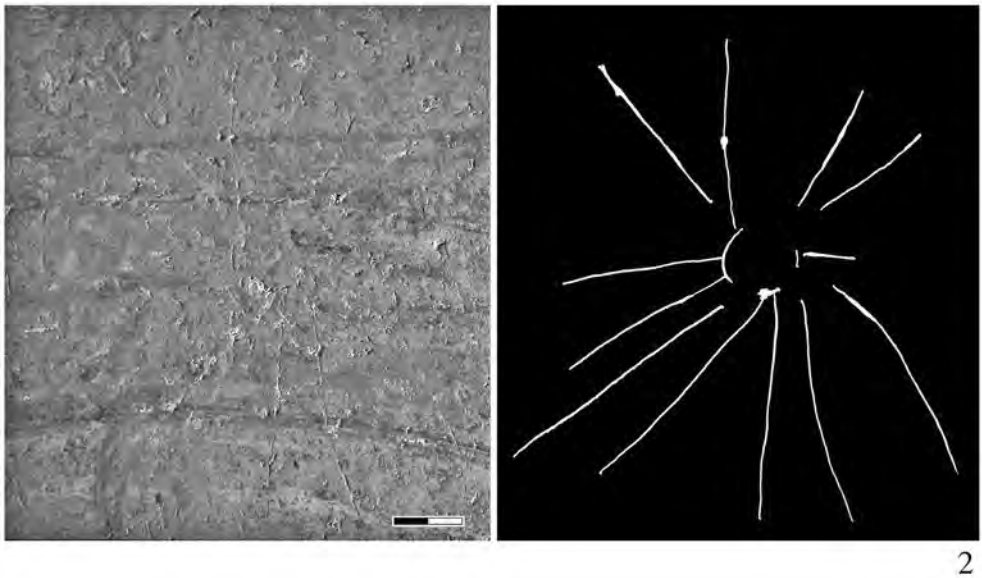
Фото та прорис графіті: **1** – № 2130, **2** – № 2131, **3** – № 2132, **4** – № 2133.

Таблиця XV
Фото та прорис графіті № 2134.

1

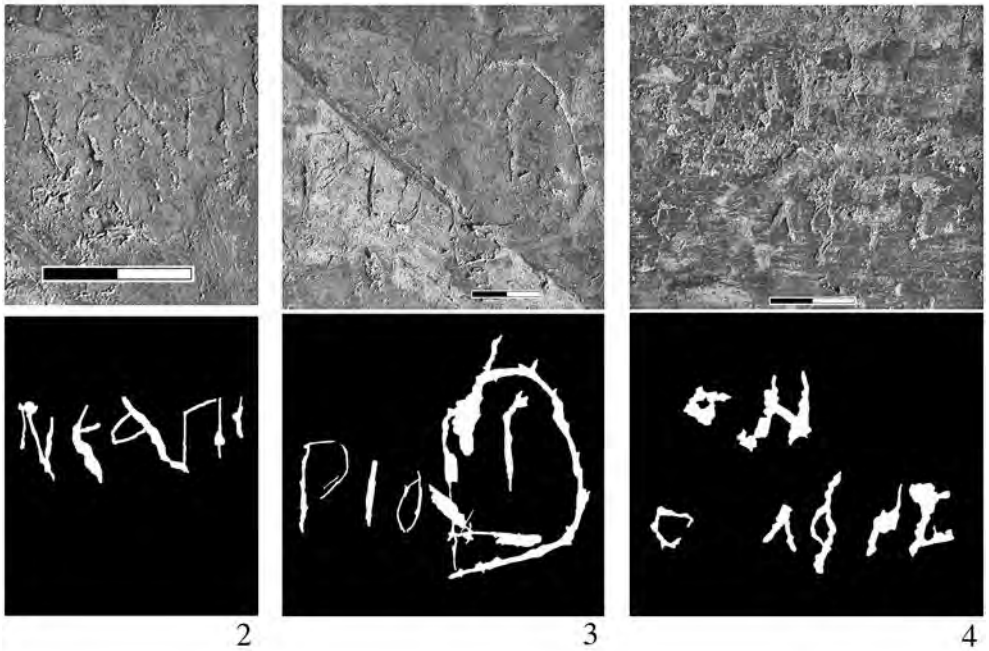

2

Таблиця XVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2135, **2** – № 2136.

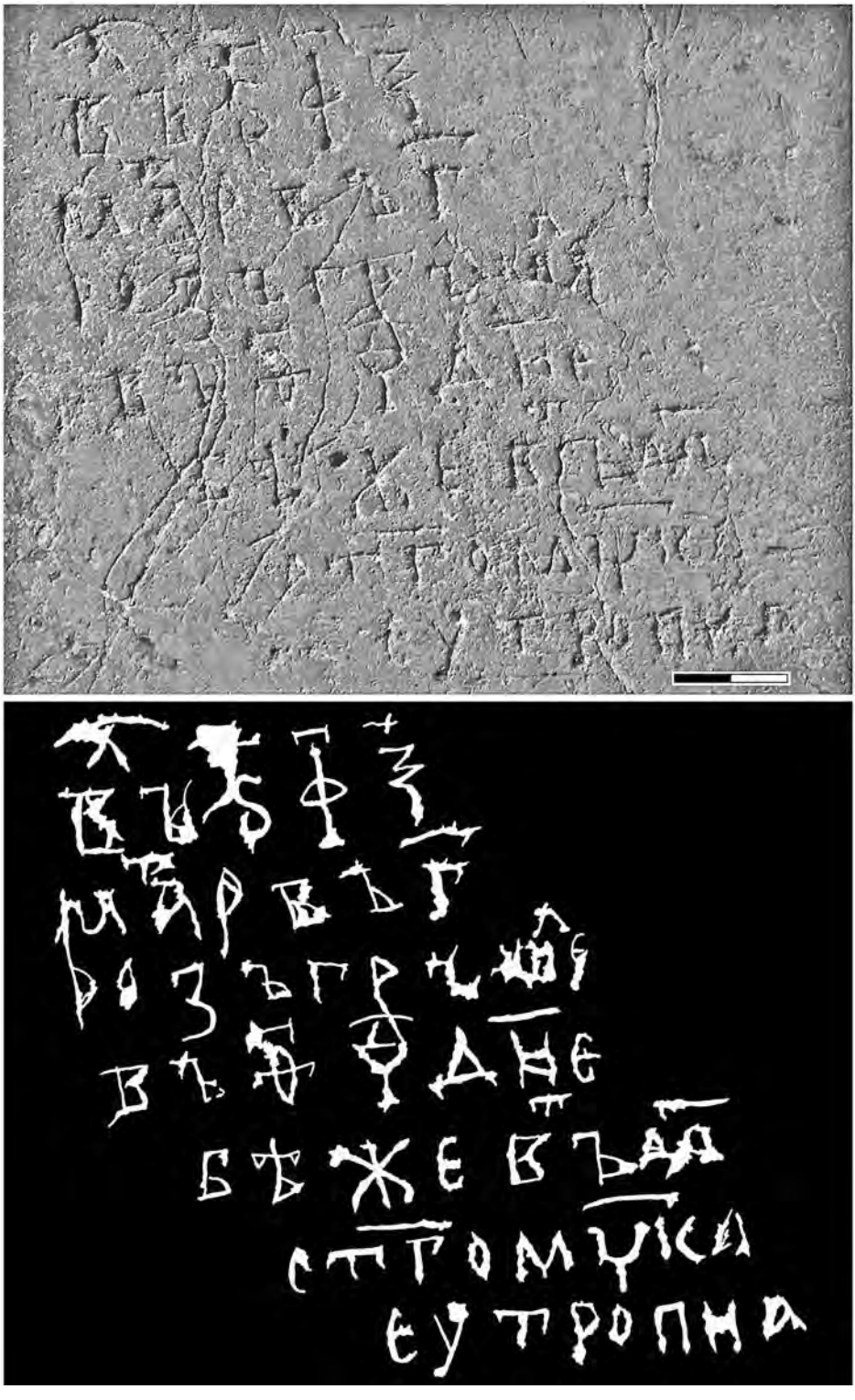

1

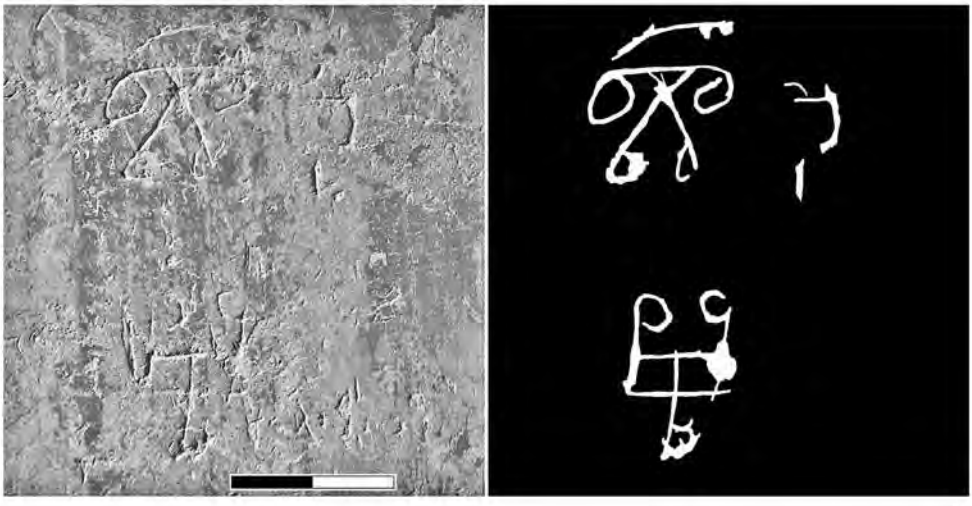
2 3 4

Таблиця XVII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2137, **2** – № 2138, **3** – № 2139, **4** – № 2140.

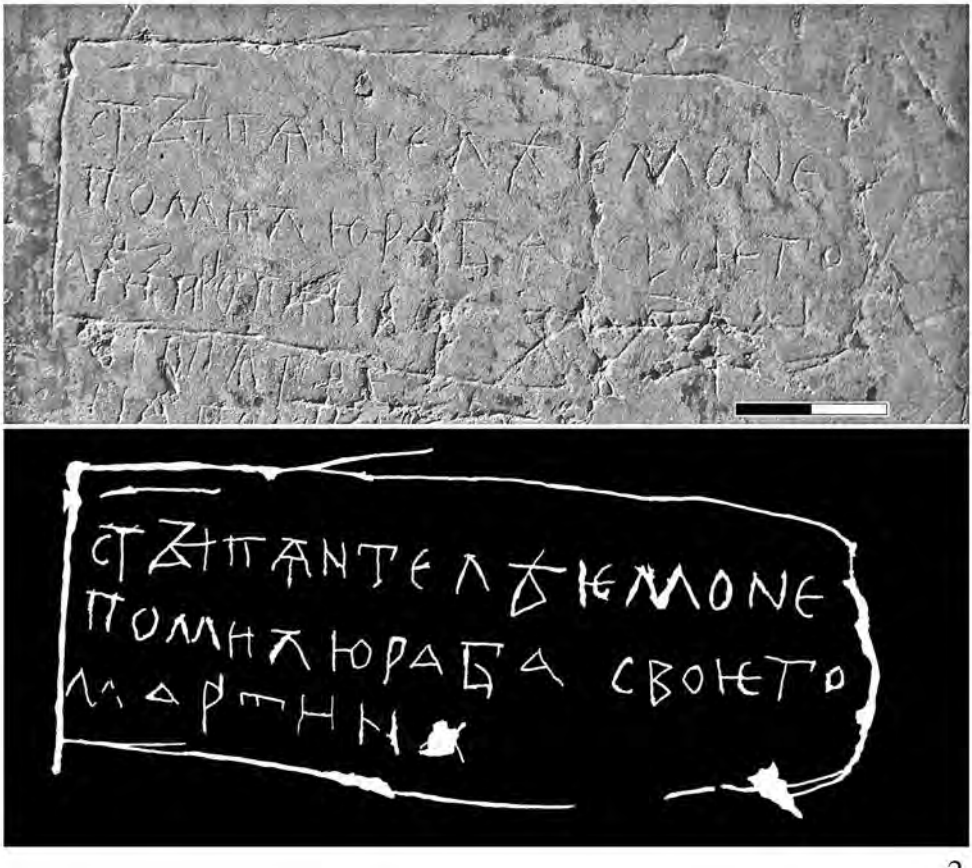

Таблиця XVIII
Фото та прорис графіті № 3.

Таблиця XIX
Фото та прорис графіті № 8.

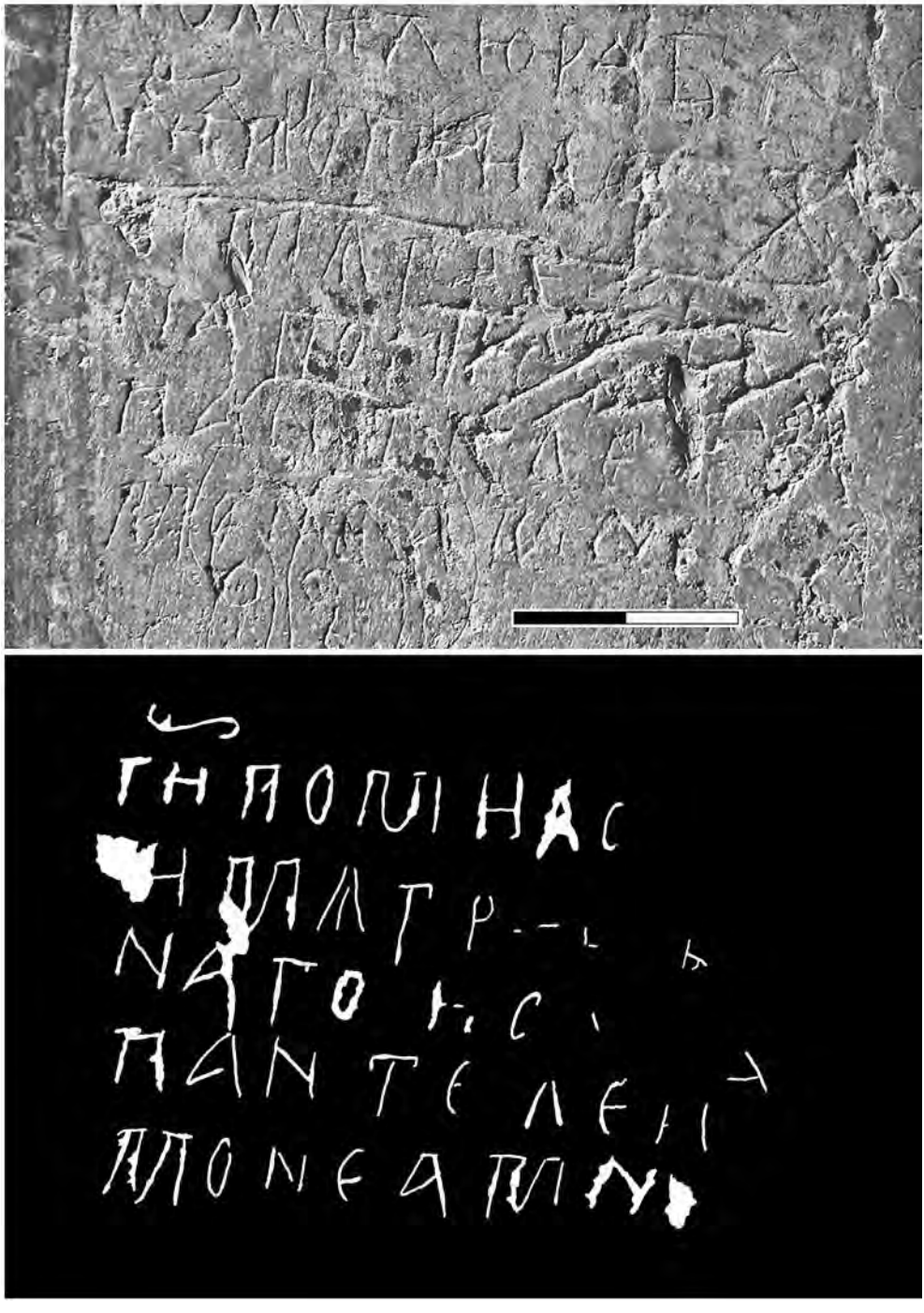

1

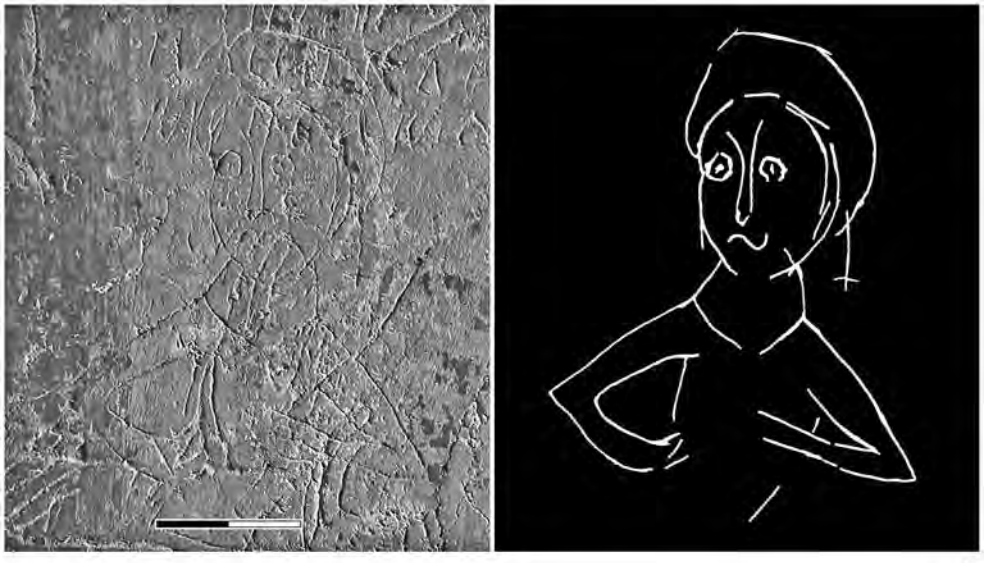

2

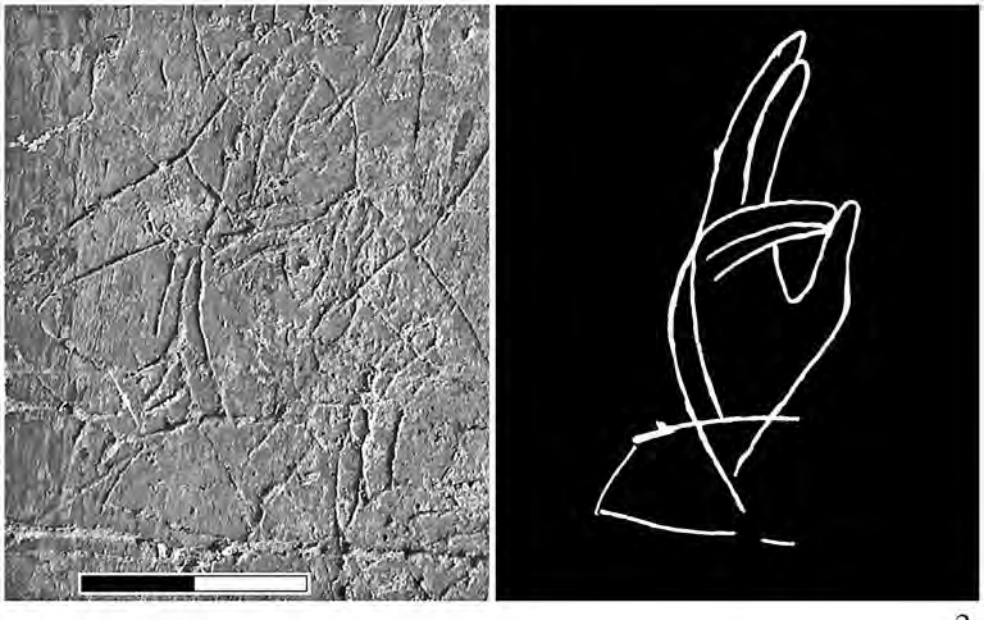
Таблиця XX
Фото та прорис графіті: **1** – № 8а, **2** – № 47.

Таблиця XXI
Фото та прорис графіті № 48.

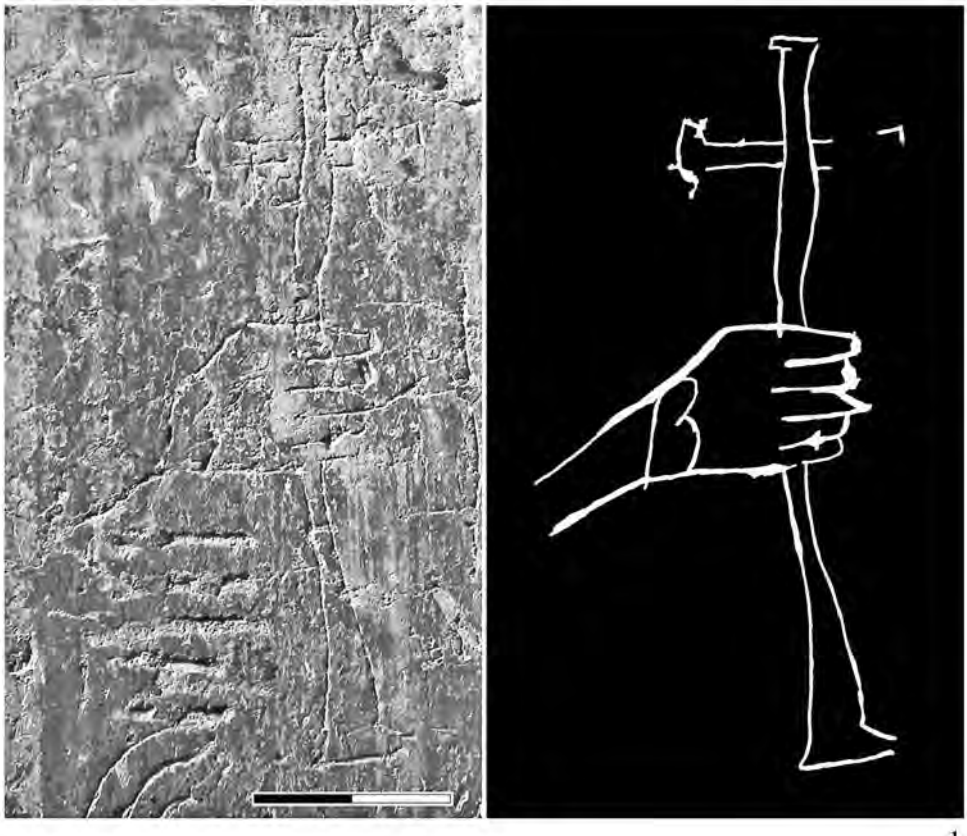

1

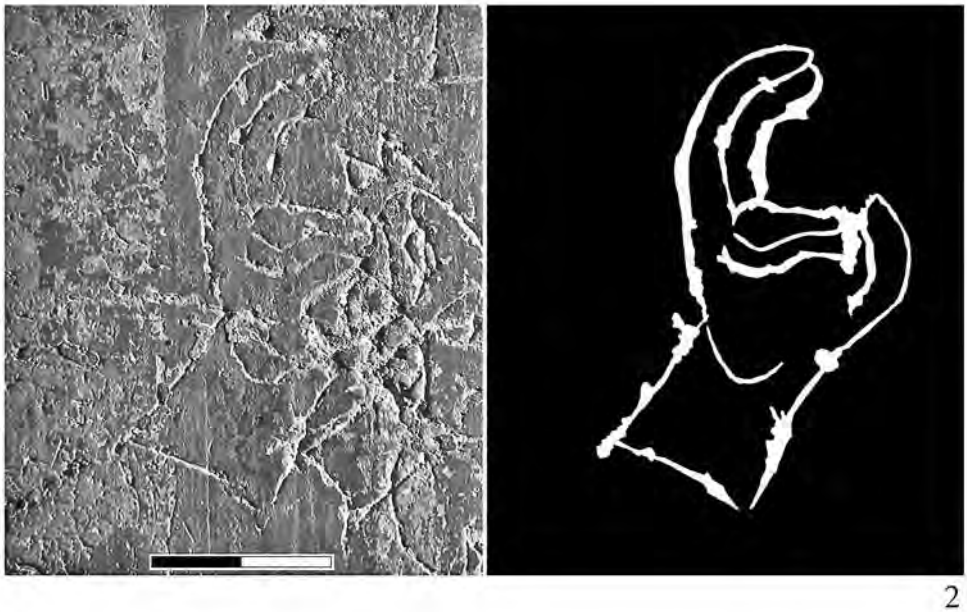

2

Таблиця XXII
Фото та прорис графіті: **1** – № 48а, **2** – № 48б.

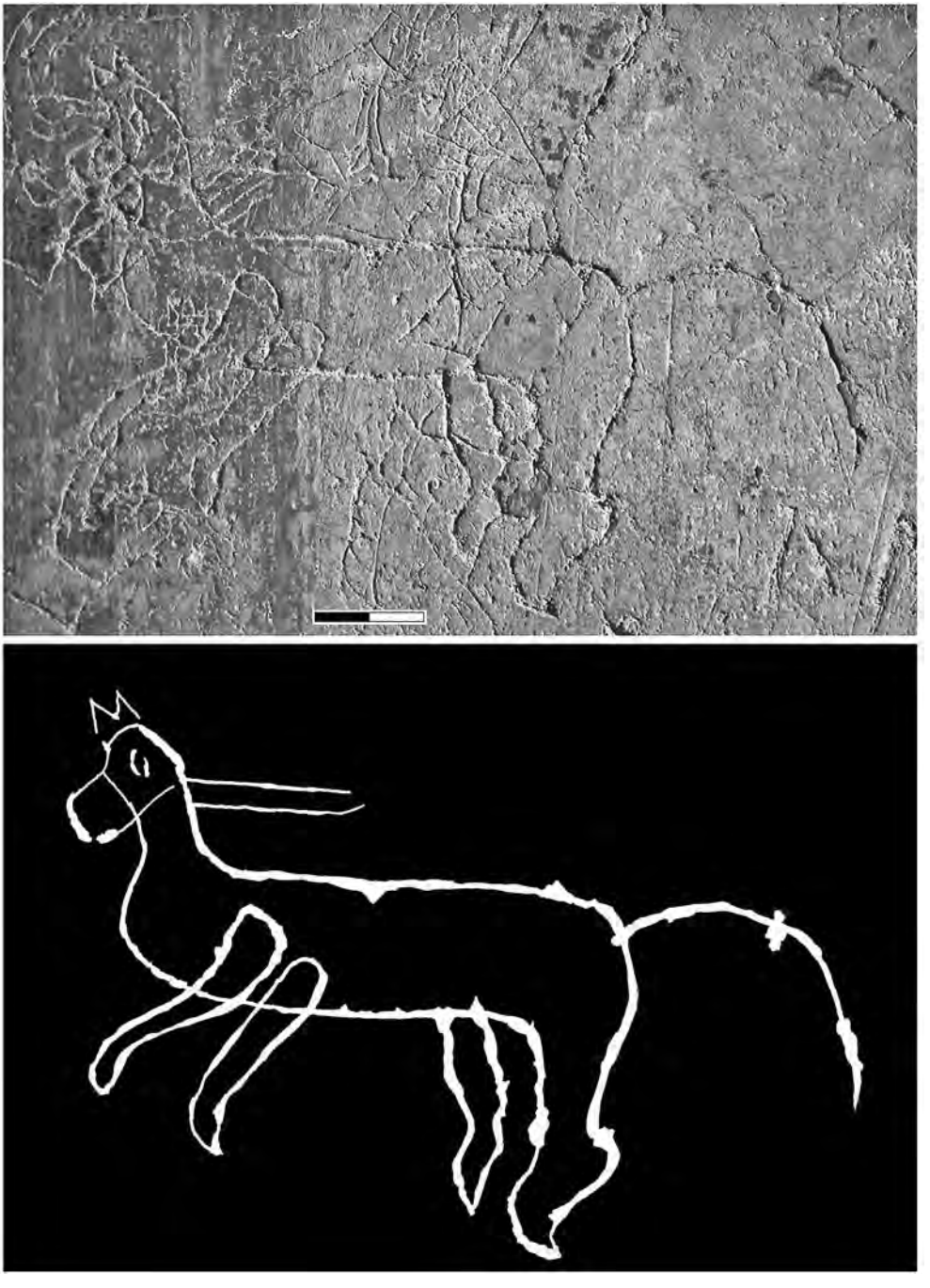

1

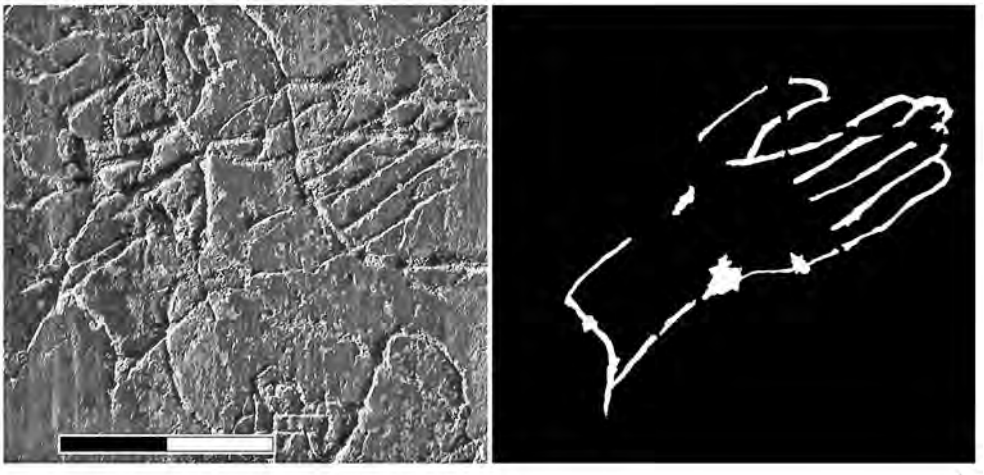

2

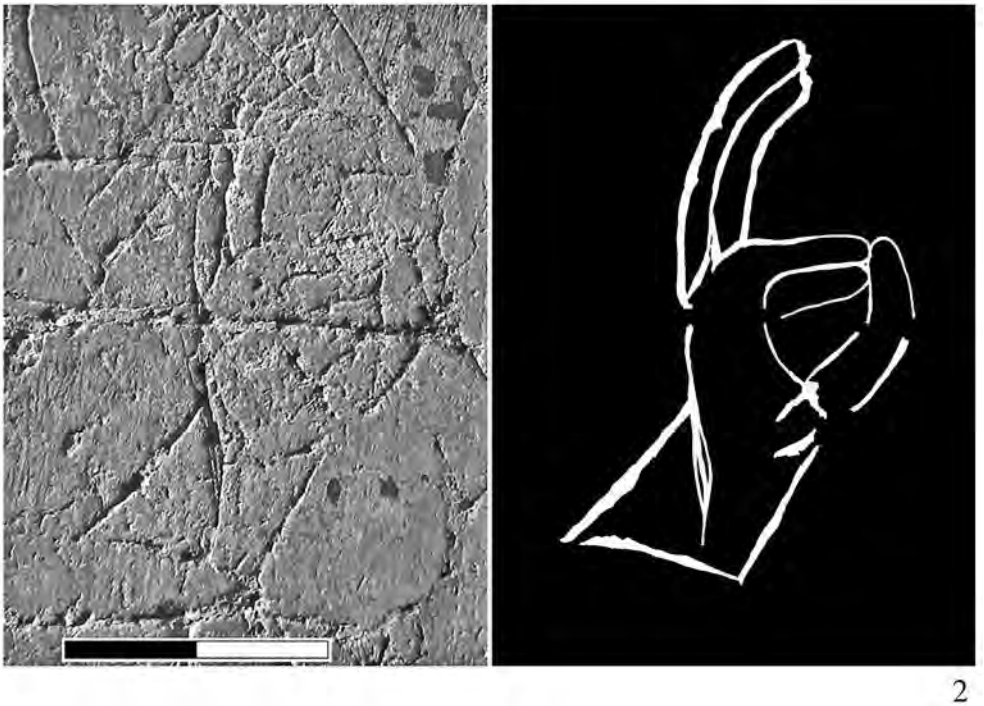
Таблиця XXIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 48в, **2** – № 48г.

Таблиця XXIV
Фото та прорис графіті № 48д.

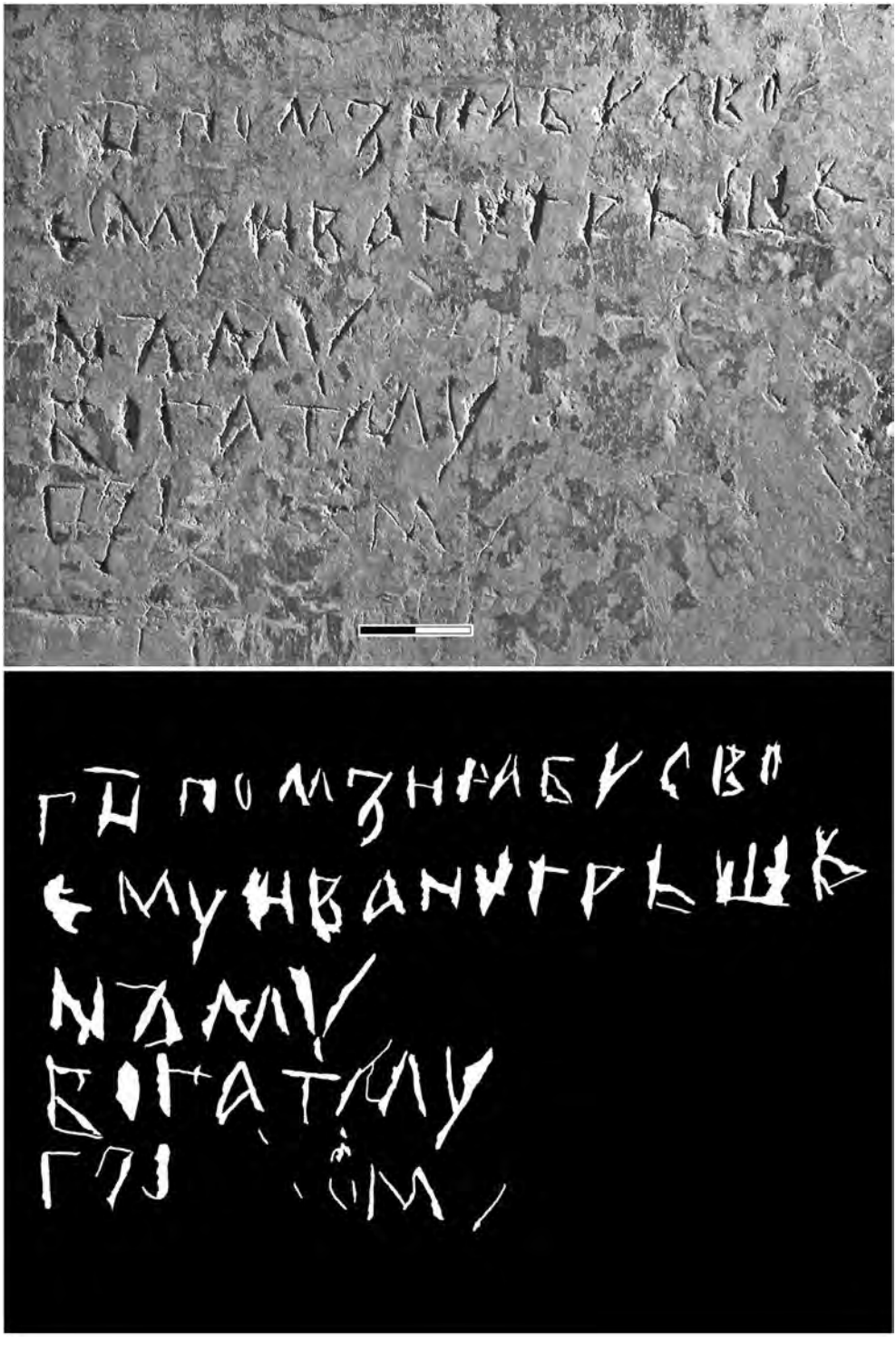

1

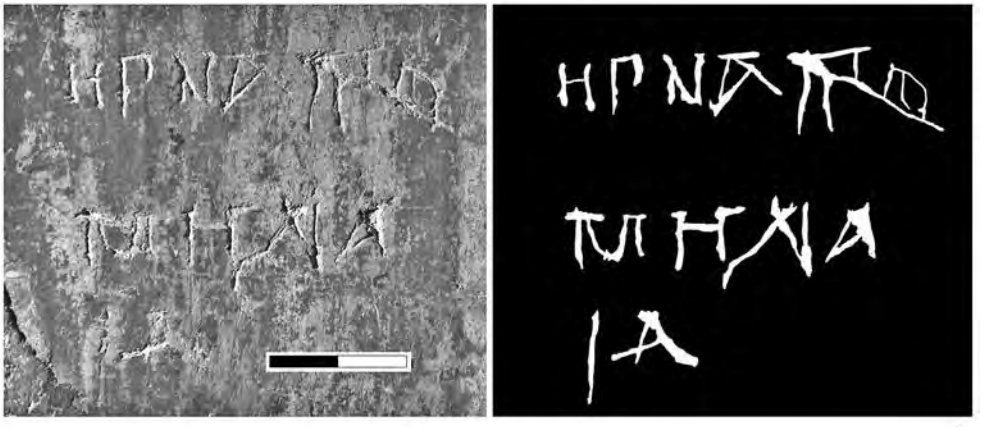

2

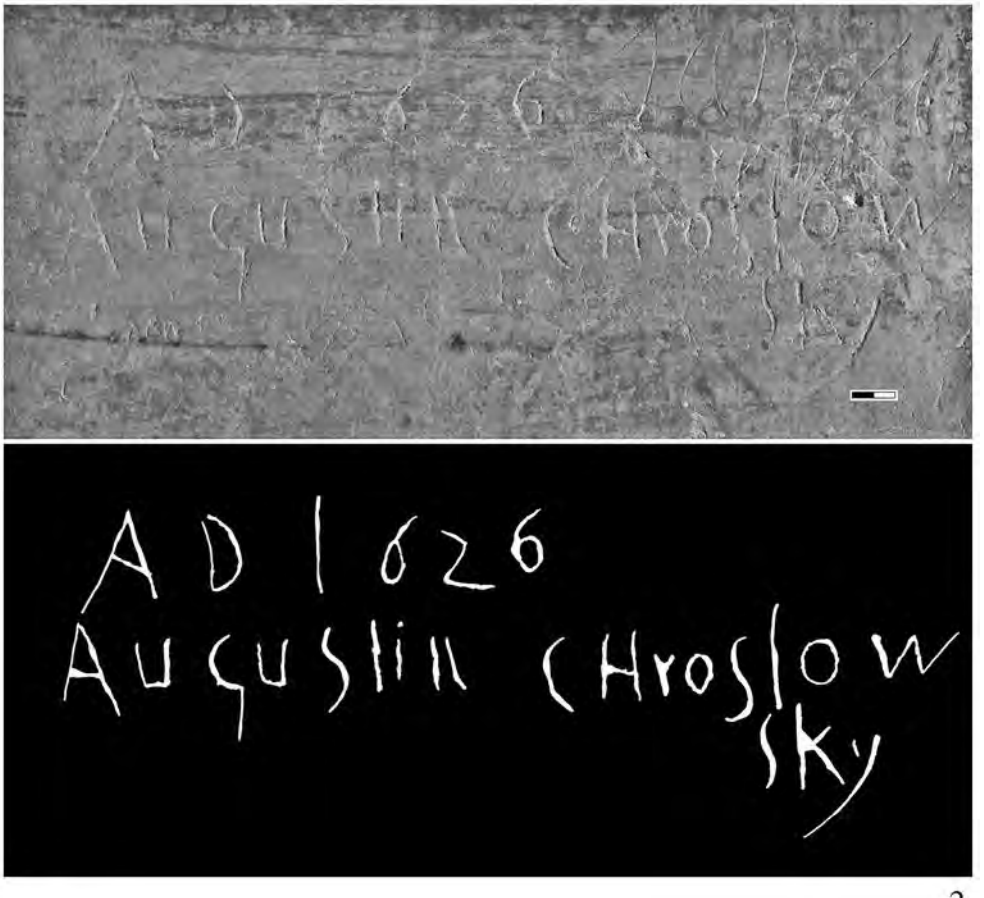
Таблиця XXV
Фото та прорис графіті: **1** – № 48е, **2** – № 48є.

Таблиця XXVI
Фото та прорис графіті № 196.

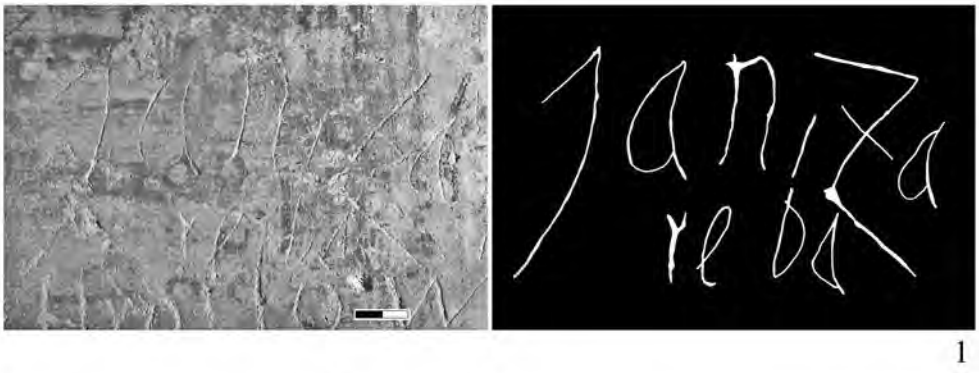

1

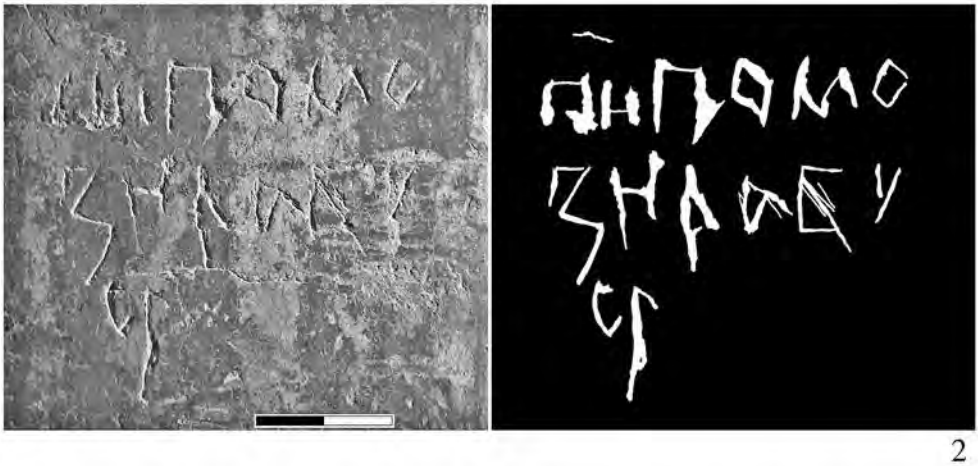

2

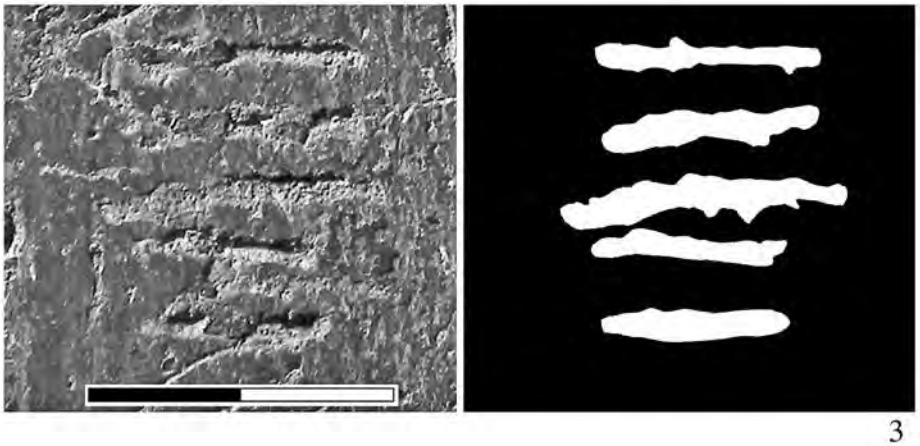
Таблиця XXVII
Фото та прорис графіті: **1** – № 197, **2** – № 454.

1

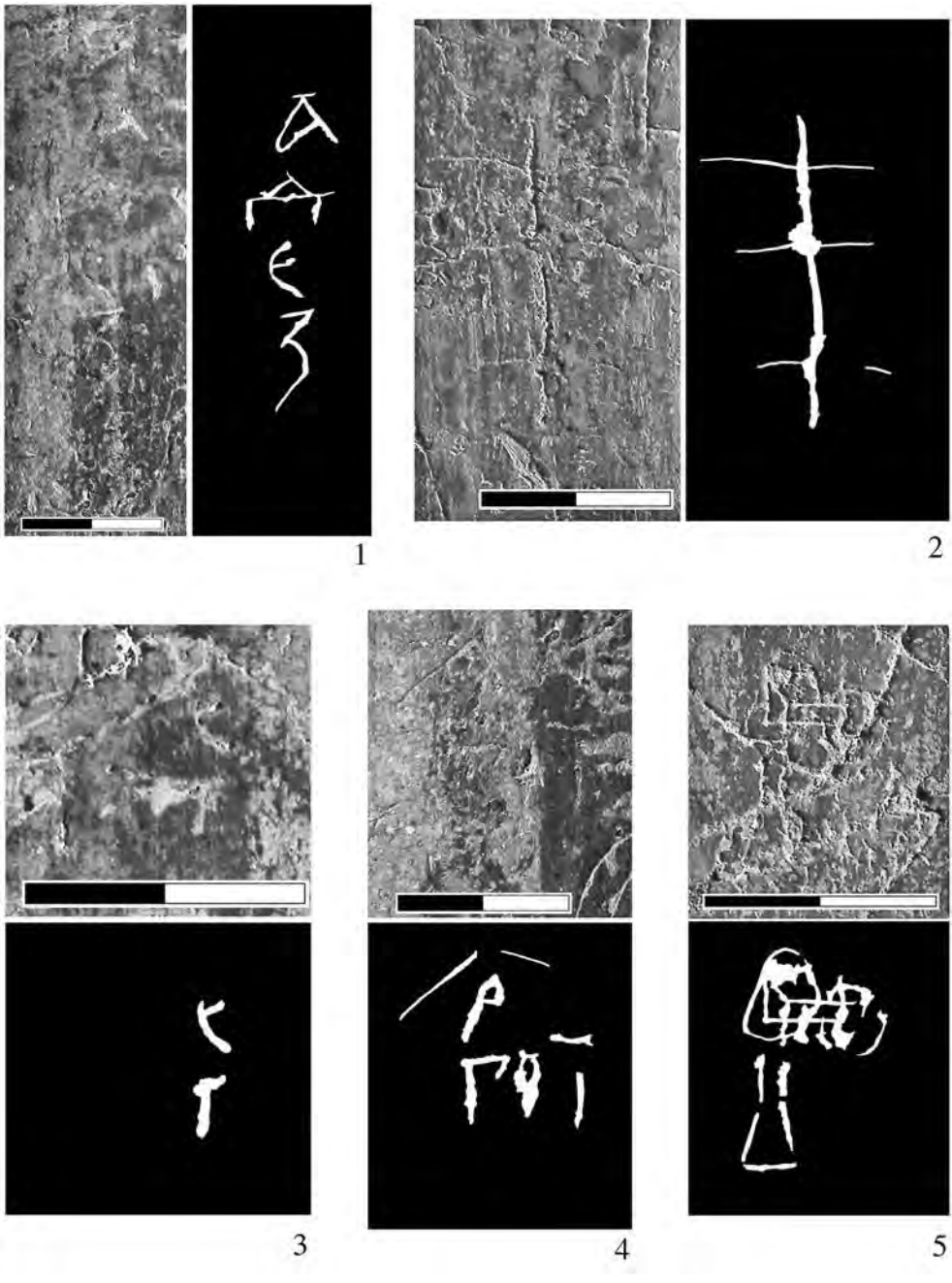

2

3

Таблиця XXVIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 455, **2** – № 2141, **3** – № 2142.

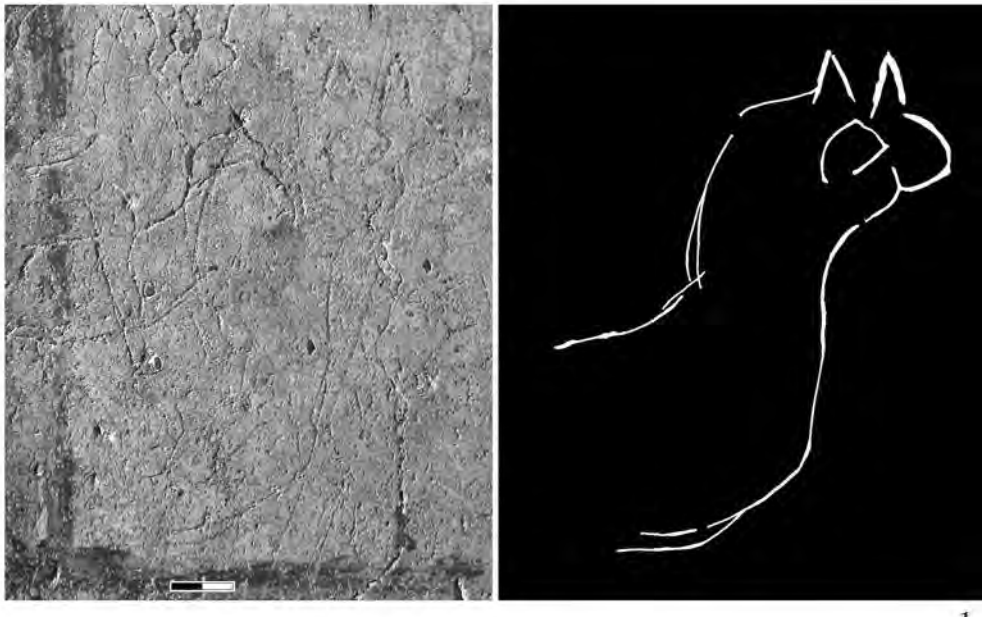

Таблиця XXIX

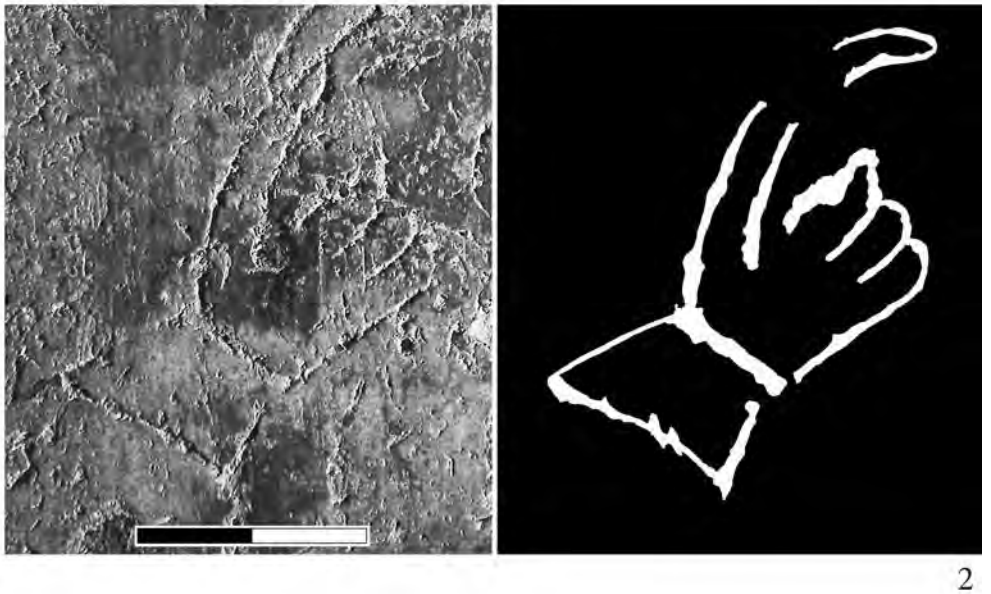
Фото та прорис графіті: **1** – № 2143, **2** – № 2144, **3** – № 2145, **4** – № 2146, **5** – № 2145.

Таблиця XXX
Фото та прорис графіті № 2148.

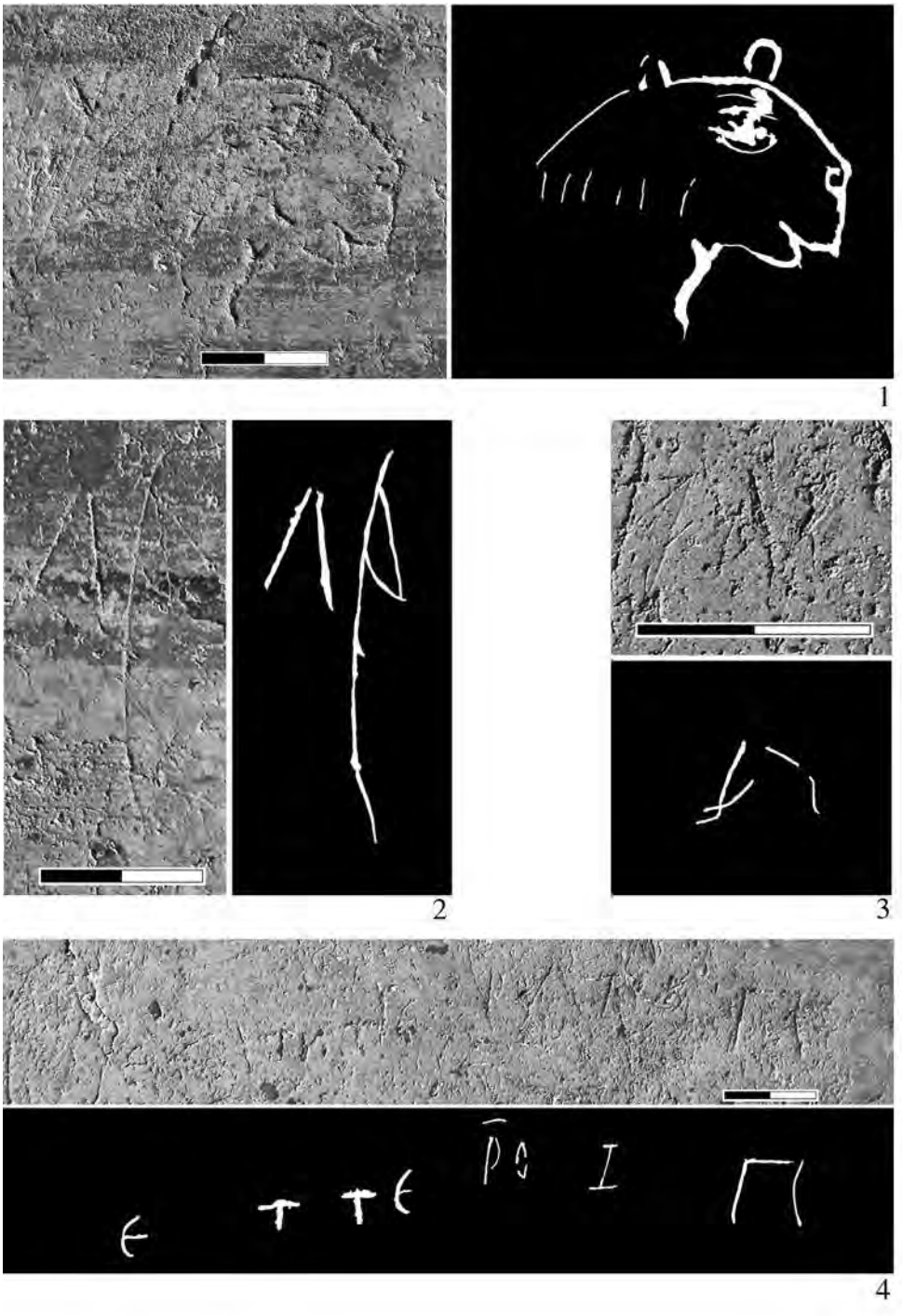

1

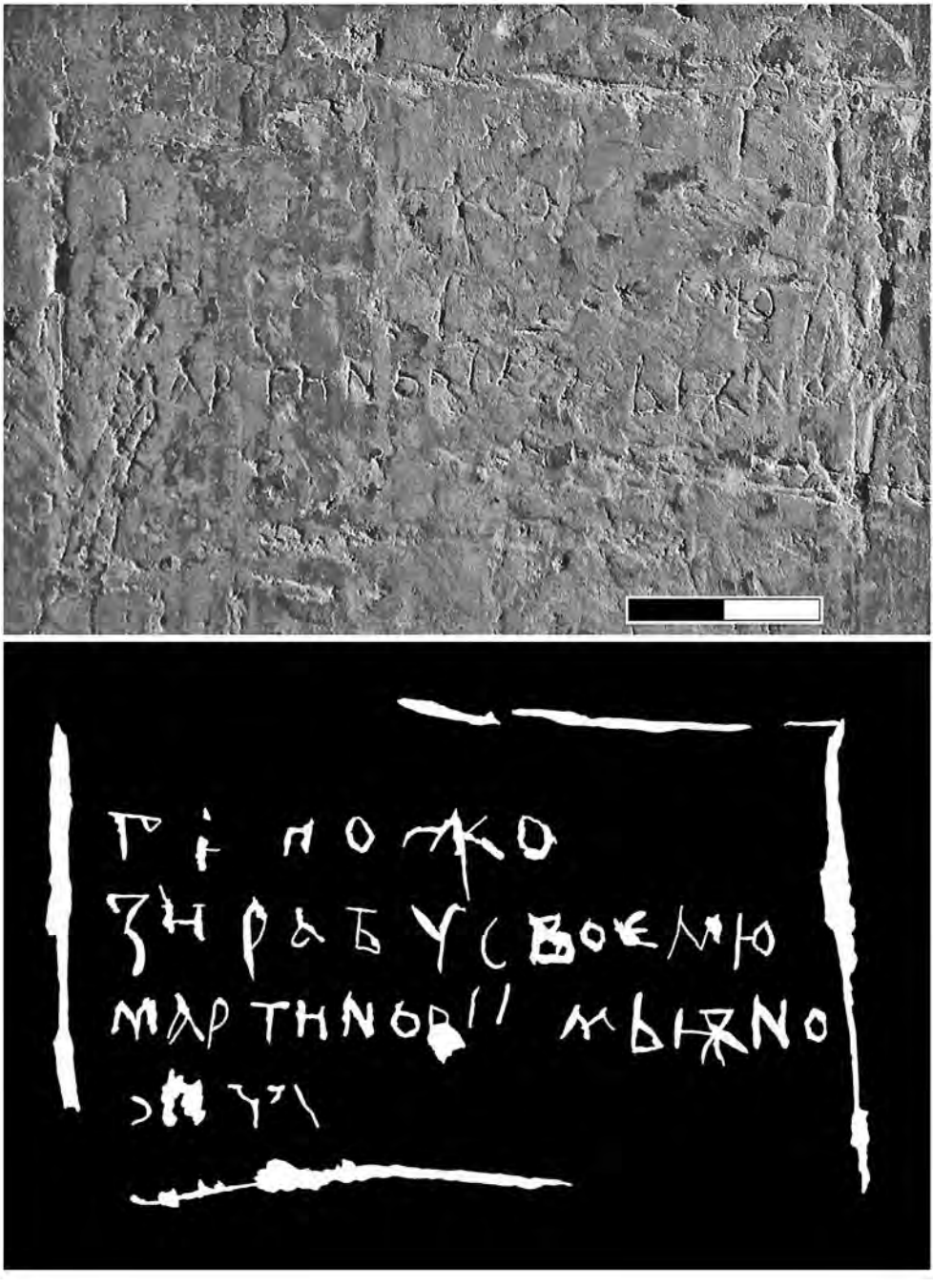

2

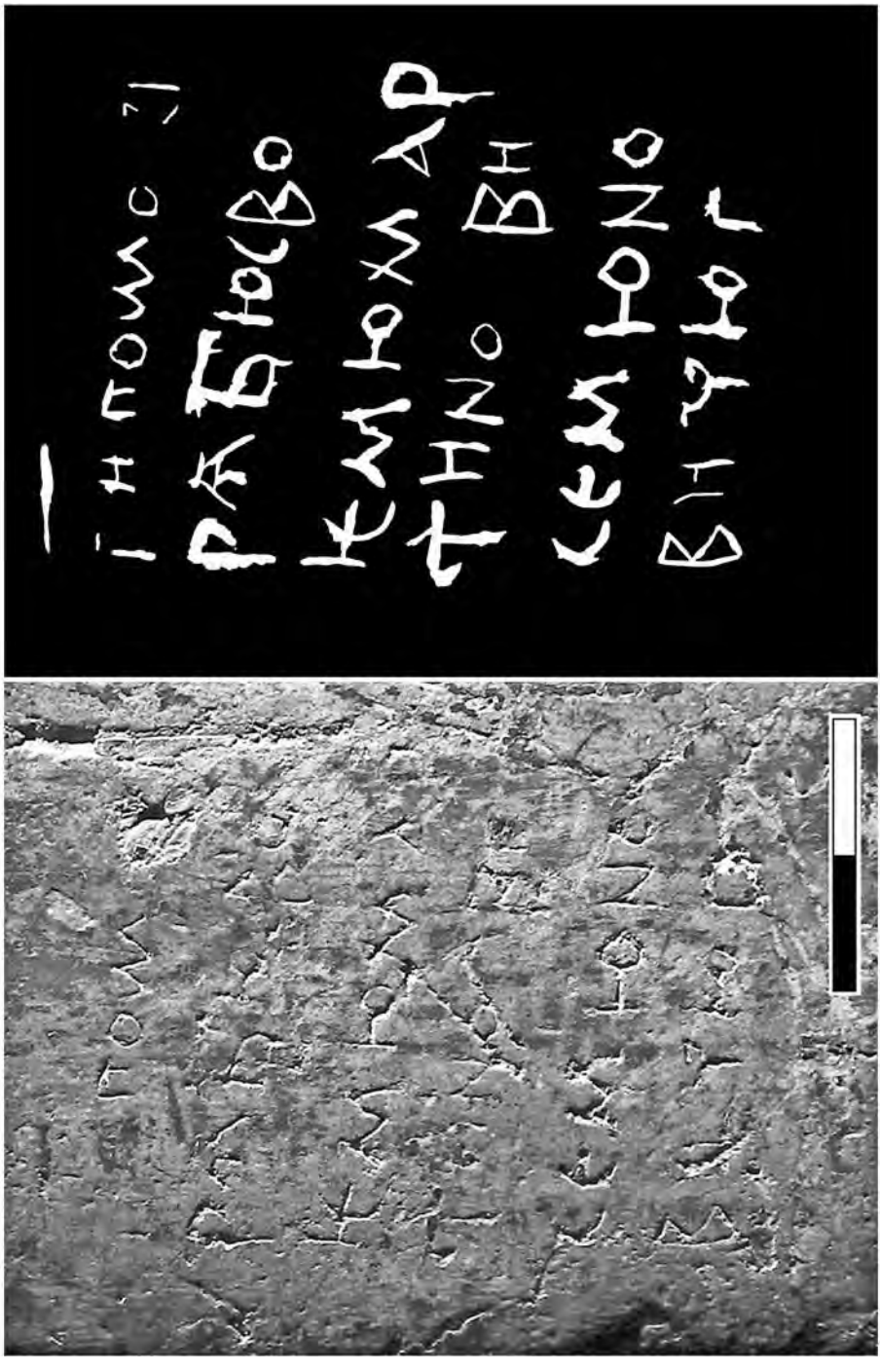
Таблиця XXXI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2149, **2** – № 2150.

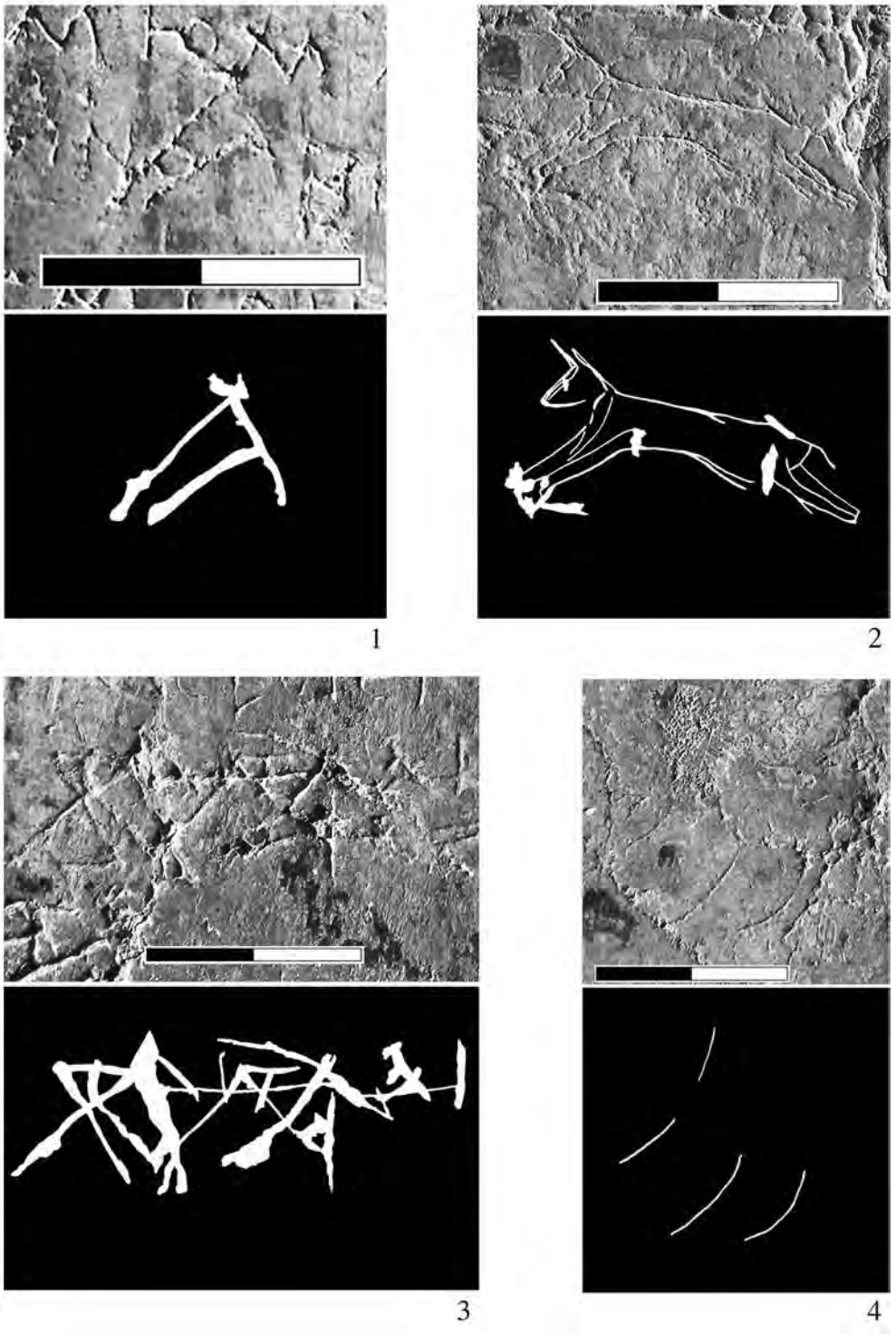
Таблиця XXXII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2151, **2** – № 2152, **3** – № 2153, **4** – № 2154.

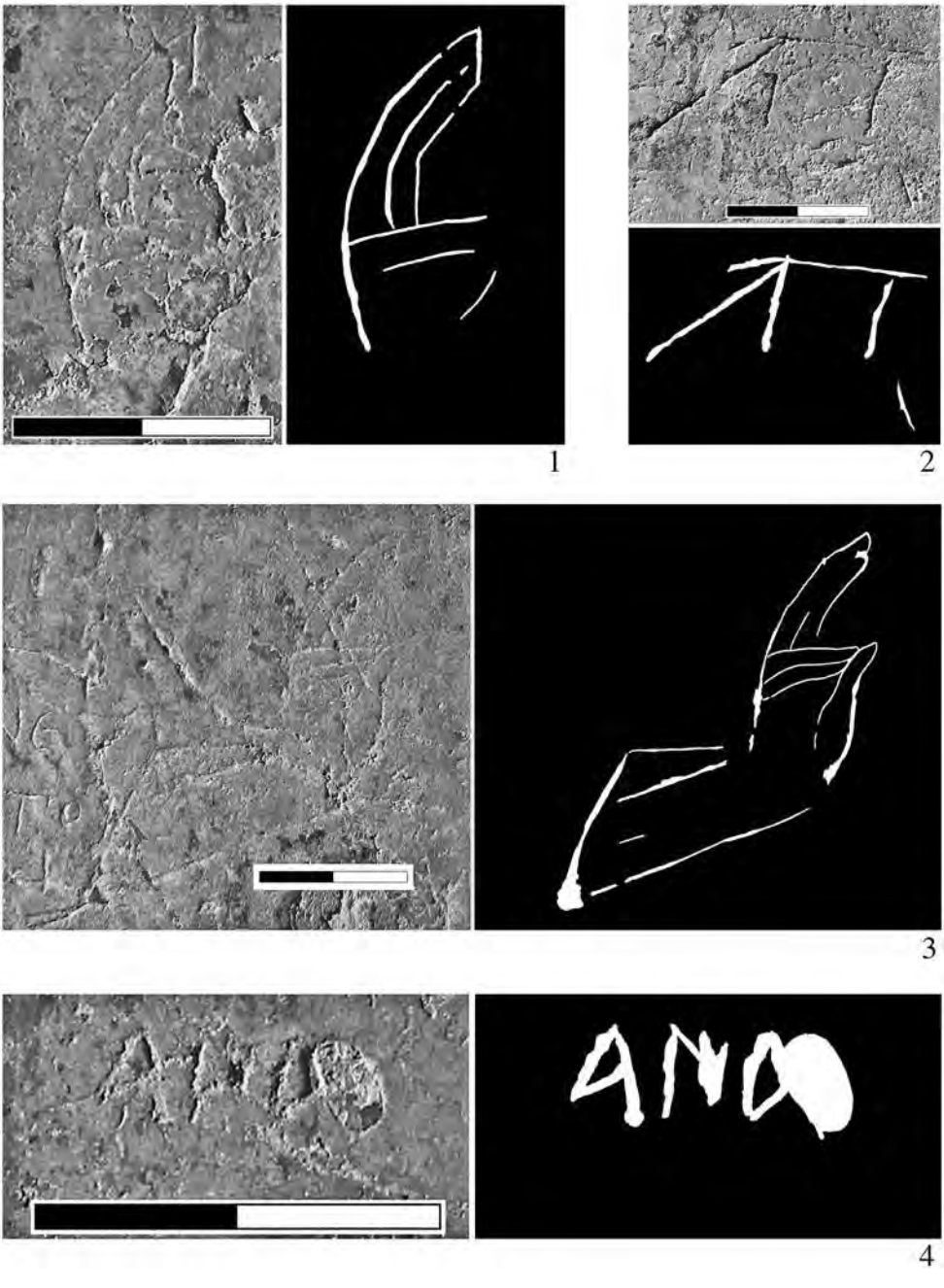
Таблиця XXXIII
Фото та прорис графіті № 2155.

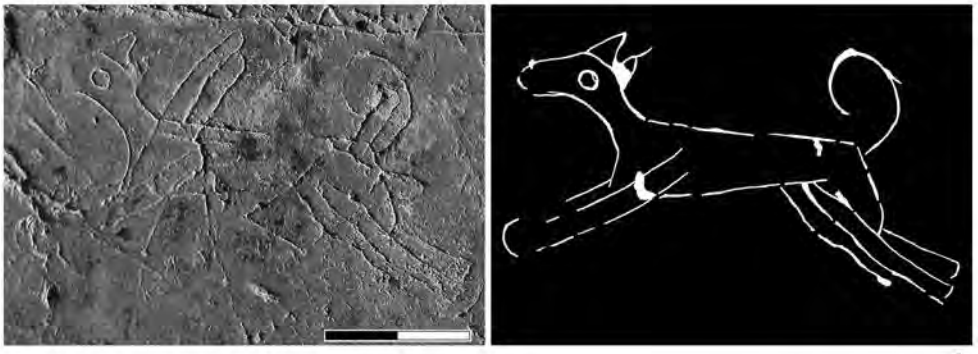
Таблиця XXXIV
Фото та прорис графіті № 2156.

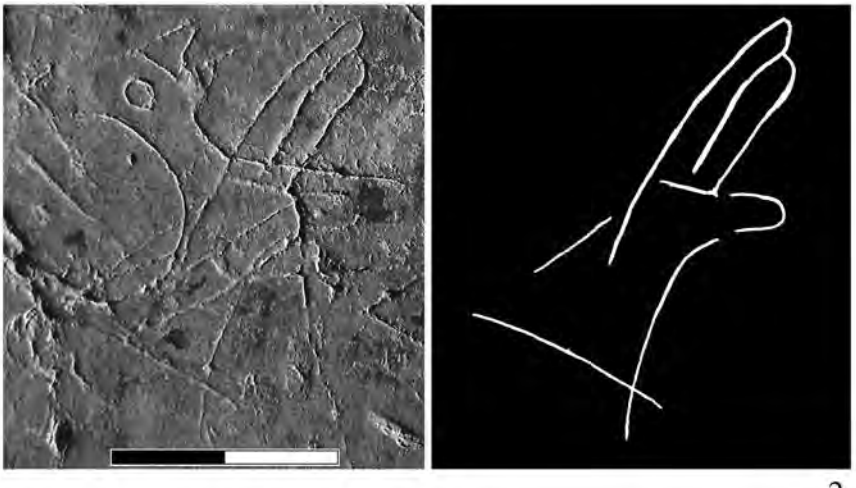
Таблиця XXXV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2157, **2** – № 2158, **3** – № 2159, **4** – № 2160.

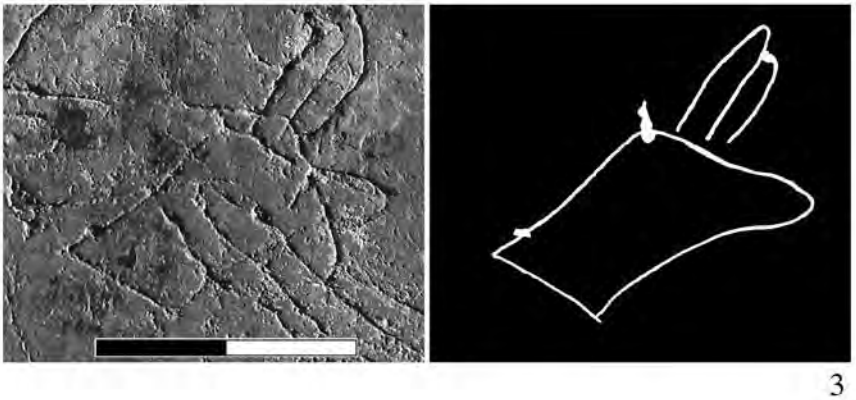
Таблиця XXXVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2161, **2** – № 2162, **3** – № 2163, **4** – № 2164.

1

2

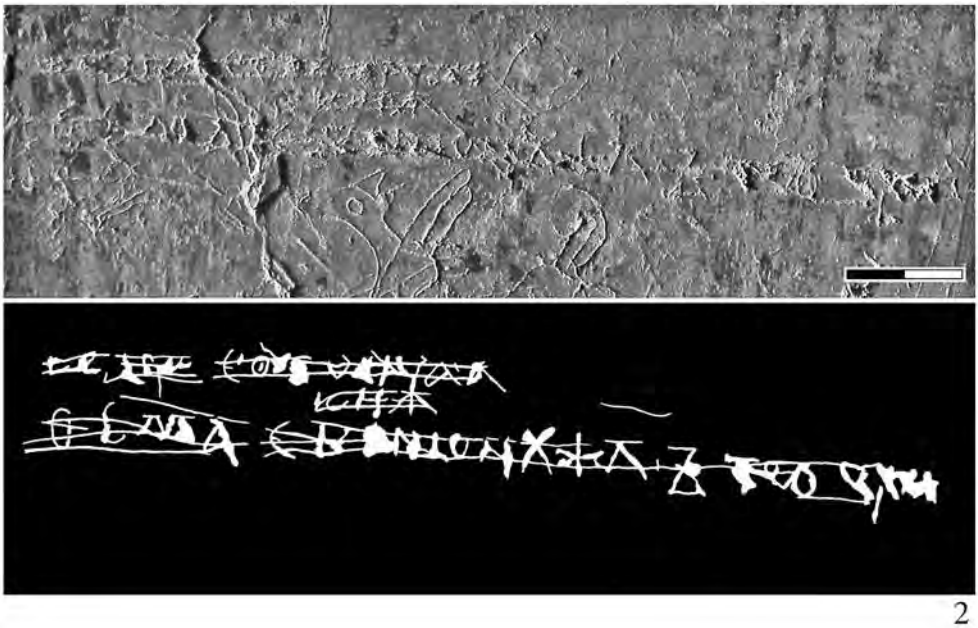

3

Таблиця XXXVII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2165, **2** – № 2166, **3** – № 2167.

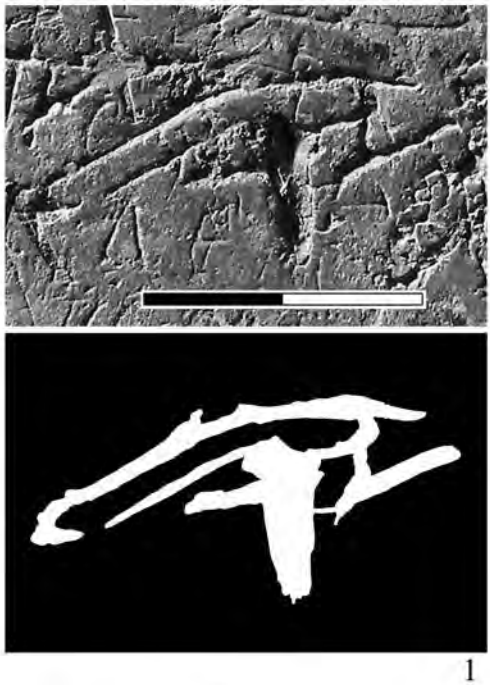

1

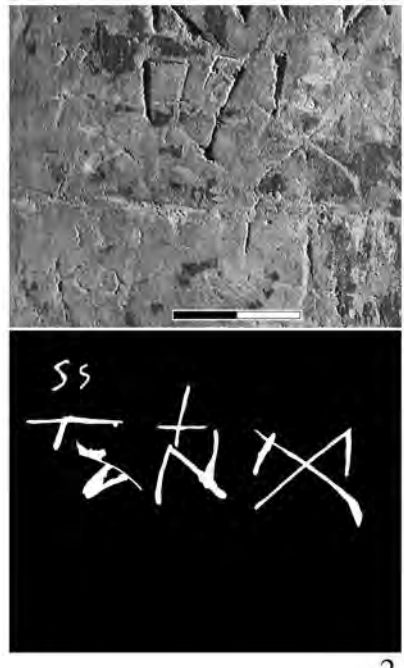

2

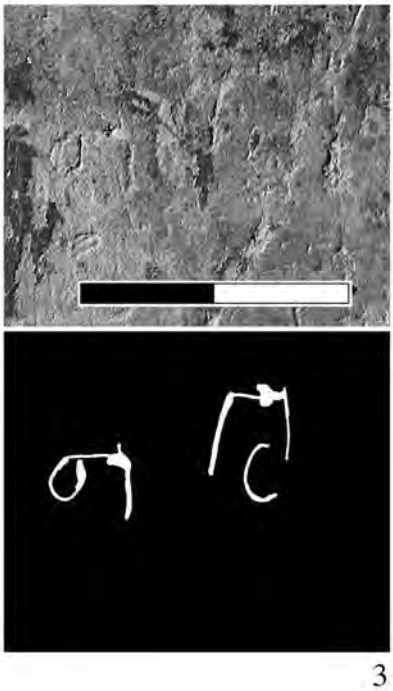
Таблиця XXXVIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2168, **2** – № 2169.

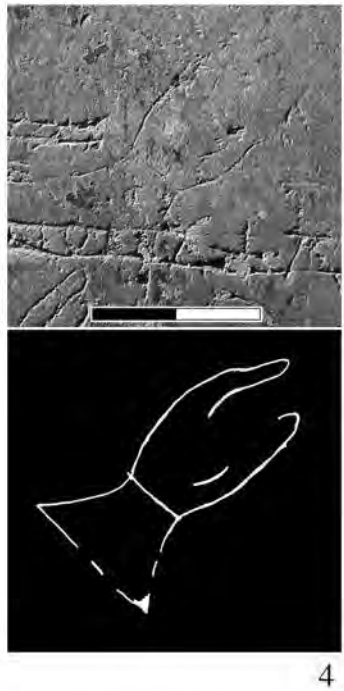
1

2

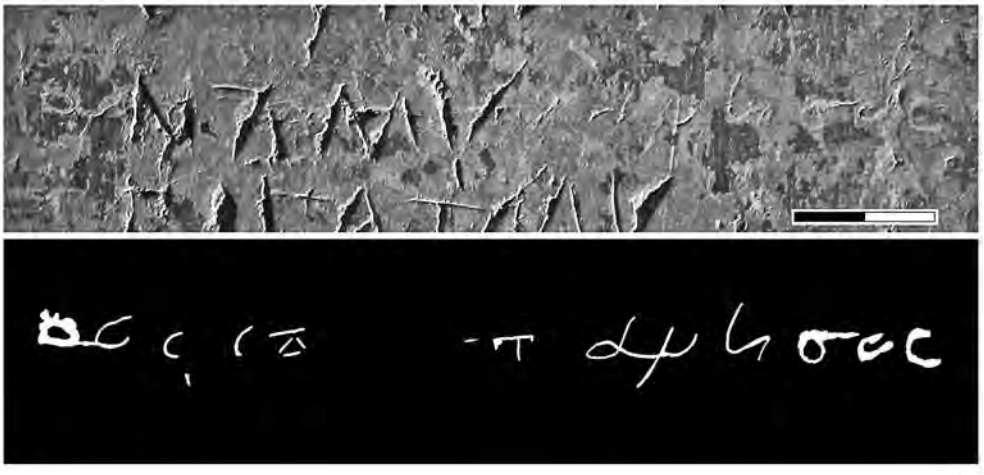
3

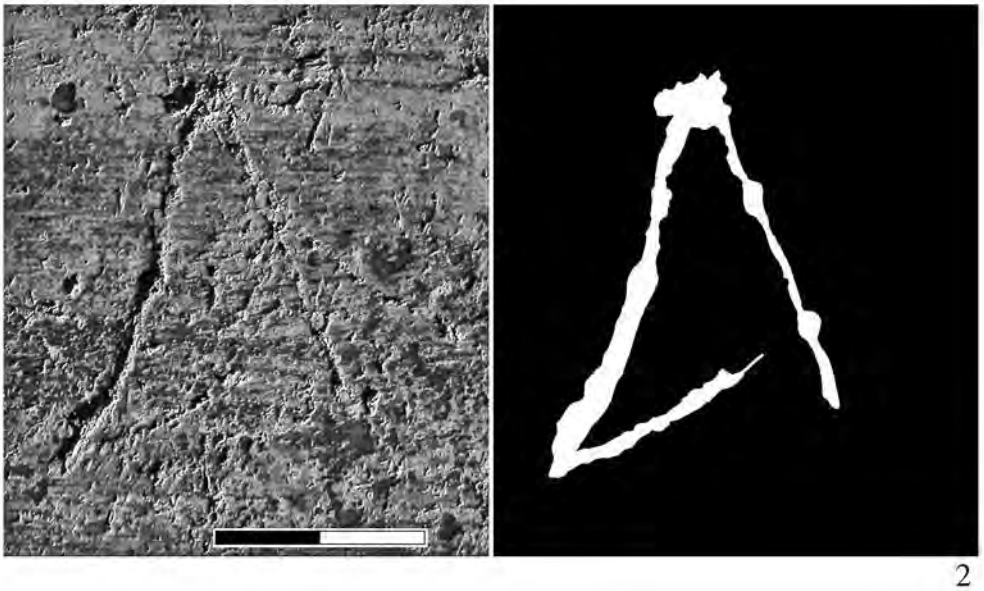
4

Таблиця XXXIX

Фото та прорис графіті: **1** – № 2170, **2** – № 2171, **3** – № 2172, **4** – № 2173.

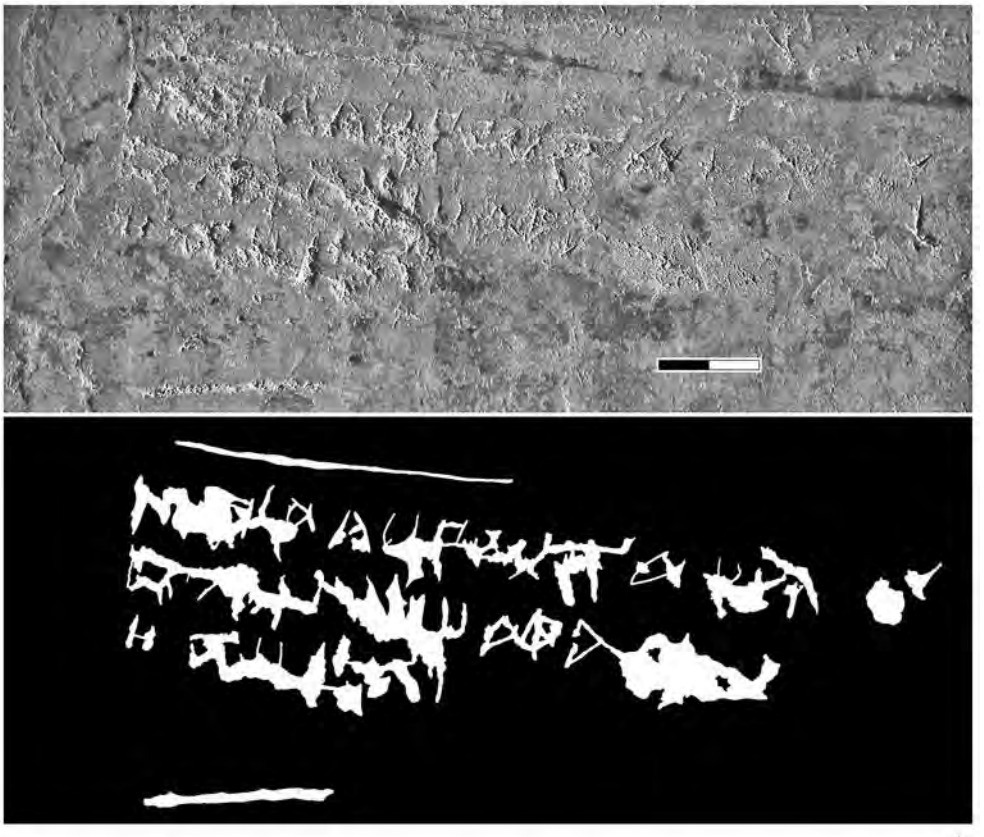

1

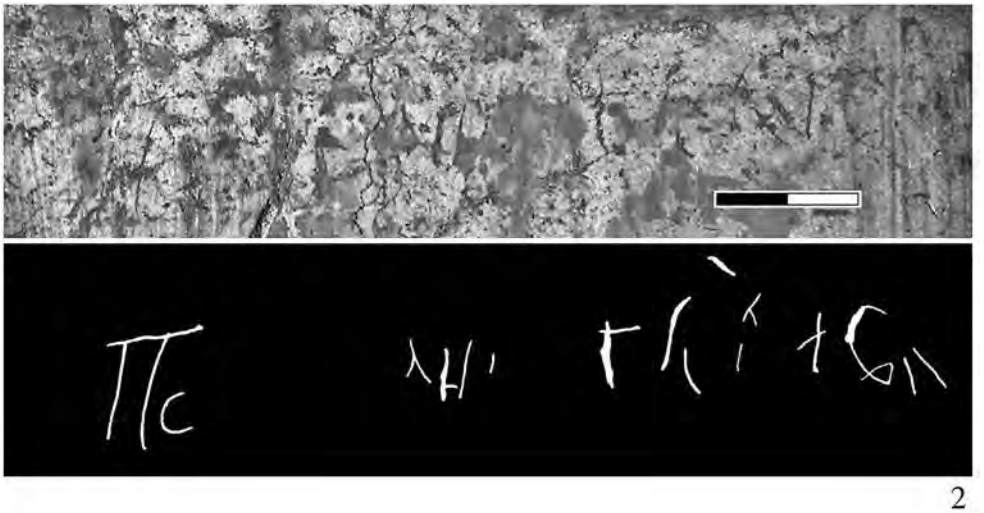

2

Таблиця XL
Фото та прорис графіті: **1** – № 2174, **2** – № 2175.

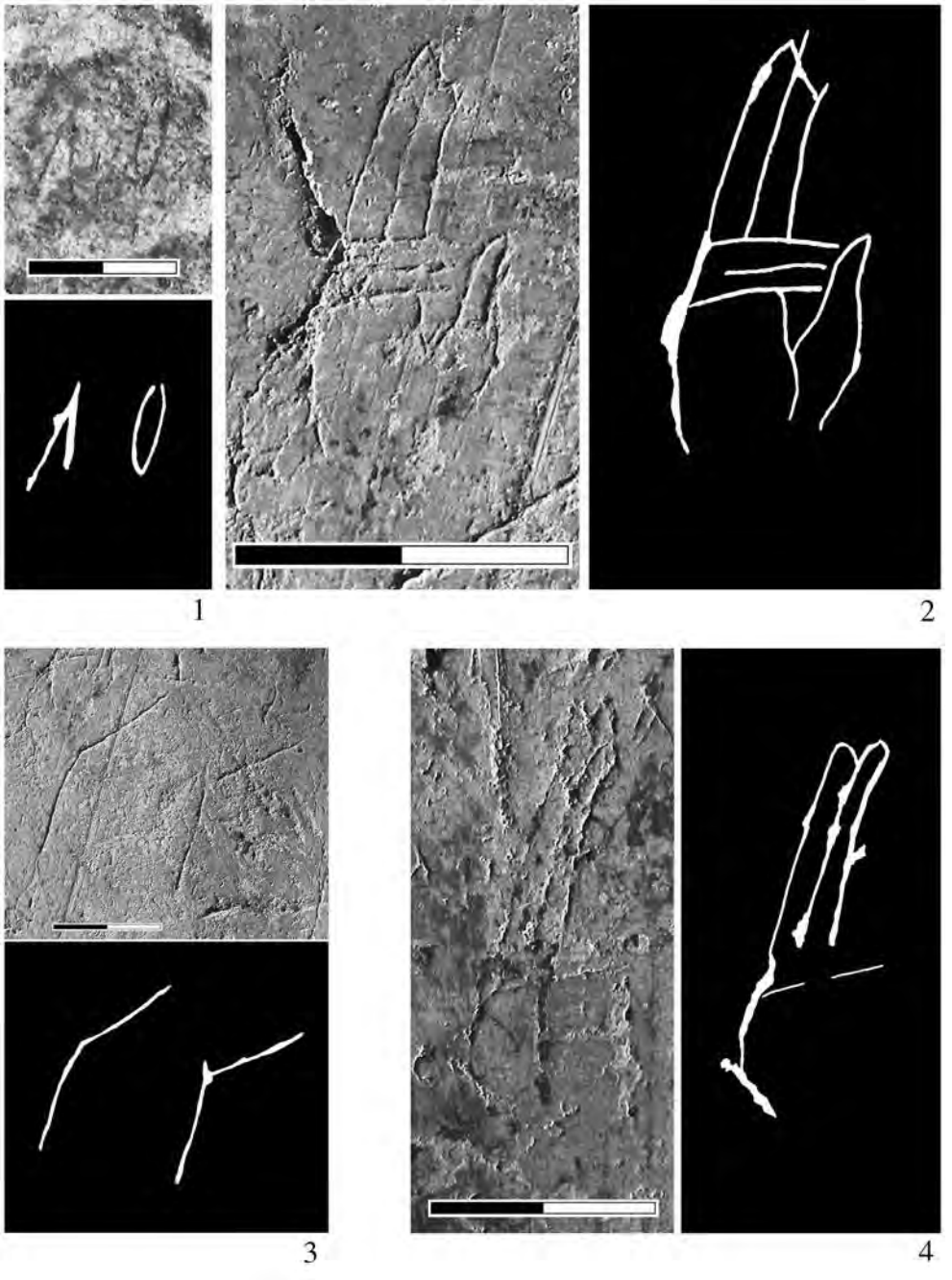

1

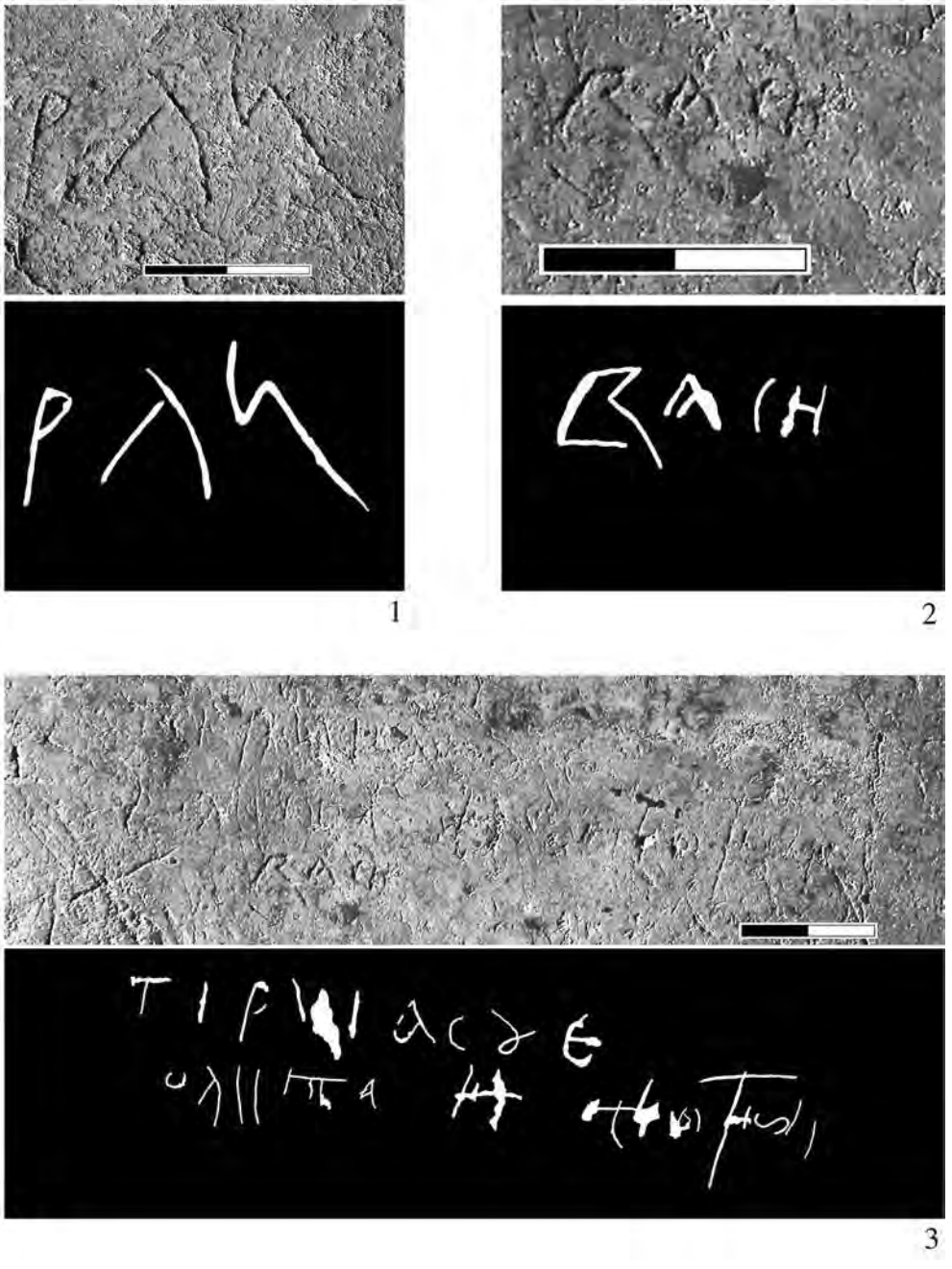

2

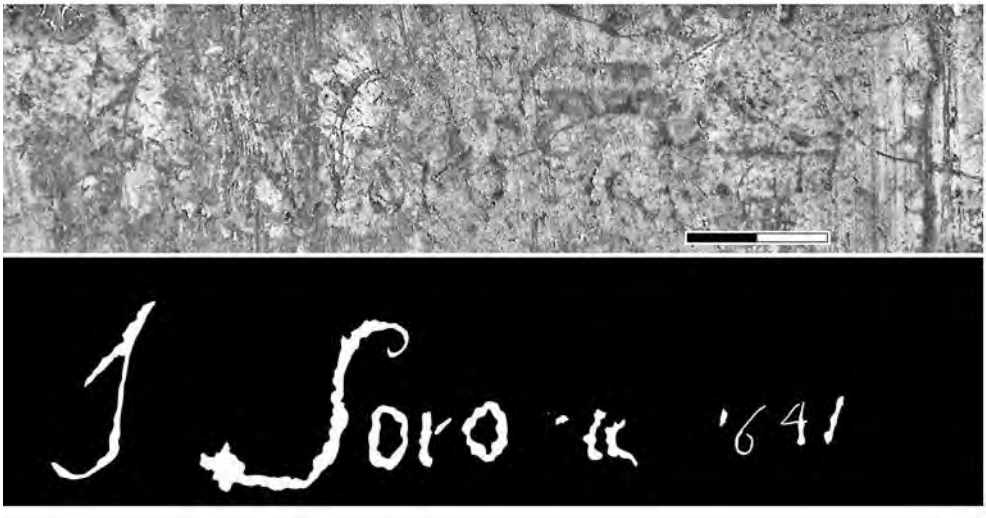
Таблиця XLI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2176, **2** – № 2177.

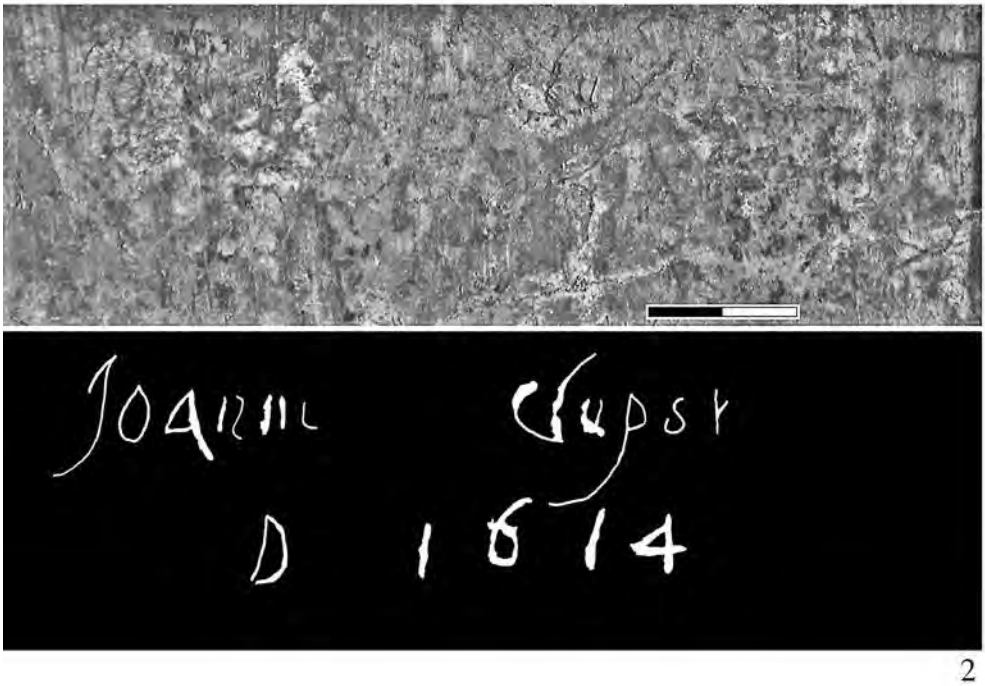
Таблиця XLII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2178, **2** – № 2179, **3** – № 2180, **4** – № 2181.

Таблиця XLIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2182, **2** – № 2183, **3** – № 2184.

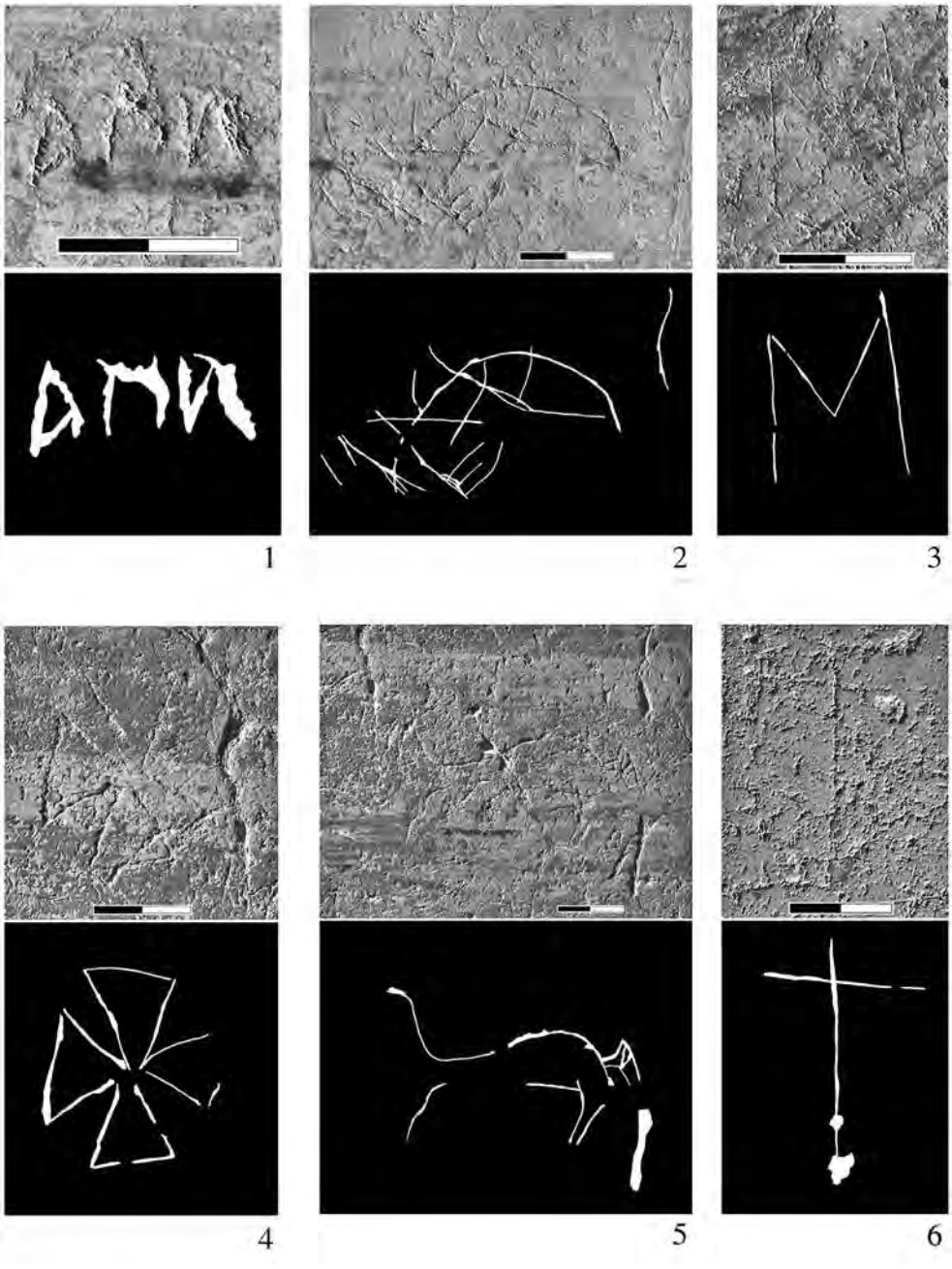

1

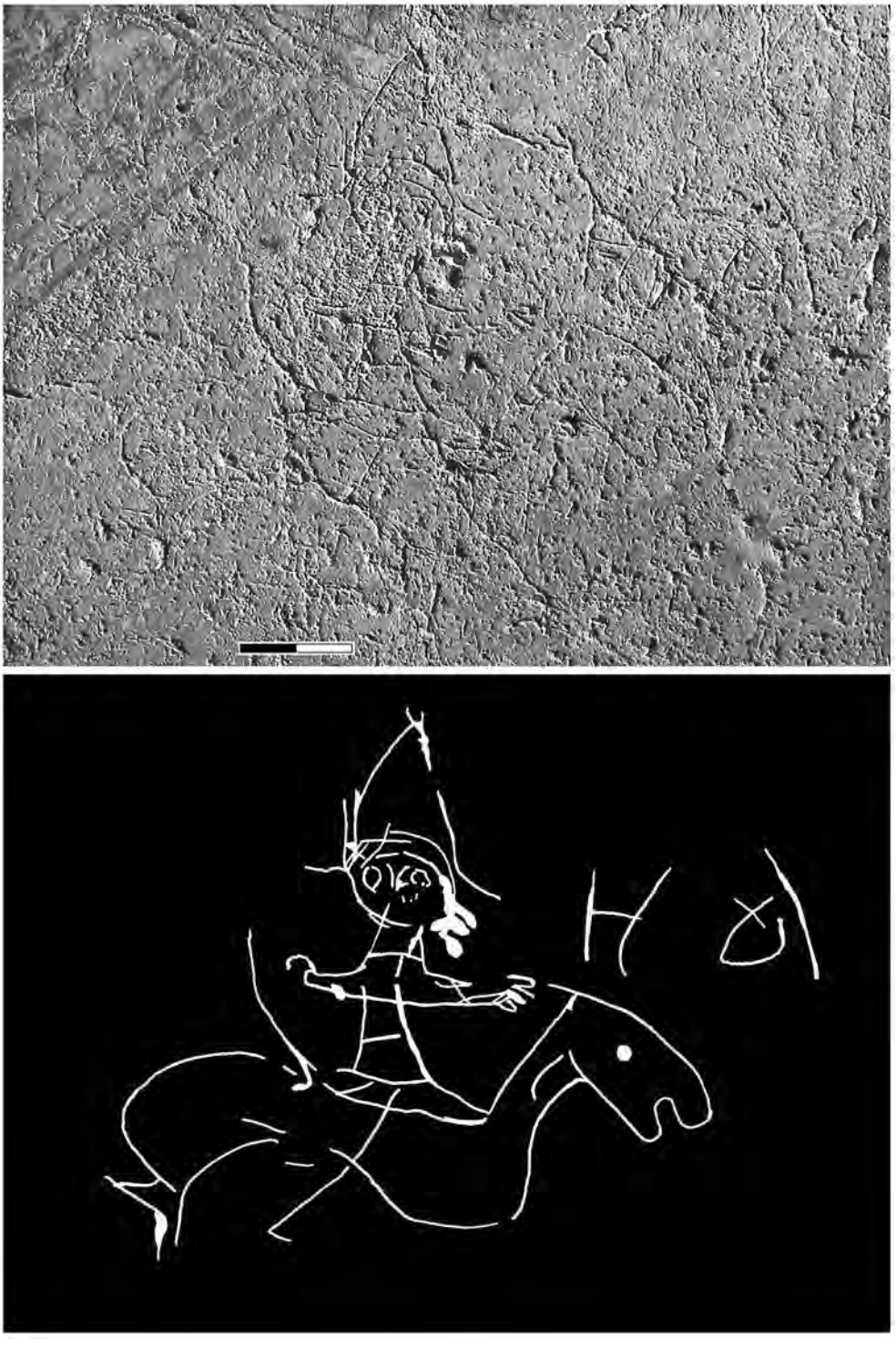
2

Таблиця XLIV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2185, **2** – № 2186.

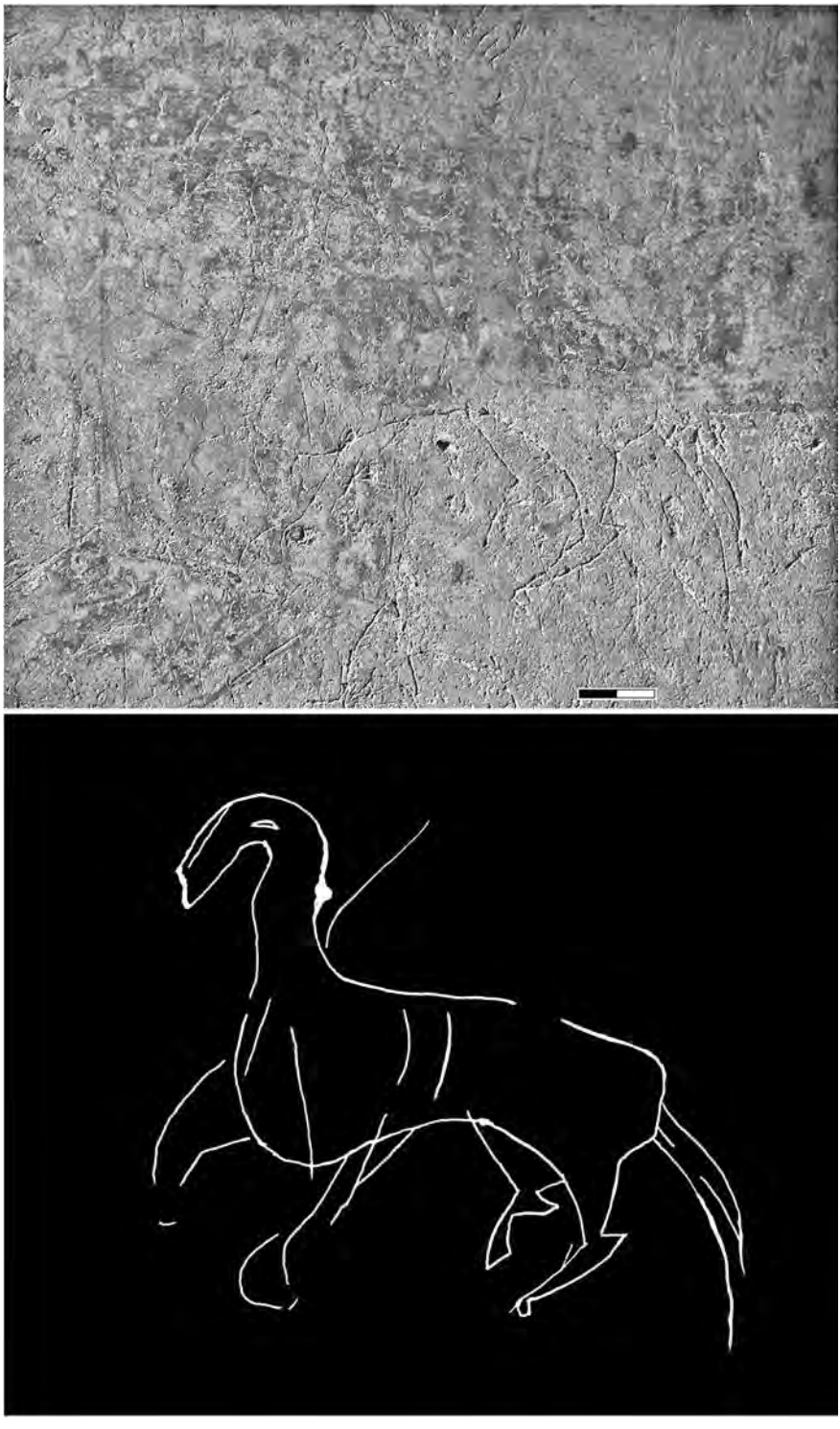

Таблиця XLV

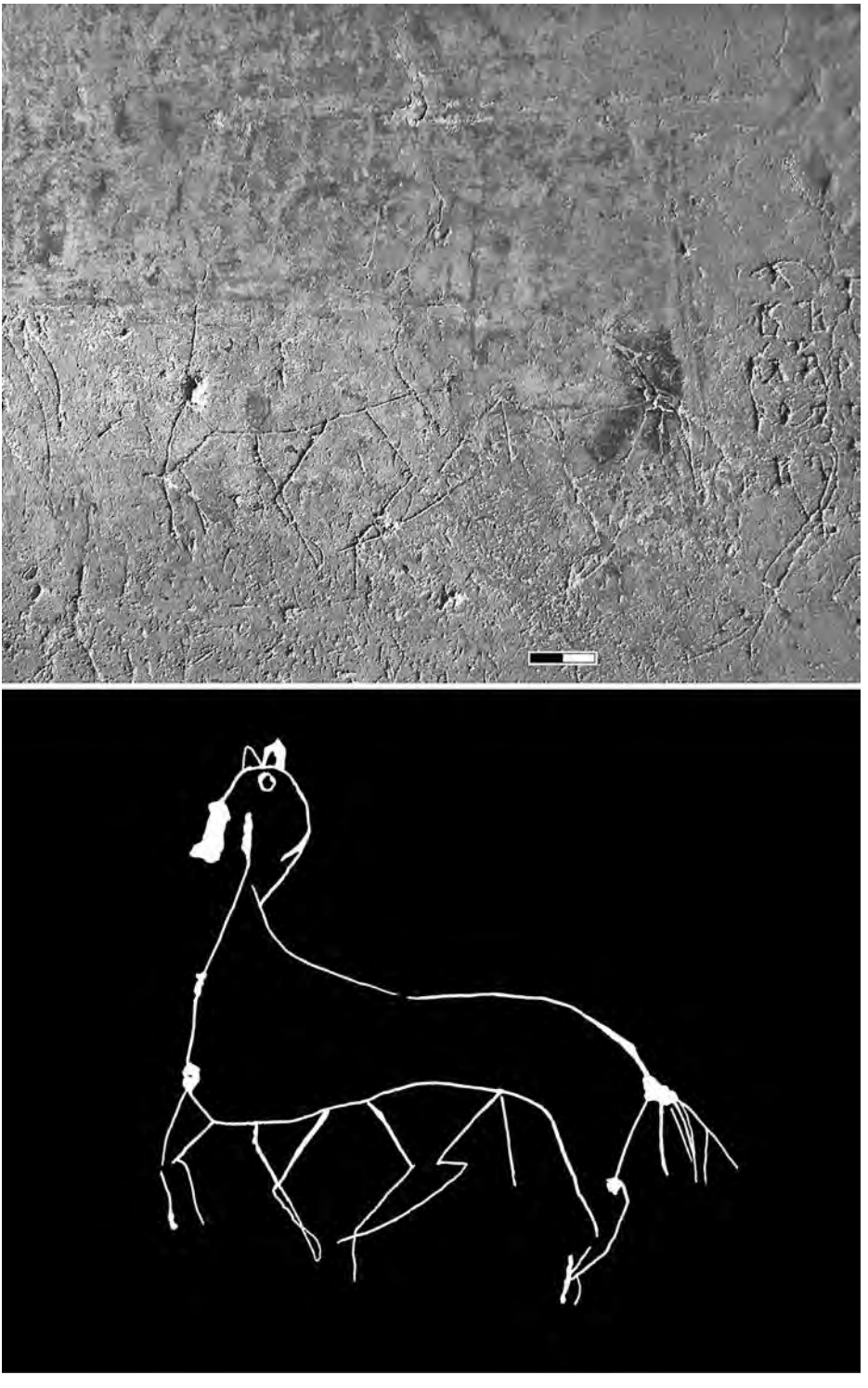
Фото та прорис графіті: **1** – № 2187, **2** – № 2188, **3** – № 2189, **4** – № 2190, **5** – № 2191, **6** – № 2192.

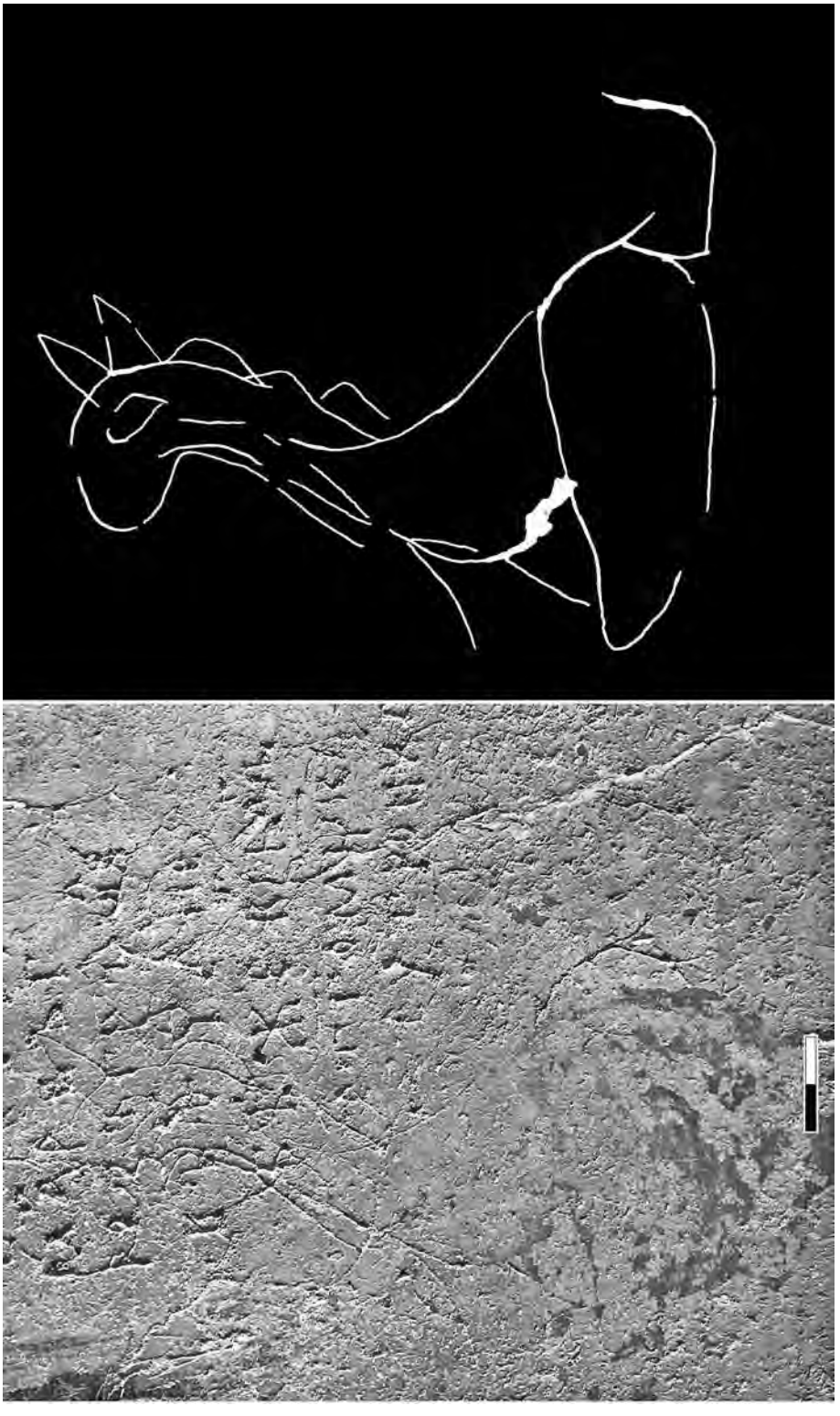
Таблиця XLVI
Фото та прорис графіті № 2193.

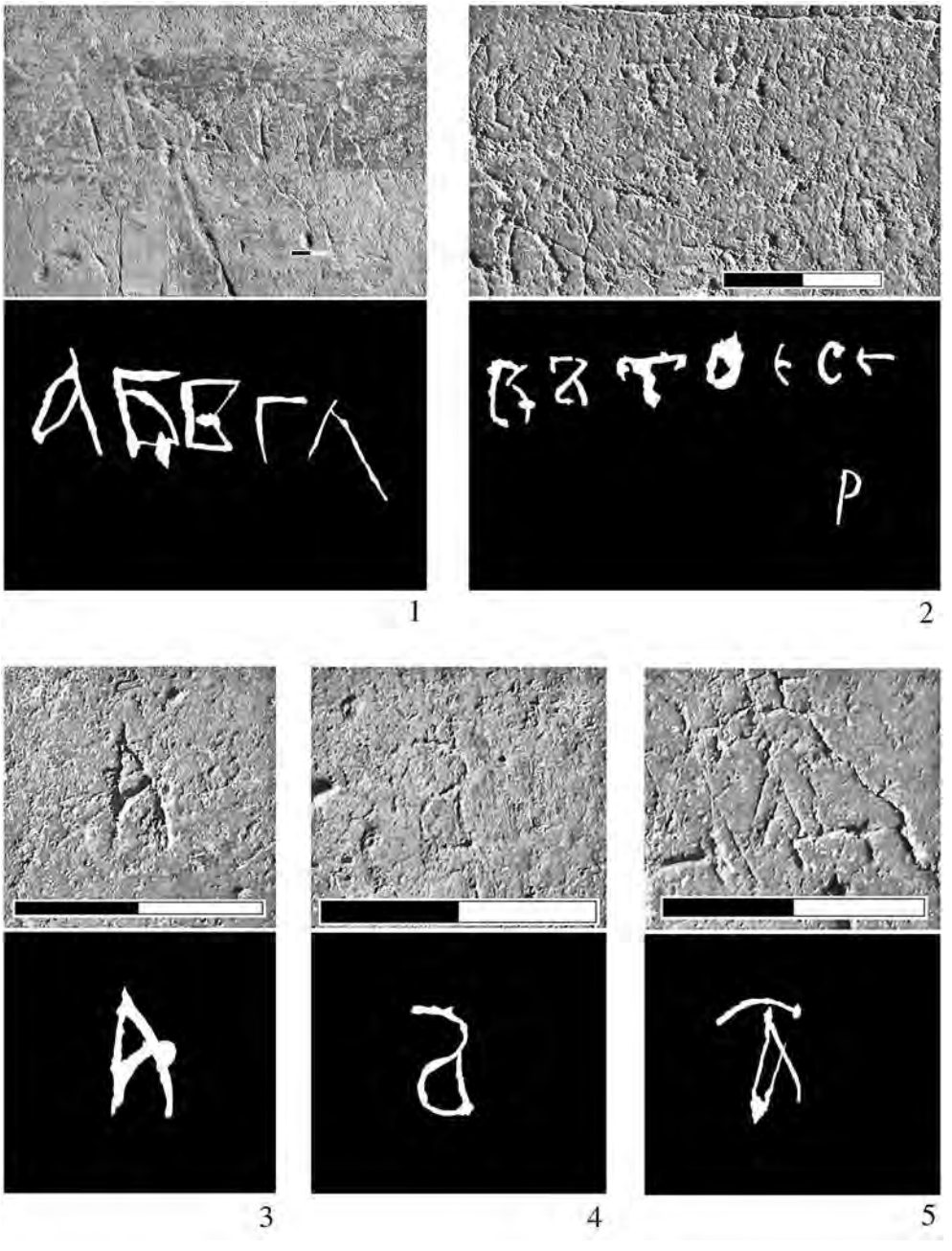
Таблиця XLVII
Фото та прорис графіті № 2194.

Таблиця XLVIII
Фото та прорис графіті № 2195.

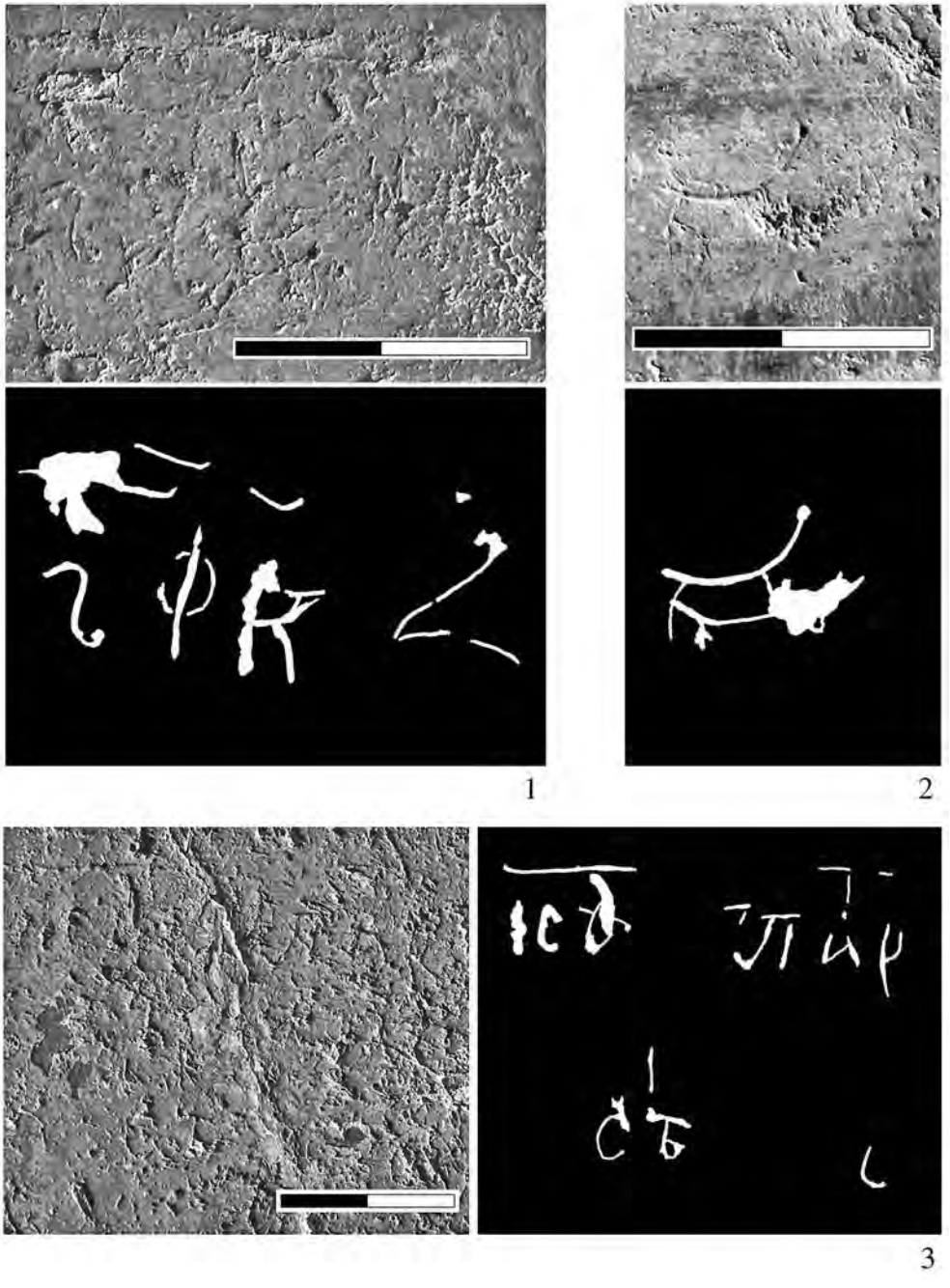

Таблиця XLIX
Фото та прорис графіті № 2196.

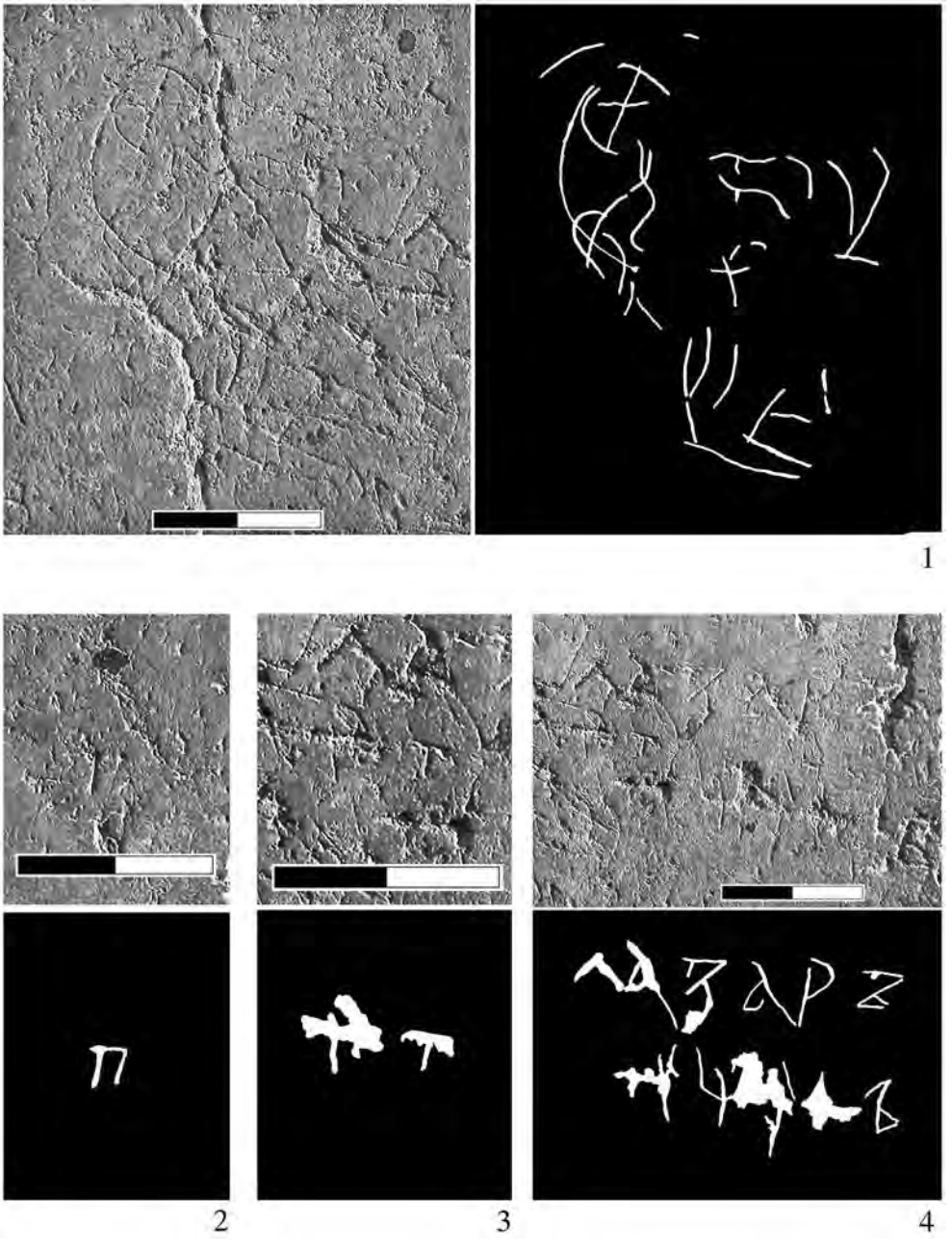

Таблиця L

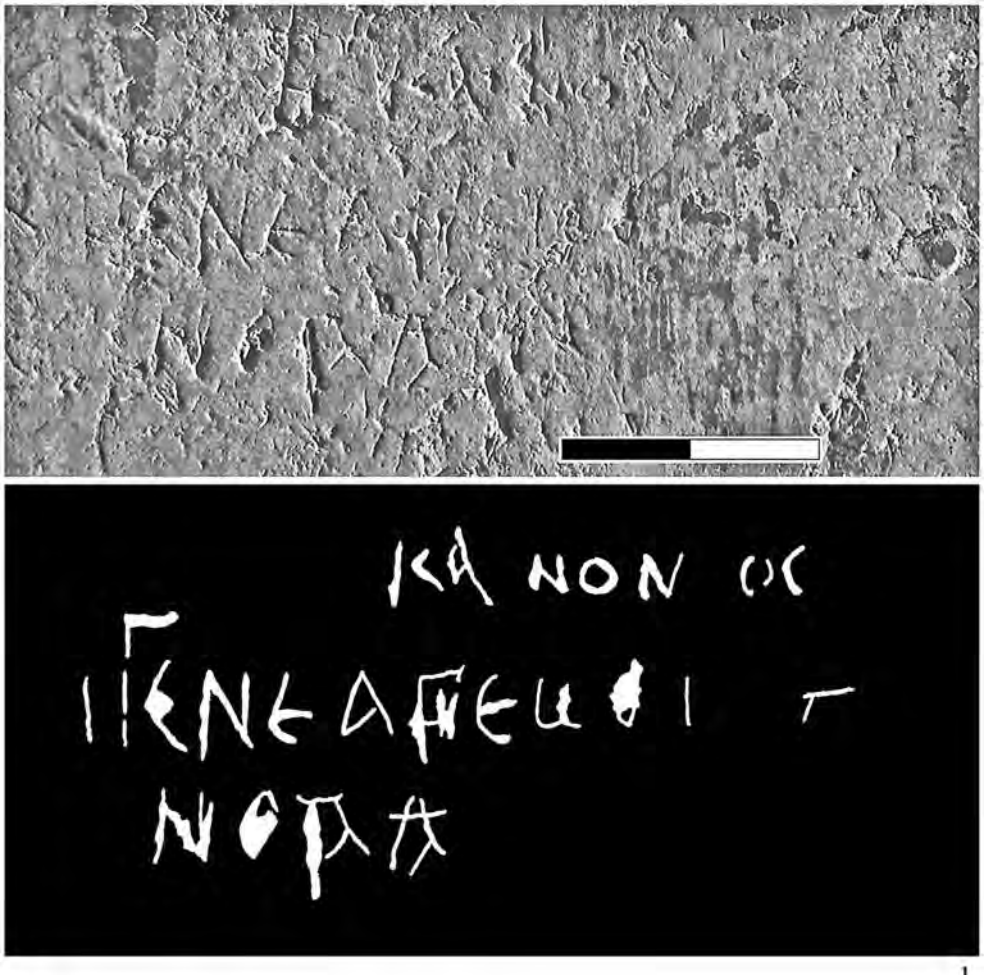
Фото та прорис графіті: **1** – № 2197, **2** – № 2198, **3** – № 2199, **4** – № 2200, **5** – № 2201.

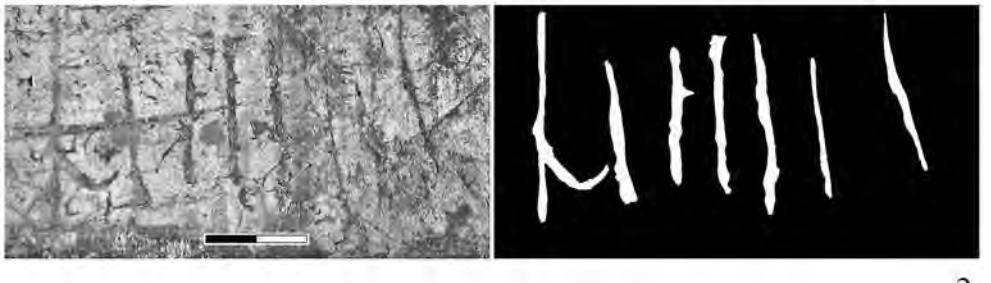
Таблиця LI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2202, **2** – № 2203, **3** – № 2204.

Таблиця LII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2205, **2** – № 2206, **3** – № 2207, **4** – № 2208.

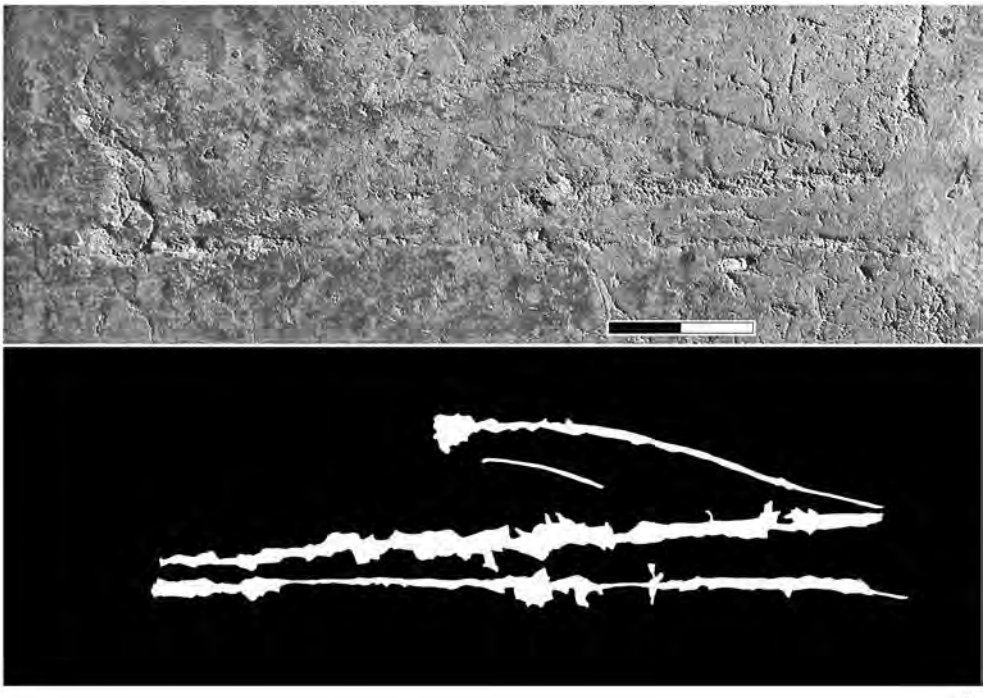

1

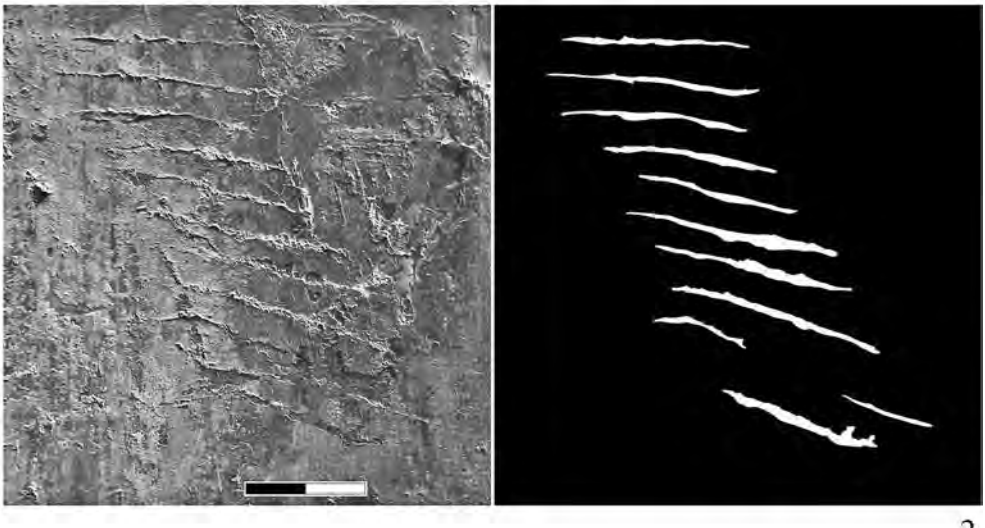

2

Таблиця LIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2209, **2** – № 2210.

1

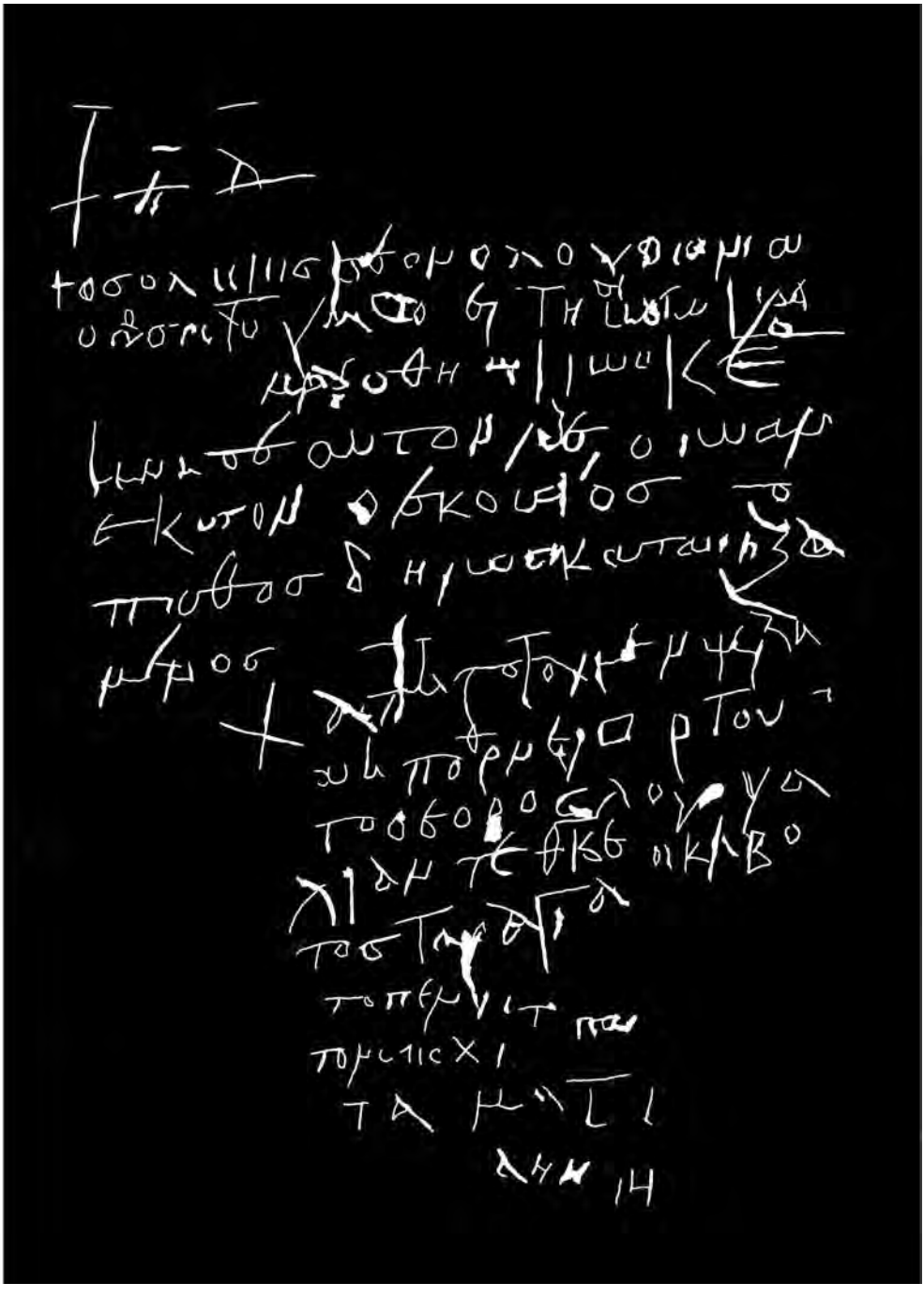

2

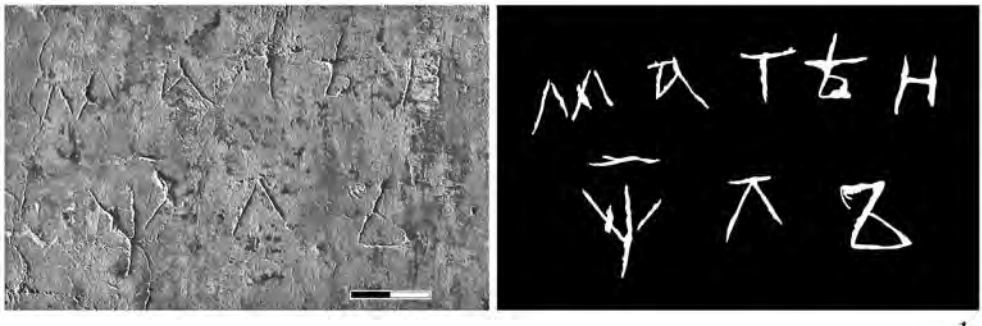
Таблиця LIV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2211, **2** – № 2212.

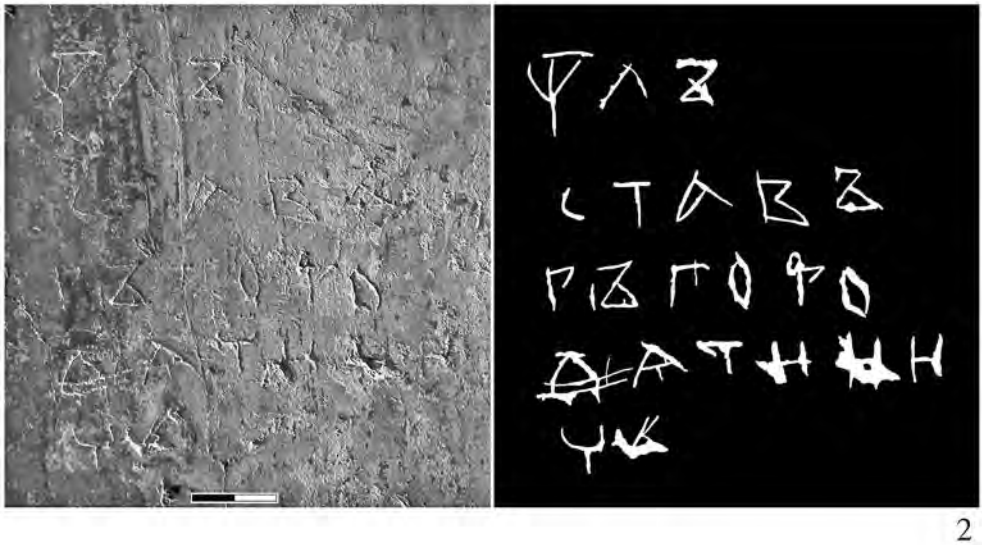
Таблиця LV
Фото графіті № 2213.

Таблиця LVI
Прорис графіті № 2213.

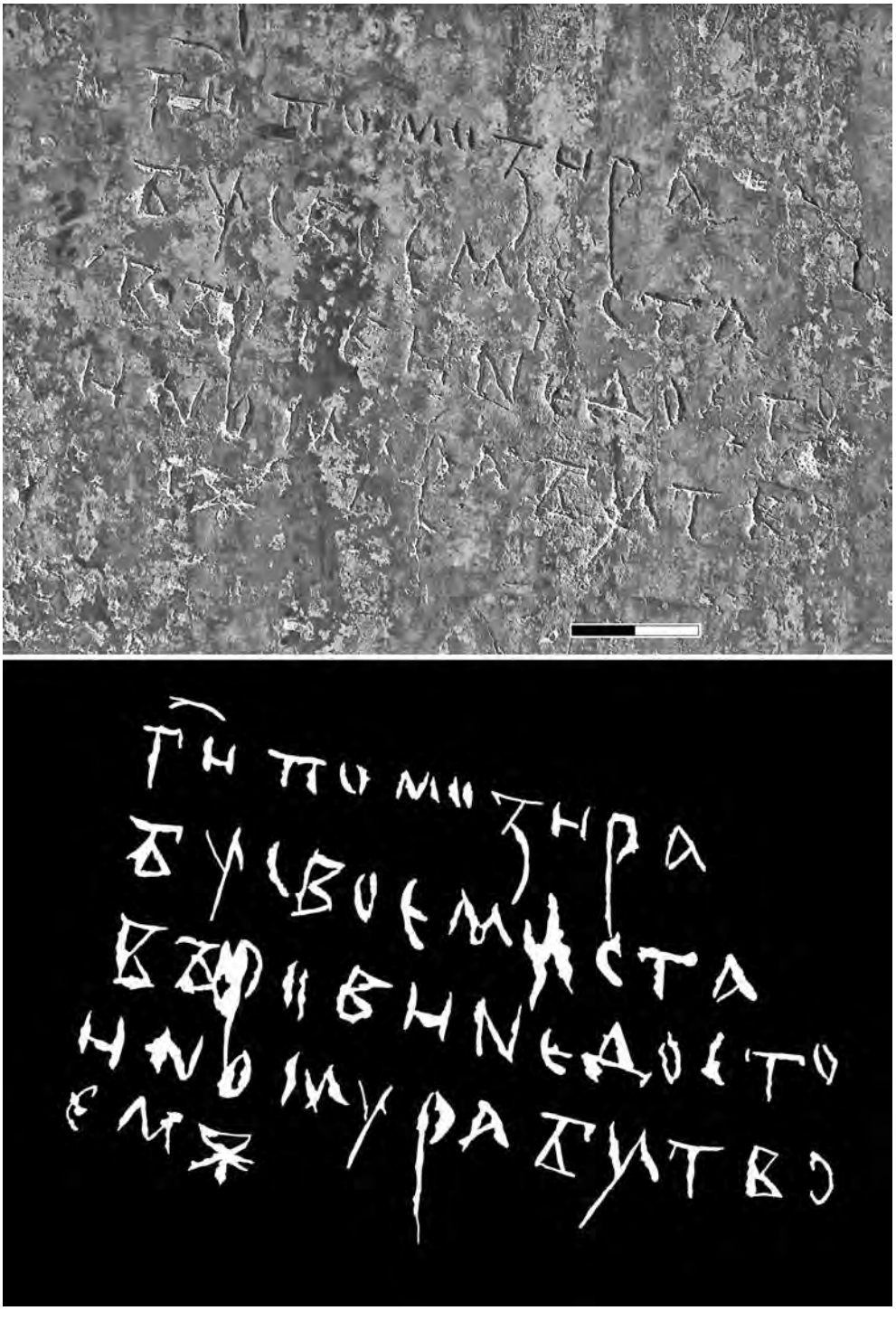

1

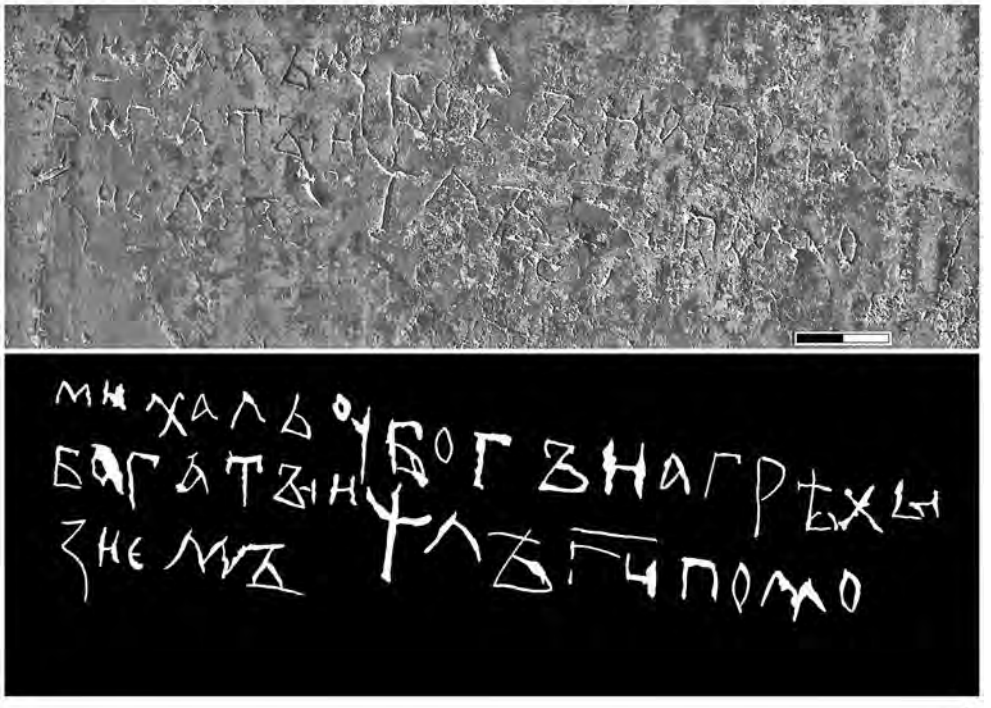

2

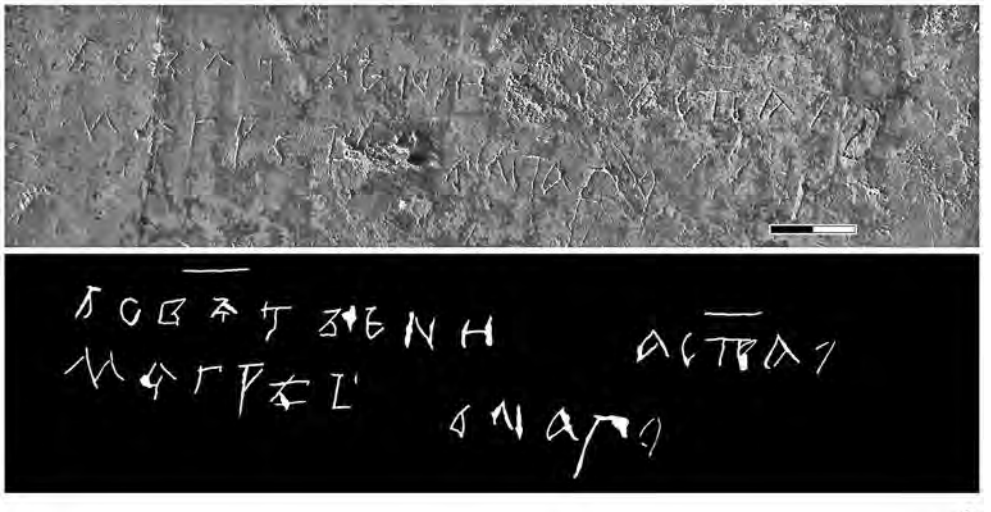
Таблиця LVII
Фото та прорис графіті: **1** – № 17, **2** – № 18.

Таблиця LVIII
Фото та прорис графіті № 19.

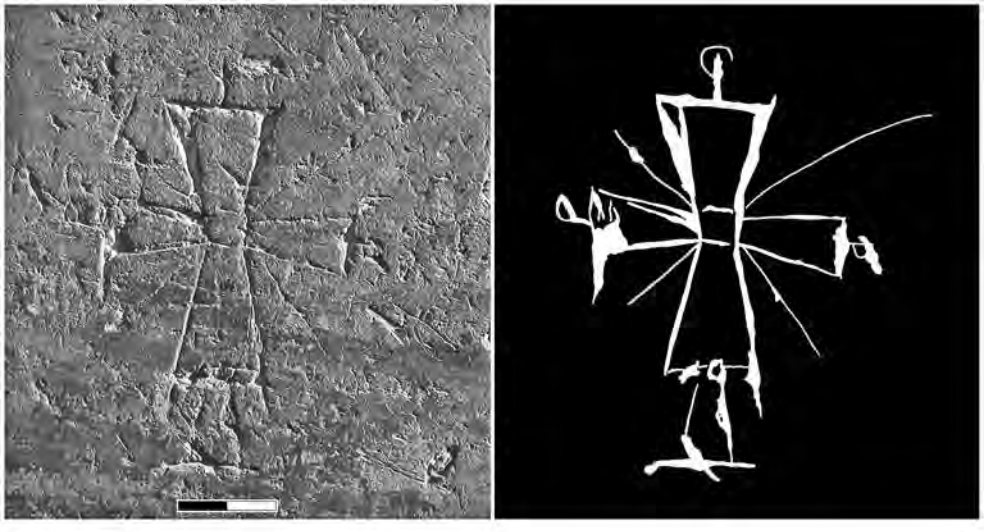

1

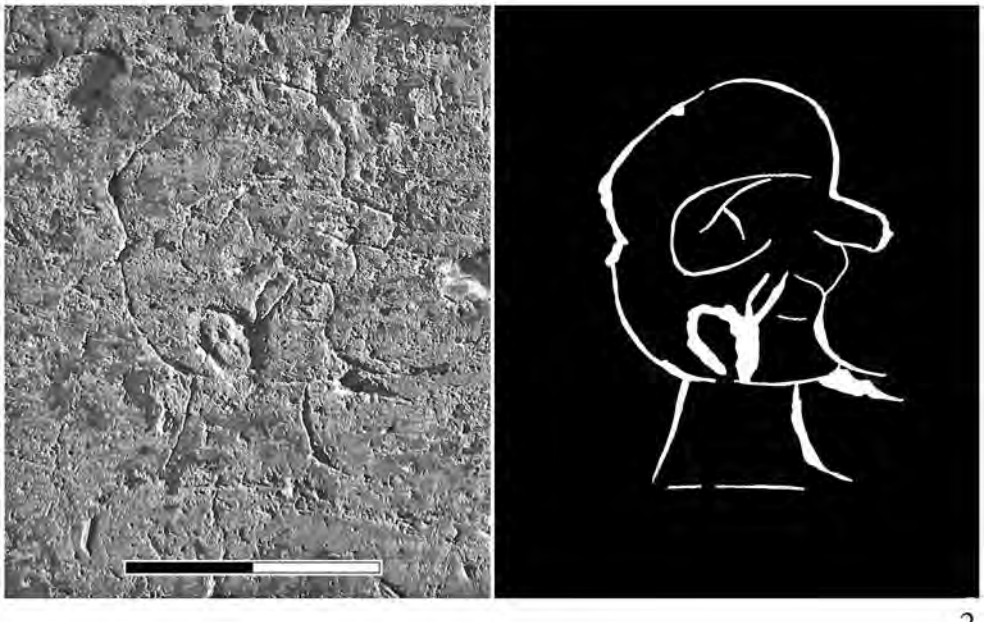

2

Таблиця LIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 24, **2** – № 64.

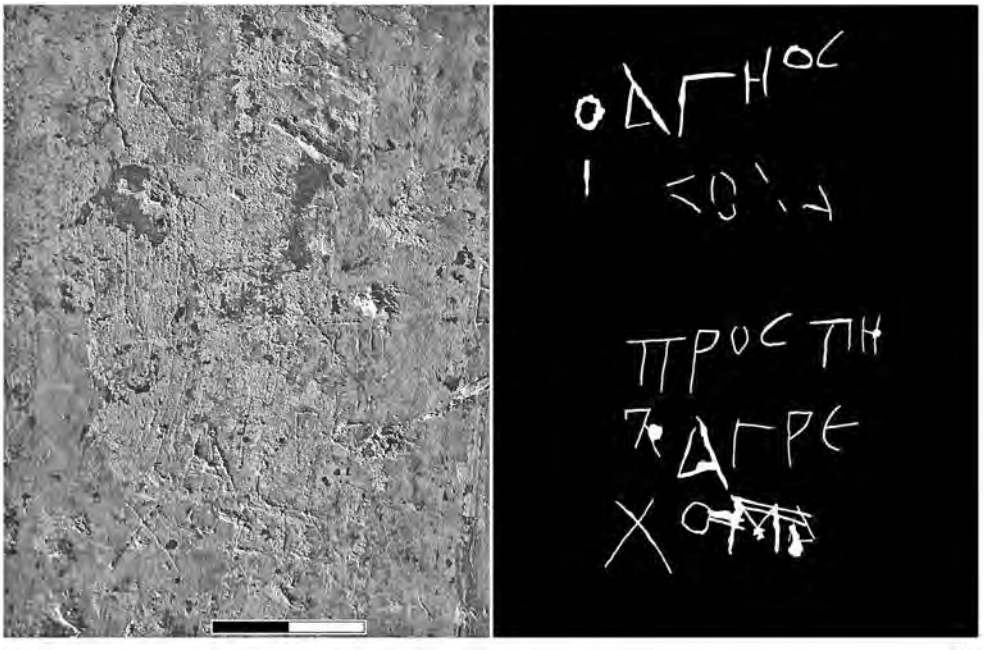

1

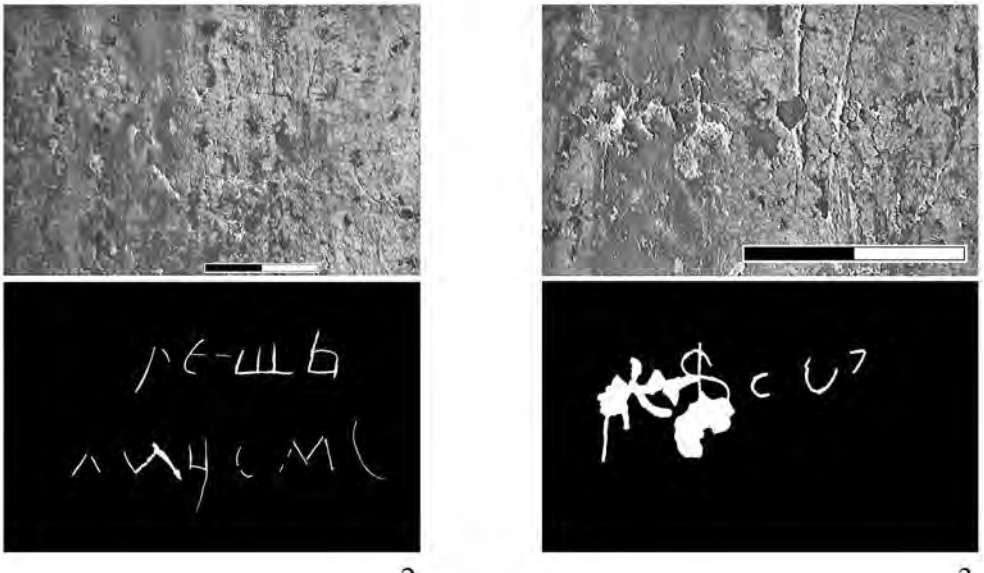

2

Таблиця LX
Фото та прорис графіті: **1** – № 264, **2** – № 277.

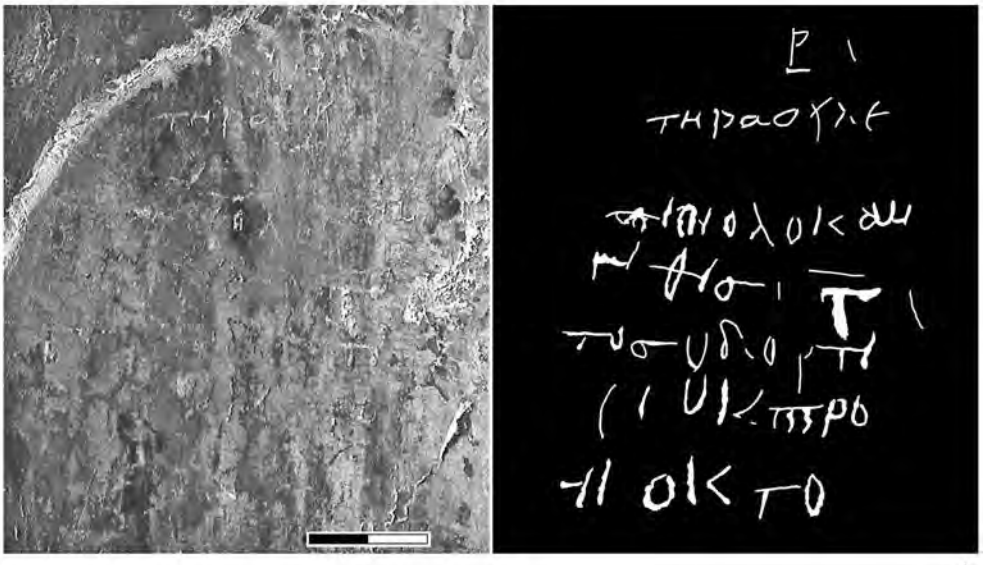

1

2 3

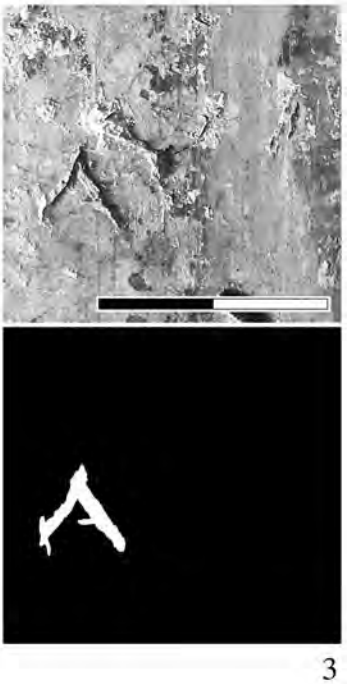
Таблиця LXI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2214, **2** – № 2215, **3** – № 2216.

1

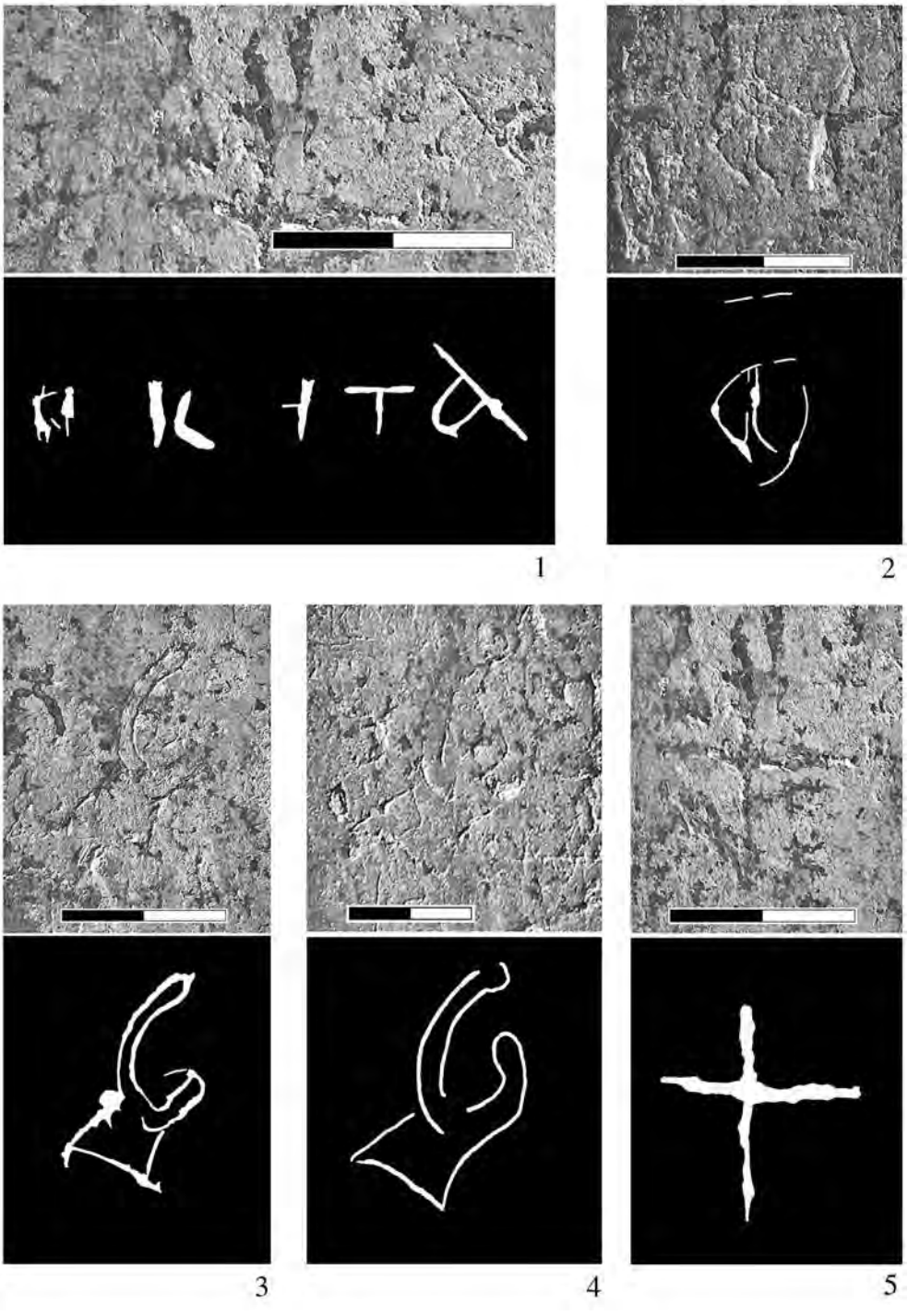

2

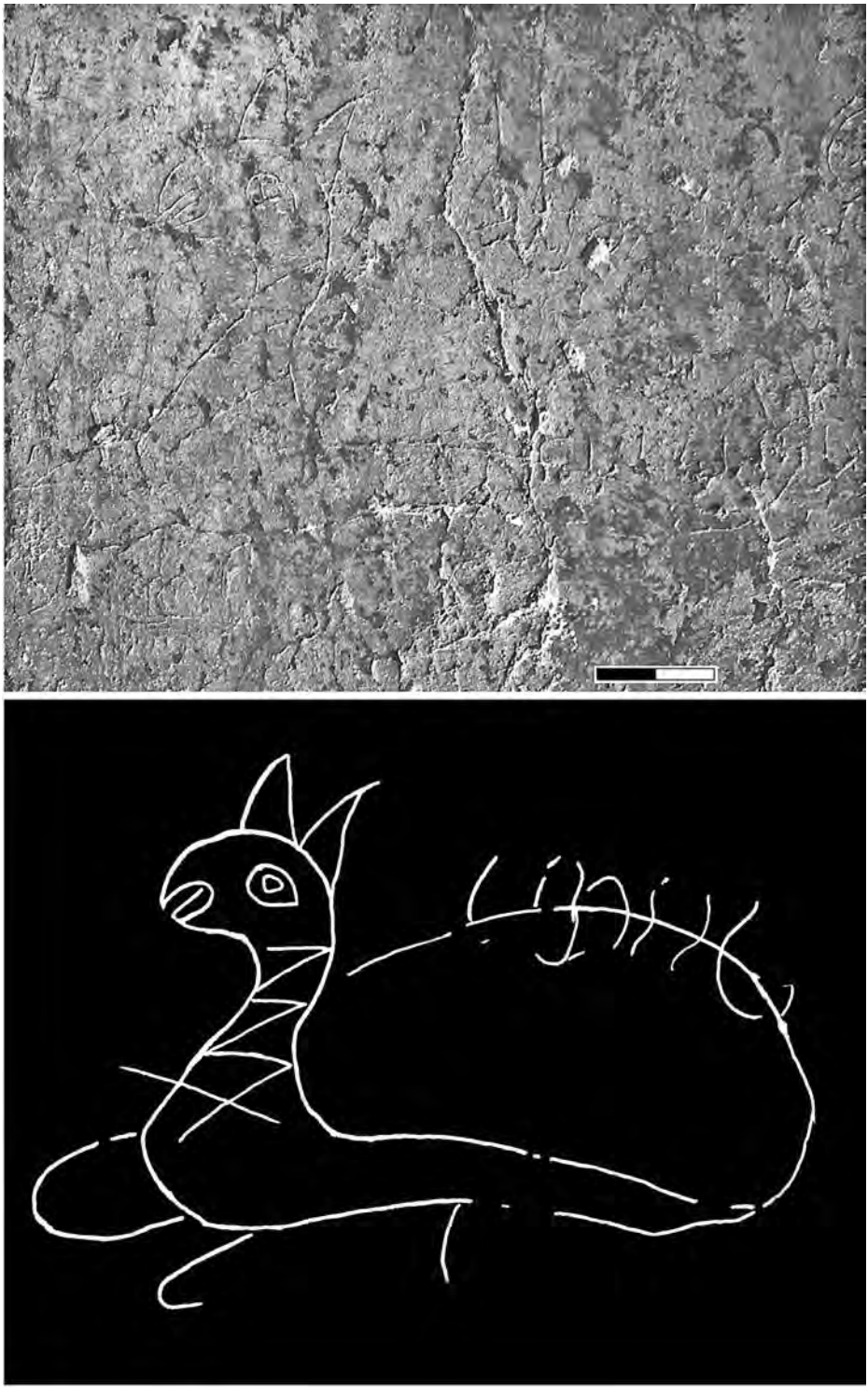
3

Таблиця LXII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2217, **2** – № 2218, **3** – № 2219.

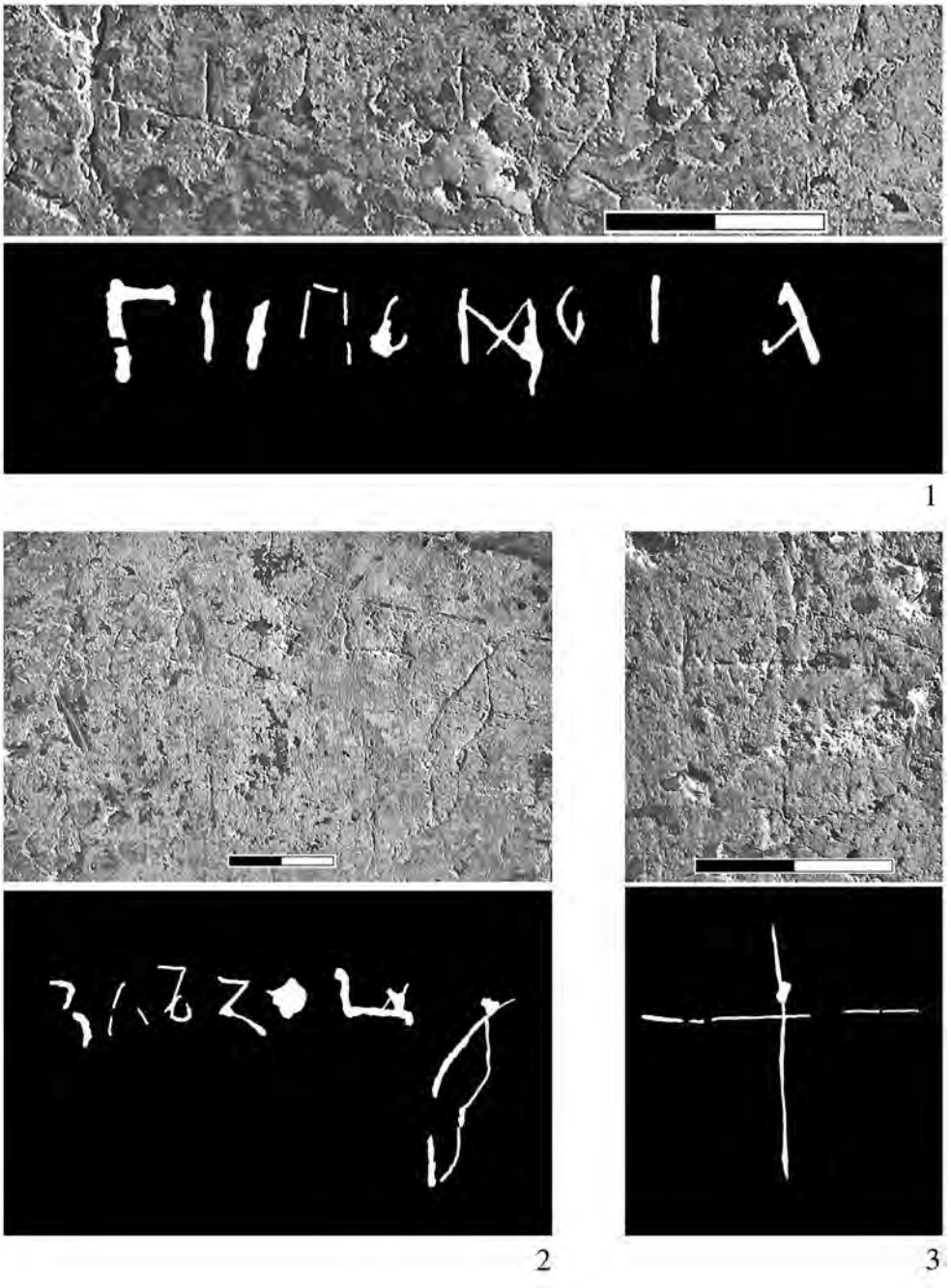

Таблиця LXIII

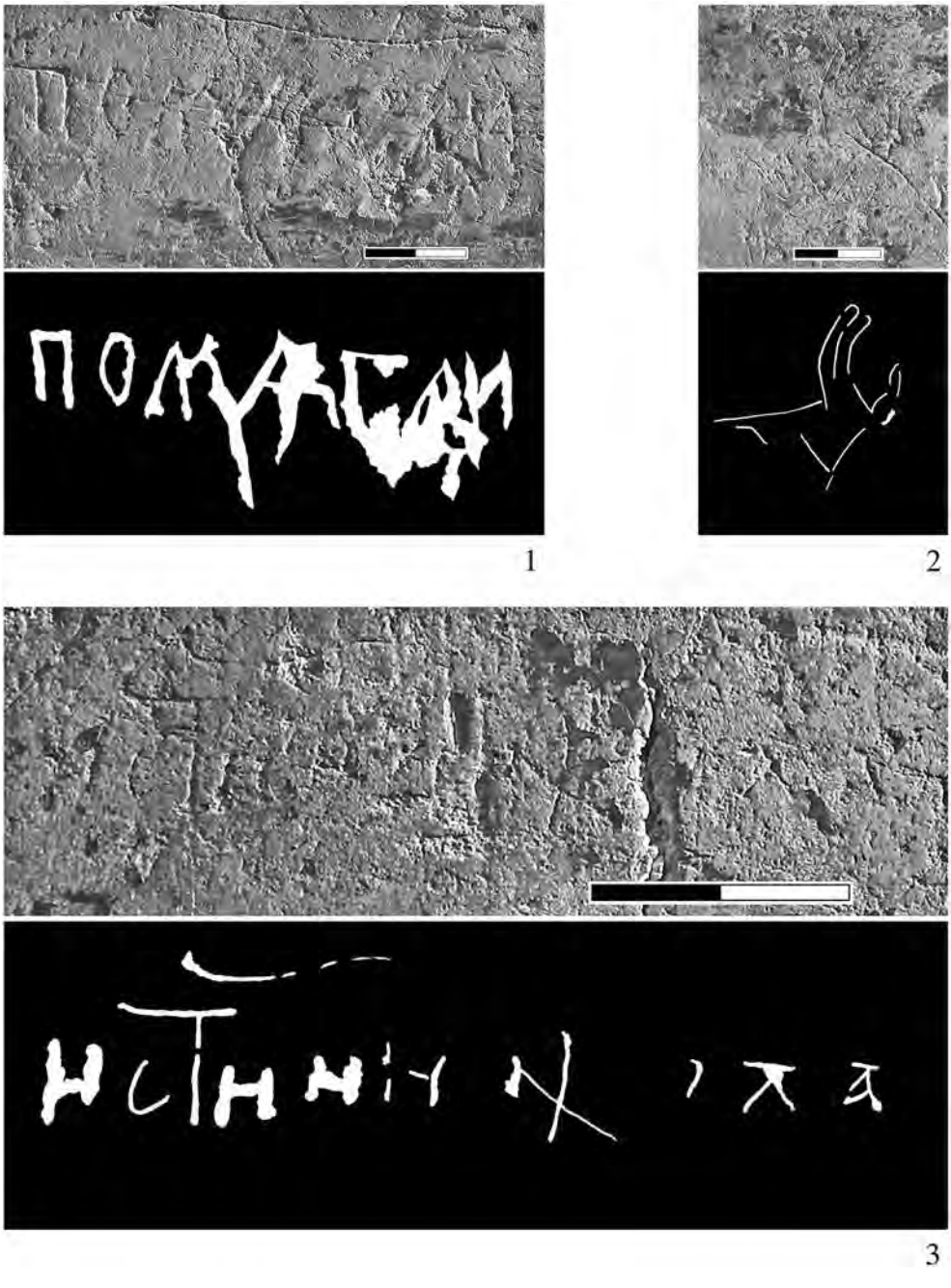
Фото та прорис графіті: **1** – № 2220, **2** – № 2221, **3** – № 2222, **4** – № 2223, **5** – № 2224.

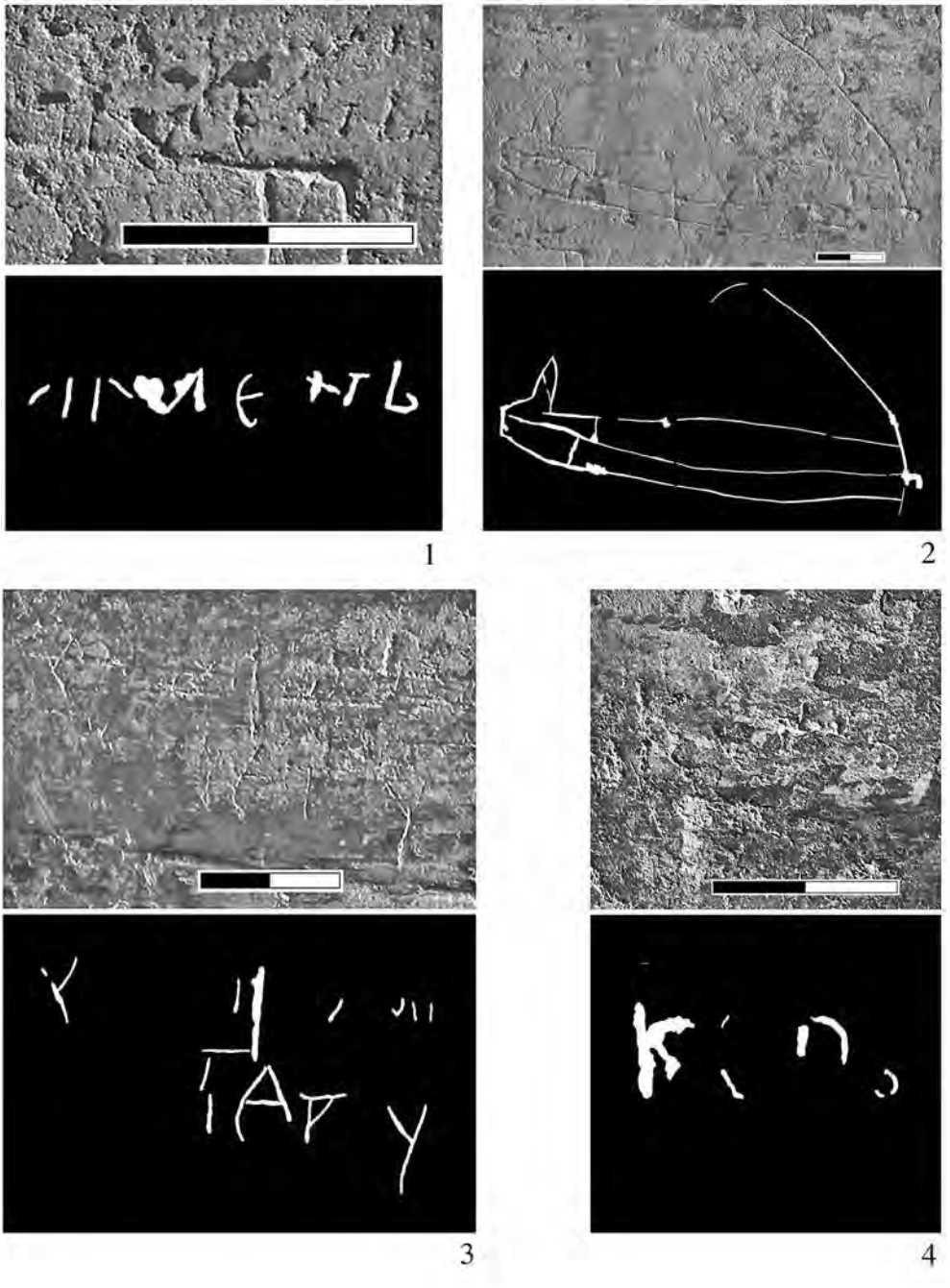
Таблиця LXIV
Фото та прорис графіті № 2225.

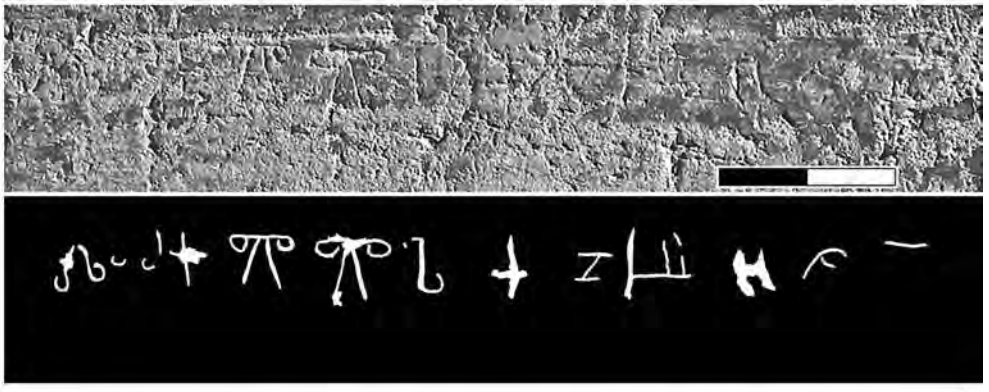
Таблиця LXV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2226, **2** – № 2227, **3** – № 2228.

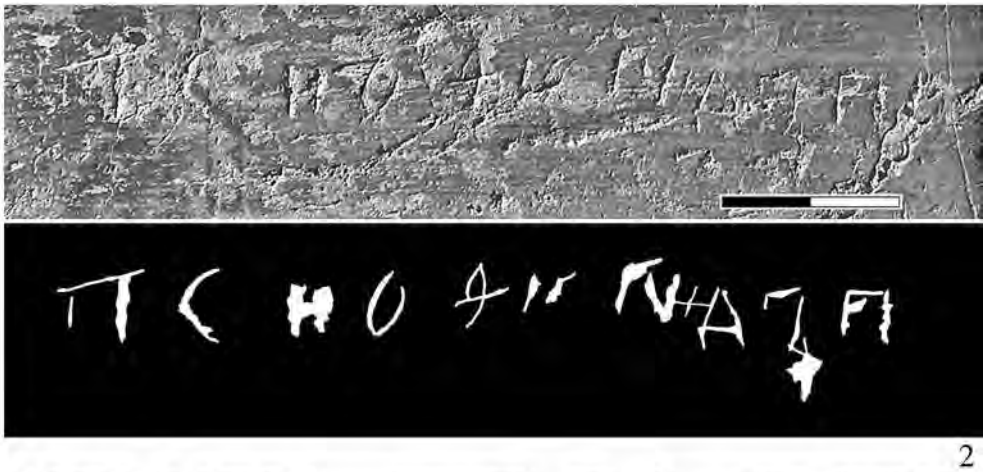
Таблиця LXVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2229, **2** – № 2230, **3** – № 2231.

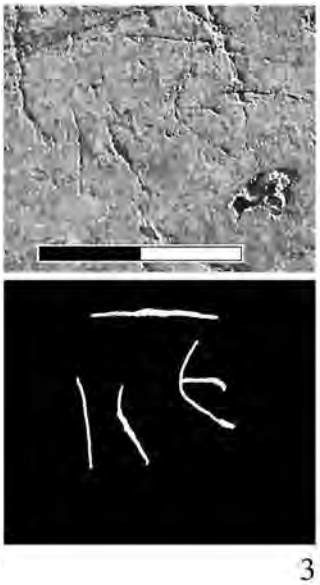
Таблиця LXVII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2232, **2** – № 2233, **3** – № 2234, **4** – № 2235.

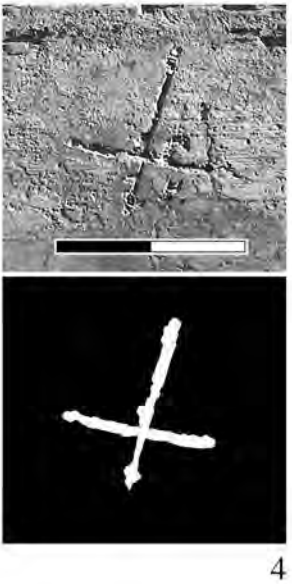
1

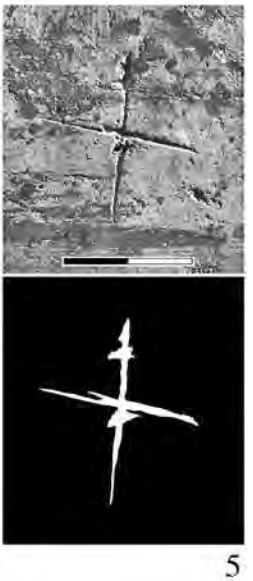
2

3

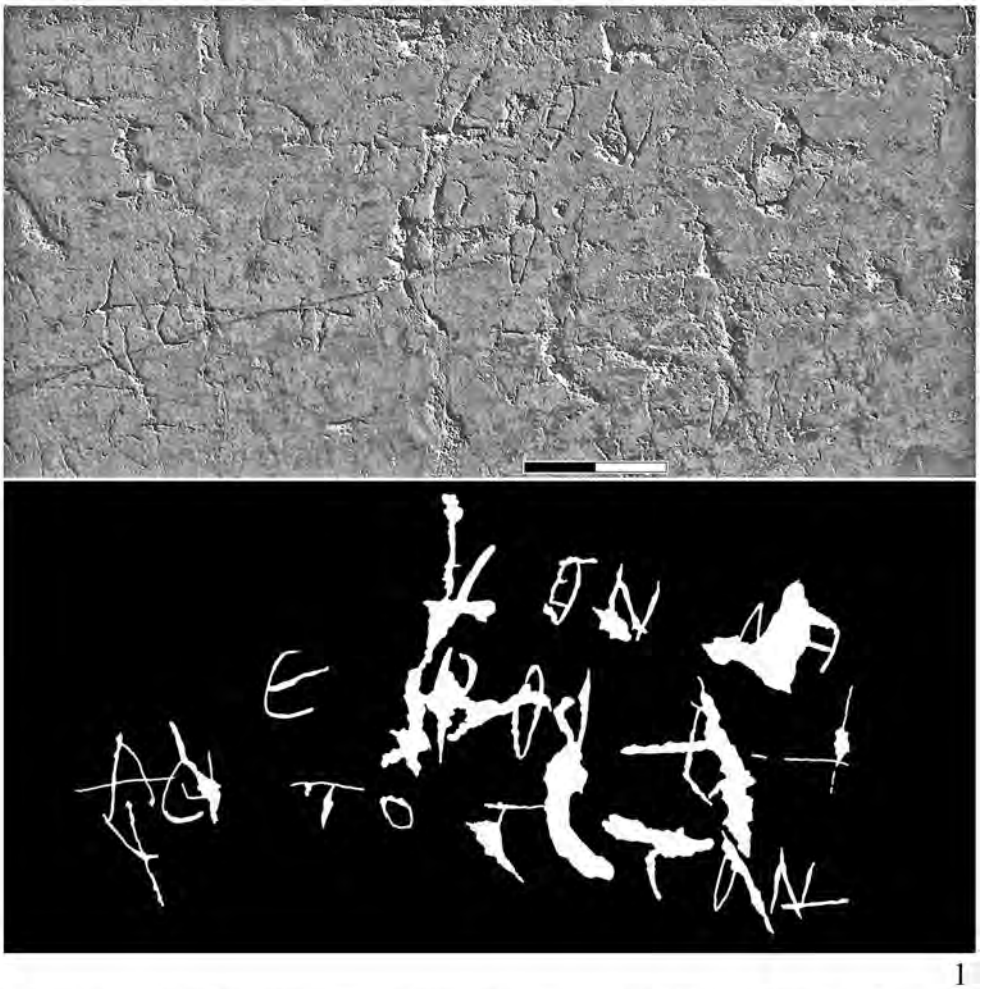
4

5

Таблиця LXVIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 2236, **2** – № 2237, **3** – № 2238, **4** – № 2239, **5** – № 2240.

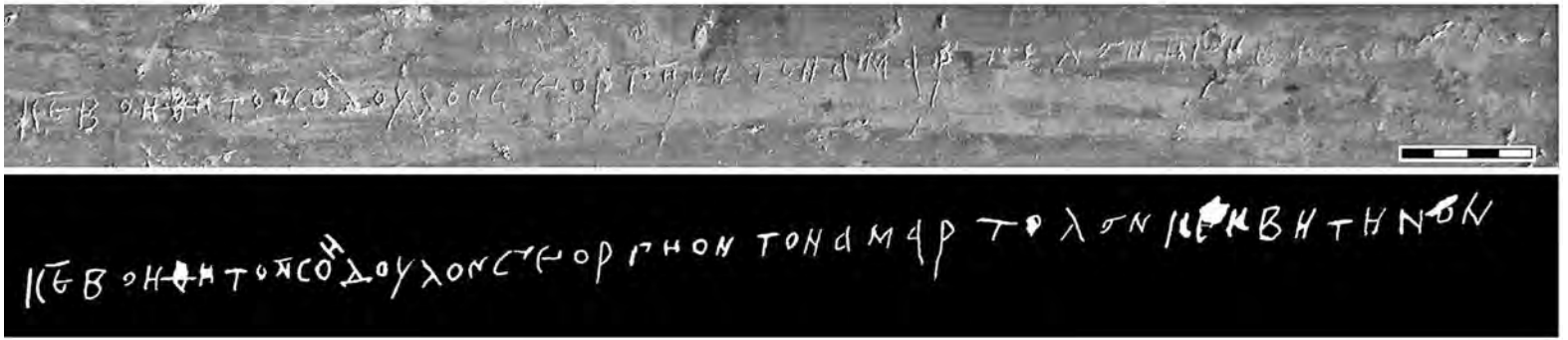

1

2

Таблиця LXIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2241, **2** – № 2242.

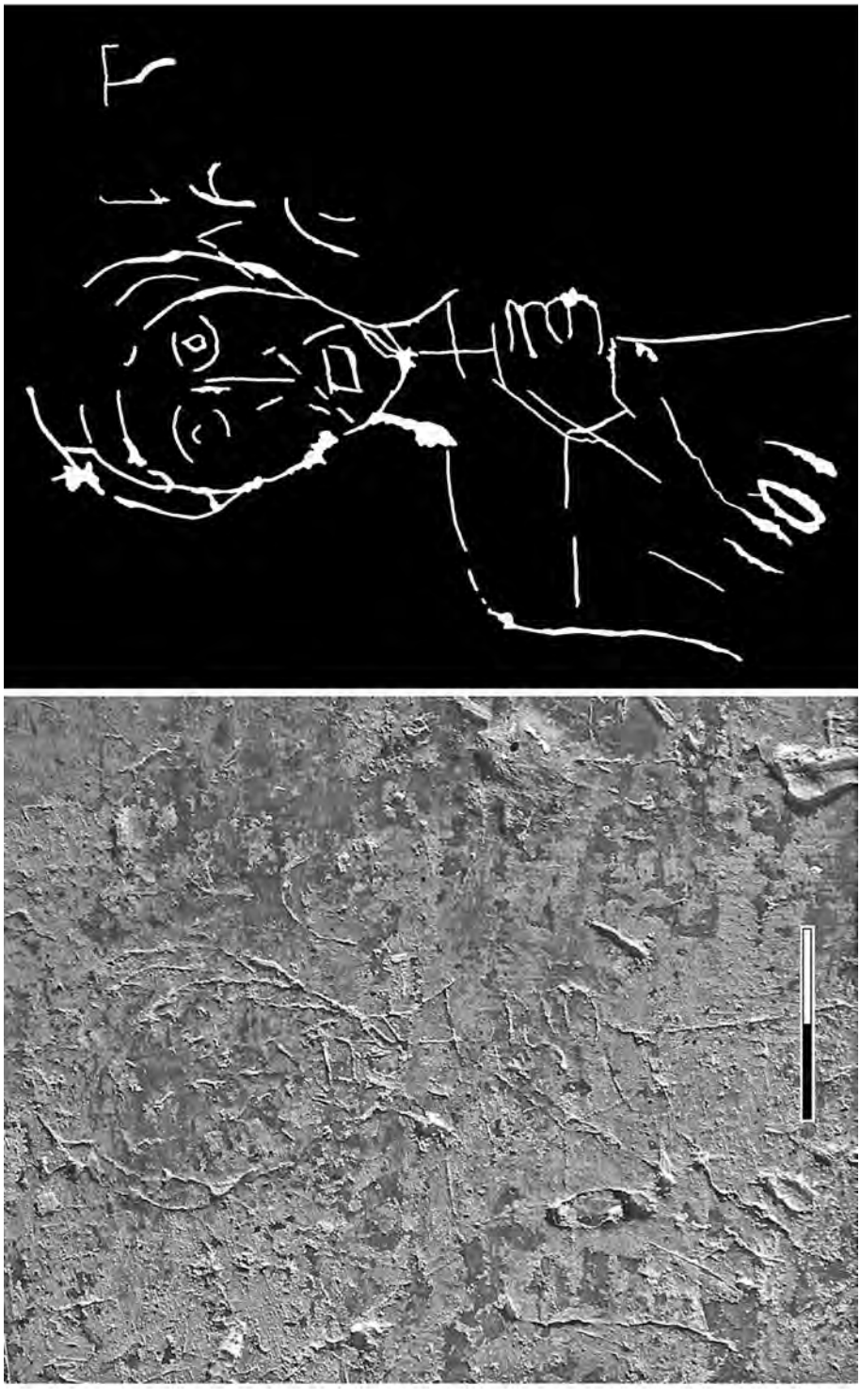

1

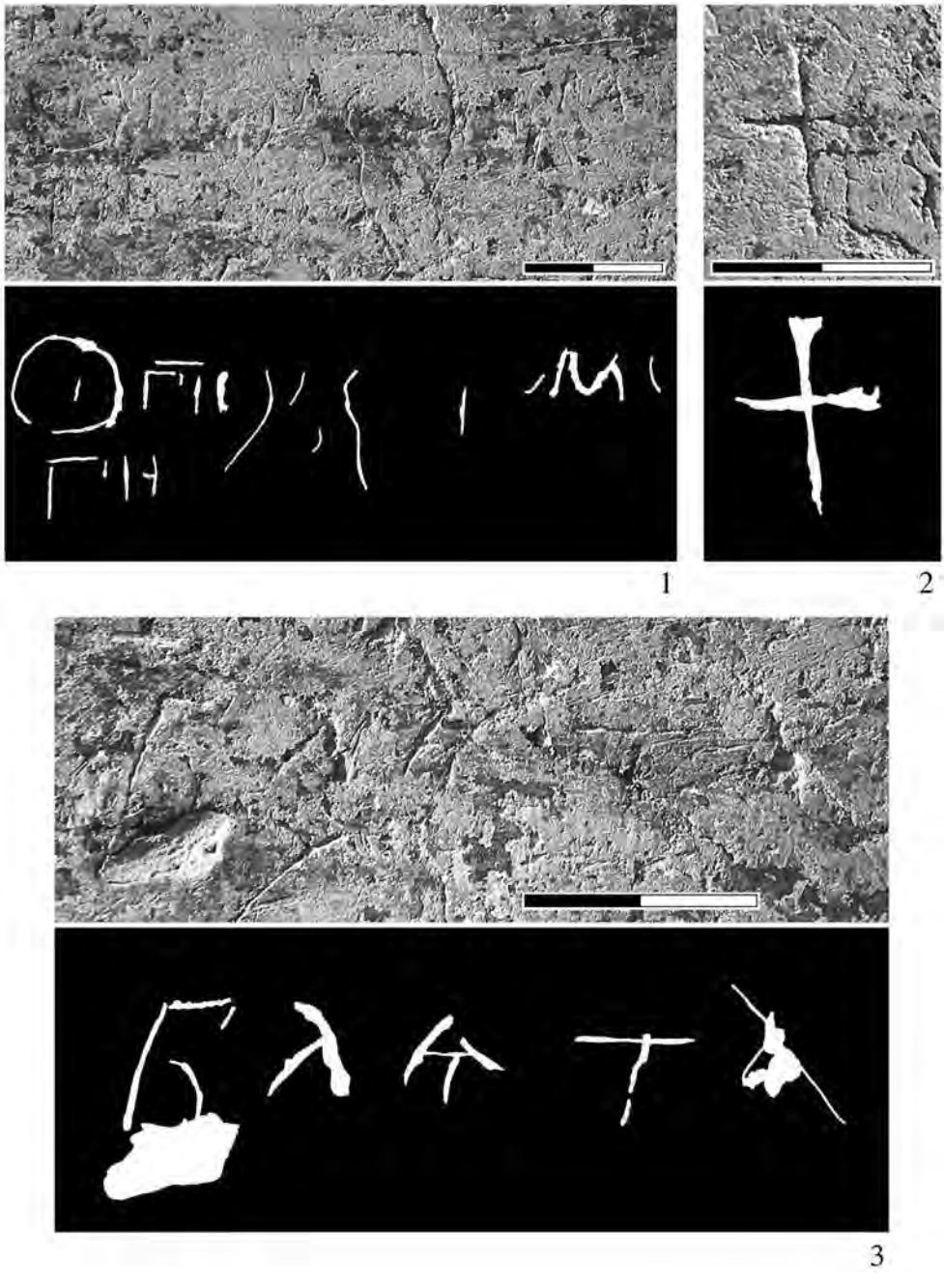

2

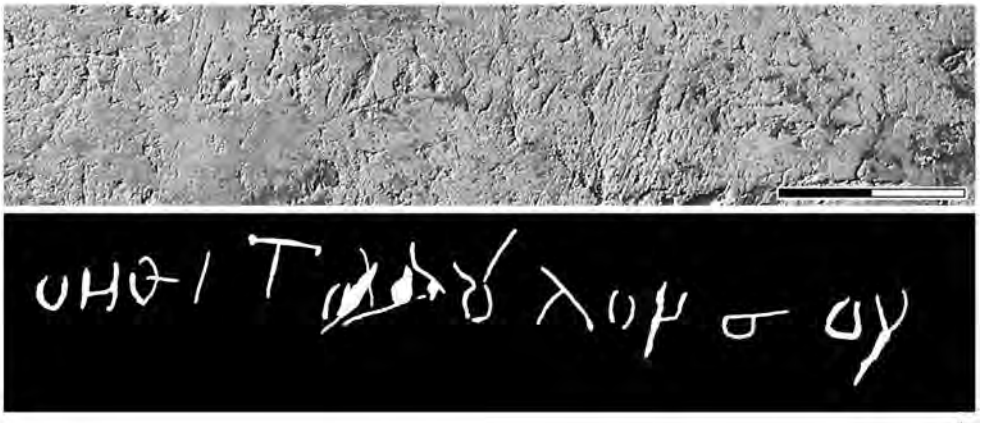
Таблиця LXX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2243, **2** – № 2244.

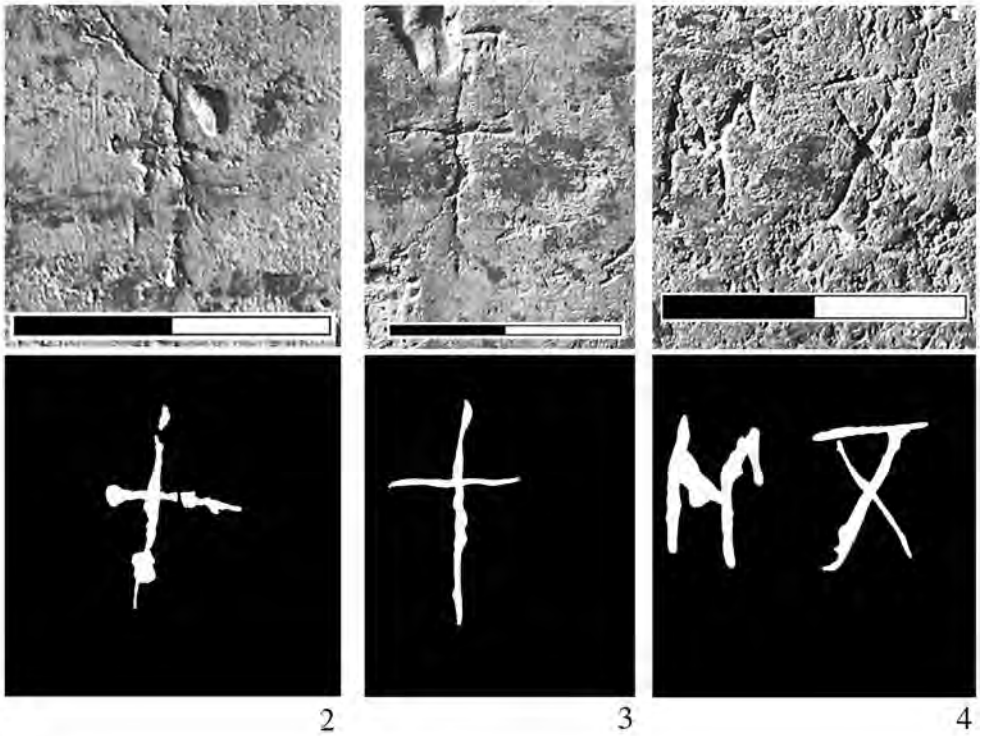
Таблиця LXXI
Фото та прорис графіті № 2245.

Таблиця LXXII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2246, **2** – № 2247, **3** – № 2248.

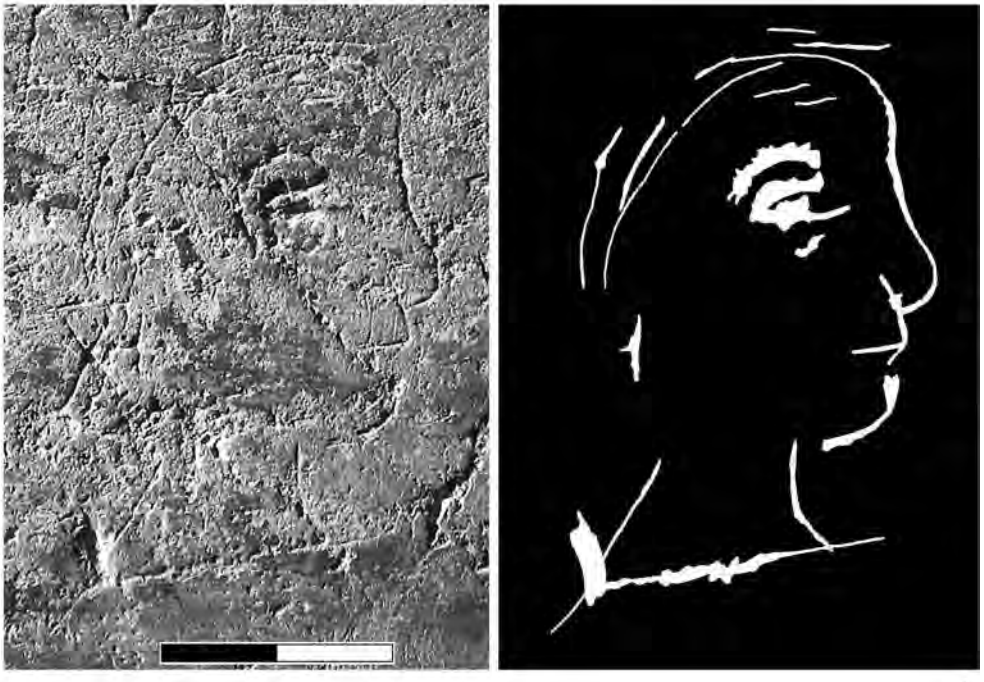

1

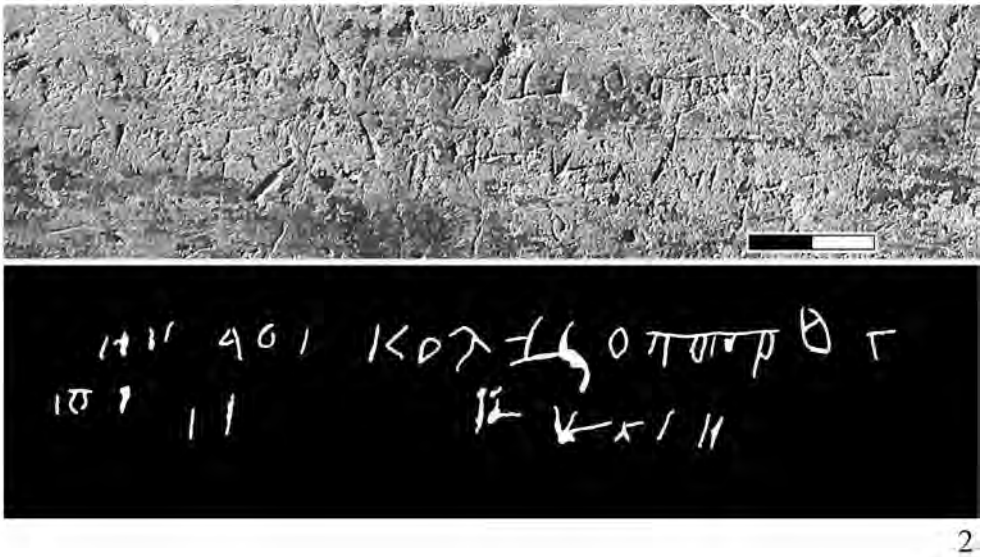

2 3 4

Таблиця LXXIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2249, **2** – № 2250, **3** – № 2251, **4** – № 2252.

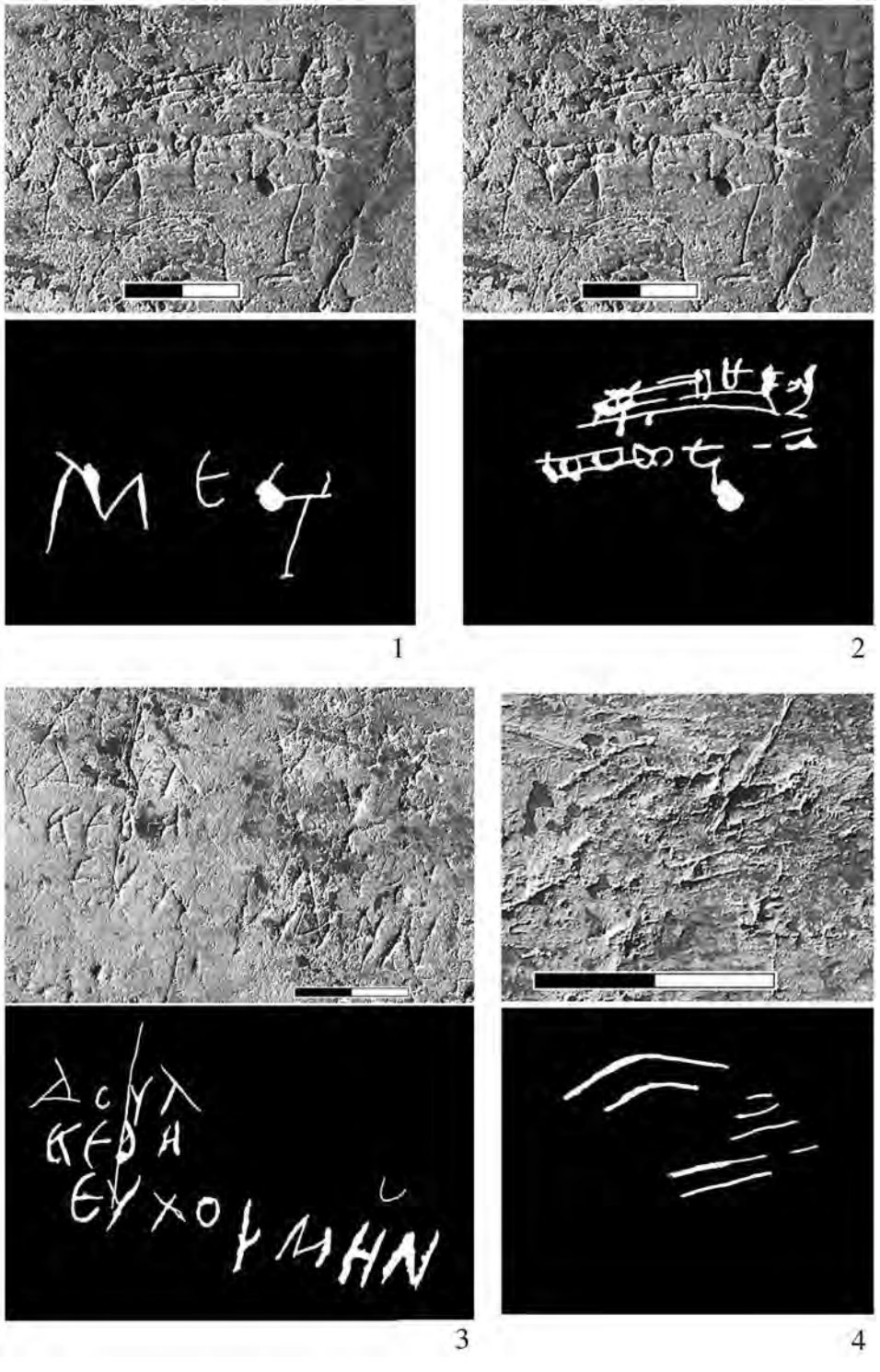

1

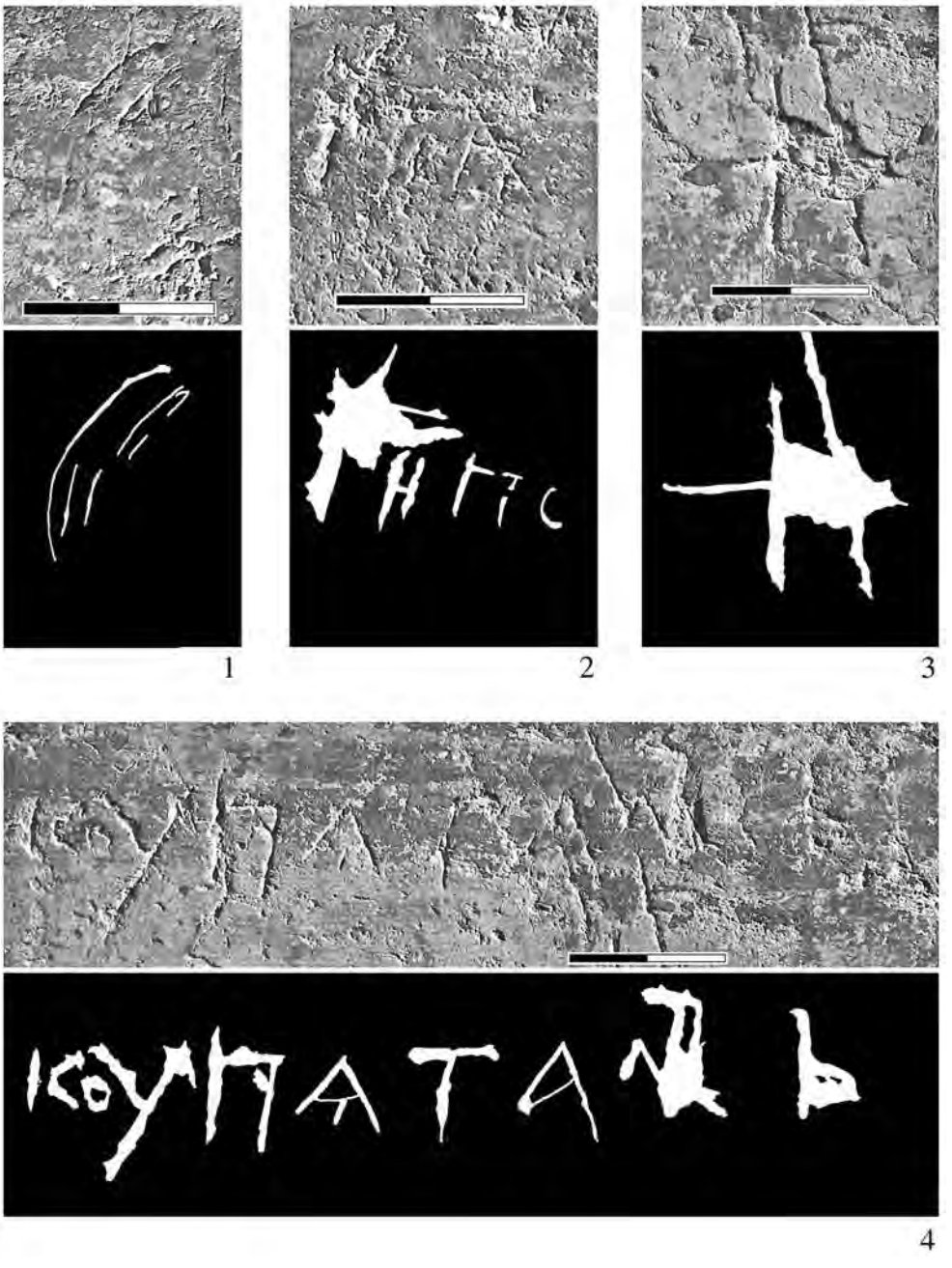

2

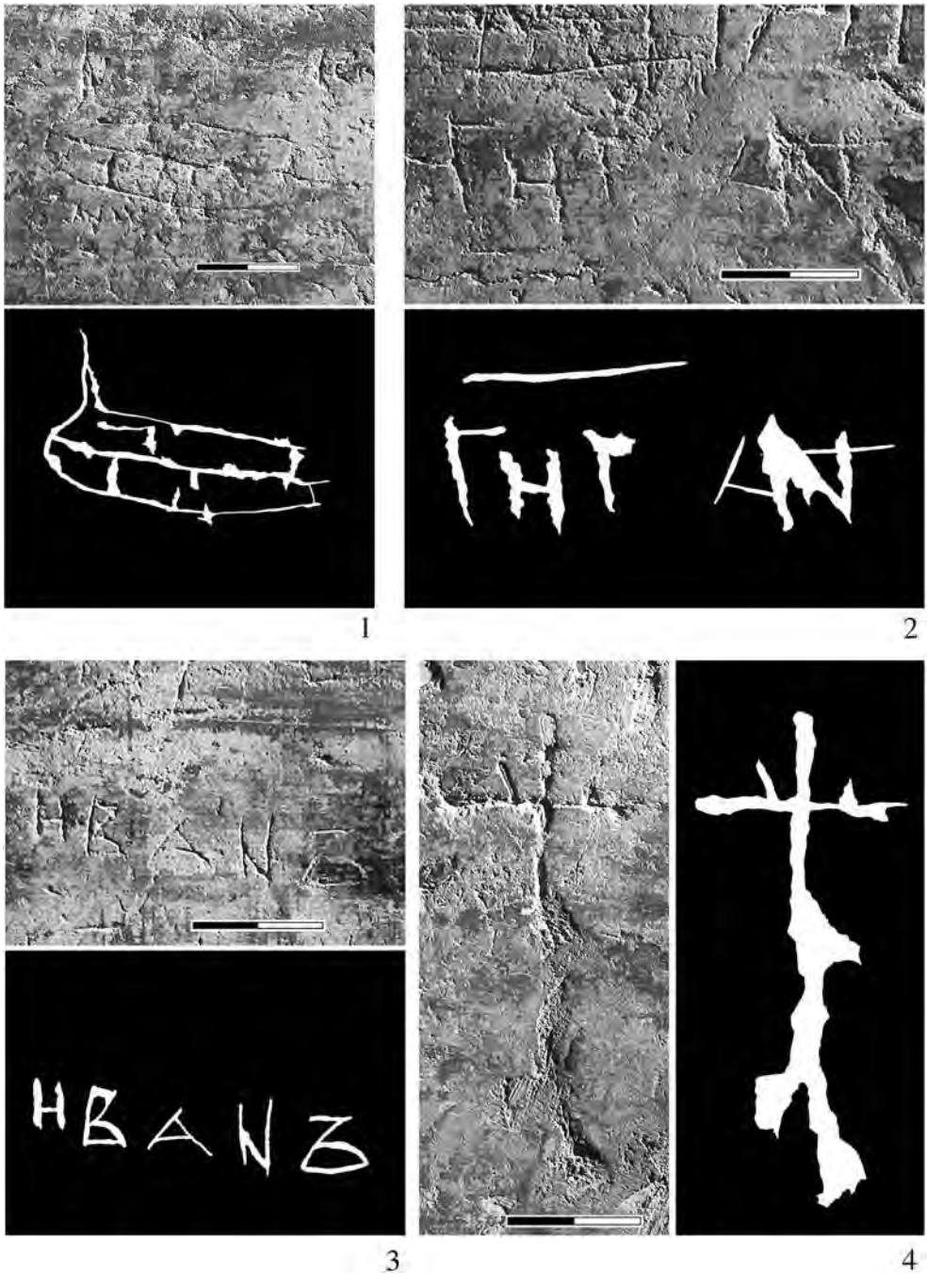
Таблиця LXXIV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2253, **2** – № 2254.

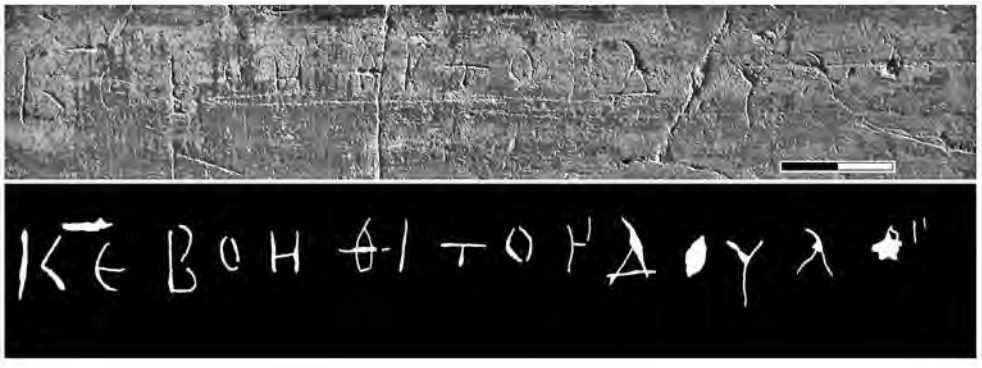
Таблиця LXXV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2255, **2** – № 2256, **3** – № 2257, **4** – № 2258.

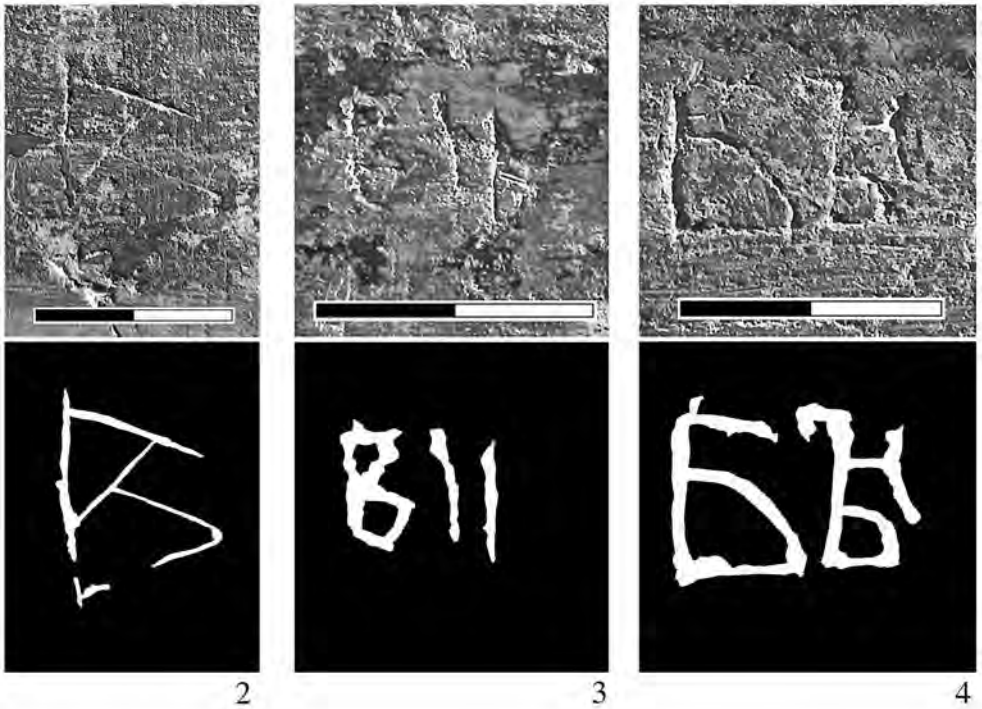
Таблиця LXXVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2259, **2** – № 2260, **3** – № 2261, **4** – № 2262.

Таблиця LXXVII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2263, **2** – № 2264, **3** – № 2265, **4** – № 2266.

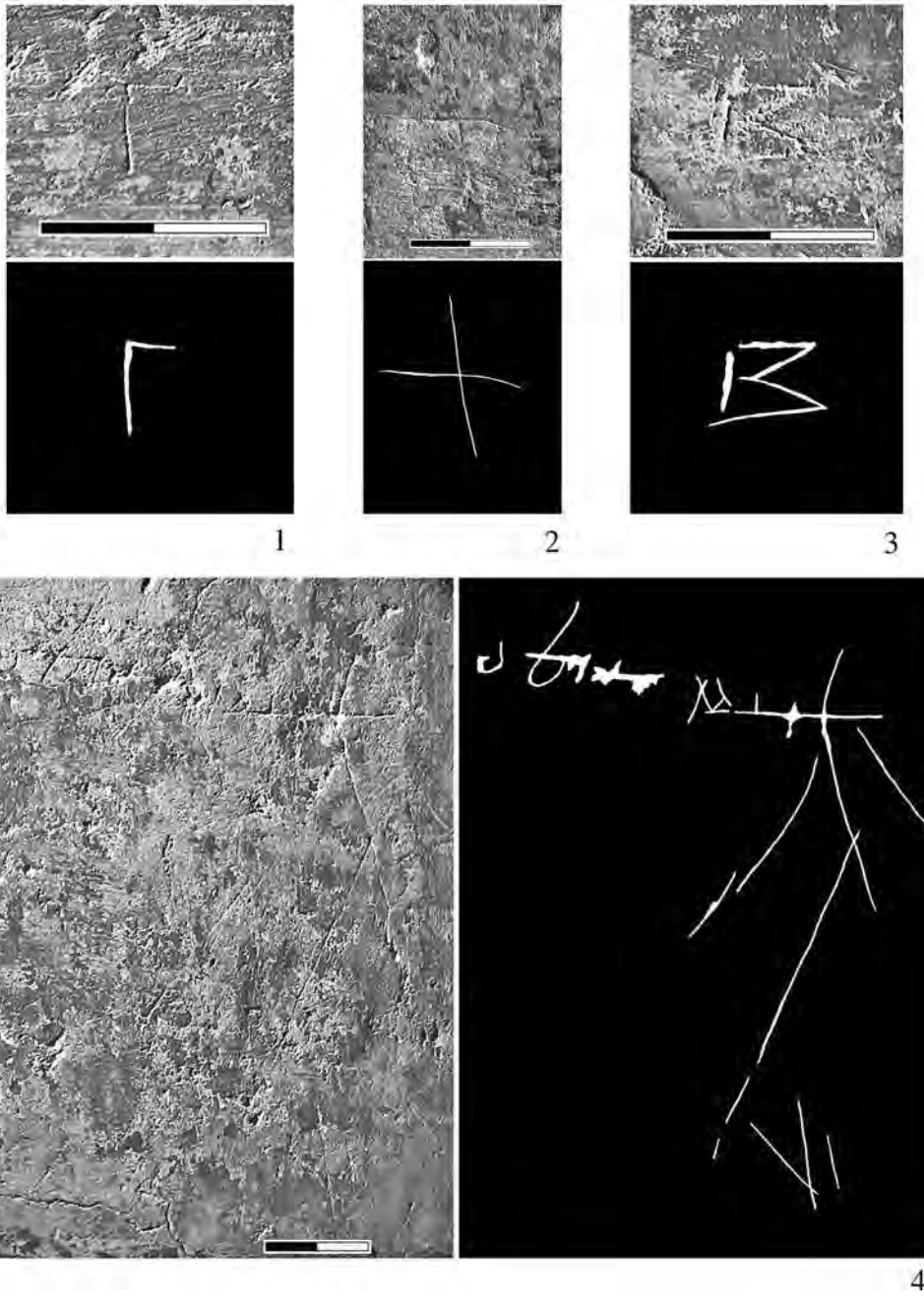
1

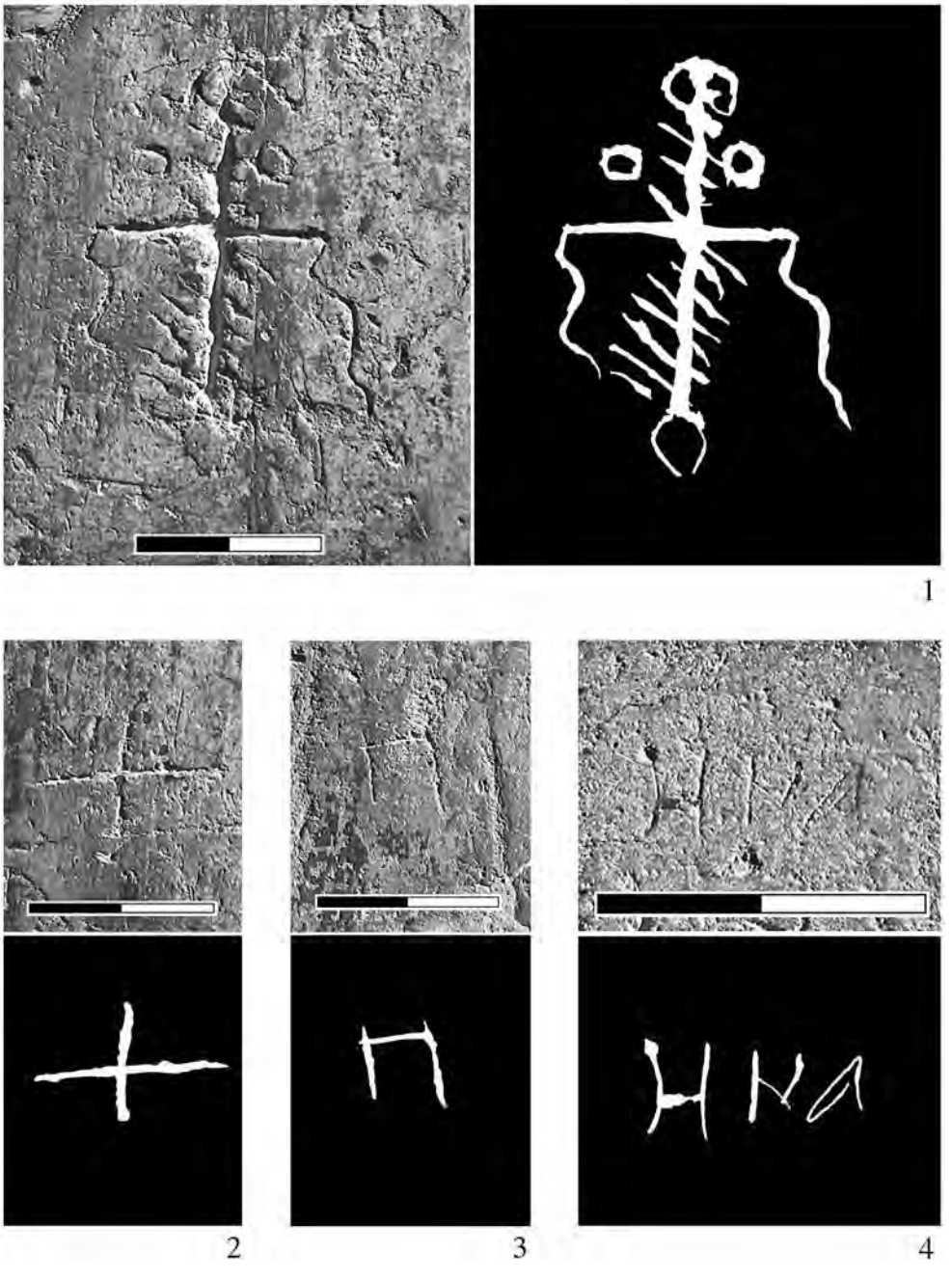
2 3 4

Таблиця LXXVIII

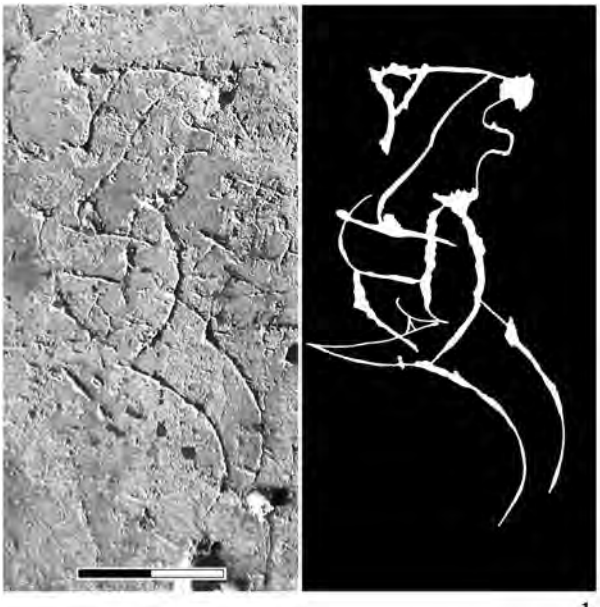
Фото та прорис графіті: **1** – № 2267, **2** – № 2268, **3** – № 2269, **4** – № 2270.

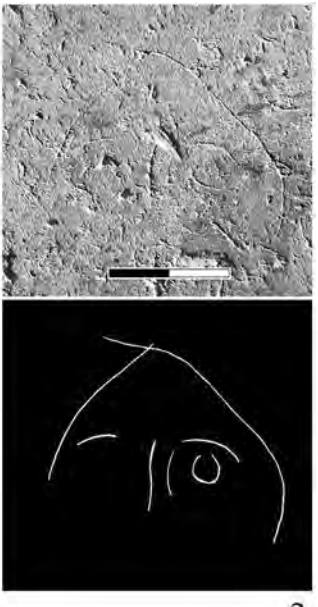
Таблиця LXXIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2271, **2** – № 2272, **3** – № 2273, **4** – № 2274.

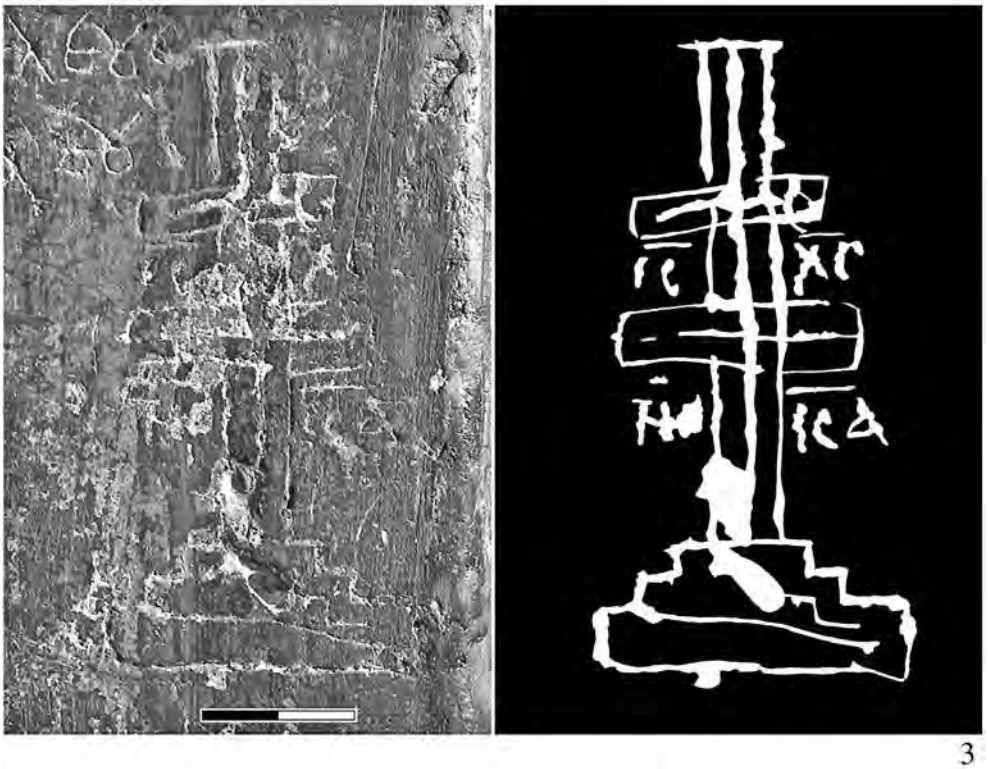
Таблиця LXXX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2275, **2** – № 2276, **3** – № 2277, **4** – № 2278.

1

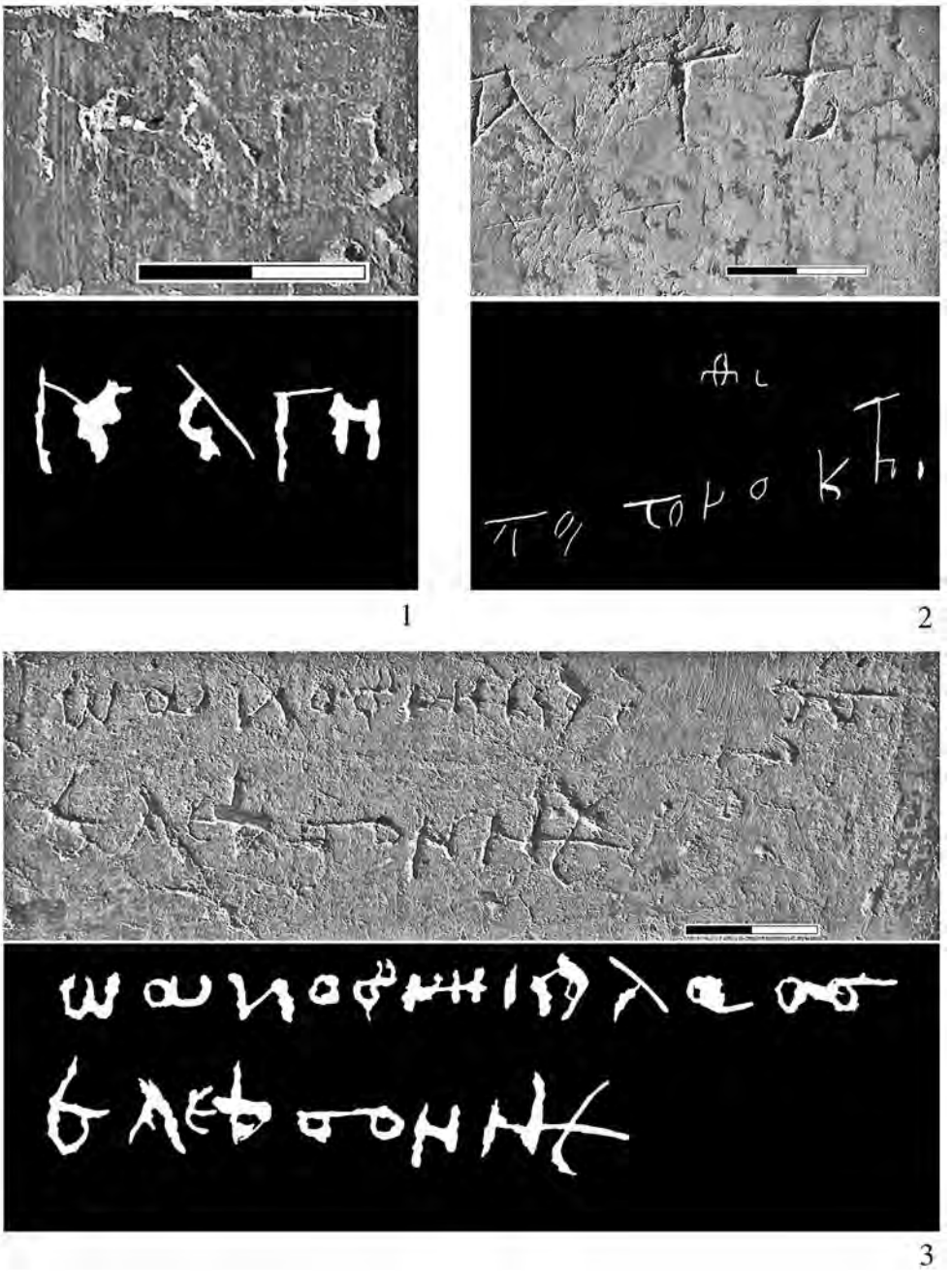

2

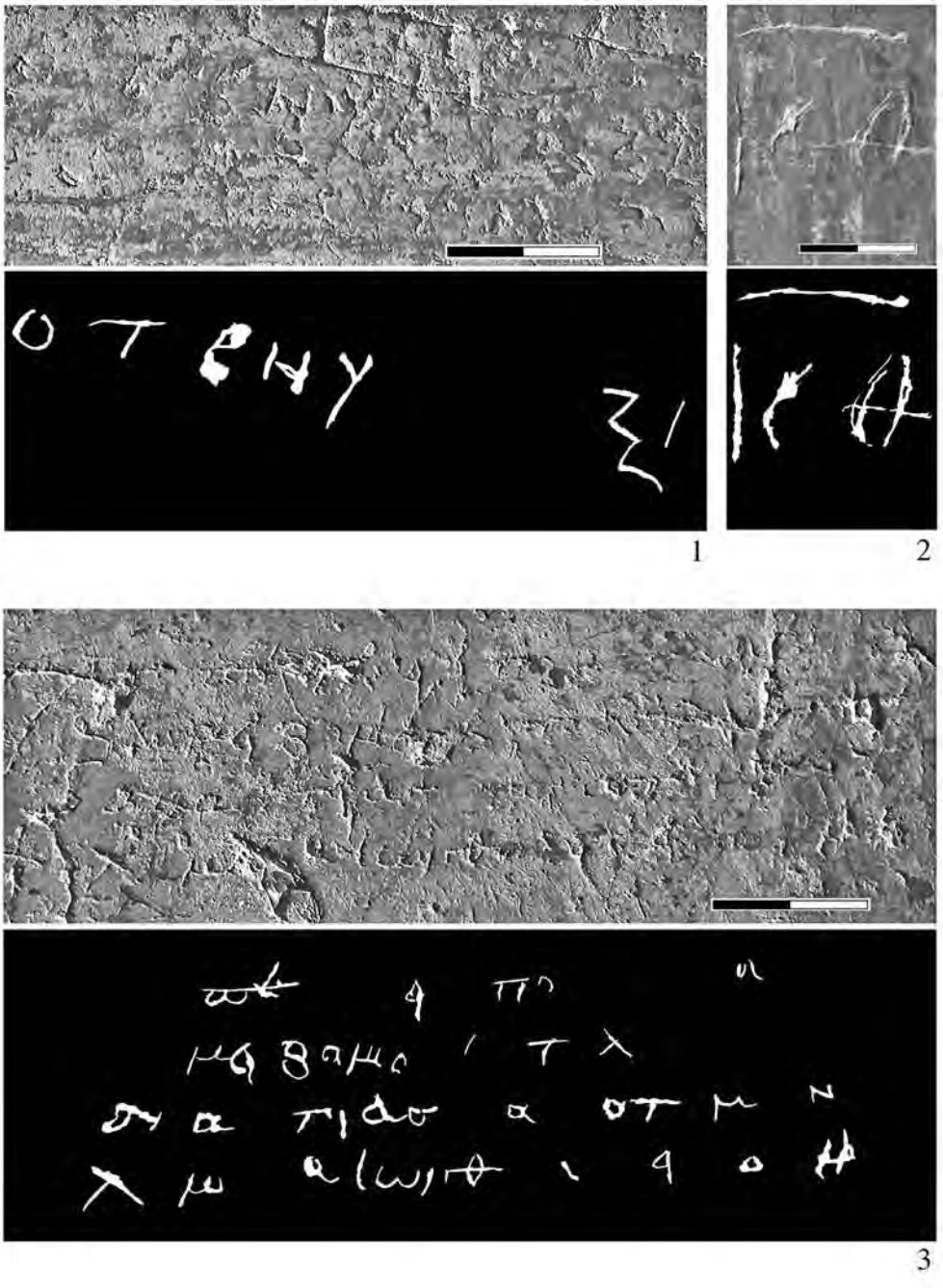

3

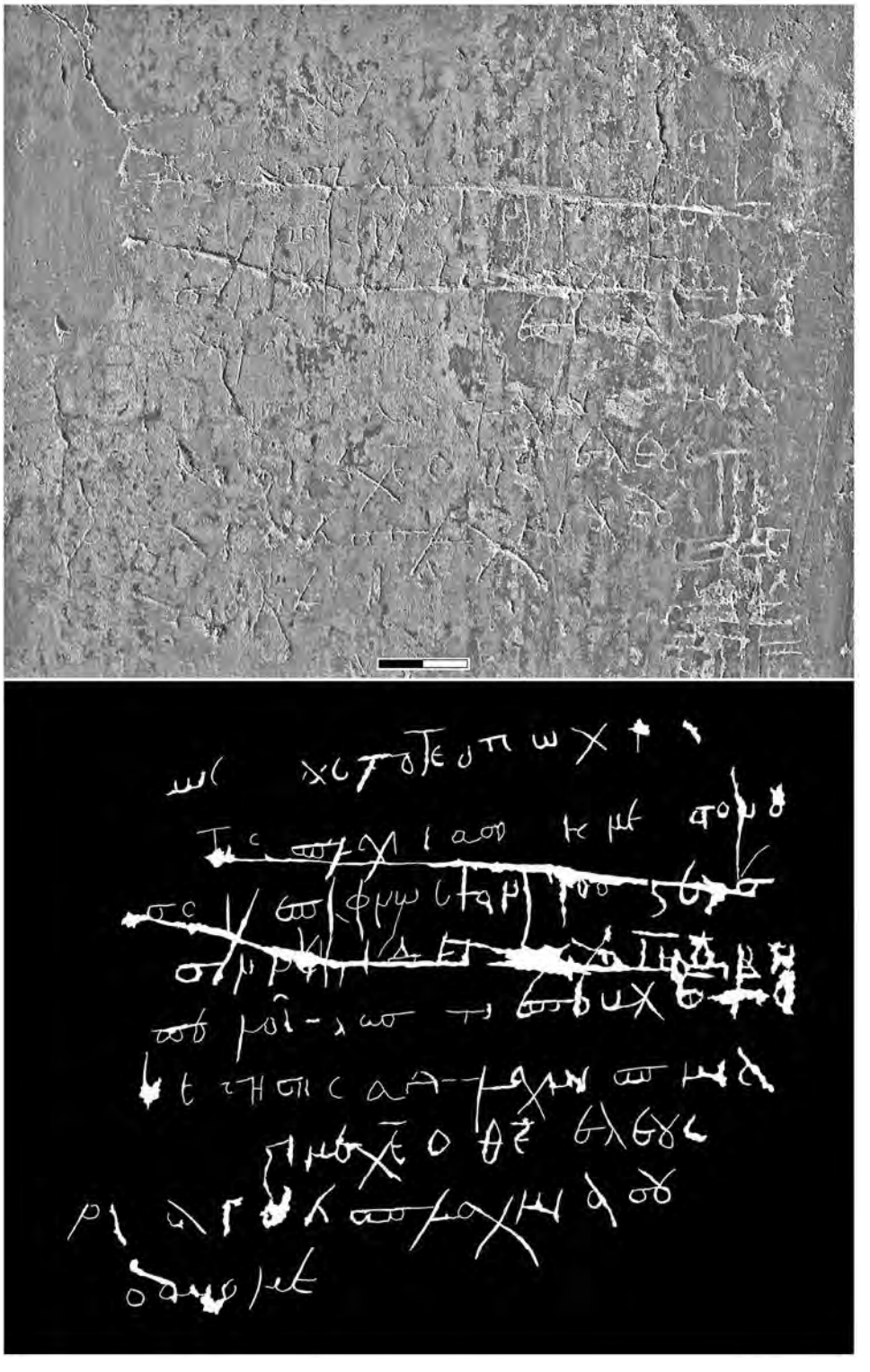
Таблиця LXXXI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2279, **2** – № 2280, **3** – № 2281.

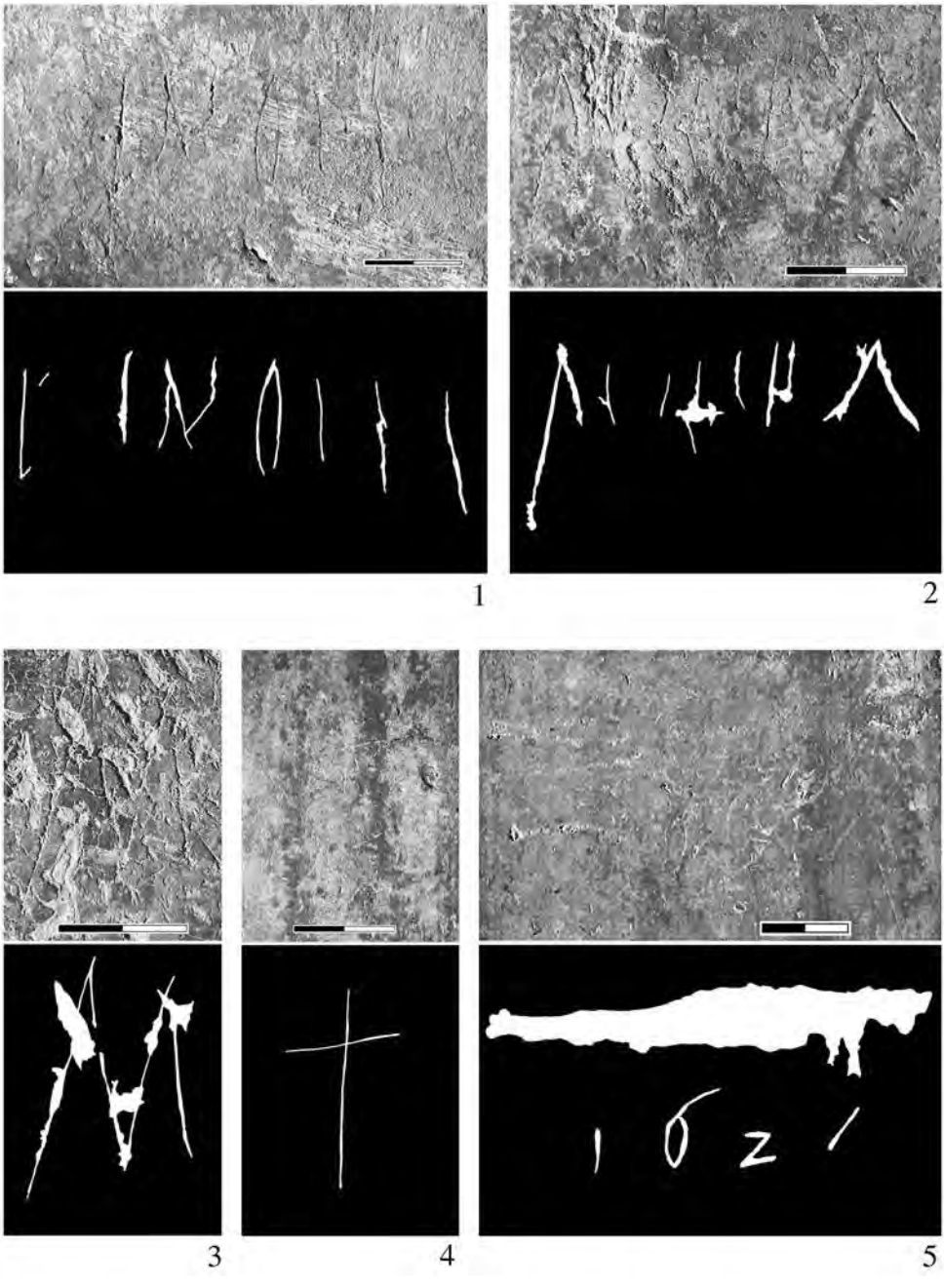
Таблиця LXXXII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2282, **2** – № 2283, **3** – № 2284.

Таблиця LXXXIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2285, **2** – № 2285а, **3** – № 2286.

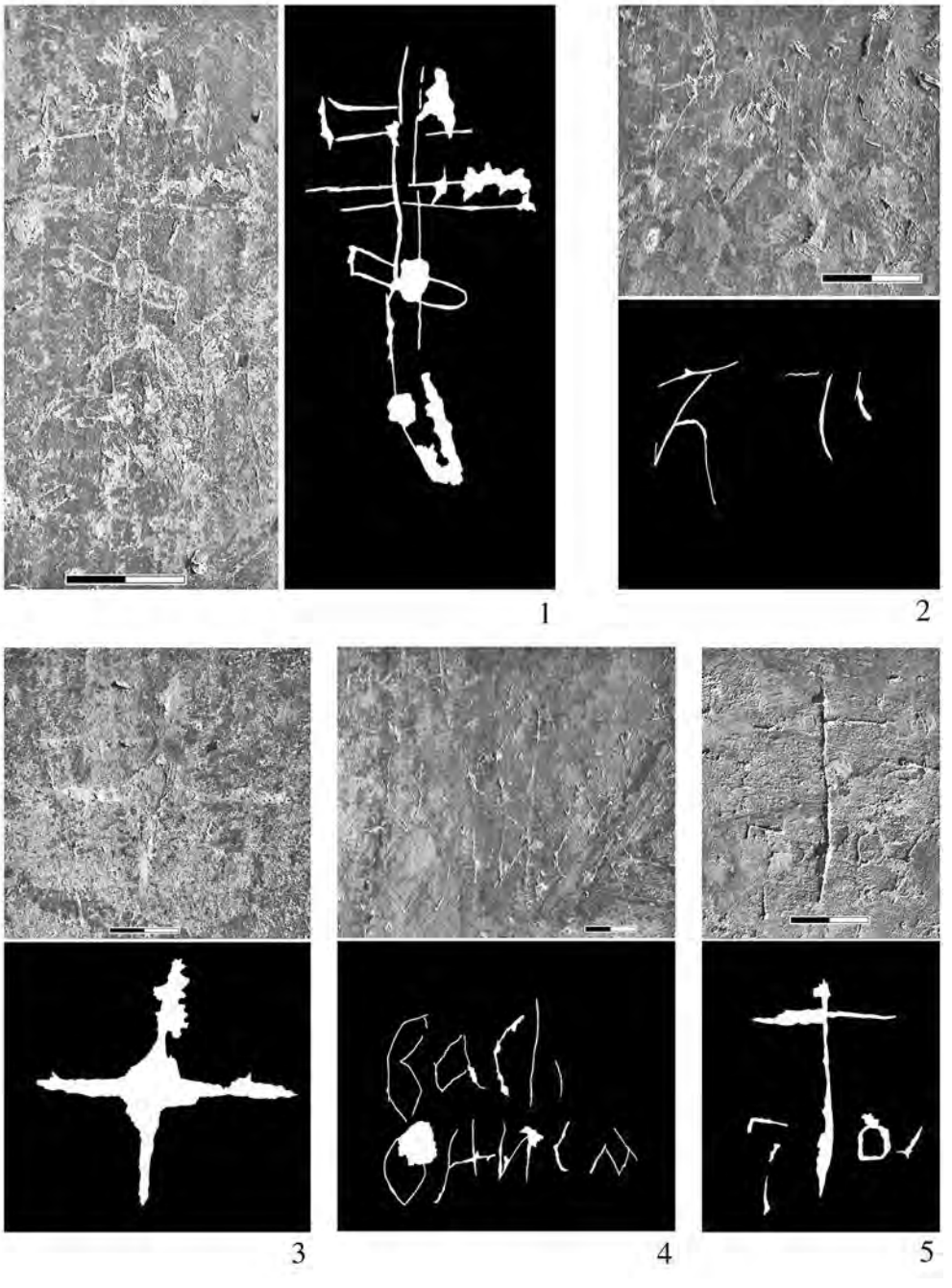

Таблиця LXXXIV
Фото та прорис графіті № 2287.

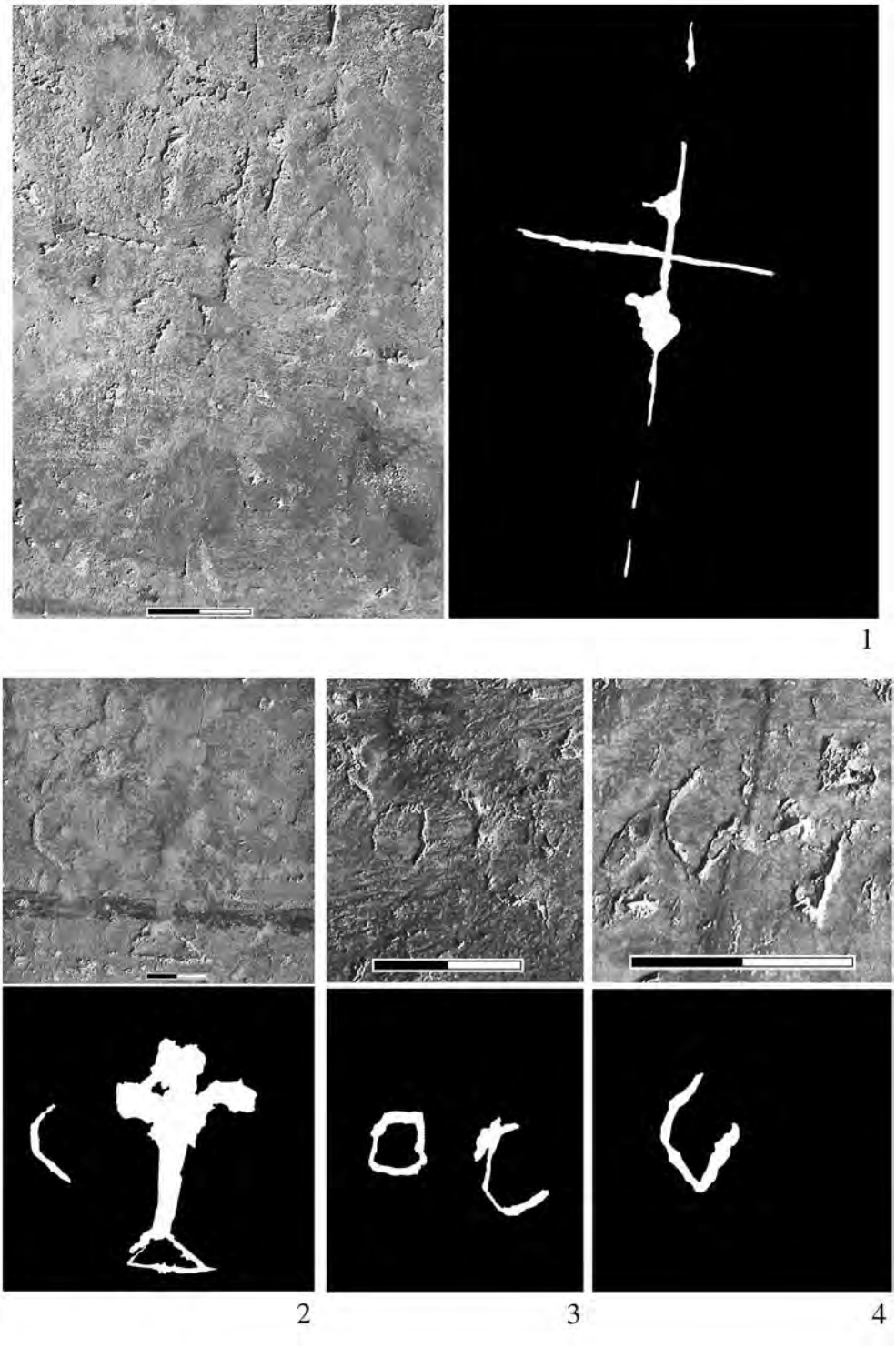
Таблиця LXXXV

Фото та прорис графіті: **1** – № 2288, **2** – № 2289, **3** – № 2290, **4** – № 2291, **5** – № 2292.

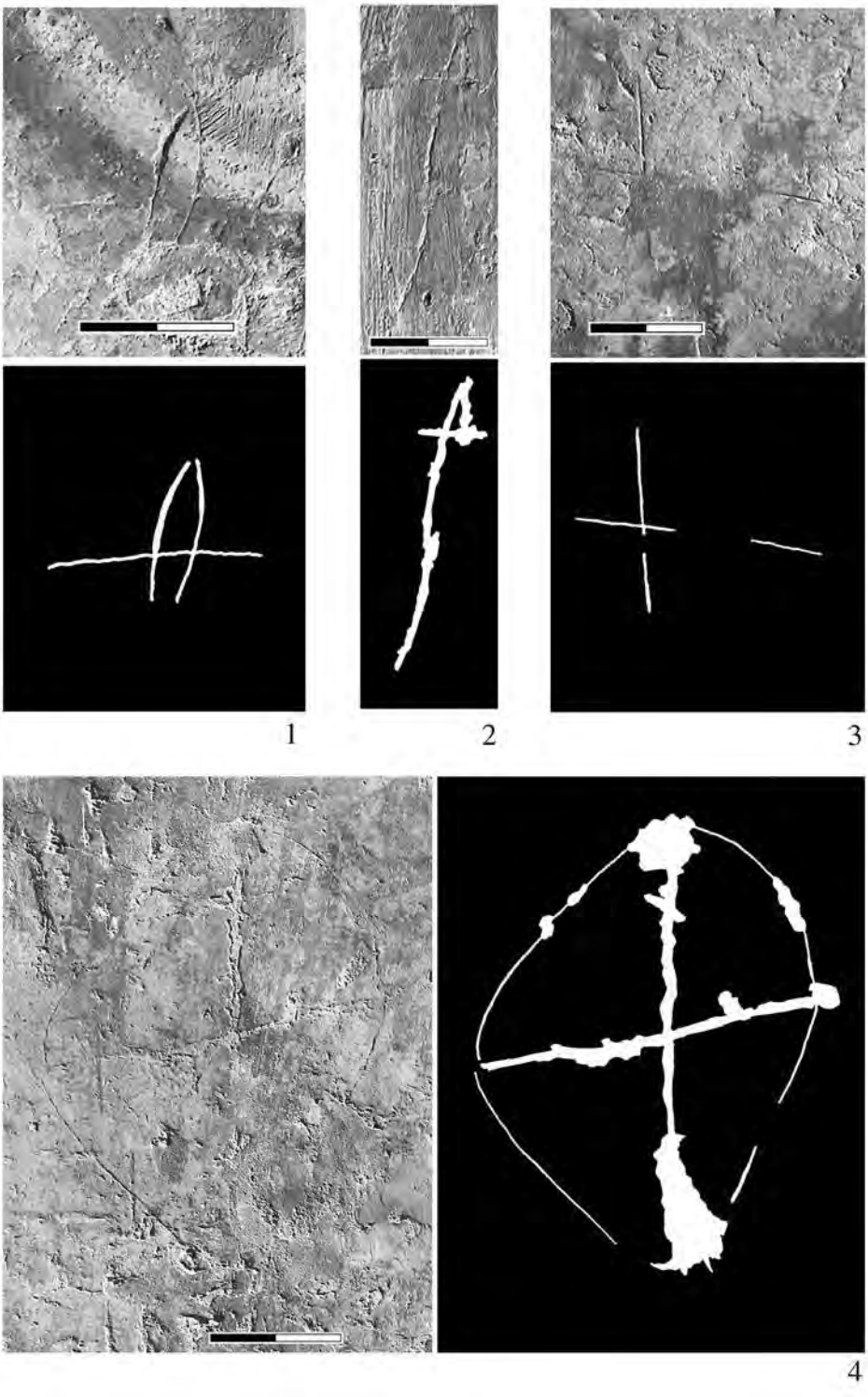

Таблиця LXXXVI

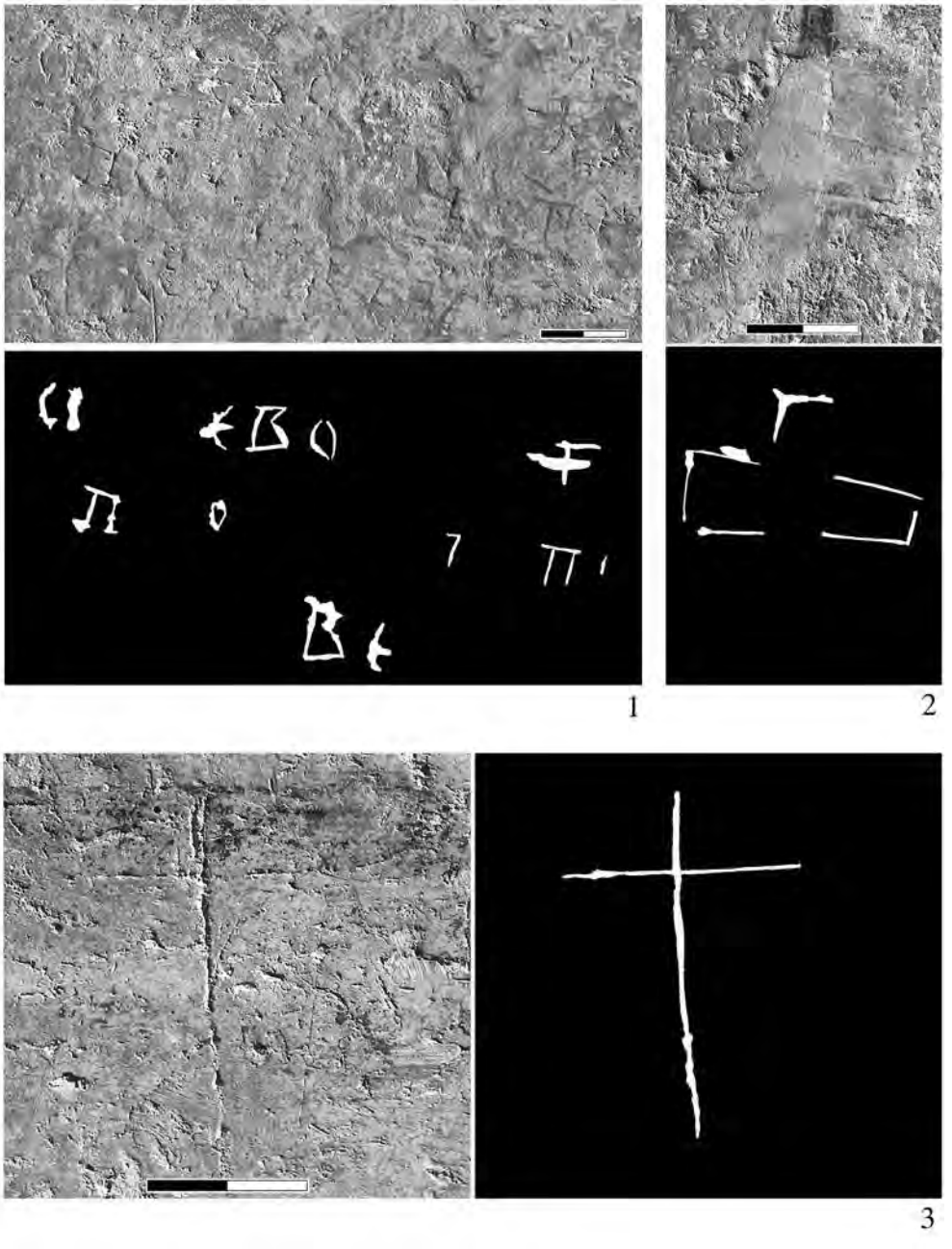
Фото та прорис графіті: **1** – № 2293, **2** – № 2294, **3** – № 2295, **4** – № 2296, **5** – № 2297.

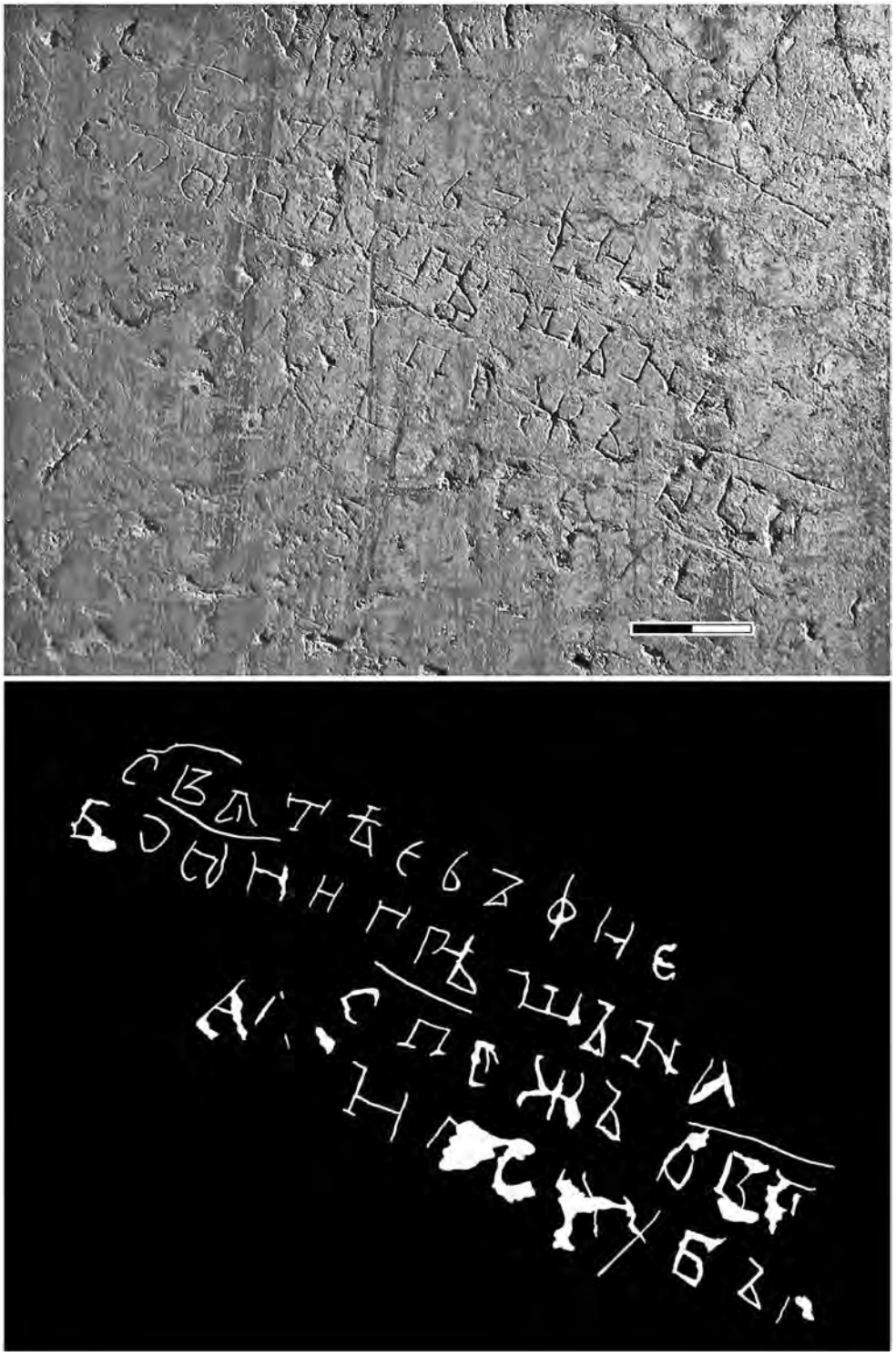
Таблиця LXXXVII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2298, **2** – № 2299, **3** – № 2300, **4** – № 2301.

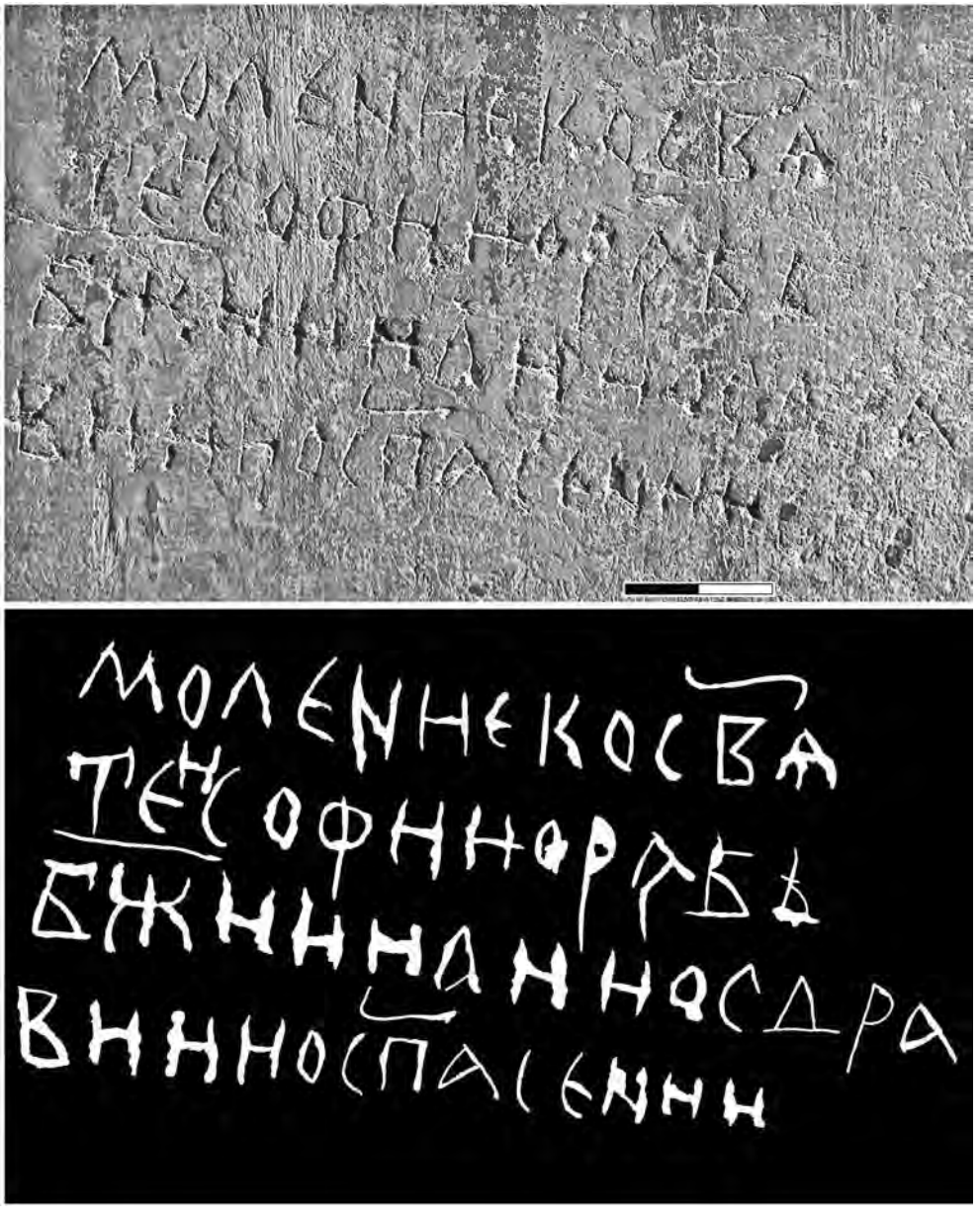
Таблиця LXXXVIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2302, **2** – № 2302а, **3** – № 2303, **4** – № 2304.

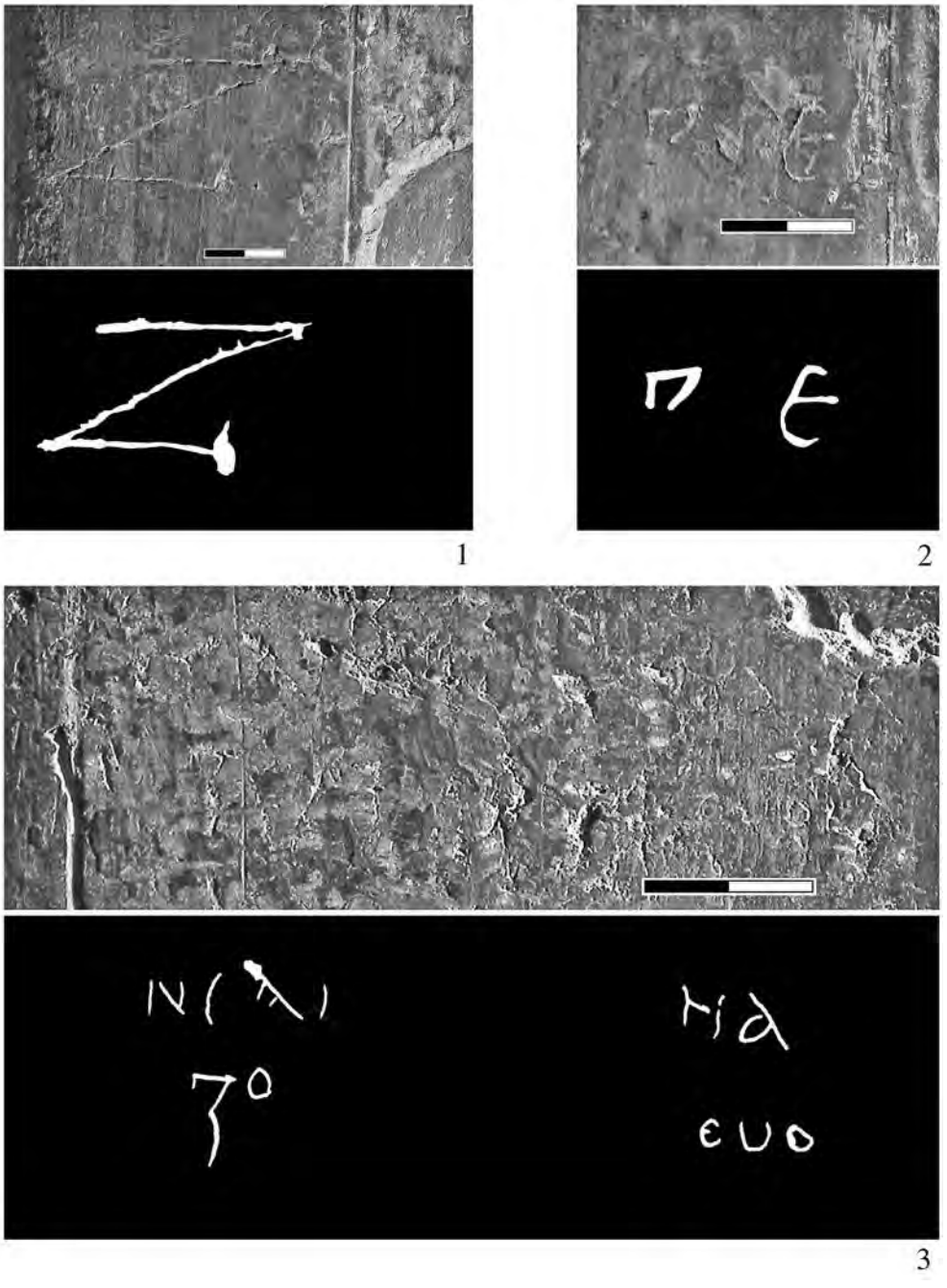
Таблиця LXXXIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2305, **2** – № 2306, **3** – № 2307.

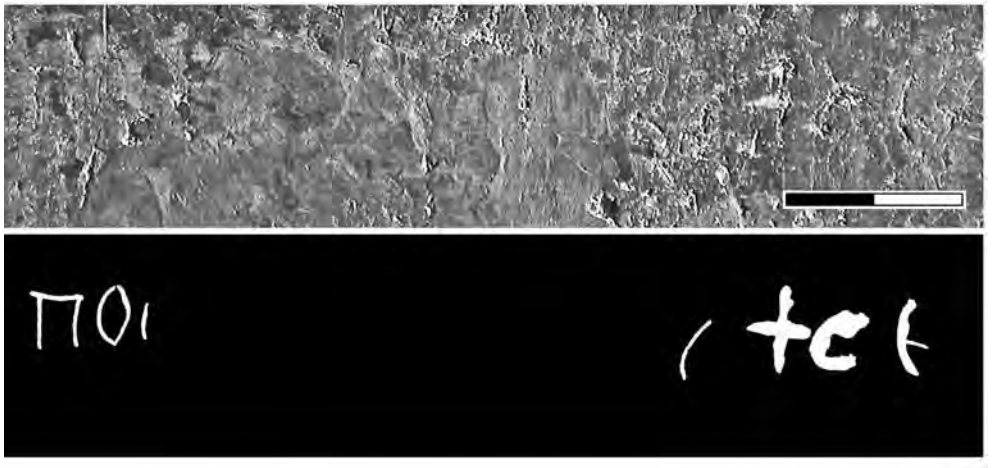
Таблиця XC
Фото та прорис графіті № 194.

Таблиця XCI
Фото та прорис графіті № 230.

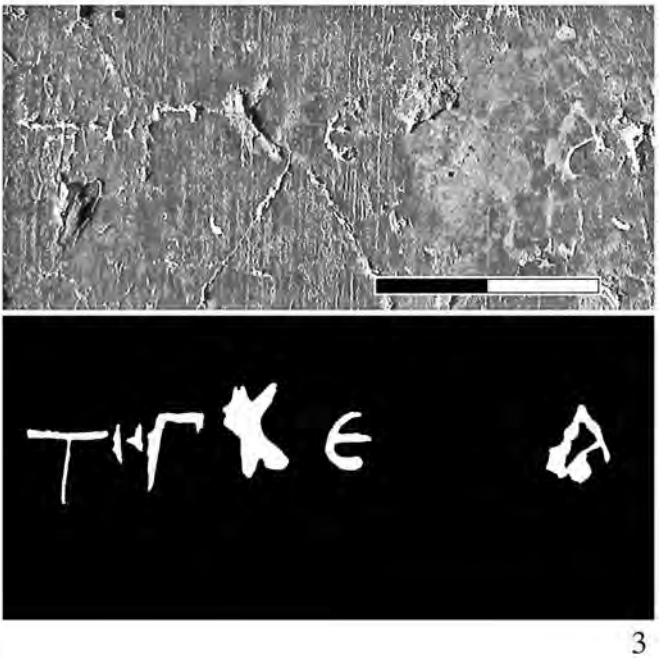
Таблиця XCII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2308, **2** – № 2309, **3** – № 2310.

1

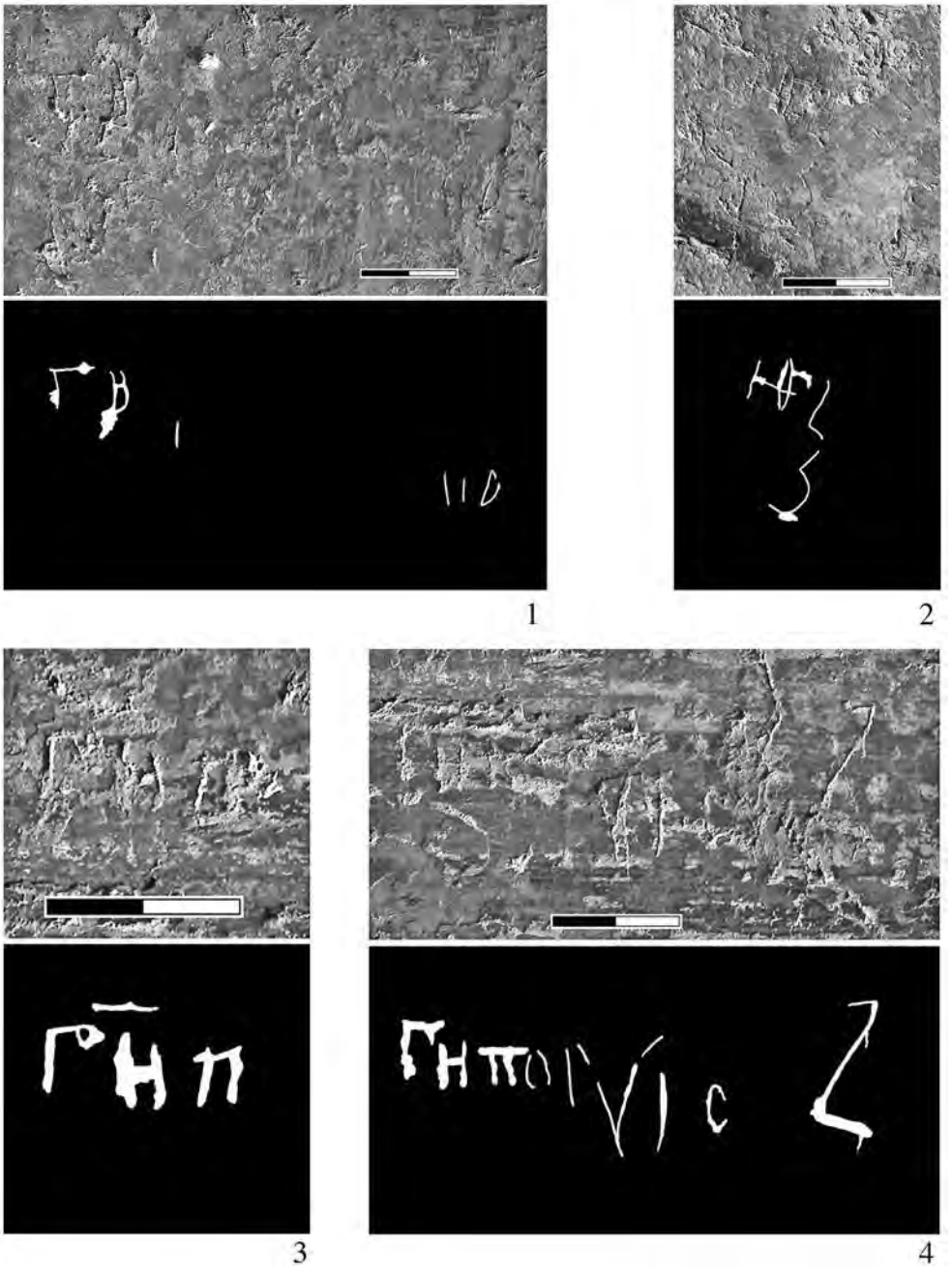

2

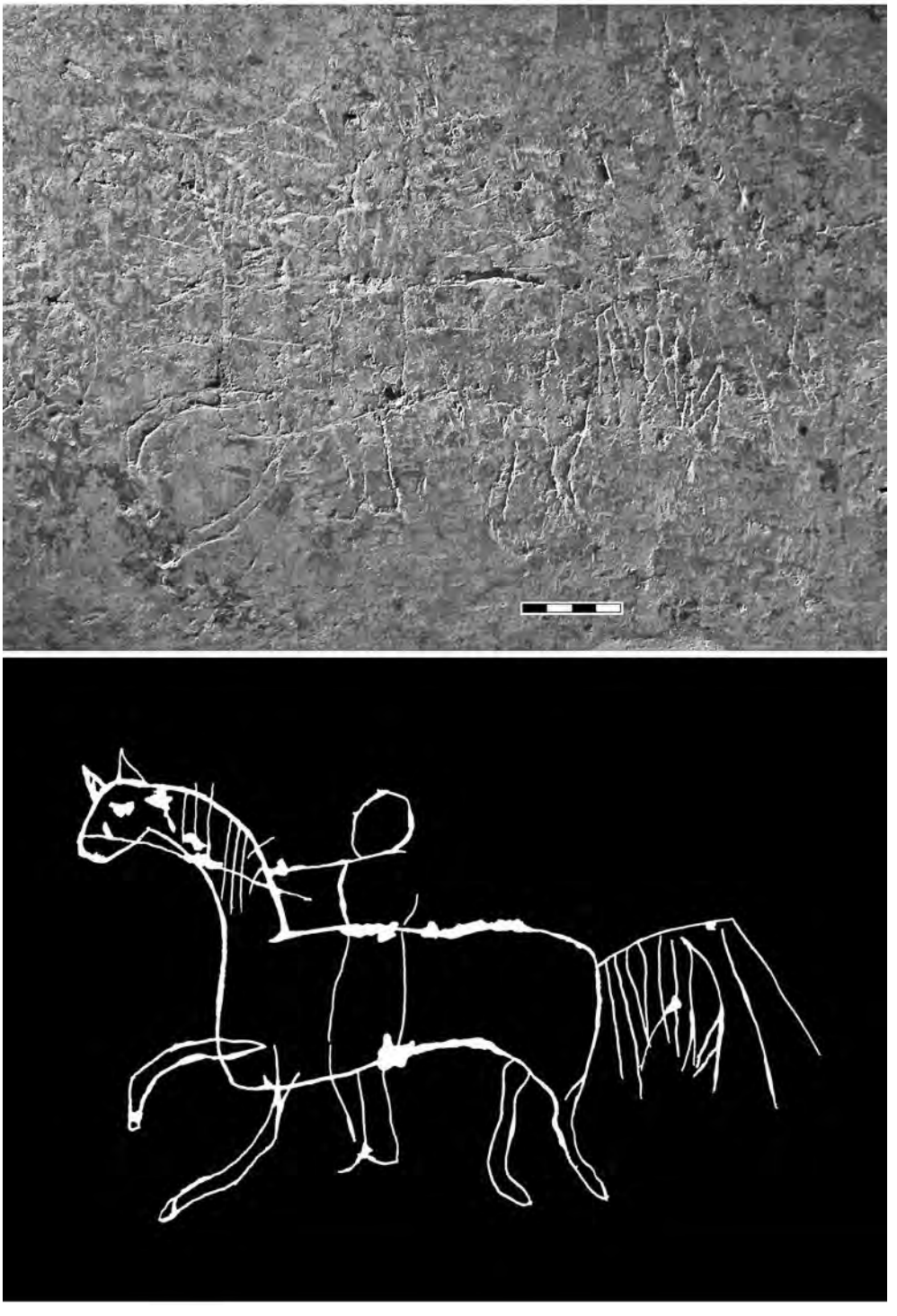

3

Таблиця XCIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2311, **2** – № 2312, **3** – № 2313.

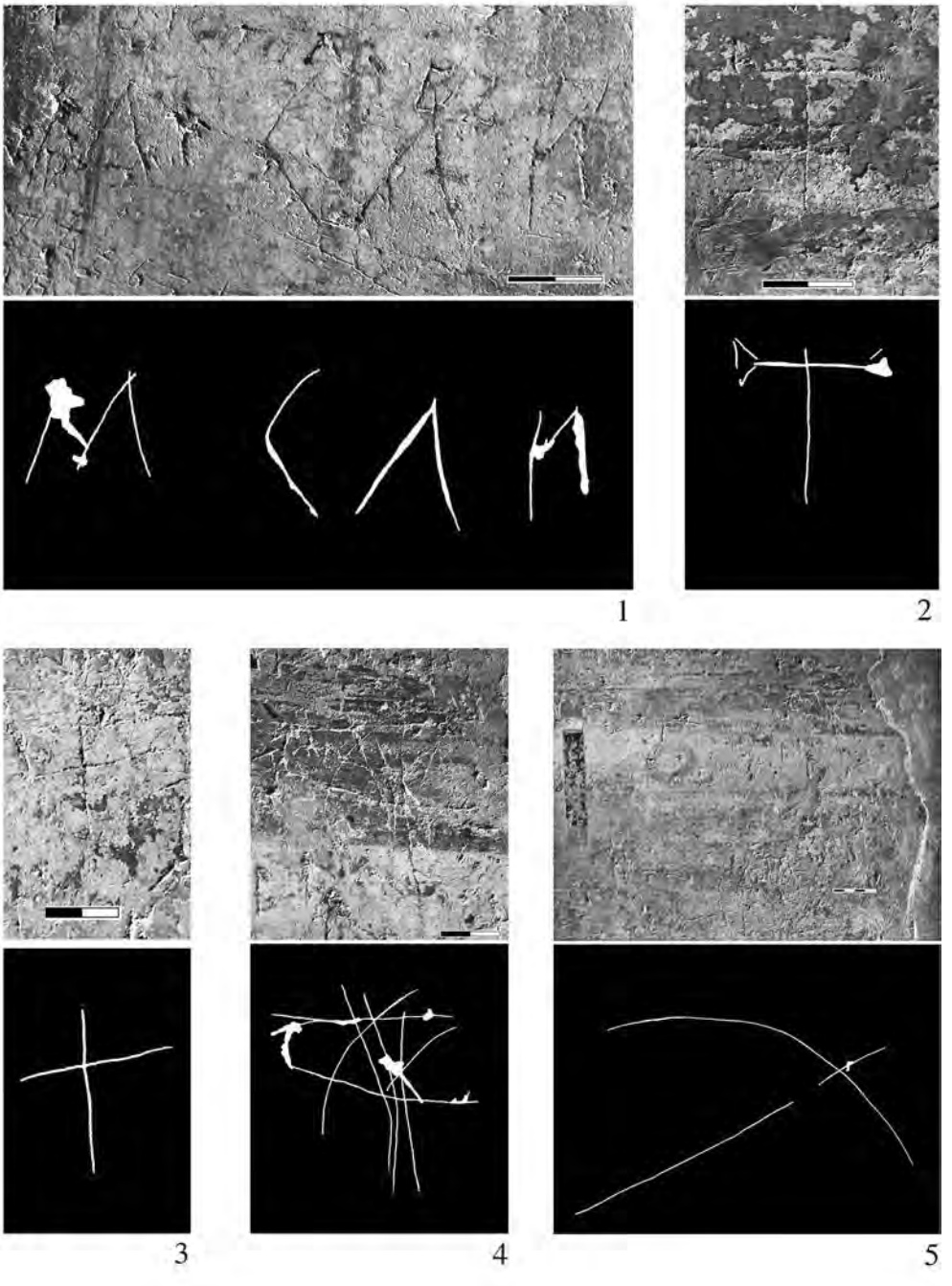
Таблиця XCIV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2314, **2** – № 2315, **3** – № 2316, **4** – № 2317.

Таблиця XCV
Фото та прорис графіті № 2318.

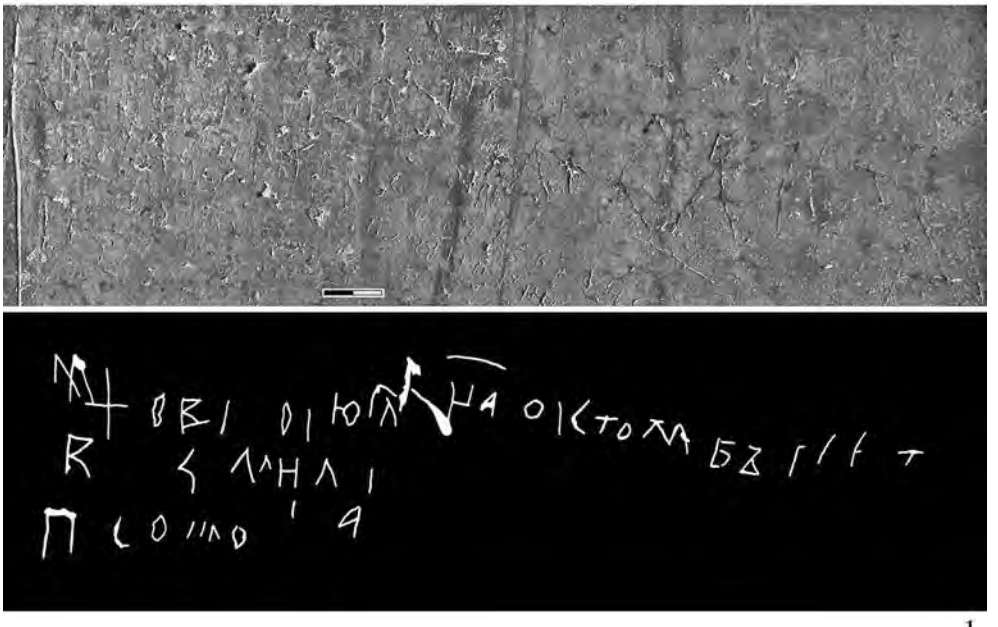

Таблиця XCVI
Фото та прорис графіті № 2319.

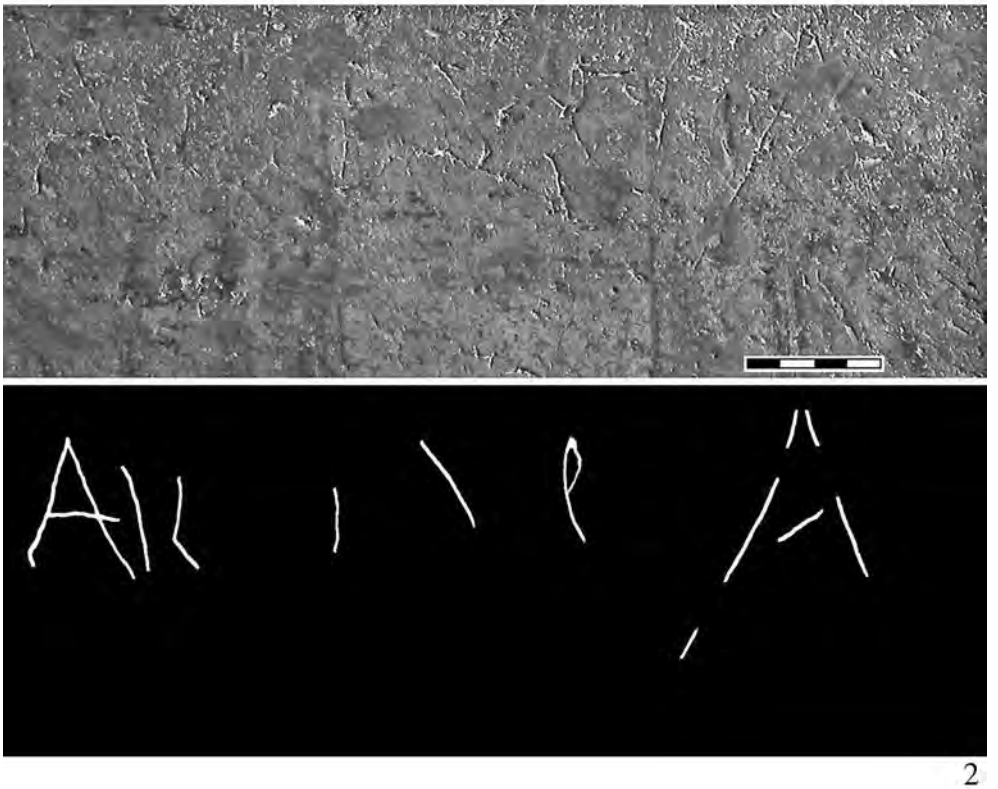

Таблиця XCVII

Фото та прорис графіті: **1** – № 2320, **2** – № 2321, **3** – № 2322, **4** – № 2323, **5** – № 2324.

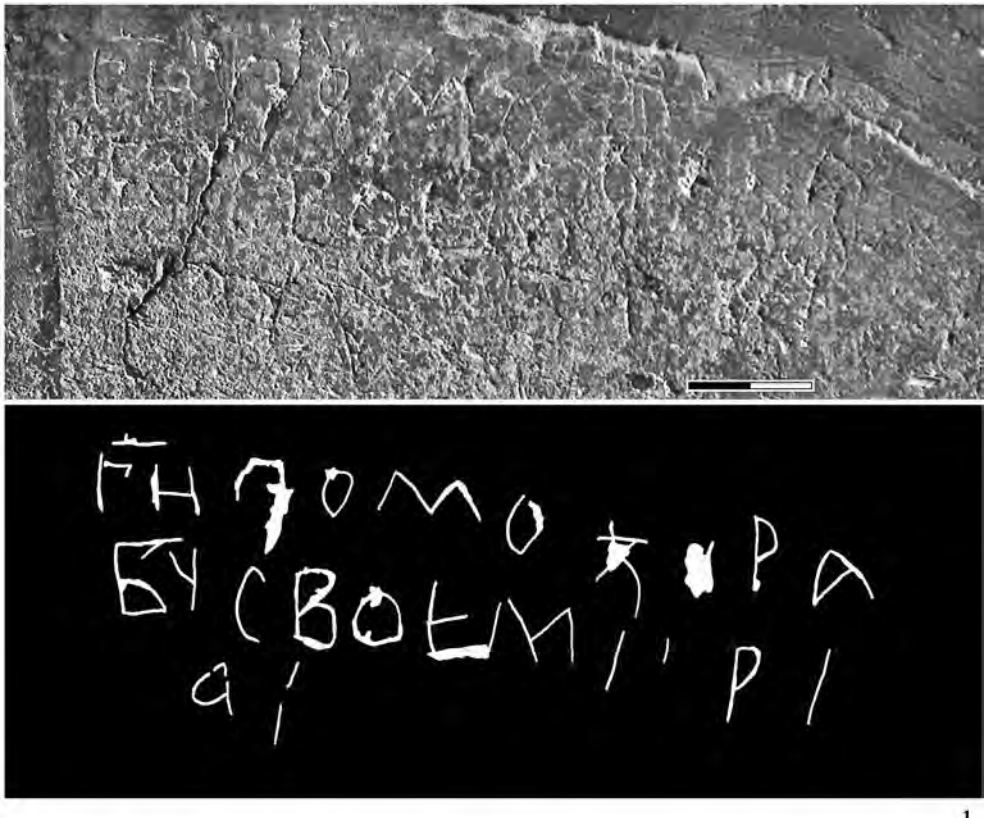

1

2

Таблиця XCVIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2325, **2** – № 2326.

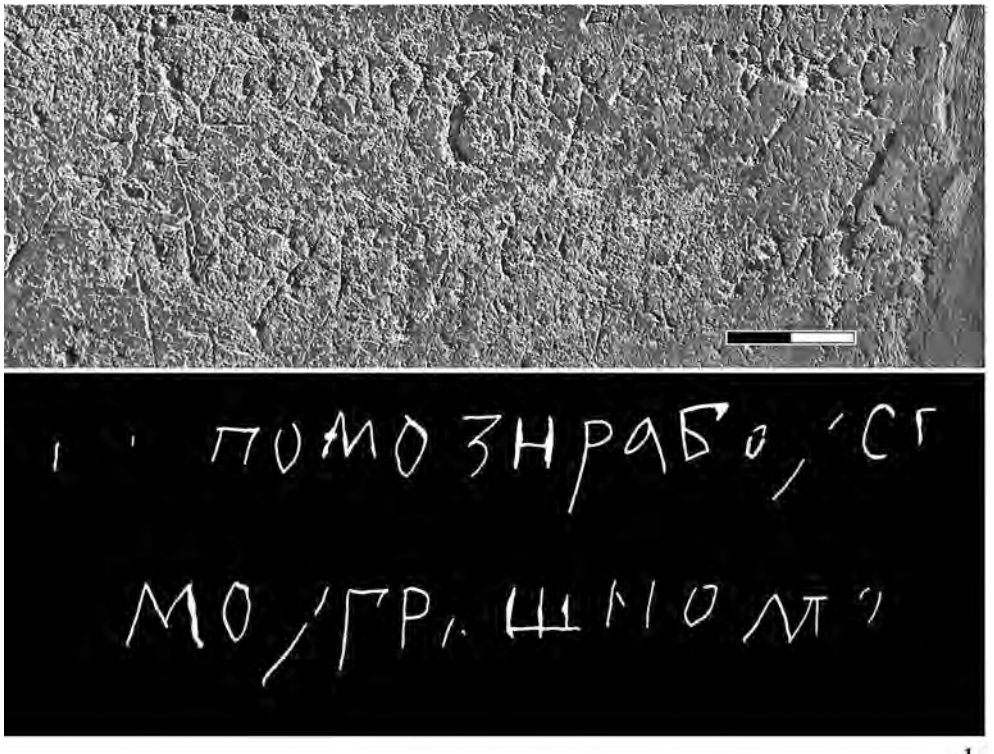

1

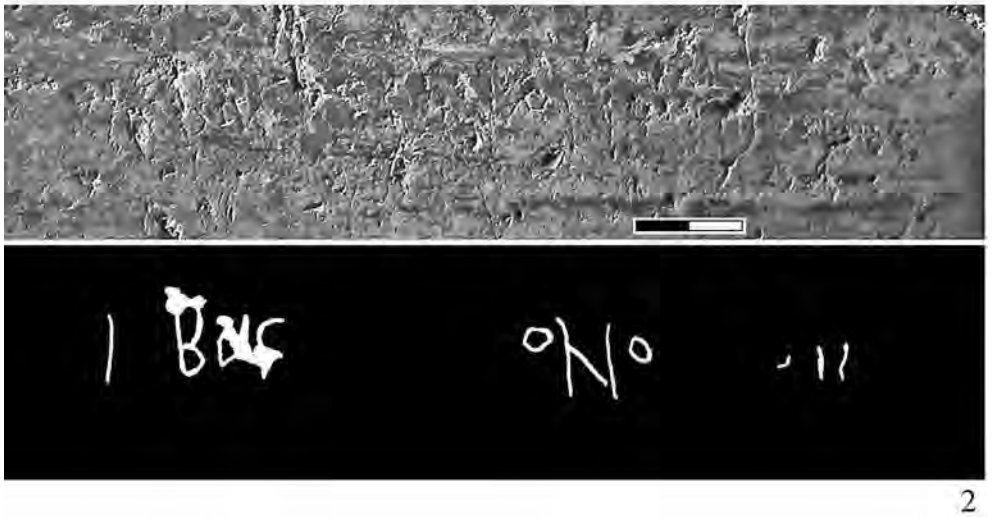

2

Таблиця XCIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2327, **2** – № 2328.

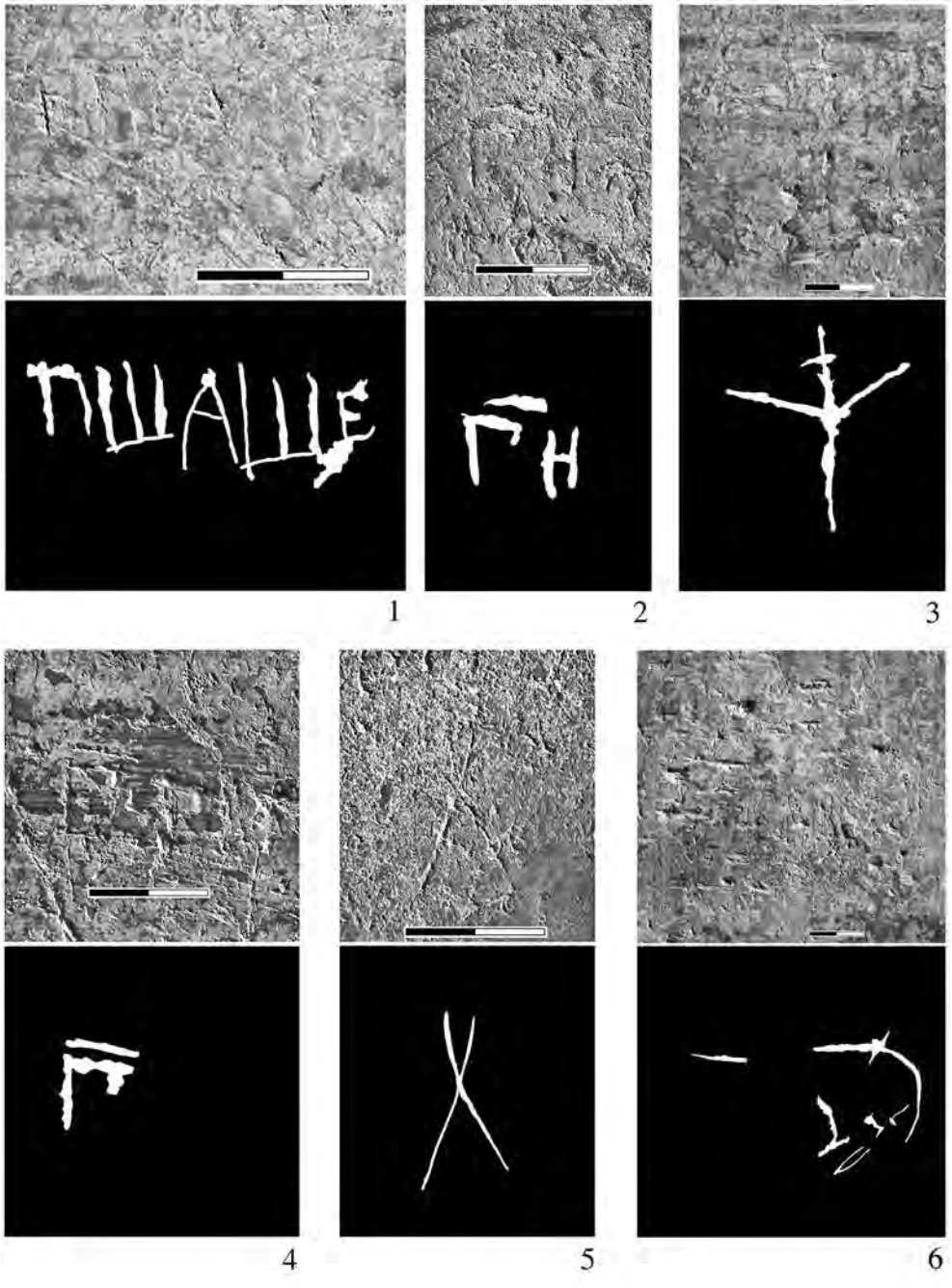

1

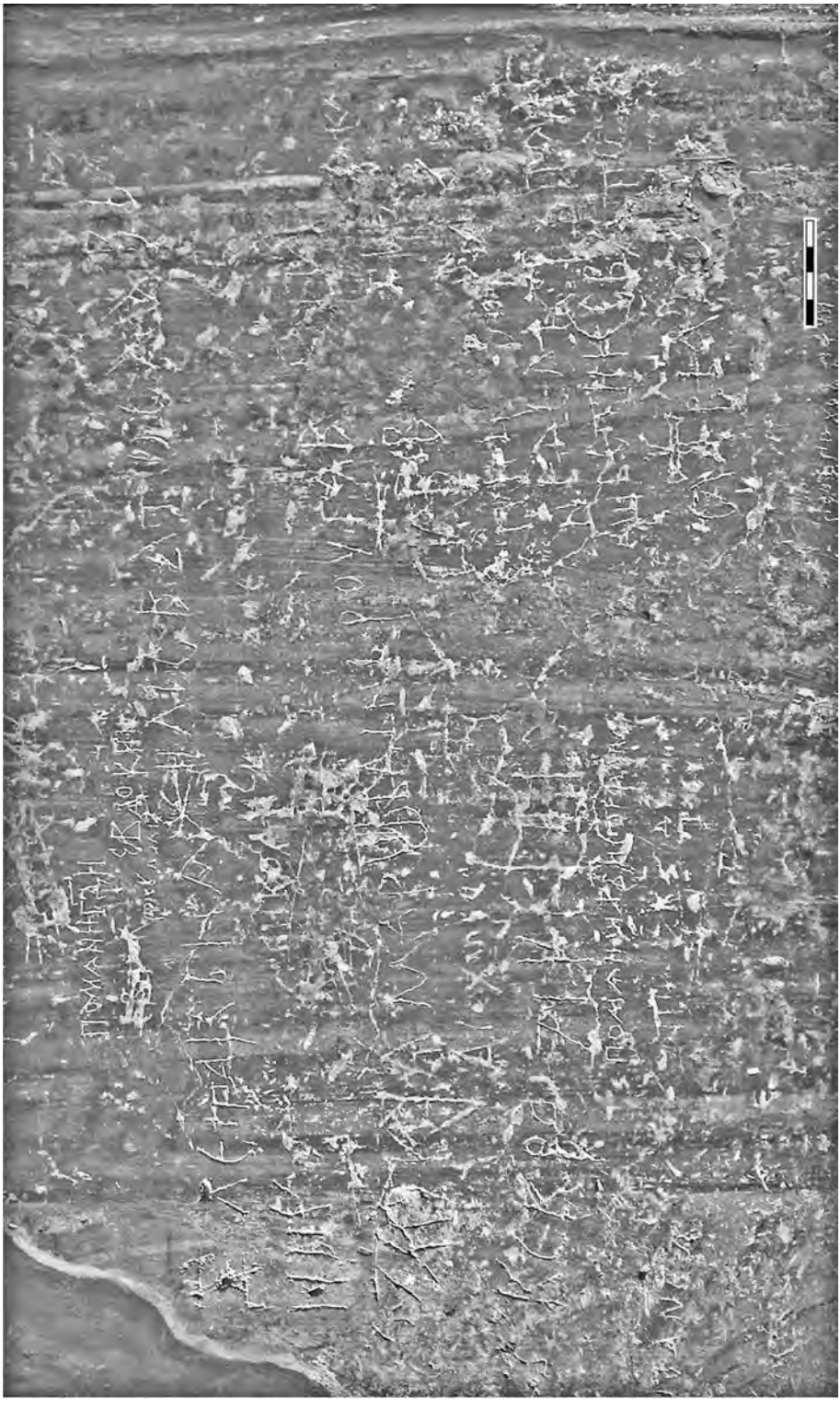
2

Таблиця С
Фото та прорис графіті: **1** – № 2329, **2** – № 2330.

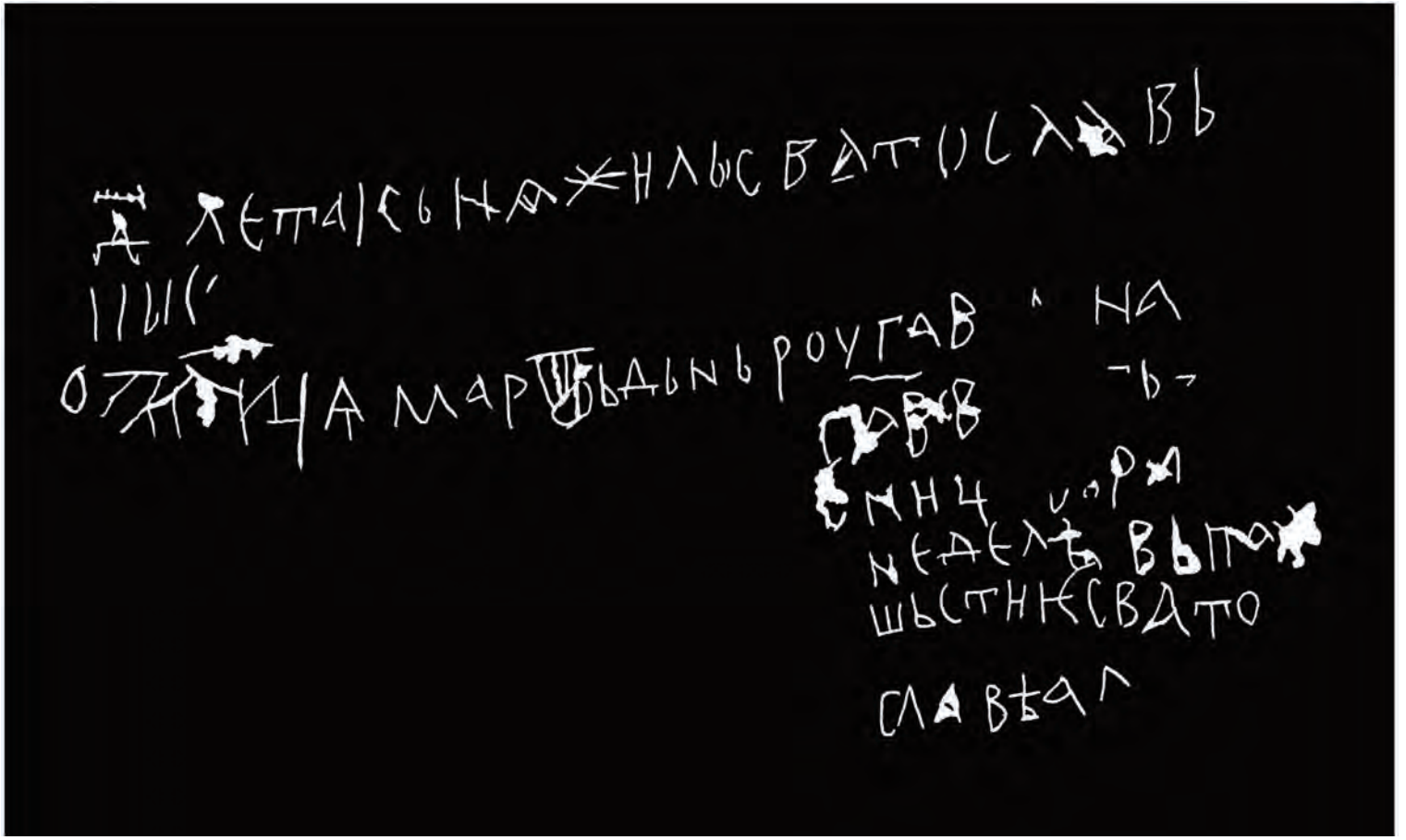

Таблиця CI

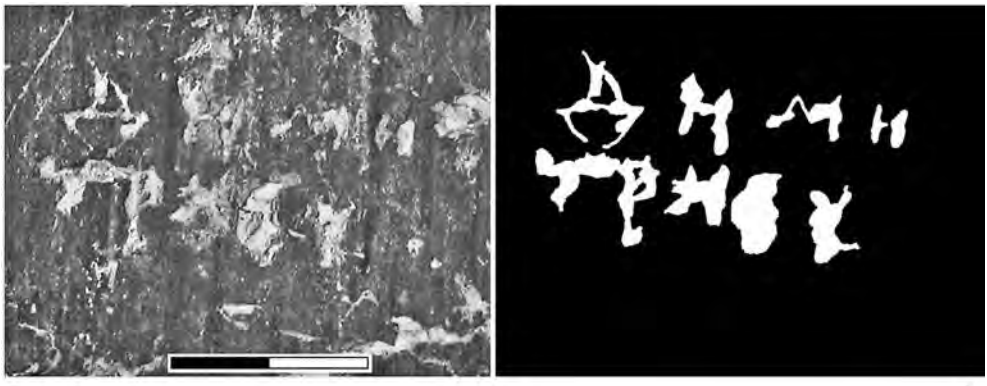
Фото та прорис графіті: **1** – № 2331, **2** – № 2332, **3** – № 2333, **4** – № 2334, **5** – № 2335, **6** – № 2336.

Таблиця CII
Фото графіті № 9 та № 9а.

Таблиця CIII
Прорис графіті № 9 та № 9а.

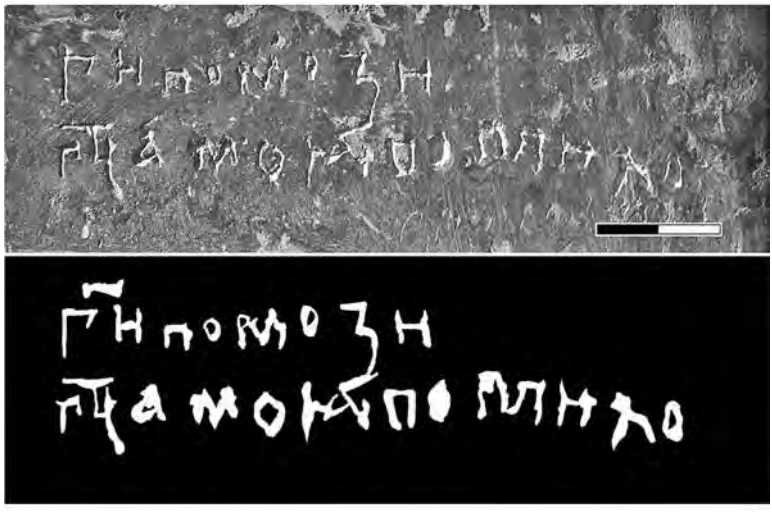

1

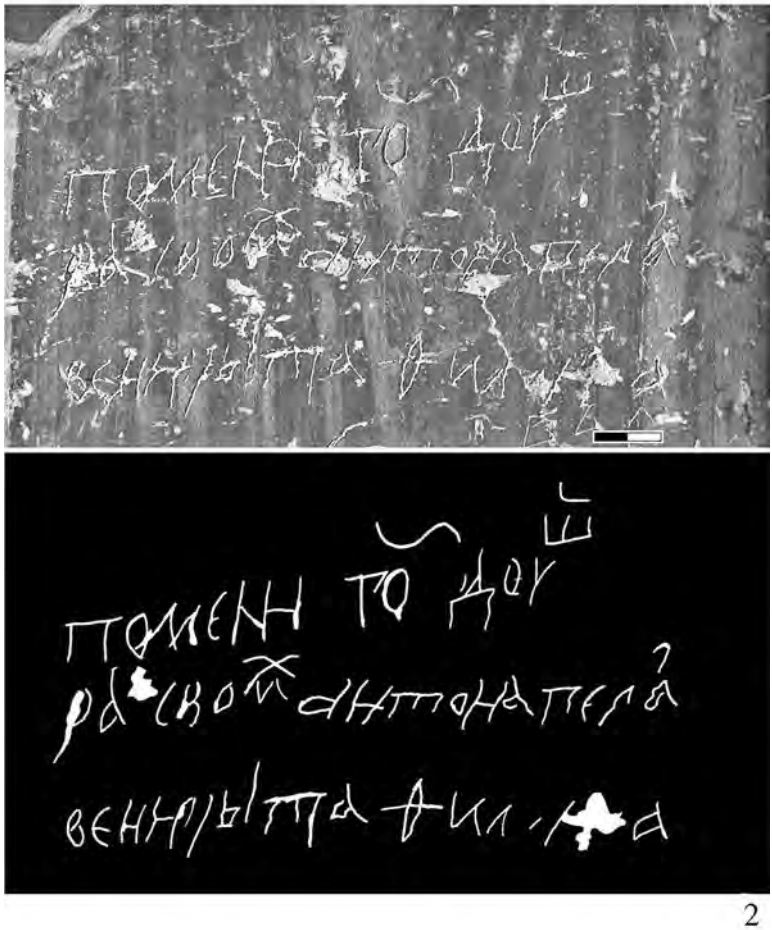

2

Таблиця CIV
Фото та прорис графіті: **1** – № 16, **2** – № 70.

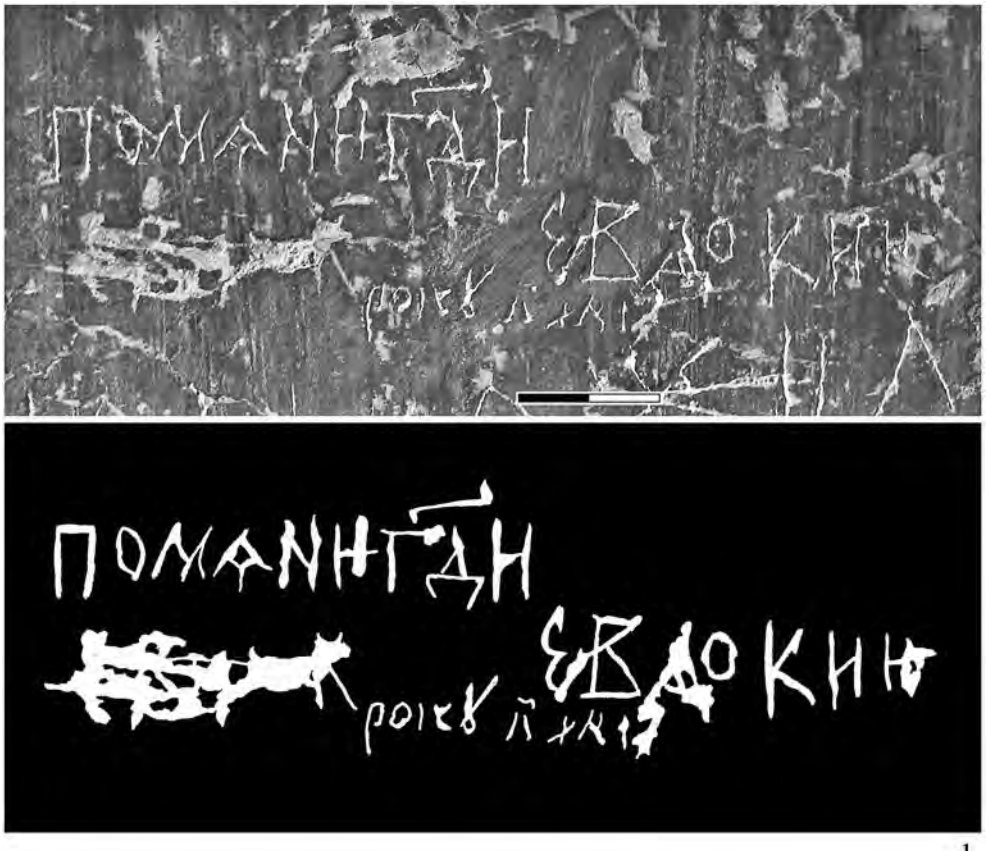

1

2

Таблиця CV
Фото та прорис графіті: **1** – № 143, **2** – № 233.

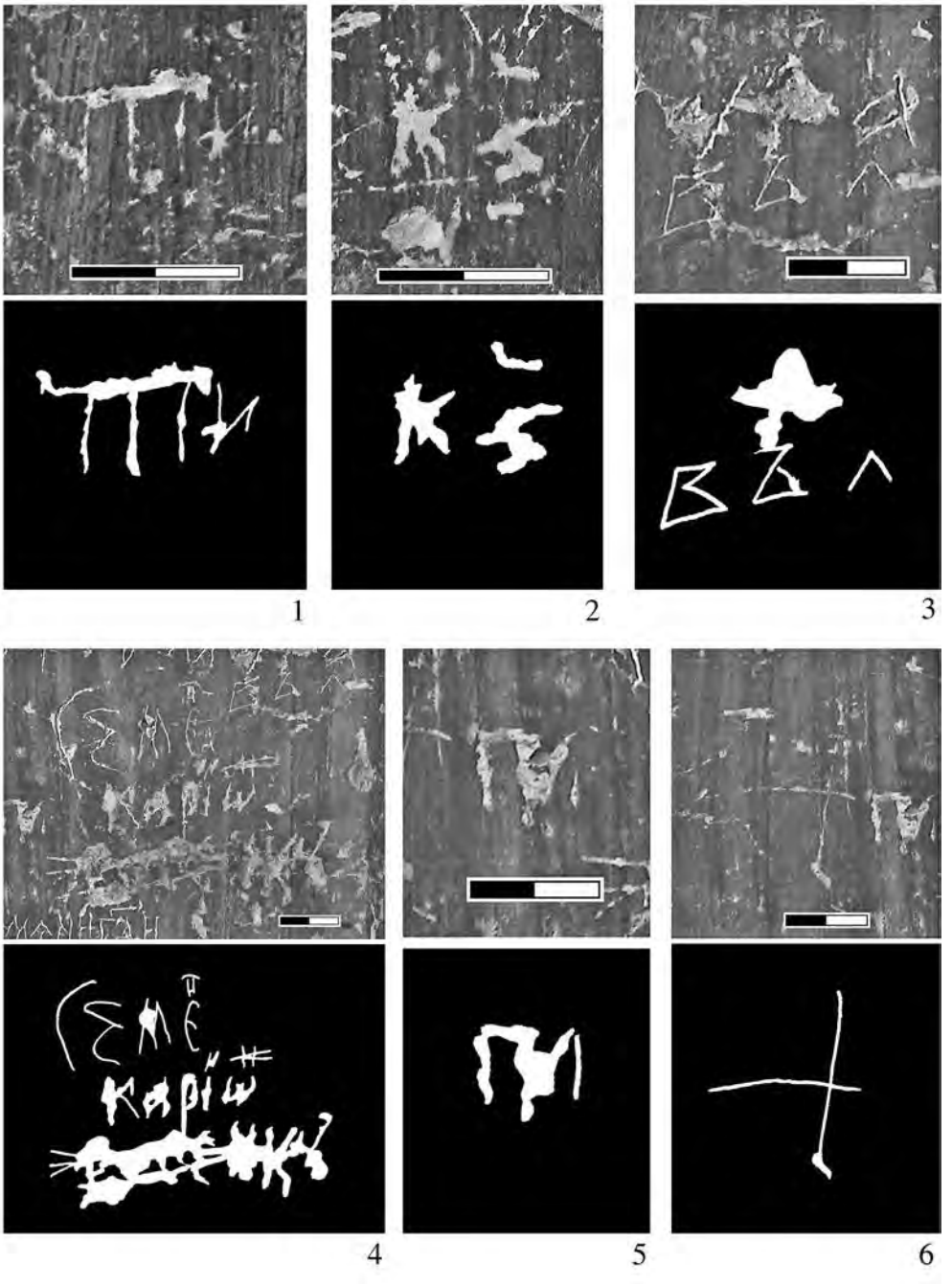

1

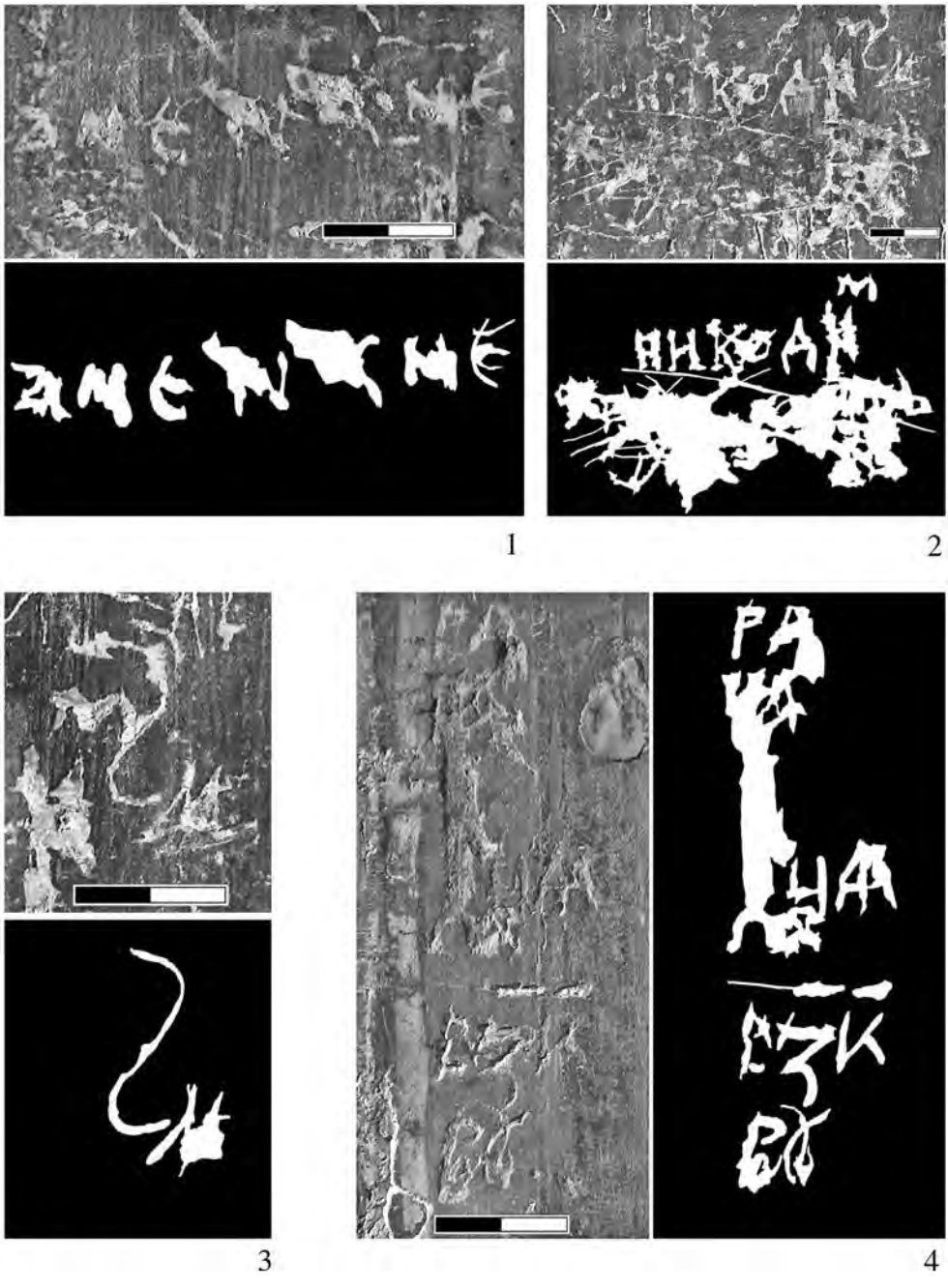
2

Таблиця CVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 234, **2** – № 235.

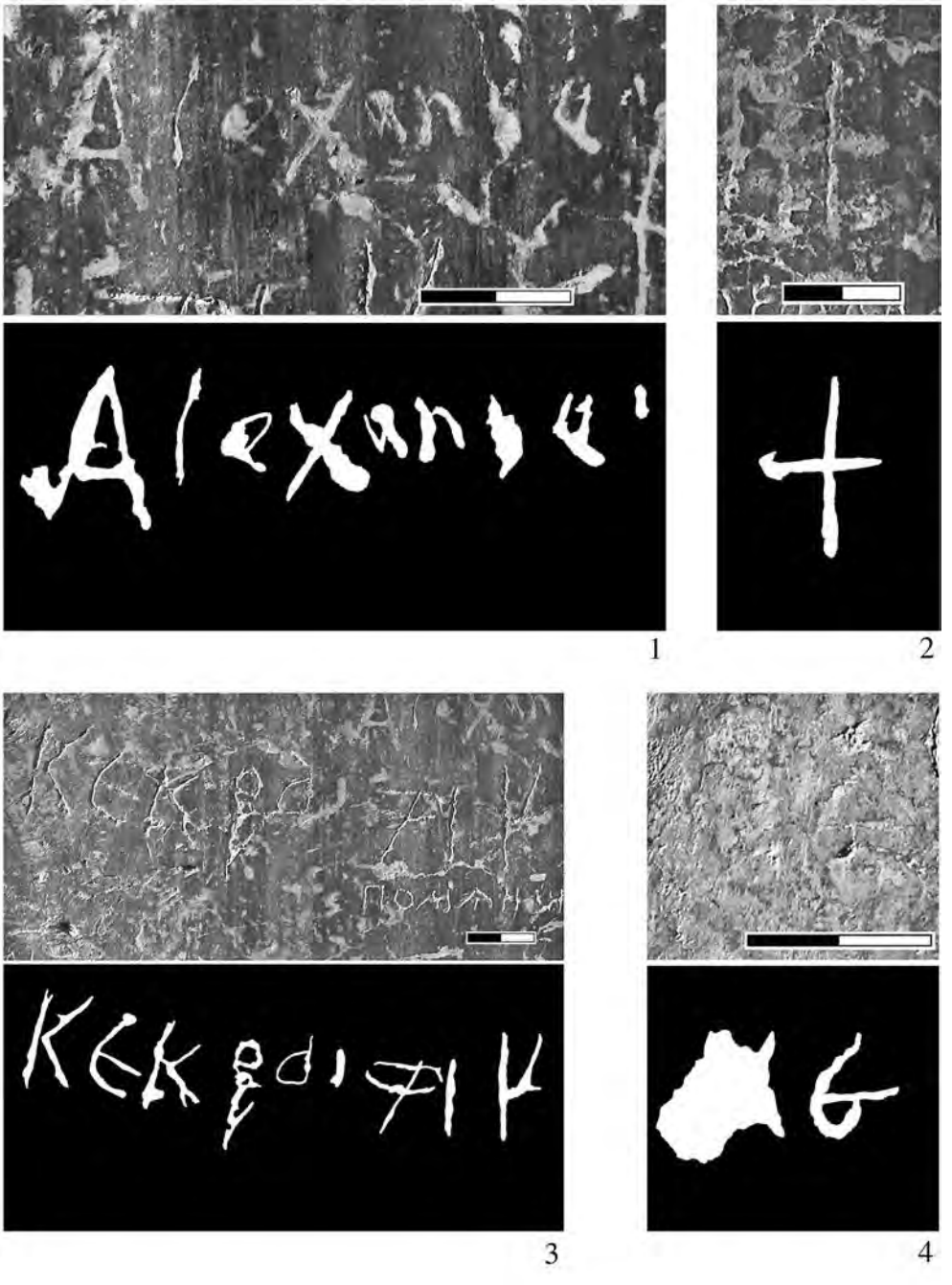

Таблиця CVII

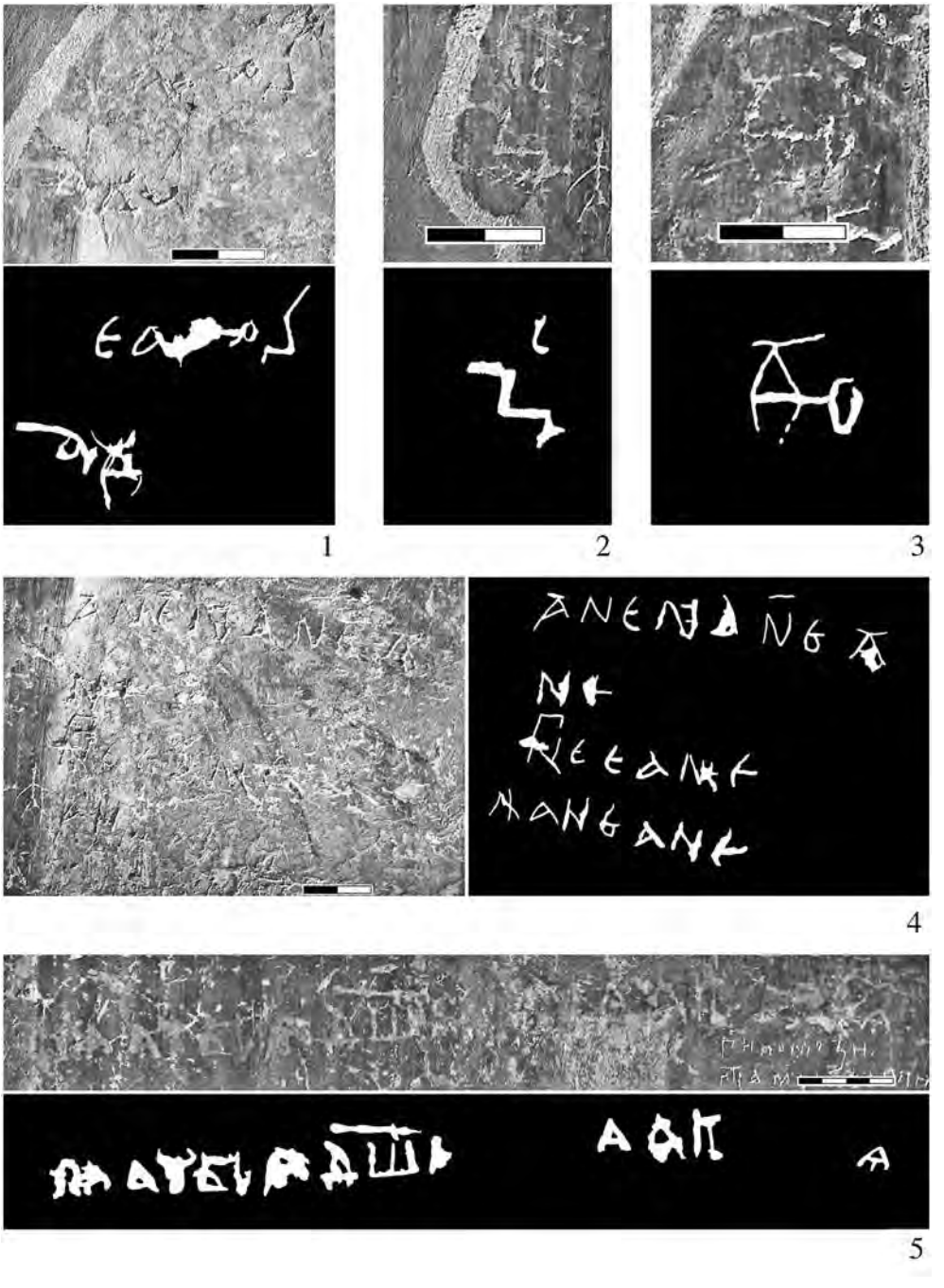
Фото та прорис графіті: **1** – № 2337, **2** – № 2338, **3** – № 2339, **4** – № 2340, **5** – № 2341, **6** – № 2342.

Таблиця CVIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2343, **2** – № 2344, **3** – № 2345, **4** – № 2346.

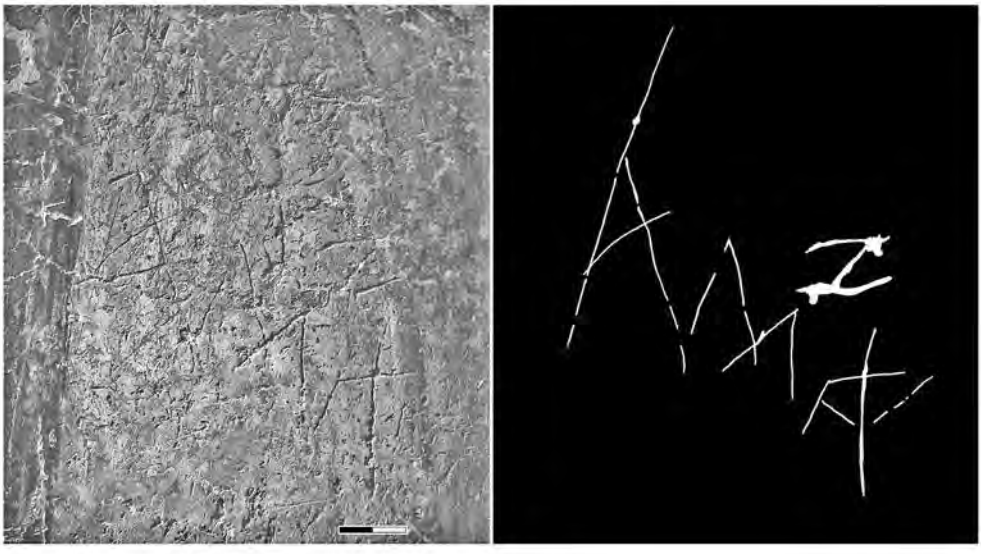

Таблиця CIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2347, **2** – № 2348, **3** – № 2349, **4** – № 2350.

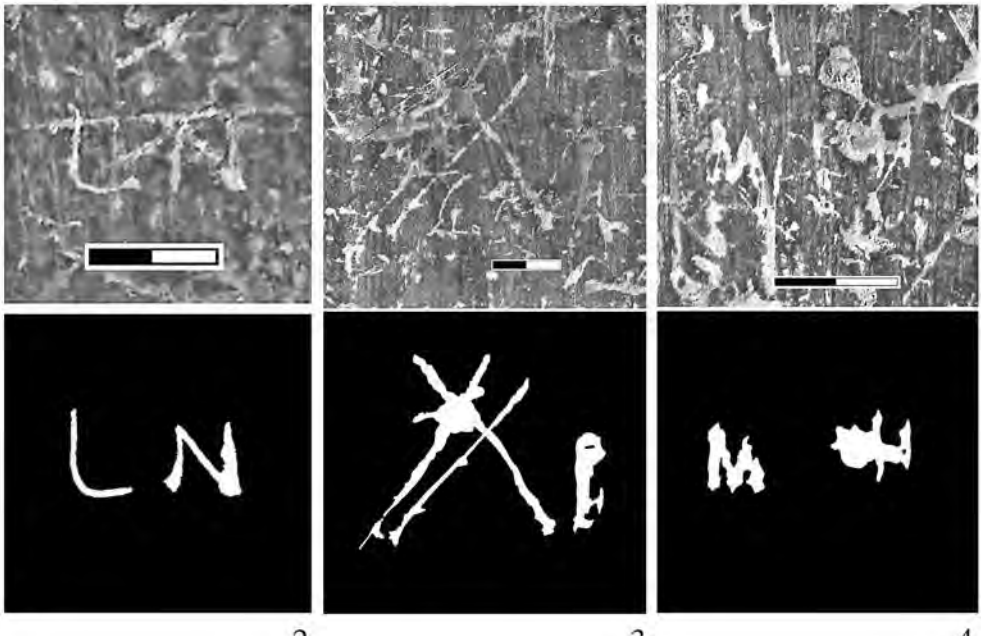

Таблиця CX

Фото та прорис графіті: **1** – № 2351, **2** – № 2352, **3** – № 2353, **4** – № 2354, **5** – № 2355.

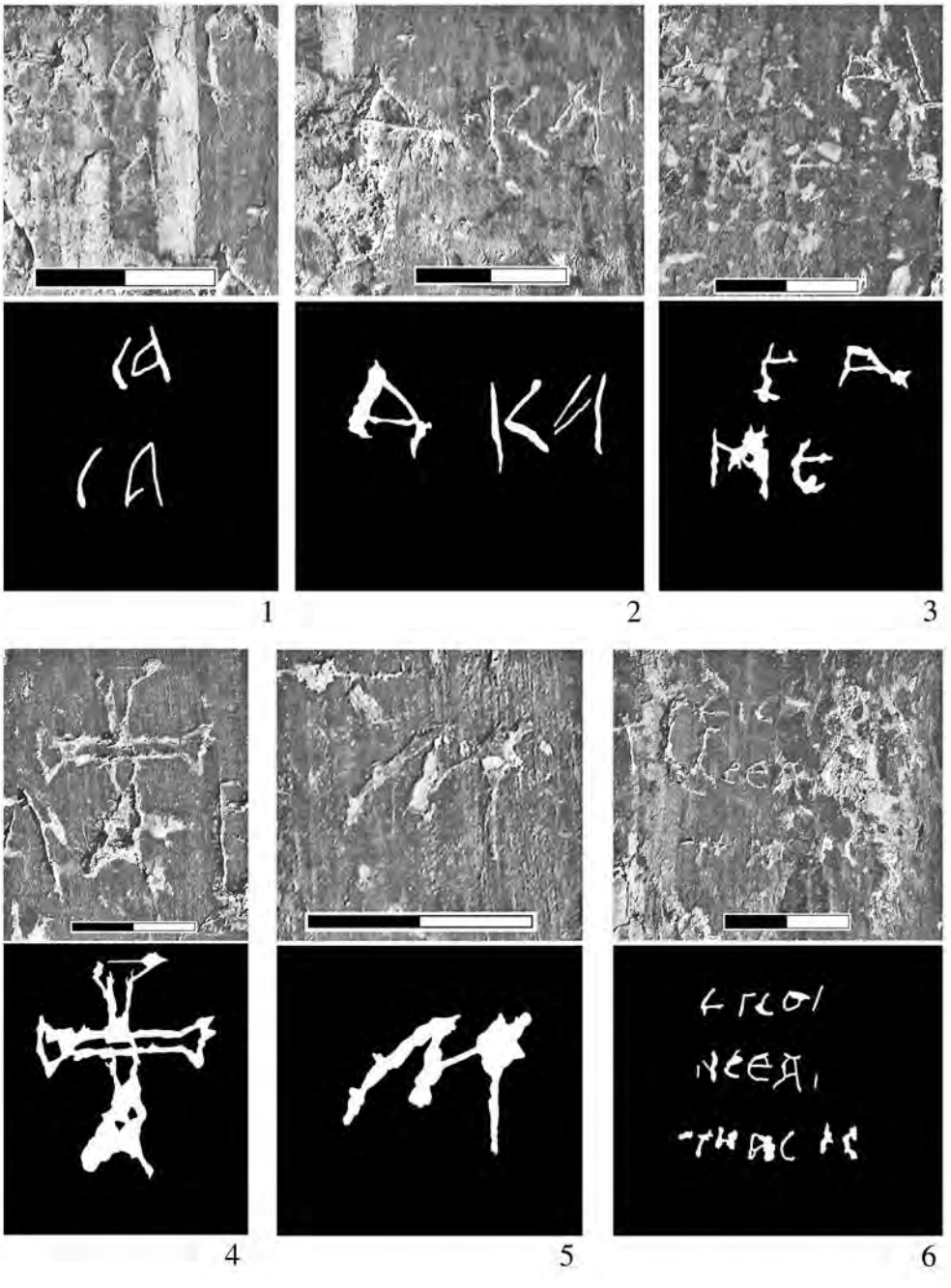
1

2 3 4

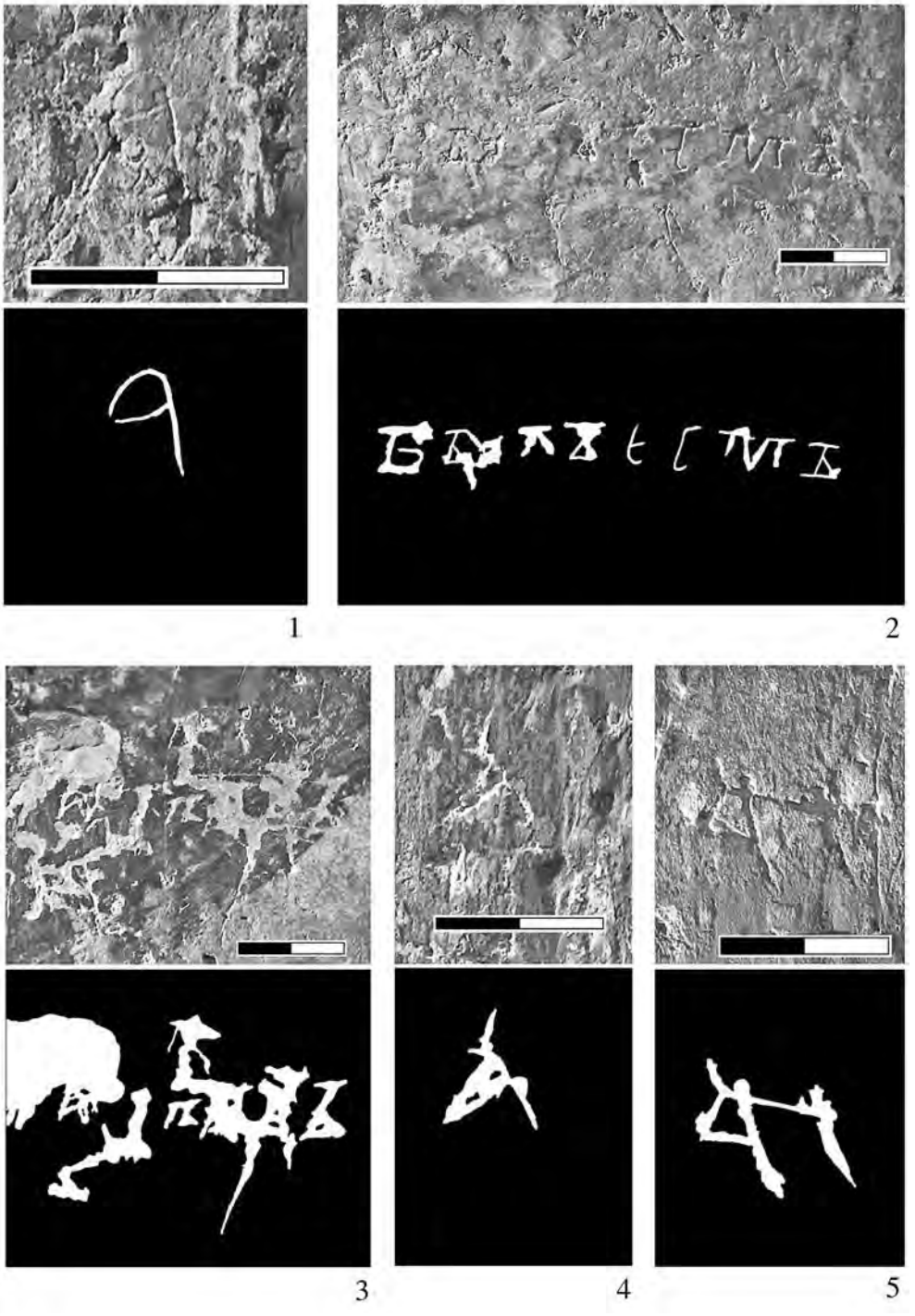
Таблиця CXI

Фото та прорис графіті: **1** – № 2356, **2** – № 2357, **3** – № 2358, **4** – № 2359.

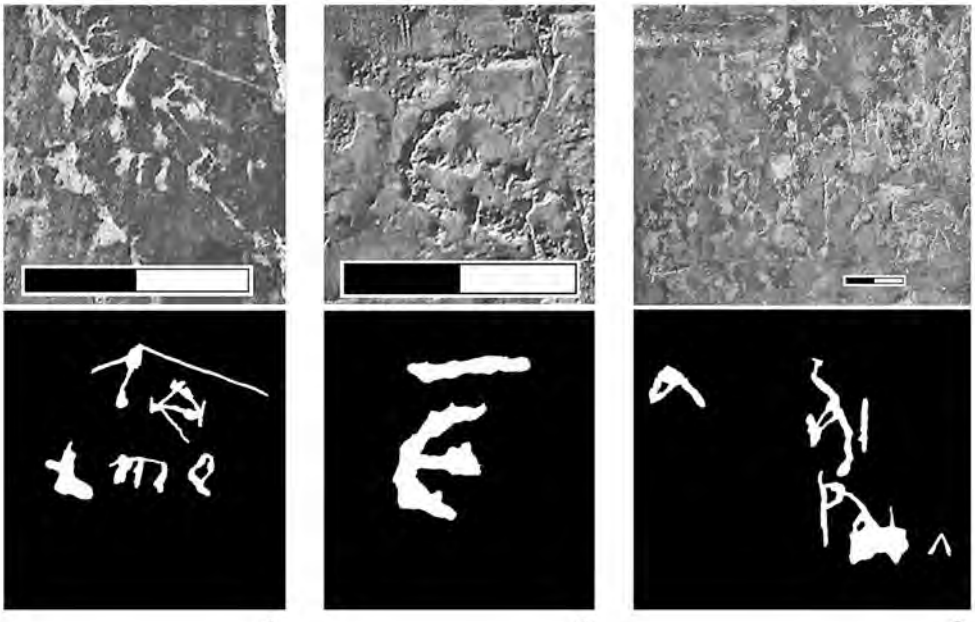
Таблиця CXII

Фото та прорис графіті: **1** – № 2360, **2** – № 2361, **3** – № 2362, **4** – № 2363, **5** – № 2364, **6** – № 2365.

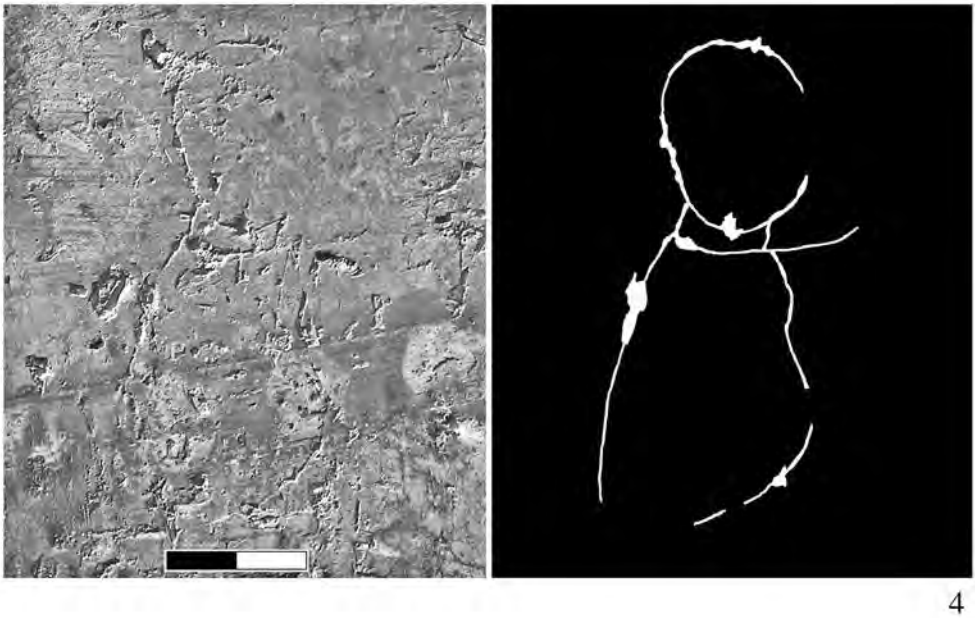

Таблиця CXIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 2366, **2** – № 2367, **3** – № 2368, **4** – № 2369, **5** – № 2370.

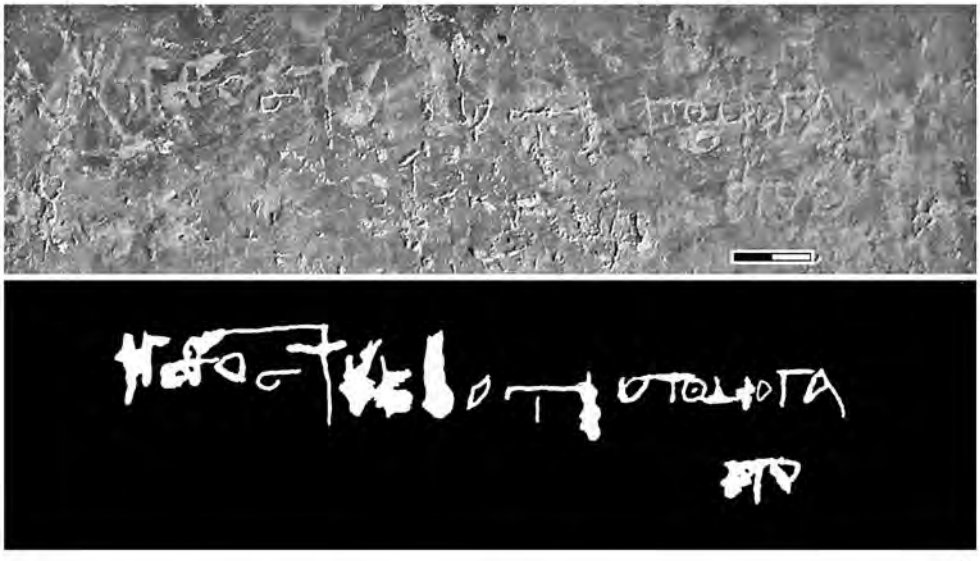
1 2 3

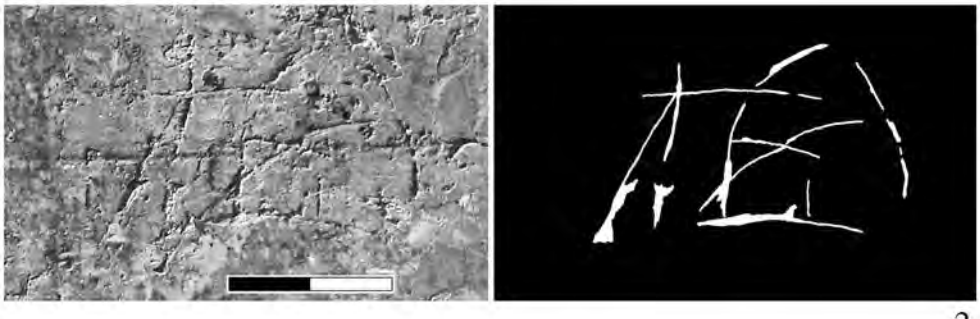
4

Таблиця CXIV

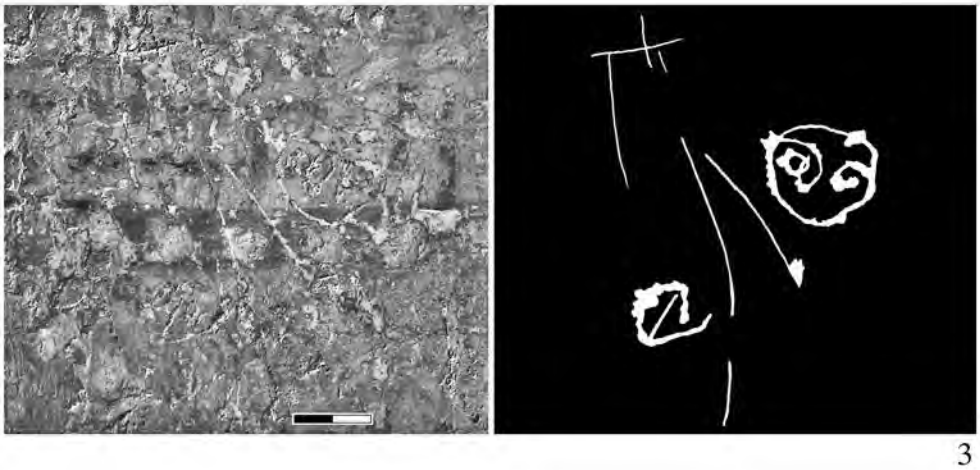
Фото та прорис графіті: **1** – № 2371, **2** – № 2372, **3** – № 2373, **4** – № 2374.

1

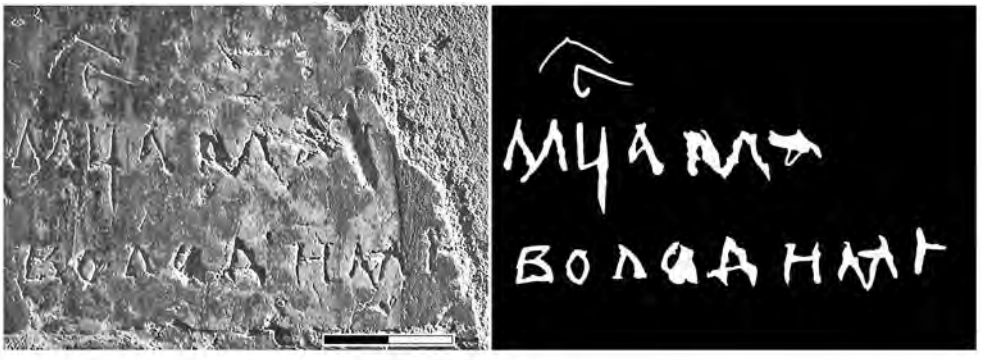

2

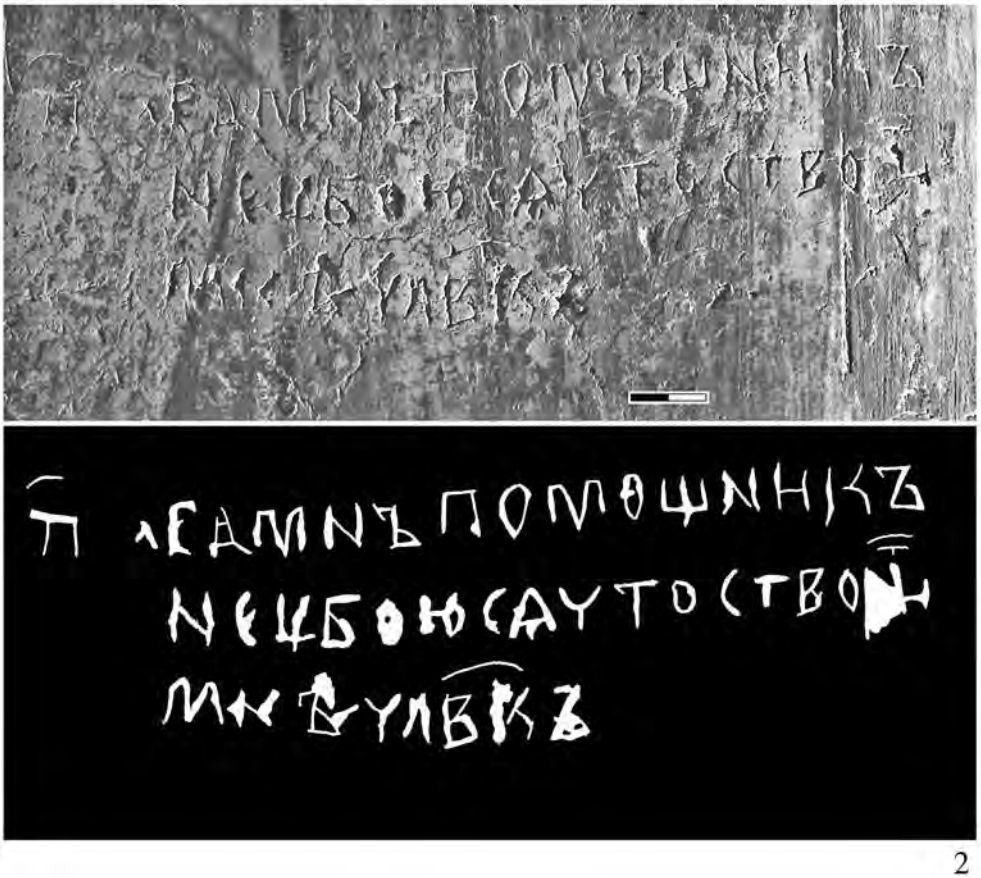

3

Таблиця CXV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2375, **2** – № 2376, **3** – № 2377.

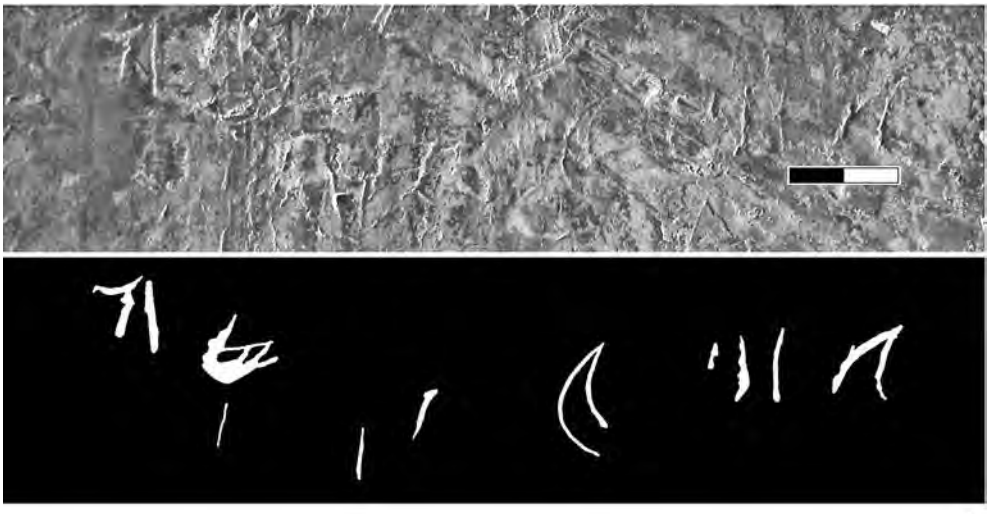
1

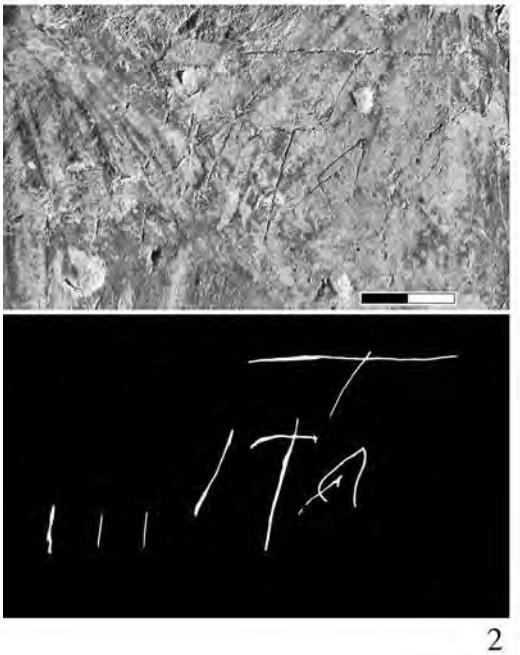
2

Таблиця CXVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 151, **2** – № 222.

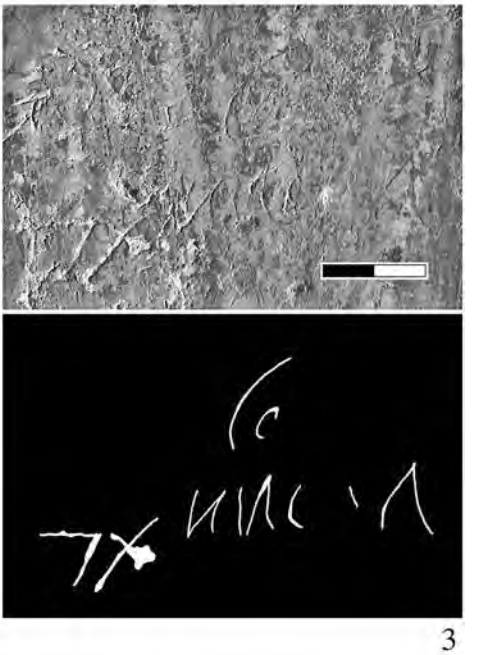
Таблиця CXVII
Фото та прорис графіті № 223.

1

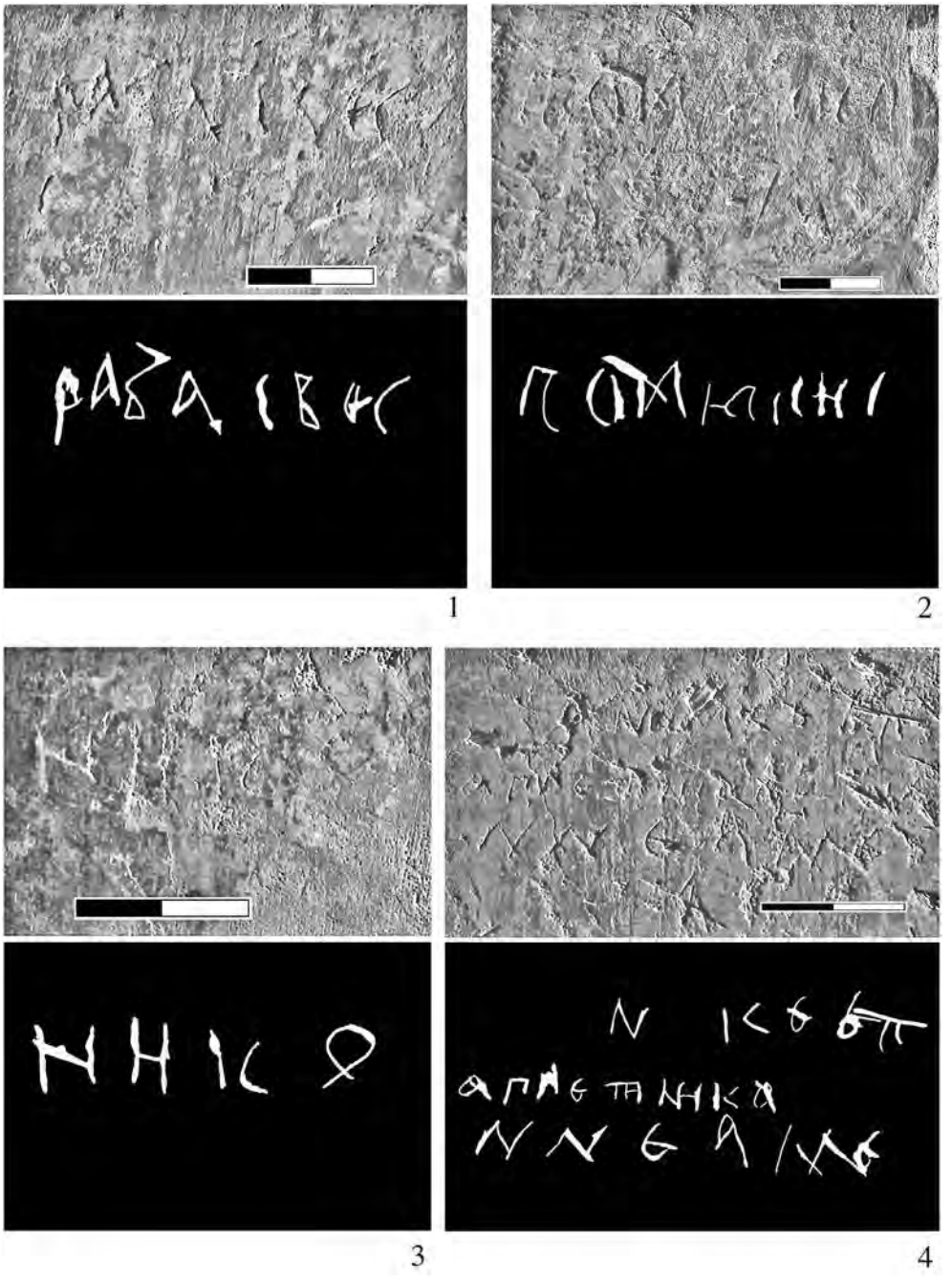

2

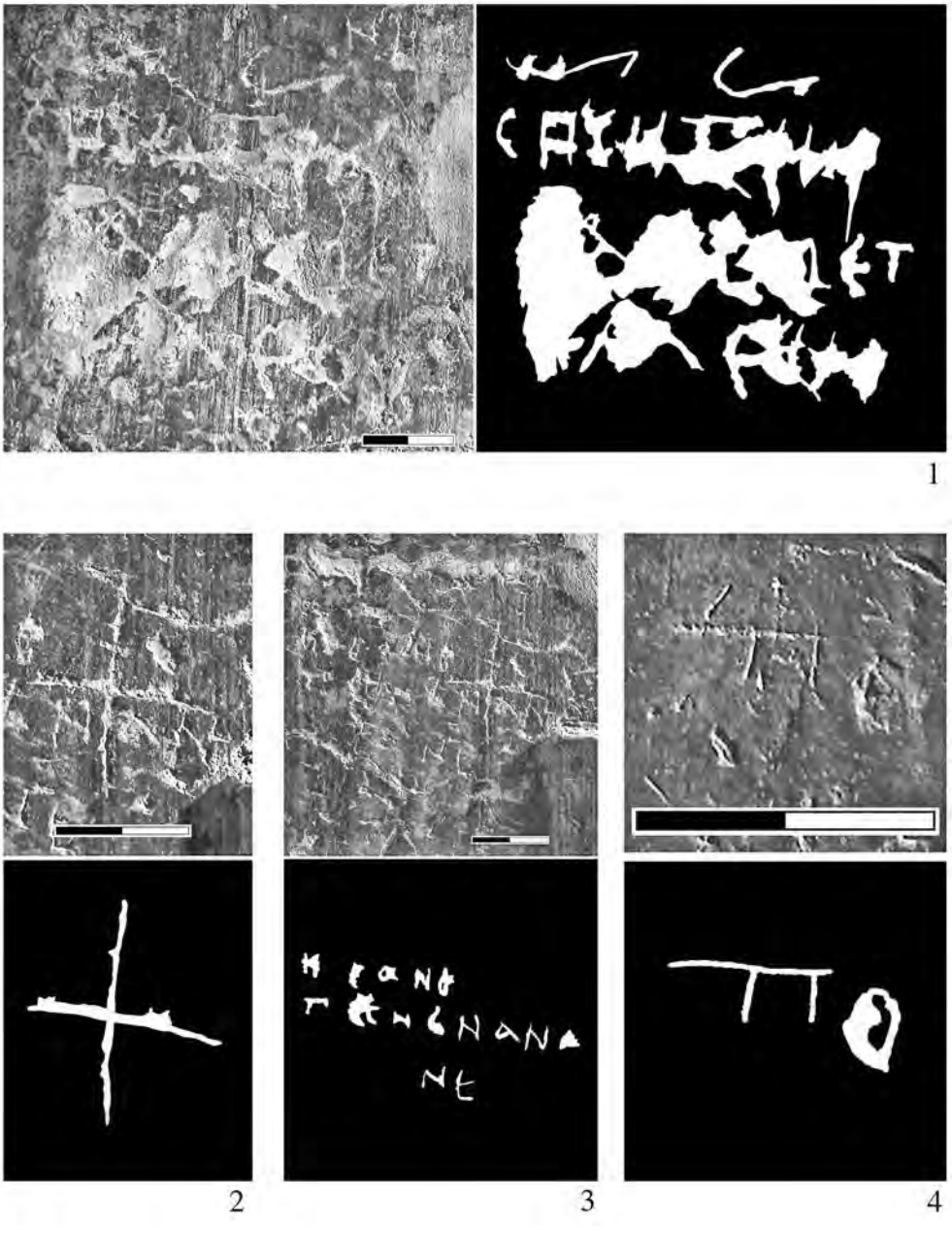

3

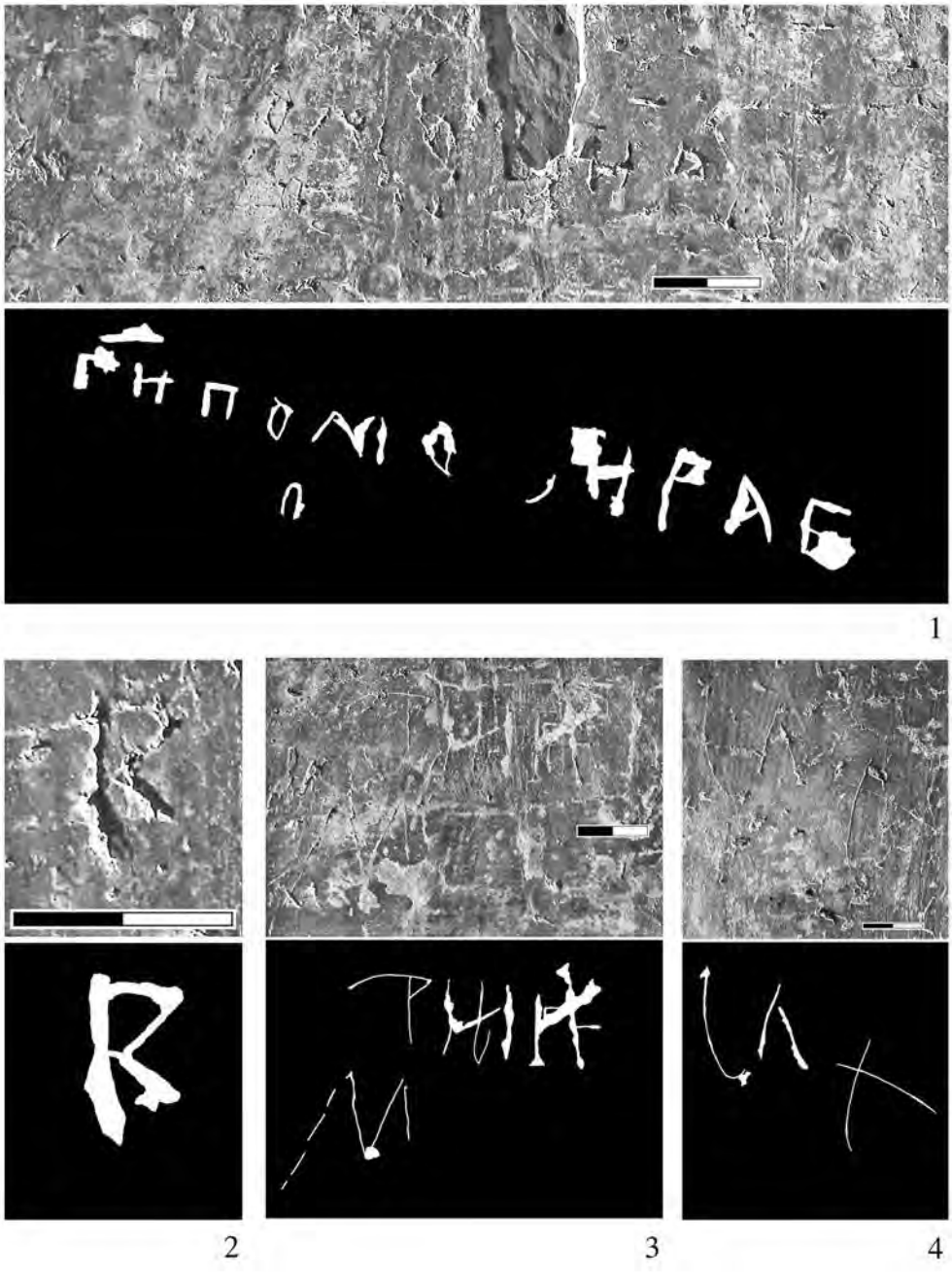
Таблиця CXVIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2378, **2** – № 2379, **3** – № 2380.

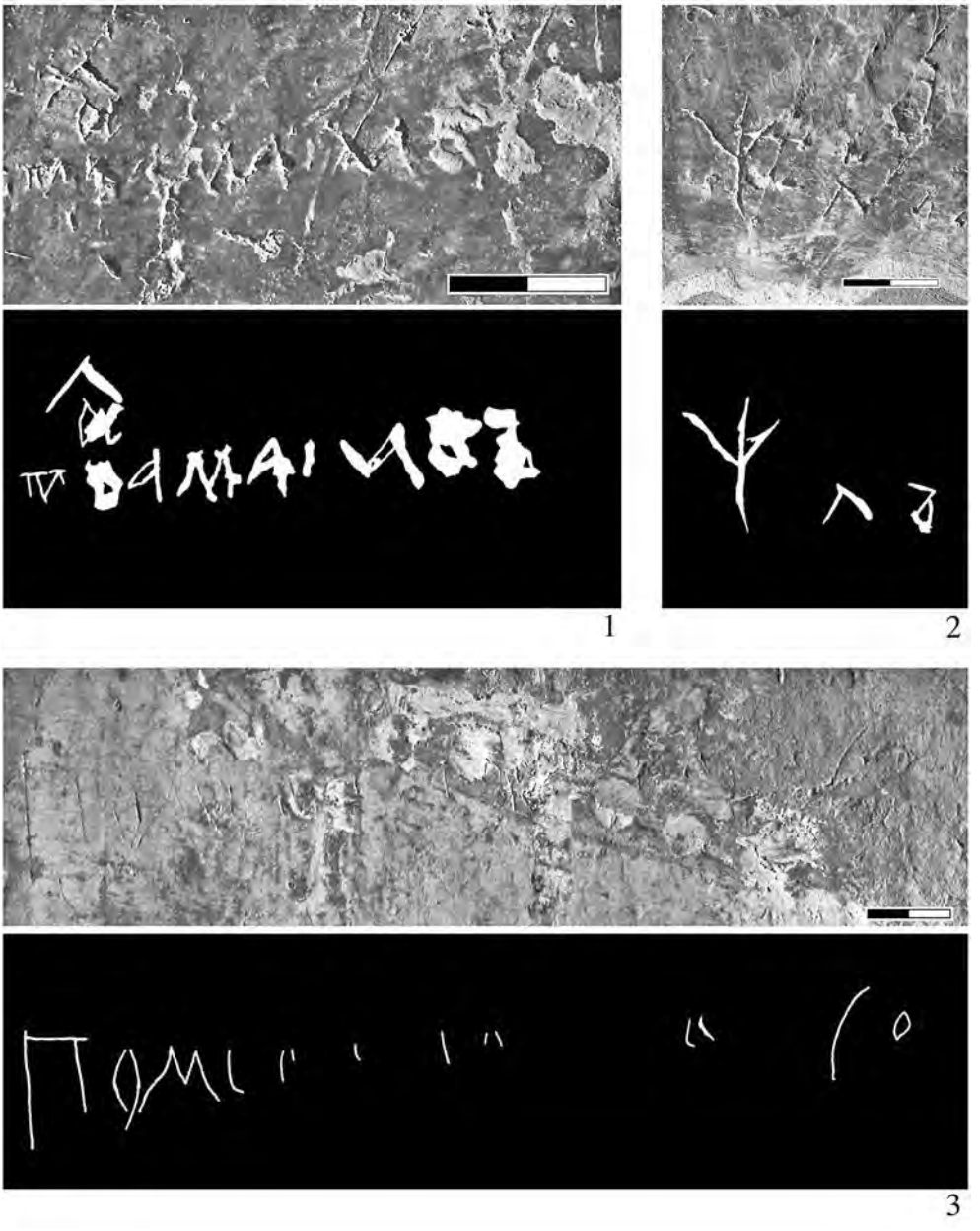
Таблиця CXIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2381, **2** – № 2382, **3** – № 2383, **4** – № 2384.

Таблиця CXX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2385, **2** – № 2386, **3** – № 2387, **4** – № 2388.

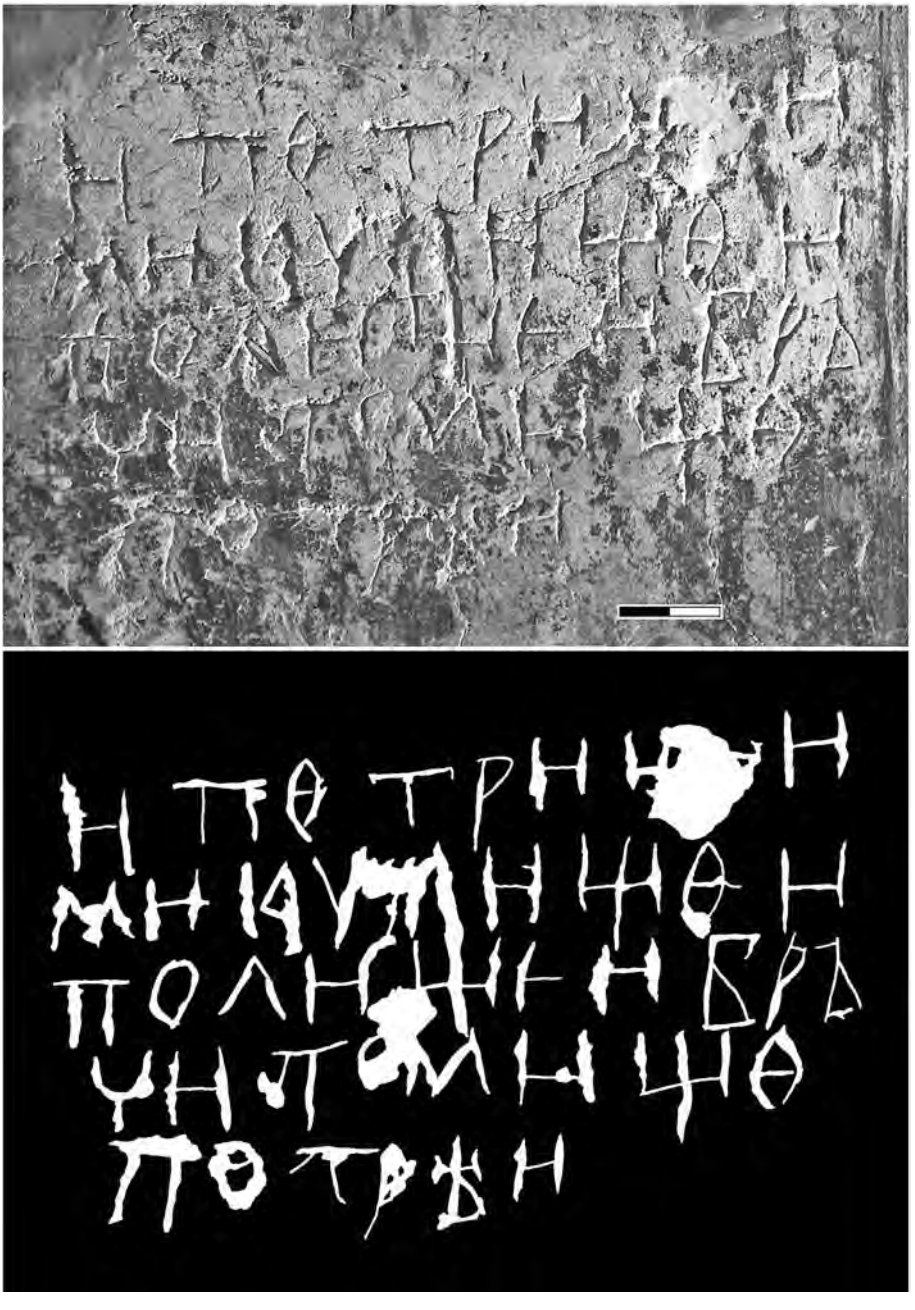

Таблиця CXXI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2389, **2** – № 2390, **3** – № 2391, **4** – № 2392.

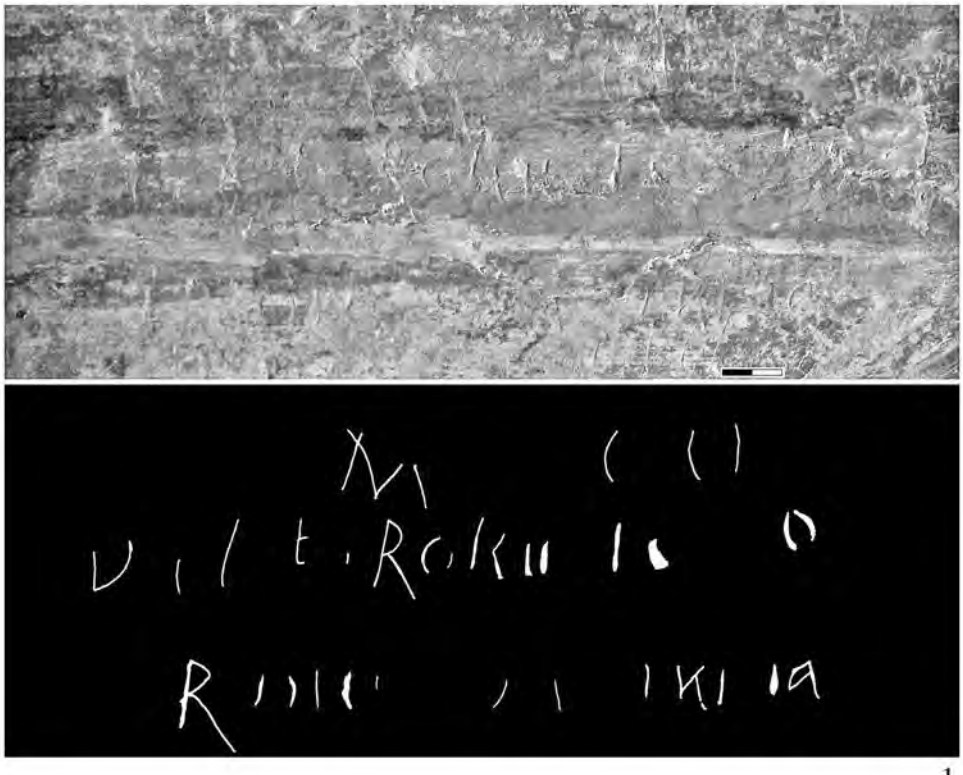
Таблиця CXXII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2393, **2** – № 2394, **3** – № 2395.

Таблиця CXXIII
Фото та прорис графіті № 99.

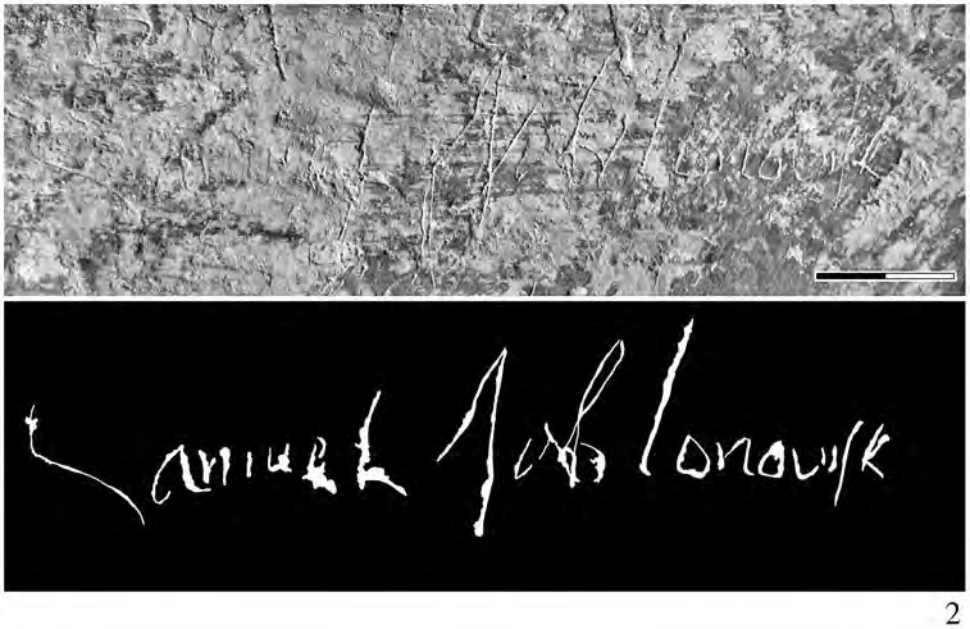

Таблиця CXXIV
Фото та прорис графіті № 192.

Таблиця CXXV
Фото та прорис графіті № 193.

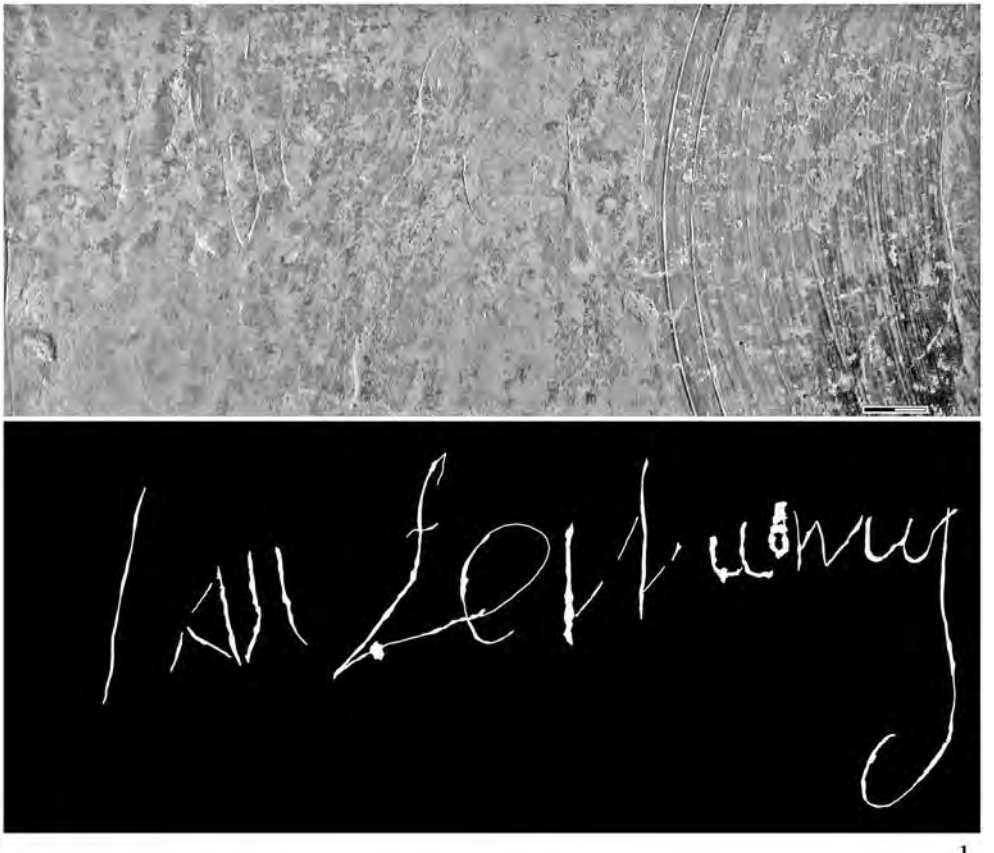

1

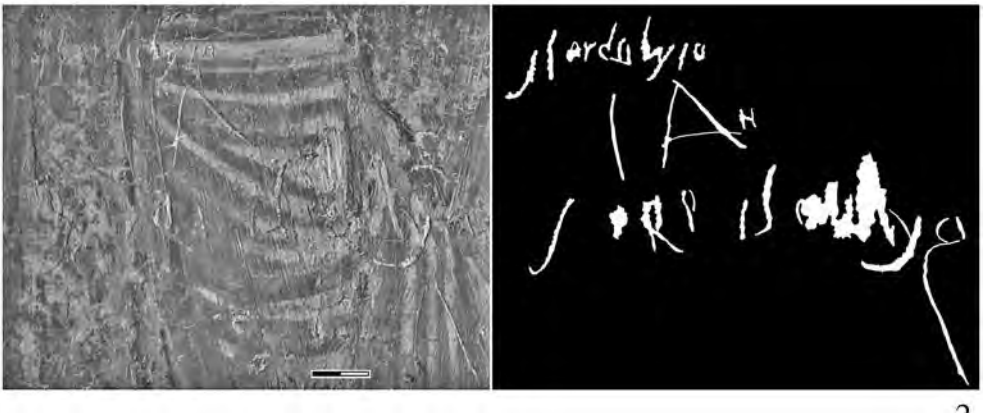

2

Таблиця CXXVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2396, **2** – № 2397.

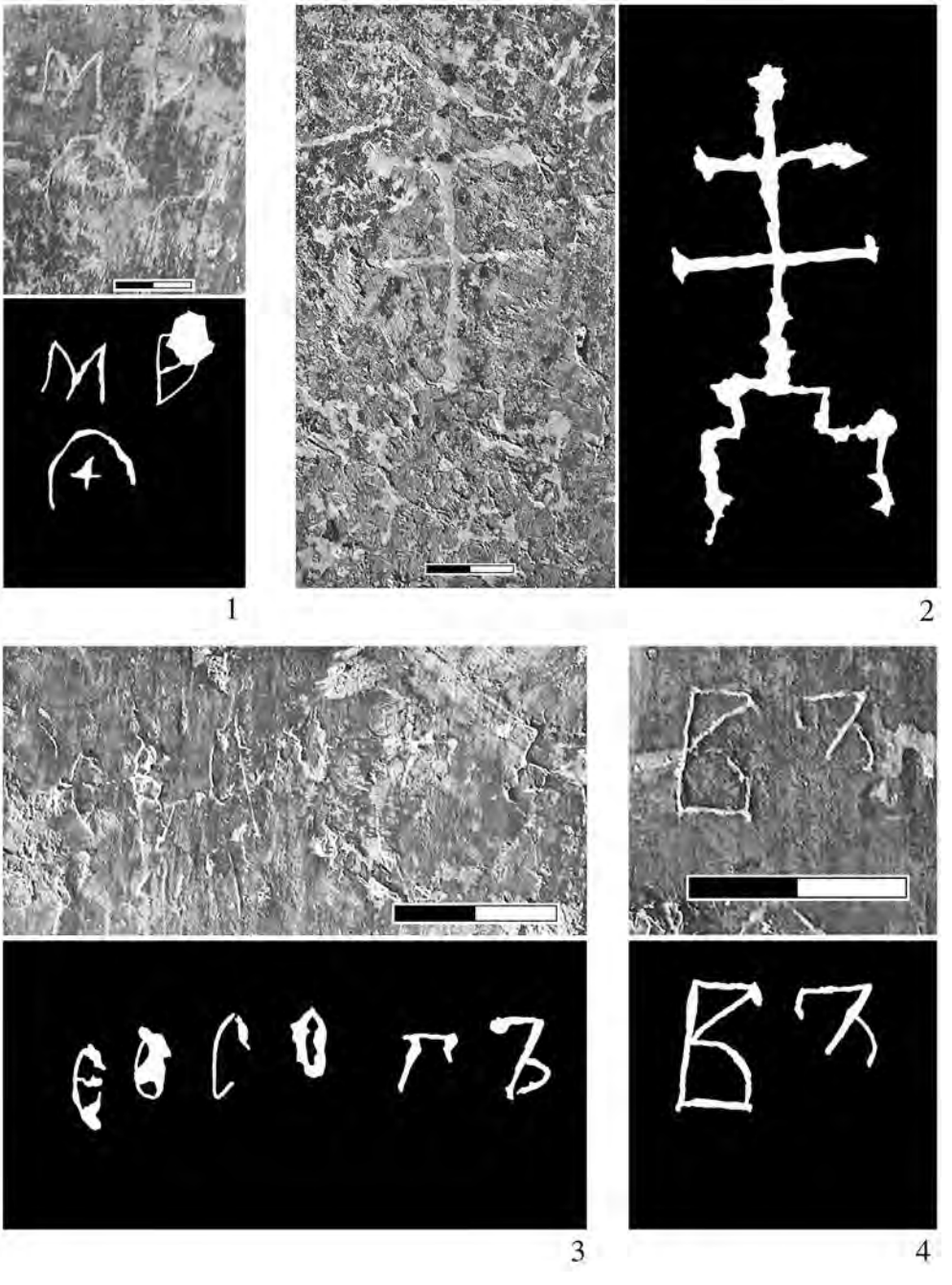

1

2

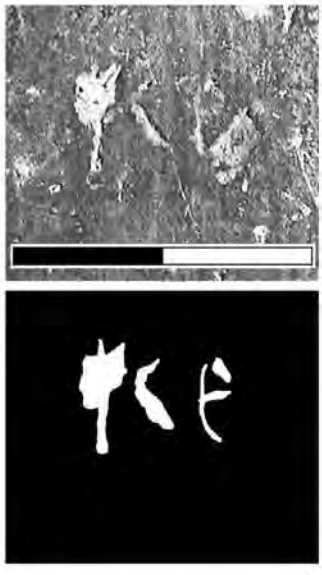
Таблиця CXXVII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2398, **2** – № 2399.

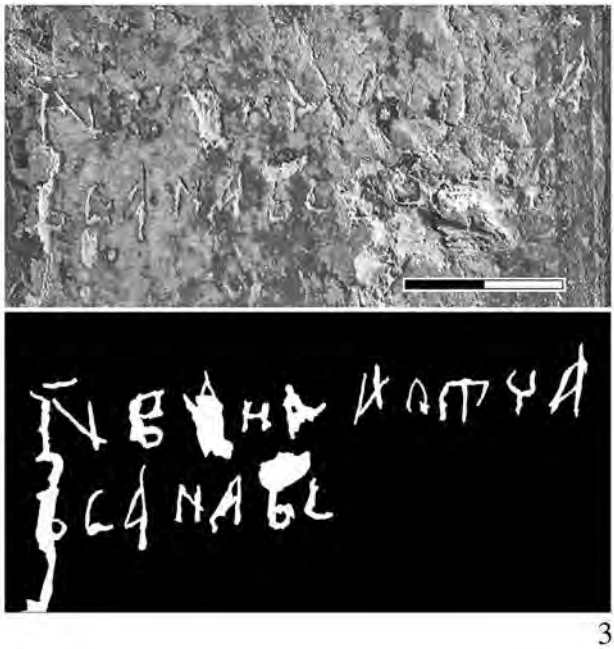
Таблиця CXXVIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2400, **2** – № 2401, **3** – № 2402, **4** – № 2403.

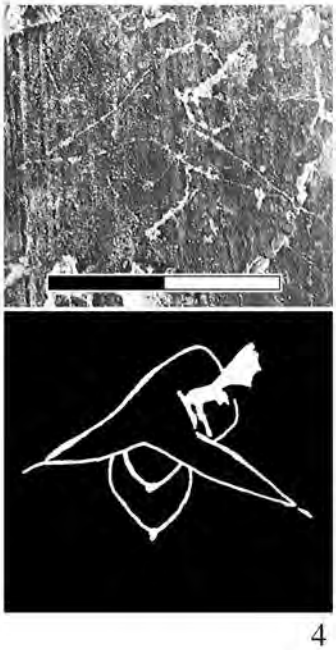
1

2

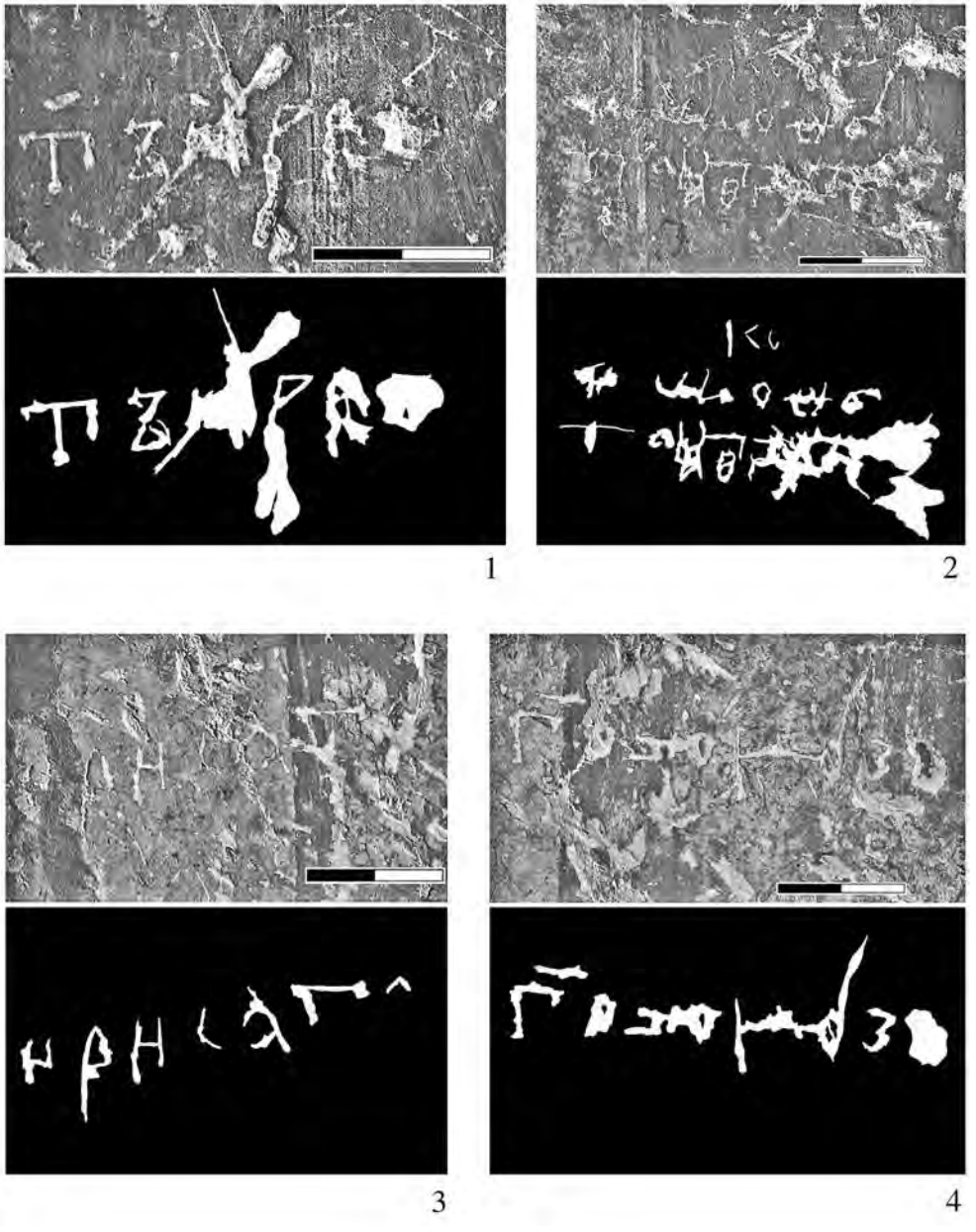
3

4

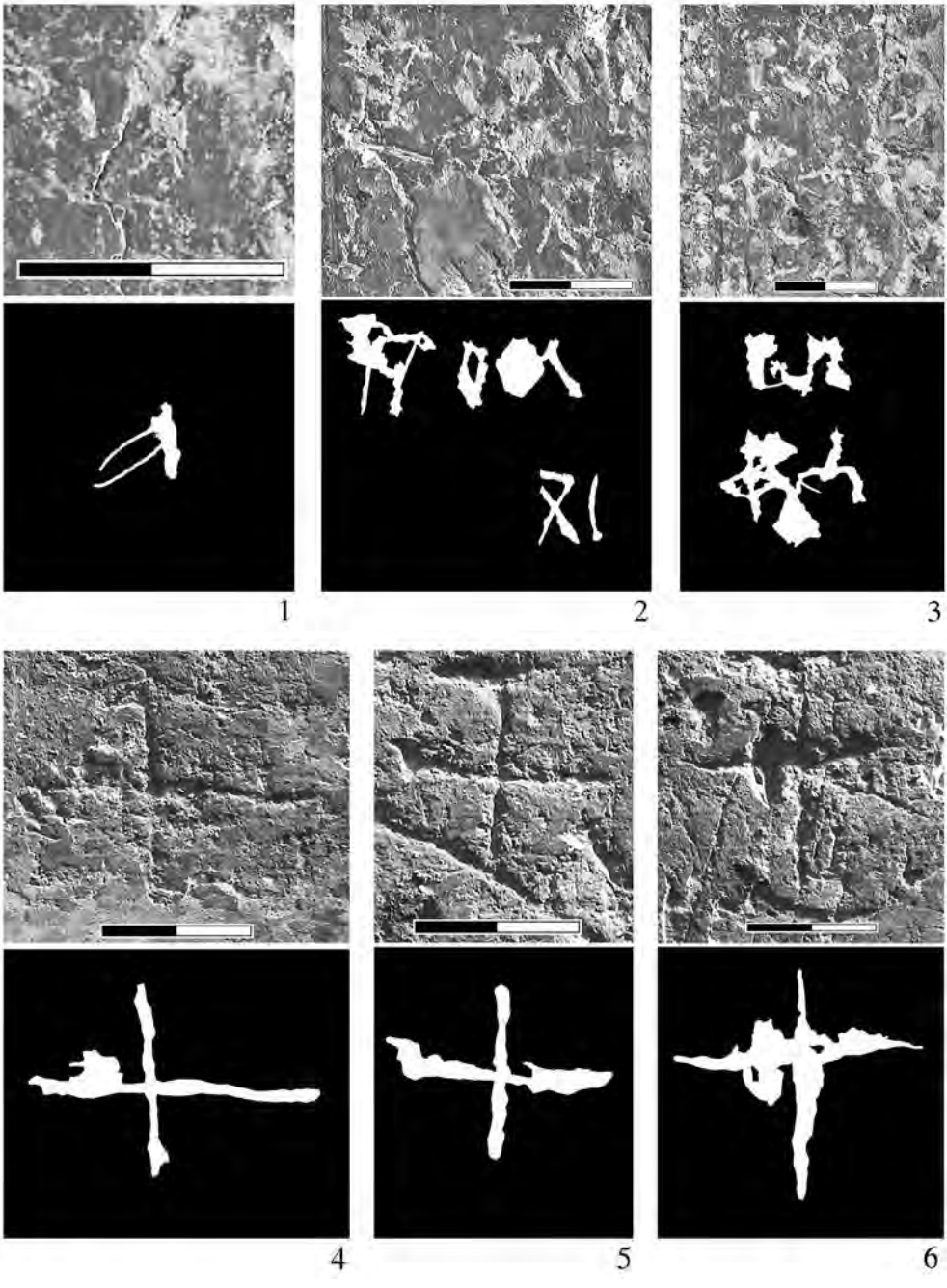
Таблиця CXXIX

Фото та прорис графіті: **1** – № 2404, **2** – № 2405, **3** – № 2406, **4** – № 2407.

Таблиця CXXX

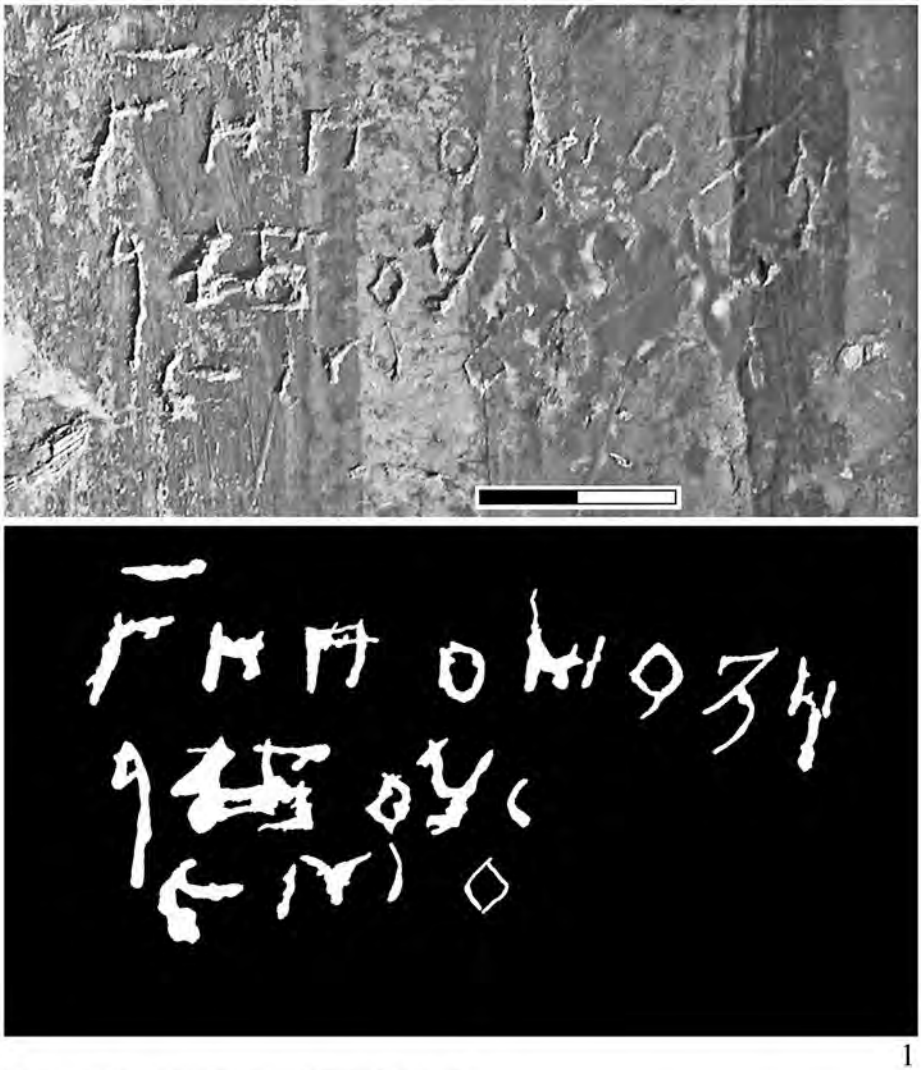
Фото та прорис графіті: **1** – № 2408, **2** – № 2409, **3** – № 2410, **4** – № 2411.

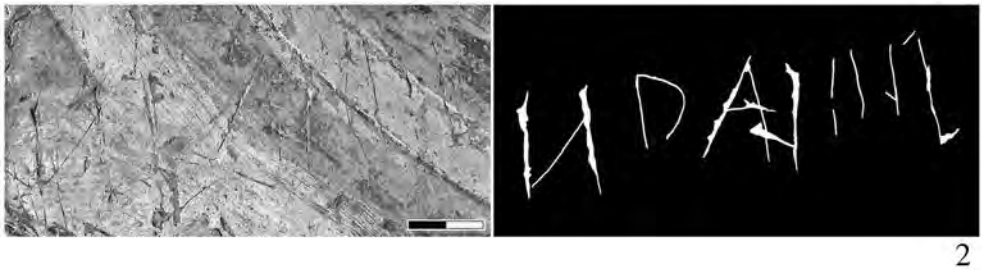
Таблиця CXXXI

Фото та прорис графіті: **1** – № 2412, **2** – № 2413, **3** – № 2414, **4** – № 2415, **5** – № 2416, **6** – № 2417.

Таблиця CXXXII
Фото та прорис графіті № 191.

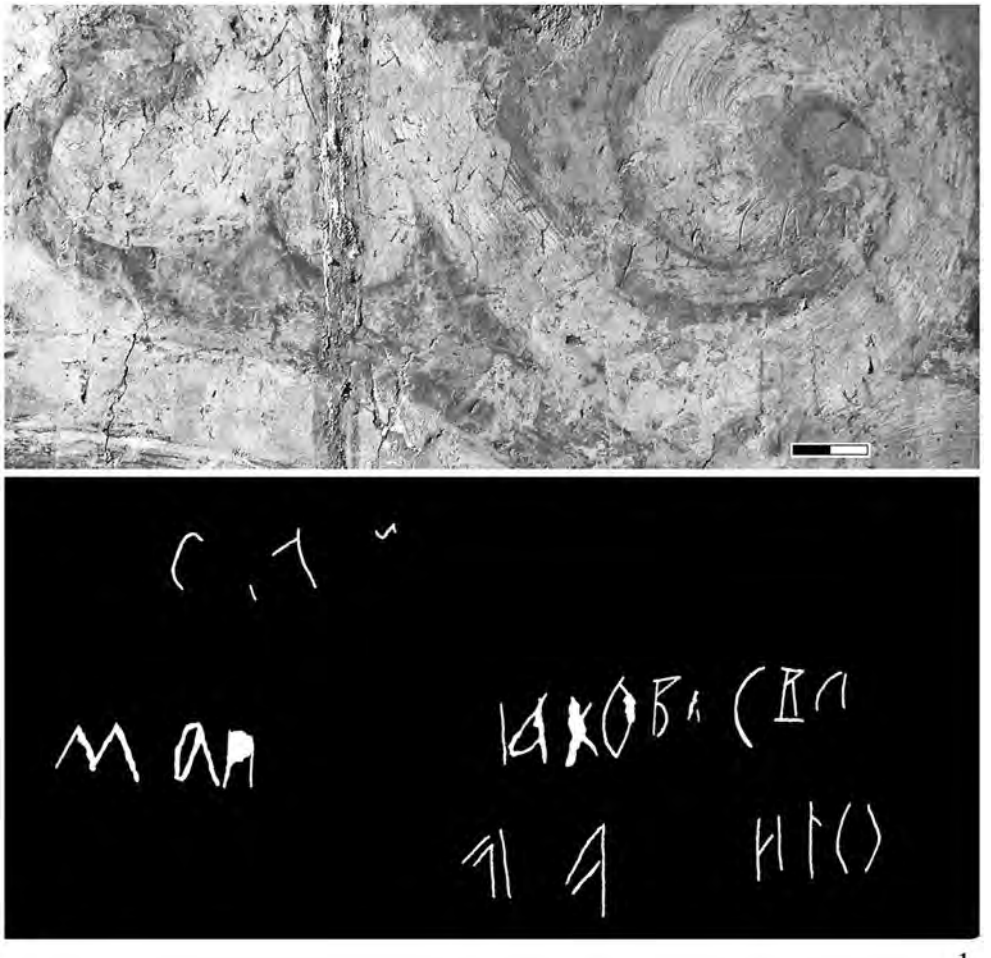

1

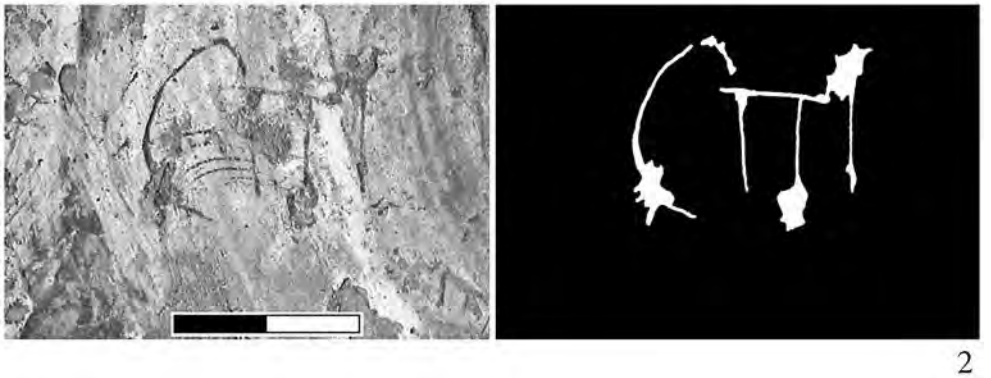

2

Таблиця CXXXIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2418, **2** – № 2419.

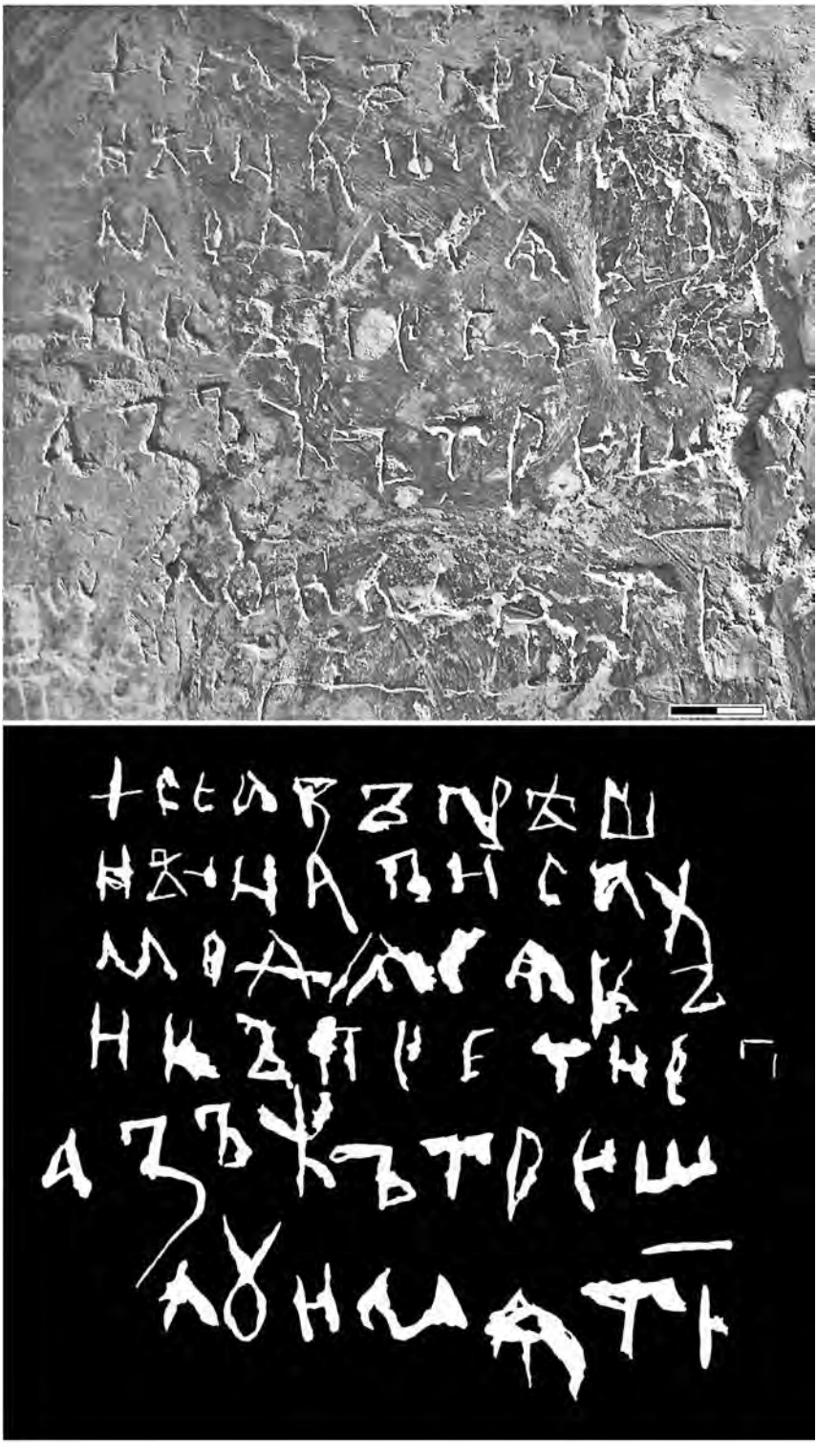
1

2

Таблиця CXXXIV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2420, **2** – № 2421.

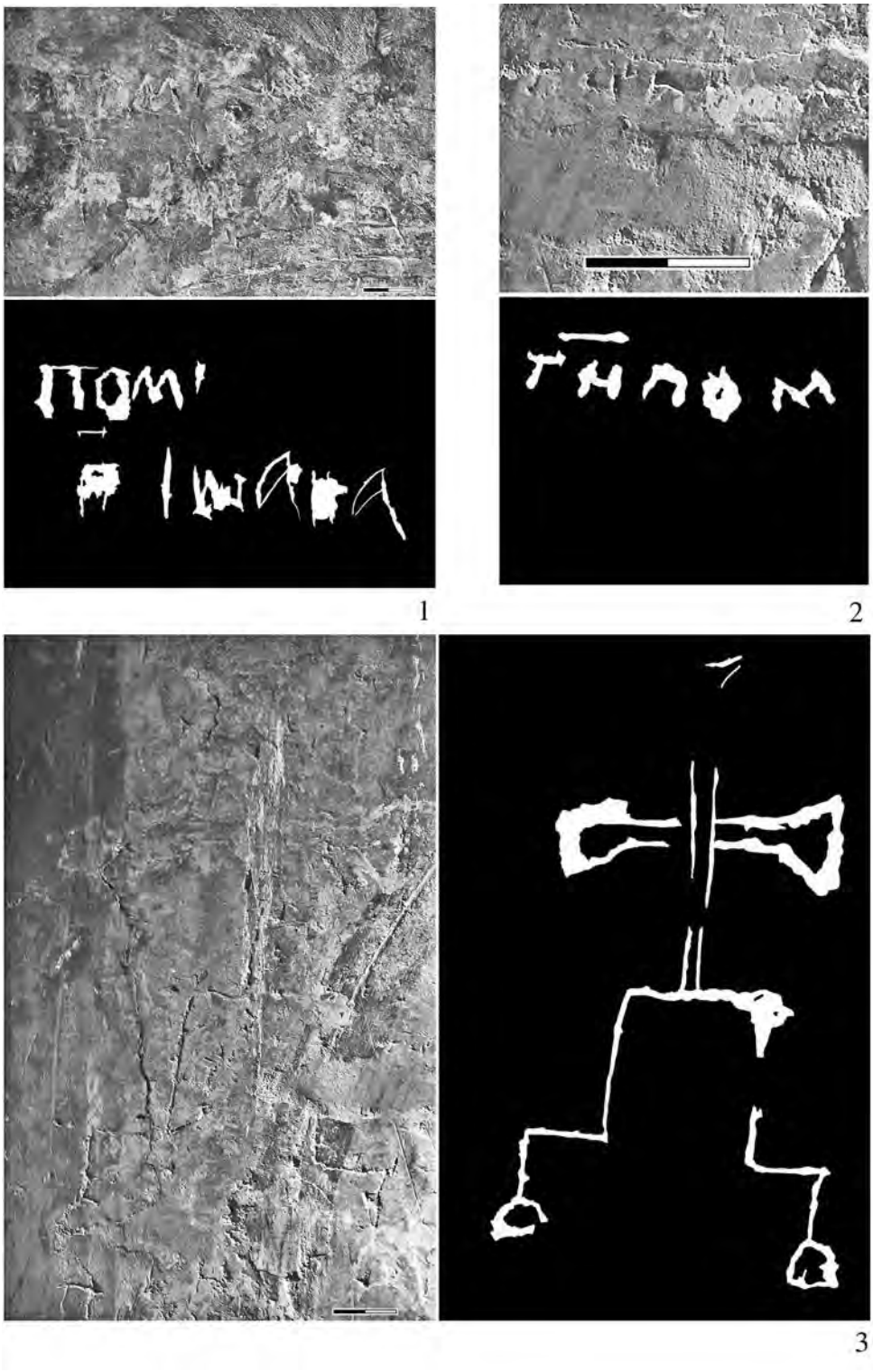
Таблиця CXXXV
Фото та прорис графіті № 59.

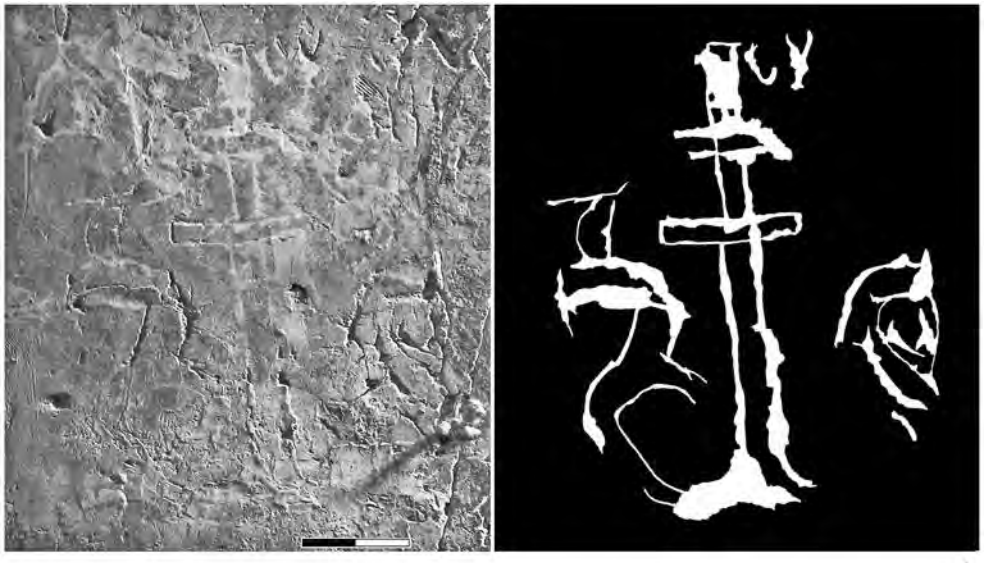
Таблиця CXXXVI
Фото та прорис графіті № 173 та № 174.

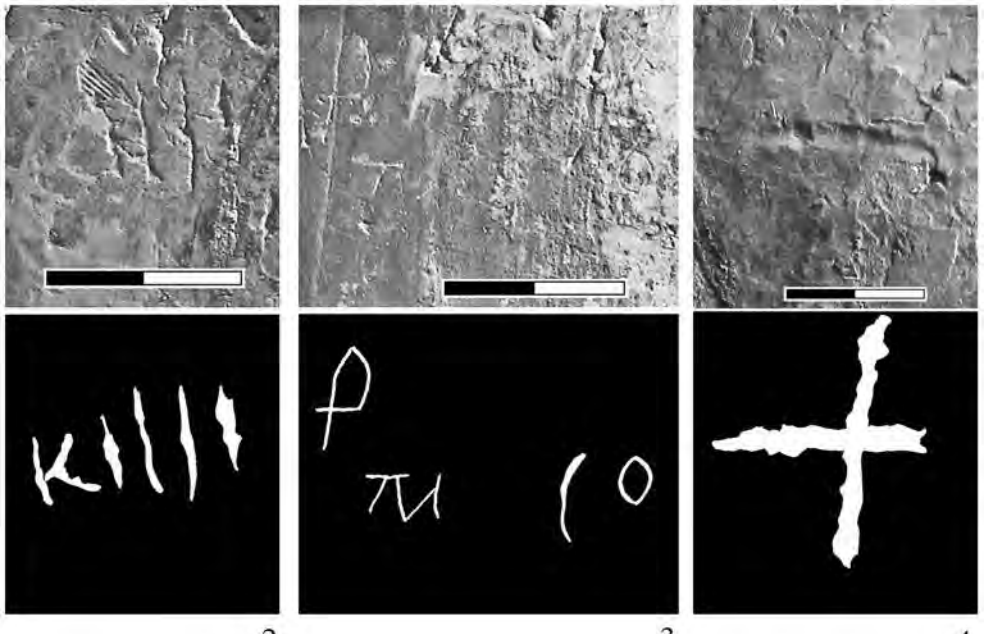
Таблиця CXXXVII
Фото та прорис графіті № 190 та № 190а.

Таблиця CXXXVIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2422, **2** – № 2423, **3** – № 2424.

1

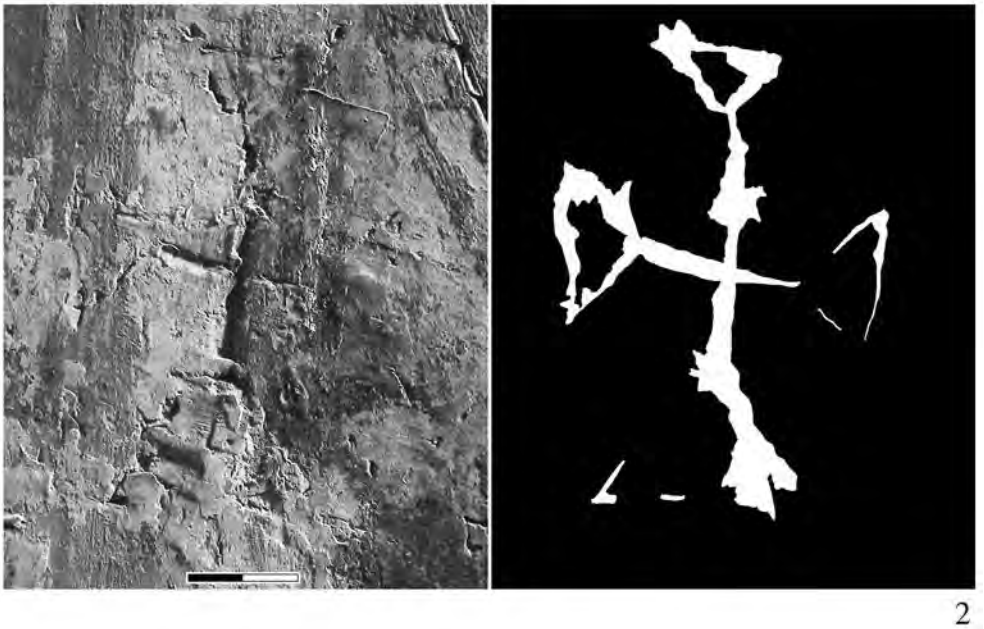
2 3 4

Таблиця CXXXIX

Фото та прорис графіті: **1** – № 2425, **2** – № 2426, **3** – № 2427, **4** – № 2428.

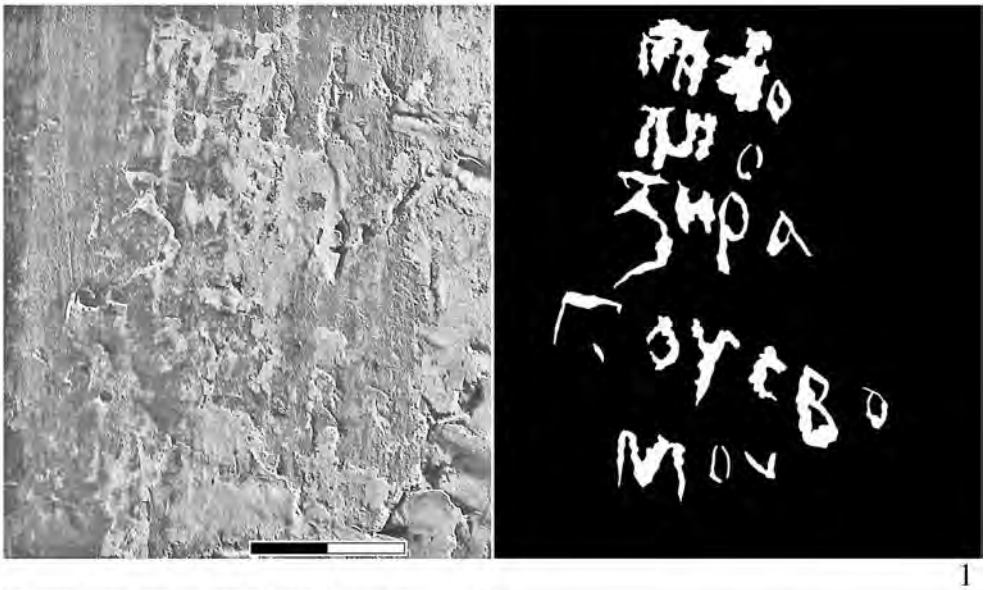

1

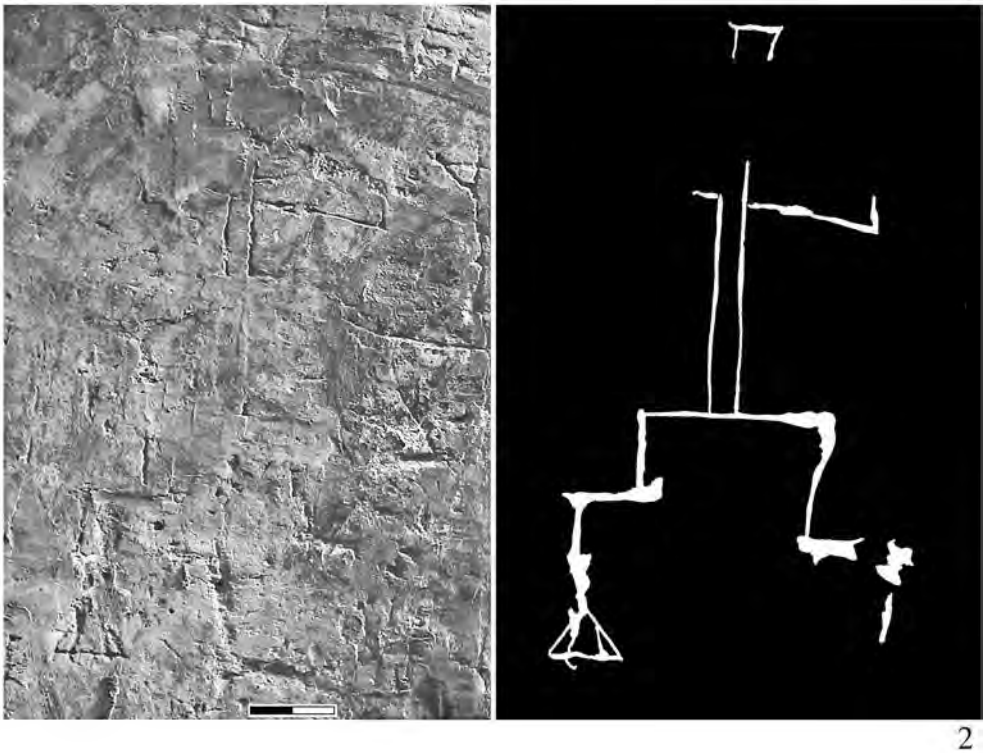

2

Таблиця CXL
Фото та прорис графіті: **1** – № 2429, **2** – № 2430.

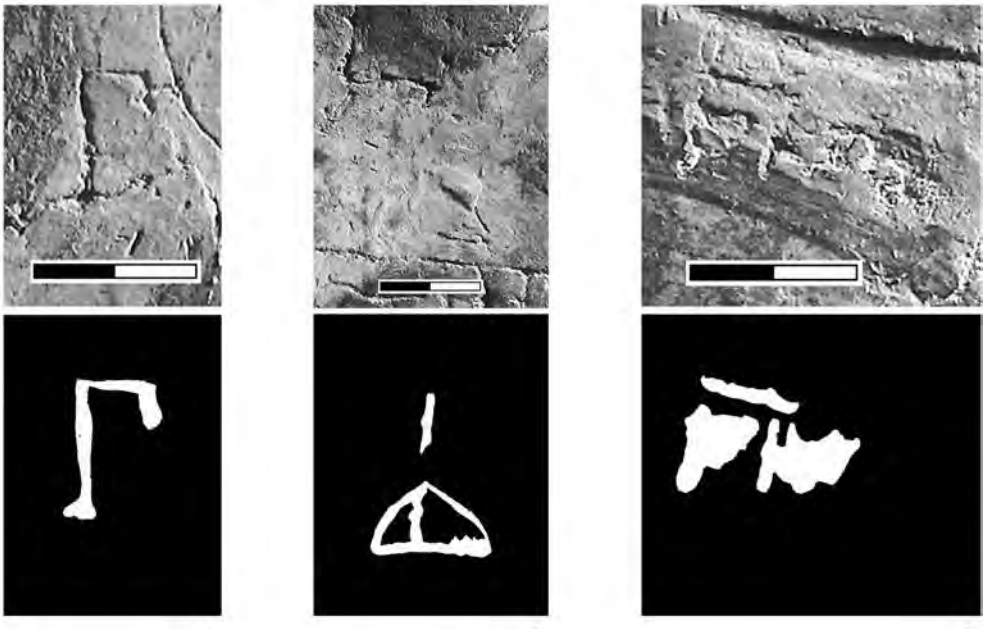

1

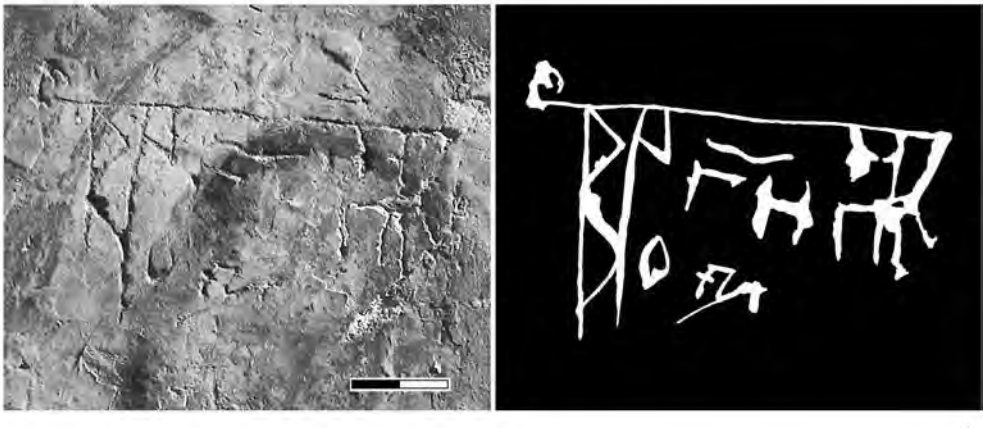

2

Таблиця CXLI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2431, **2** – № 2432.

1 2 3

4

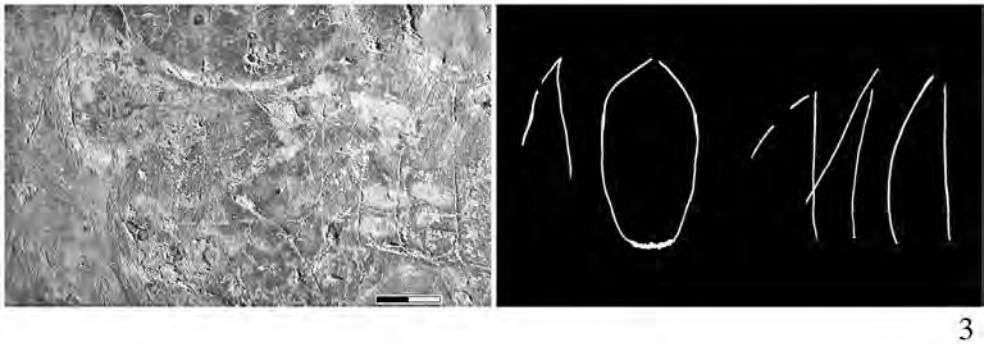
Таблиця CXLII

Фото та прорис графіті: **1** – № 2433, **2** – № 2434, **3** – № 2435, **4** – № 2436 та № 2437.

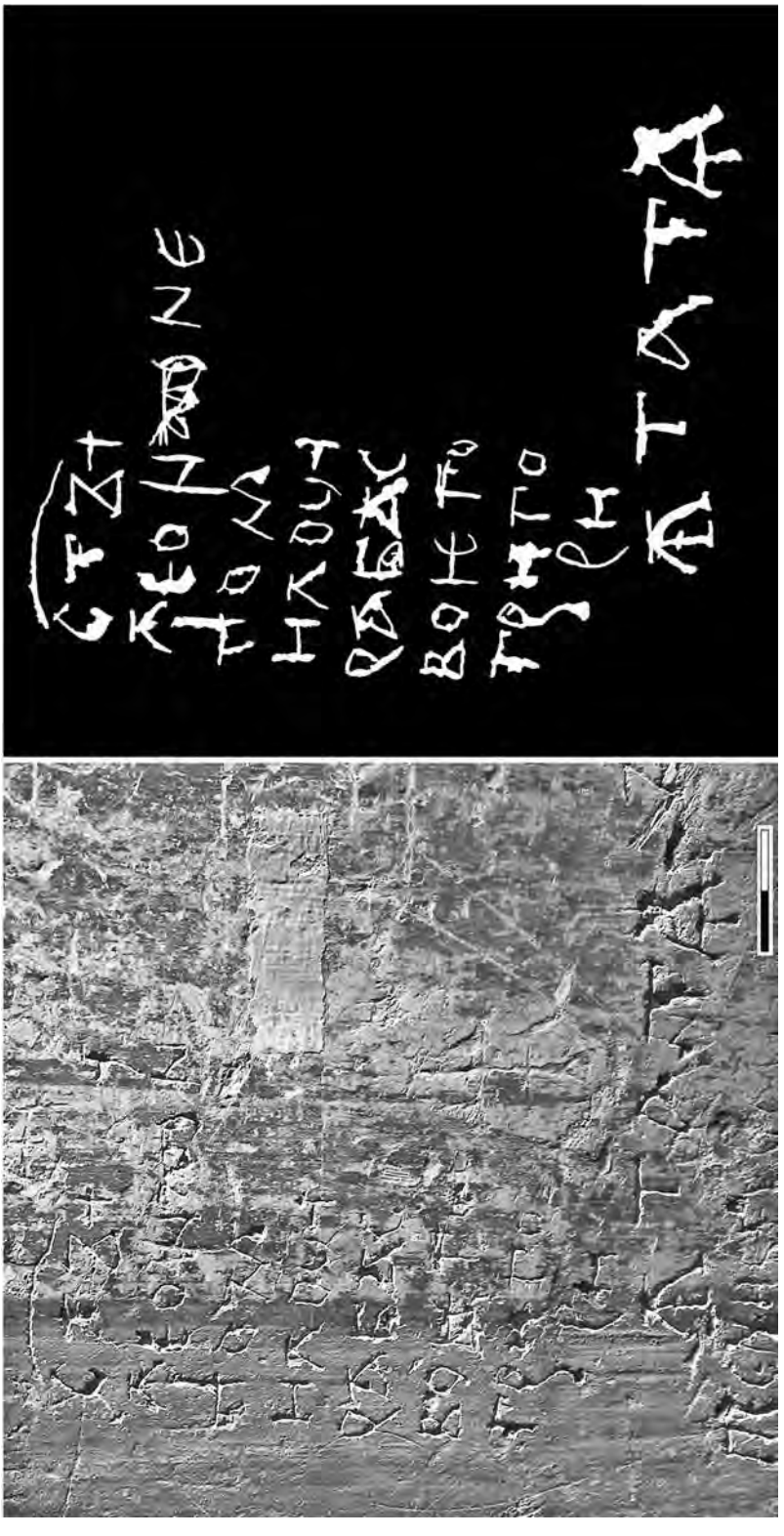
1

2

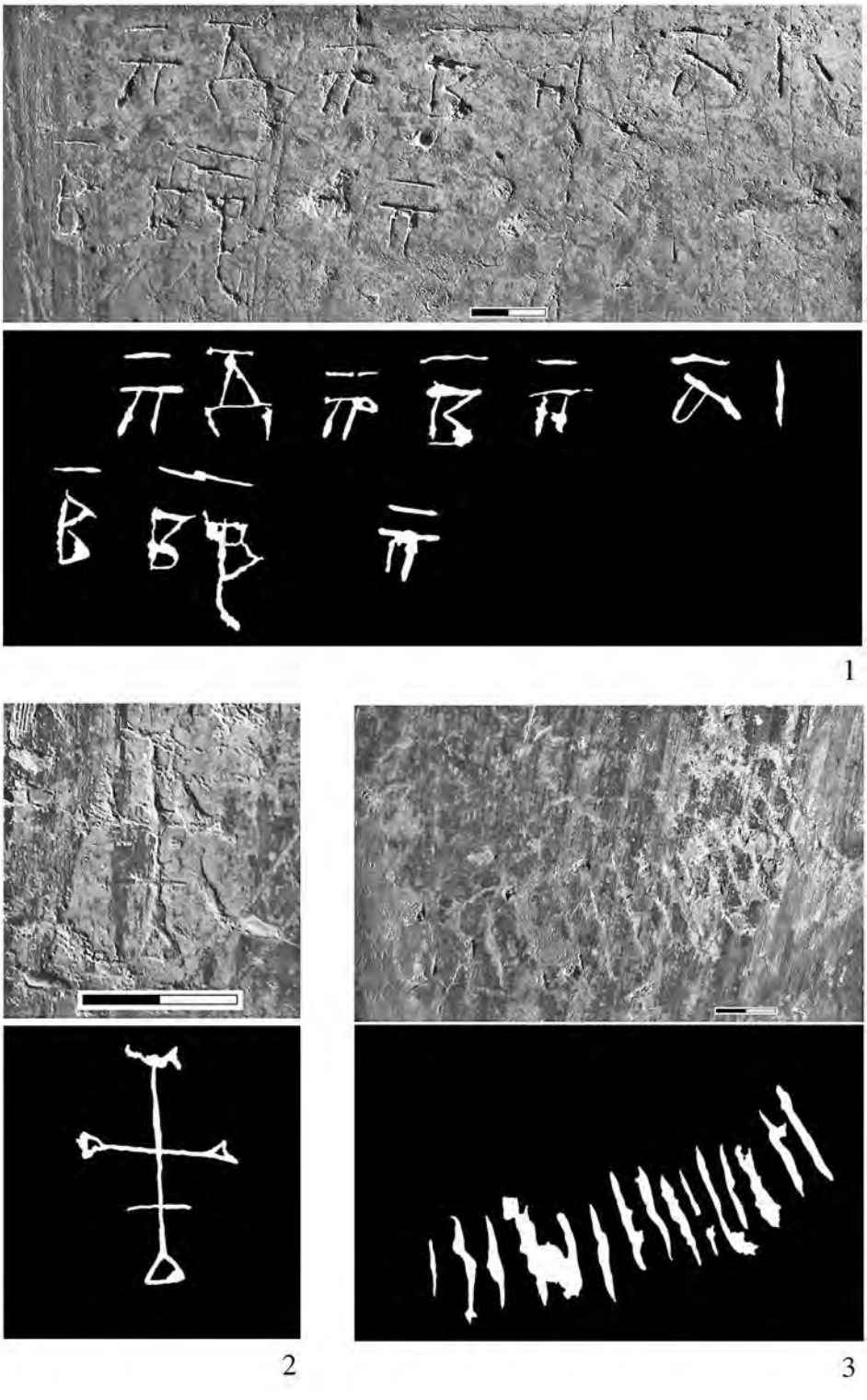

3

Таблиця CXLIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2438, **2** – № 2439, **3** – № 2440.

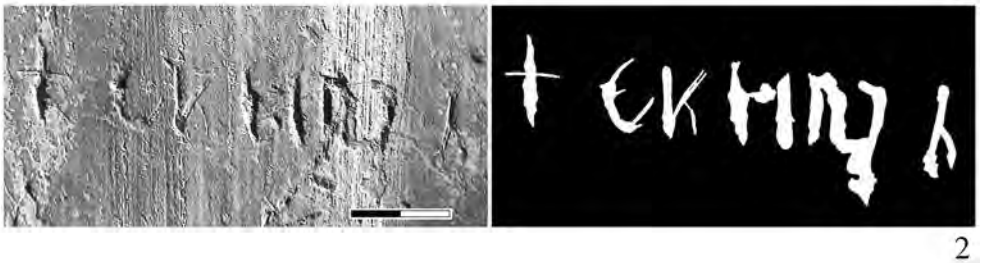
Таблиця CXLIV
Фото та прорис графіті № 226.

Таблиця CXLV
Фото та прорис графіті: **1** – № 239, **2** – № 2441, **3** – № 2442.

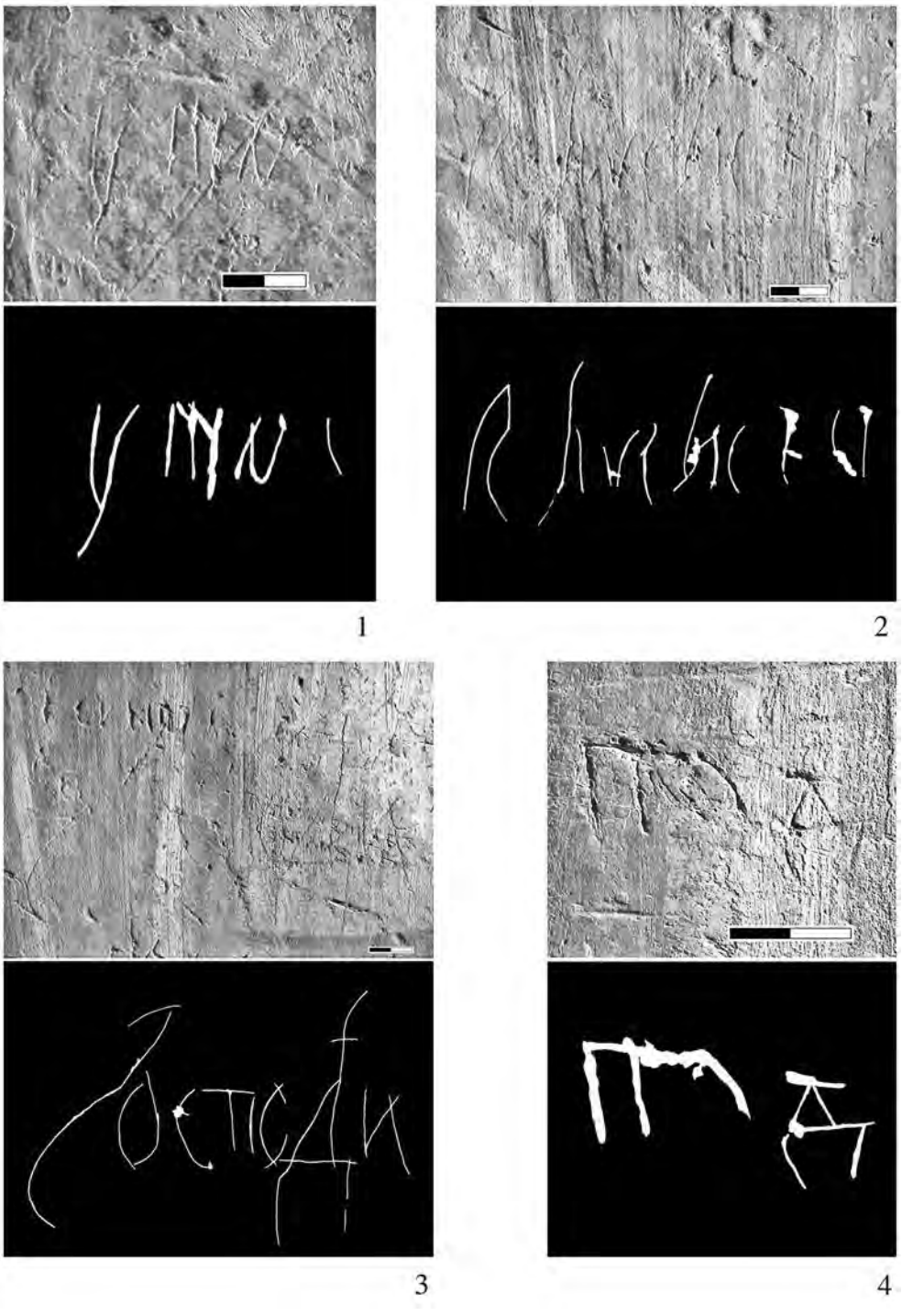

1

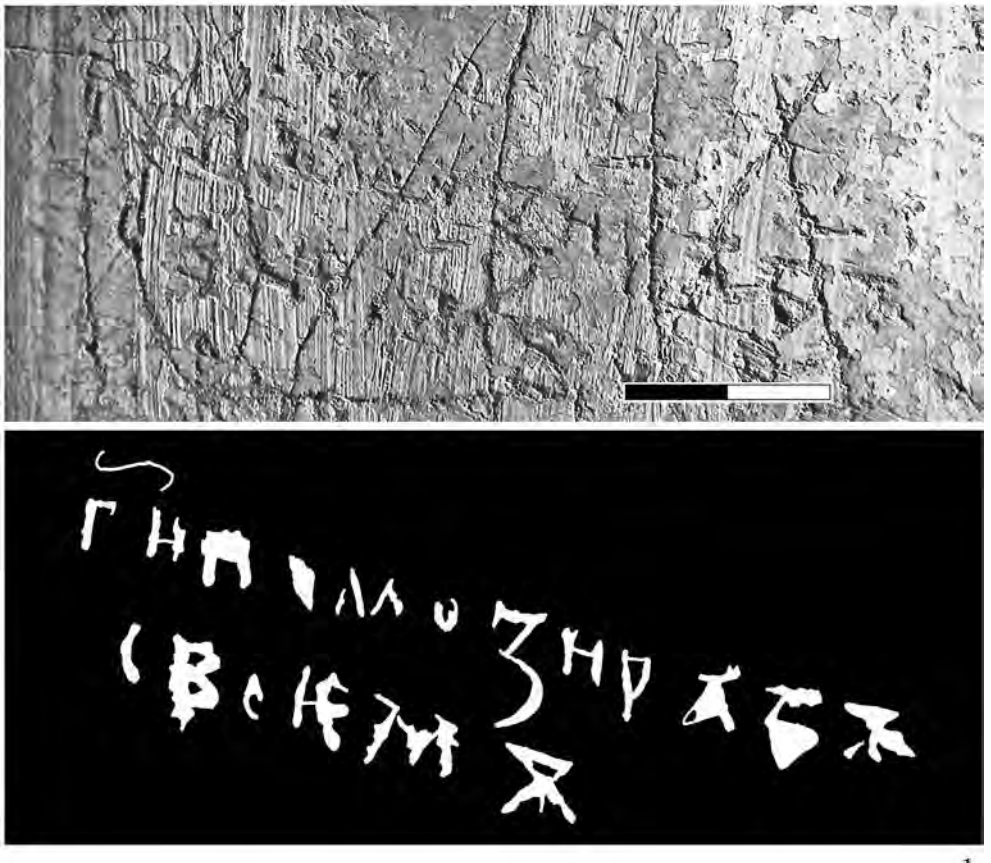

2

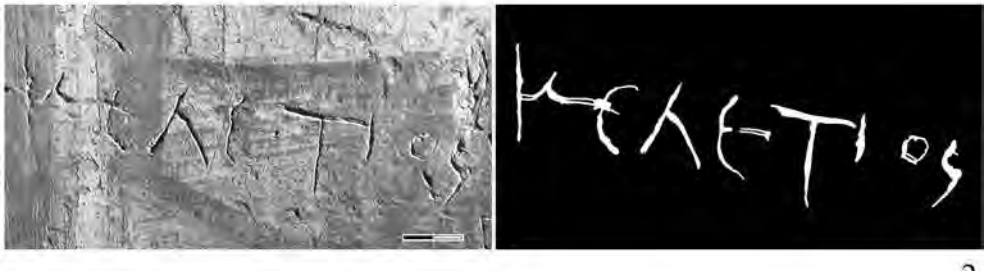
Таблиця CXLVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2443, **2** – № 2444.

Таблиця CXLVII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2445, **2** – № 2446, **3** – № 2447, **4** – № 2448.

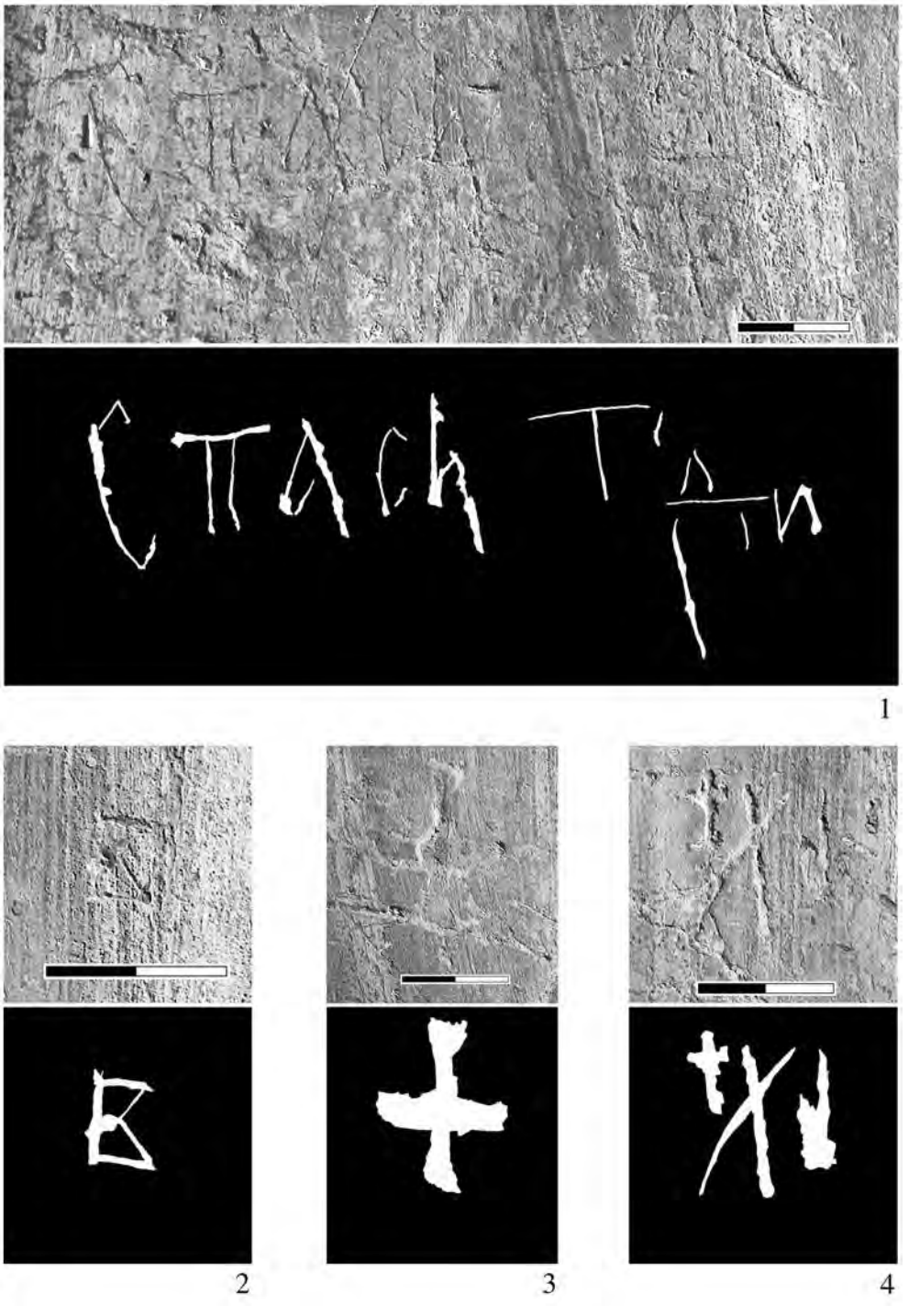

1

2

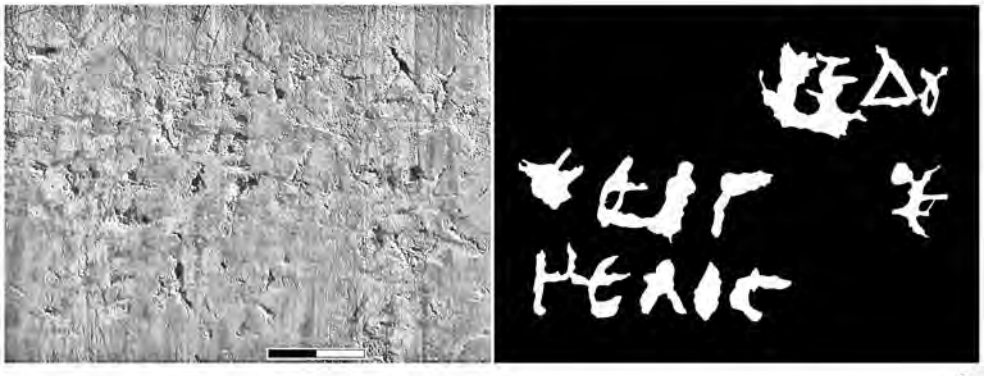
Таблиця CXLVIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2449, **2** – № 2450.

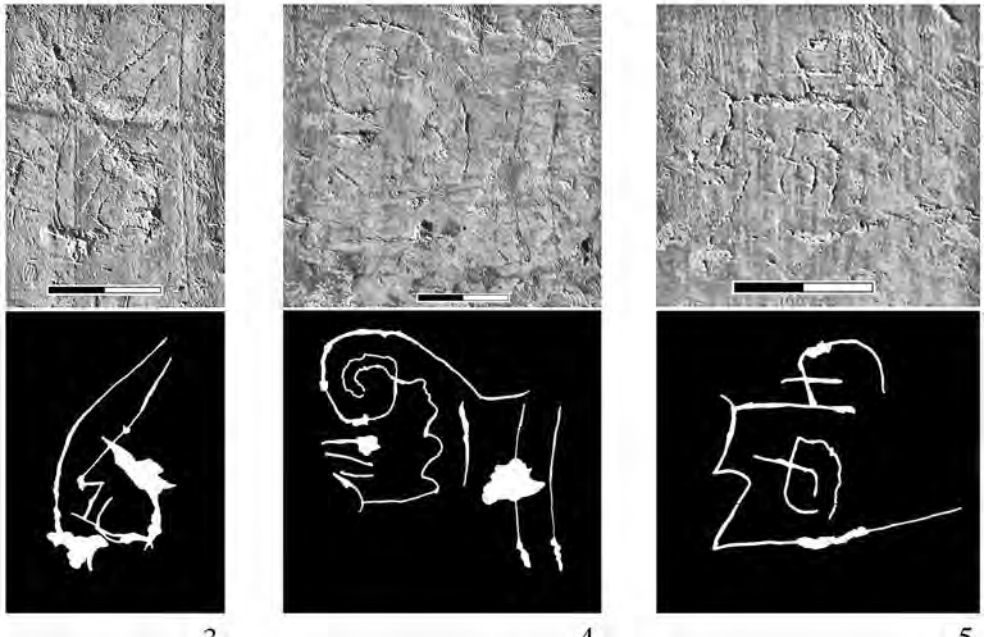
Таблиця CXLIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2451, **2** – № 2452, **3** – № 2453, **4** – № 2454.

1

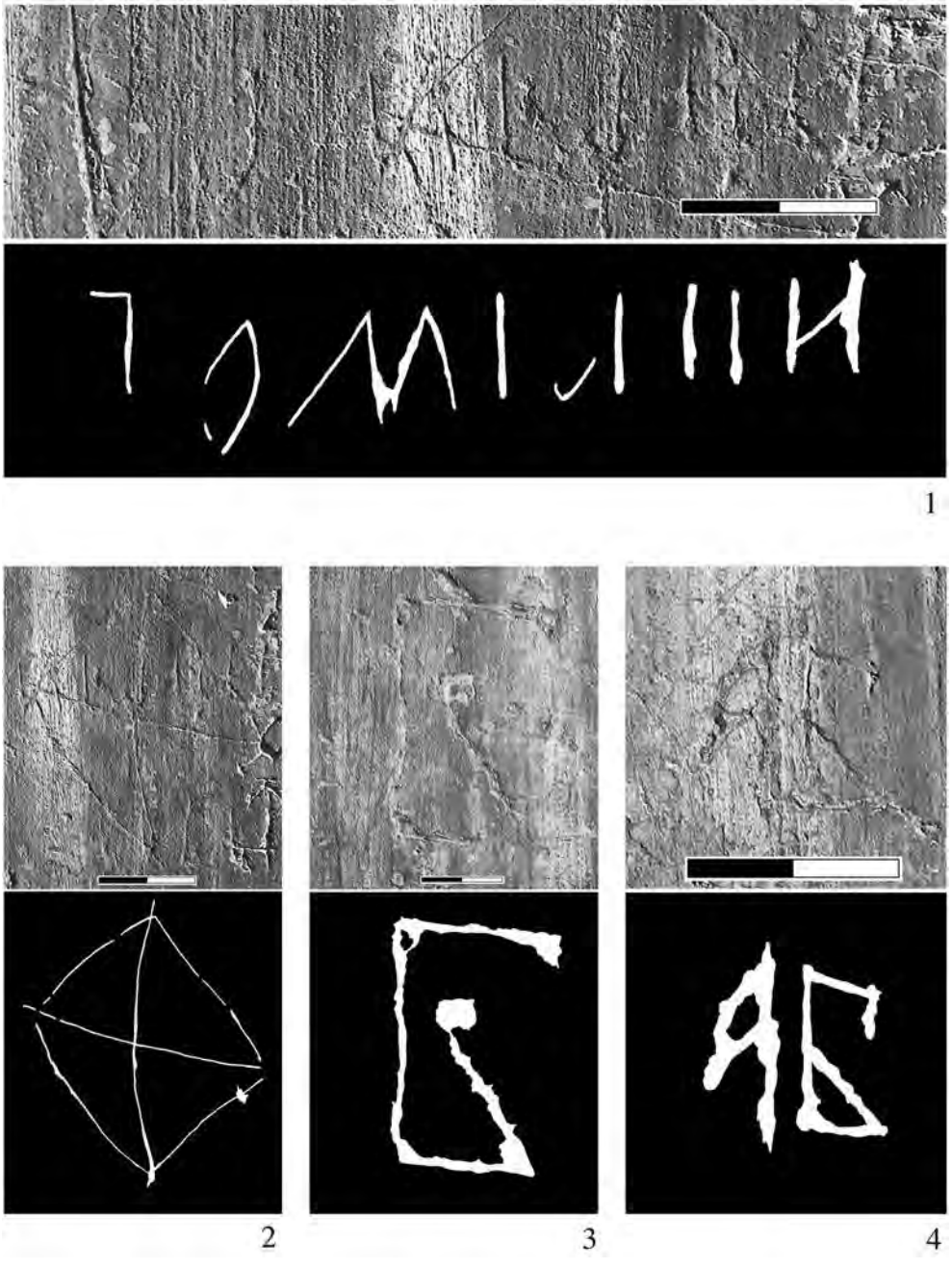
2

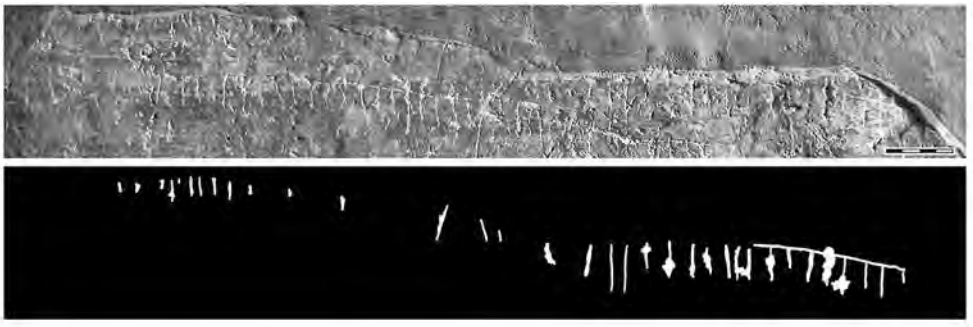
3 4 5

Таблиця CL

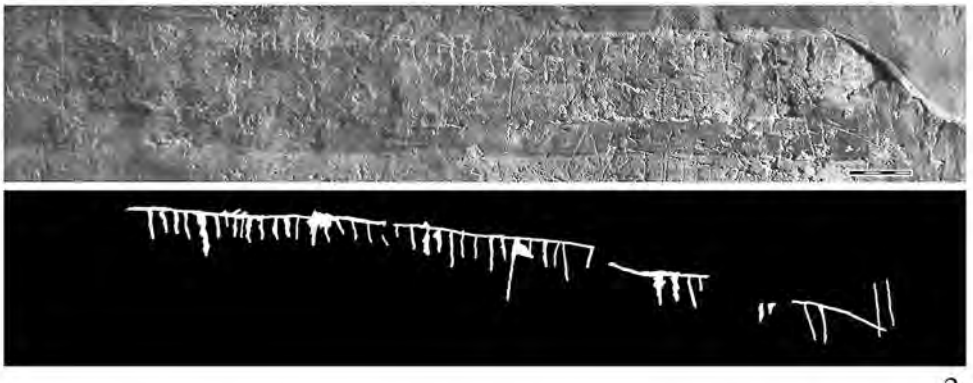
Фото та прорис графіті: **1** – № 2455, **2** – № 2456, **3** – № 2457, **4** – № 2458, **5** – № 2459.

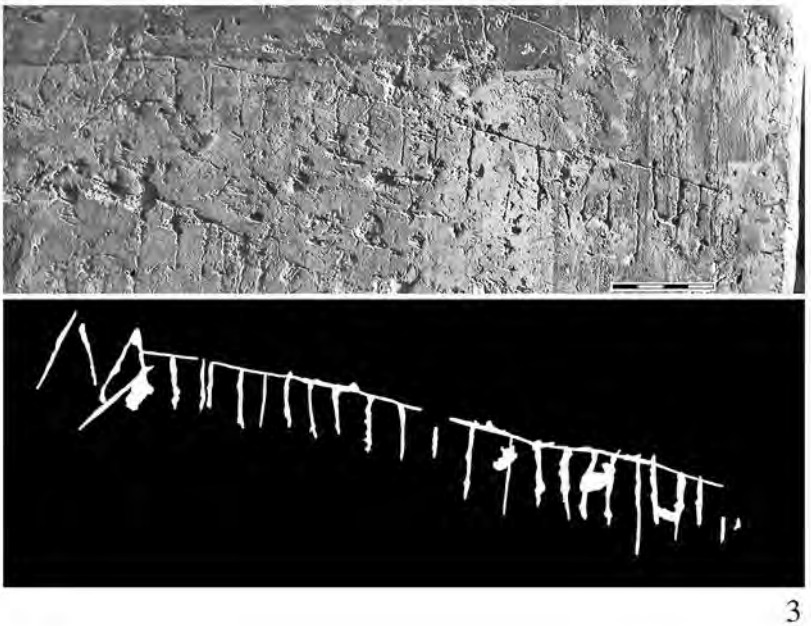
Таблиця CLI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2460, **2** – № 2461, **3** – № 2462, **4** – № 2463.

1

2

3

Таблиця CLII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2464, **2** – № 2465, **3** – № 2466.

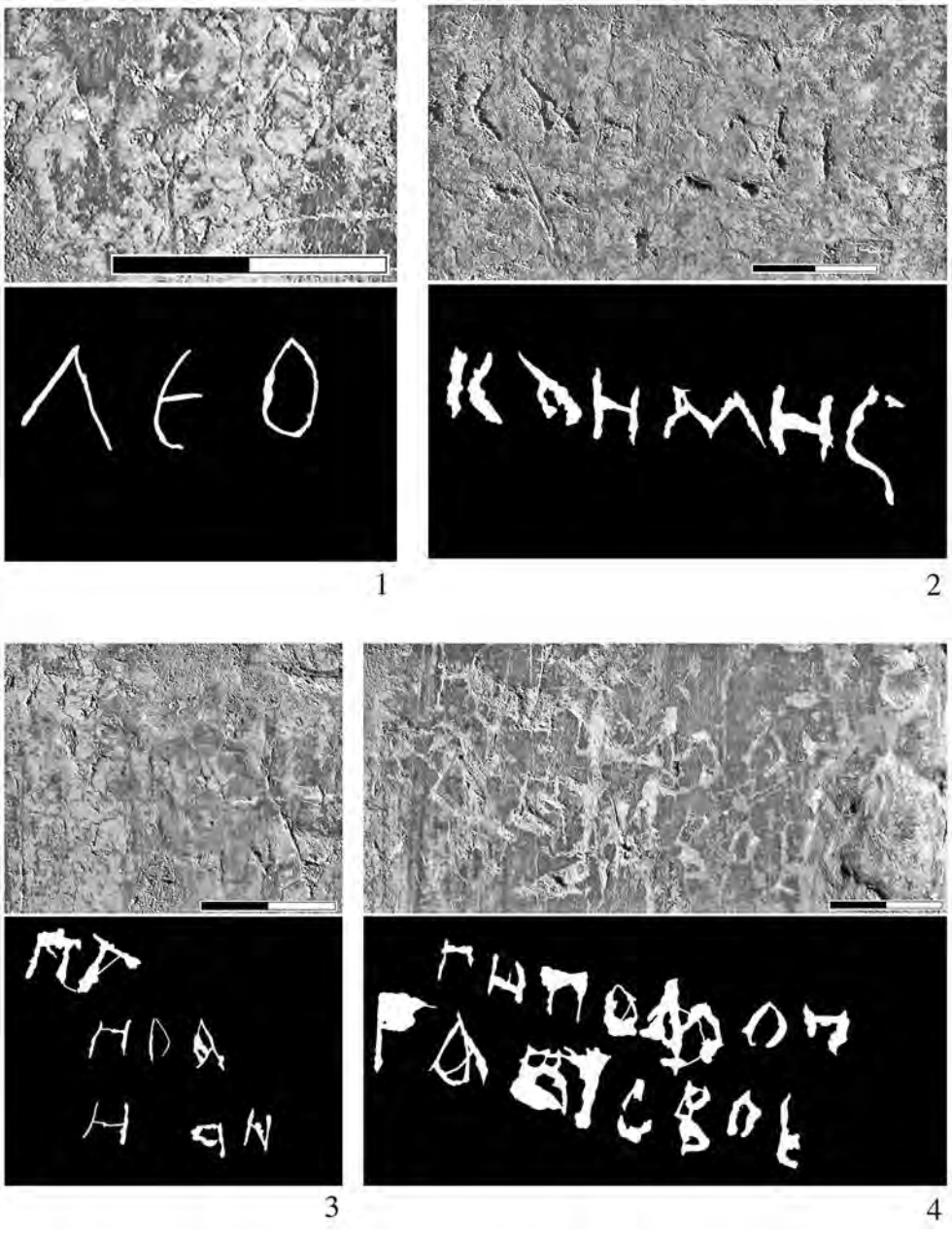

1

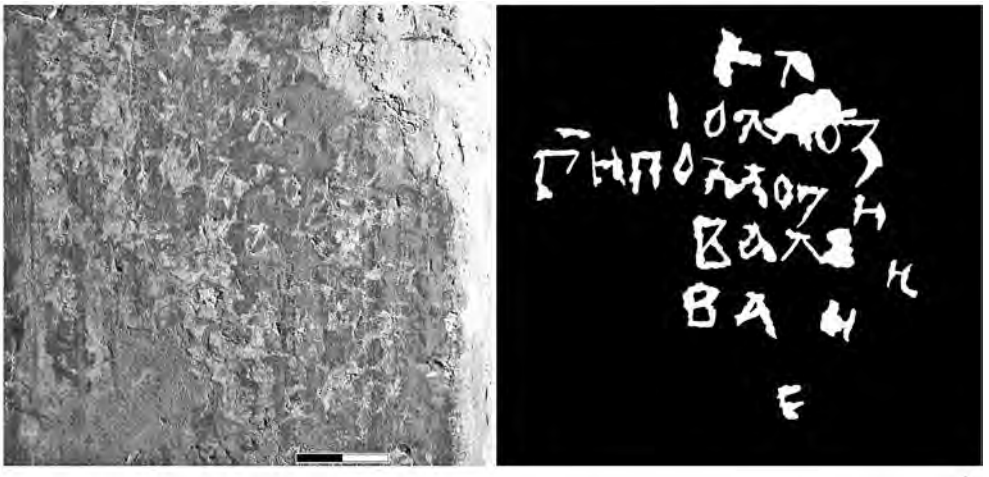

2

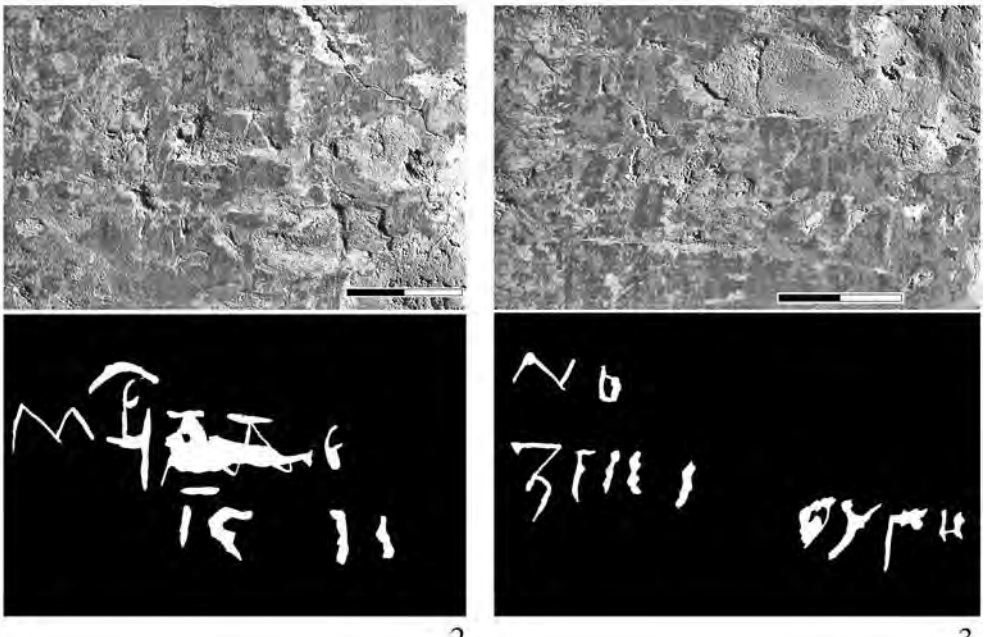
Таблиця CLIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2467, **2** – № 2468.

Таблиця CLIV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2469, **2** – № 2470, **3** – № 2471, **4** – № 2472.

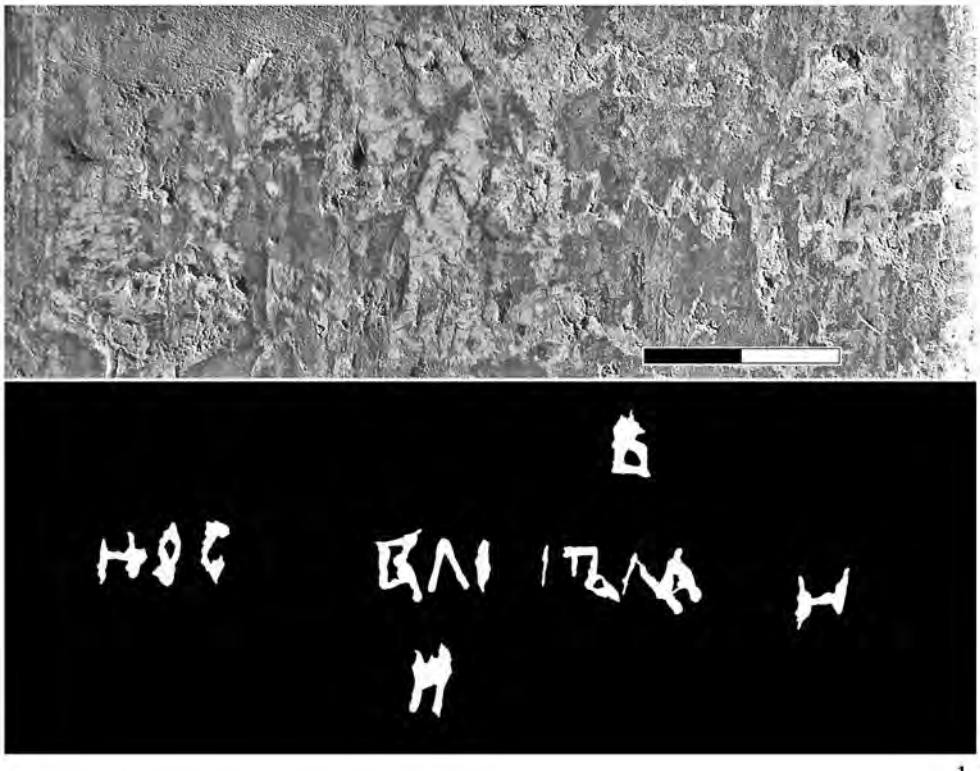

1

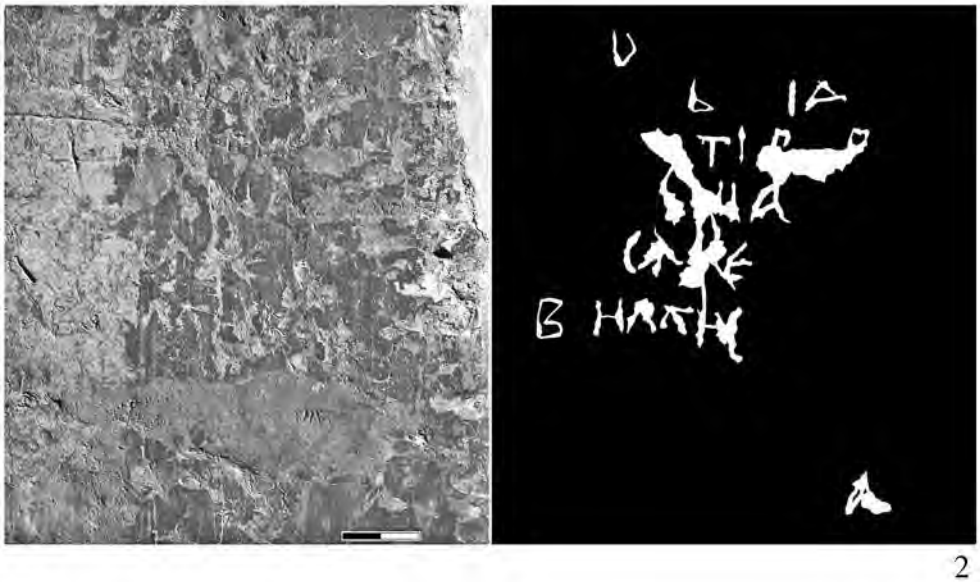

2 3

Таблиця CLV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2473, **2** – № 2474, **3** – № 2475.

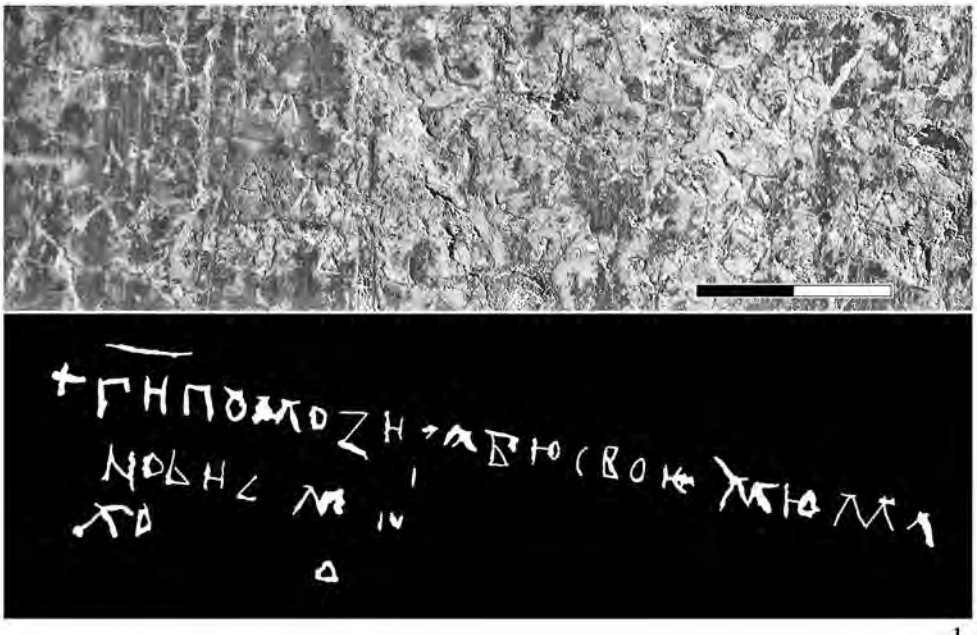

1

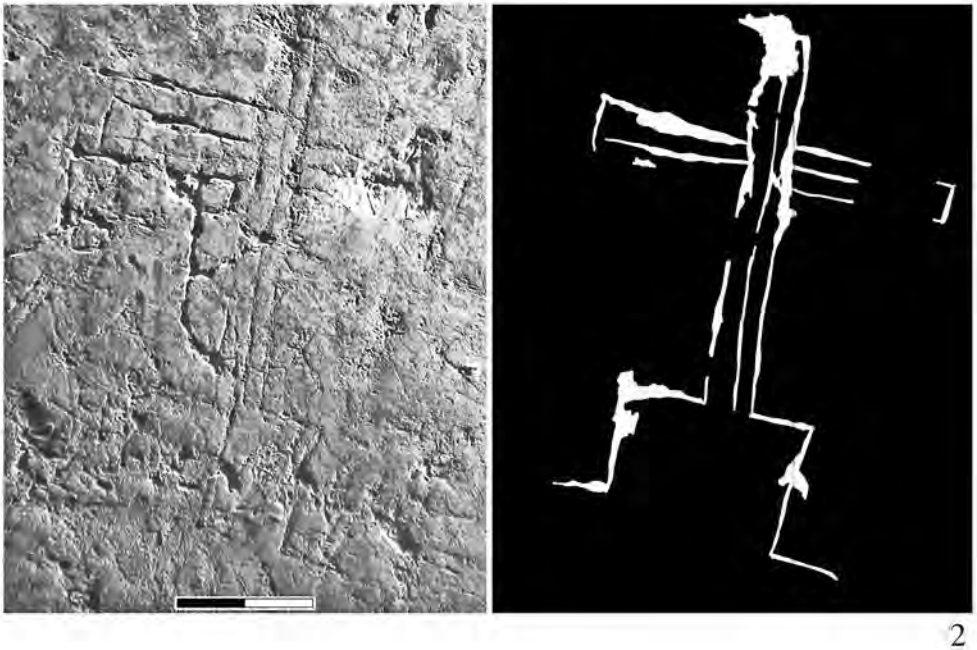

2

Таблиця CLVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2476, **2** – № 2477.

1

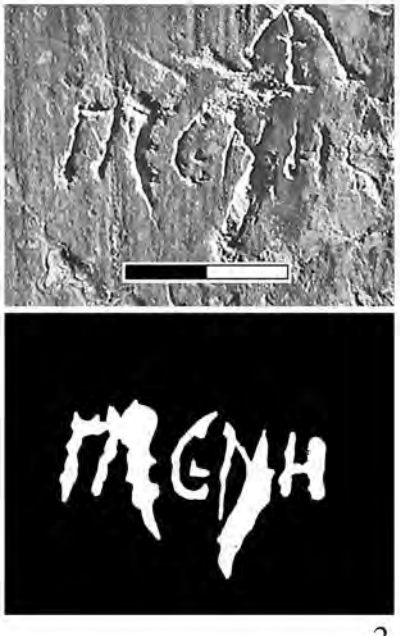

2

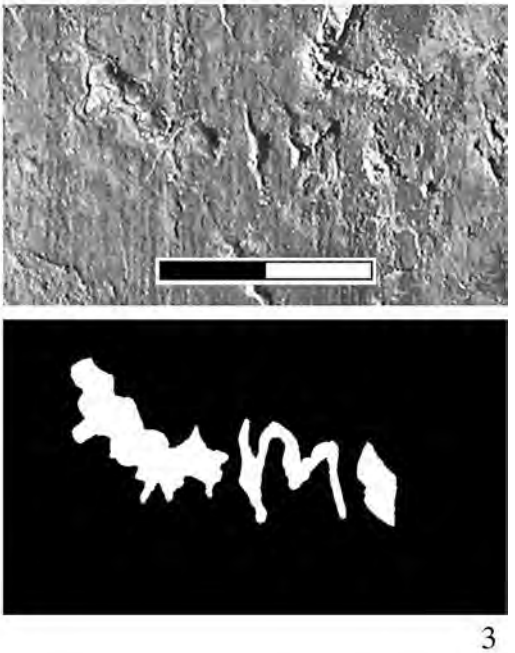
Таблиця CLVII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2478, **2** – № 2479.

1

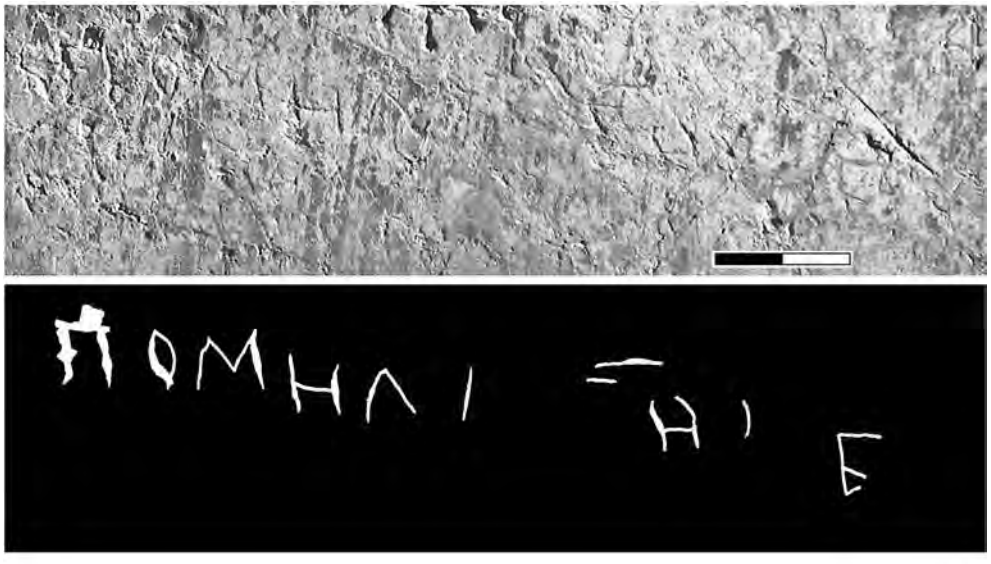

2

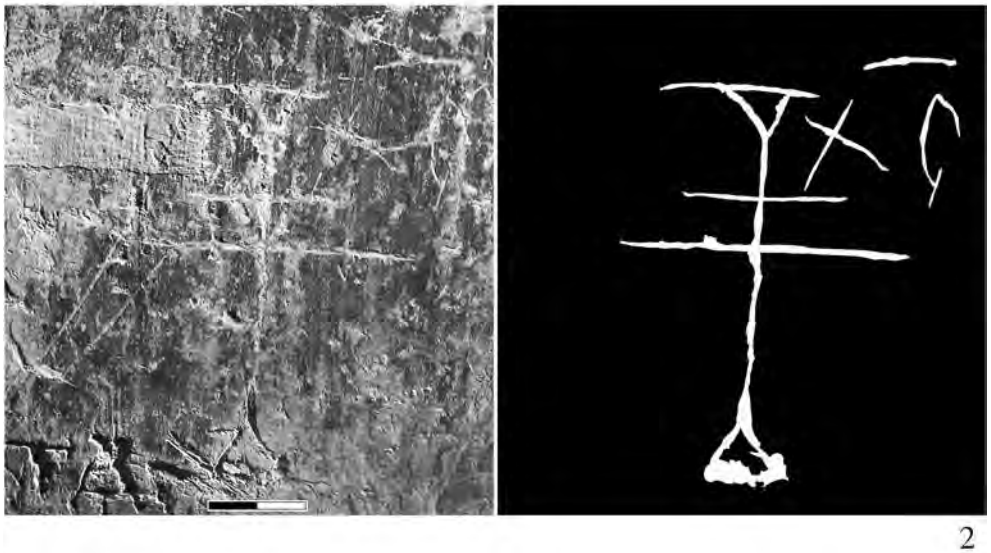

3

Таблиця CLVIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2480, **2** – № 2481, **3** – № 2482.

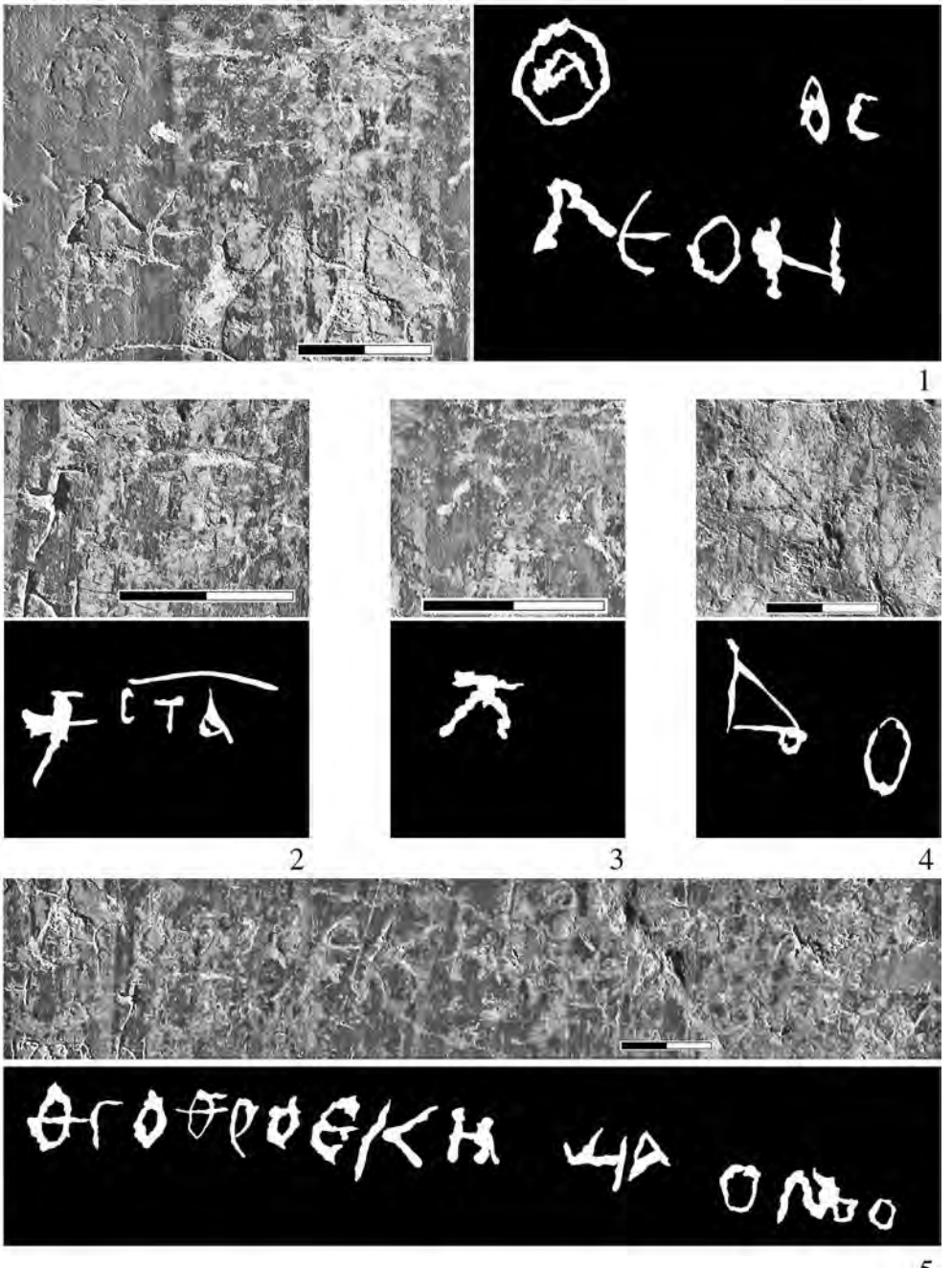

1

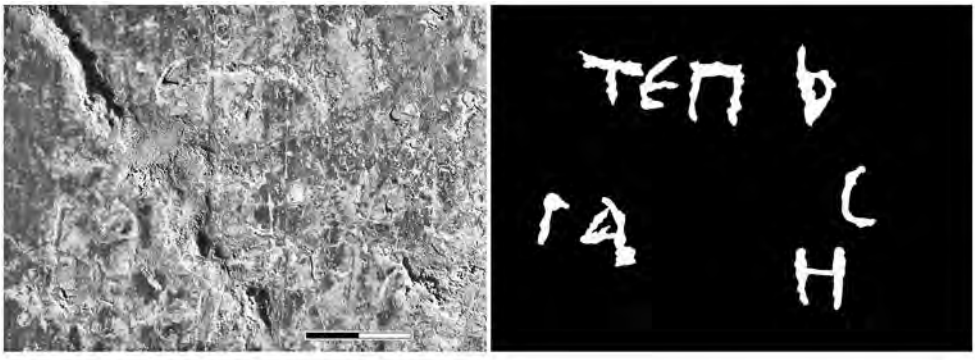
2

Таблиця CLIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2483, **2** – № 2484.

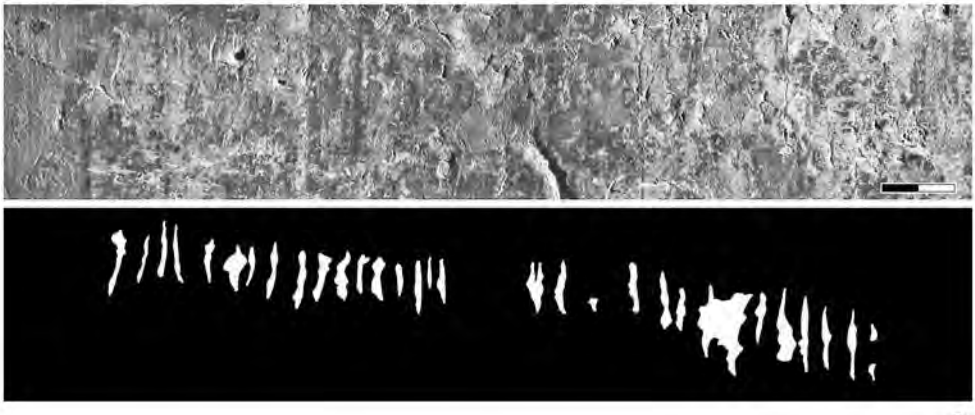

Таблиця CLX

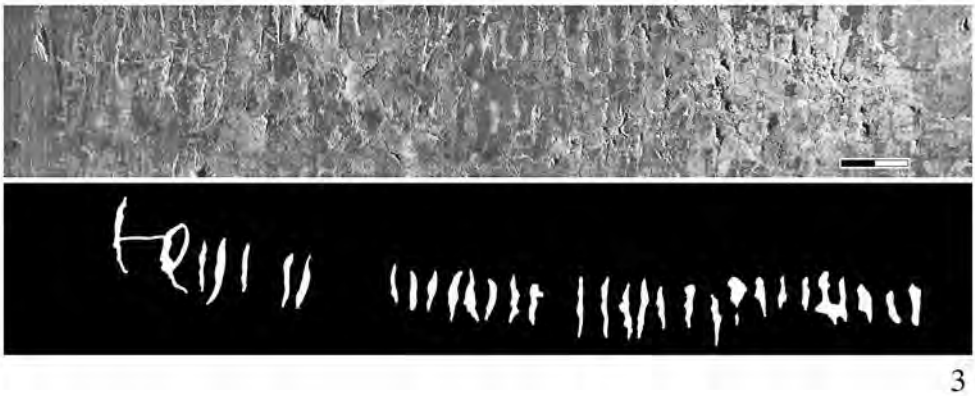
Фото та прорис графіті: **1** – № 2485, **2** – № 2486, **3** – № 2487, **4** – № 2488, **5** – № 2489.

1

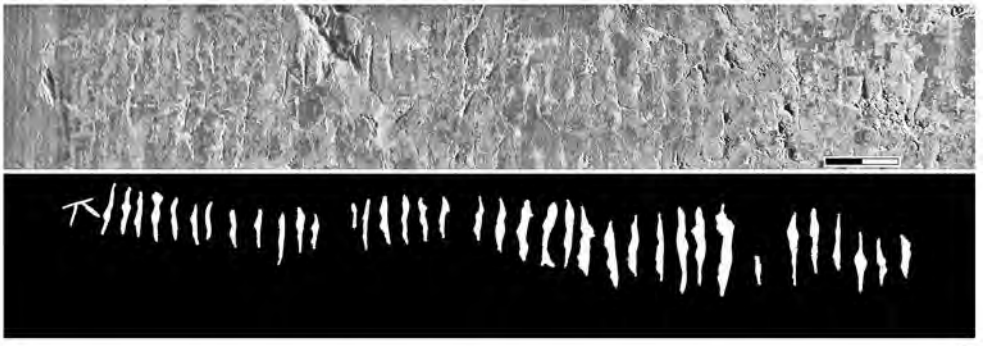

2

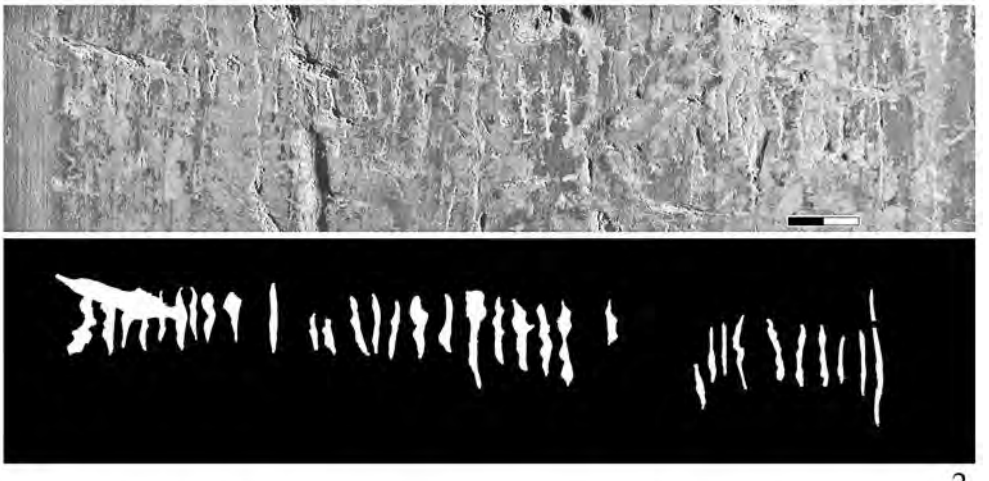

3

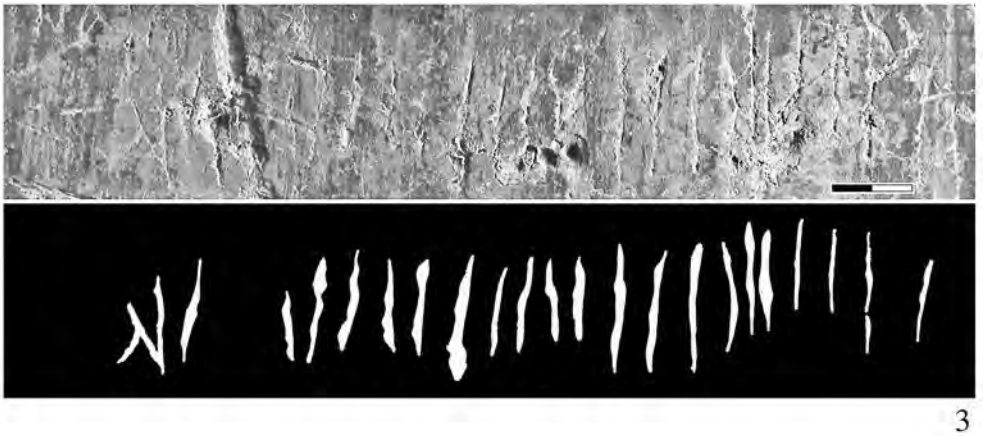
Таблиця CLXI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2490, **2** – № 2491, **3** – № 2492.

1

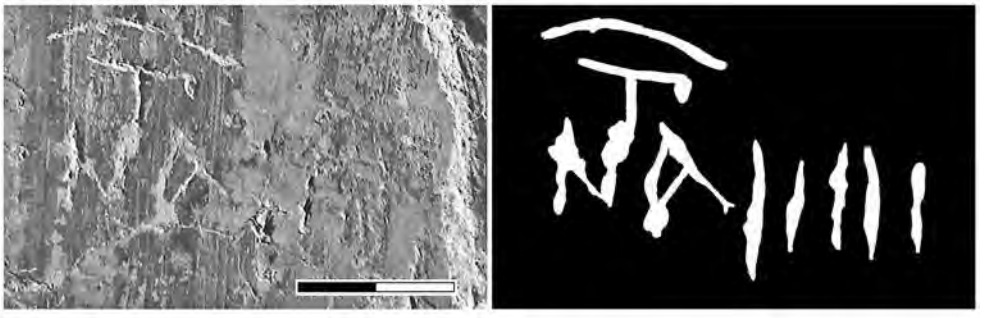
2

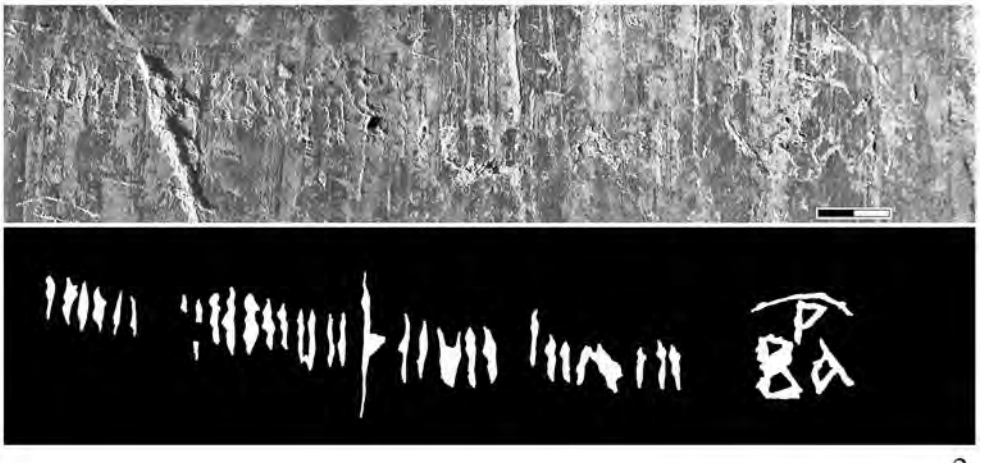
3

Таблиця CLXII

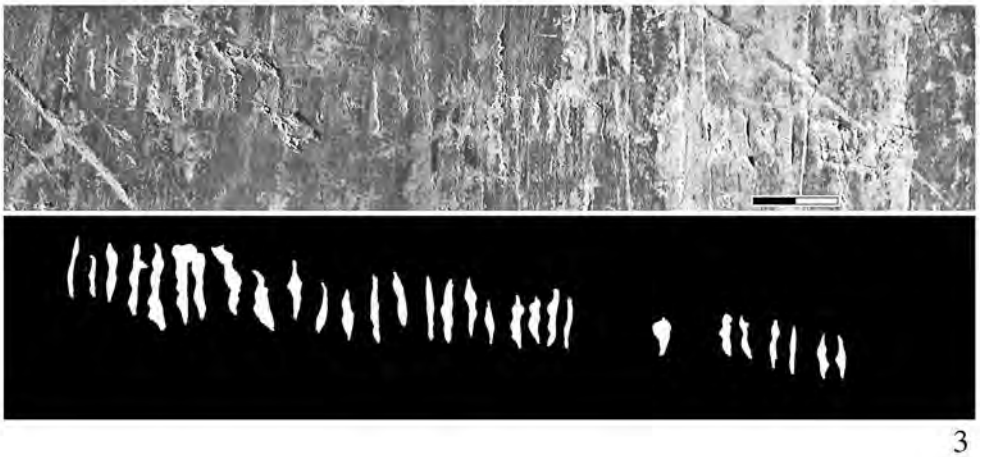
Фото та прорис графіті: **1** – № 2493, **2** – № 2494, **3** – № 2495.

1

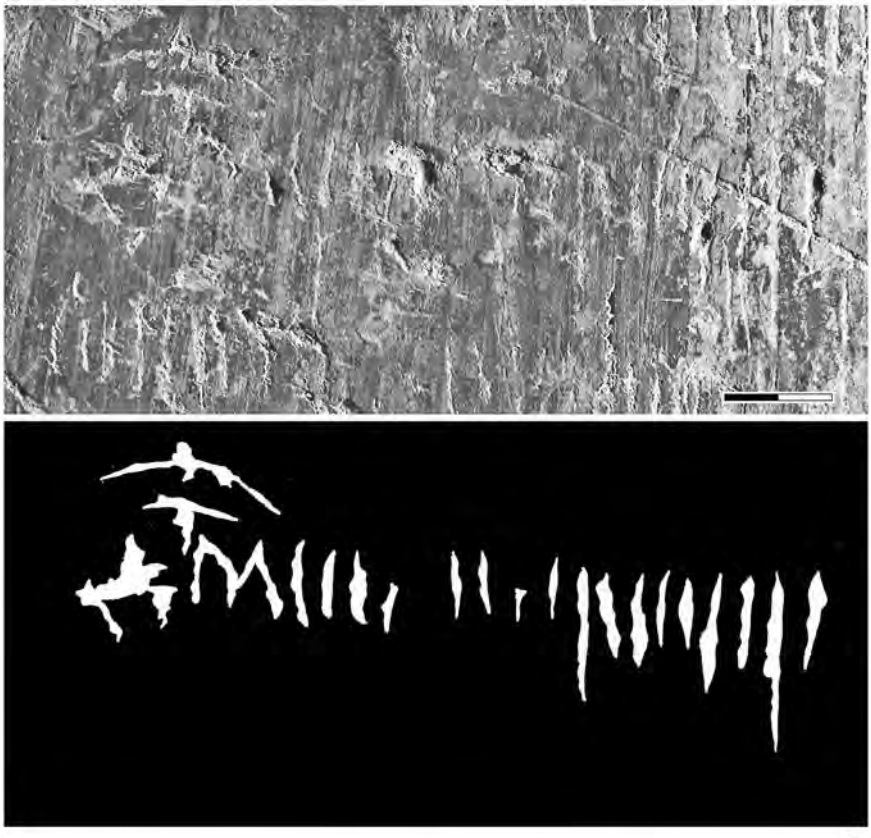

2

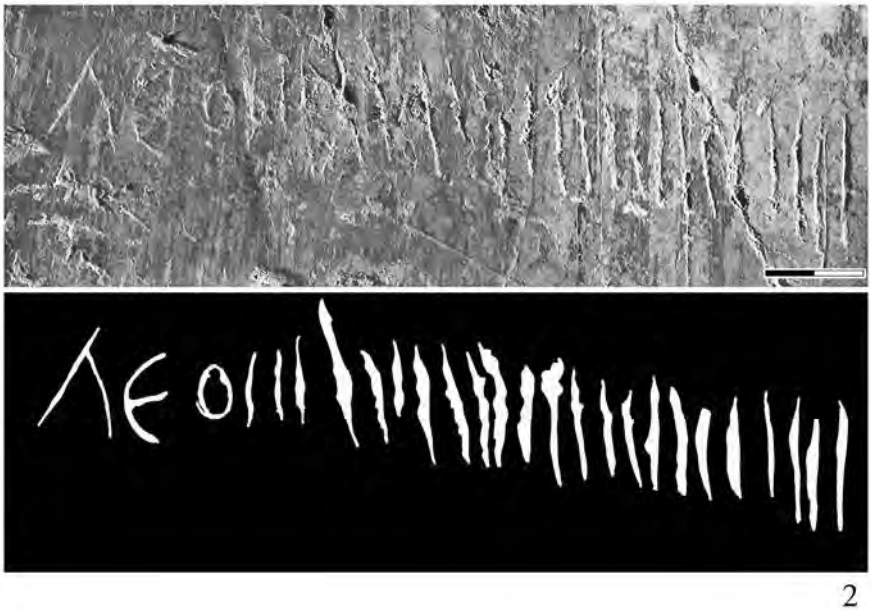

3

Таблиця CLXIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2496, **2** – № 2497, **3** – № 2498.

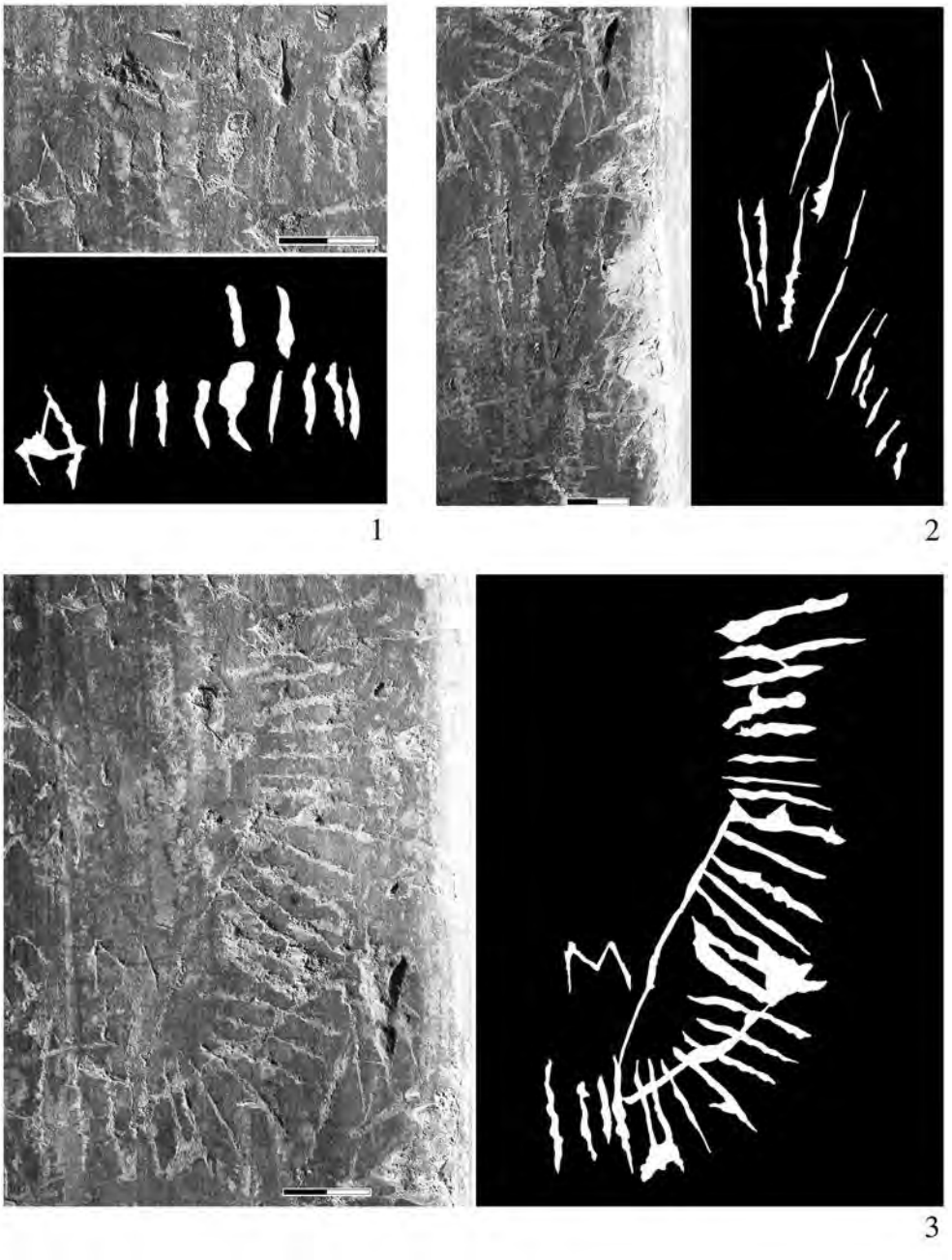

1

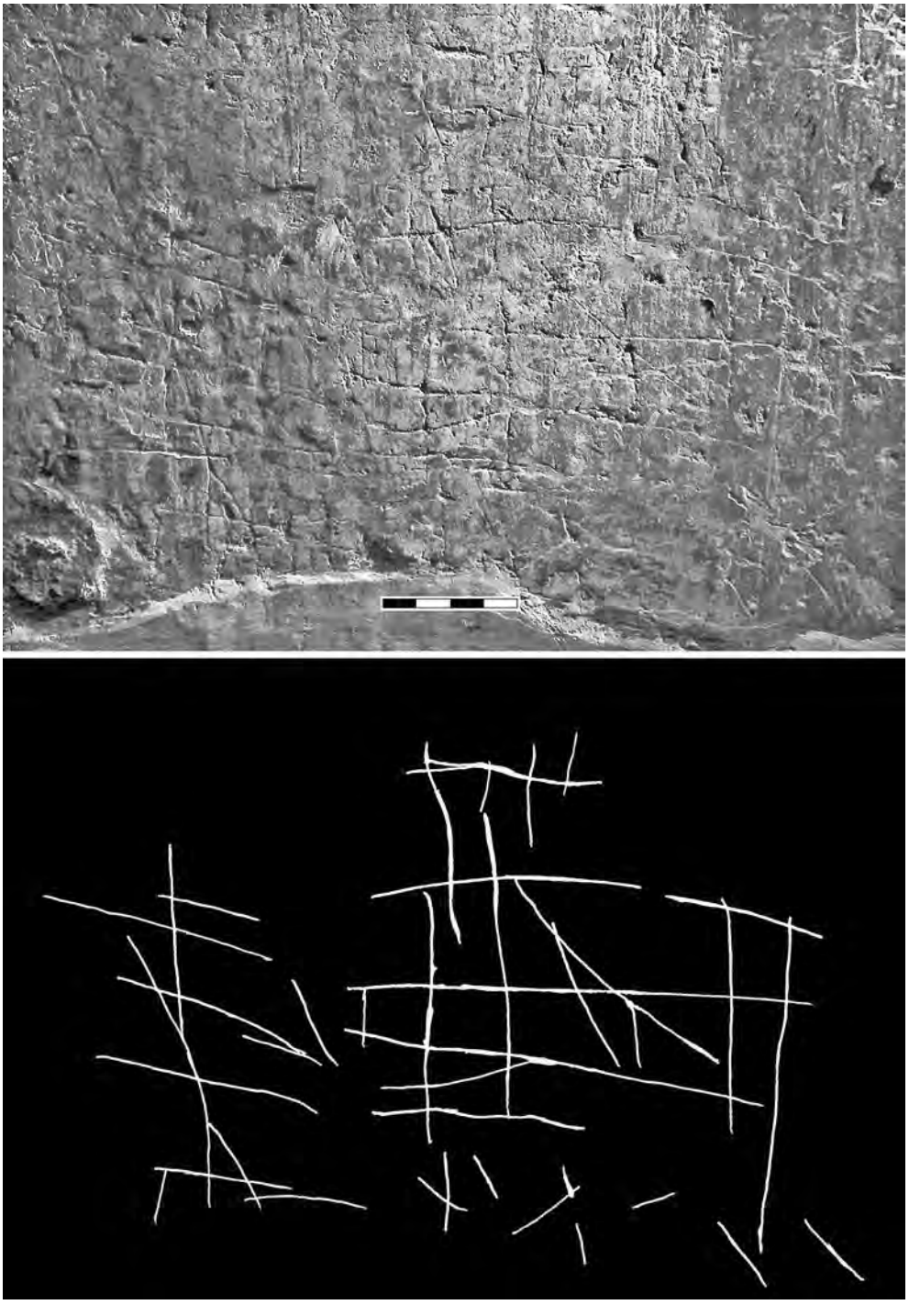

2

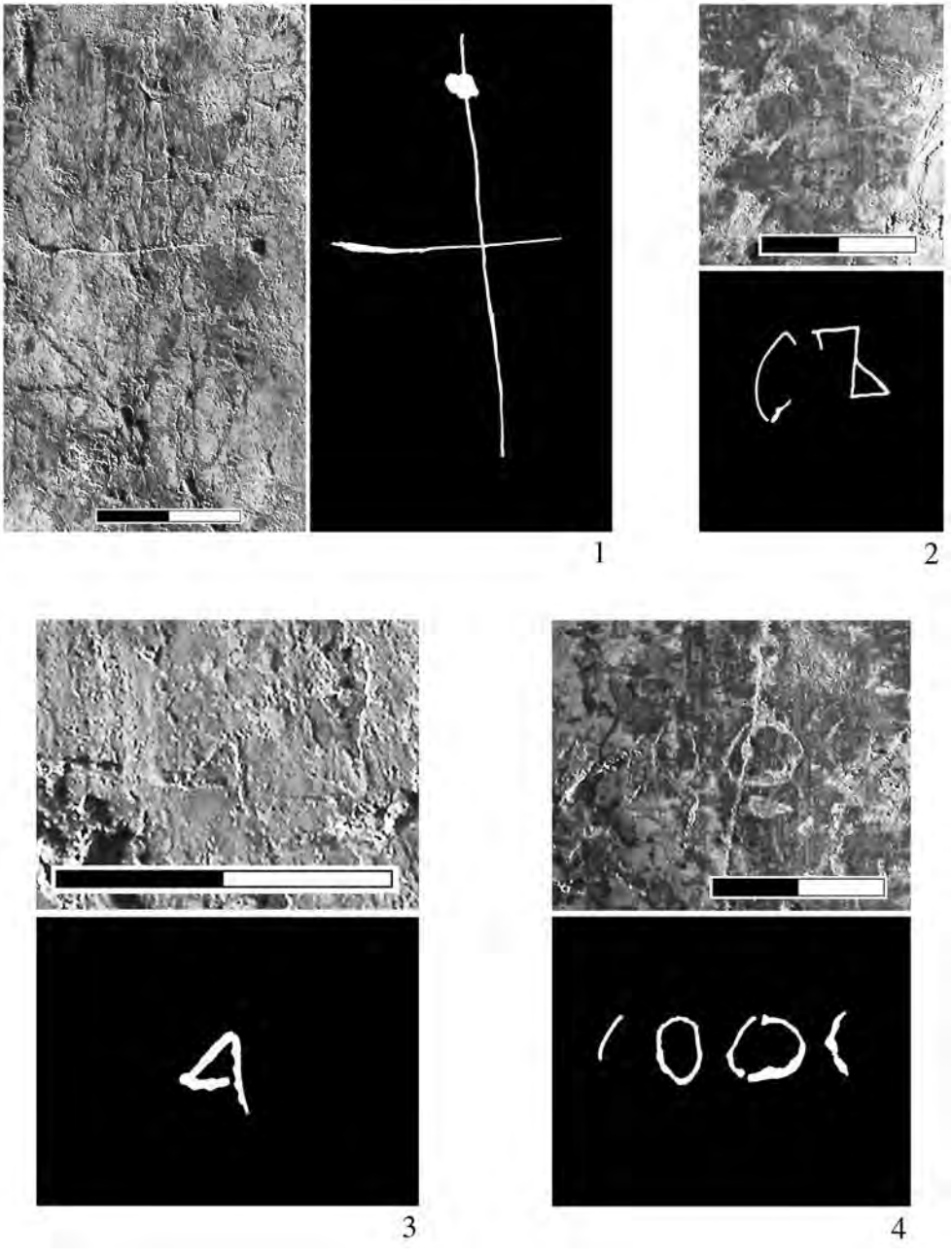
Таблиця CLXIV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2499, **2** – № 2500.

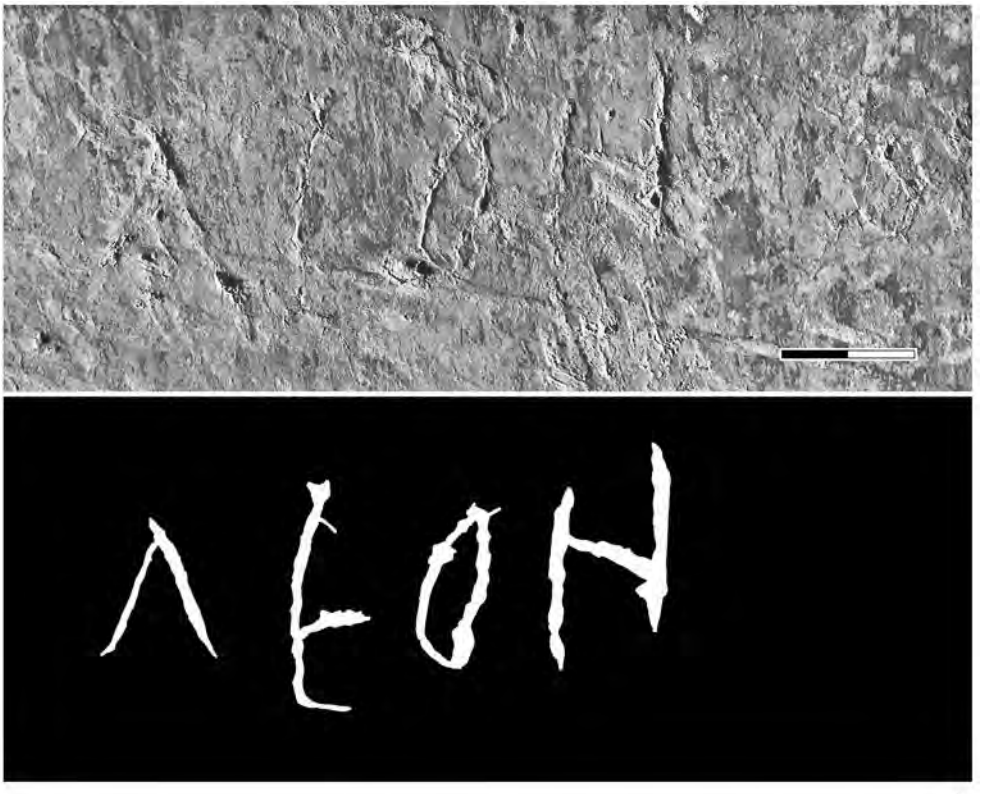
Таблиця CLXV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2501, **2** – № 2502, **3** – № 2503.

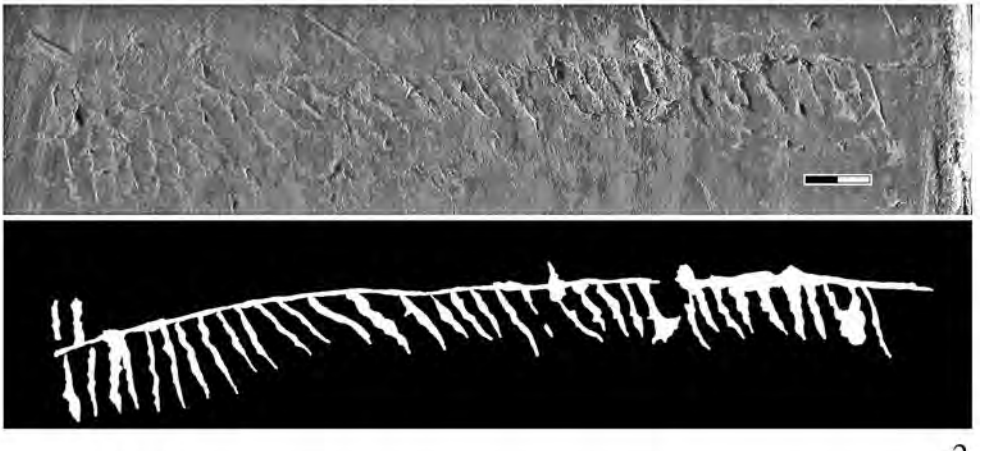
Таблиця CLXVI
Фото та прорис графіті № 2504.

Таблиця CLXVII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2505, **2** – № 2506, **3** – № 2507, **4** – № 2508.

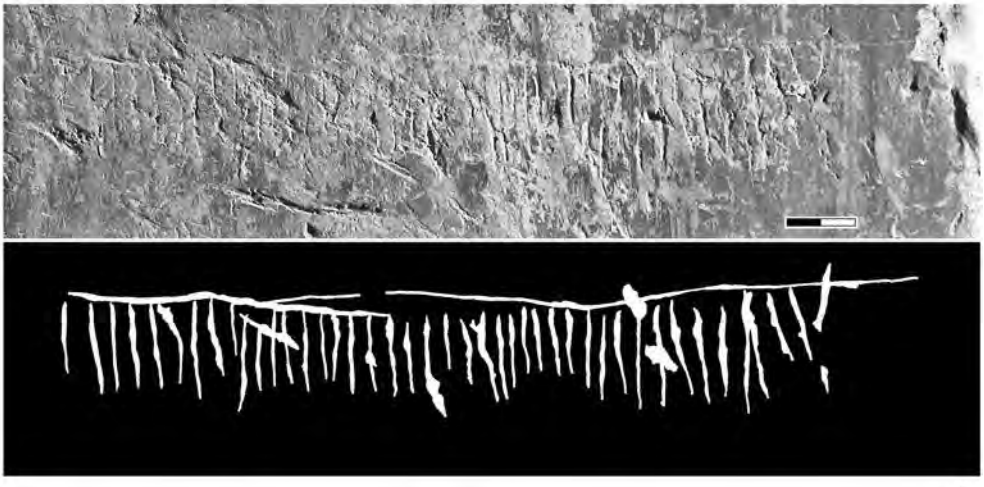

1

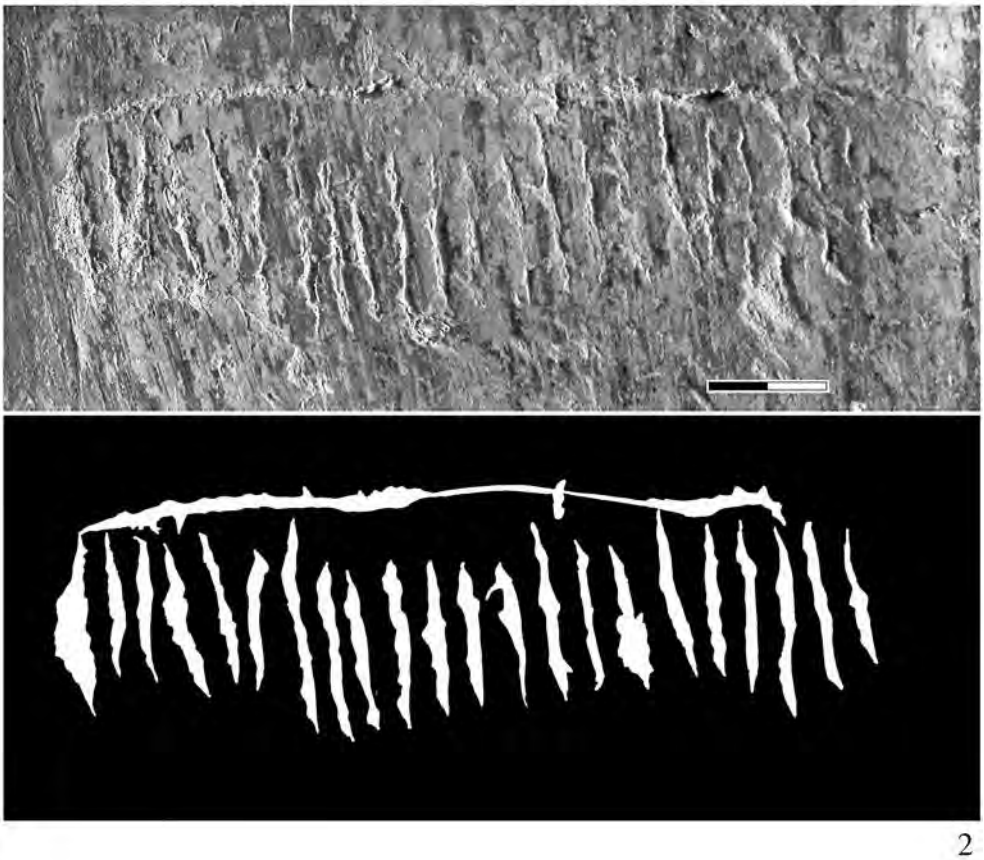

2

Таблиця CLXVIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2509, **2** – № 2510.

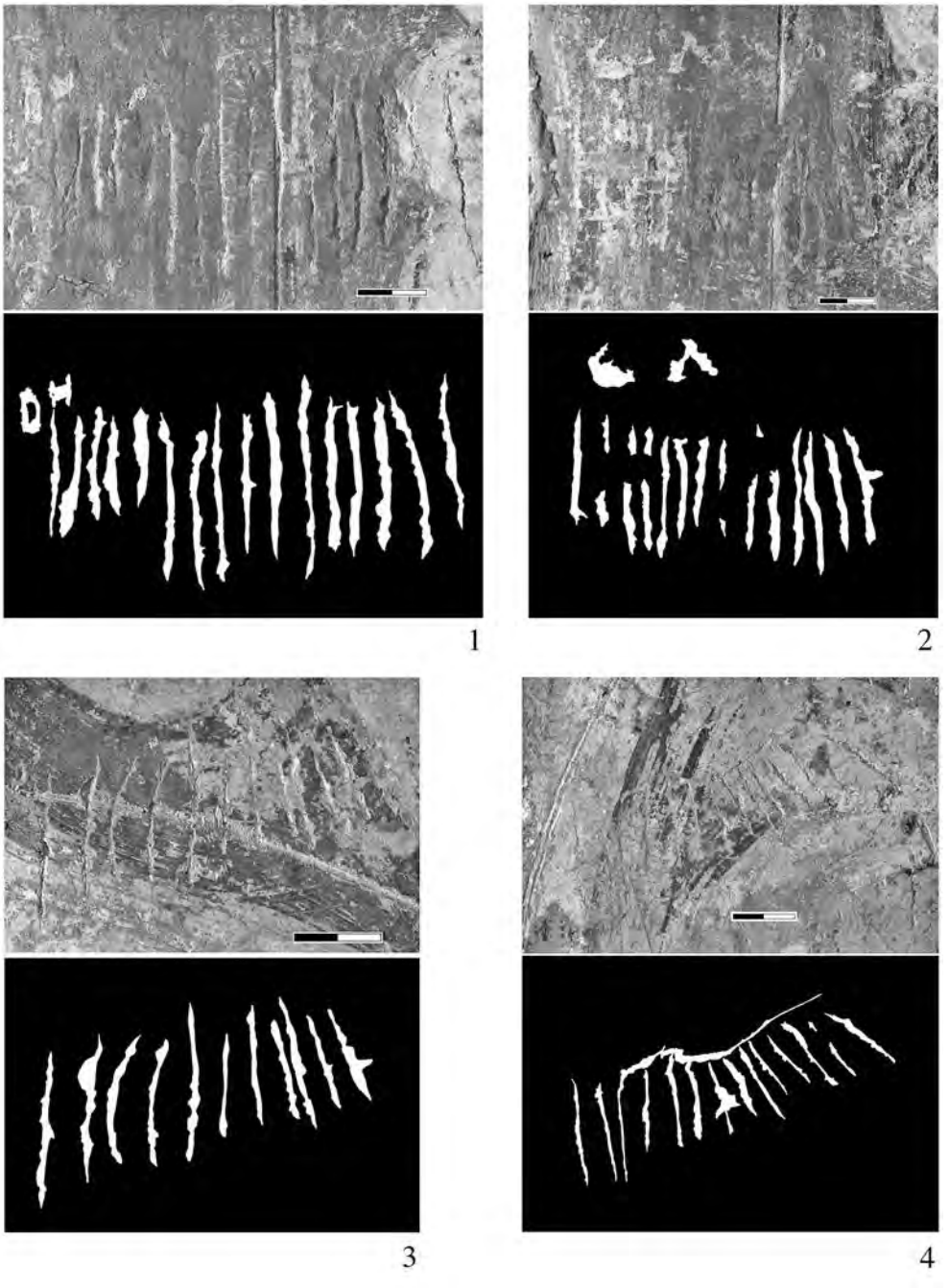

1

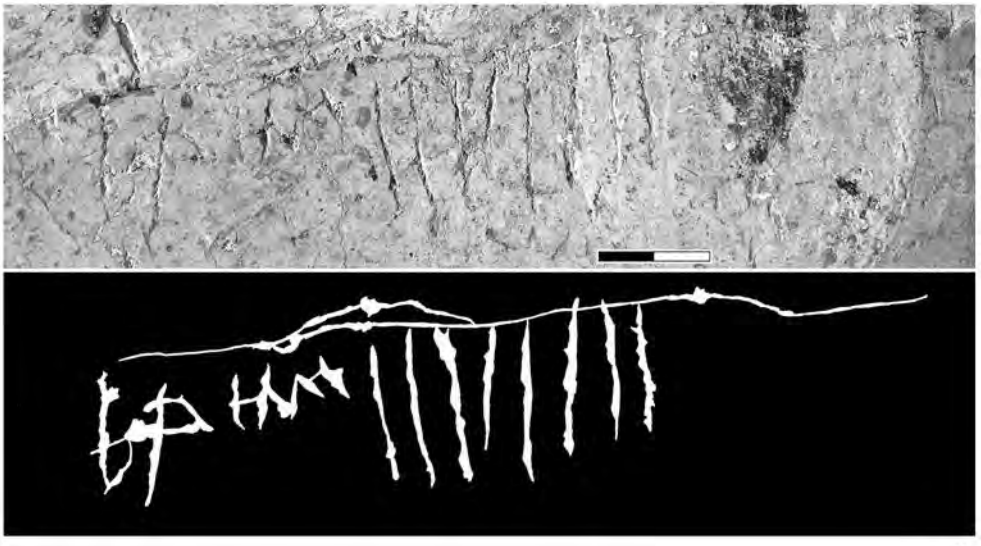

2

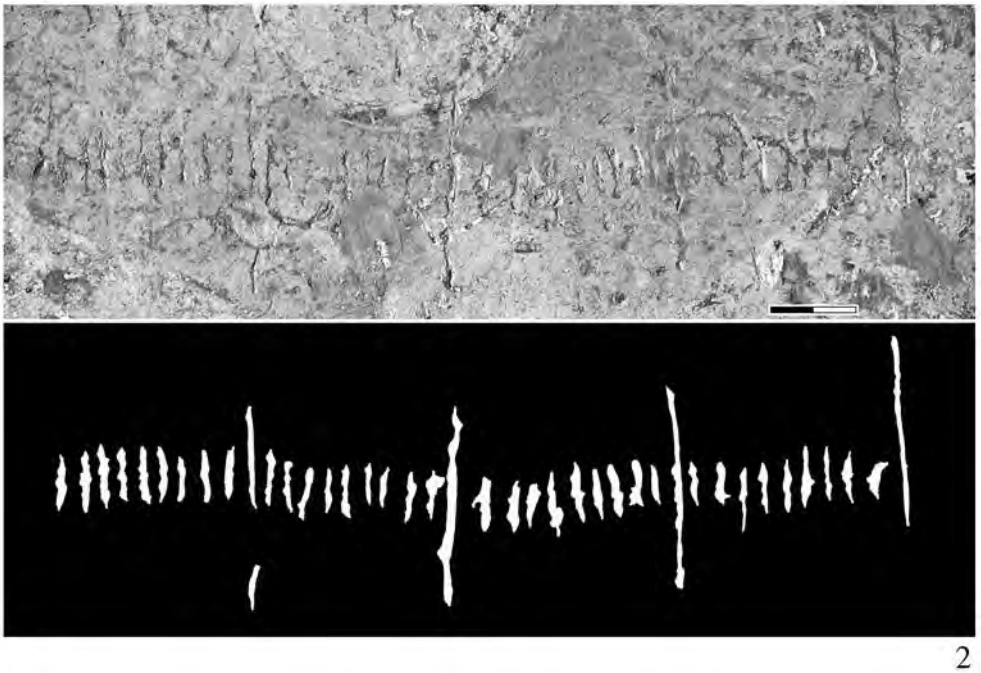
Таблиця CLXIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2511, **2** – № 2512.

Таблиця CLXX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2513, **2** – № 2514, **3** – № 2515, **4** – № 2516.

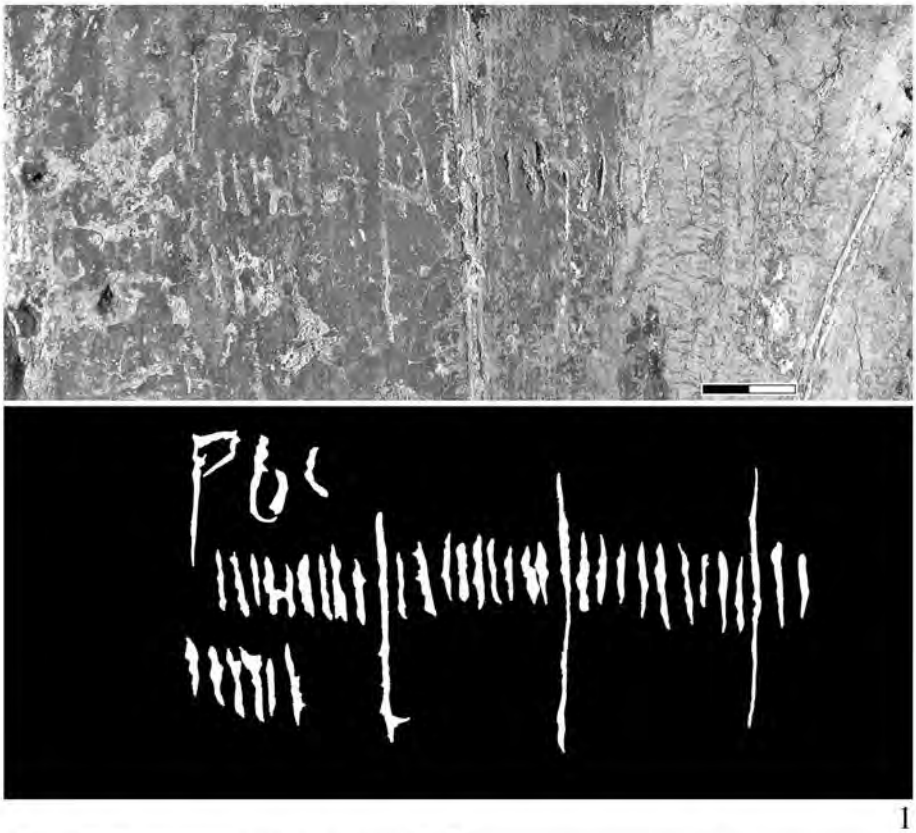
1

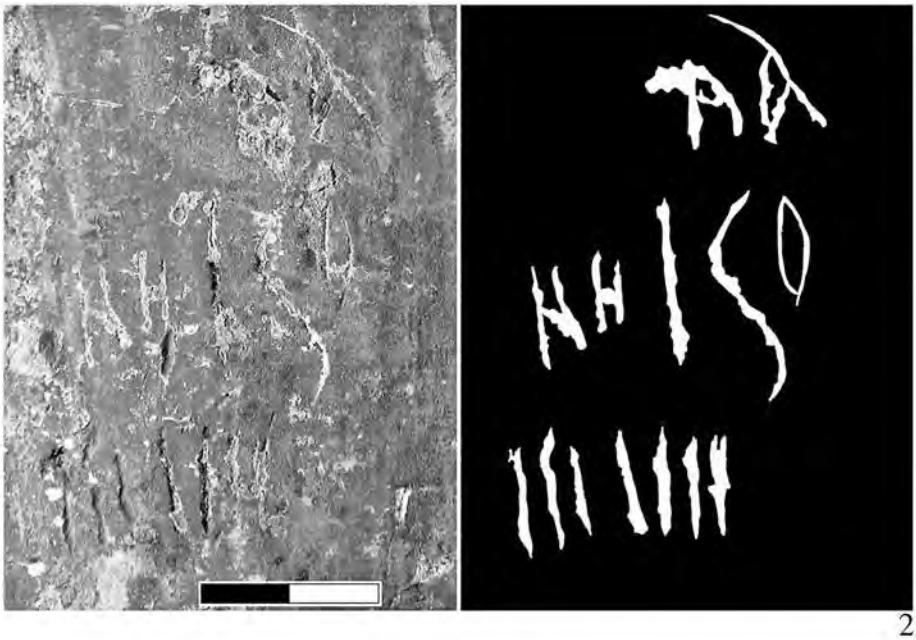
2

Таблиця CLXXI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2517, **2** – № 2518.

Таблиця CLXXII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2519, **2** – № 2520.

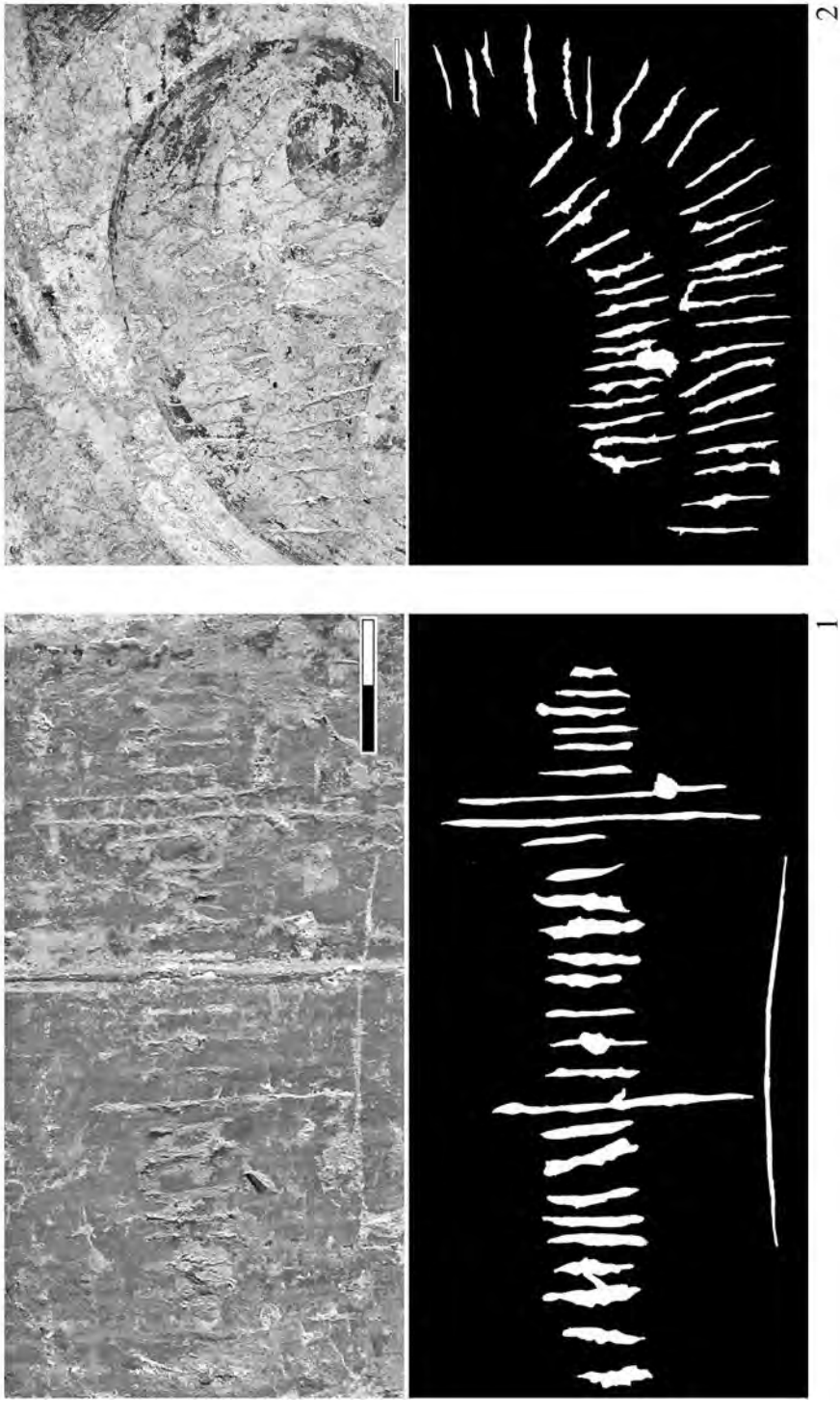

1

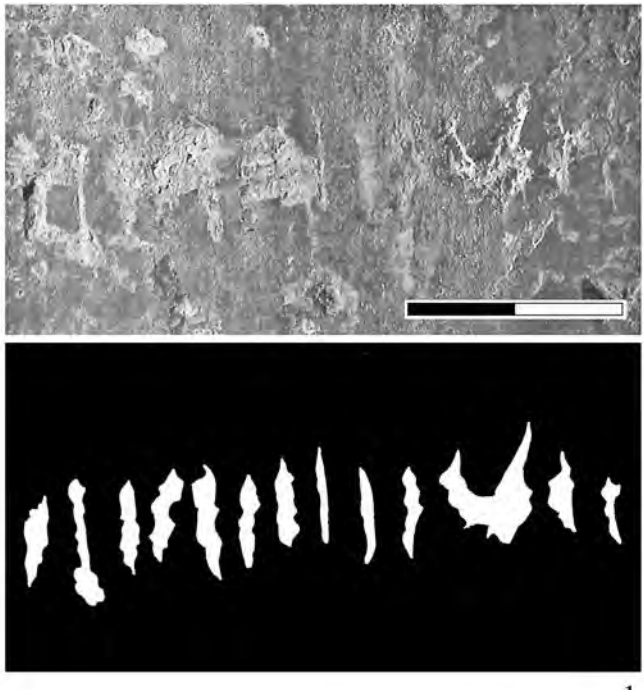

2

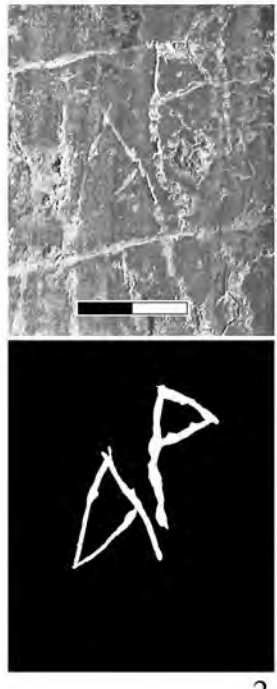
Таблиця CLXXIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2521, **2** – № 2522.

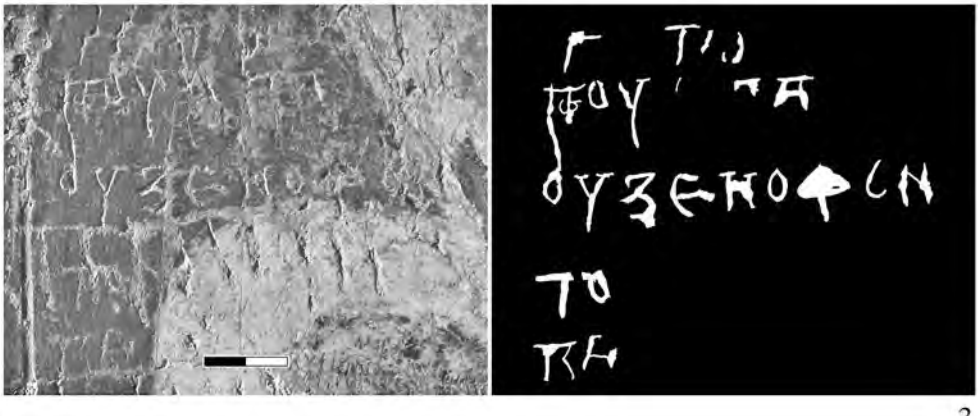
Таблиця CLXXIV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2523, **2** – № 2524.

1

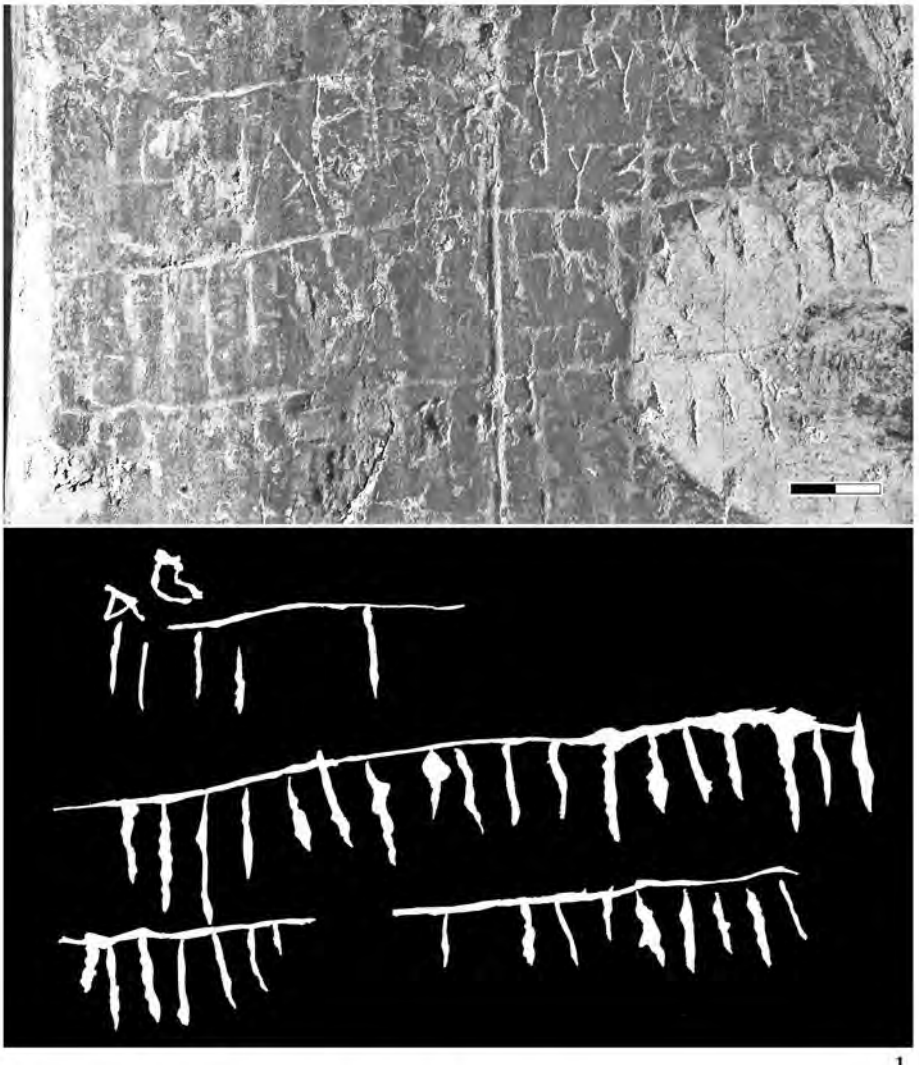

2

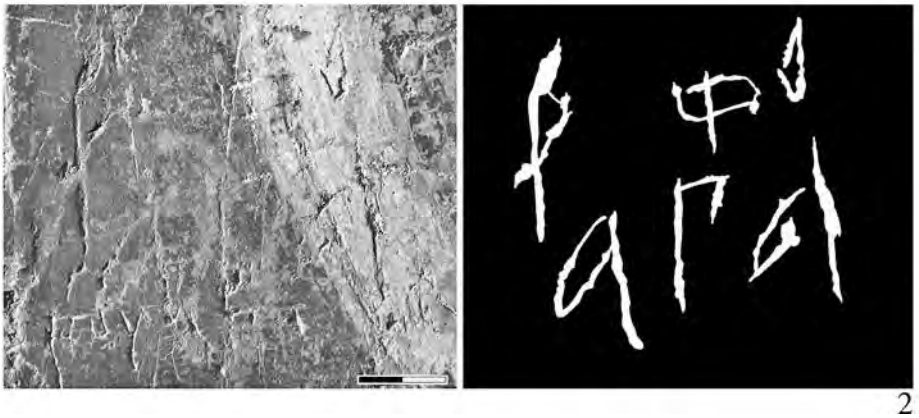

3

Таблиця CLXXV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2525, **2** – № 2526, **3** – № 2527.

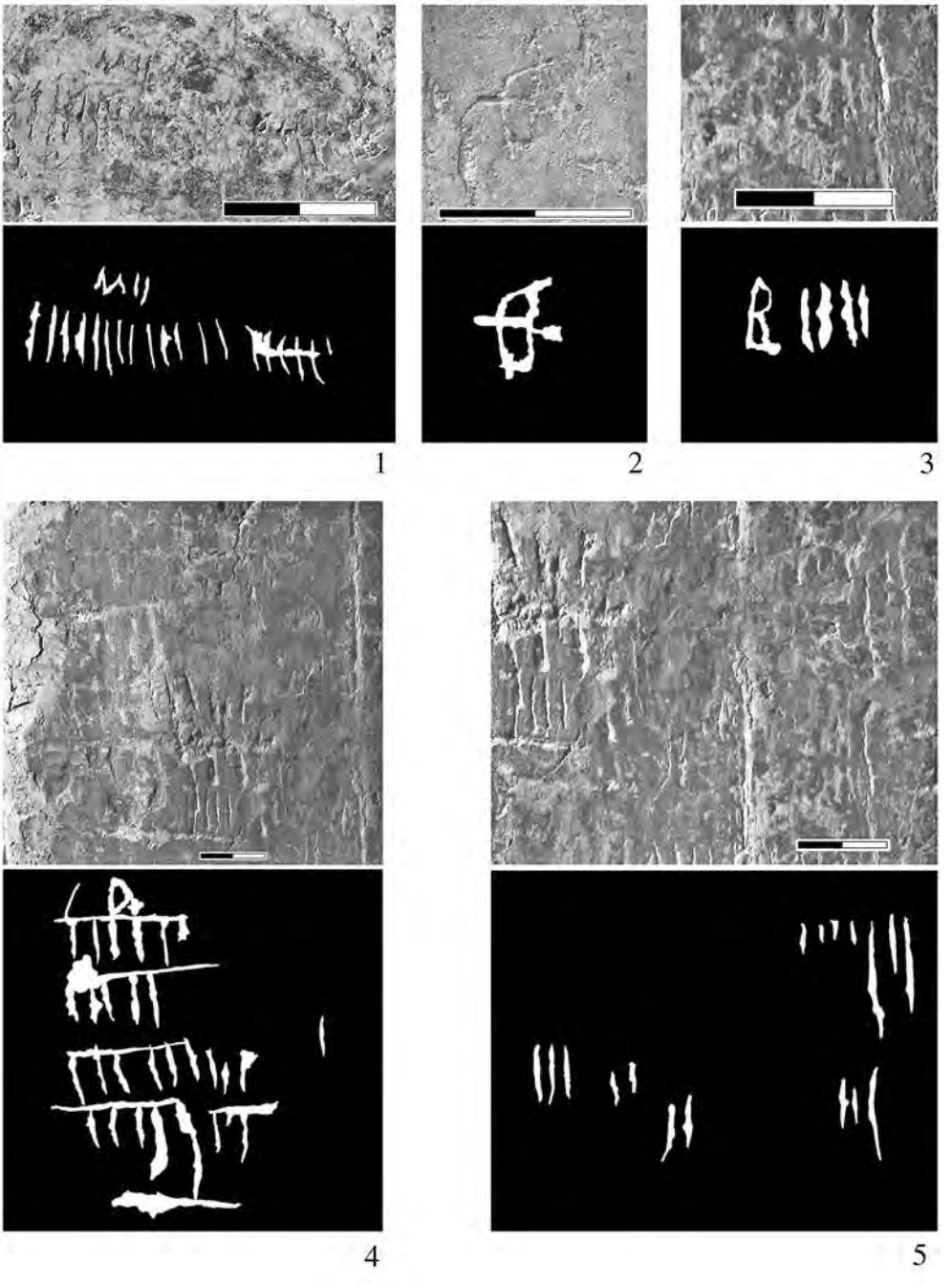

1

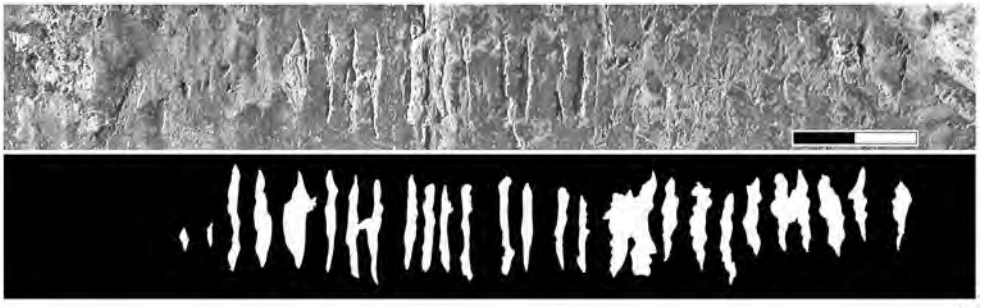
2

Таблиця CLXXVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2528, **2** – № 2529.

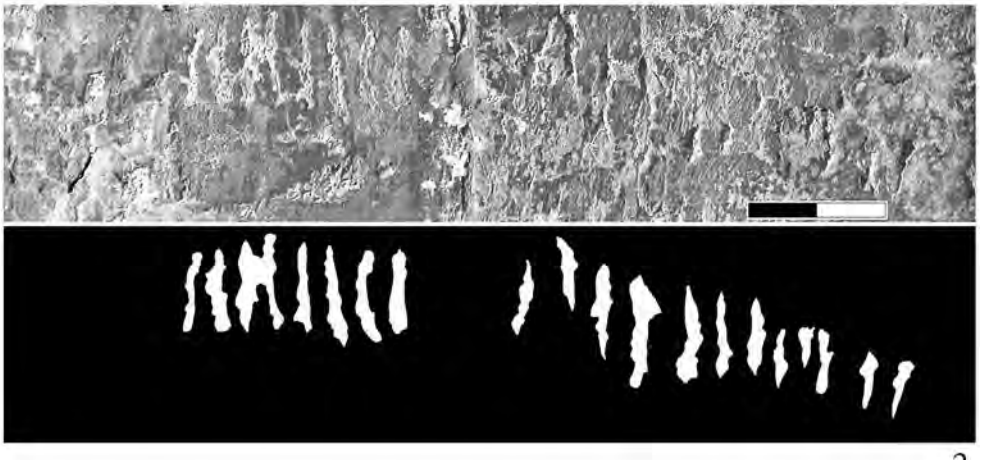

Таблиця CLXXVII

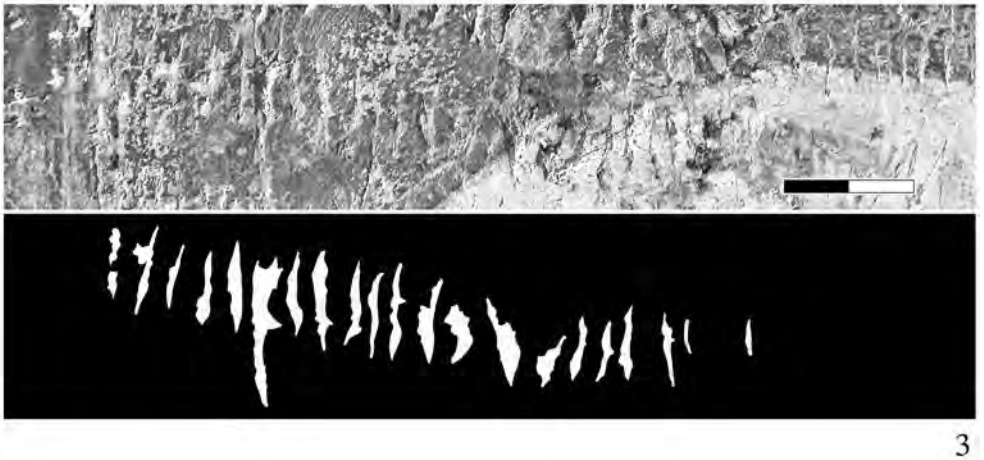
Фото та прорис графіті: **1** – № 2530, **2** – № 2531, **3** – № 2532, **4** – № 2533, **5** – № 2534.

1

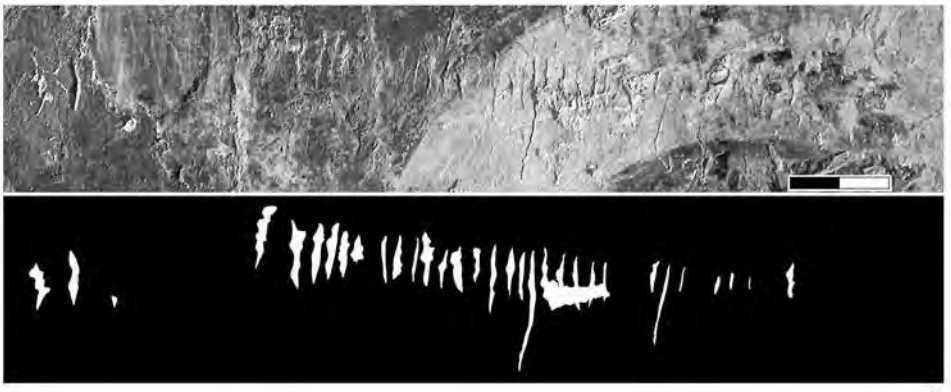
2

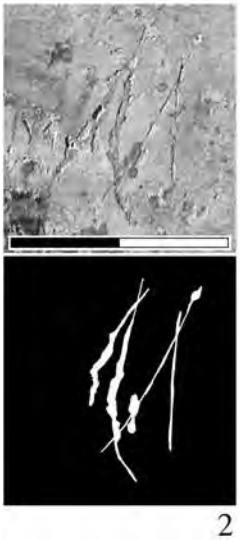
3

Таблиця CLXXVIII

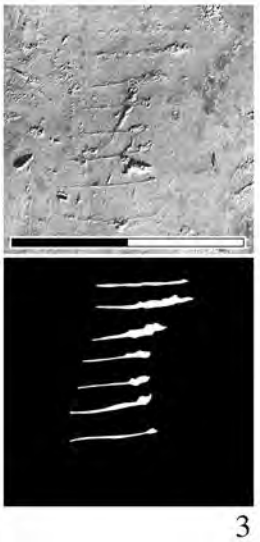
Фото та прорис графіті: **1** – № 2535, **2** – № 2536, **3** – № 2537.

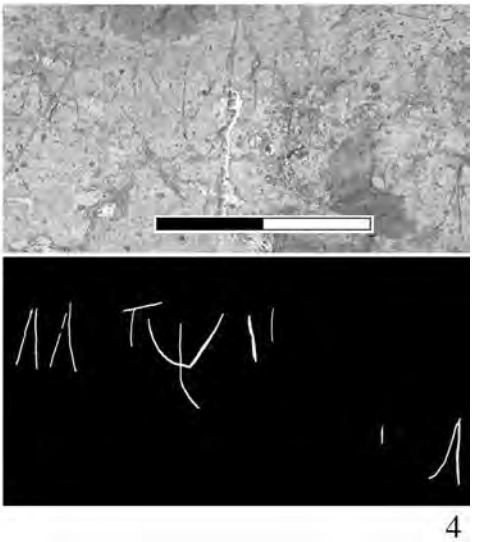
1

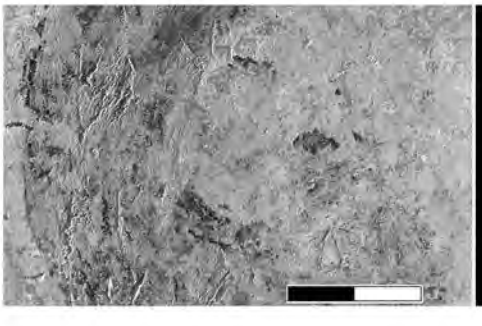
2

3

4

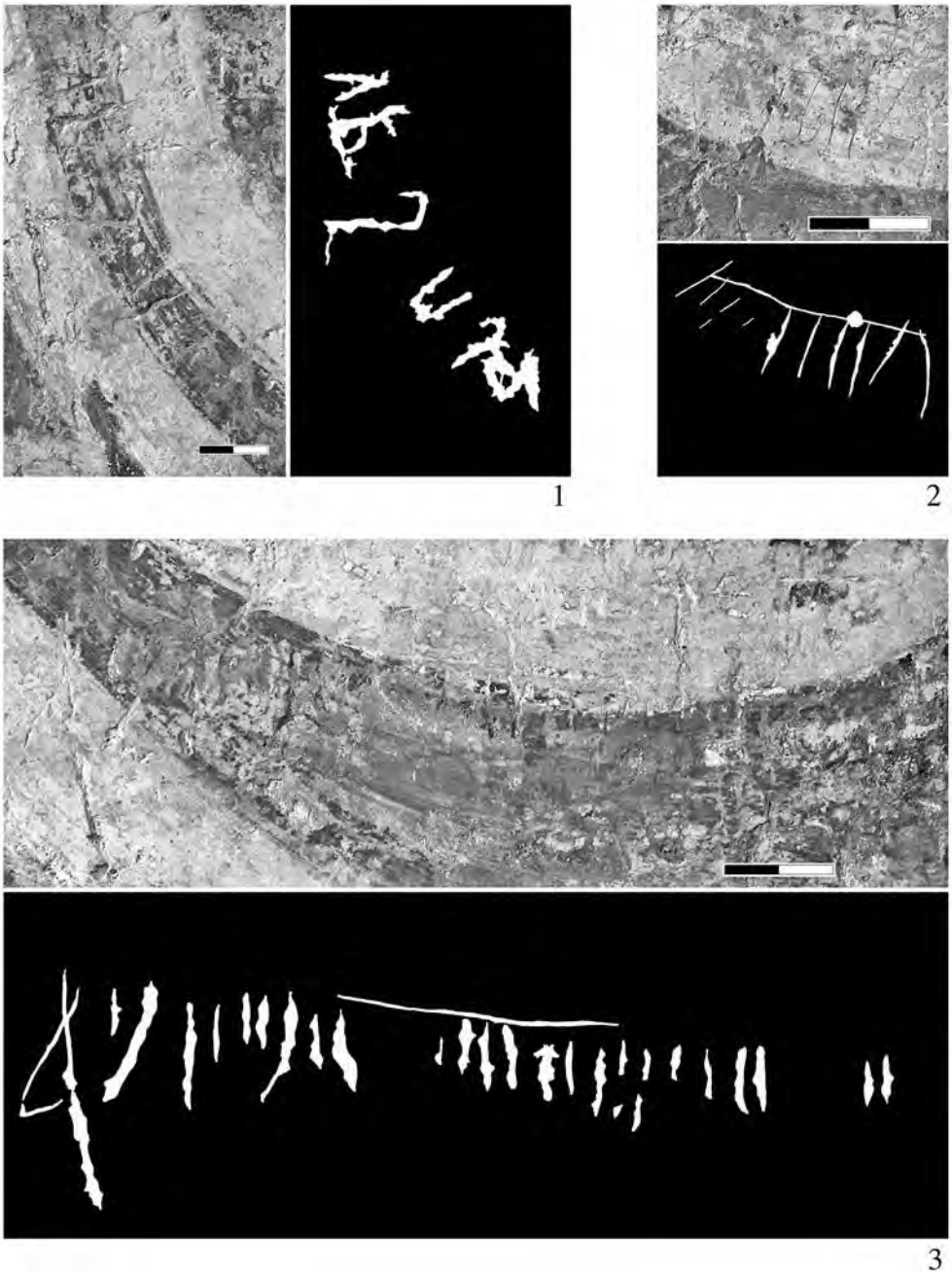

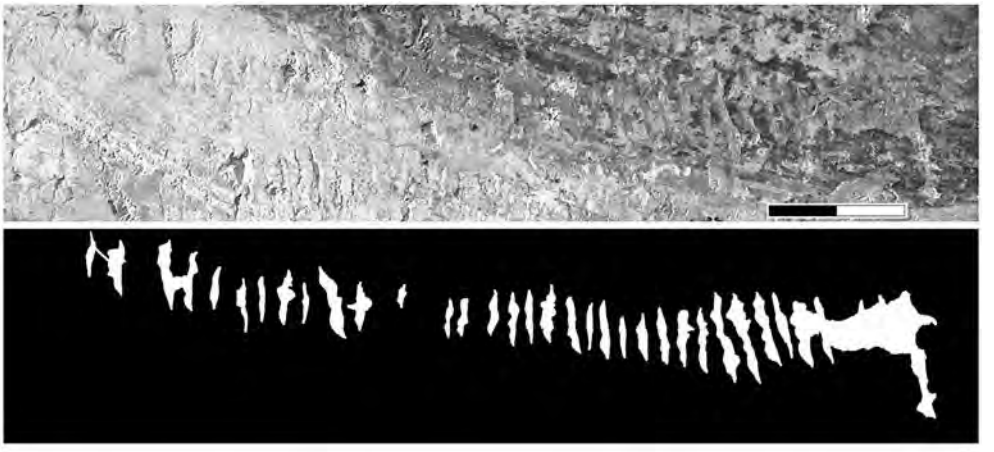
5

Таблиця CLXXIX

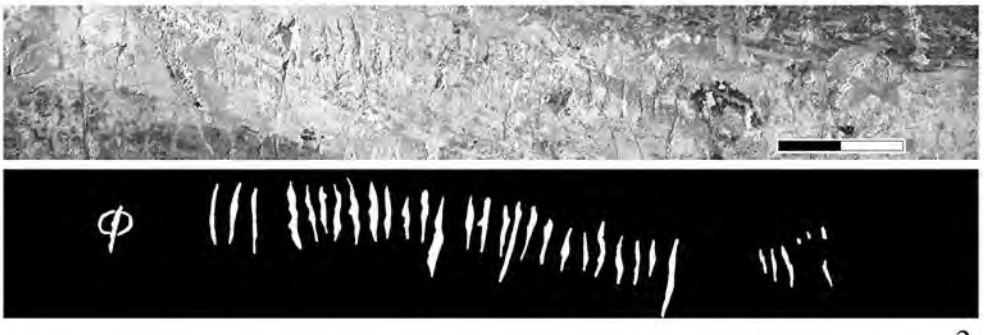
Фото та прорис графіті: **1** – № 2538, **2** – № 2539, **3** – № 2540, **4** – № 2541, **5** – № 2542.

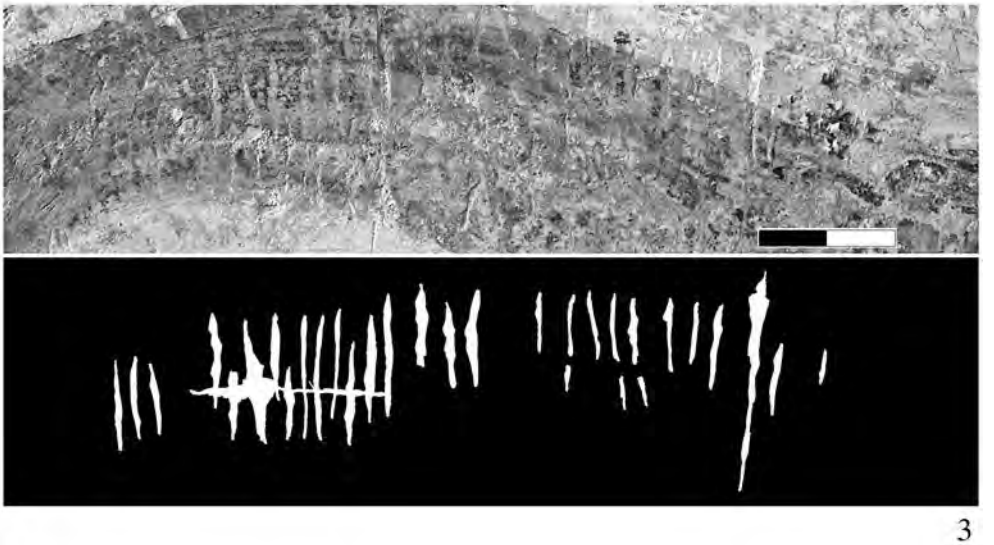
Таблиця CLXXX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2543, **2** – № 2544, **3** – № 2545.

1

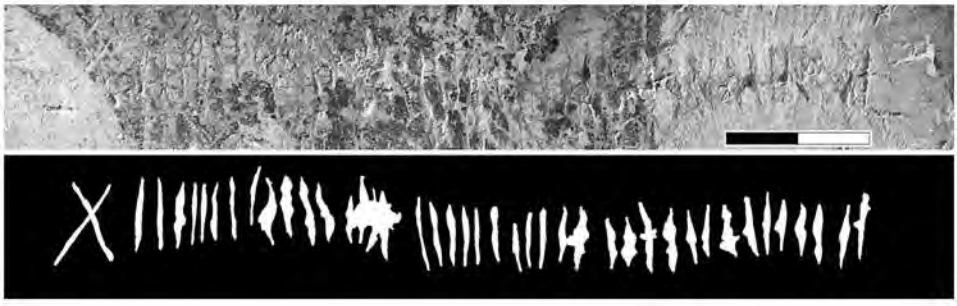

2

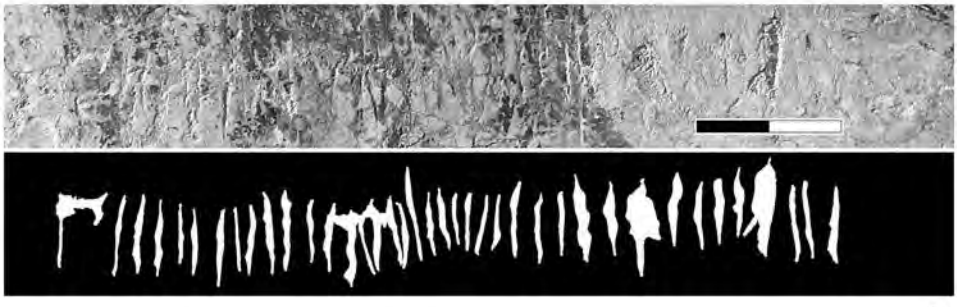

3

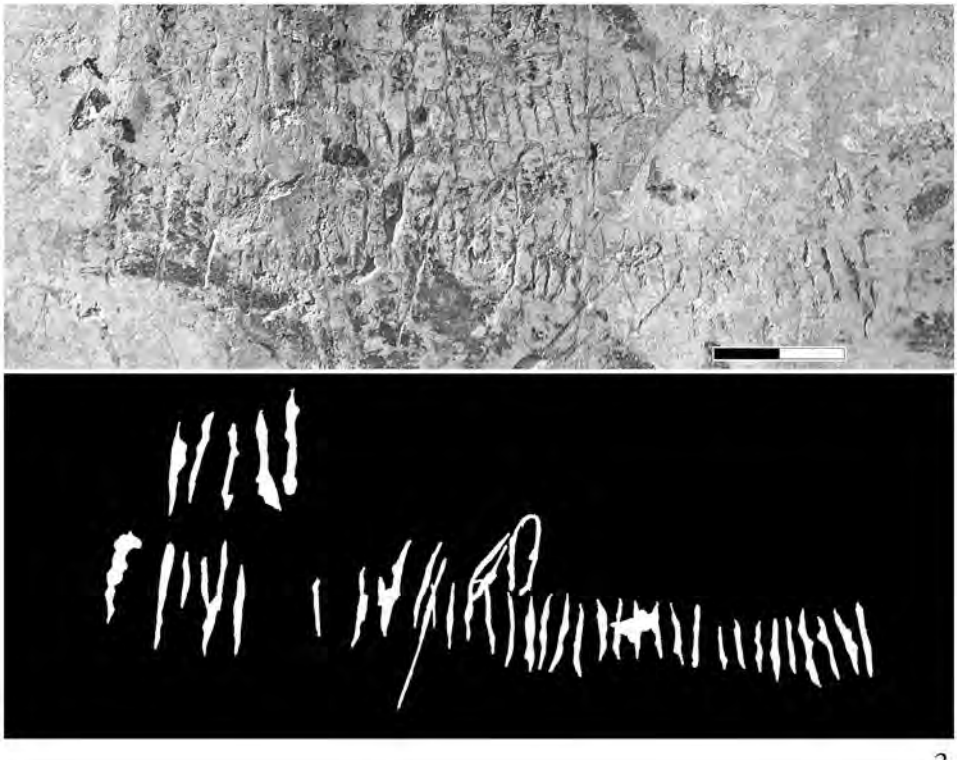
Таблиця CLXXXI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2546, **2** – № 2547, **3** – № 2548.

1

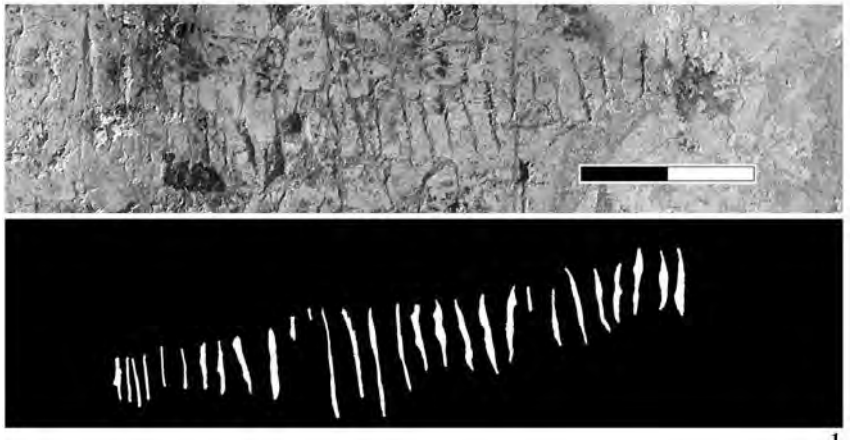

2

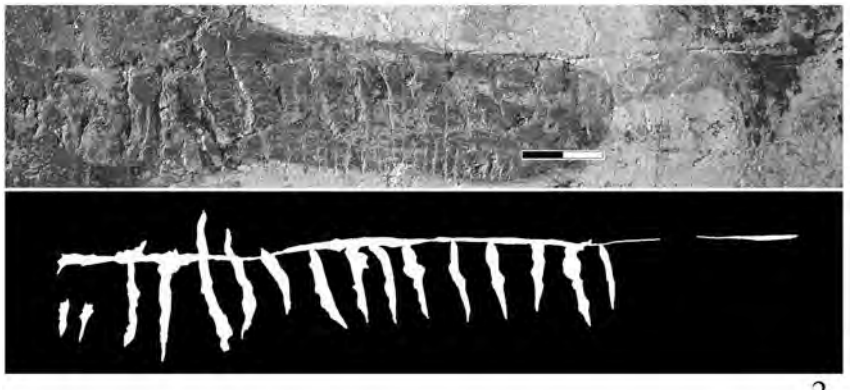

3

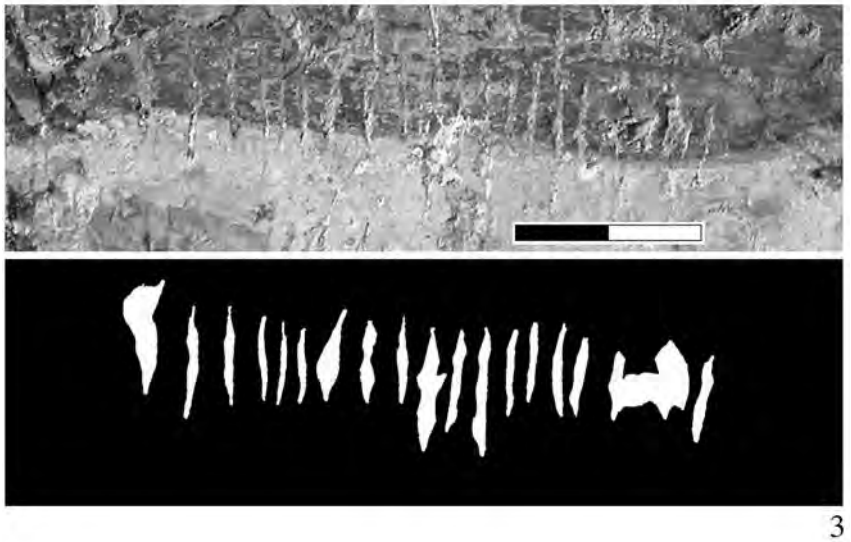
Таблиця CLXXXII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2549, **2** – № 2550, **3** – № 2551.

1

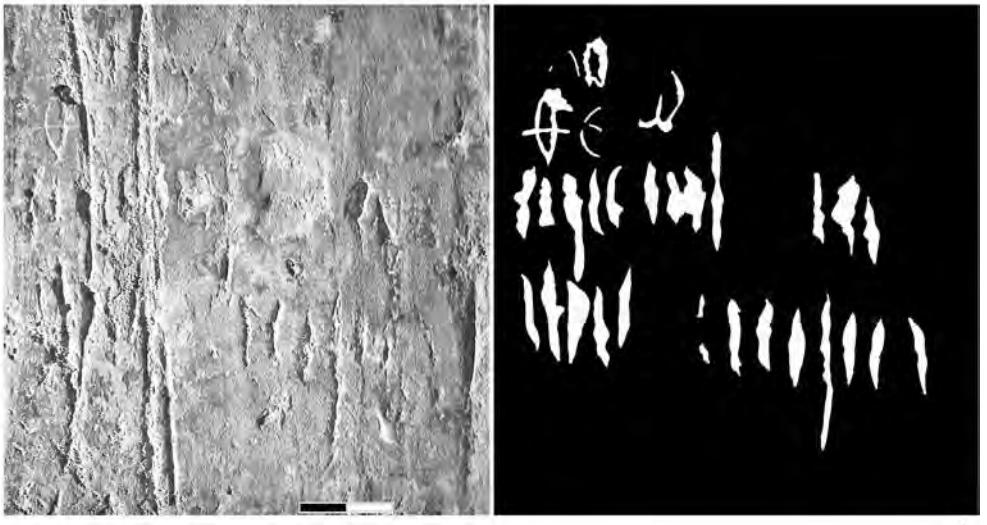

2

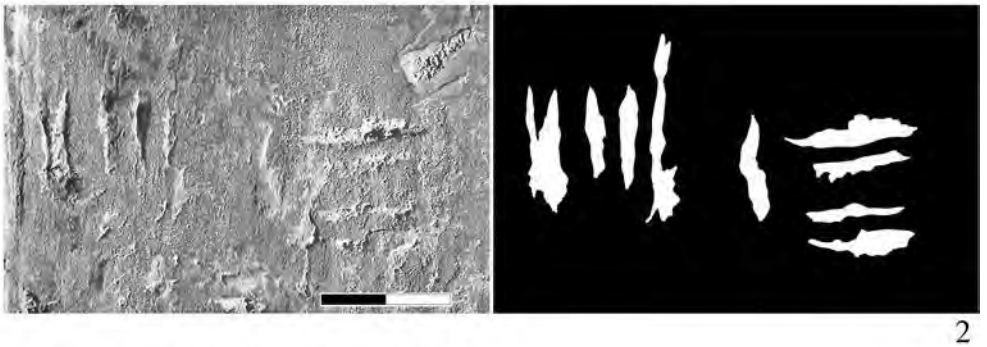

3

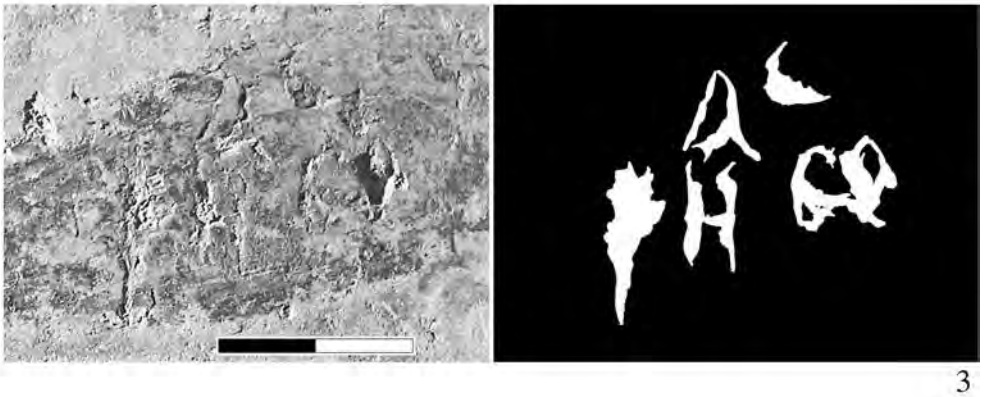
Таблиця CLXXXIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2552, **2** – № 2553, **3** – № 2554.

1

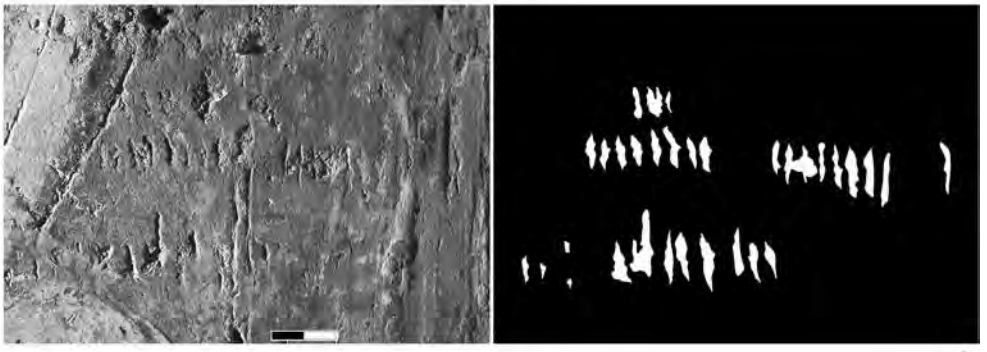

2

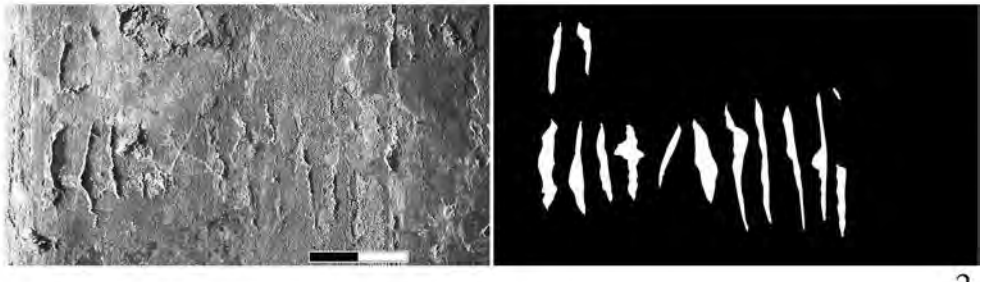

3

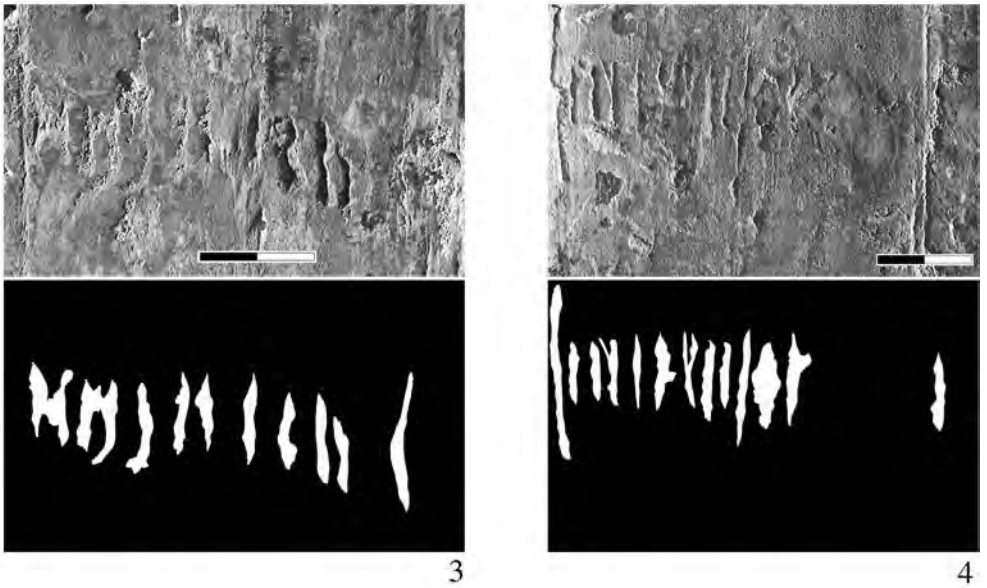
Таблиця CLXXXIV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2555, **2** – № 2555а, **3** – № 2556.

1

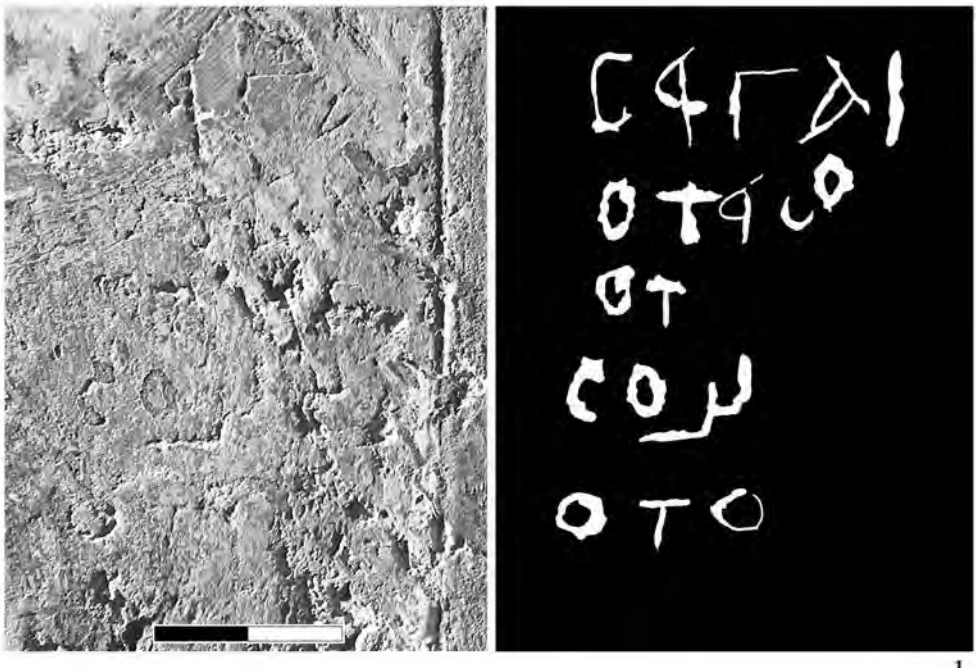
2

3 4

Таблиця CLXXXV

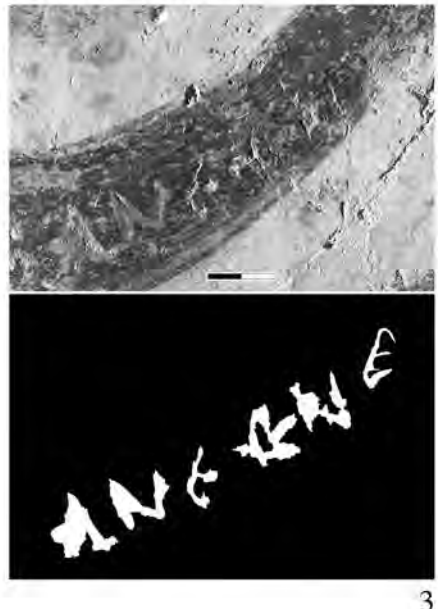
Фото та прорис графіті: **1** – № 2557, **2** – № 2557а, **3** – № 2558, **4** – № 2558а.

1

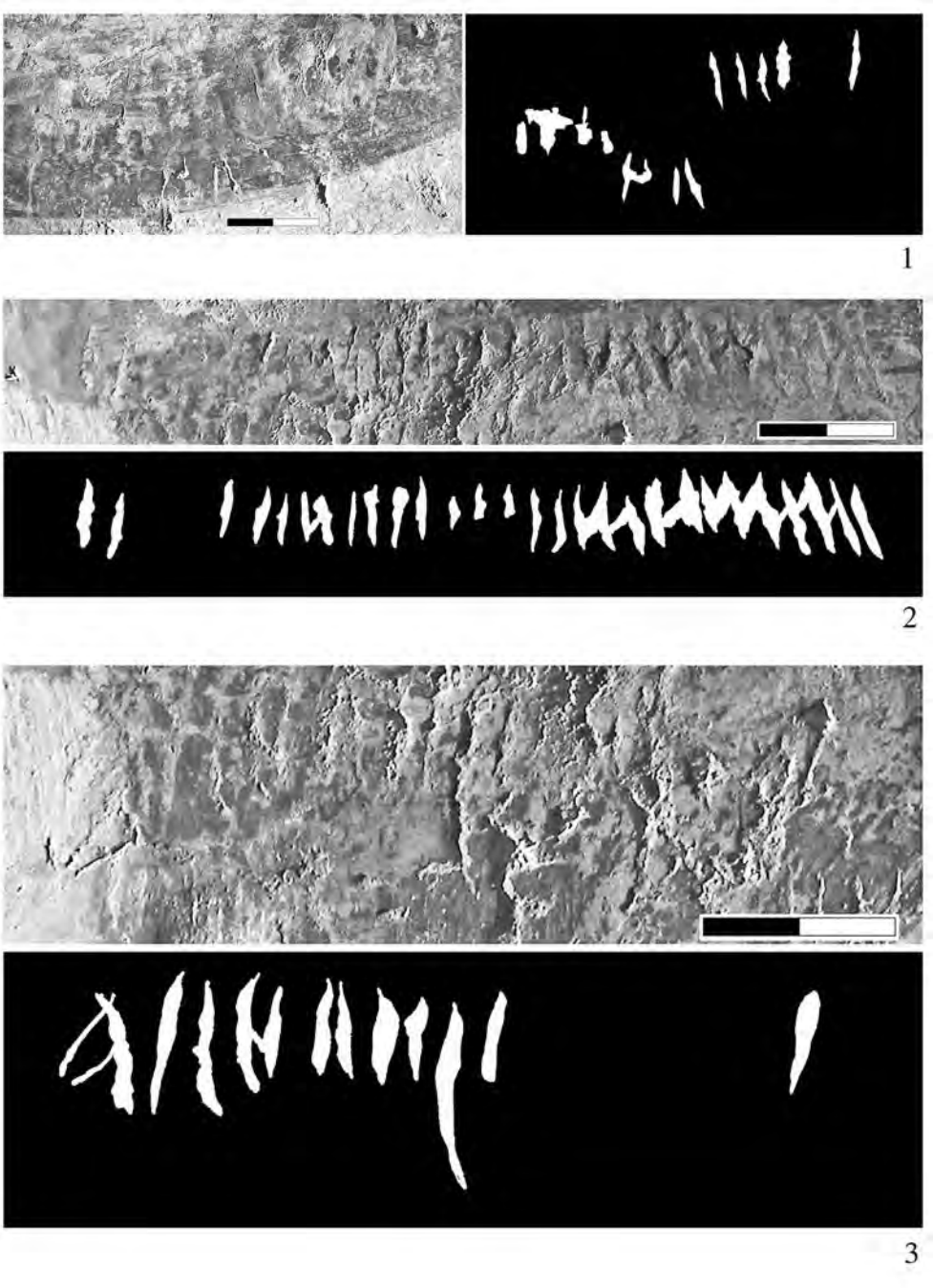
2

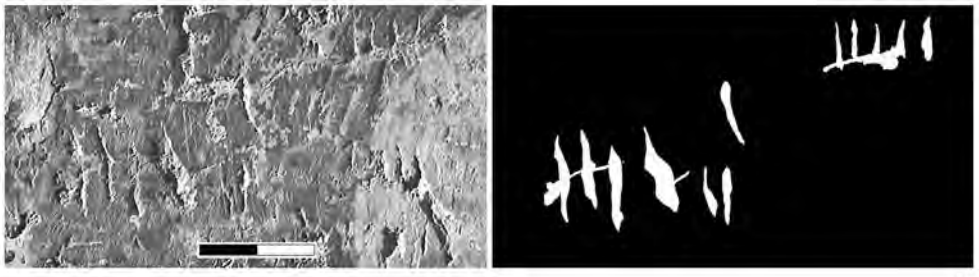
3

Таблиця CLXXXVI

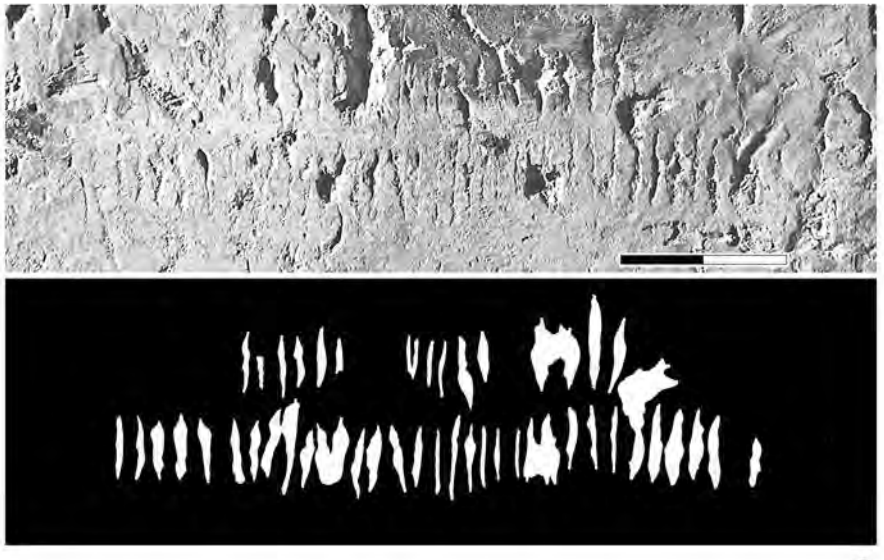
Фото та прорис графіті: **1** – № 2559, **2** – № 2560, **3** – № 2561.

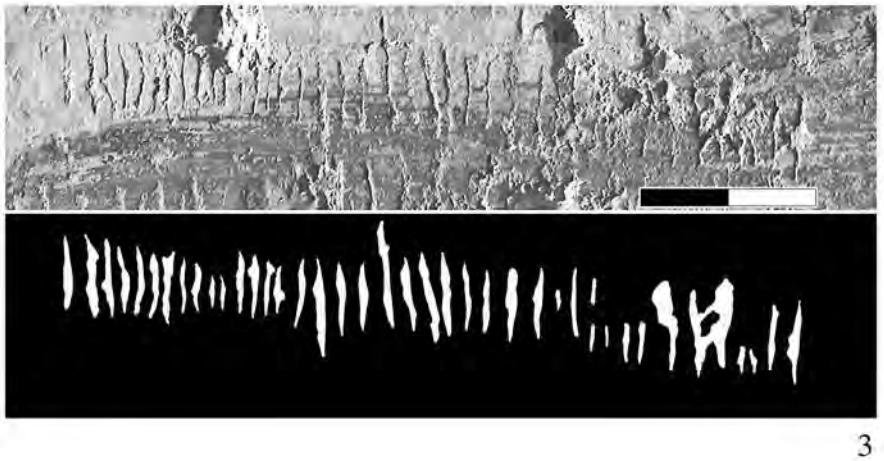
Таблиця CLXXXVII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2562, **2** – № 2563, **3** – № 2564.

1

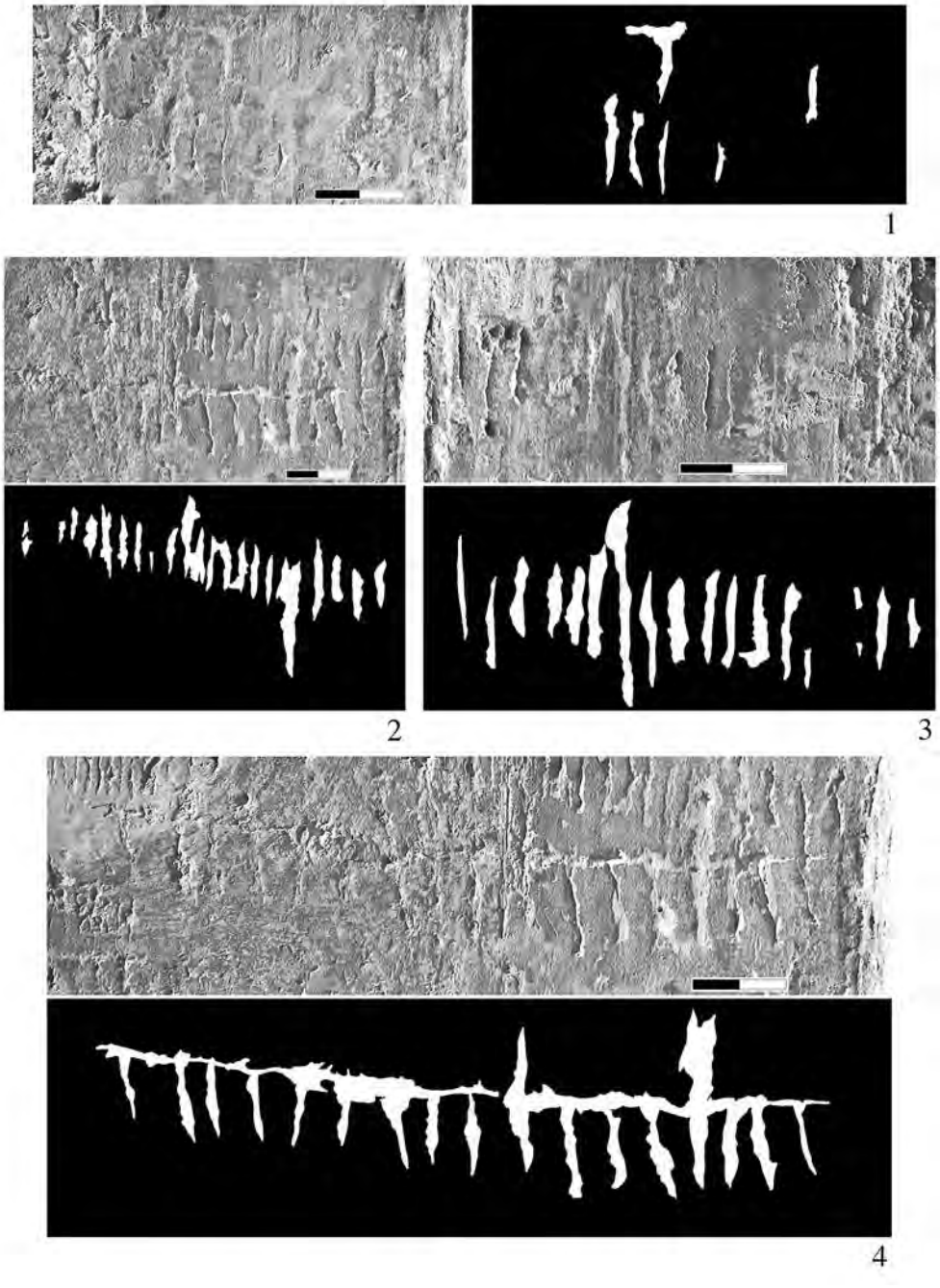

2

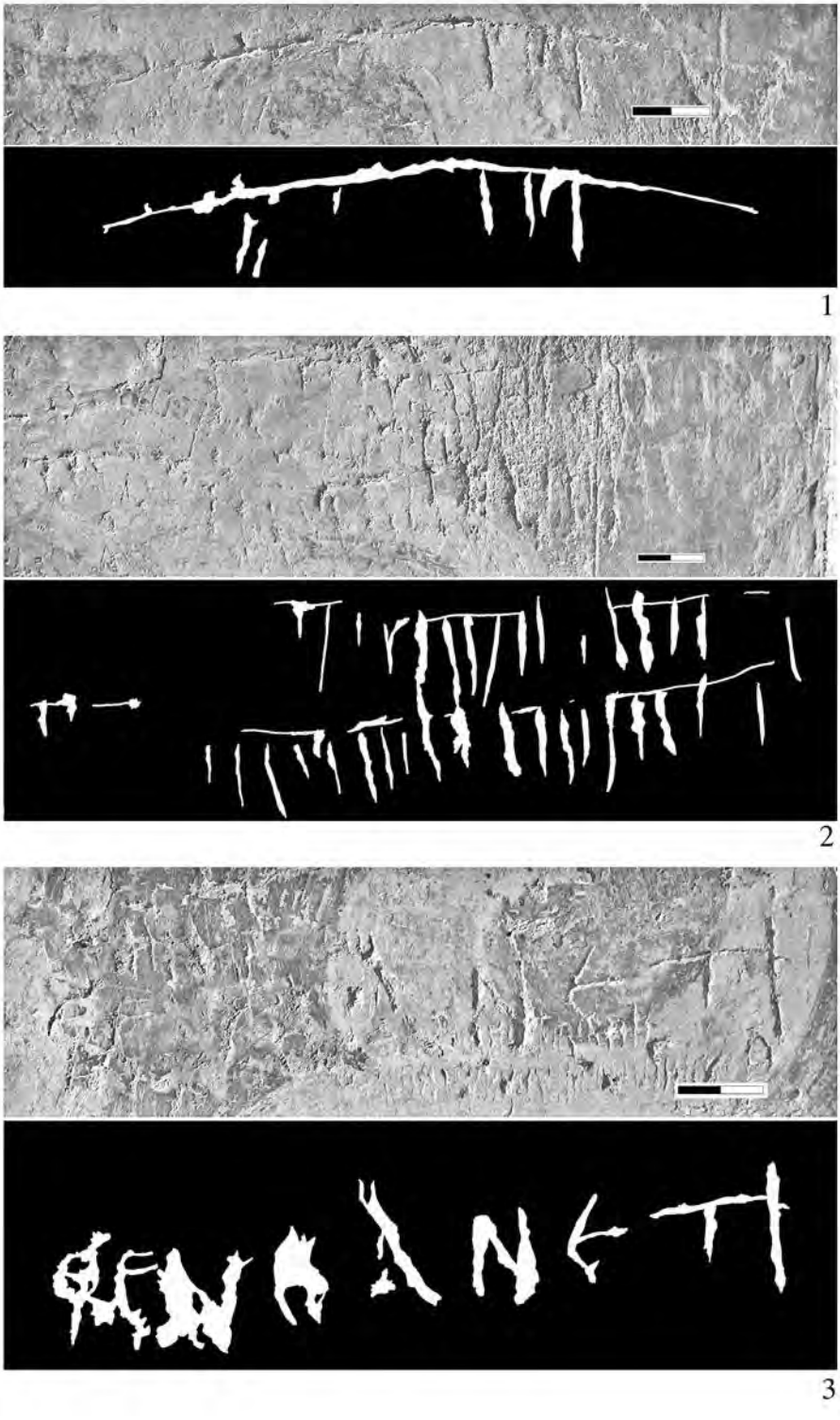

3

Таблиця CLXXXVIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2565, **2** – № 2566, **3** – № 2567.

Таблиця CLXXXIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2568, **2** – № 2566, **3** – № 2569а, **4** – № 2570.

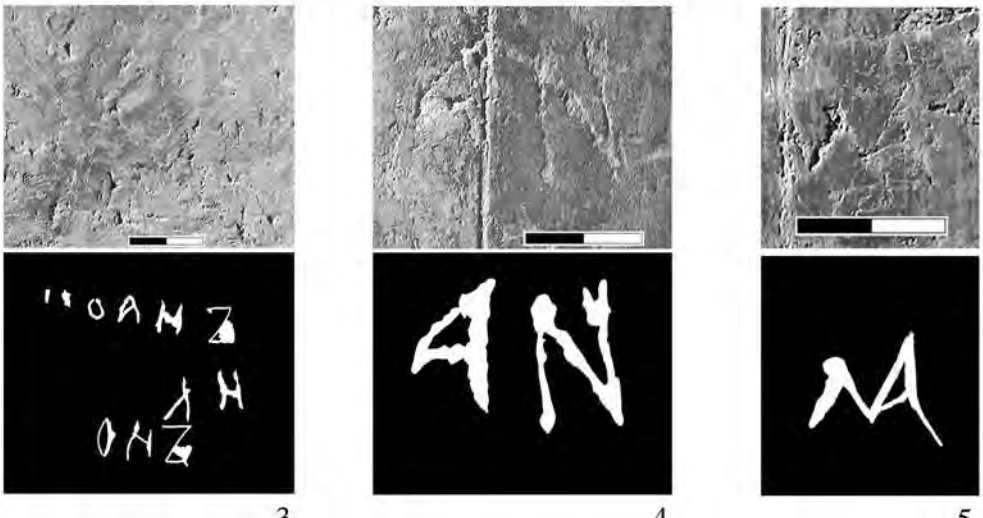
Таблиця CXC
Фото та прорис графіті: **1** – № 2571, **2** – № 2572, **3** – № 2573.

1

2

3 4 5

Таблиця CXCI

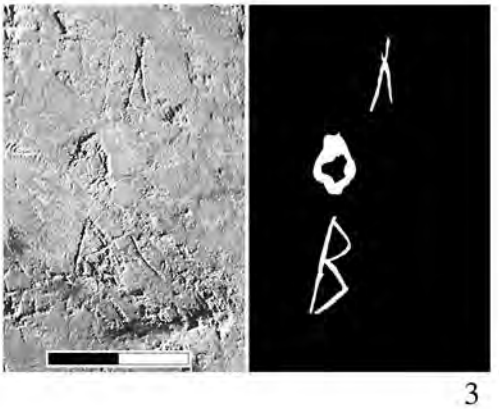
Фото та прорис графіті: **1** – № 2574, **2** – № 2575, **3** – № 2576, **4** – № 2577, **5** – № 2578.

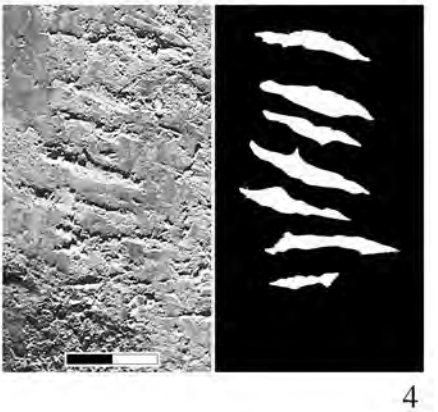
1

2

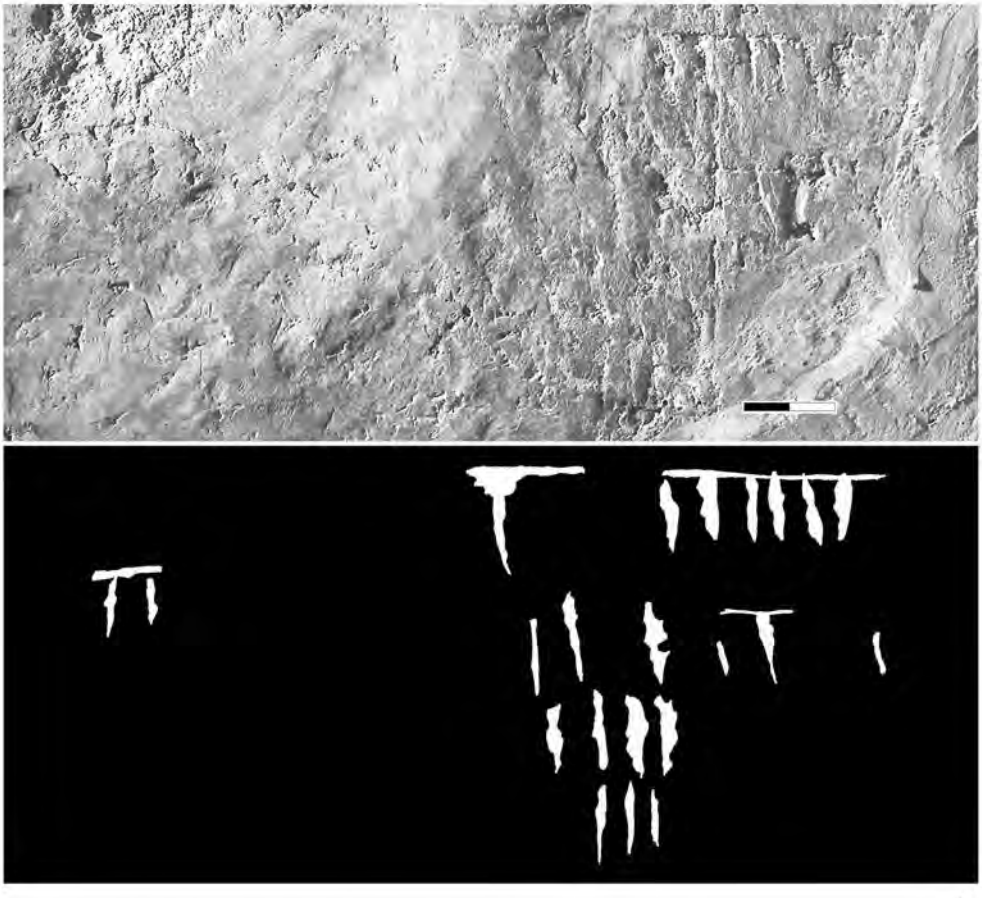
3

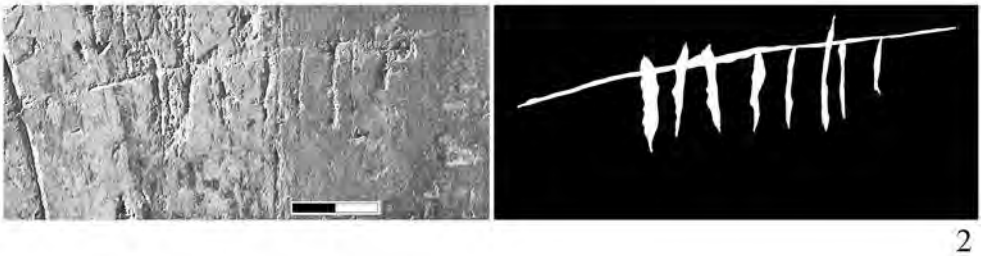
4

Таблиця CXCII

Фото та прорис графіті: **1** – № 2579, **2** – № 2580, **3** – № 2581, **4** – № 2582.

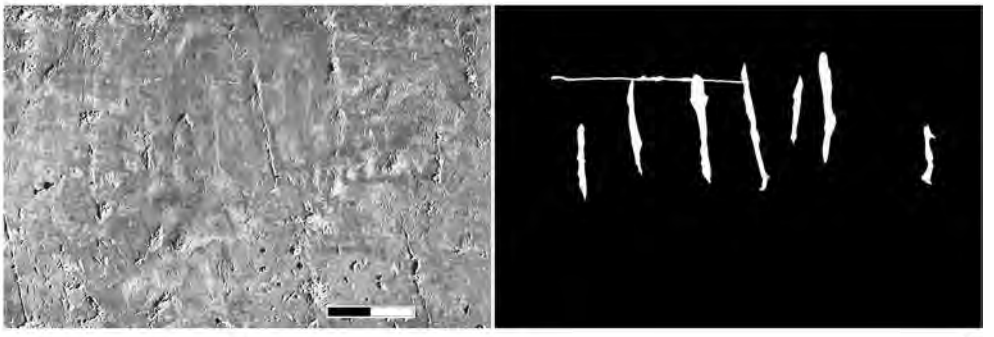

1

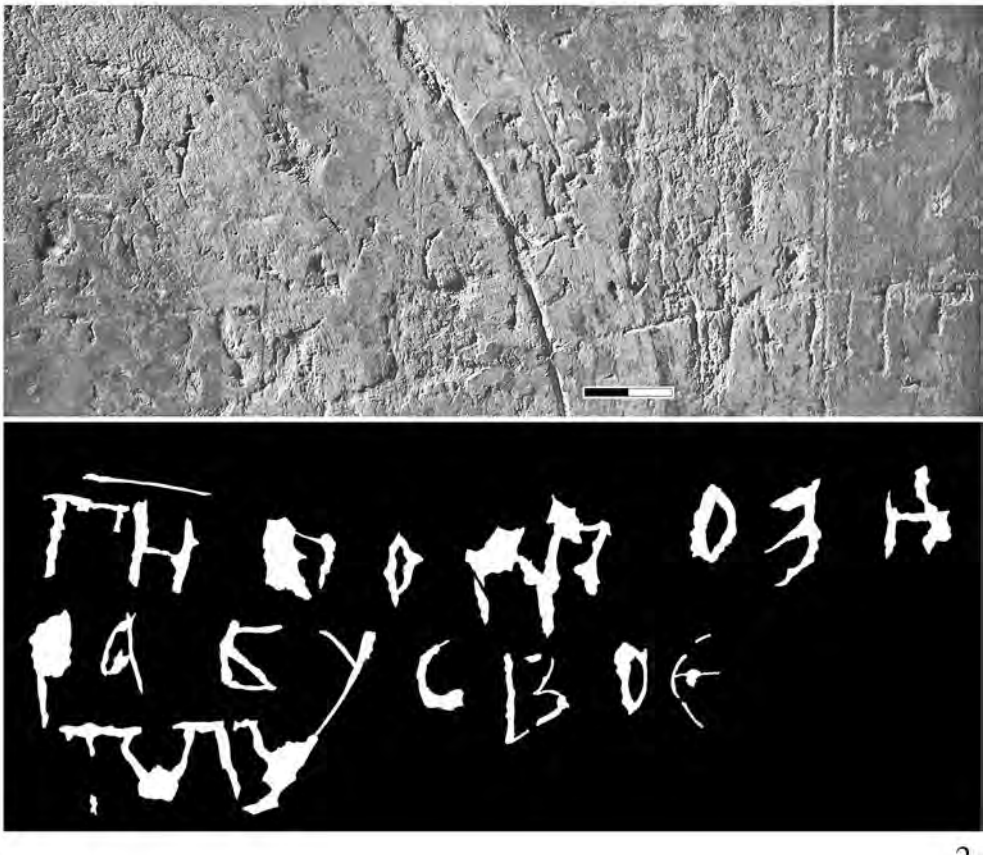

2

Таблиця CXCIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2583, **2** – № 2584.

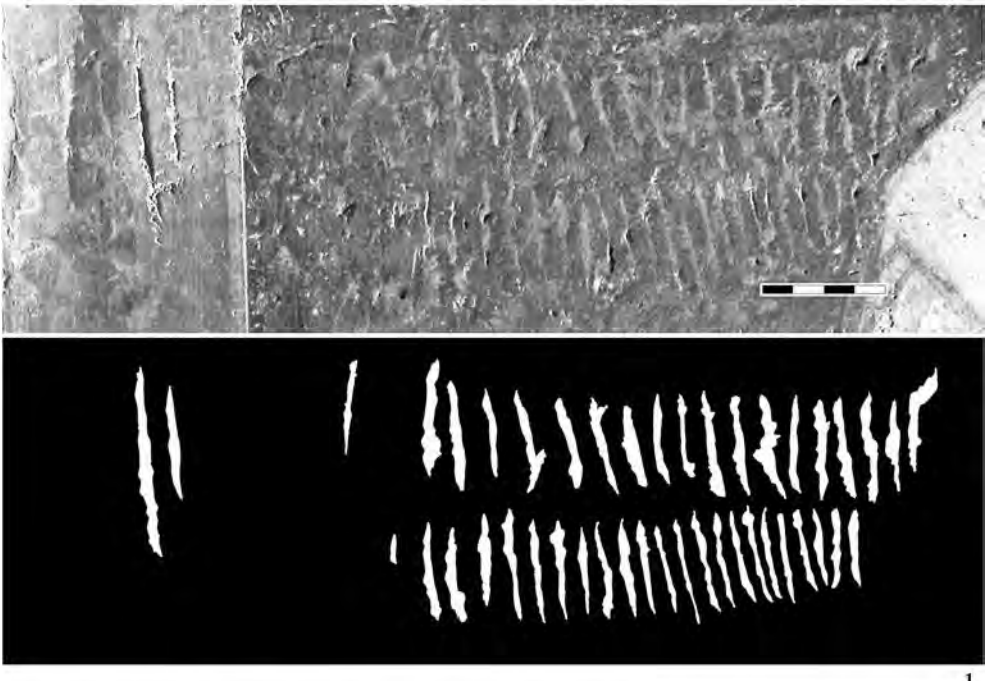

1

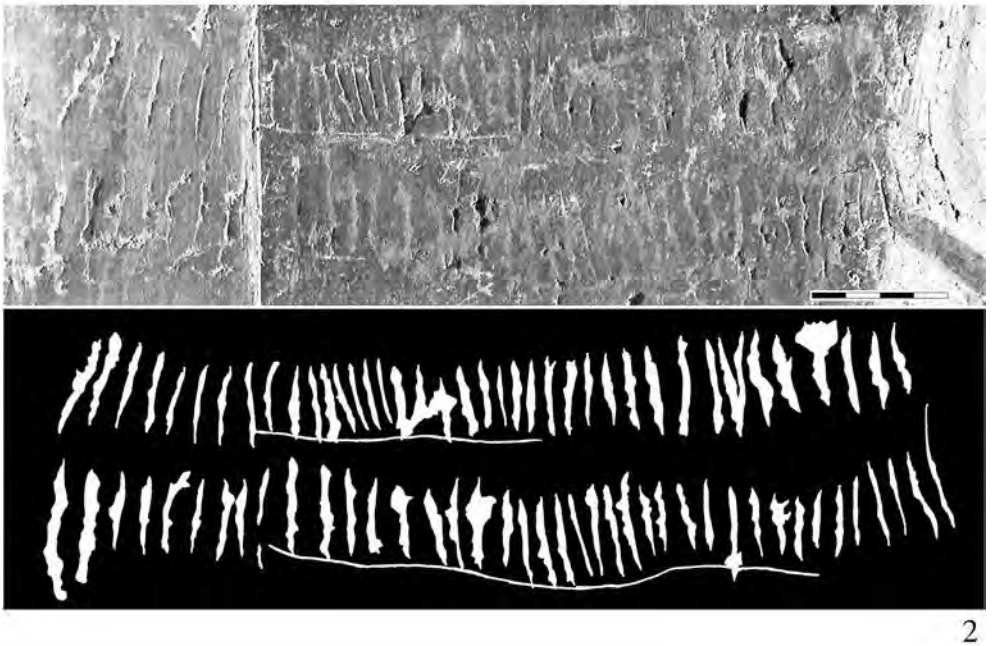

2

Таблиця CXCIV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2585, **2** – № 2586.

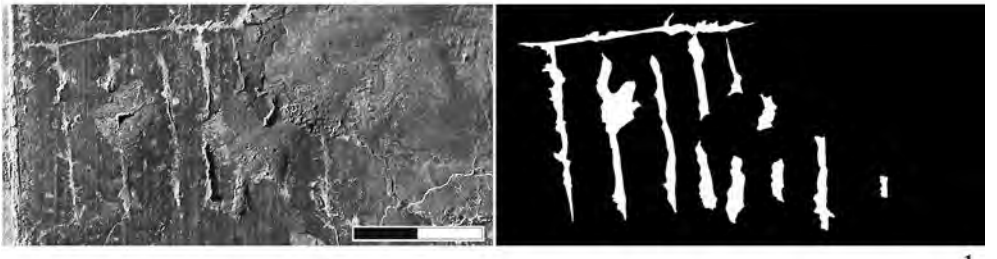

1

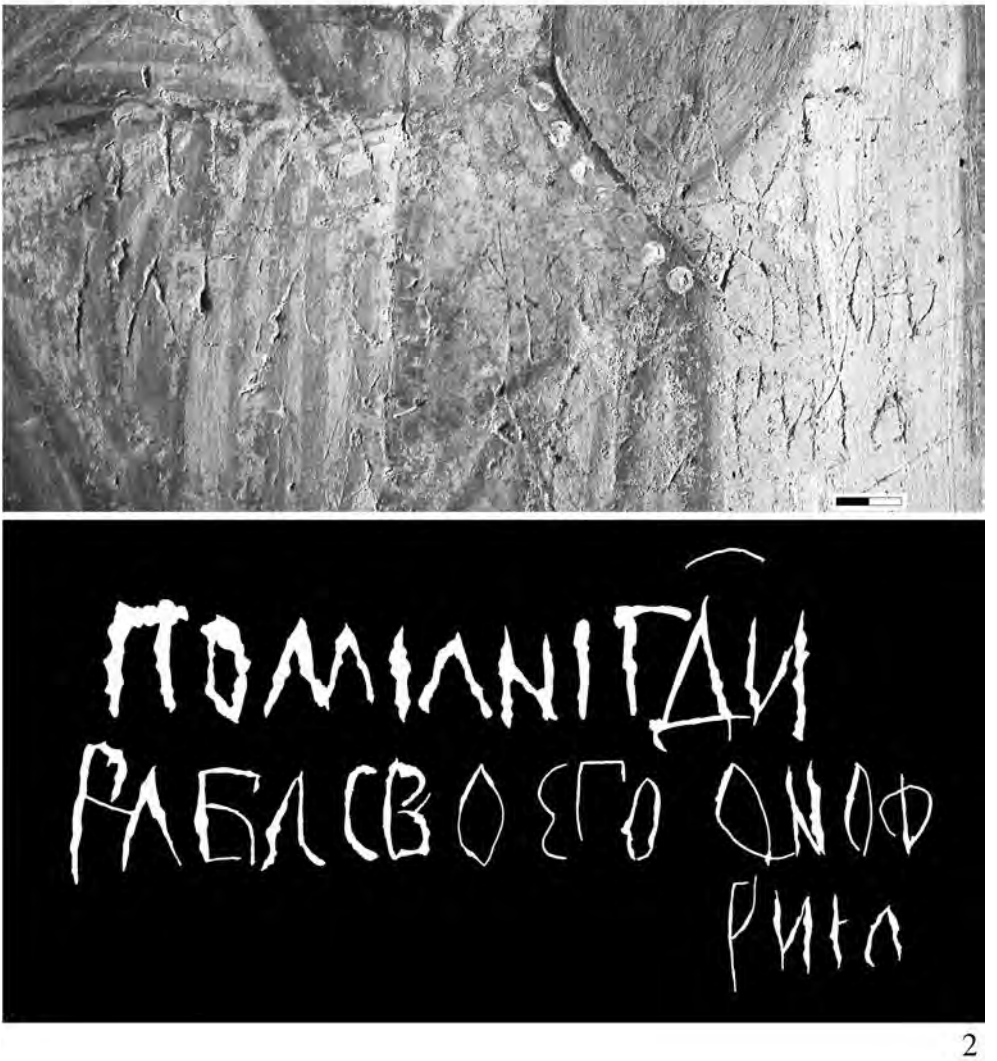

2

Таблиця CXCV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2587, **2** – № 2588.

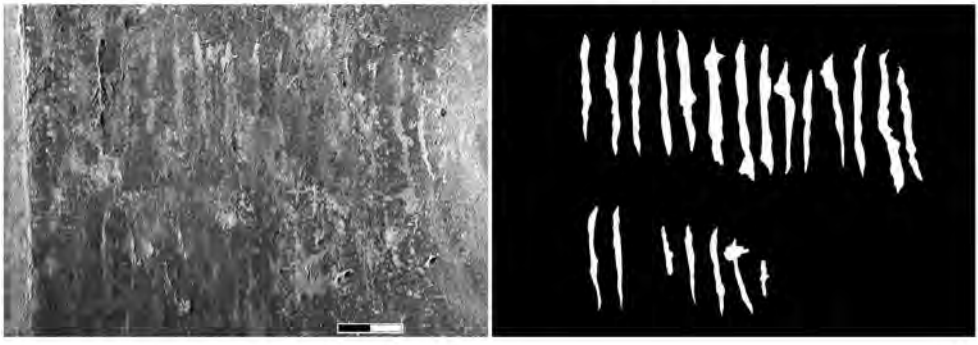

1

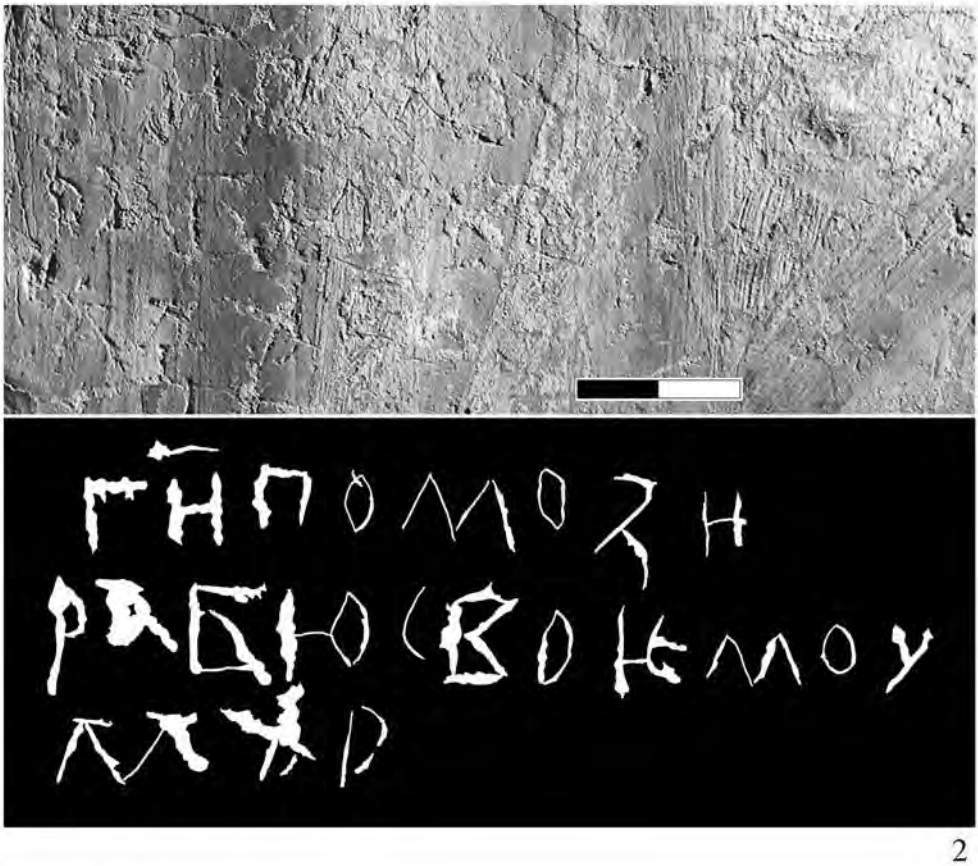

2

Таблиця CXCVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2589, **2** – № 2590.

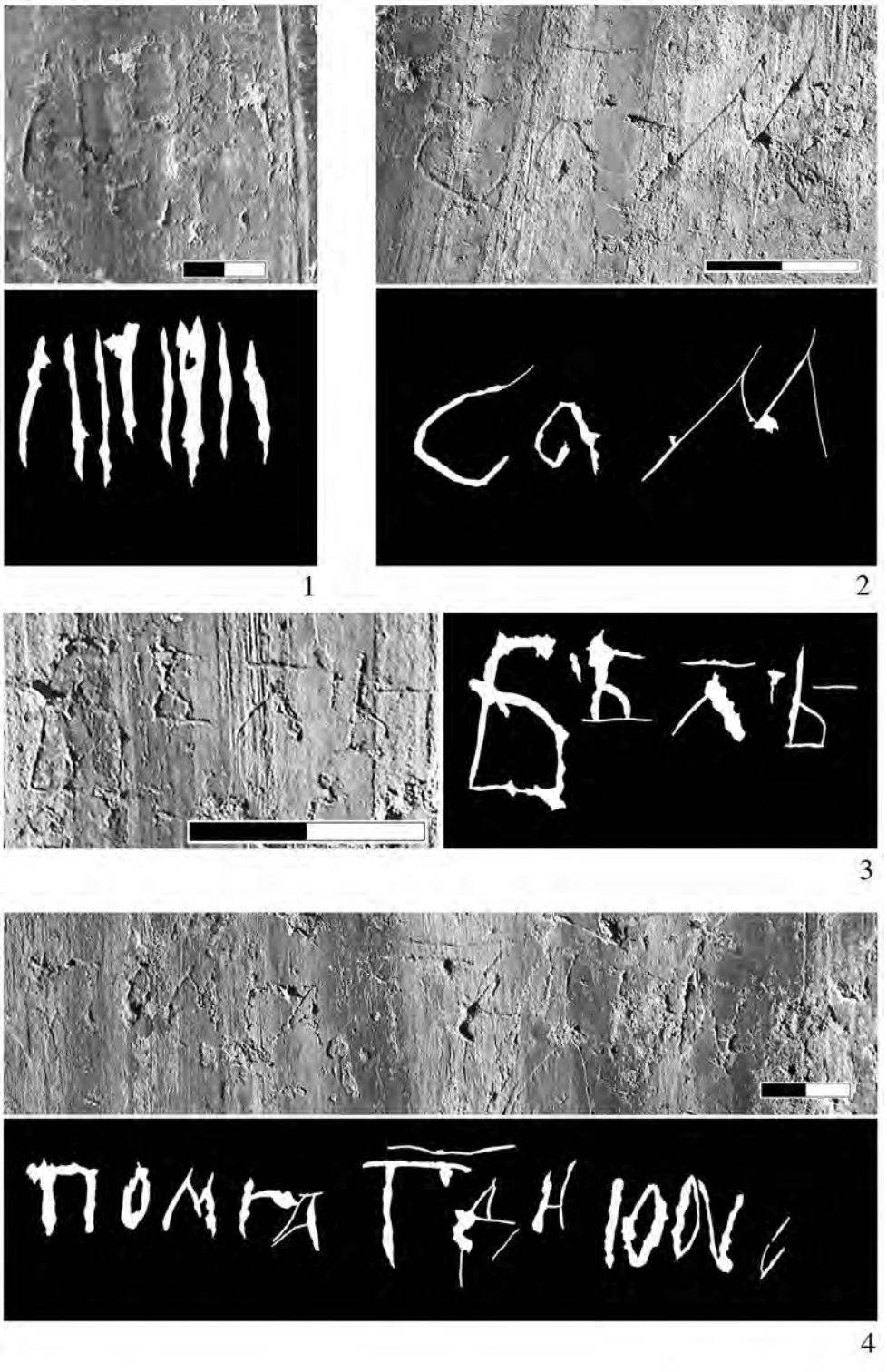

1

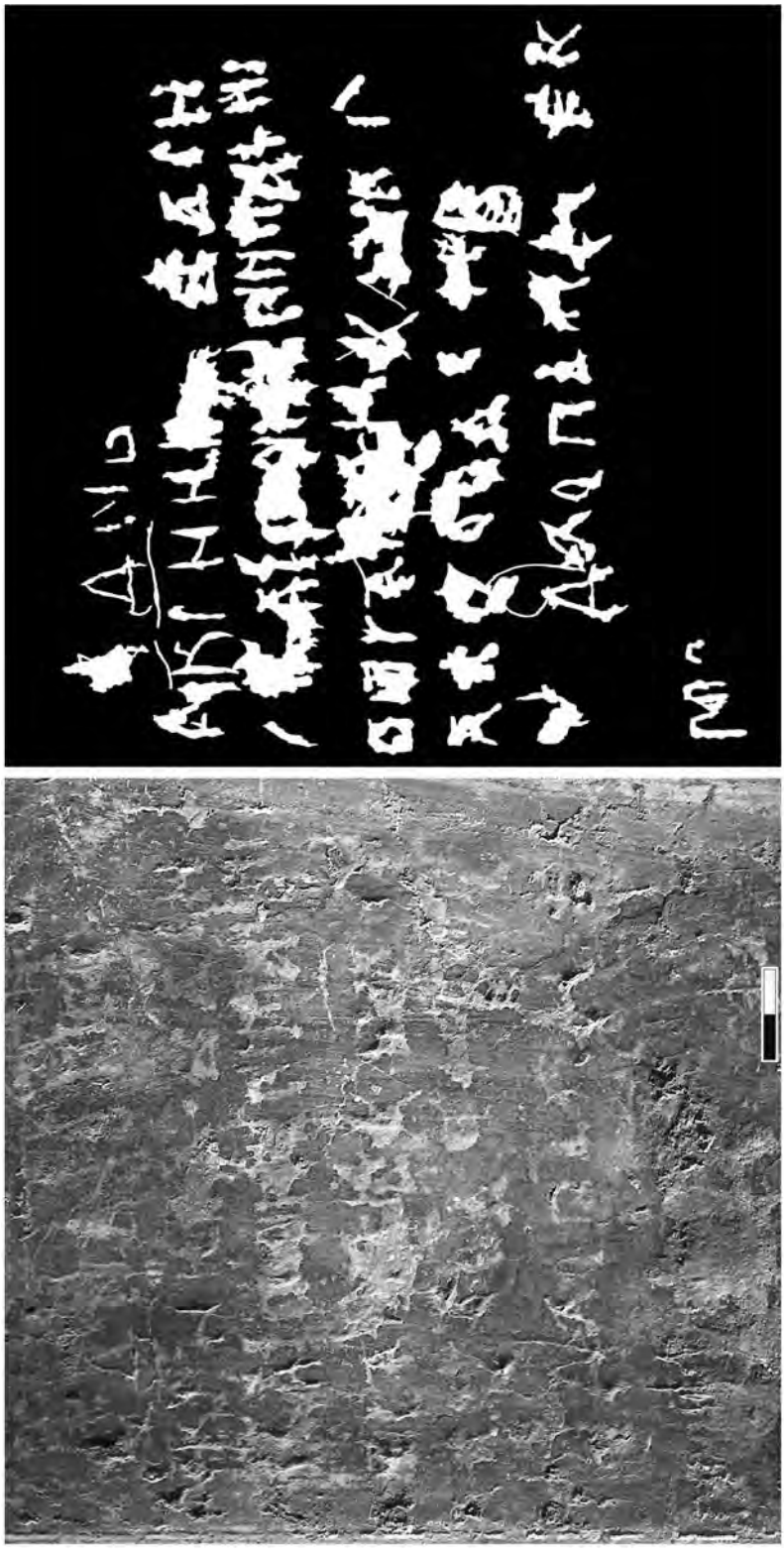

2

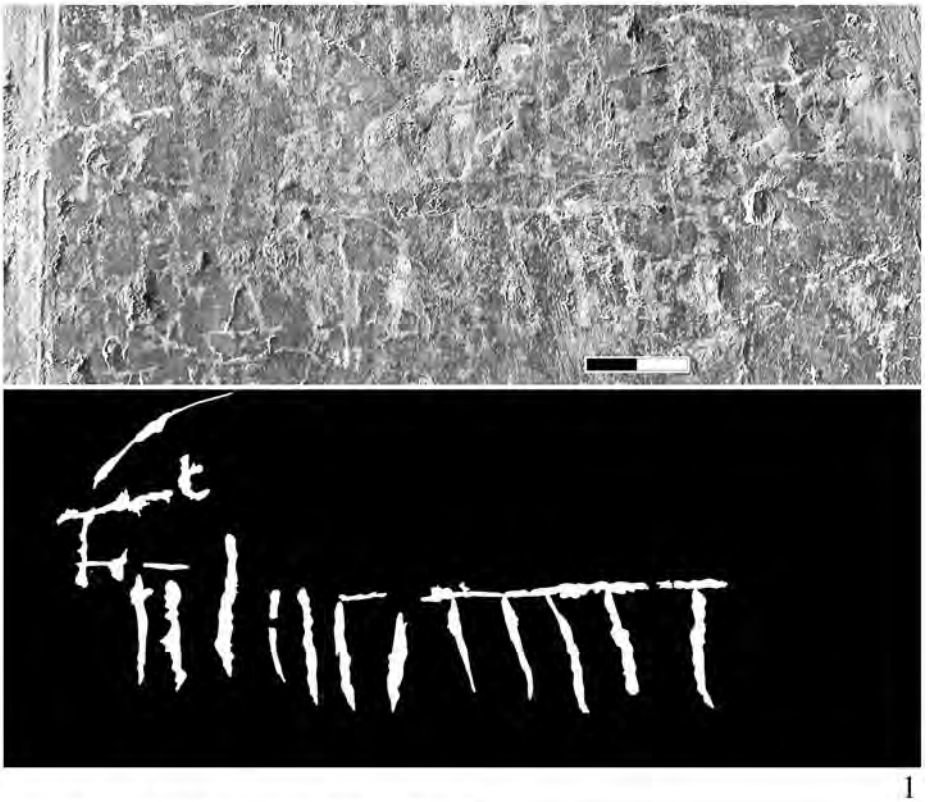
Таблиця CXCVII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2591, **2** – № 2592.

Таблиця CXCVIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2593, **2** – № 2594, **3** – № 2595, **4** – № 2596.

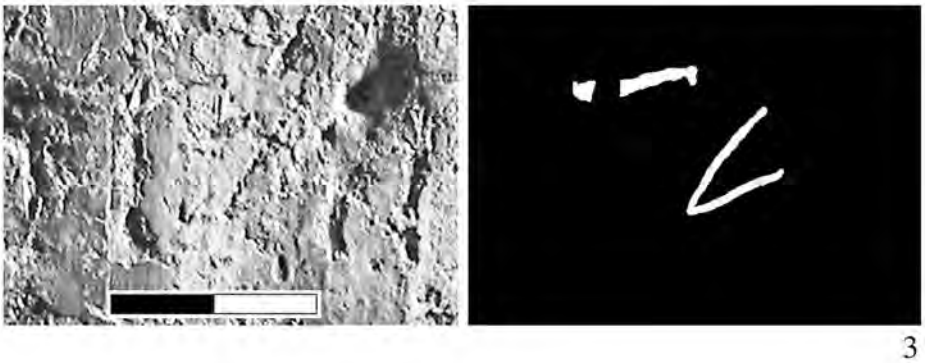
Таблиця CXCIX
Фото та прорис графіті № 2597.

1

2

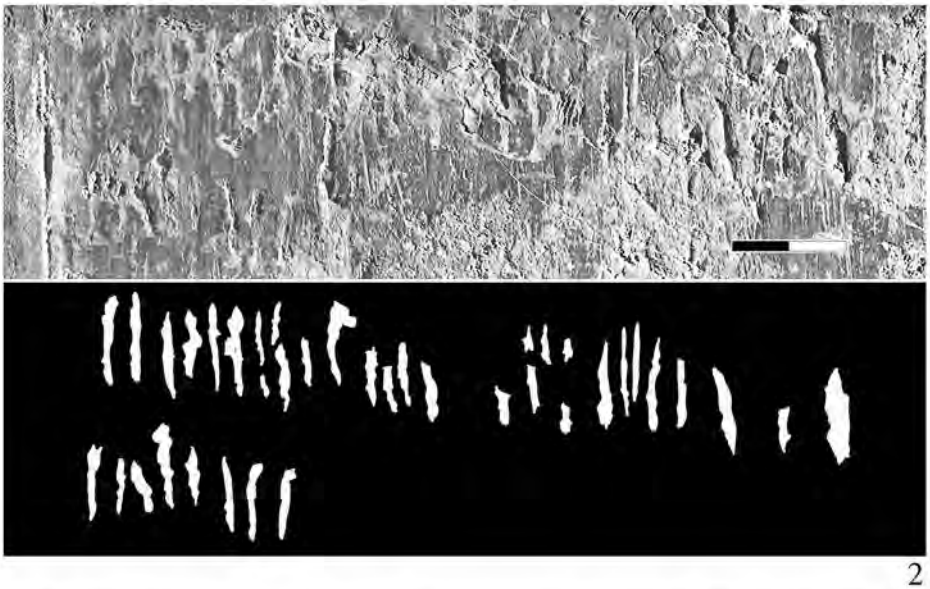
3

Таблиця CC

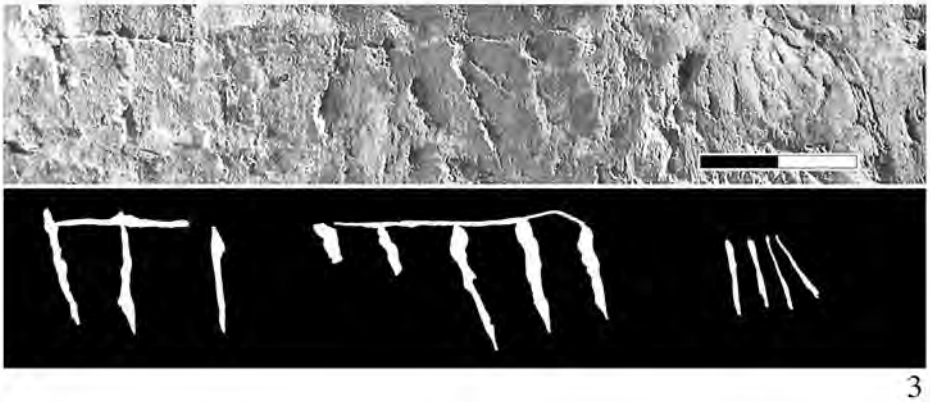
Фото та прорис графіті: **1** – № 2598, **2** – № 2599, **3** – № 2600.

1

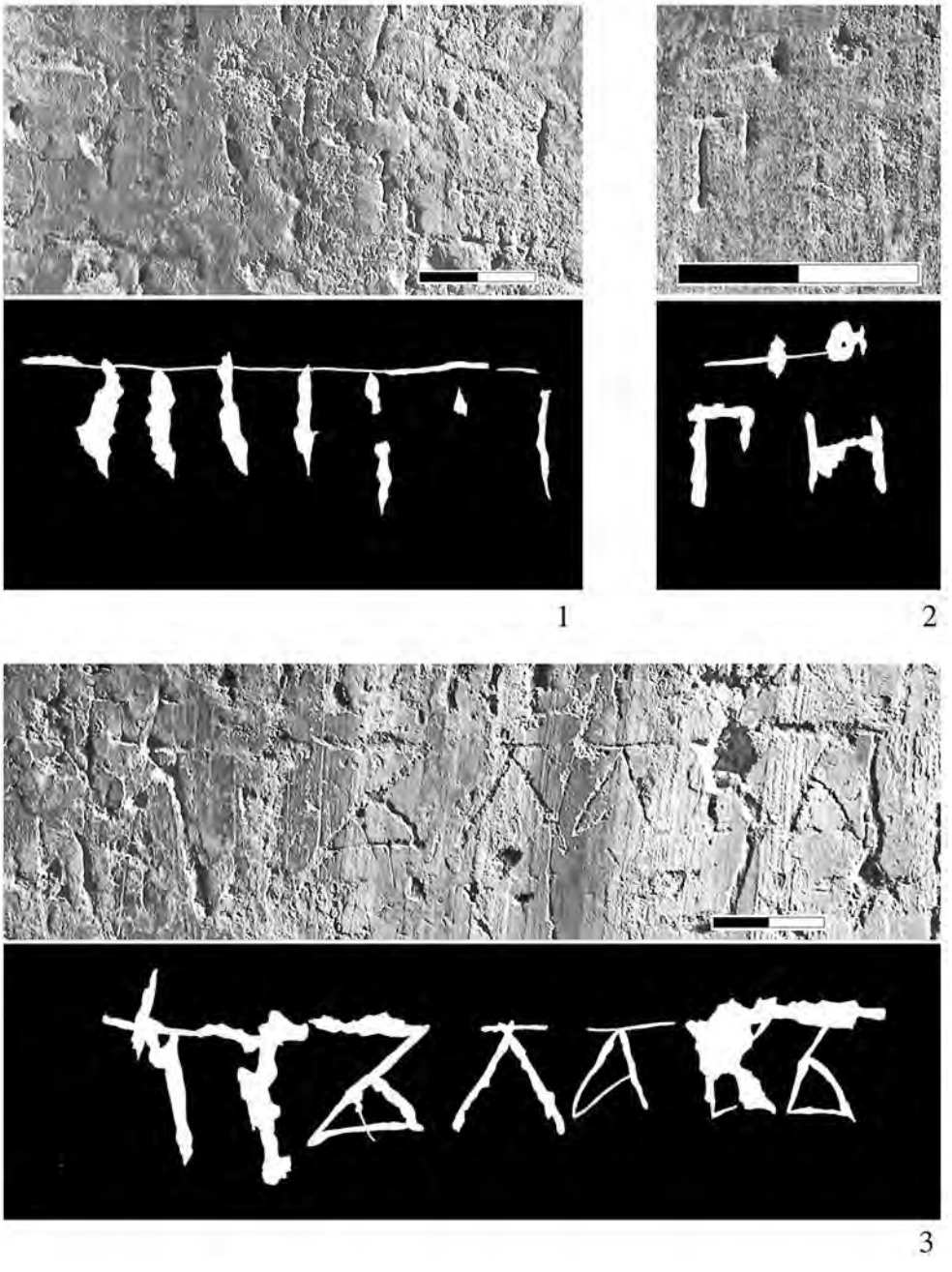
2

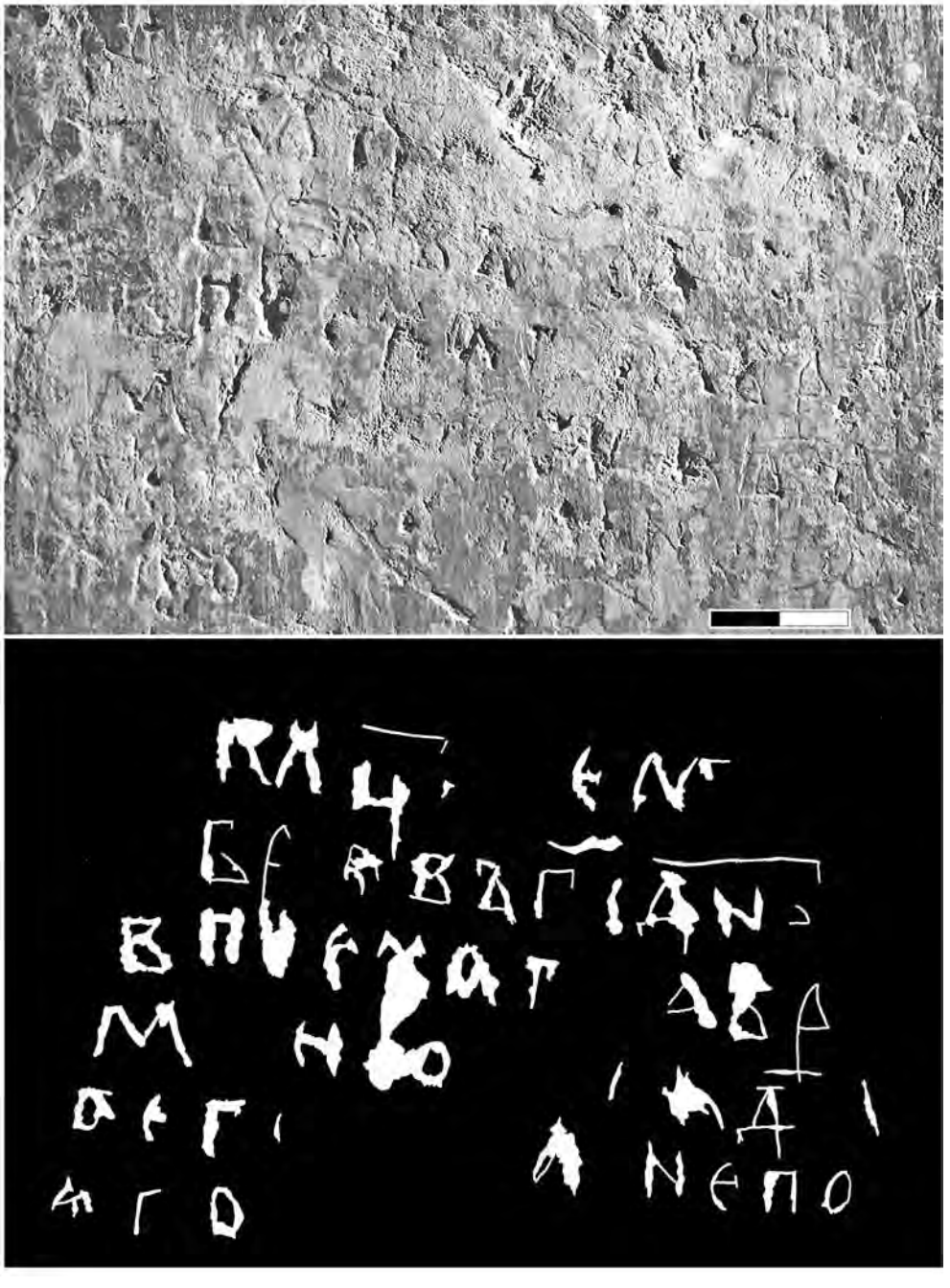
3

Таблиця CCI

Фото та прорис графіті: **1** – № 2601, **2** – № 2602, **3** – № 2603.

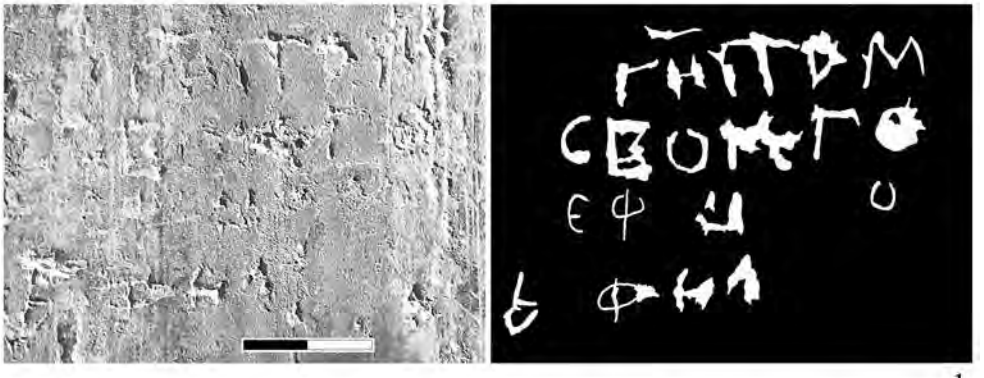

Таблиця CCII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2604, **2** – № 2605, **3** – № 2606.

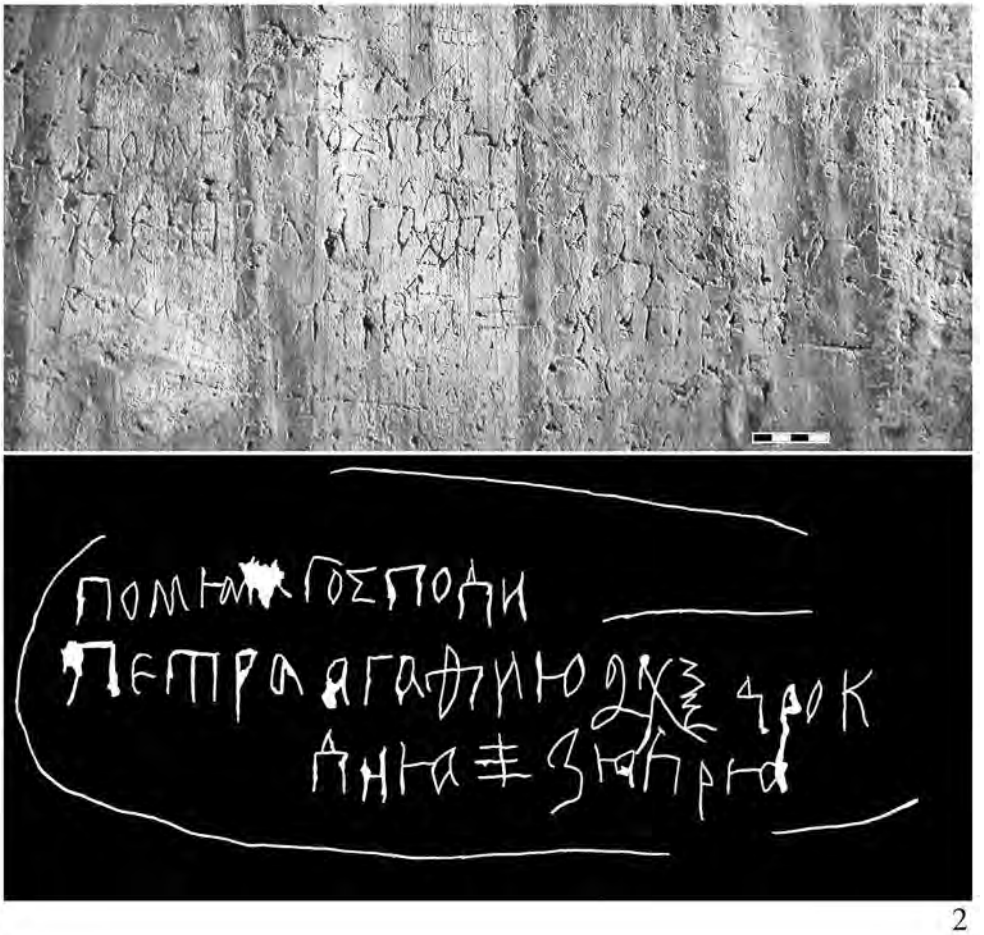

Таблиця CCIII
Фото та прорис графіті № 2607.

Таблиця CCIV
Фото та прорис графіті № 2608.

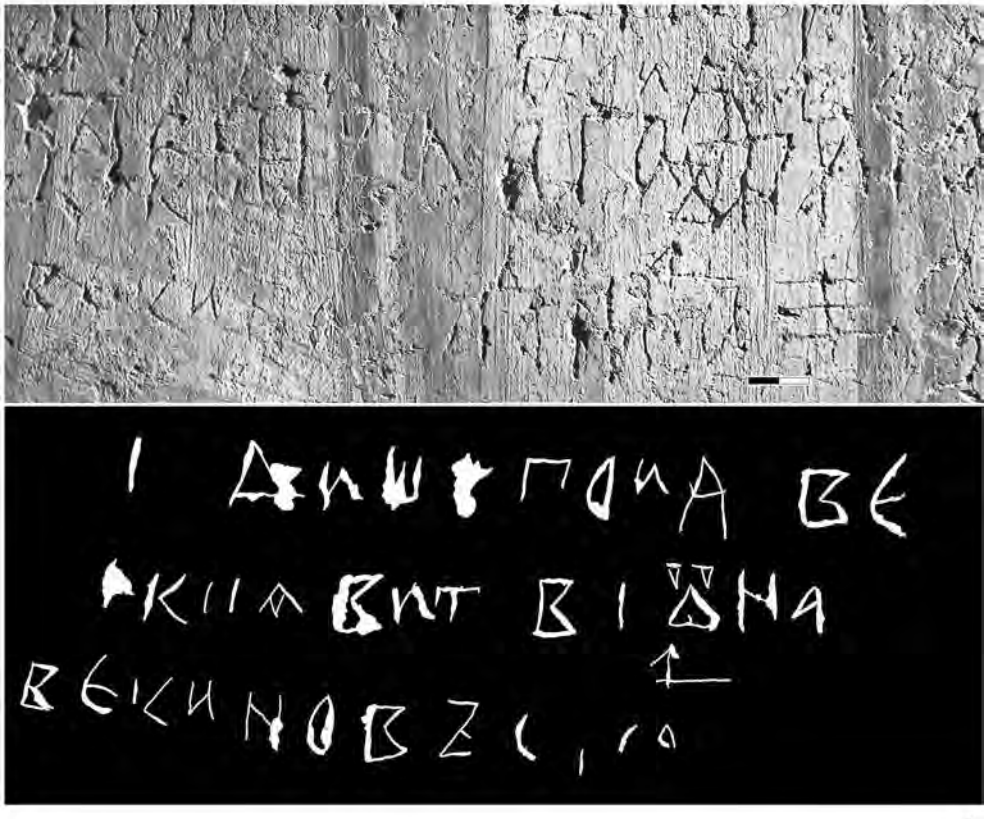

1

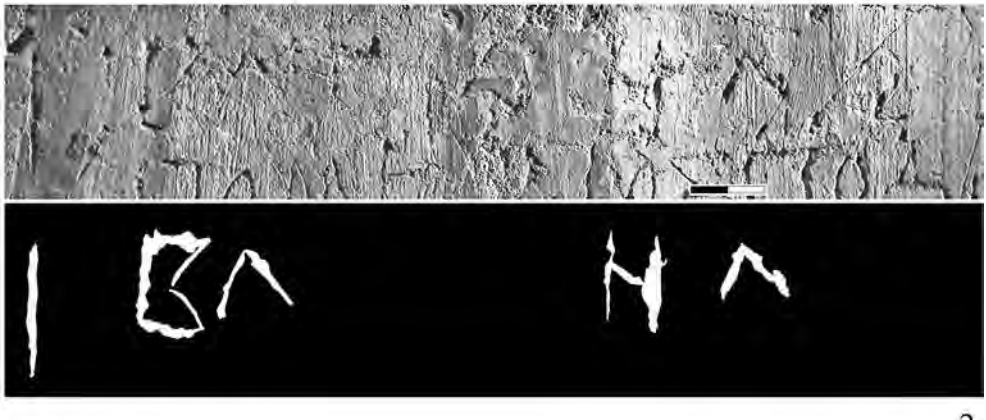

2

Таблиця CCV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2609, **2** – № 2610.

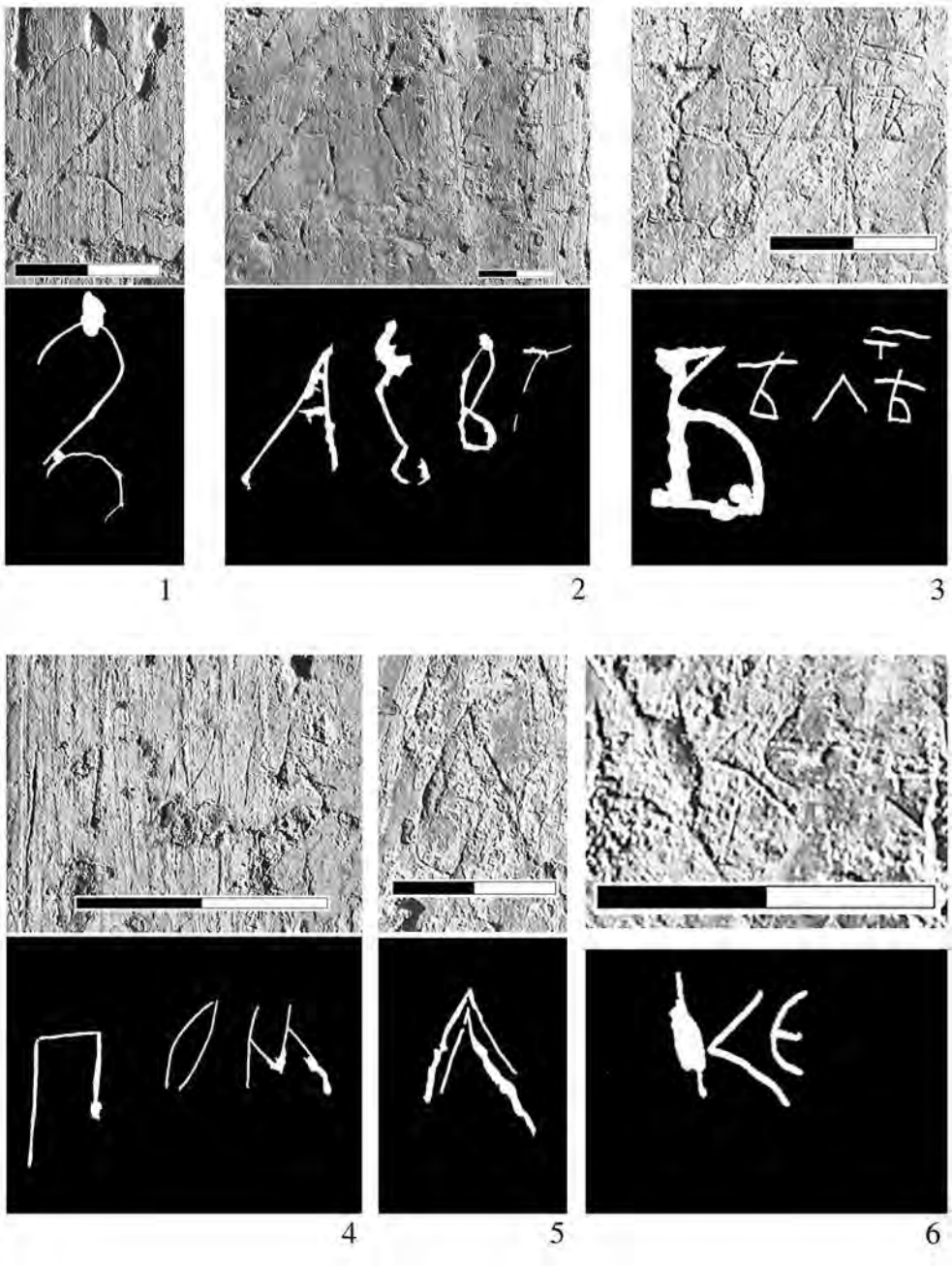

1

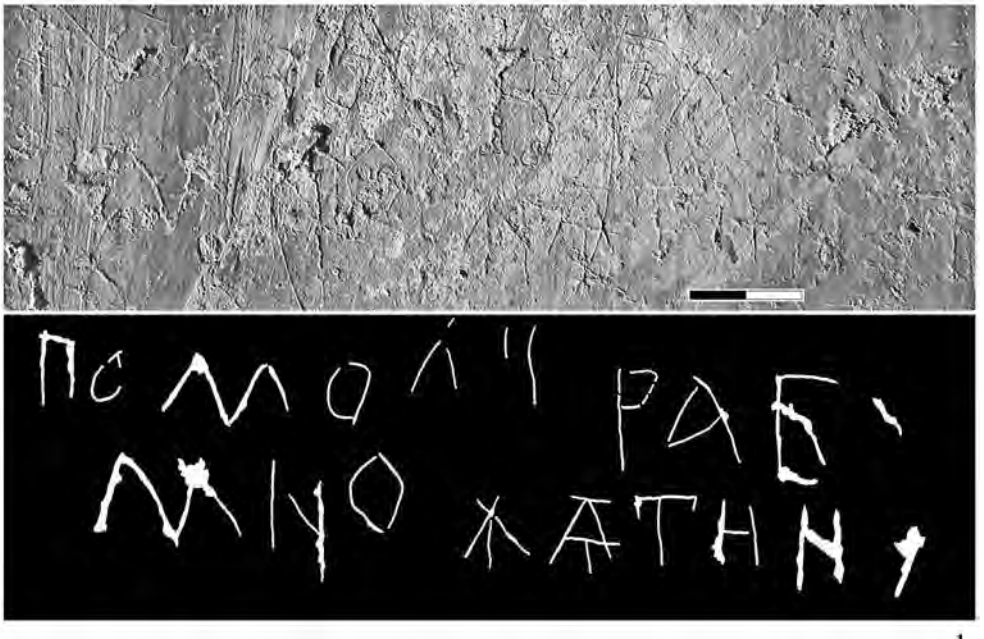
2

Таблиця CCVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2611, **2** – № 2612.

Таблиця CCVII

Фото та прорис графіті: **1** – № 2613, **2** – № 2614, **3** – № 2615, **4** – № 2616, **5** – № 2617, **6** – № 2618.

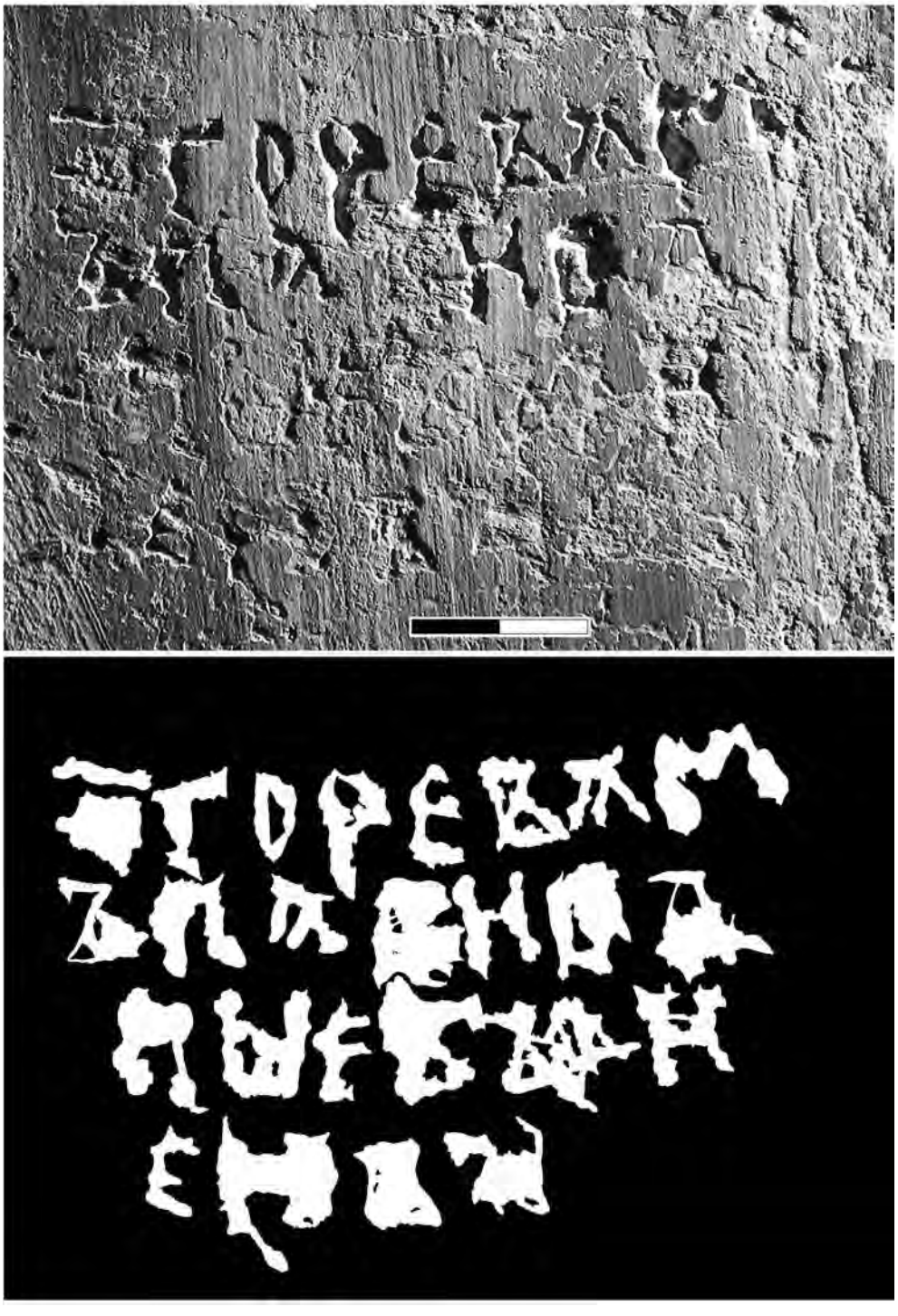

1

2

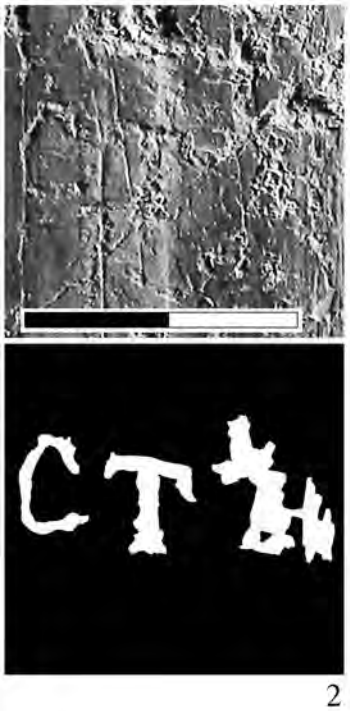
Таблиця CCVIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2613, **2** – № 2619, **3** – № 2620.

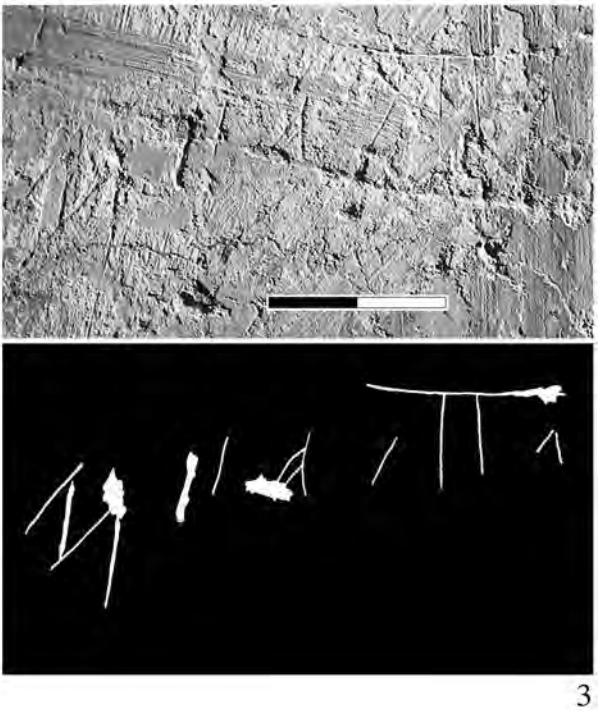
Таблиця CCIX
Фото та прорис графіті № 2621.

1

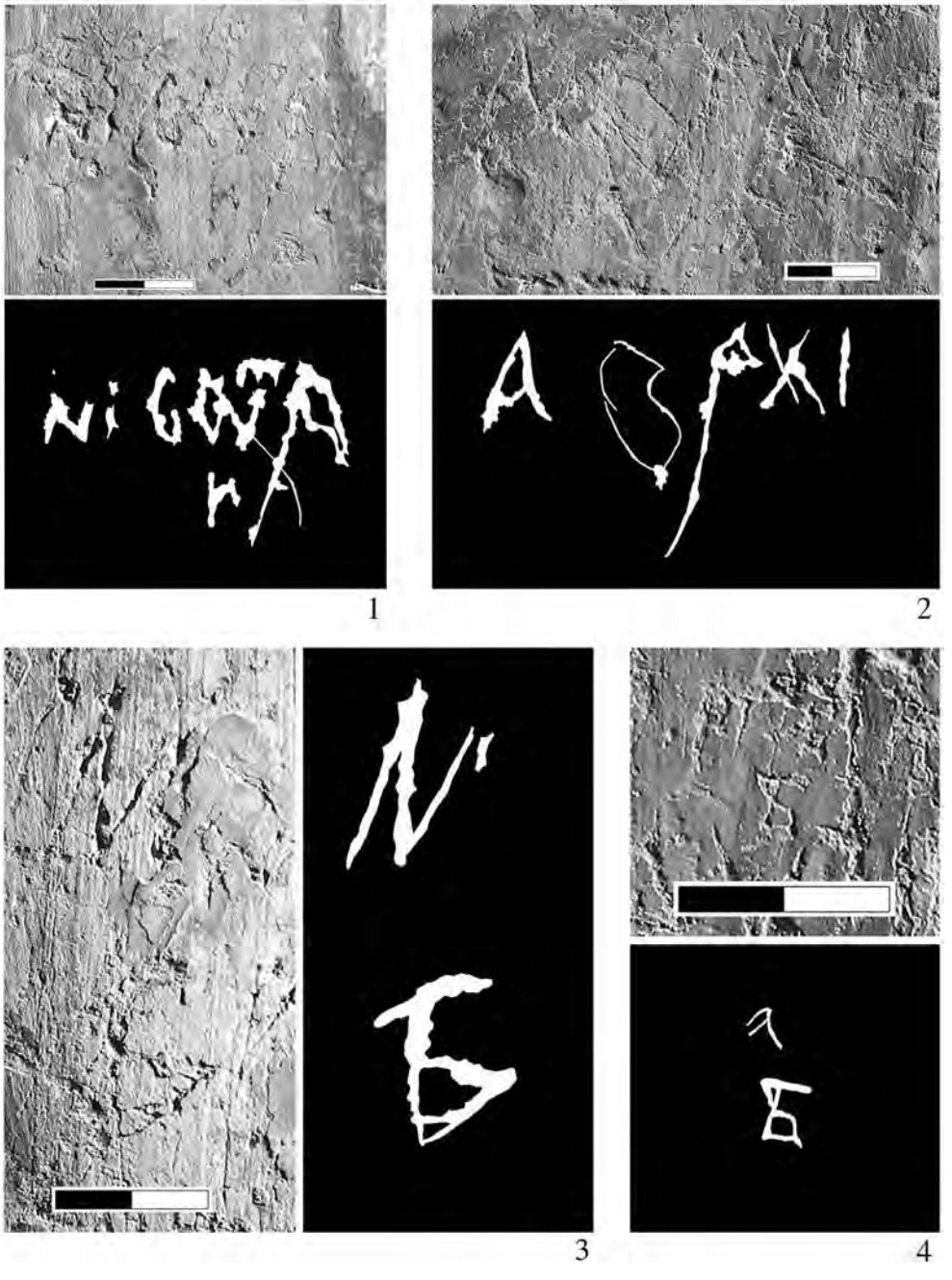
2

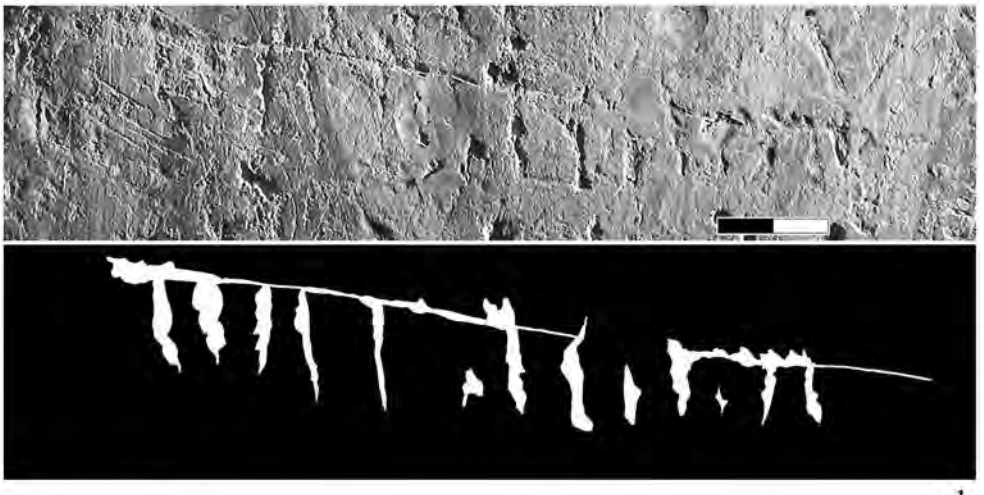
3

Таблиця CCX

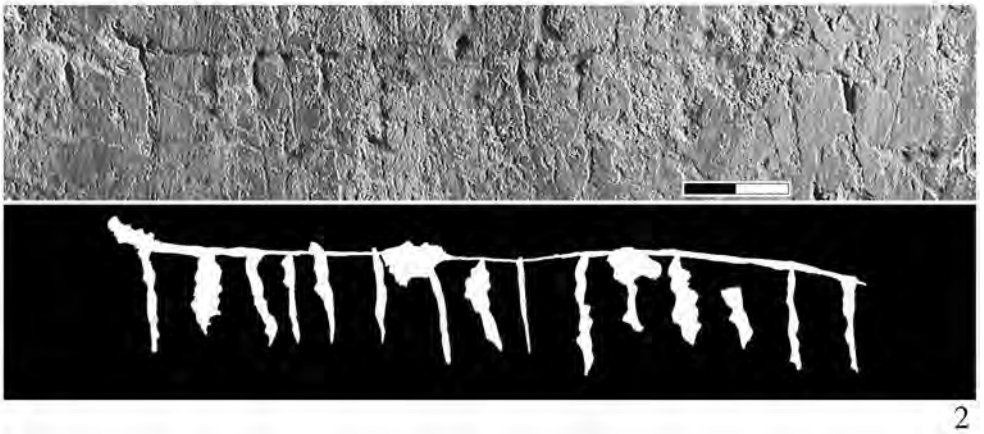
Фото та прорис графіті: **1** – № 2622, **2** – № 2623, **3** – № 2624.

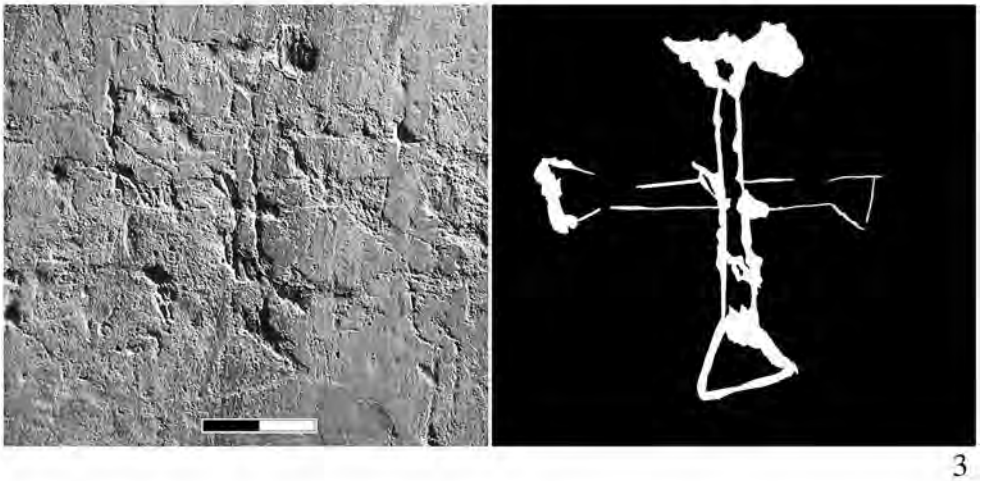
Таблиця CCXI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2625, **2** – № 2626, **3** – № 2627, **4** – № 2628.

1

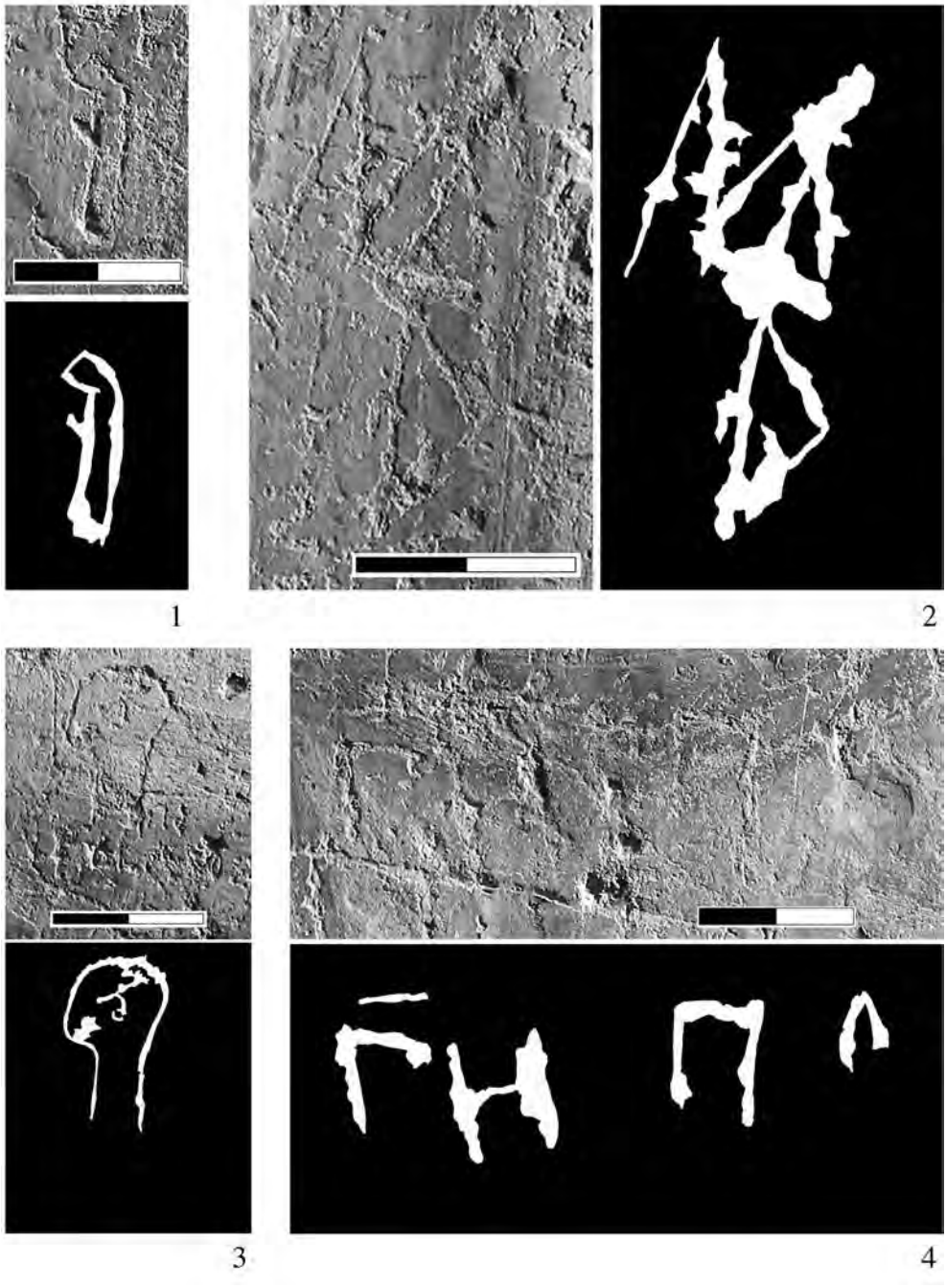
2

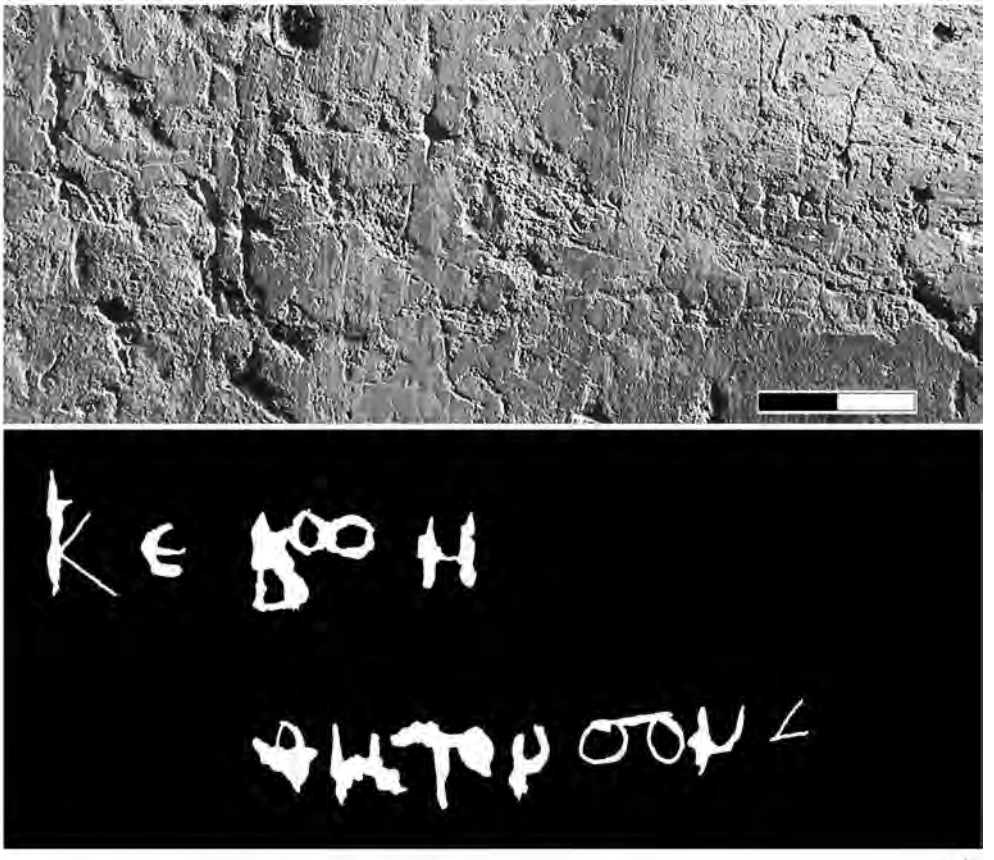
3

Таблиця CCXII

Фото та прорис графіті: **1** – № 2629, **2** – № 2630, **3** – № 2631.

Таблиця CCXIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2632, **2** – № 2633, **3** – № 2634, **4** – № 2635.

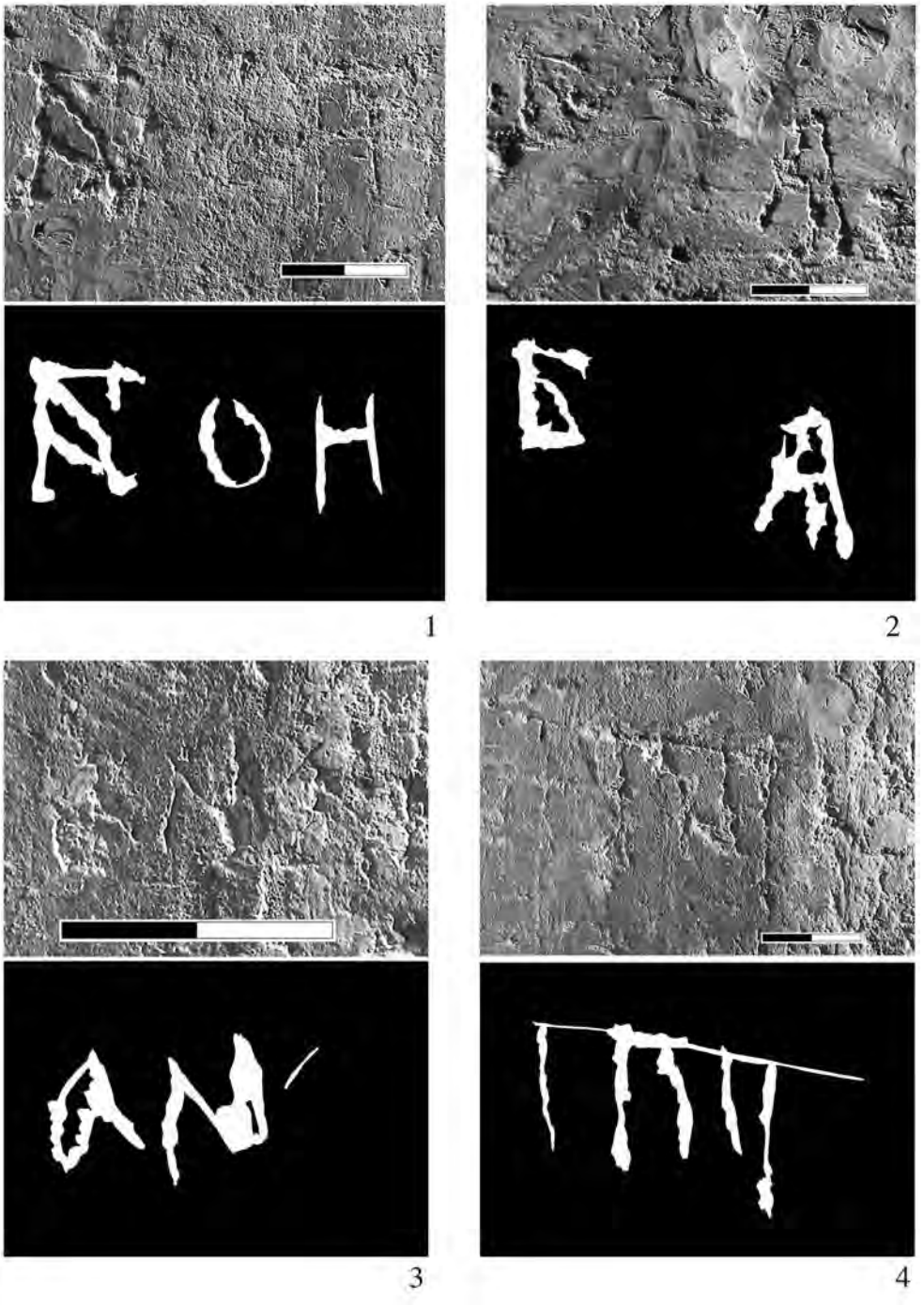

1

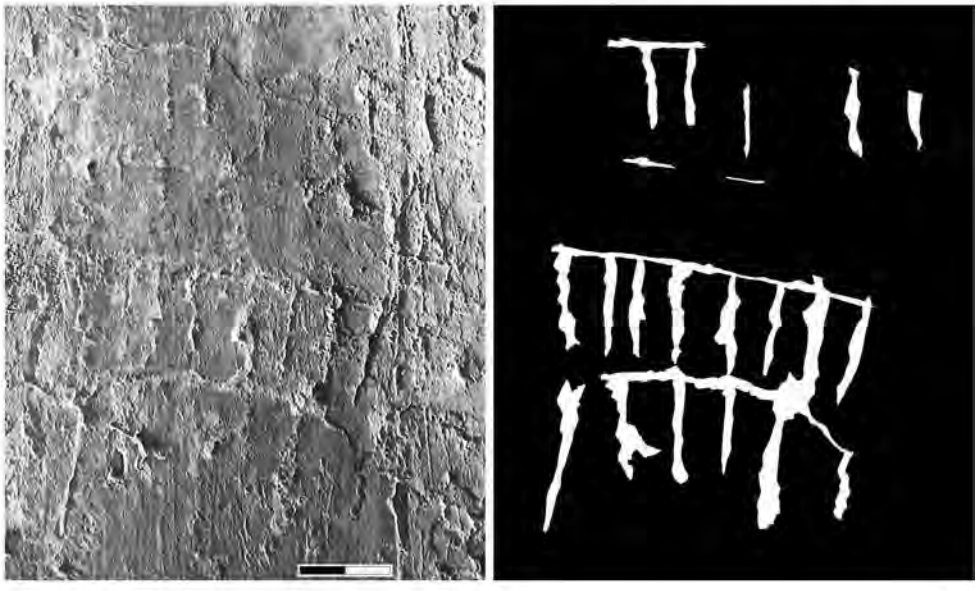

2

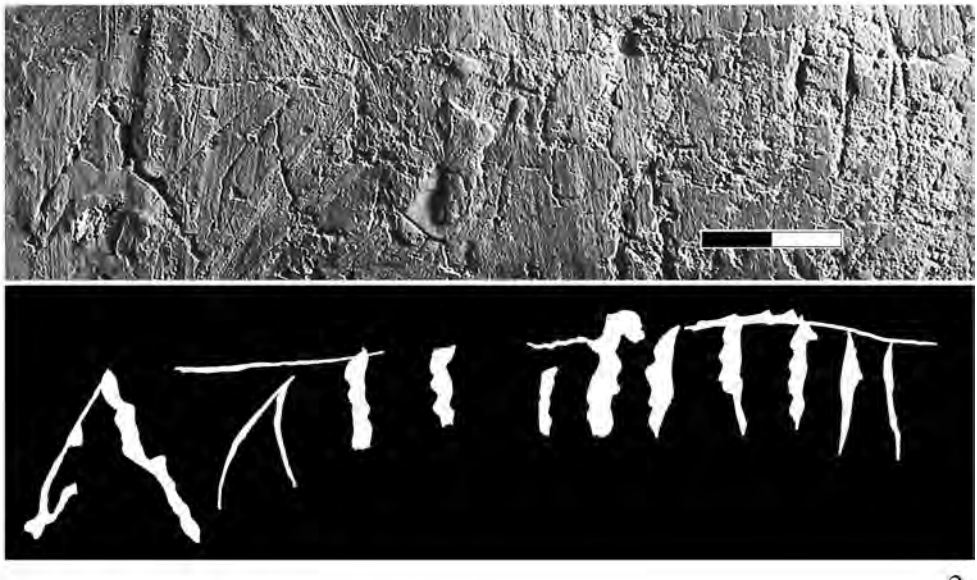
Таблиця CCXIV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2636, **2** – № 2637.

Таблиця CCXV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2638, **2** – № 2639, **3** – № 2640, **4** – № 2641.

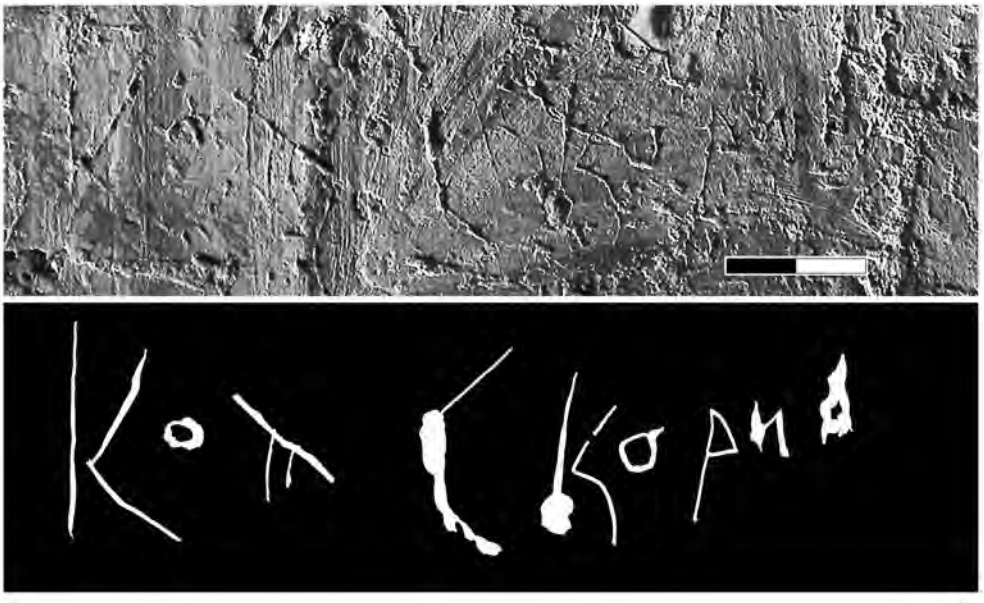

1

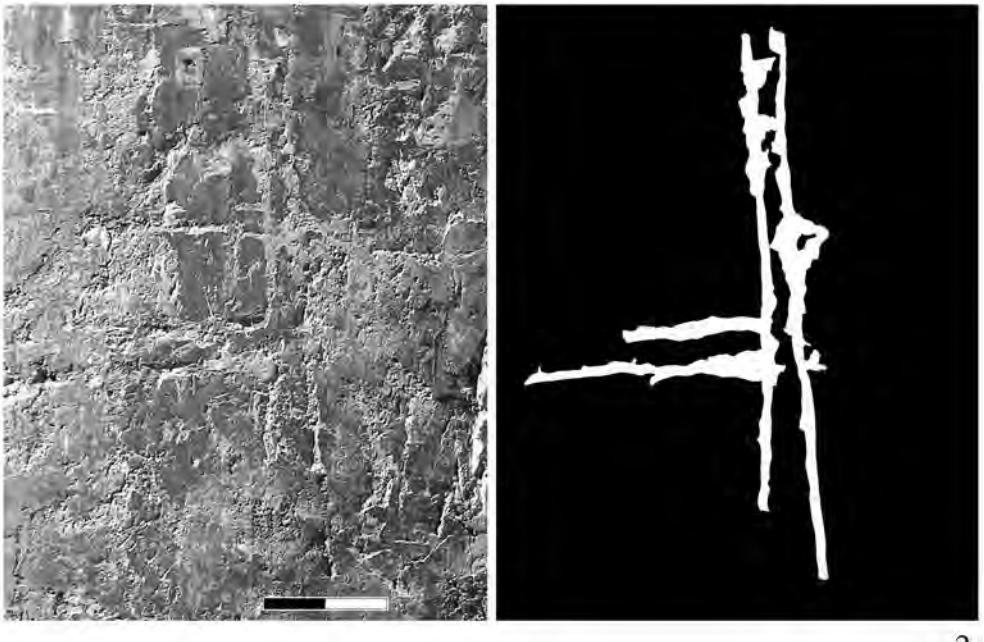

2

Таблиця CCXVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2642, **2** – № 2643.

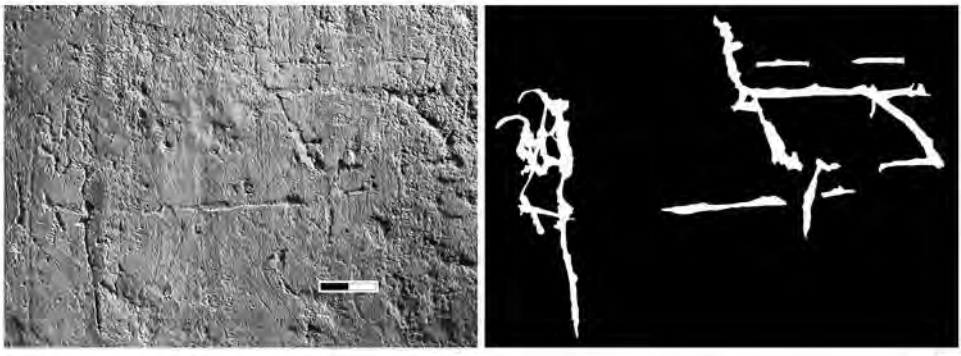

1

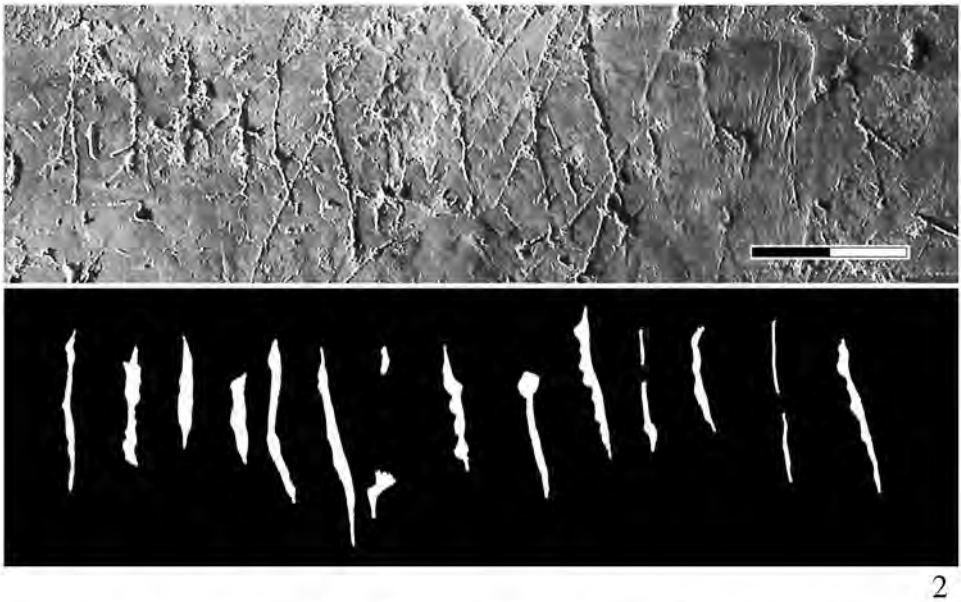

2

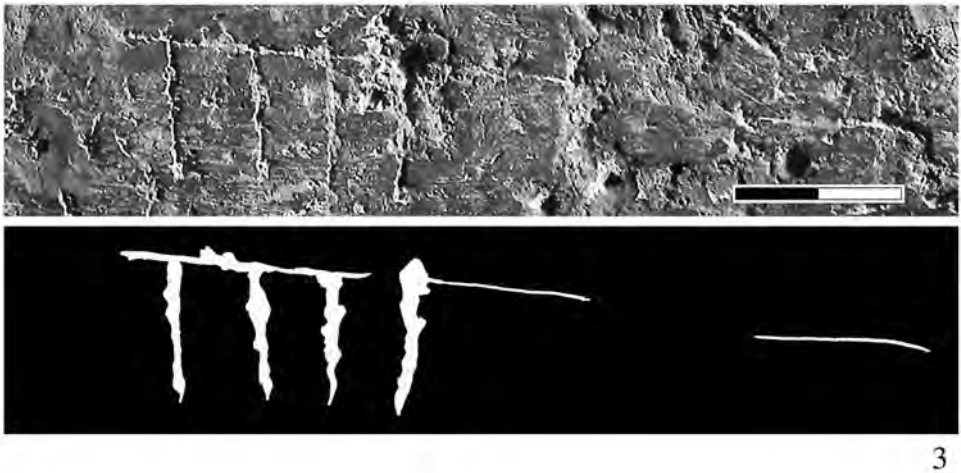
Таблиця CCXVII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2644, **2** – № 2645.

1

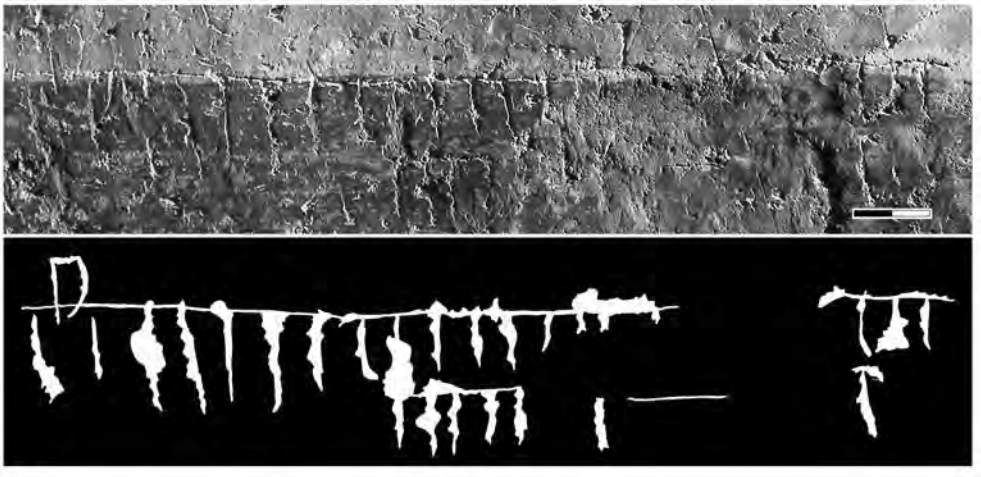
2

3

Таблиця CCXVIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 2646, **2** – № 2647, **3** – № 2648.

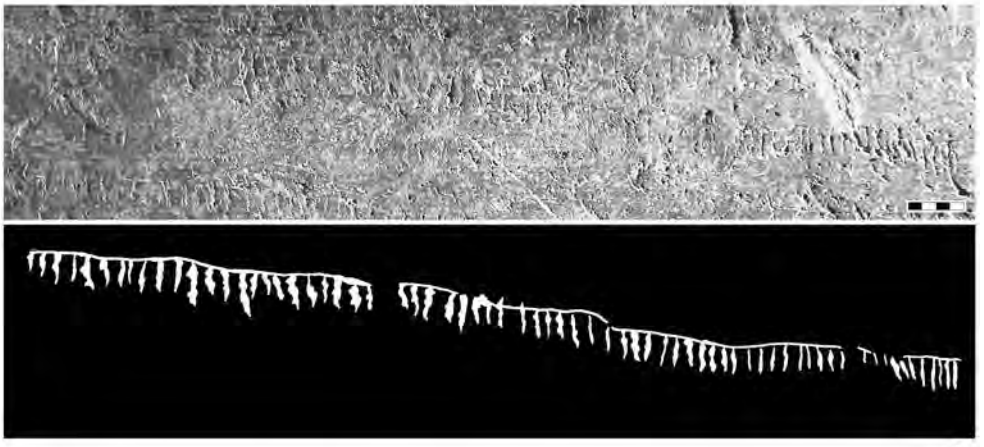

1

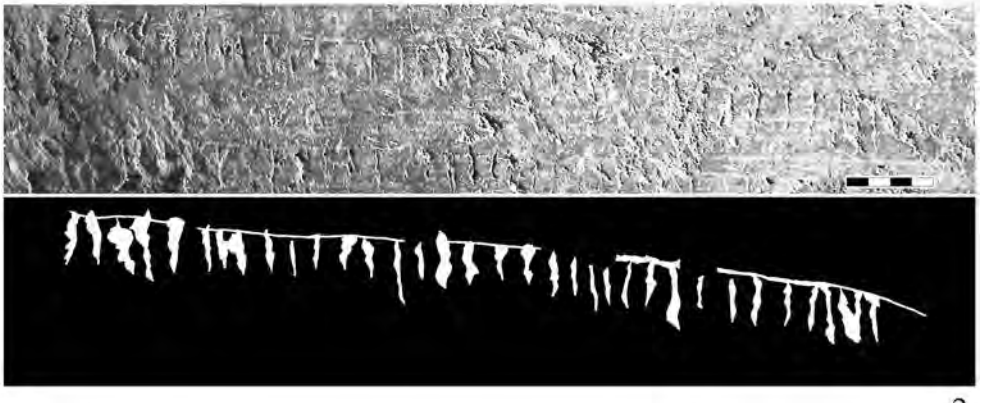

2

Таблиця CCXIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2649, **2** – № 2650.

1

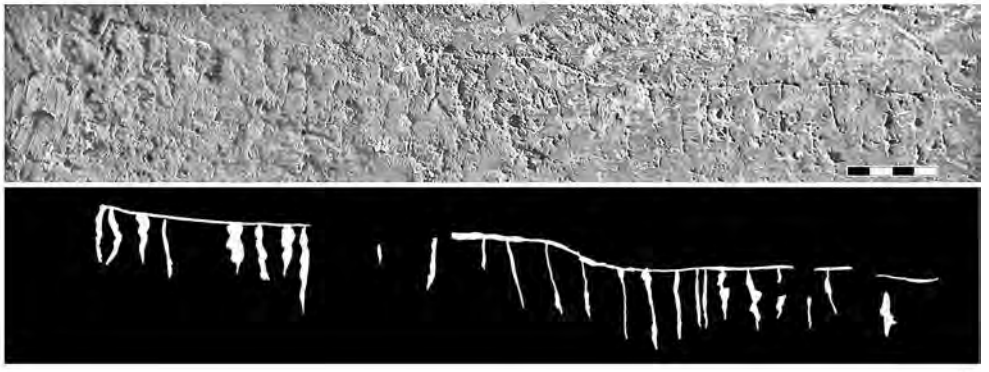
2

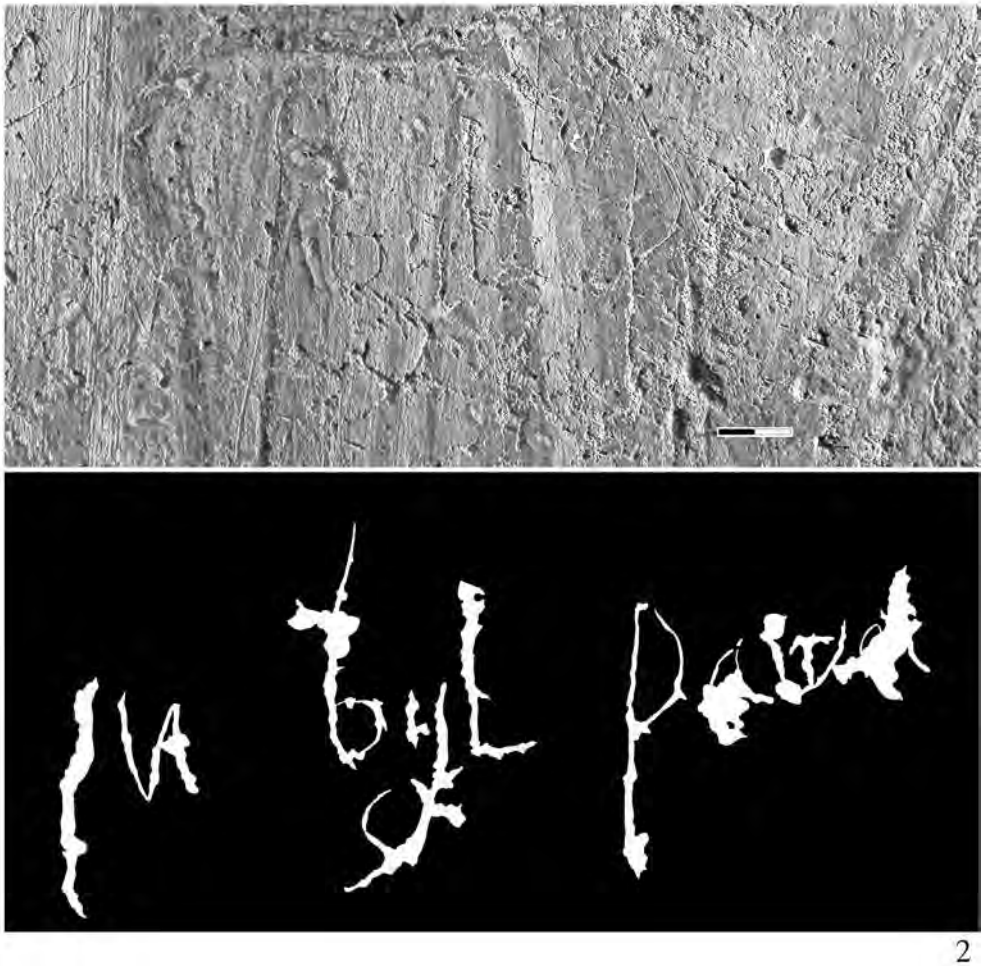
3

Таблиця CCXX

Фото та прорис графіті: **1** – № 2651, **2** – № 2652, **3** – № 2653.

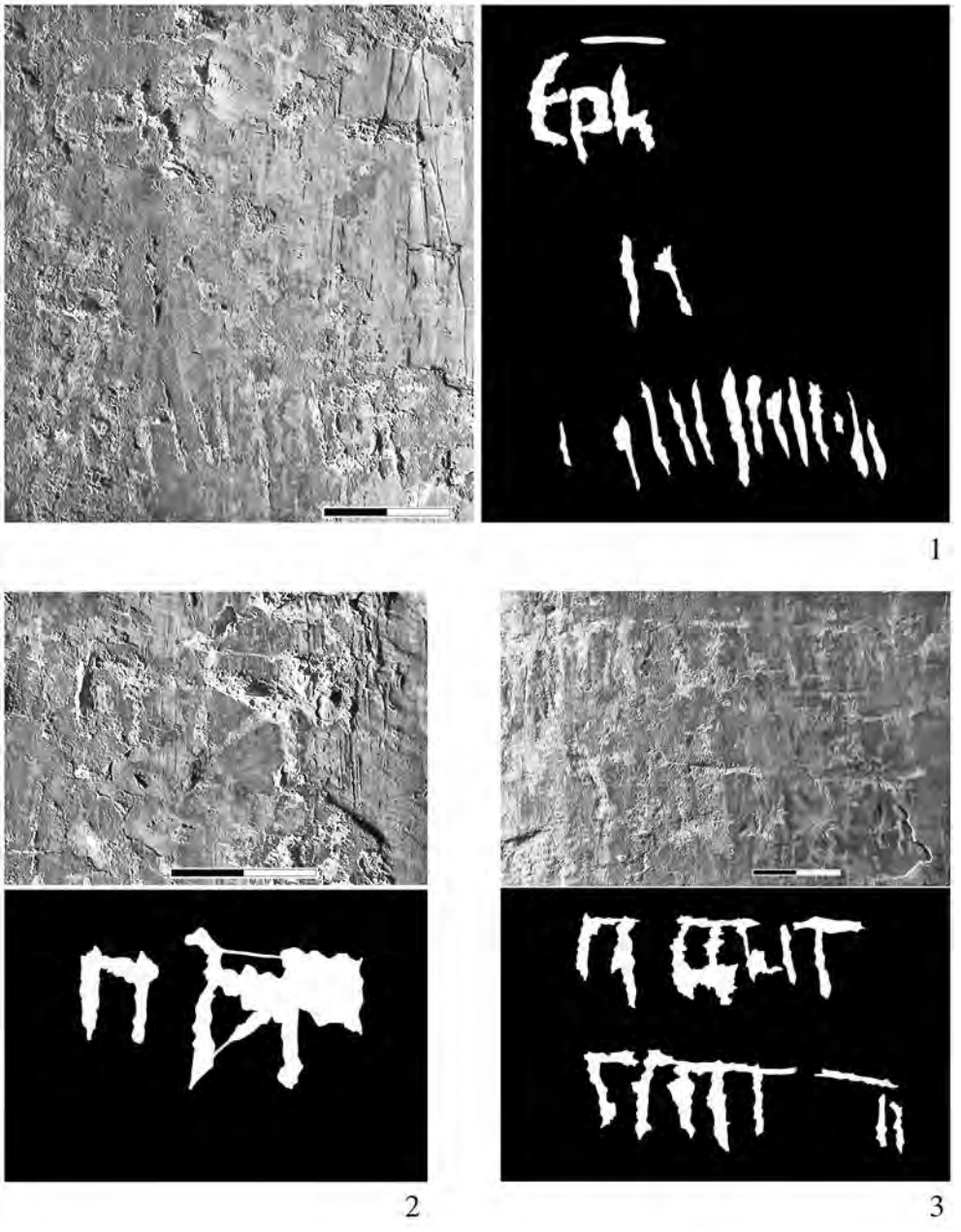

1

2

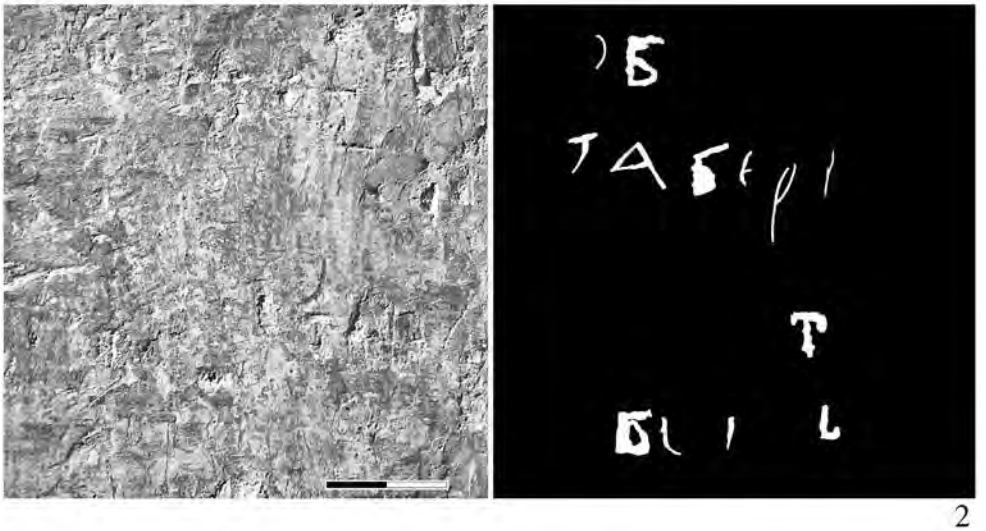
Таблиця CCXXI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2654, **2** – № 2655.

Таблиця CCXXII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2656, **2** – № 2657, **3** – № 2658.

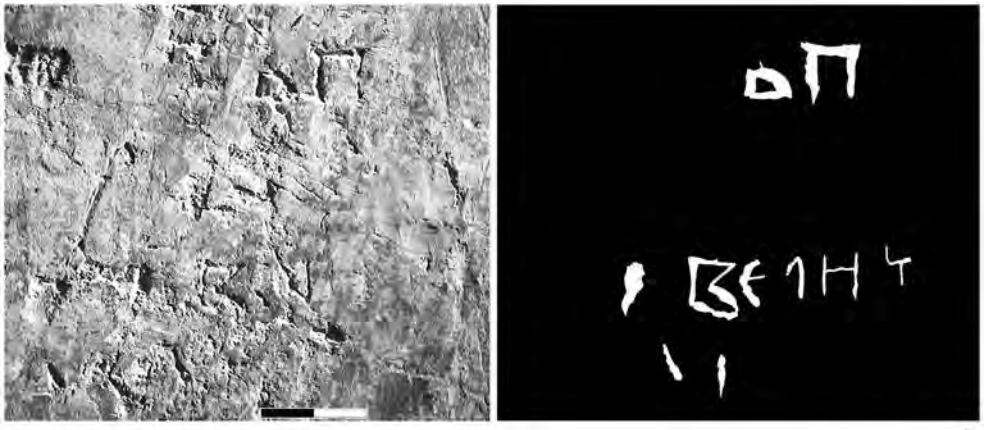

1

2

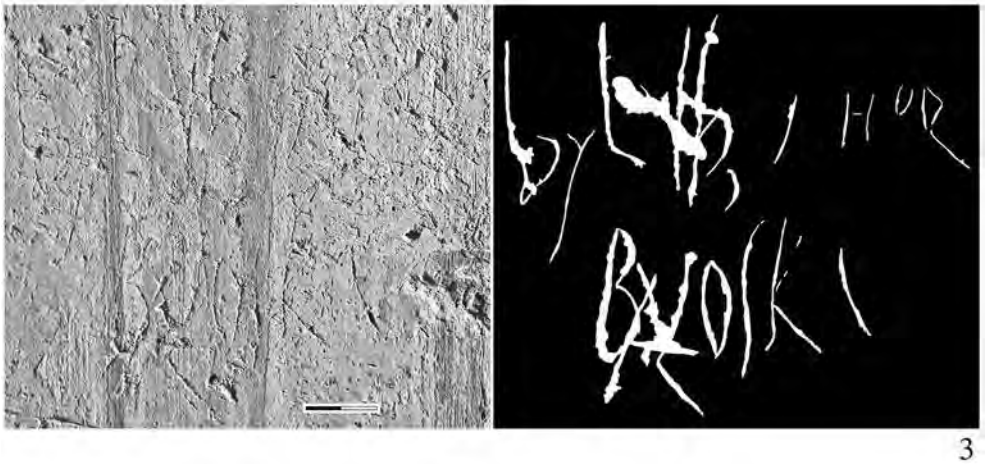
Таблиця CCXXIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2659, **2** – № 2660.

1

2

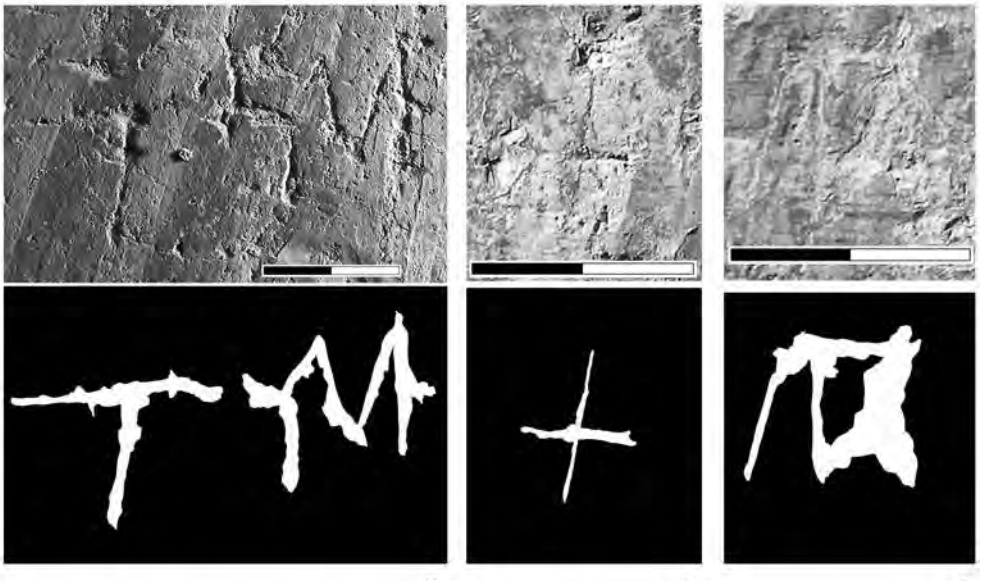
3

Таблиця CCXXIV

Фото та прорис графіті: **1** – № 2661, **2** – № 2662, **3** – № 2663.

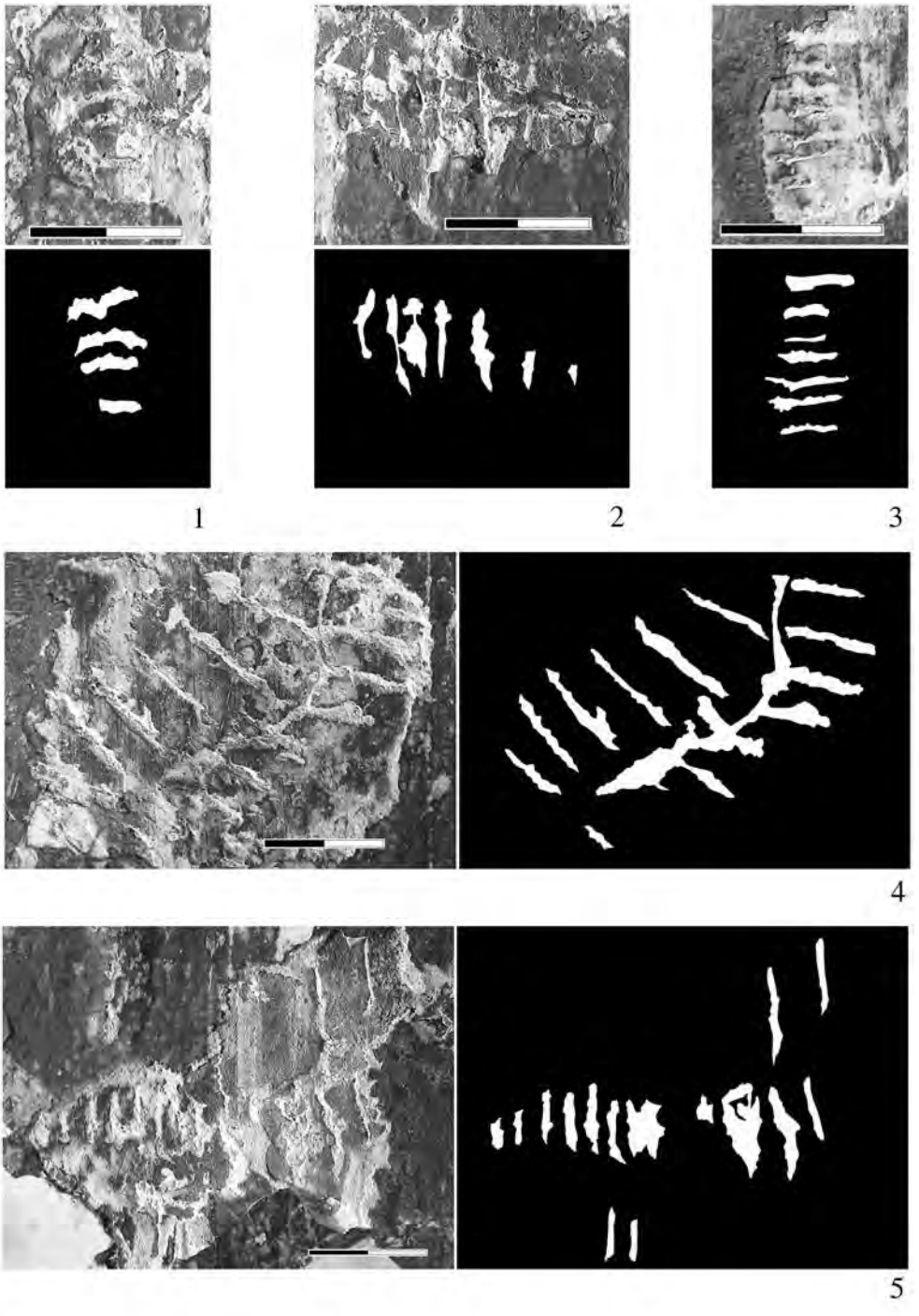
1

2 3 4

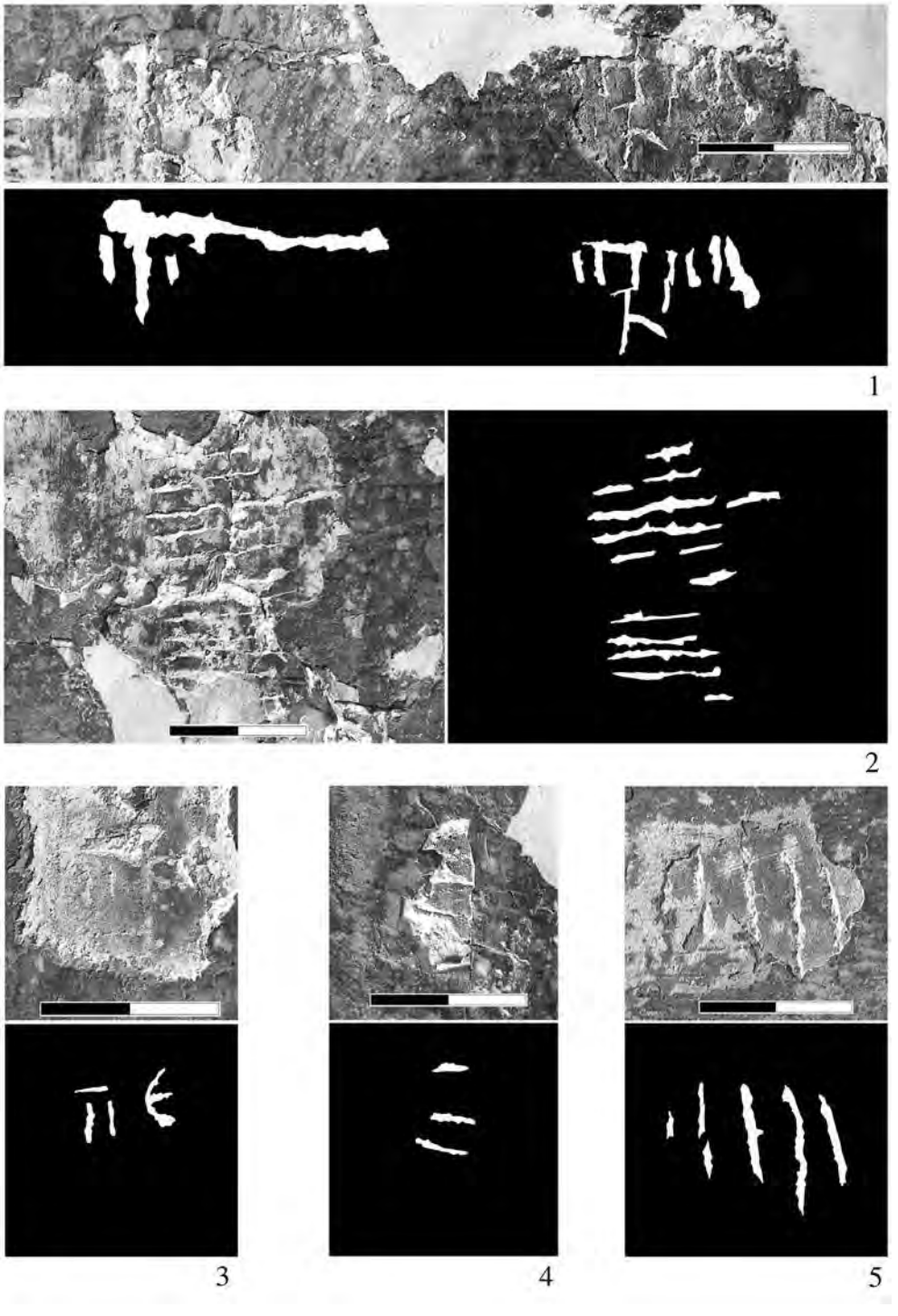
Таблиця CCXXV

Фото та прорис графіті: **1** – № 2664, **2** – № 2665, **3** – № 2666, **4** – № 2667.

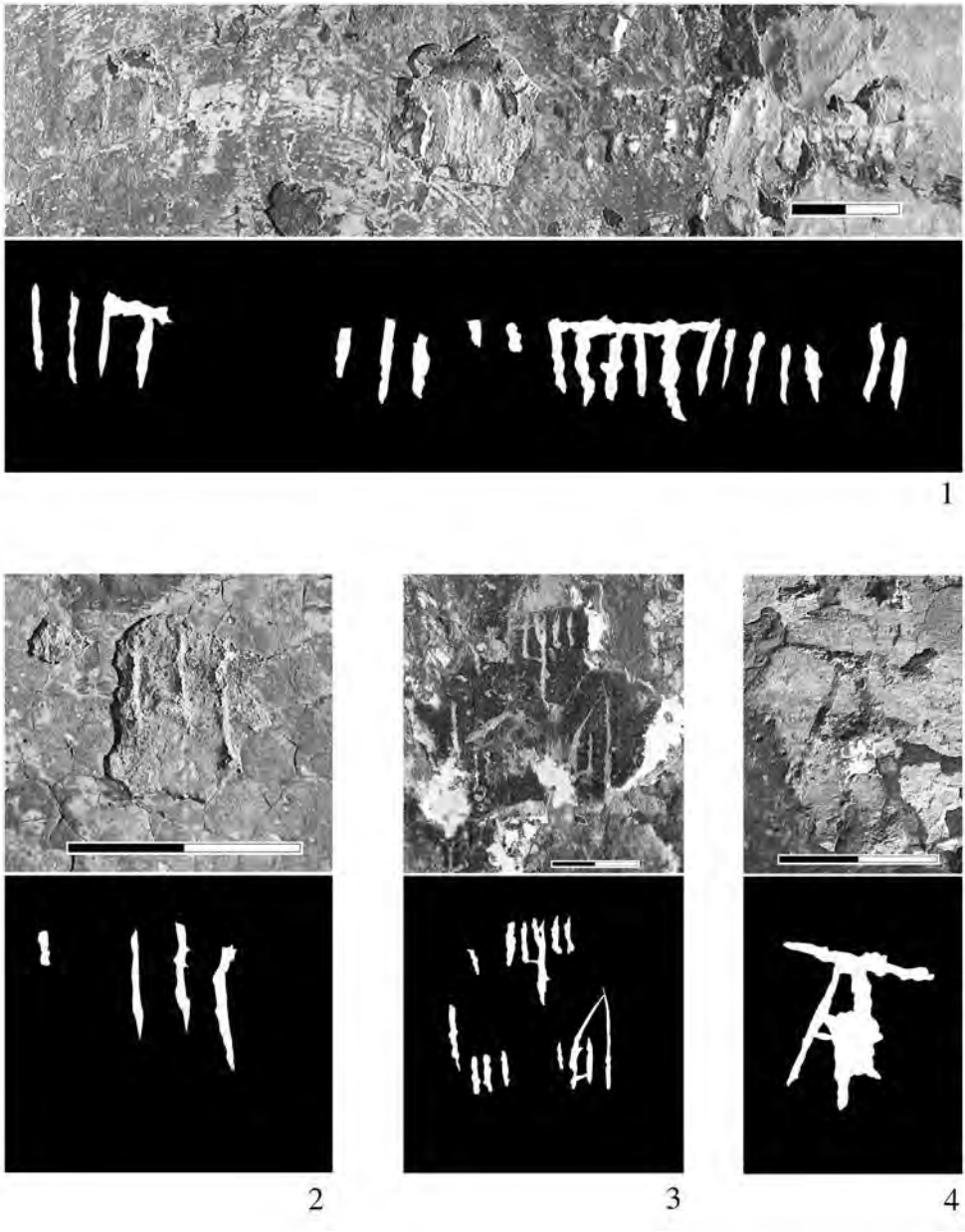
Таблиця CCXXVI

Фото та прорис графіті: **1** – № 2668, **2** – № 2669, **3** – № 2670, **4** – № 2671, **5** – № 2672.

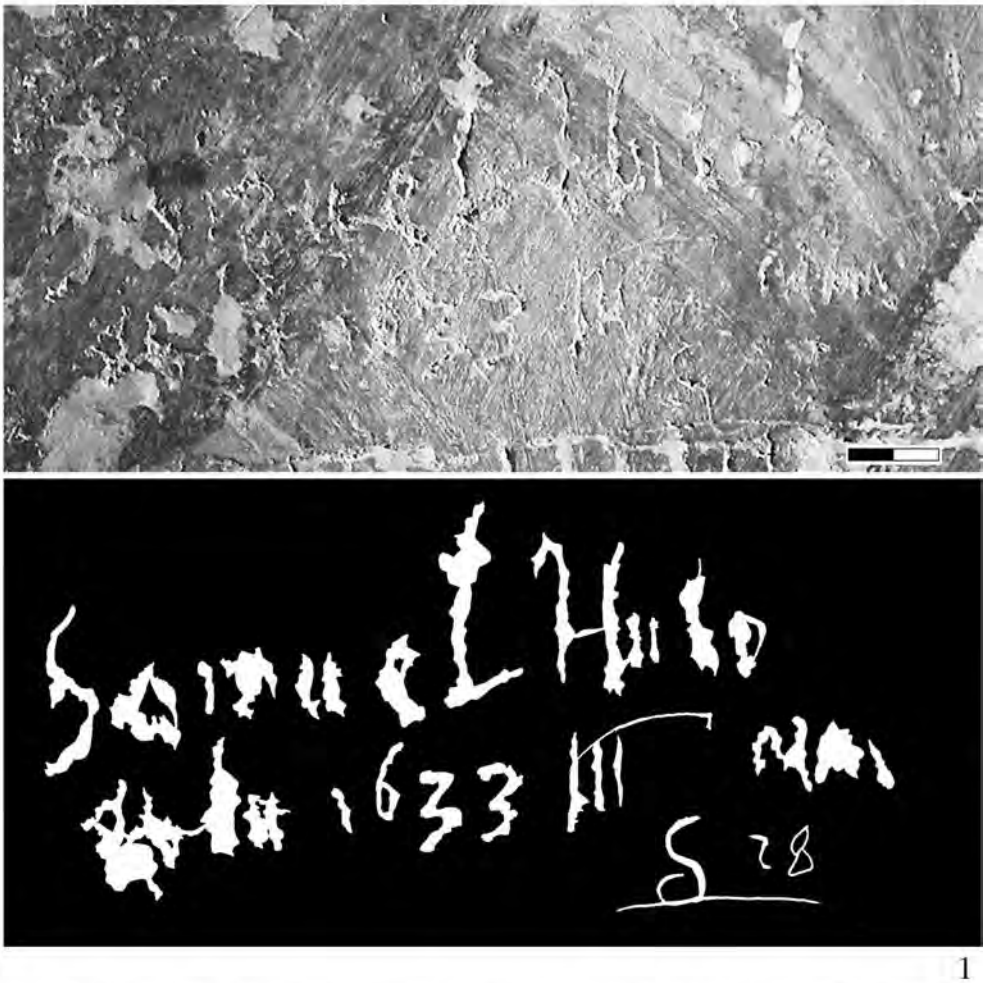

Таблиця CCXXVII

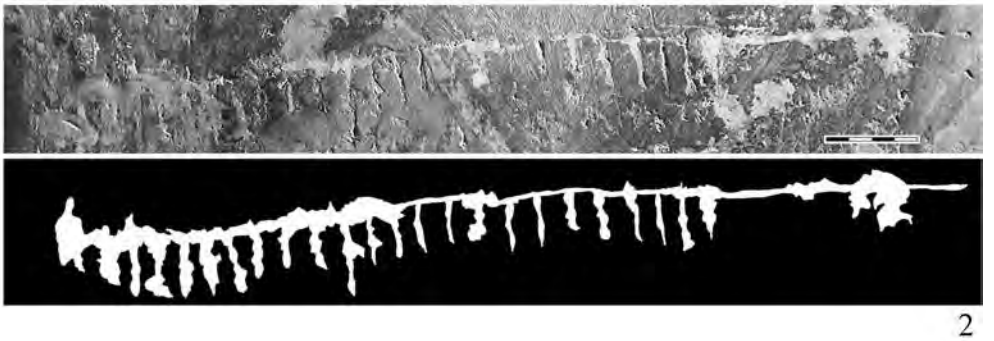
Фото та прорис графіті: **1** – № 2673, **2** – № 2674, **3** – № 2675, **4** – № 2676, **5** – № 2677.

Таблиця CCXXVIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2678, **2** – № 2679, **3** – № 2680, **4** – № 2681.

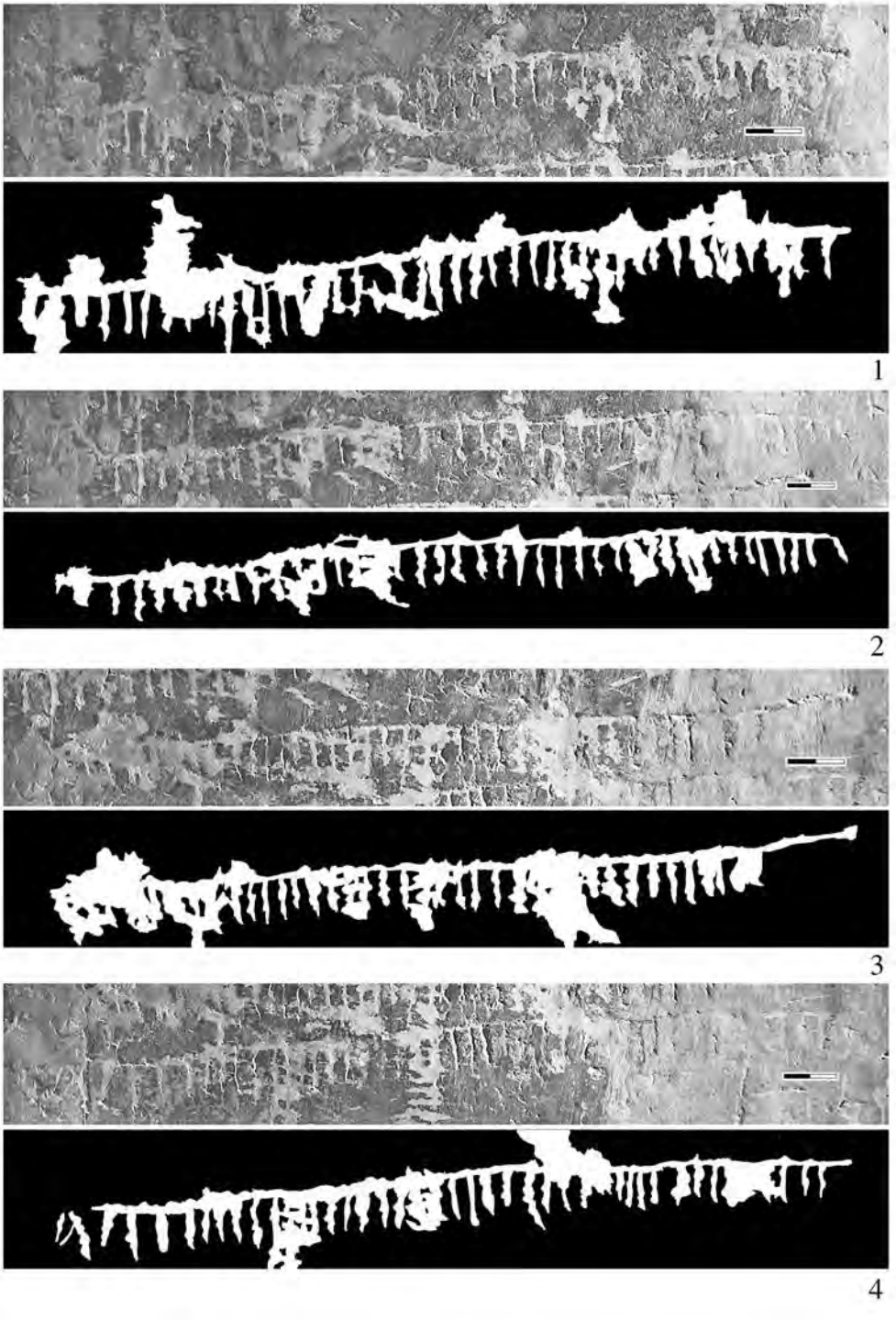

1

2

Таблиця CCXXIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2682, **2** – № 2683.

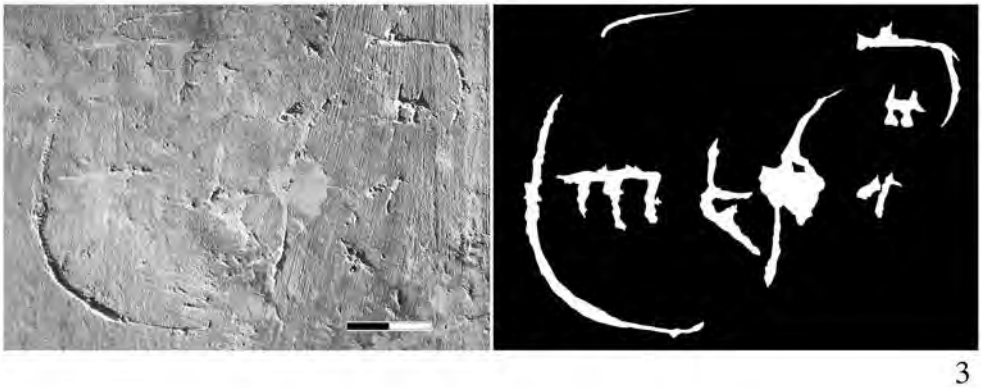
Таблиця CCXXX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2684, **2** – № 2685, **3** – № 2686, **4** – № 2687.

1

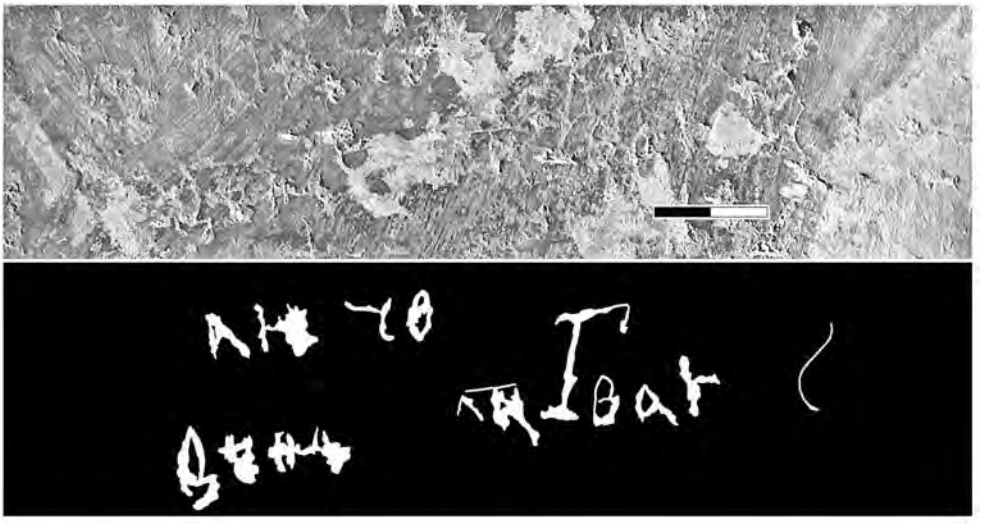
2

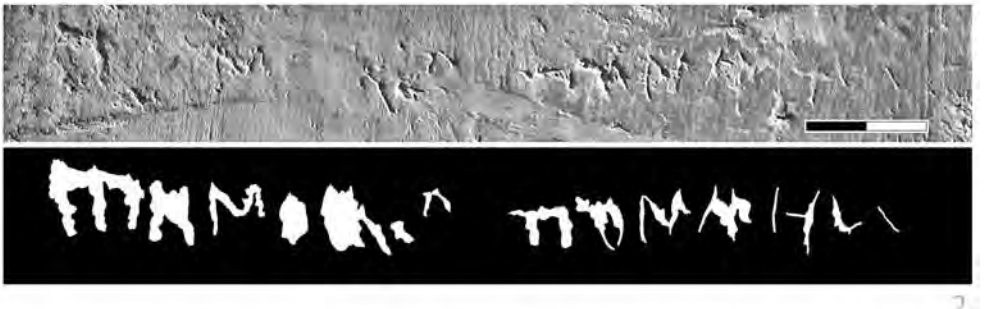
3

Таблиця CCXXXI

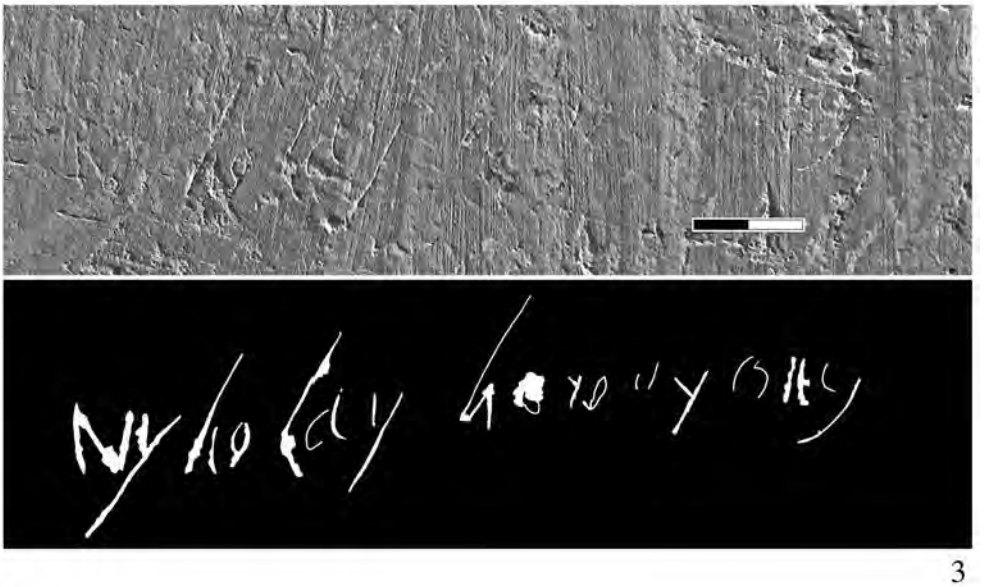
Фото та прорис графіті: **1** – № 2688, **2** – № 2689, **3** – № 2690.

1

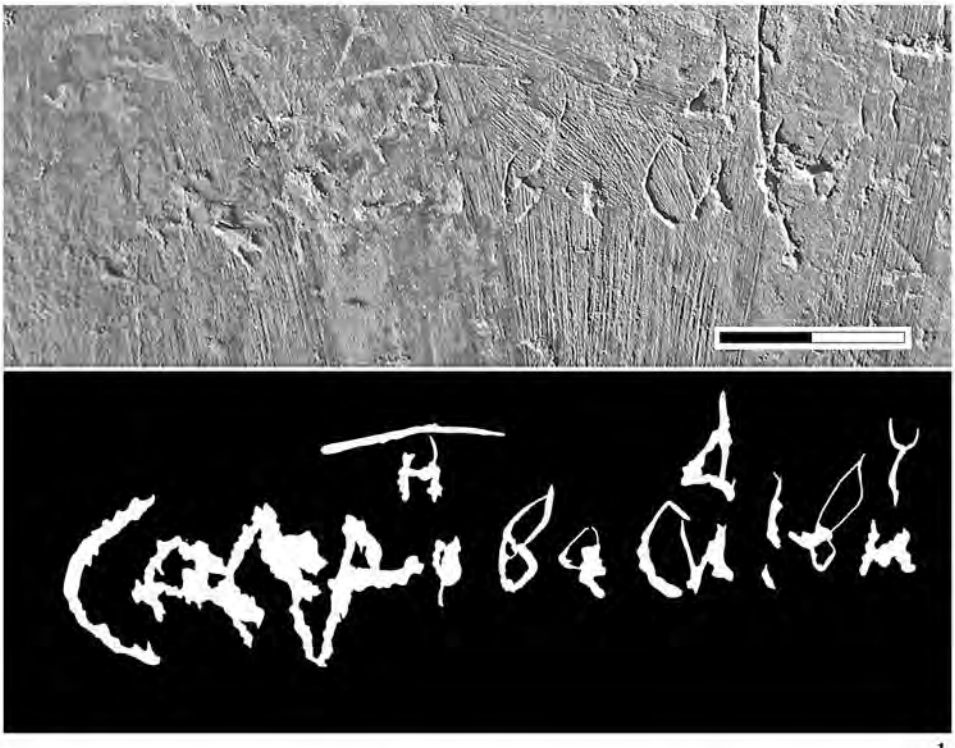

2

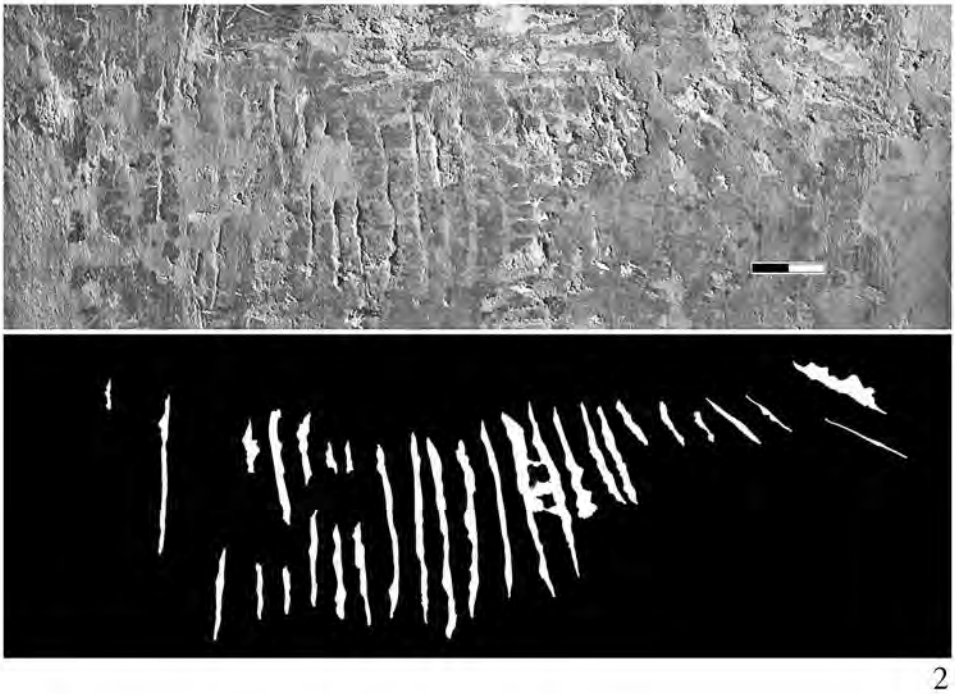

3

Таблиця CCXXXII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2691, **2** – № 2692, **3** – № 2693.

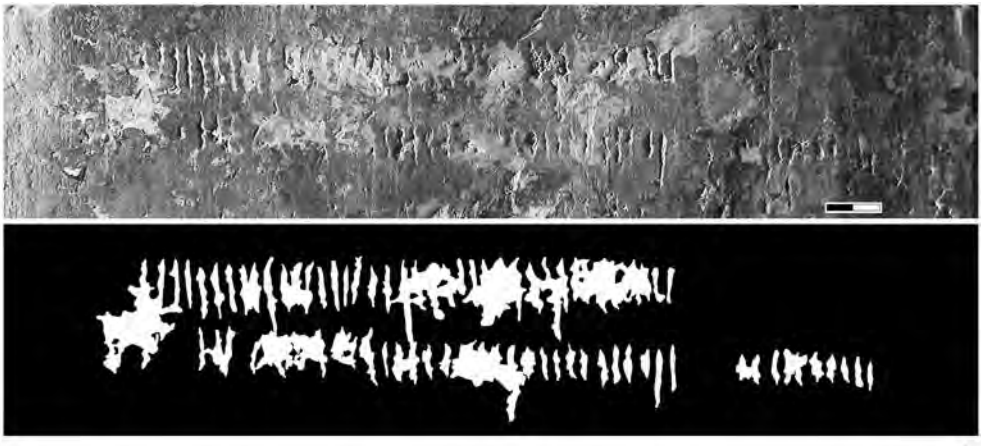

1

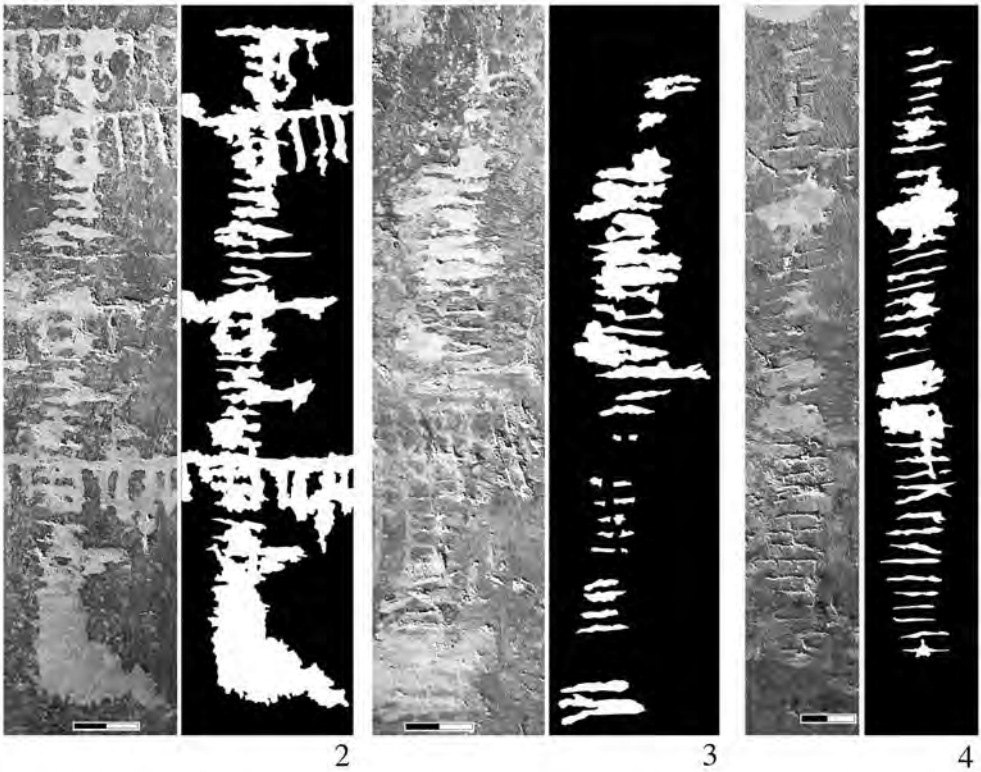

2

Таблиця CCXXXIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2694, **2** – № 2695.

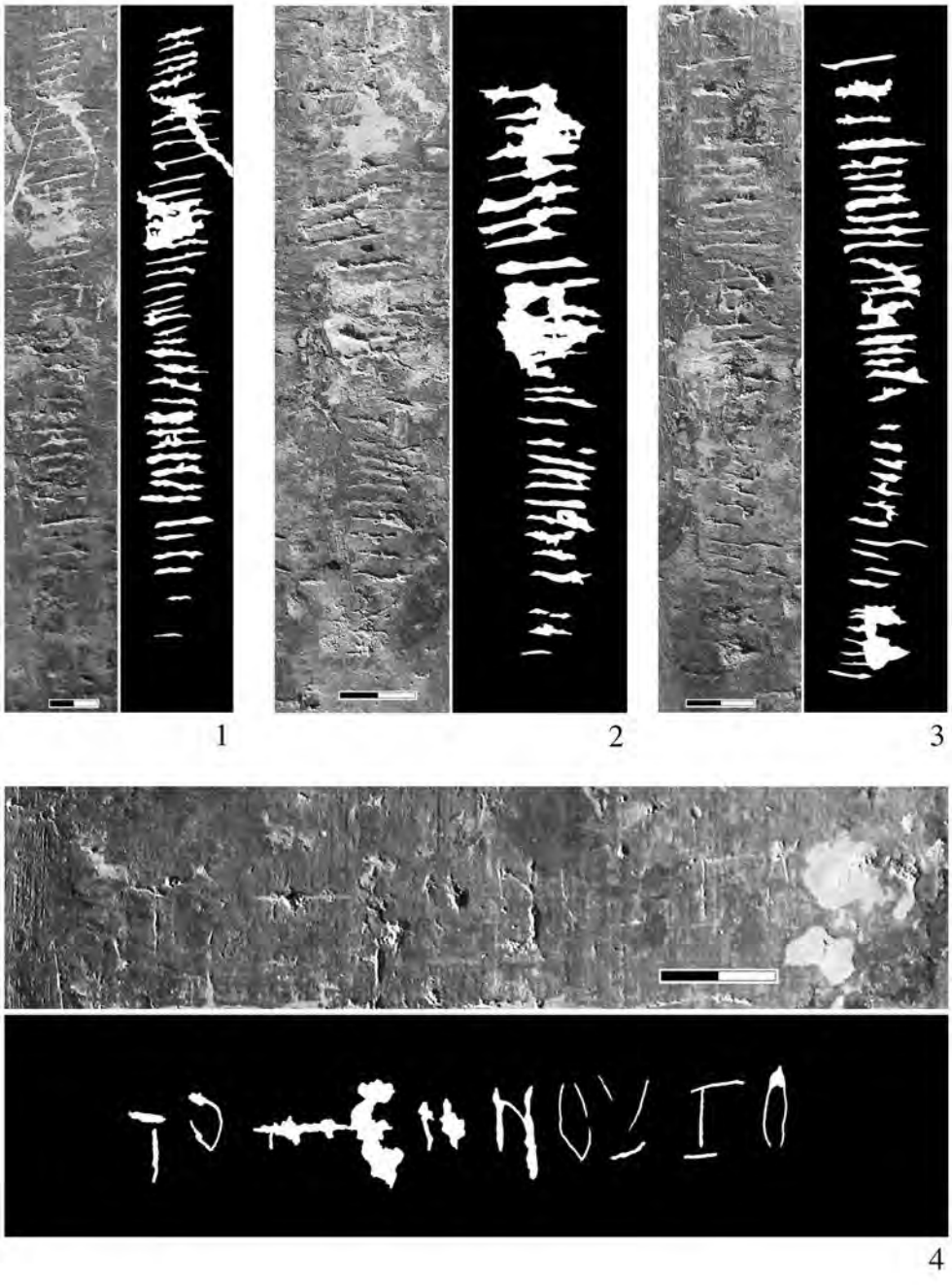
1

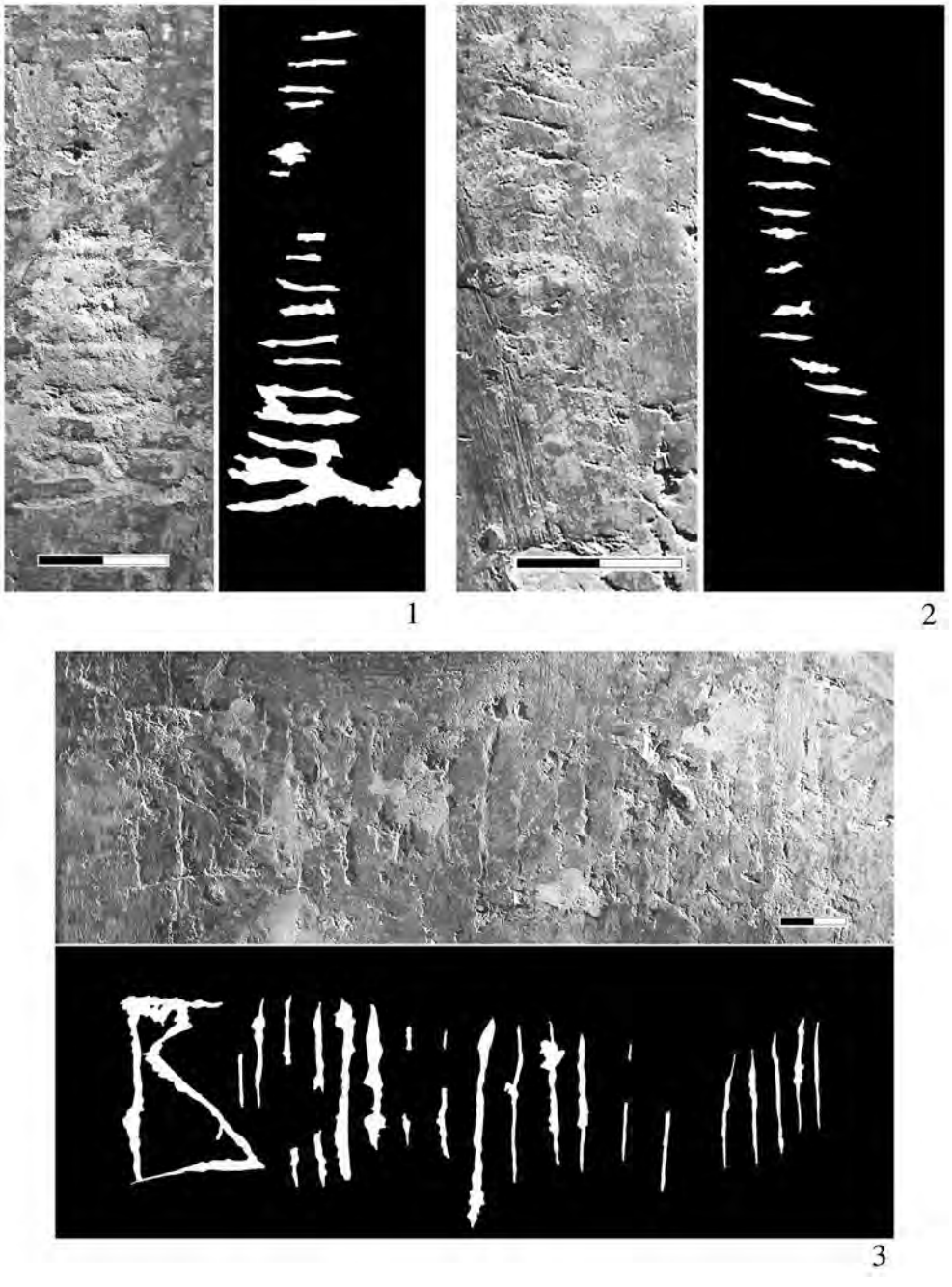
2 3 4

Таблиця CCXXXIV

Фото та прорис графіті: **1** – № 2696, **2** – № 2697, **3** – № 2698, **4** – № 2699.

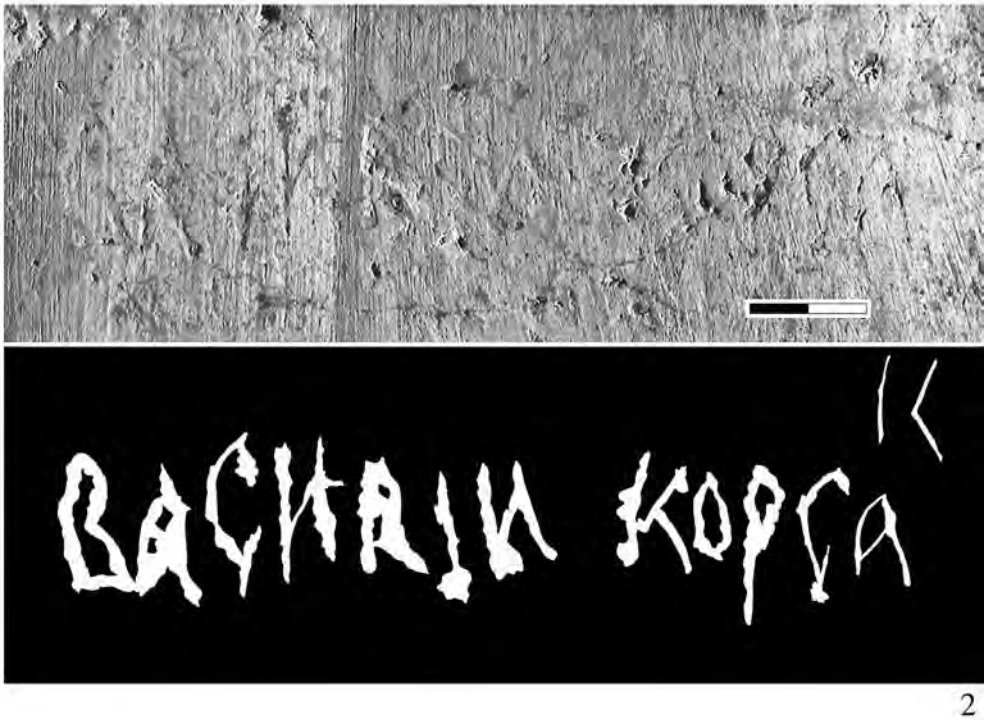
Таблиця CCXXXV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2700, **2** – № 2701, **3** – № 2702, **4** – № 2703.

Таблиця CCXXXVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2704, **2** – № 2705, **3** – № 2706.

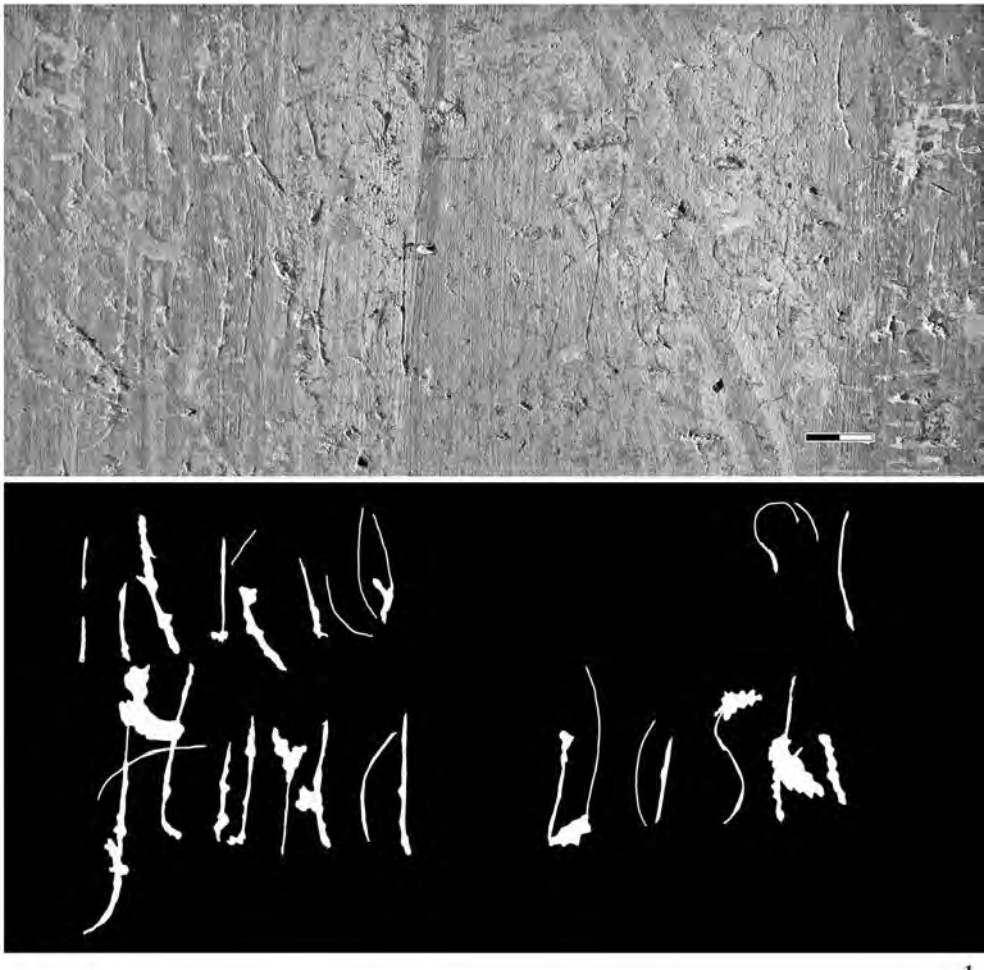

1

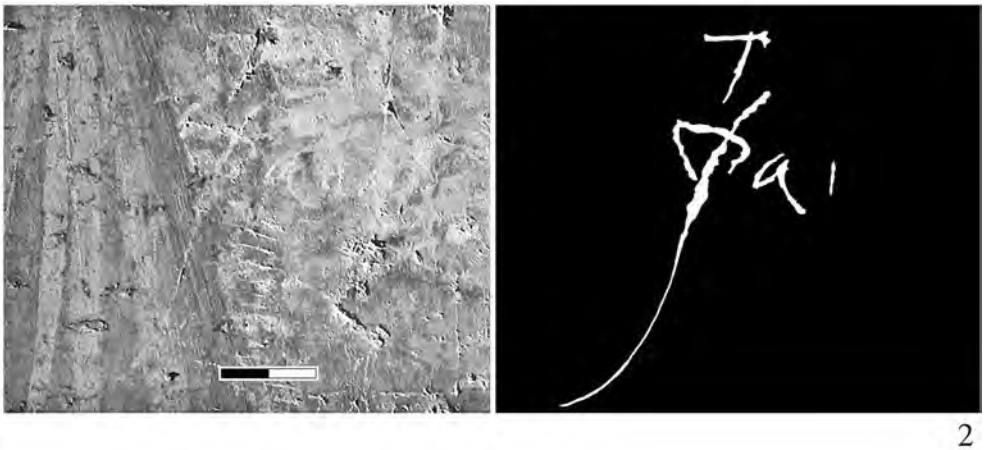

2

Таблиця CCXXXVII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2707, **2** – № 2708.

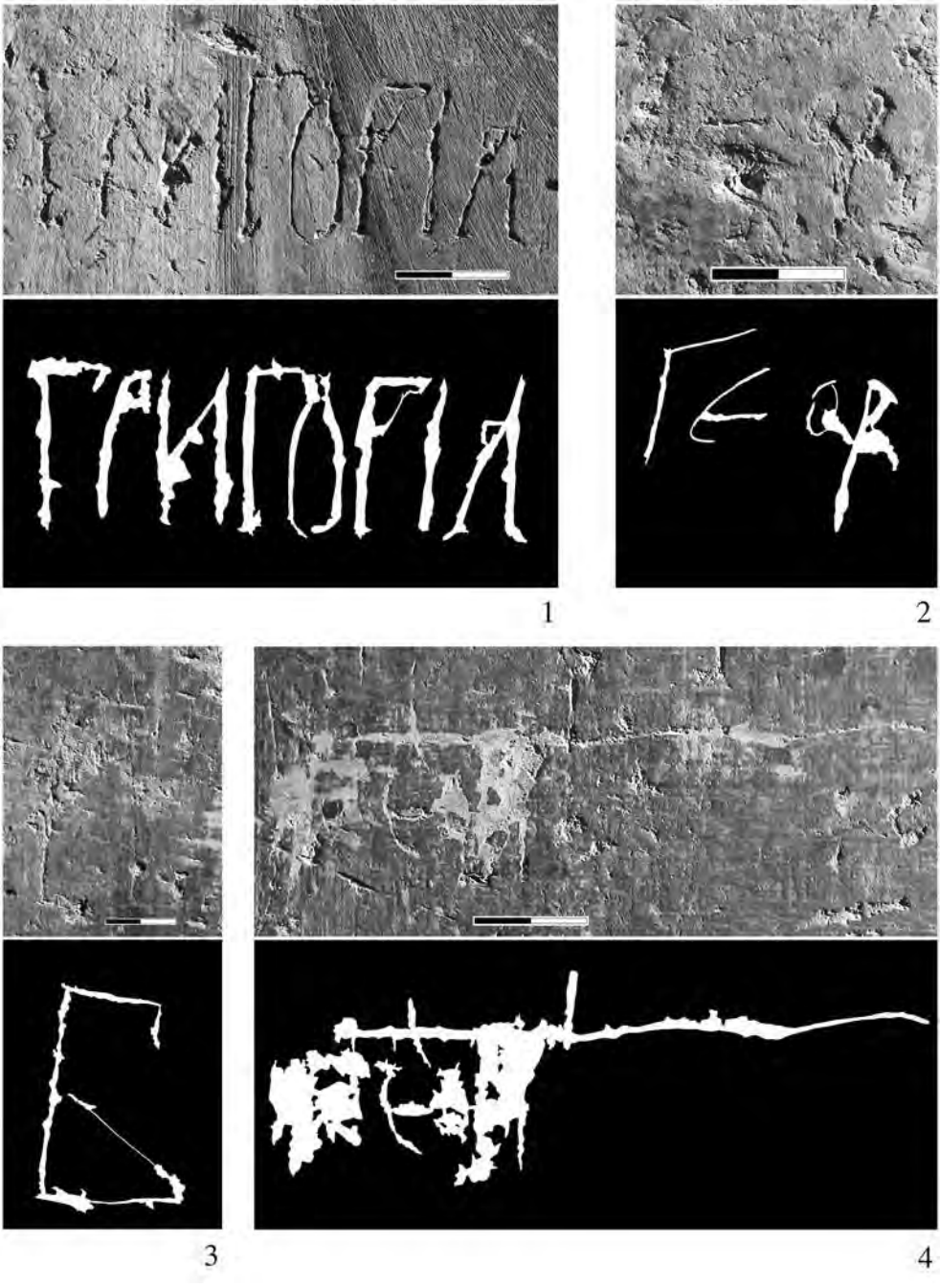

1

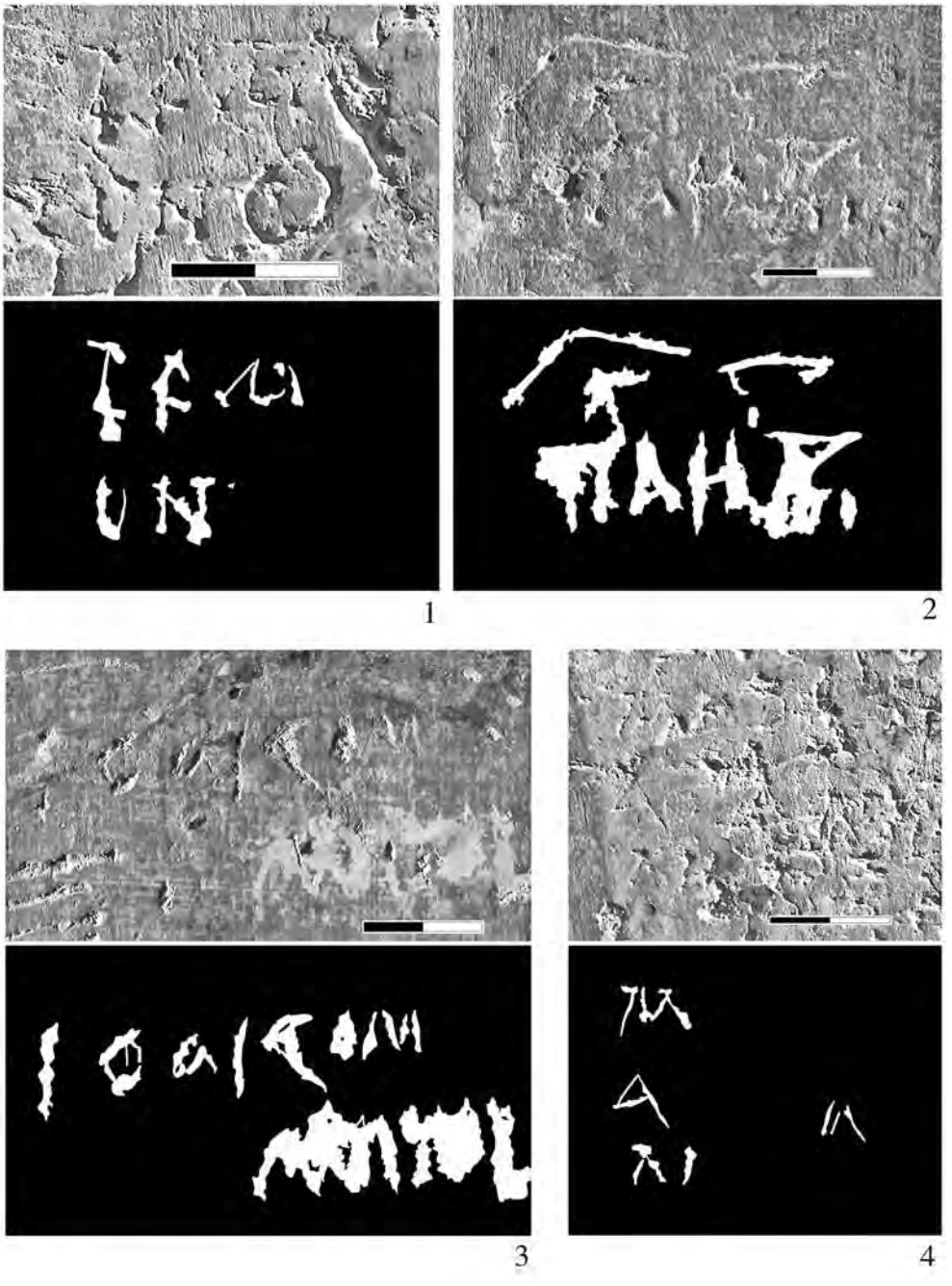

2

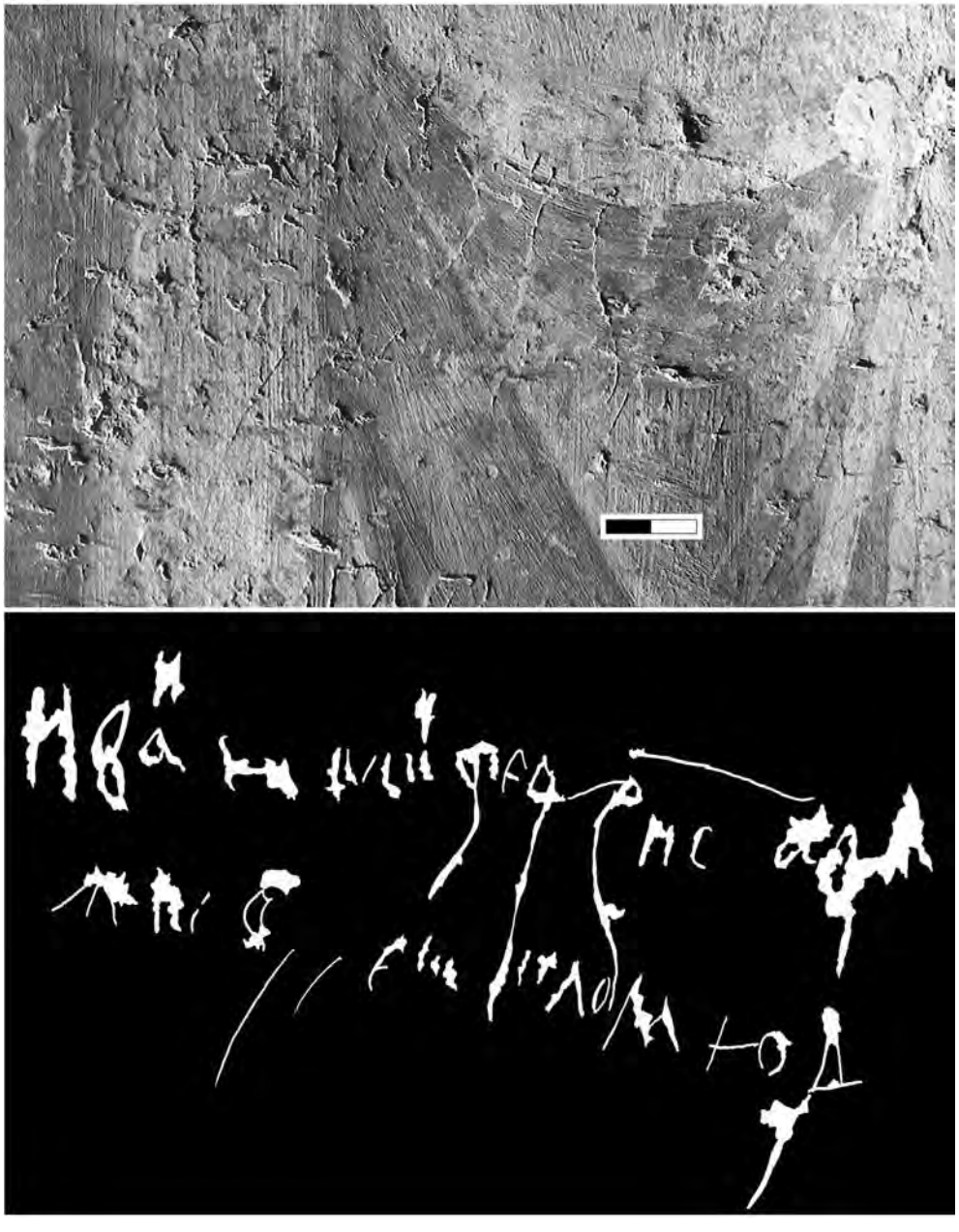
Таблиця CCXXXVIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2709, **2** – № 2710.

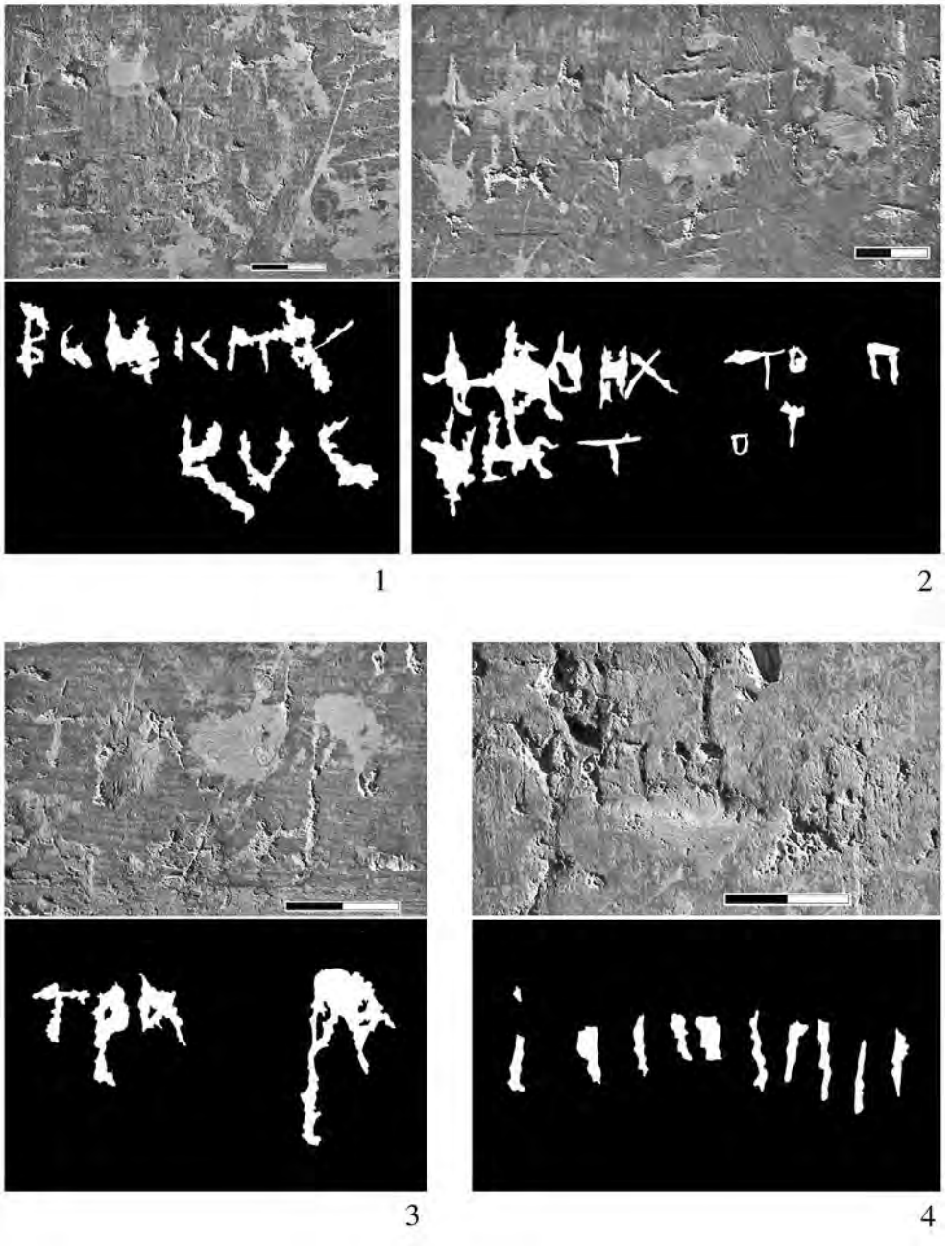
Таблиця CCXXXIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2711, **2** – № 2712, **3** – № 2713, **4** – № 2714.

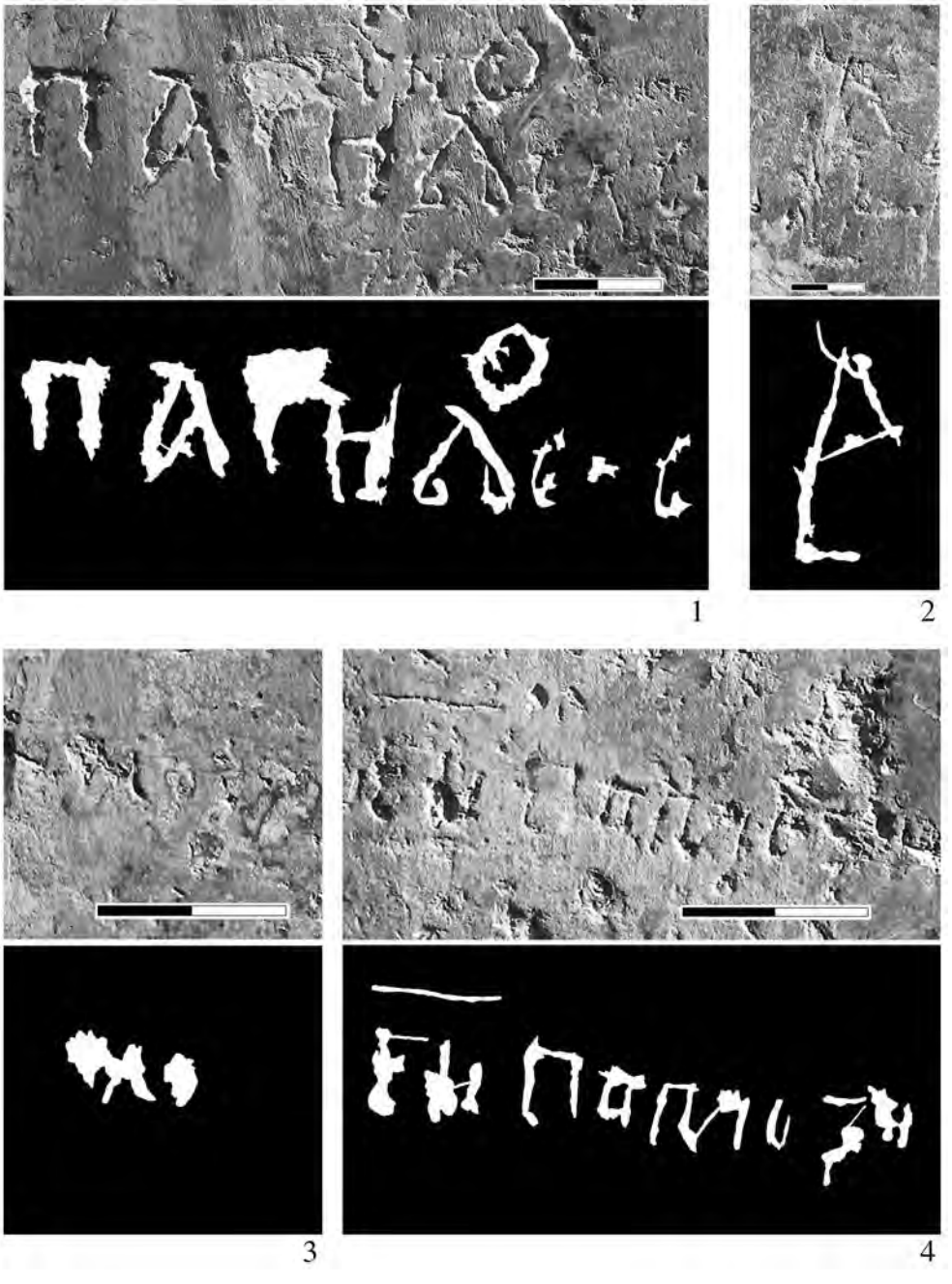
Таблиця CCXL
Фото та прорис графіті: **1** – № 2715, **2** – № 2716, **3** – № 2717, **4** – № 2718.

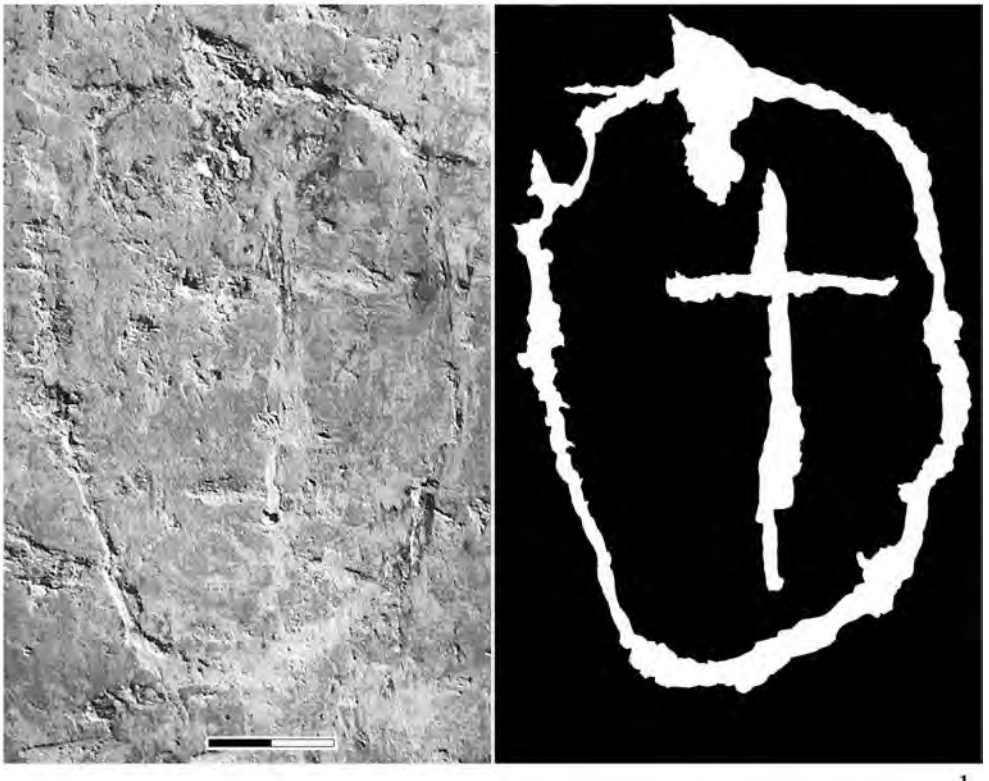
Таблиця CCXLI
Фото та прорис графіті № 2719.

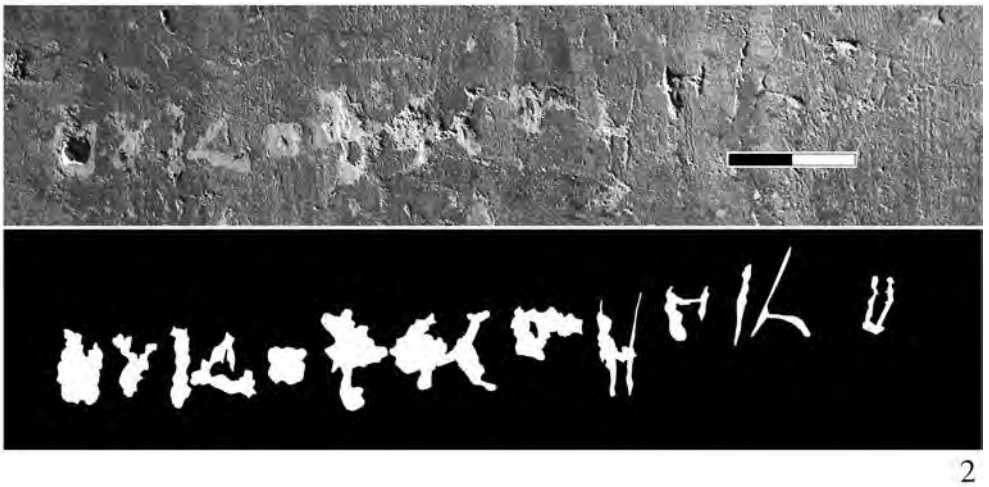
Таблиця CCXLII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2720, **2** – № 2721, **3** – № 2722, **4** – № 2723.

Таблиця CCXLIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2724, **2** – № 2725, **3** – № 2726, **4** – № 2727.

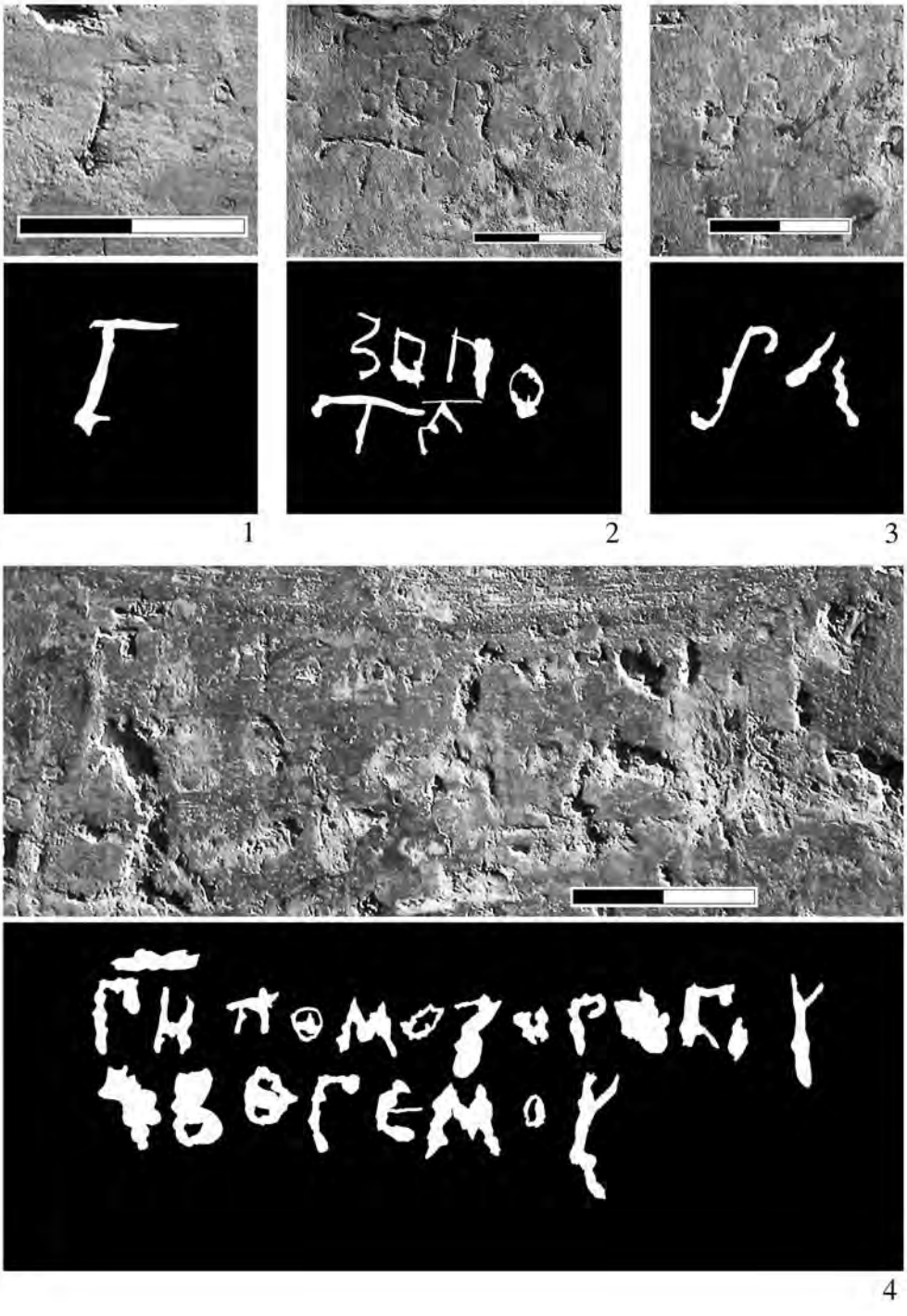

1

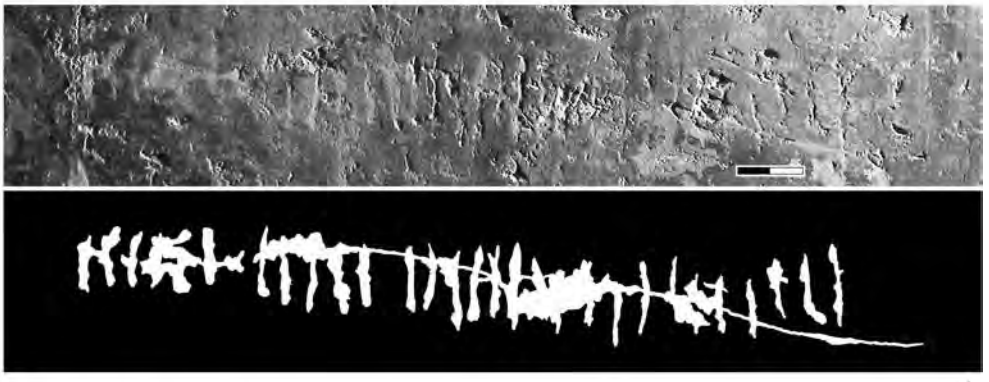

2

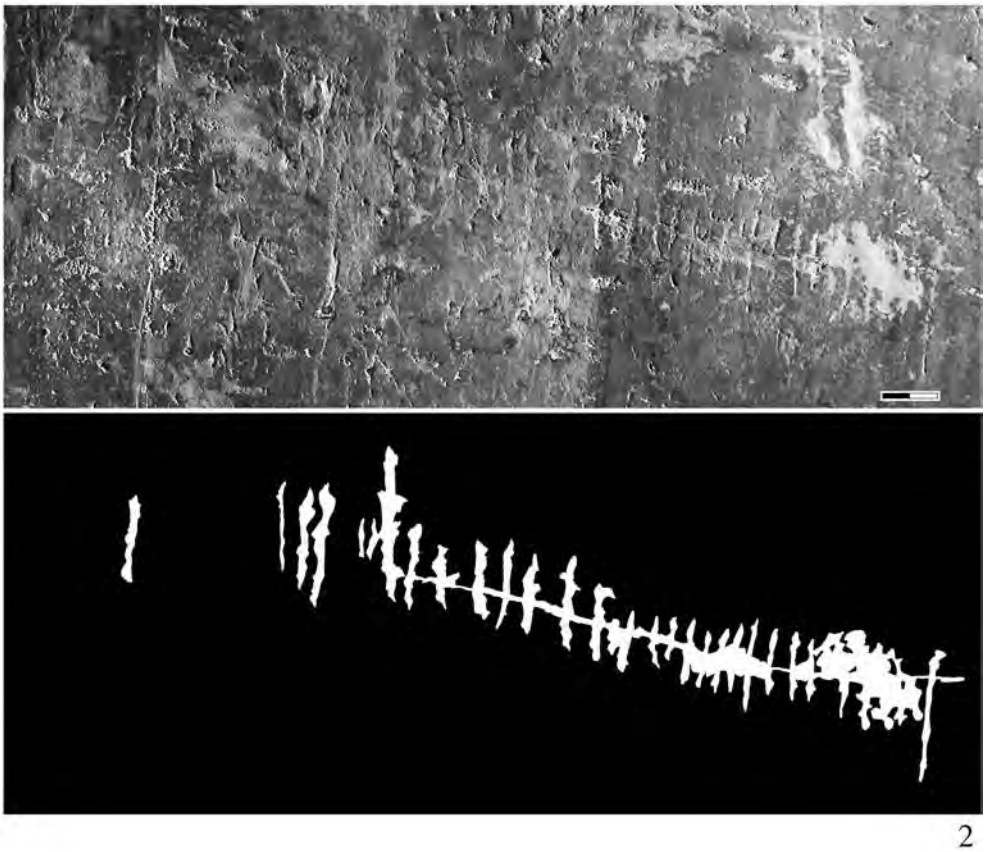
Таблиця CCXLIV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2728, **2** – № 2729.

Таблиця CCXLV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2730, **2** – № 2731, **3** – № 2732, **4** – № 2733.

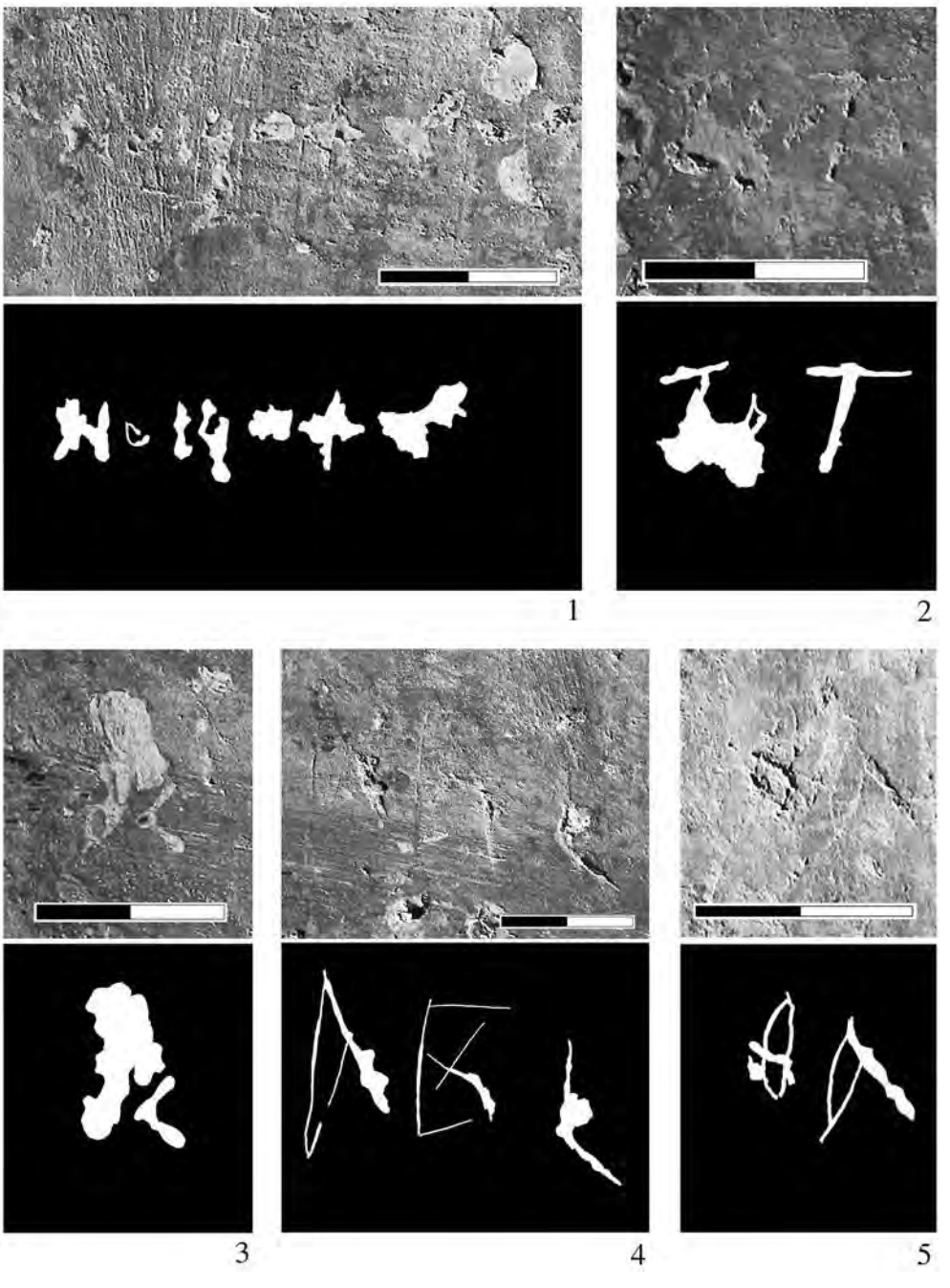

1

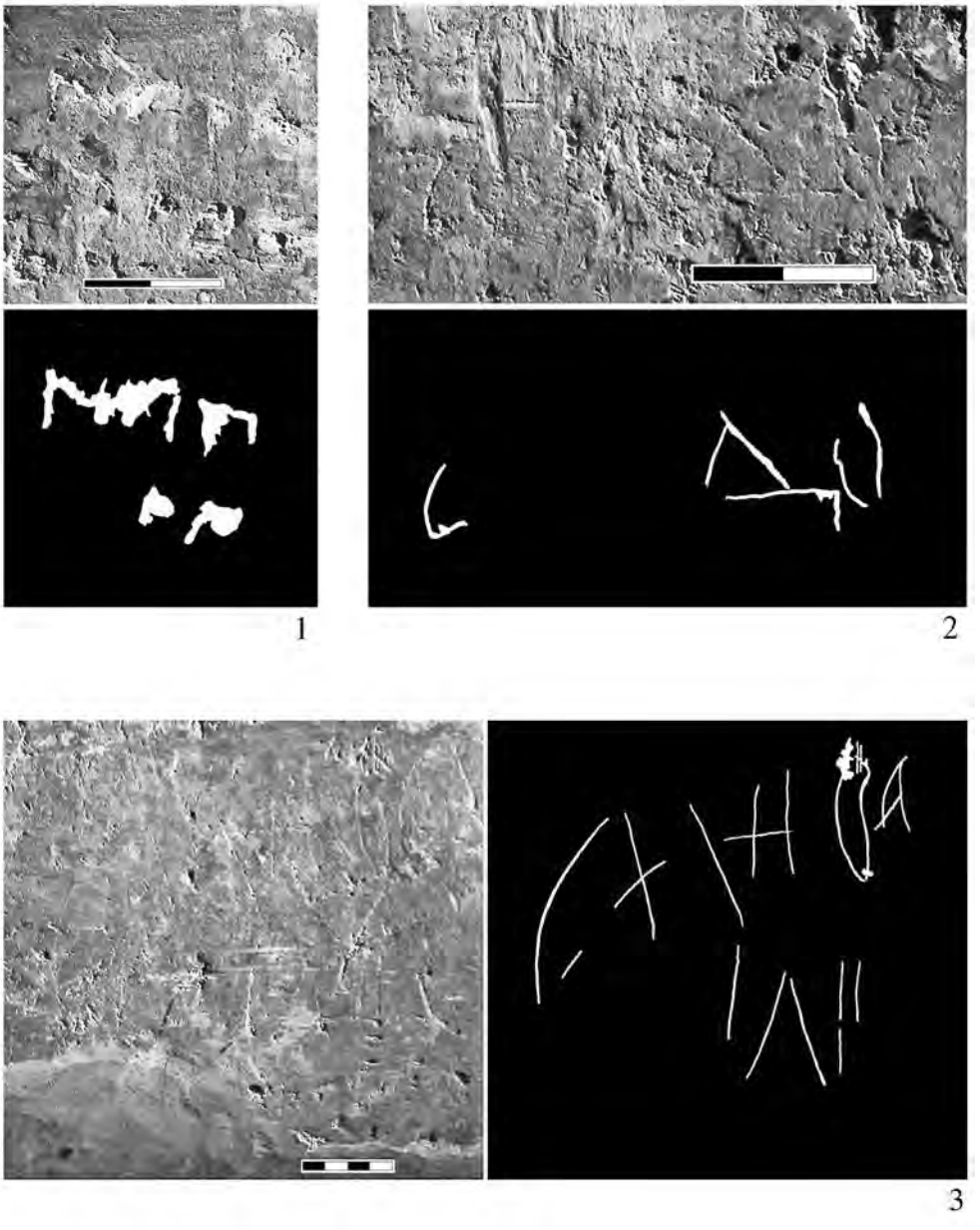
2

Таблиця CCXLVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2734, **2** – № 2735.

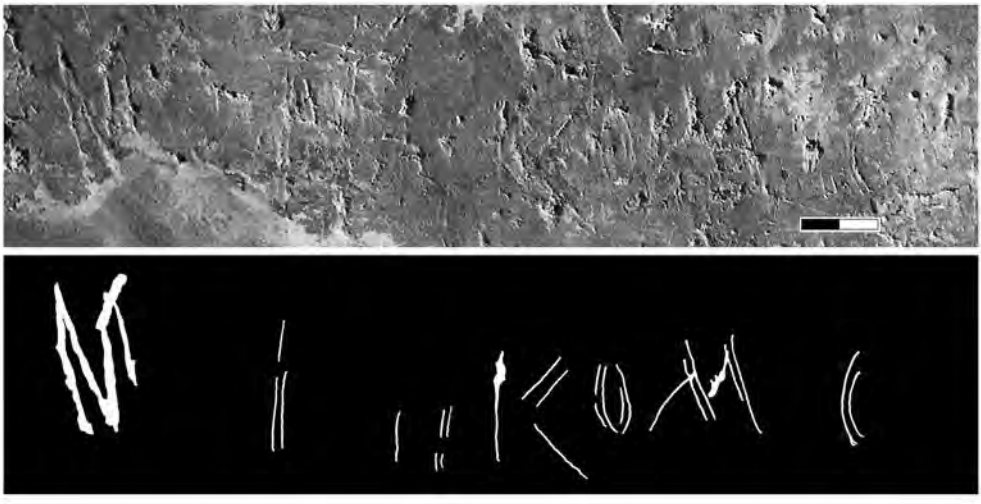

Таблиця CCXLVII

Фото та прорис графіті: **1** – № 2736, **2** – № 2737, **3** – № 2738, **4** – № 2739, **5** – № 2740.

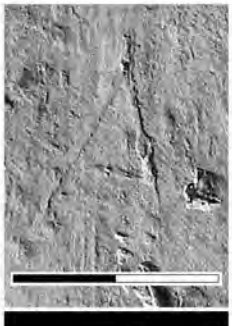
Таблиця CCXLVIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2741, **2** – № 2742, **3** – № 2743.

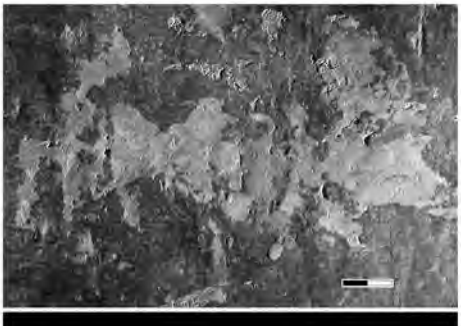
1

2

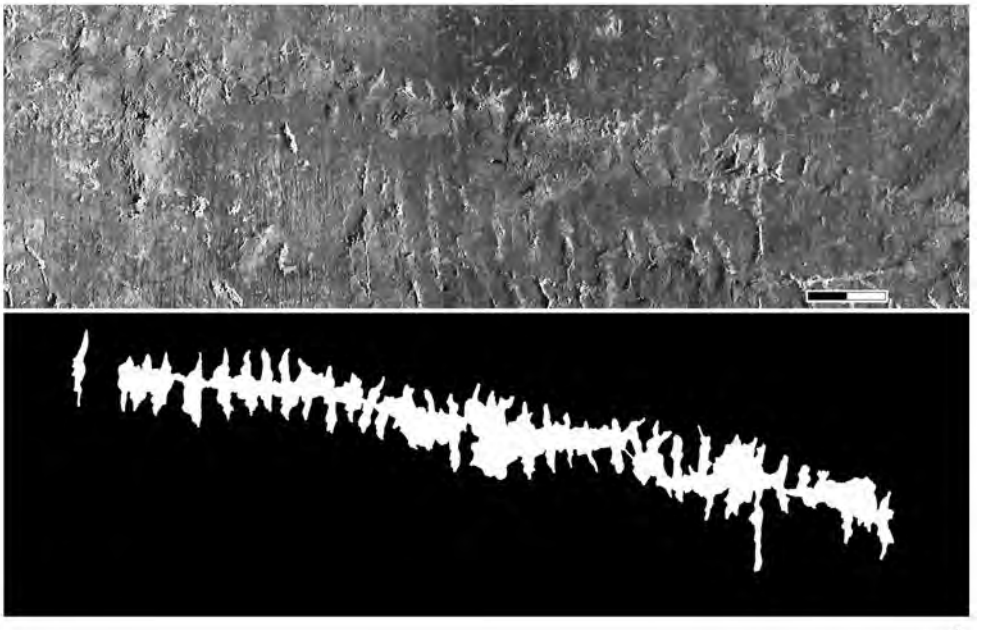
3

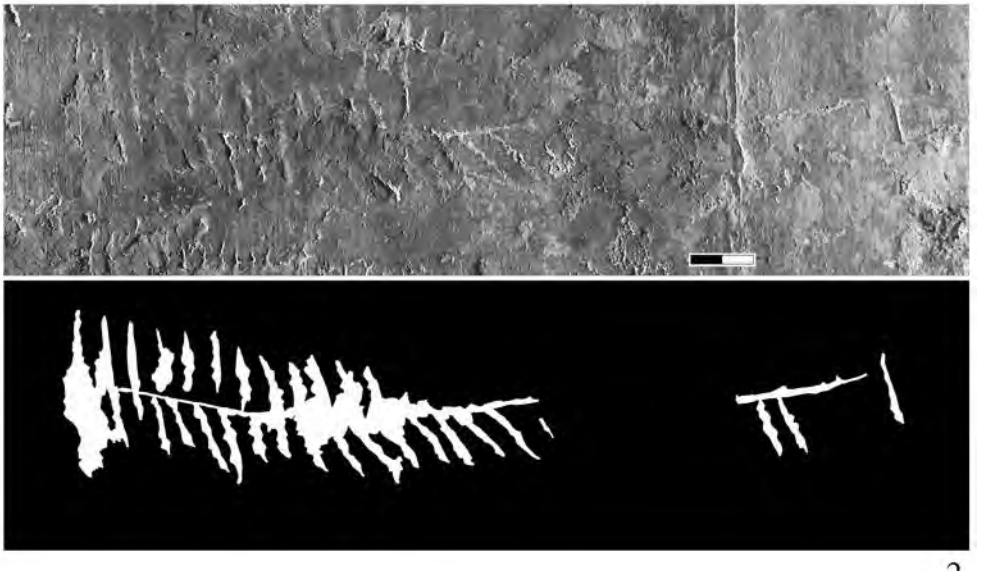
4

Таблиця CCXLIX

Фото та прорис графіті: **1** – № 2744 та 2744а (ліворуч), **2** – № 2745, **3** – № 2746, **4** – № 2747.

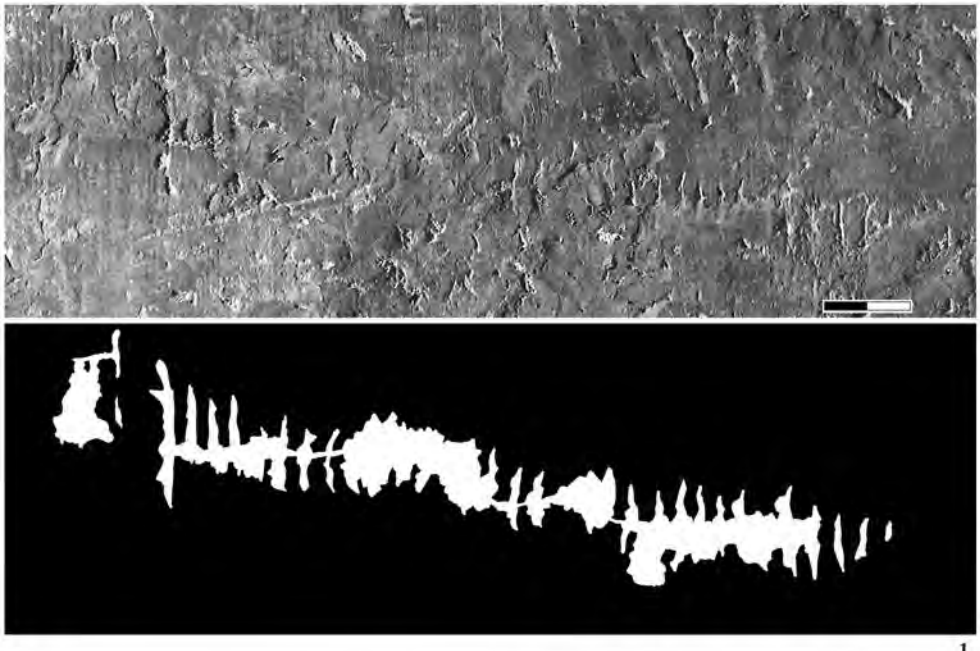

1

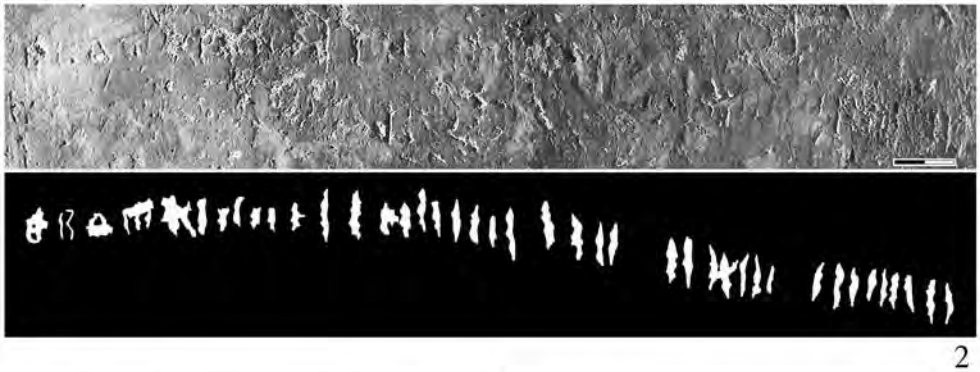

2

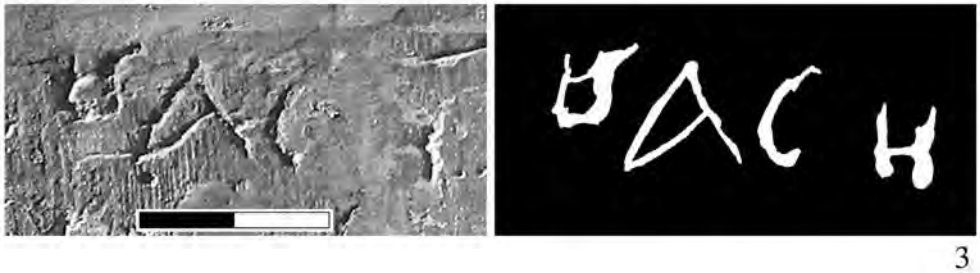
Таблиця CCL
Фото та прорис графіті: **1** – № 2748, **2** – № 2749.

1

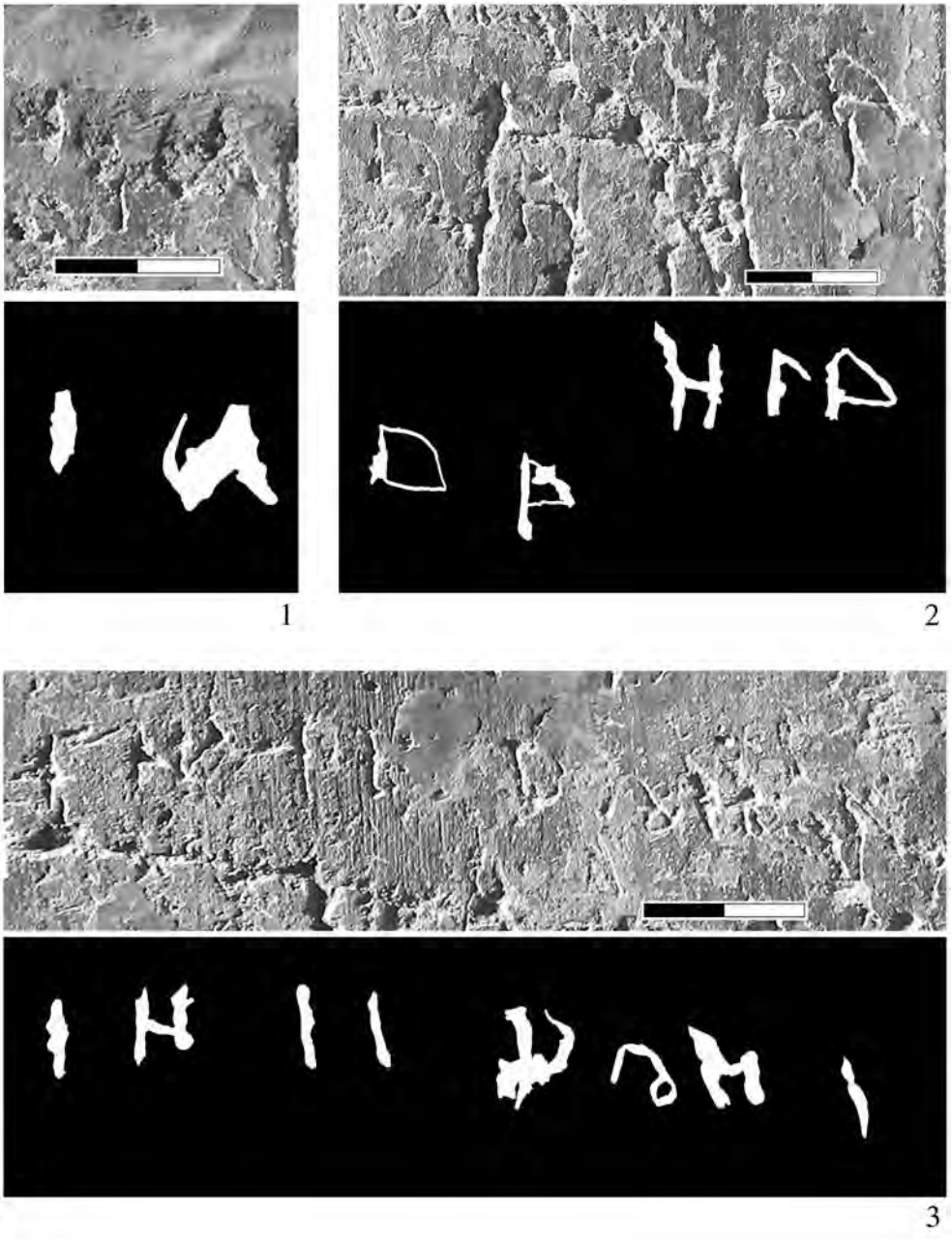

2

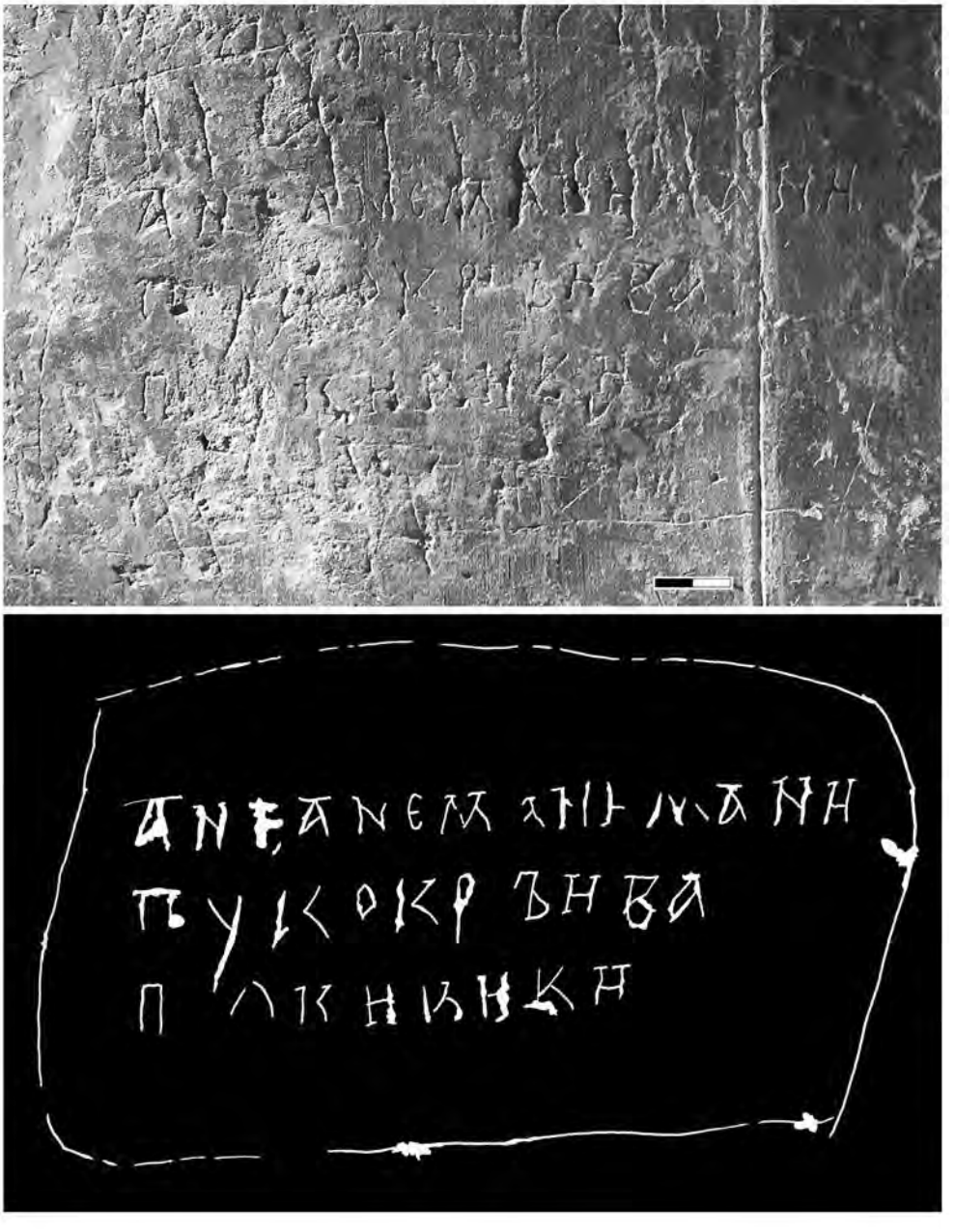
3

Таблиця CCLI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2750, **2** – № 2751, **3** – № 2752.

Таблиця CCLII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2753, **2** – № 2754, **3** – № 2755.

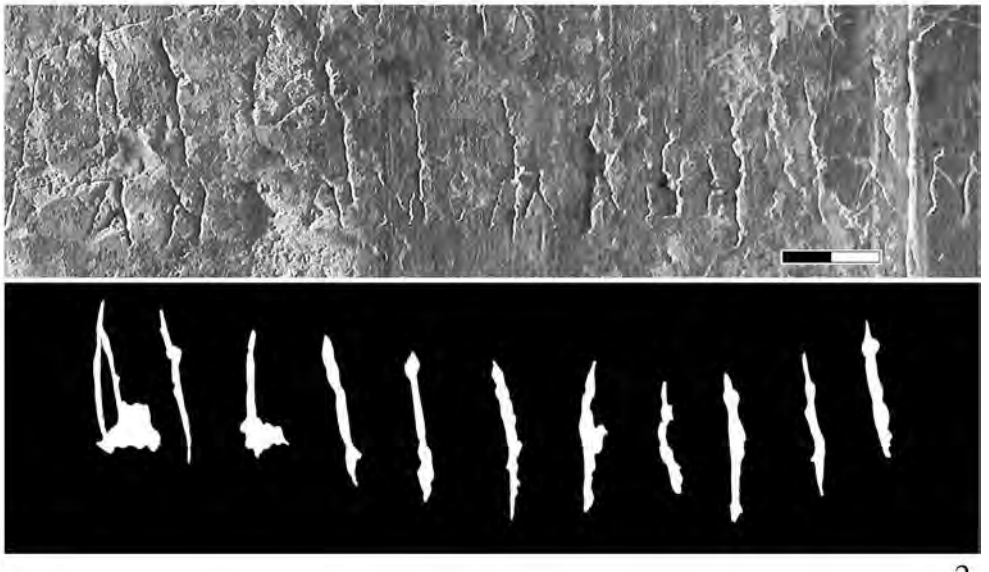
Таблиця CCLIII
Фото та прорис графіті № 2756.

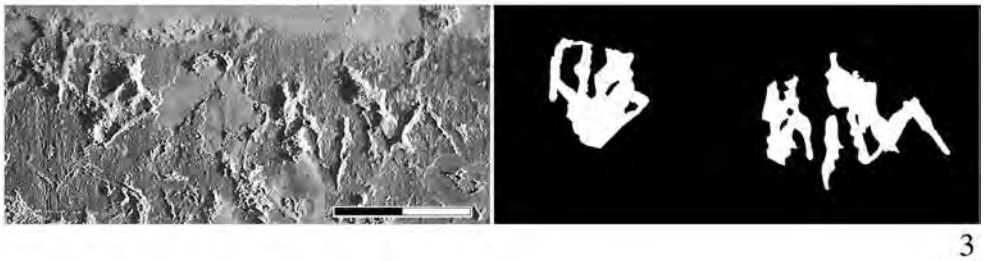
Таблиця CCLIV
Фото та прорис графіті № 2757.

1

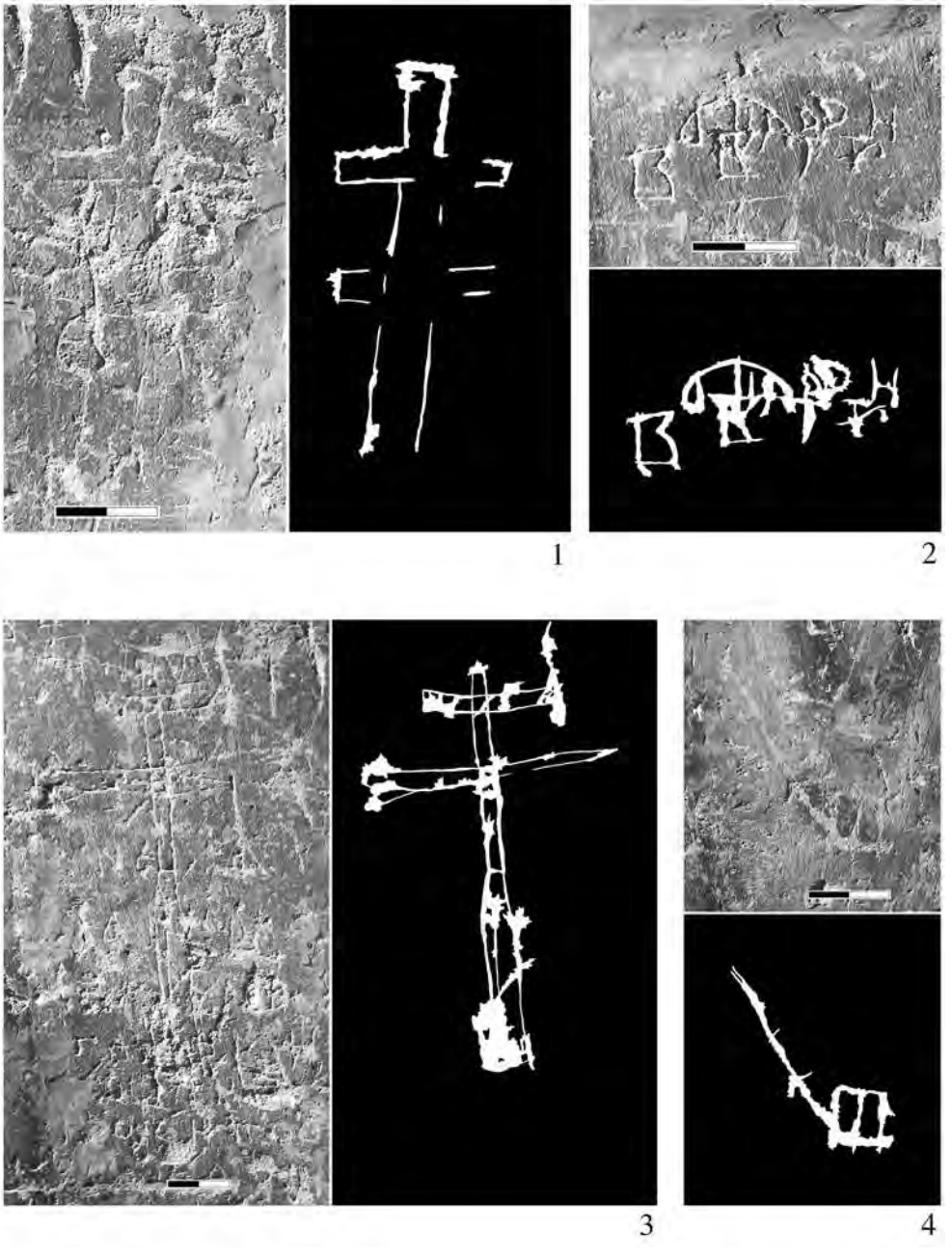

2

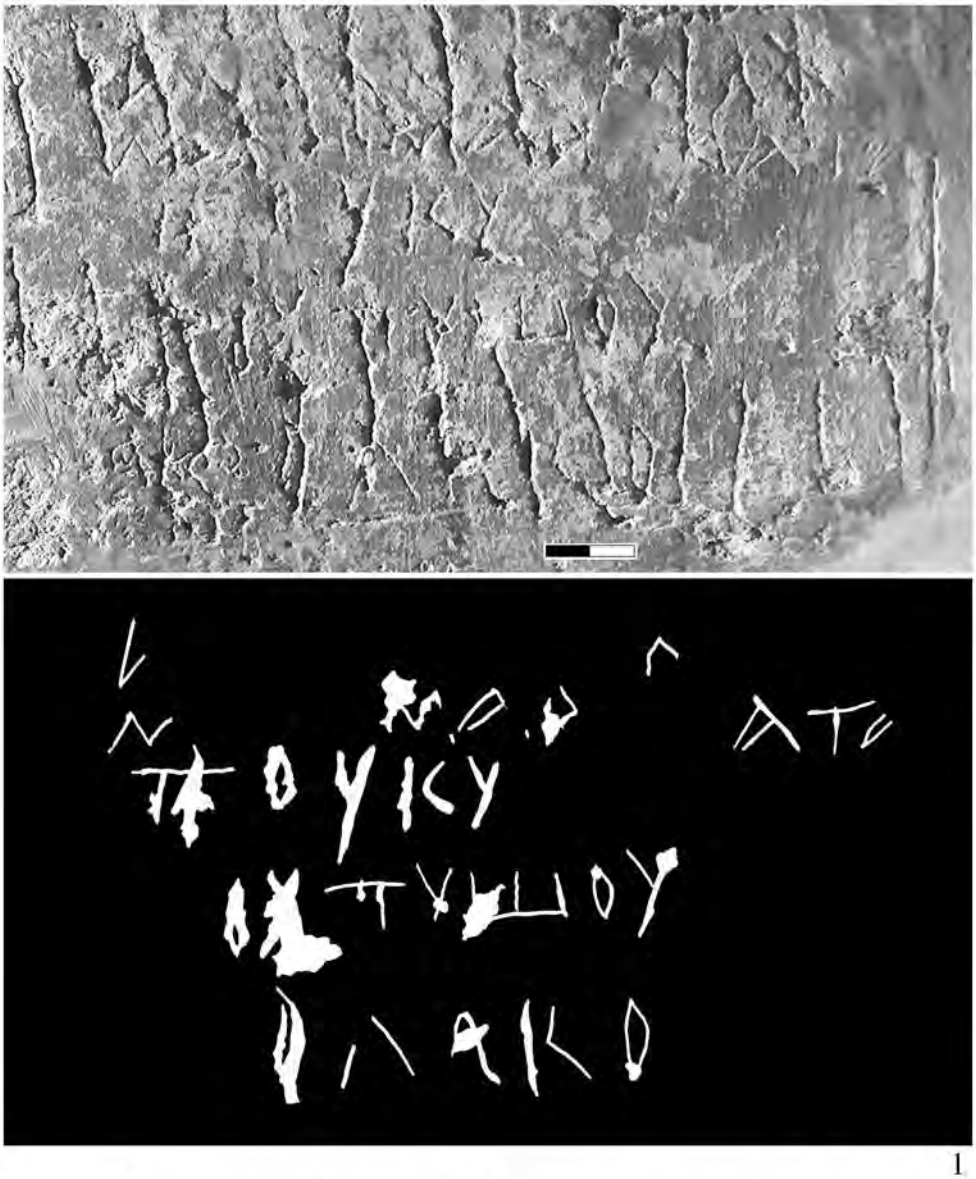

3

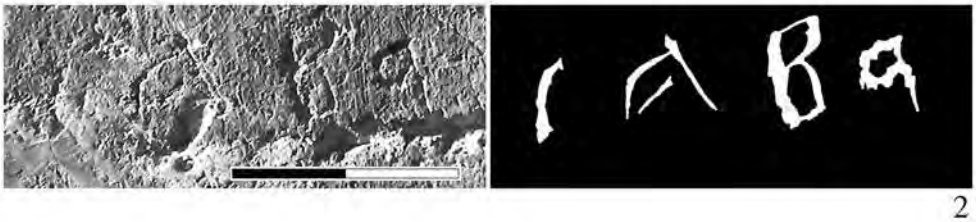
Таблиця CCLV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2758, **2** – № 2759, **3** – № 2760.

Таблиця CCLVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2761, **2** – № 2762, **3** – № 2763, **4** – № 2764.

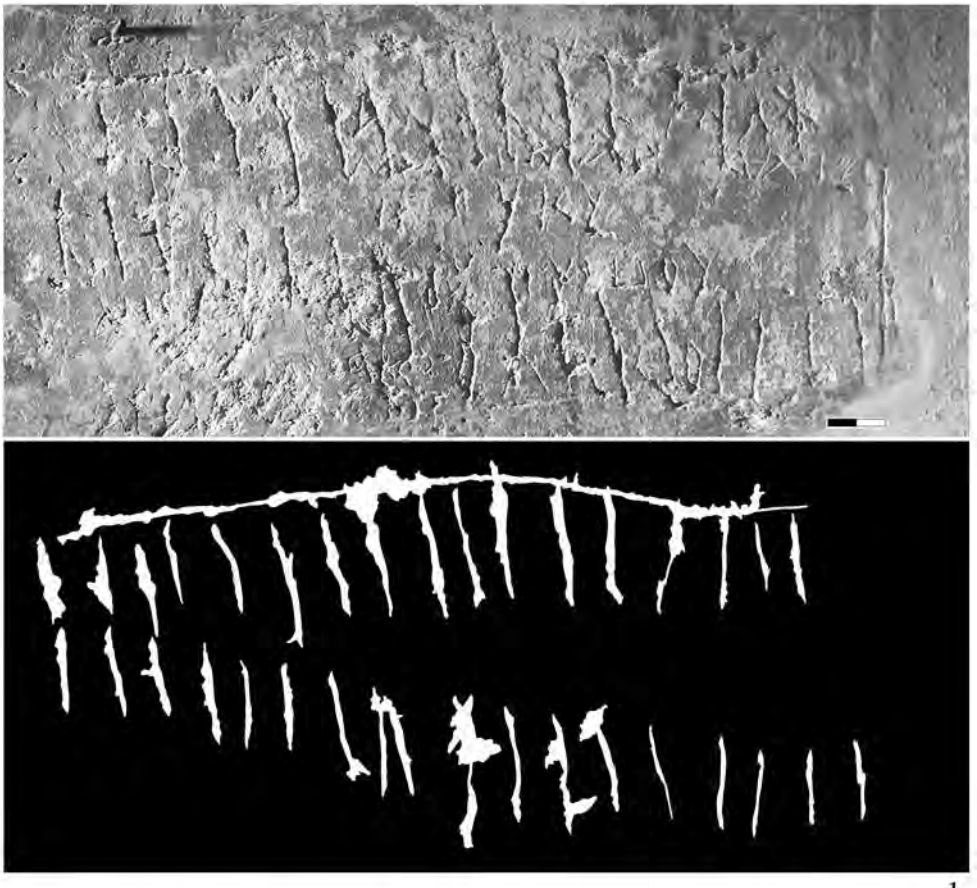

1

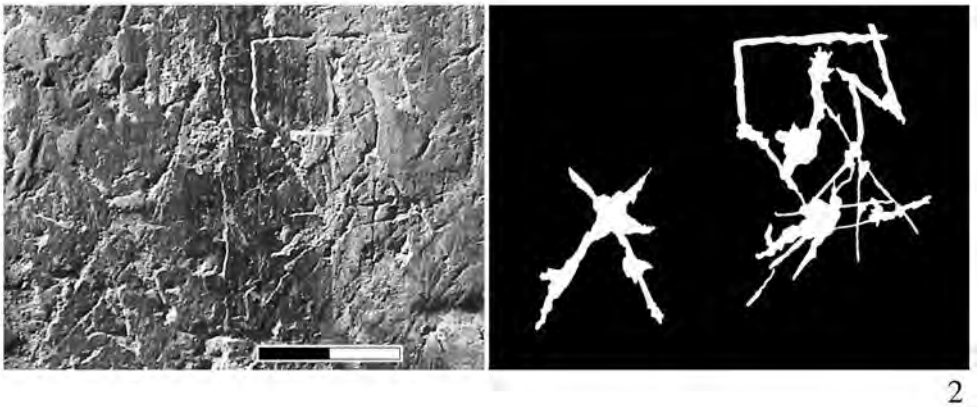

2

Таблиця CCLVII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2765, **2** – № 2766.

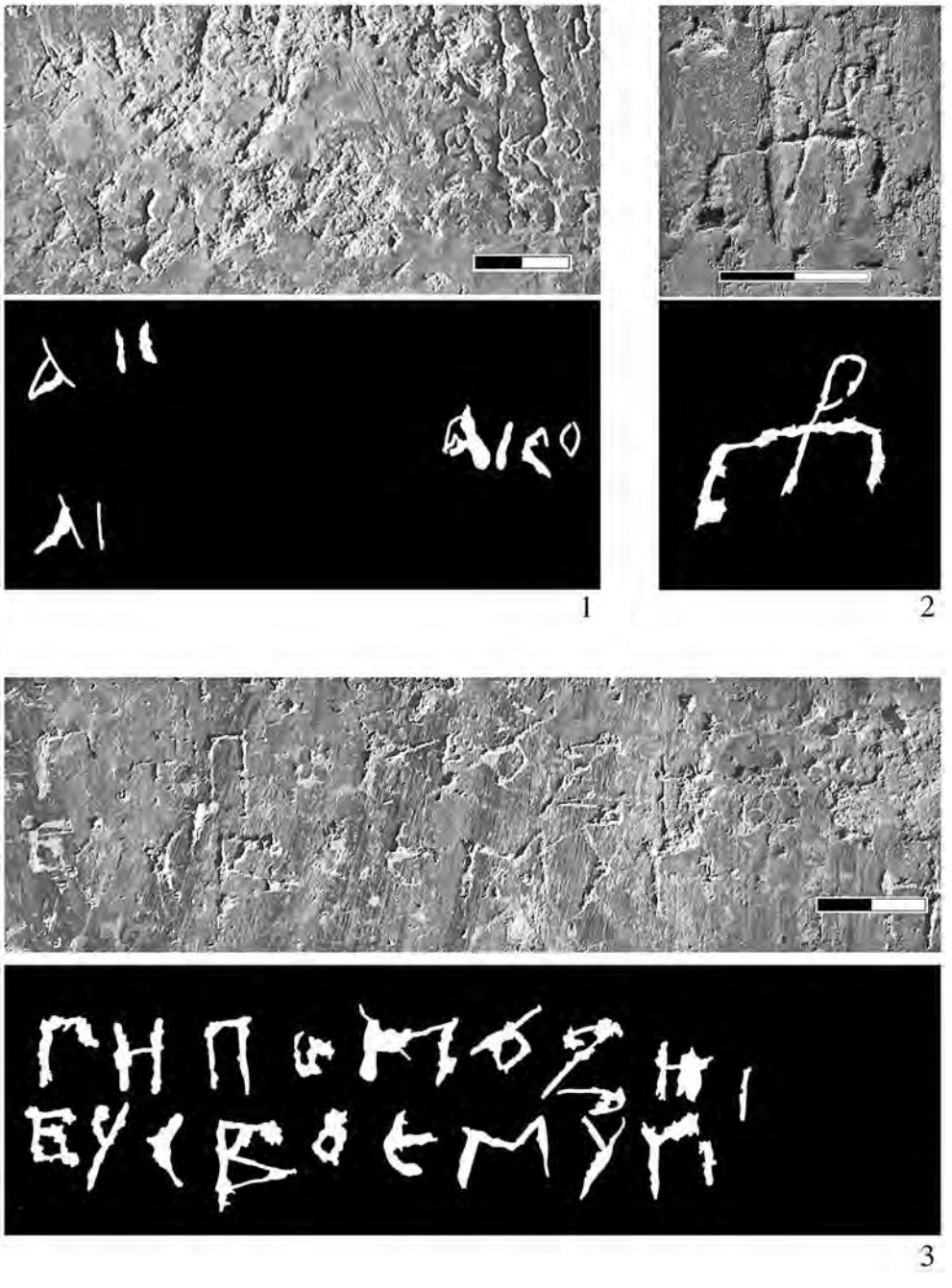

1

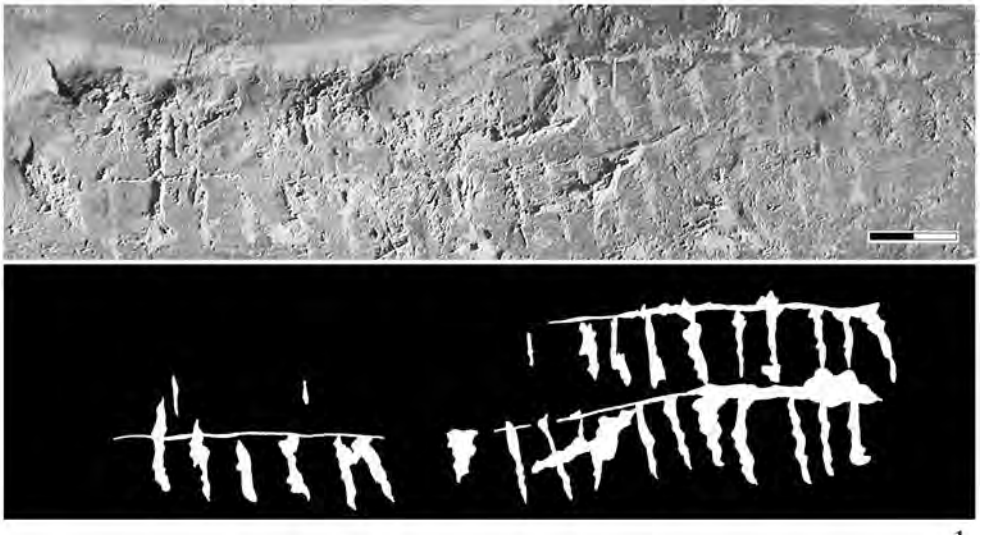

2

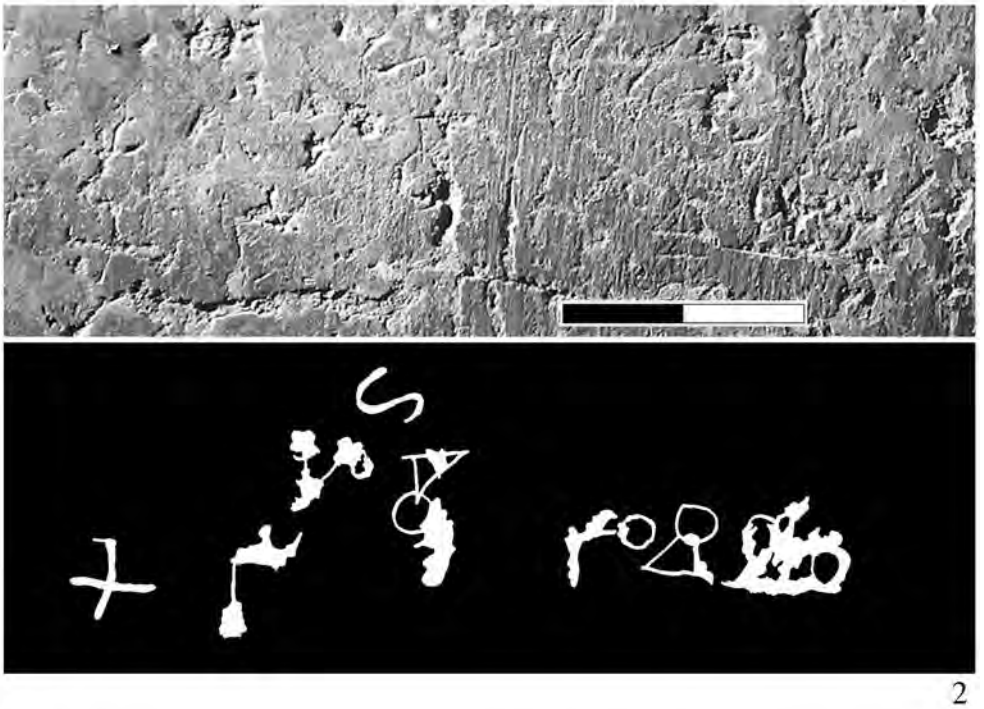
Таблиця CCLVIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2767, **2** – № 2768.

Таблиця CCLIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2769, **2** – № 2770, **3** – № 2771.

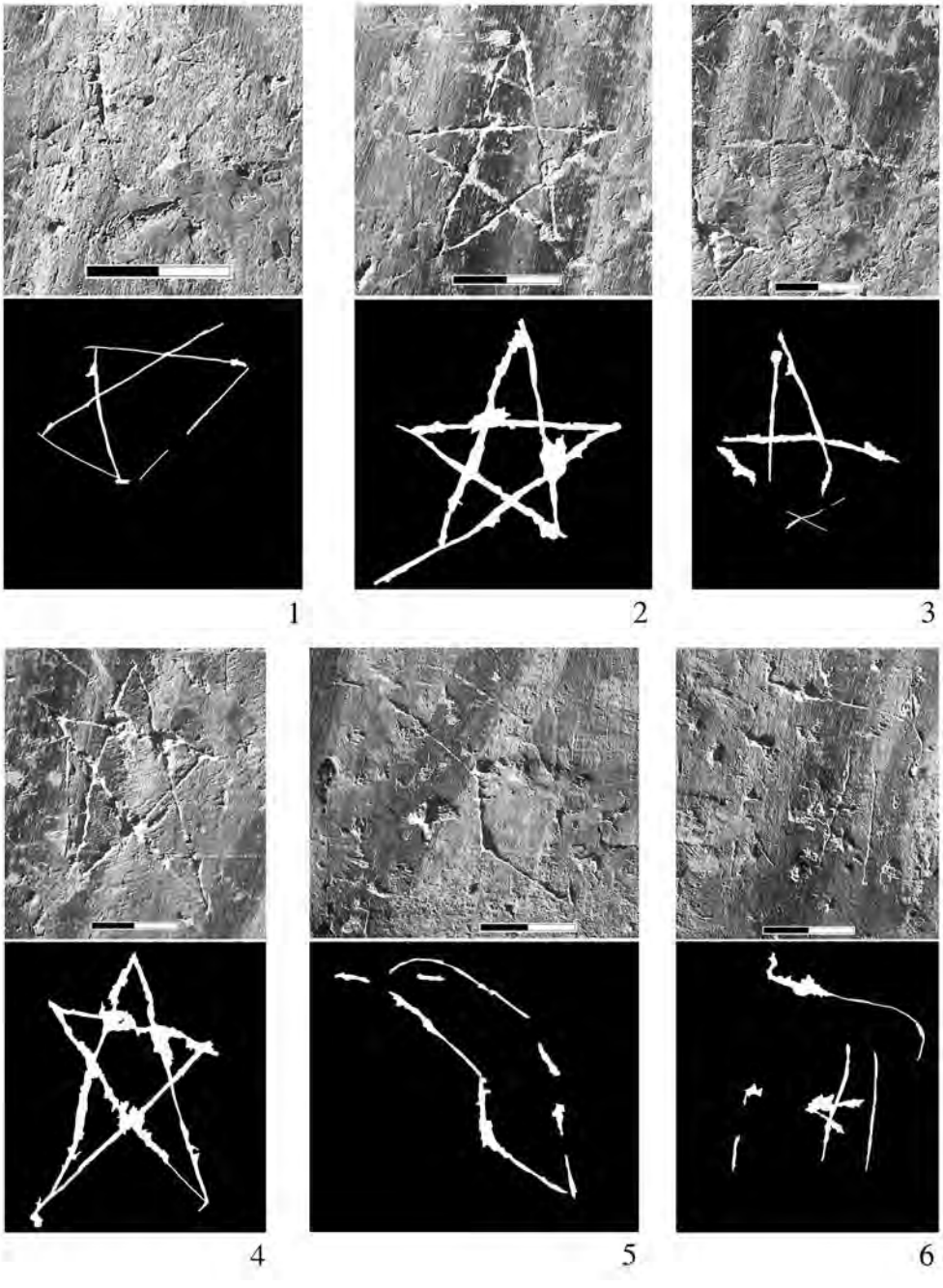

1

2

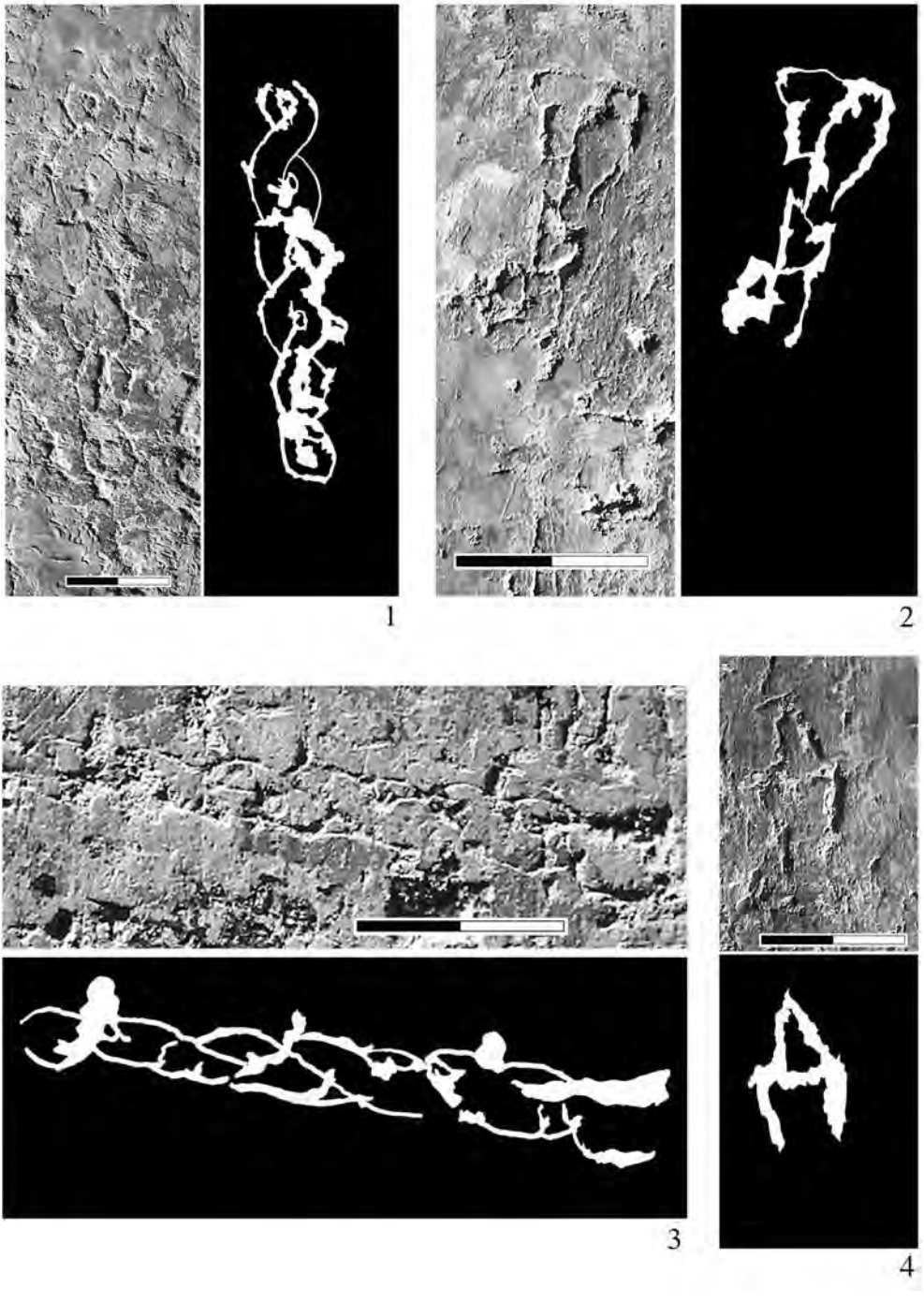
Таблиця CCLX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2772, **2** – № 2773.

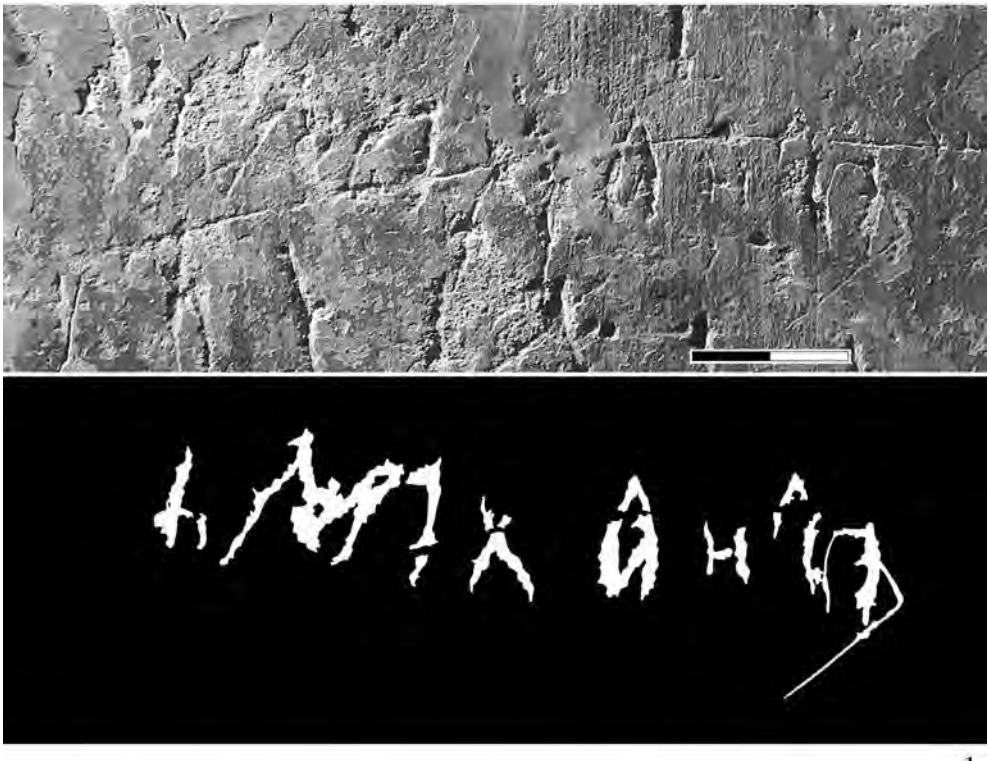
Таблиця CCLXI

Фото та прорис графіті: **1** – № 2774, **2** – № 2775, **3** – № 2776, **4** – № 2777, **5** – № 2778, **6** – № 2779.

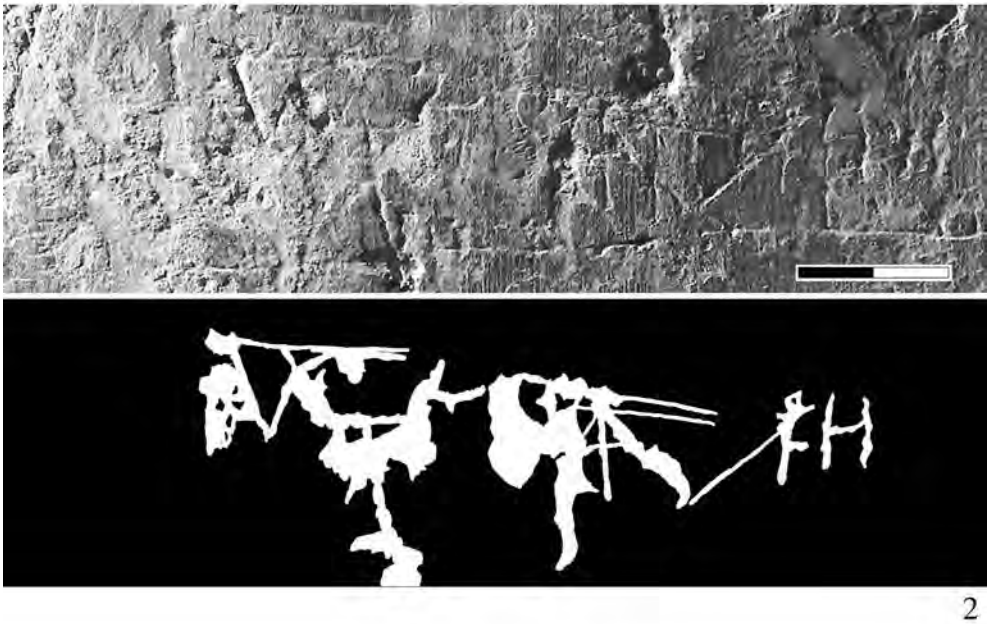
Таблиця CCLXII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2780, **2** – № 2781.

Таблиця CCLXIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2782, **2** – № 2783, **3** – № 2784, **4** – № 2785.

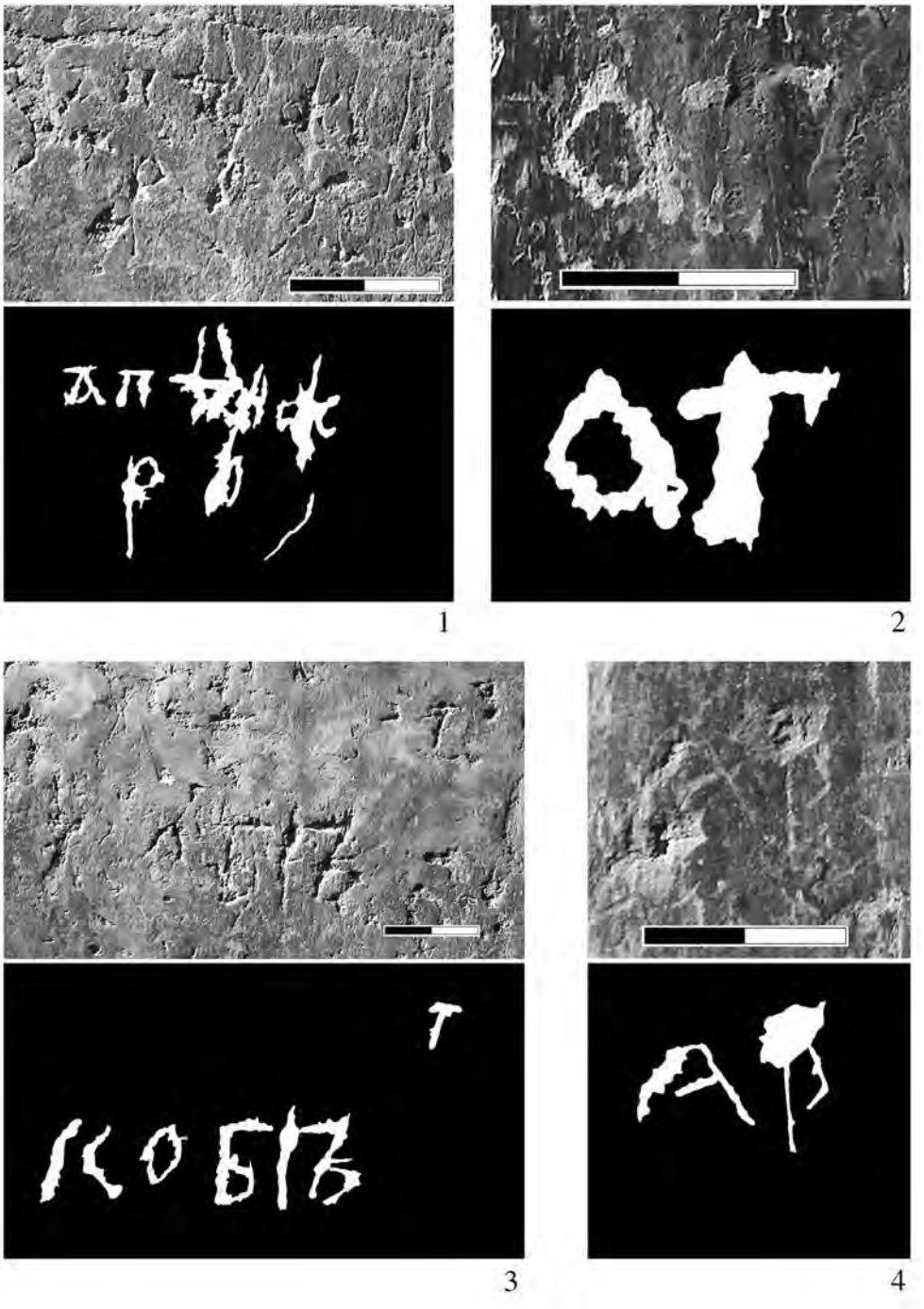

1

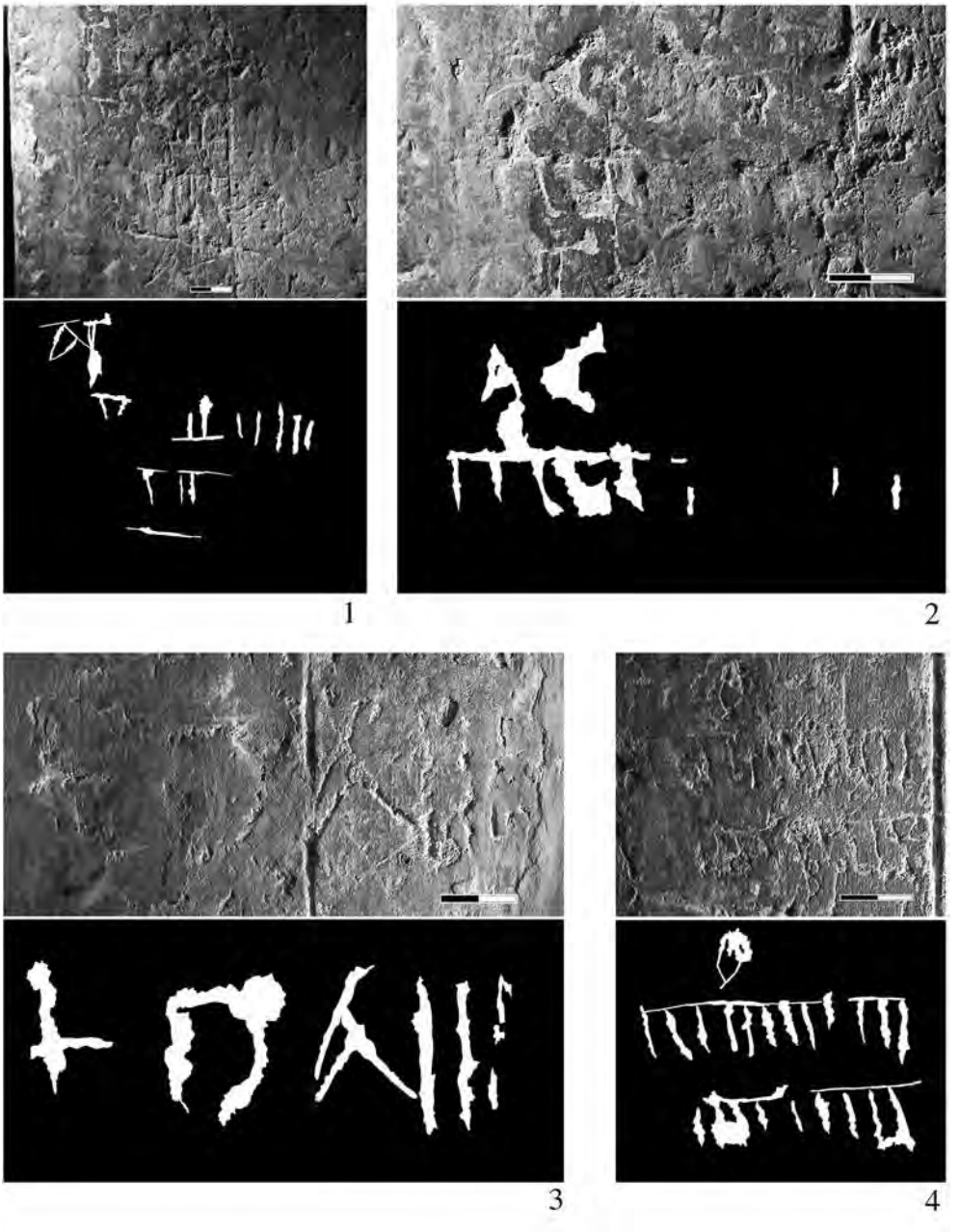

2

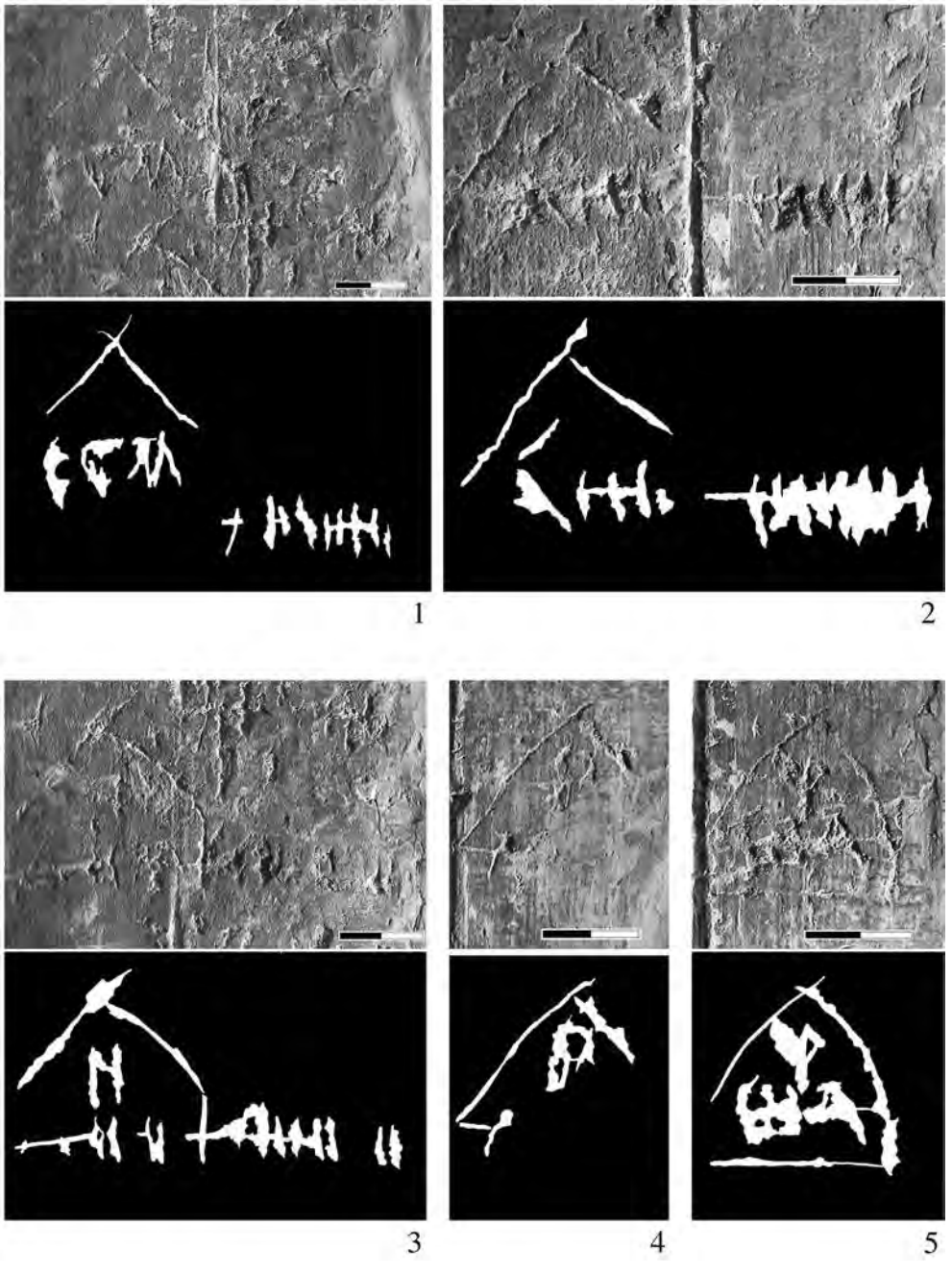
Таблиця CCLXIV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2786, **2** – № 2787.

Таблиця CCLXV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2788, **2** – № 2789, **3** – № 2790, **4** – № 2791.

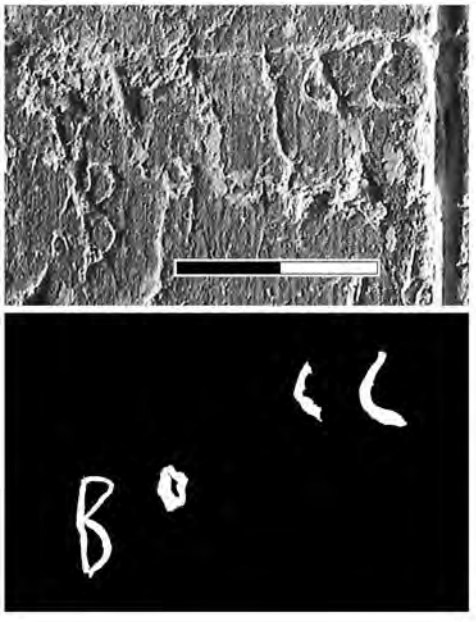

Таблиця CCLXVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2792, **2** – № 2793, **3** – № 2794, **4** – № 2795.

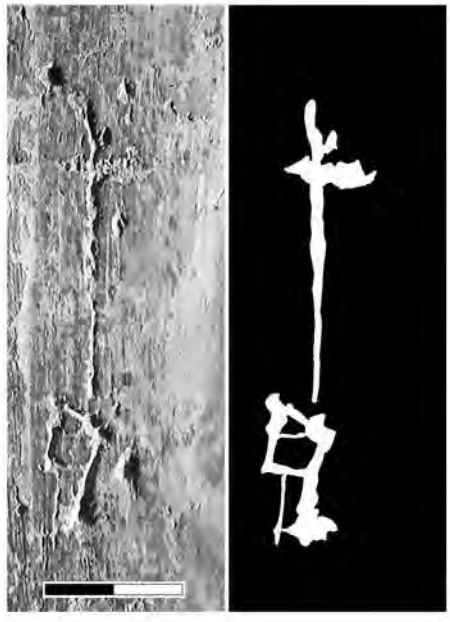

Таблиця CCLXVII

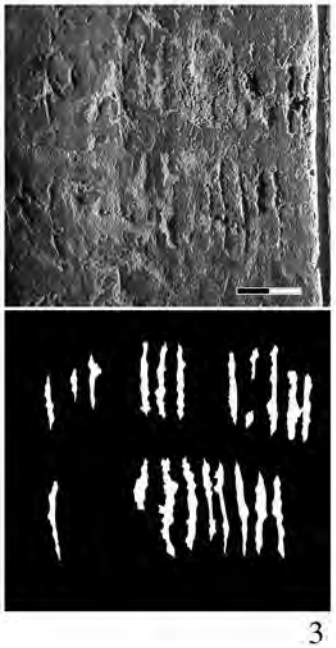
Фото та прорис графіті: **1** – № 2796, **2** – № 2797, **3** – № 2798, **4** – № 2799, **5** – № 2800.

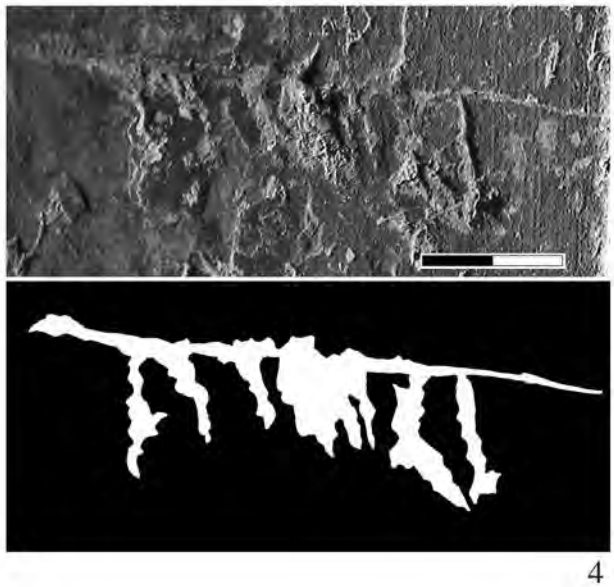
1

2

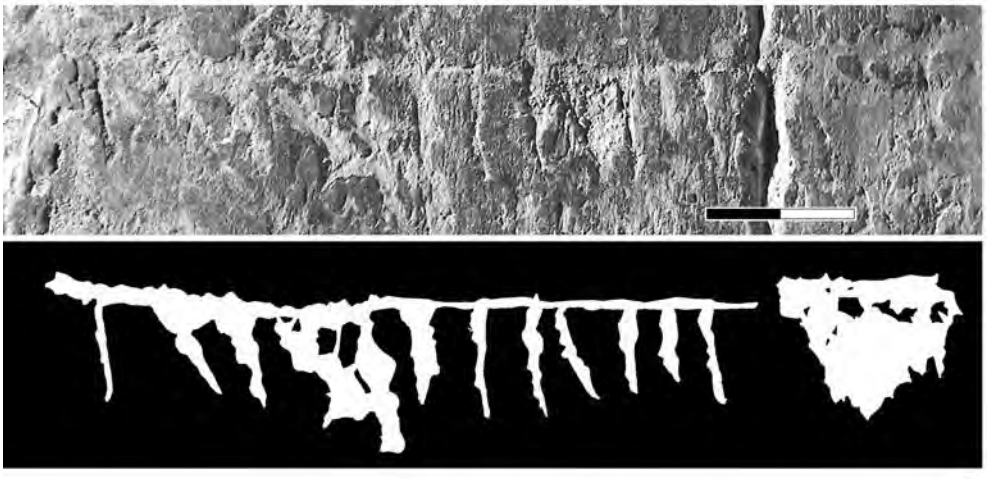
3

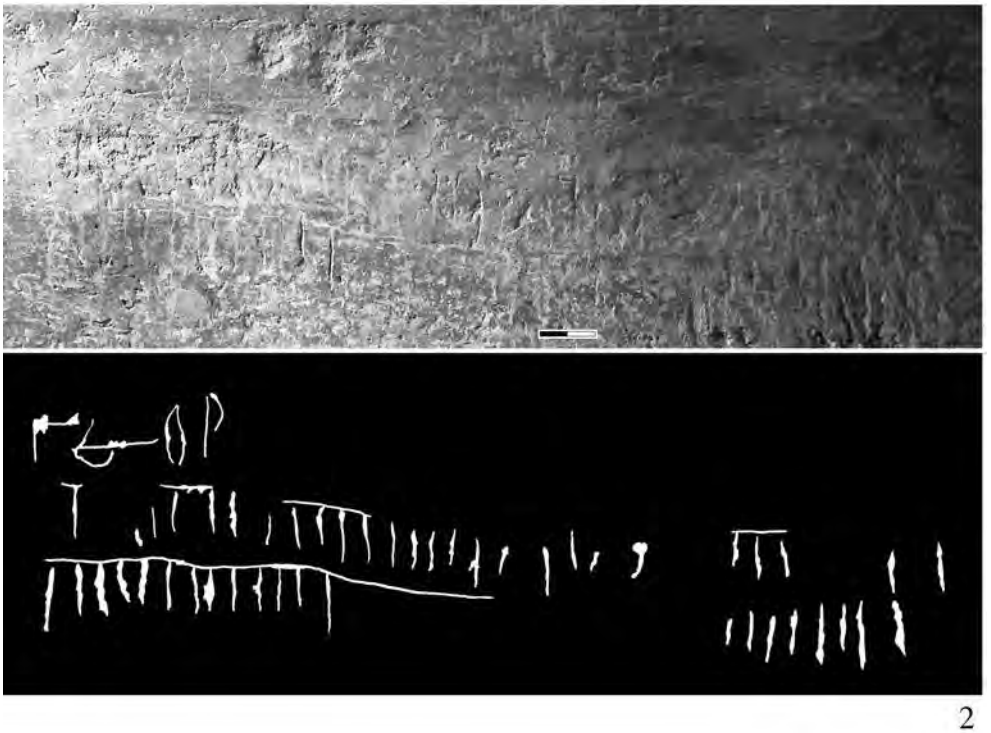
4

Таблиця CCLXVIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 2801, **2** – № 2802, **3** – № 2803, **4** – № 2804.

1

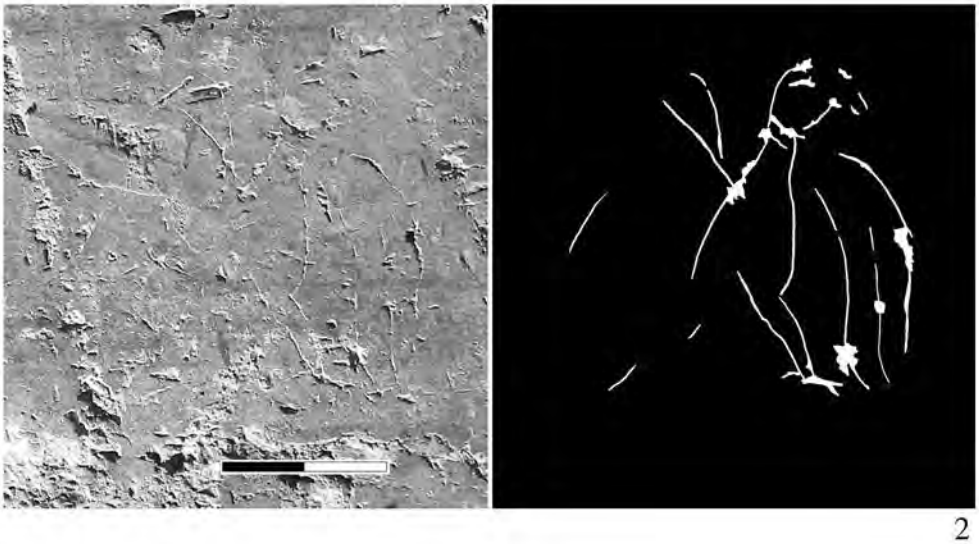

2

Таблиця CCLXIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2805, **2** – № 2806.

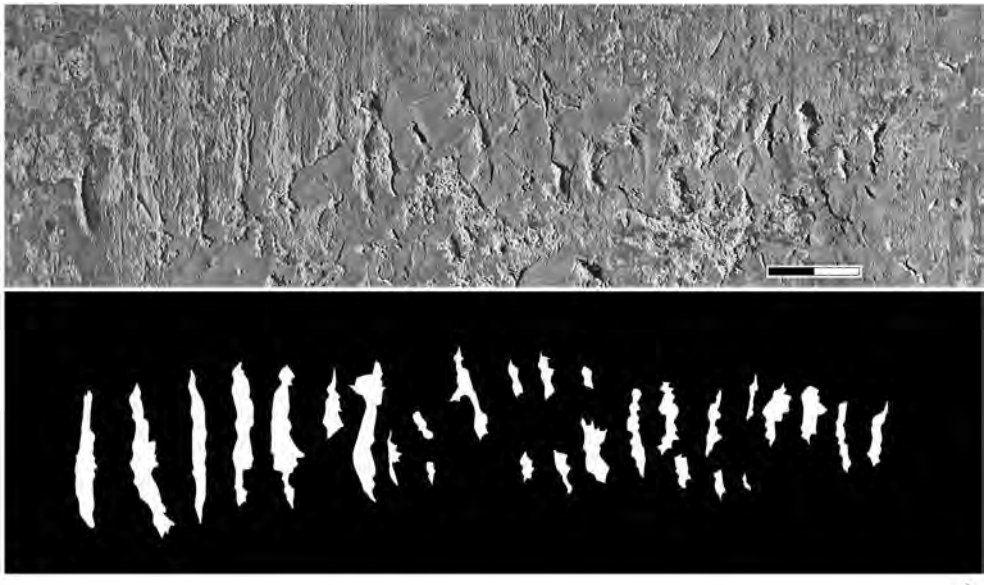

1

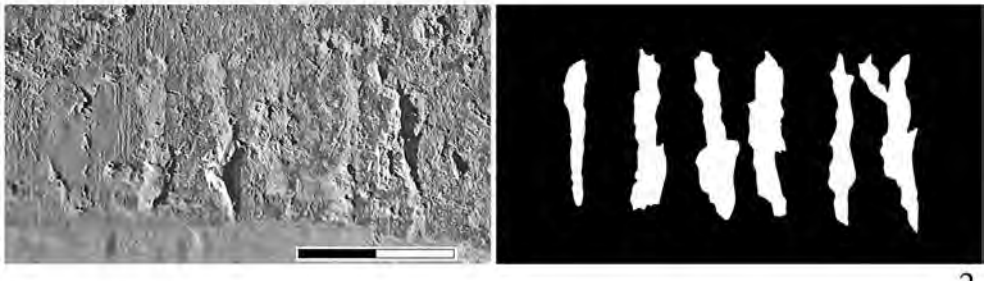

2

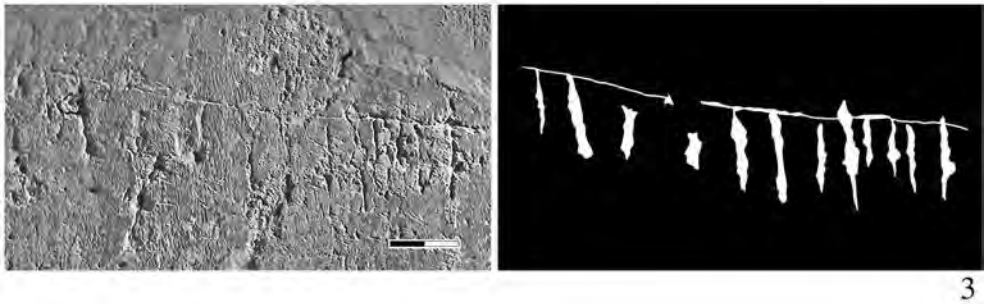
Таблиця CCLXX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2807, **2** – № 2808.

1

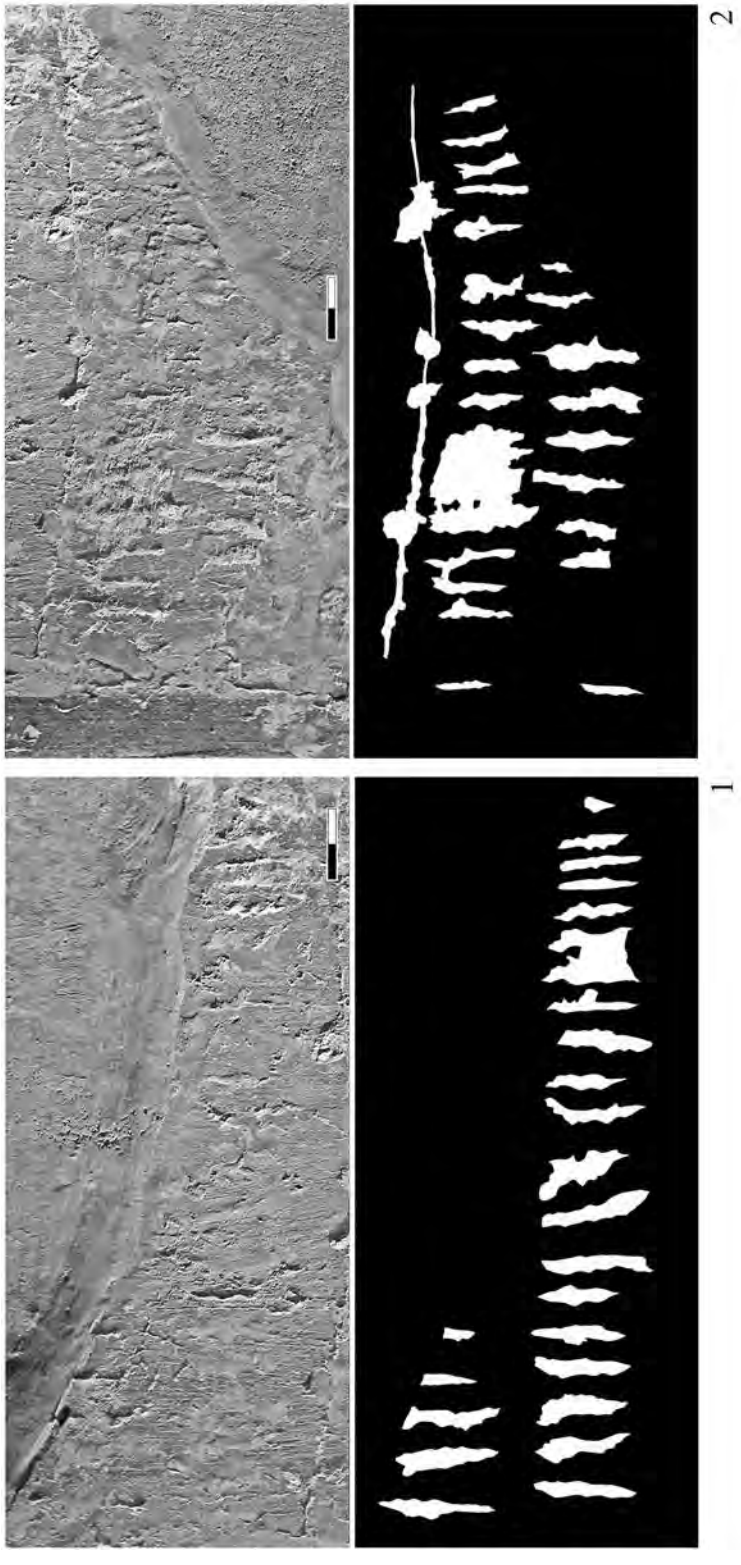

2

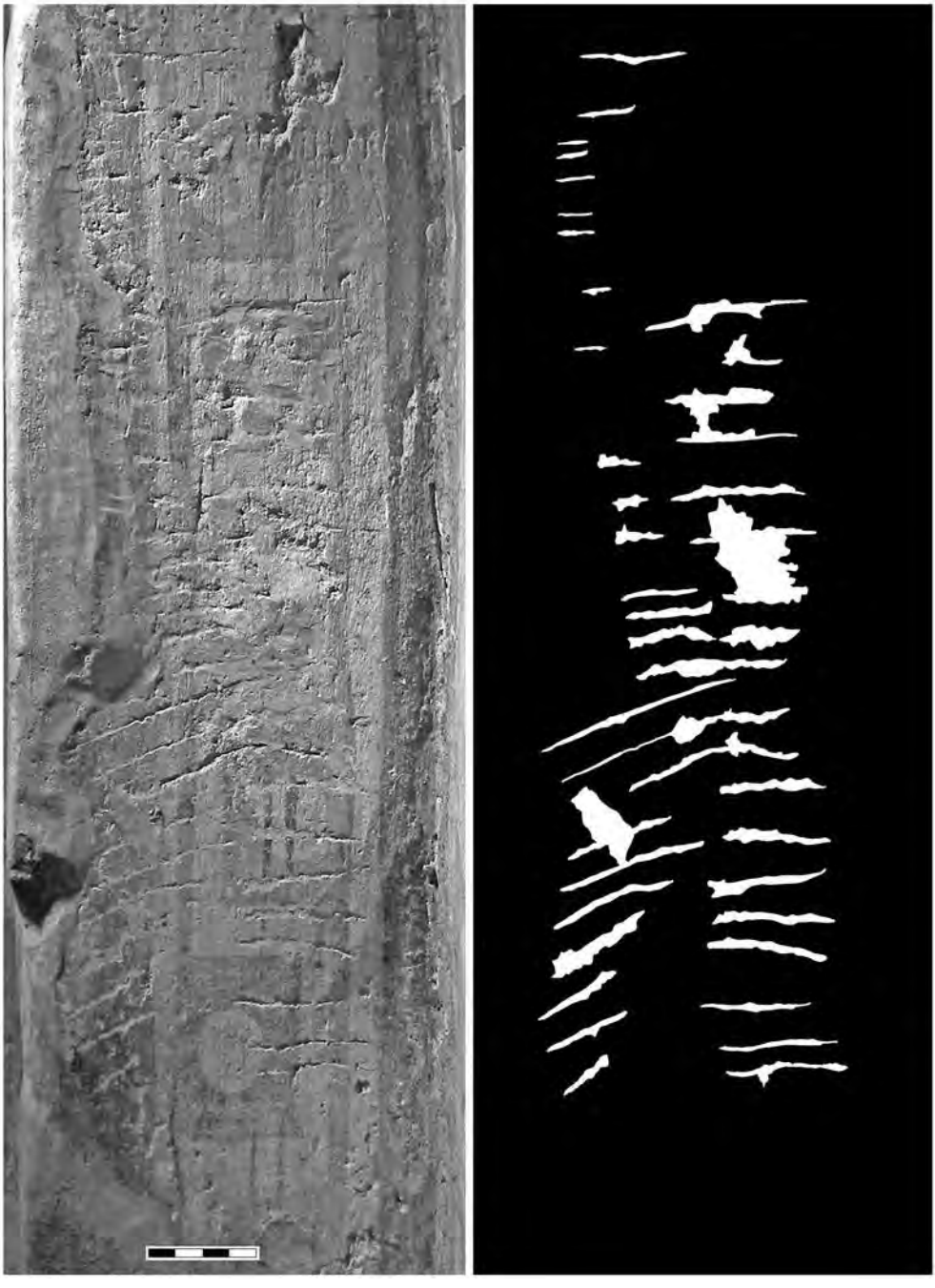

3

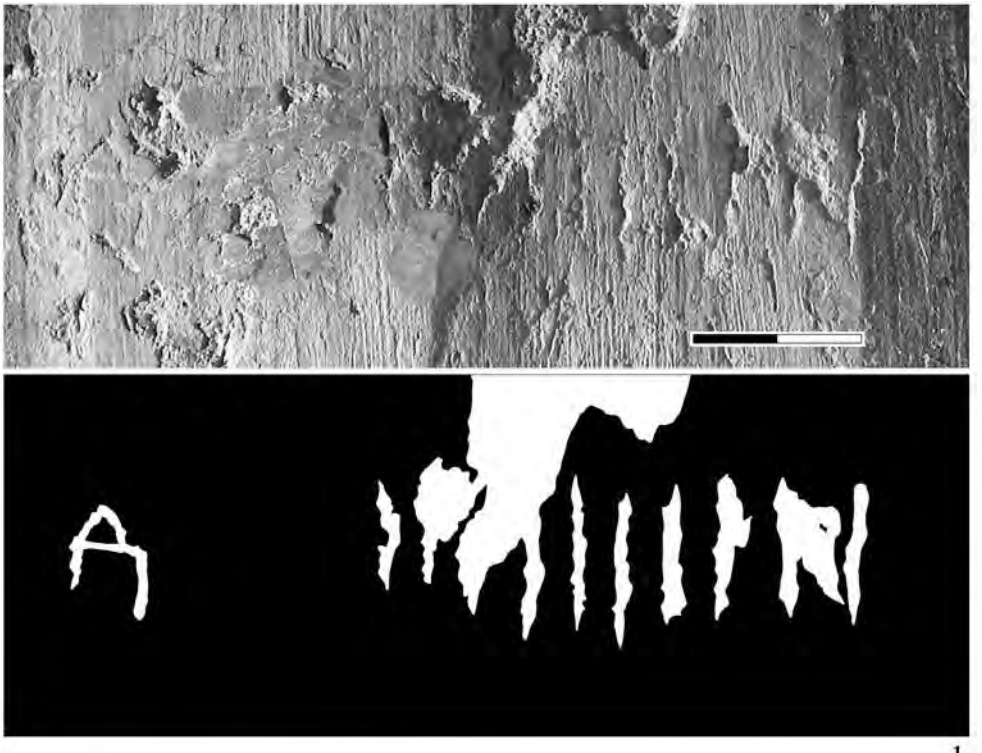
Таблиця CCLXXI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2809, **2** – № 2810, **3** – № 2811.

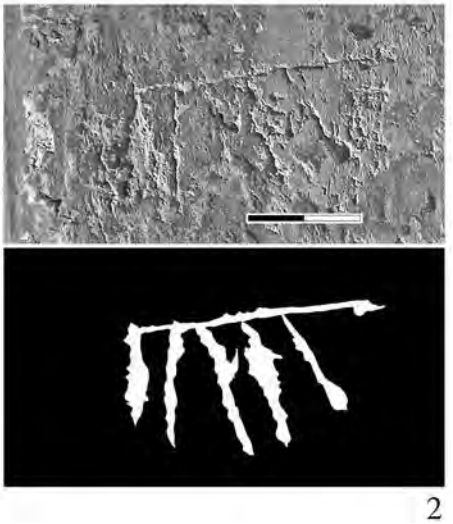
Таблиця CCLXXII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2812, **2** – № 2813.

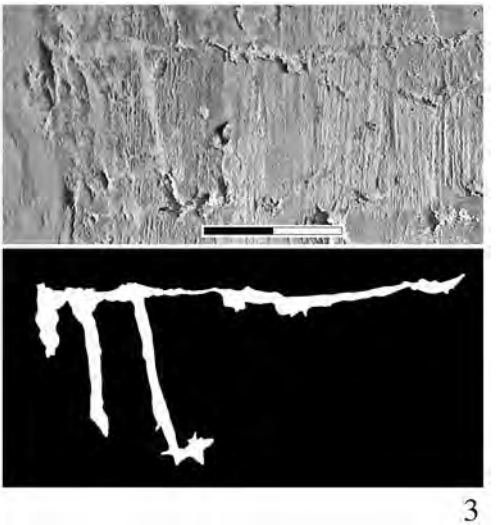
Таблиця CCLXXIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2814.

1

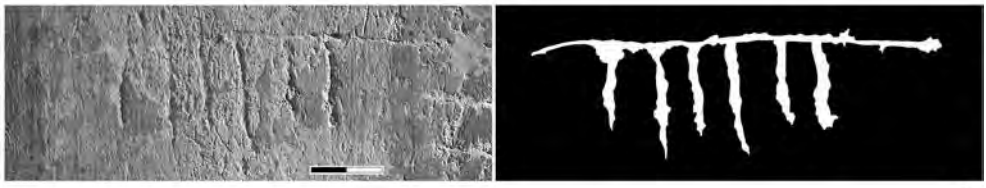

2

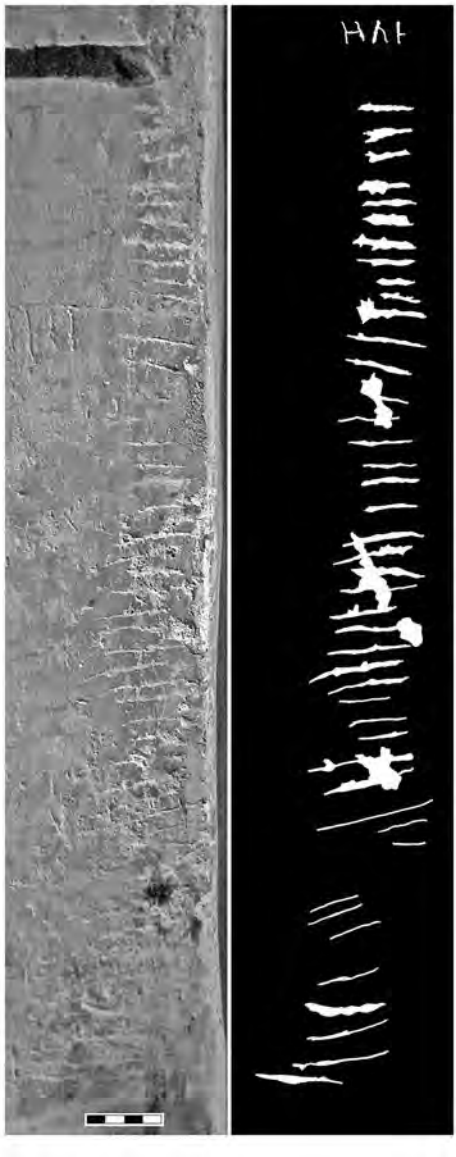

3

Таблиця CCLXXIV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2815, **2** – № 2816, **3** – № 2817.

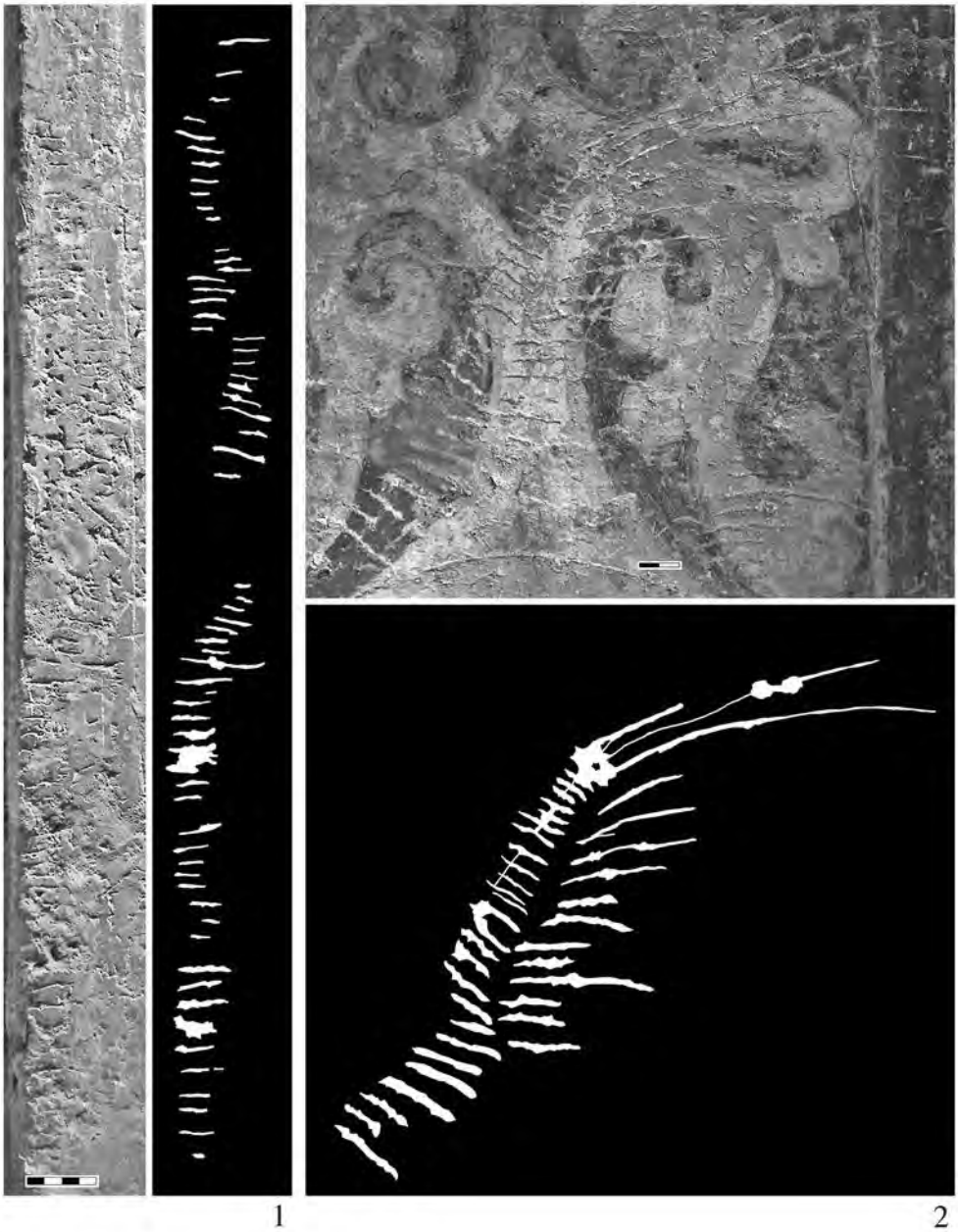

1

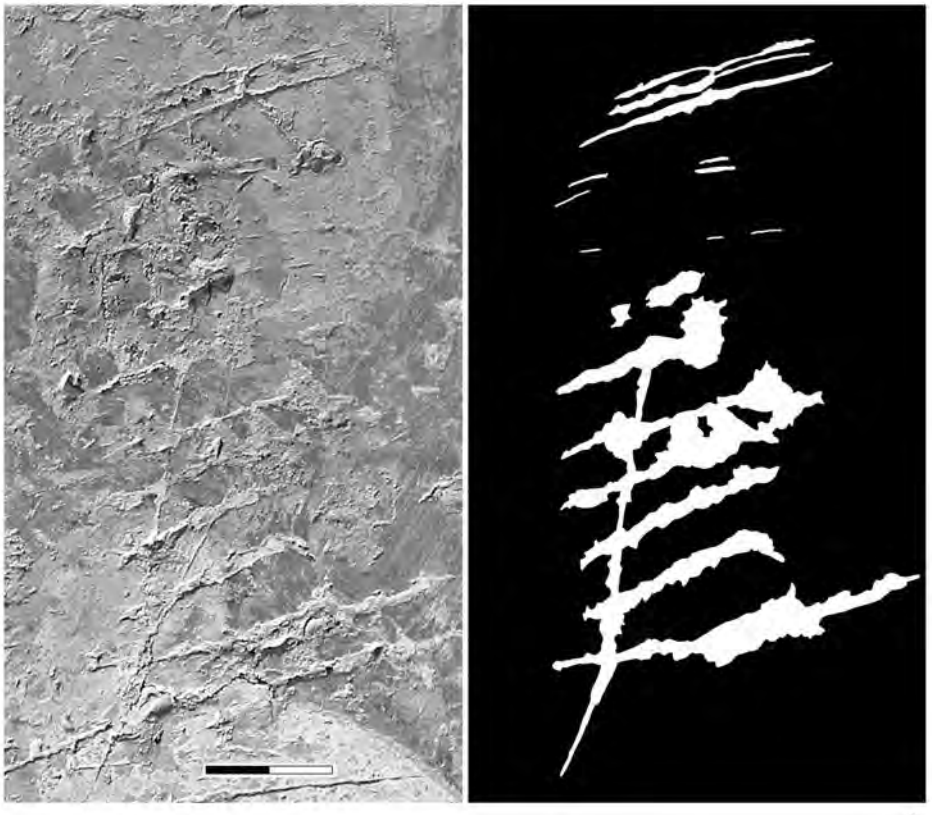

2

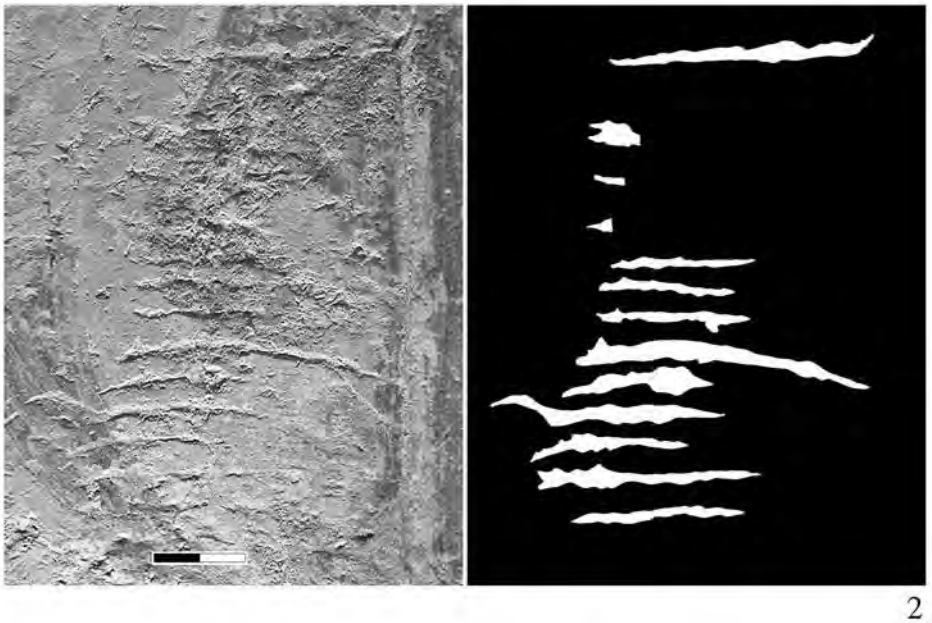
Таблиця CCLXXV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2818, **2** – № 2819.

Таблиця CCLXXVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2820, **2** – № 2821.

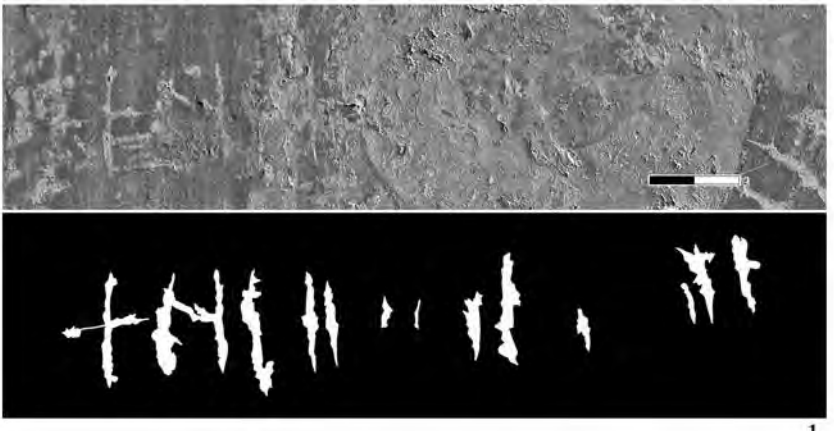

1

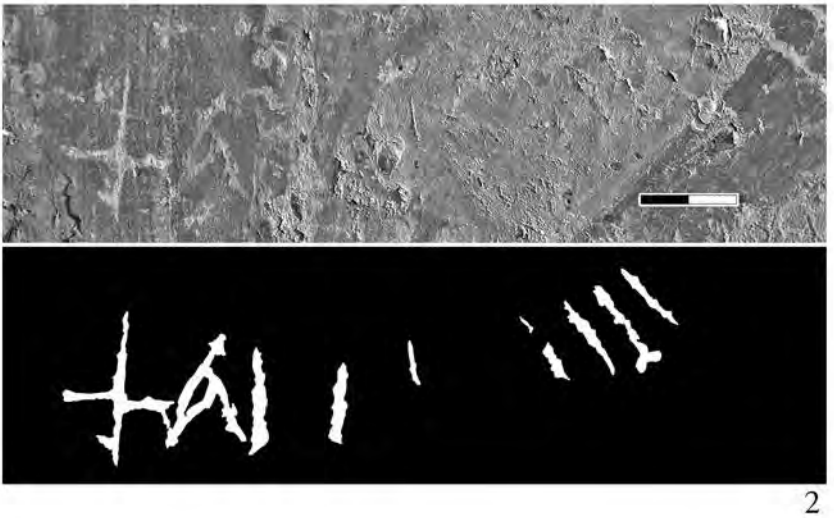

2

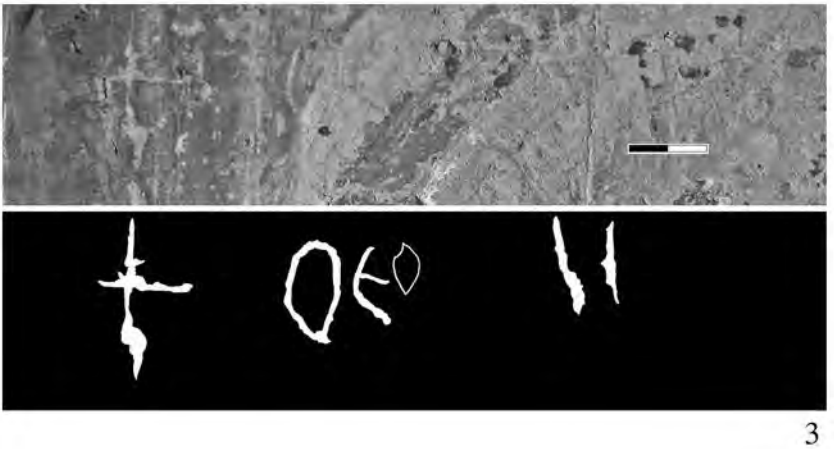
Таблиця CCLXXVII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2822, **2** – № 2823.

1

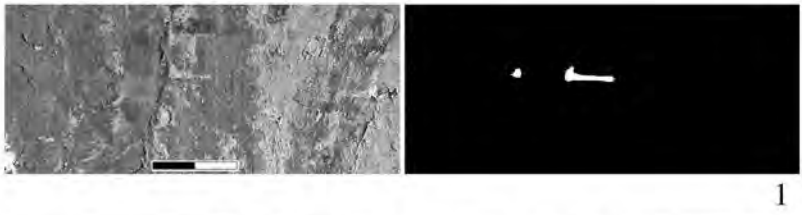

2

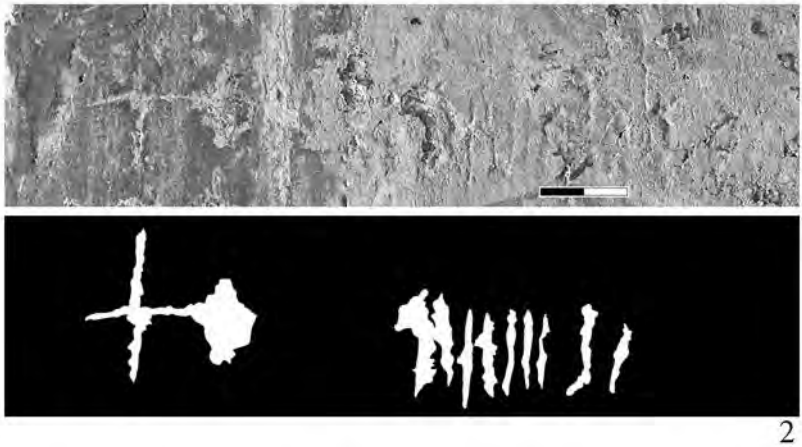

3

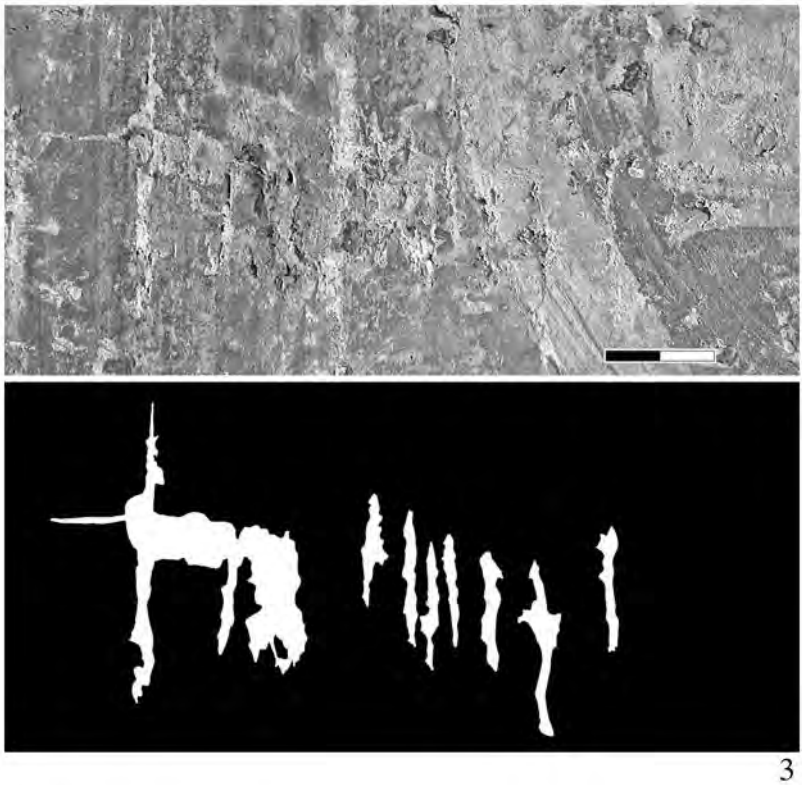
Таблиця CCLXXVIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2824, **2** – № 2825, **3** – № 2826.

1

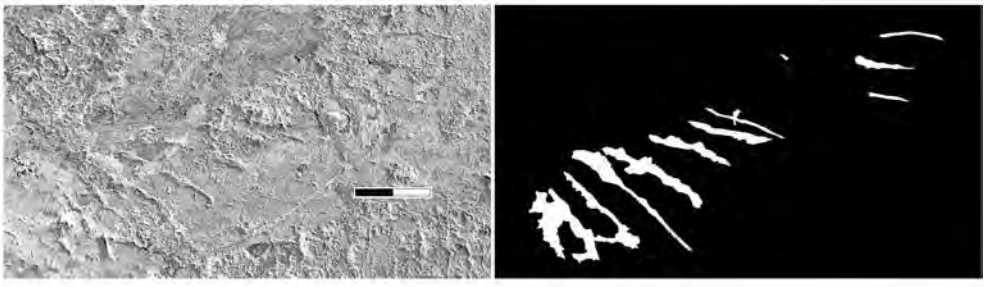

2

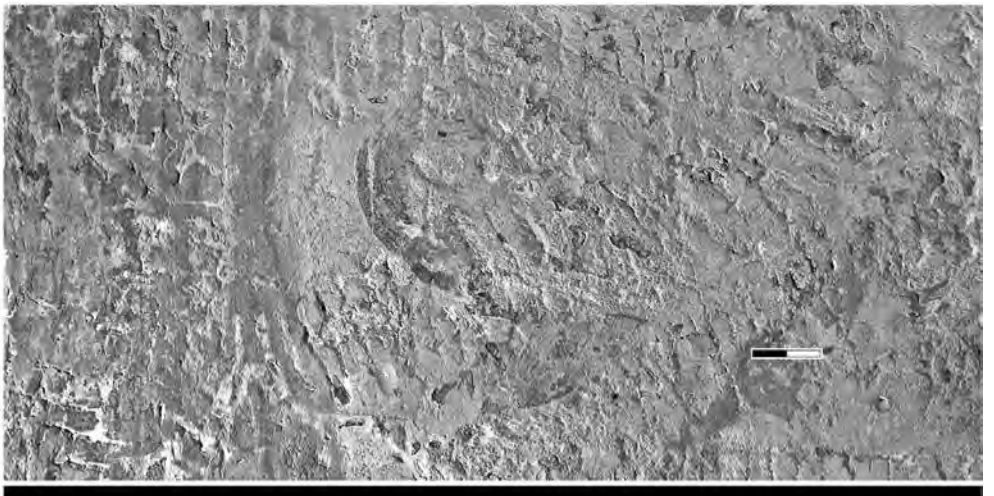

3

Таблиця CCLXXIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2827, **2** – № 2828, **3** – № 2829.

1

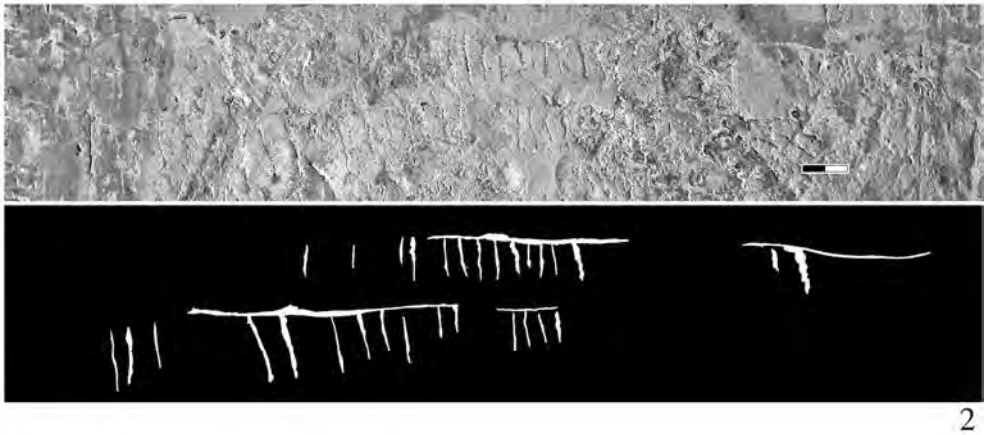

2

Таблиця CCLXXX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2830, **2** – № 2831.

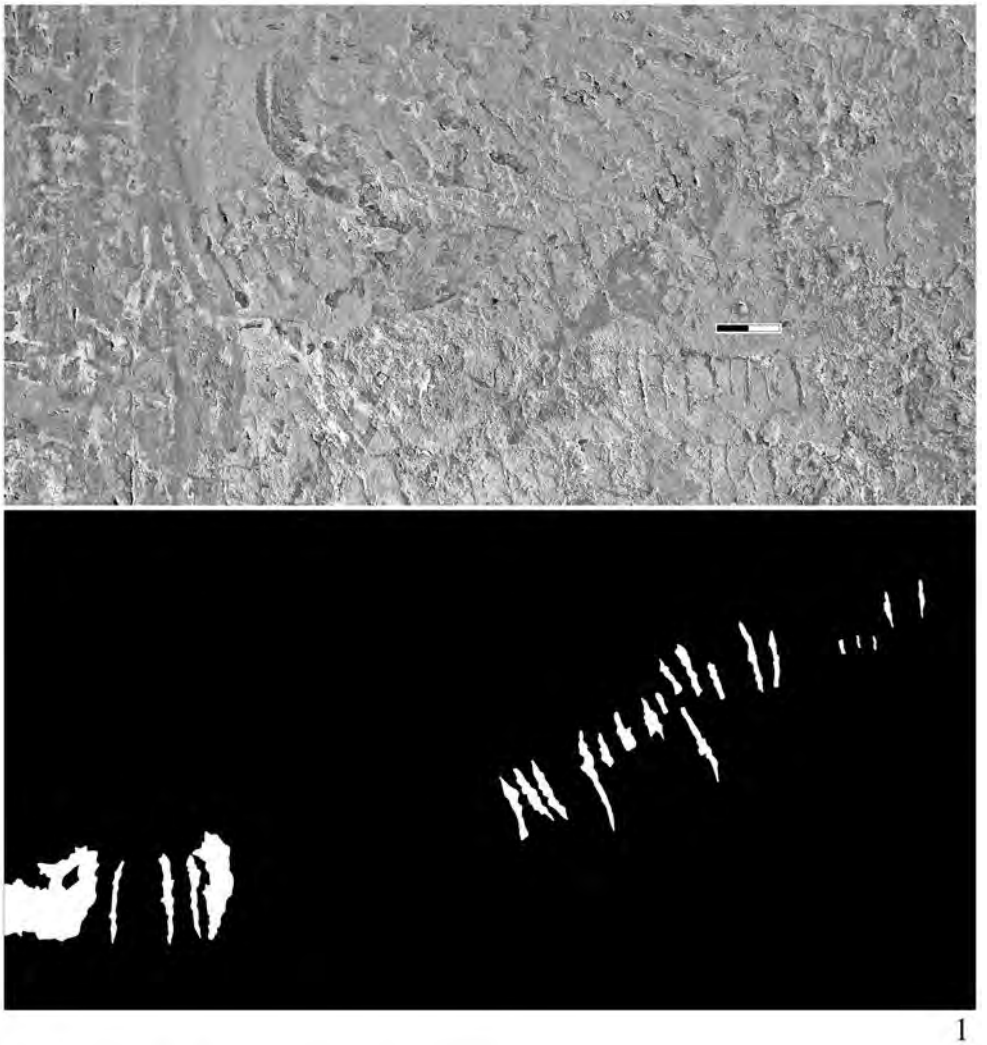

1

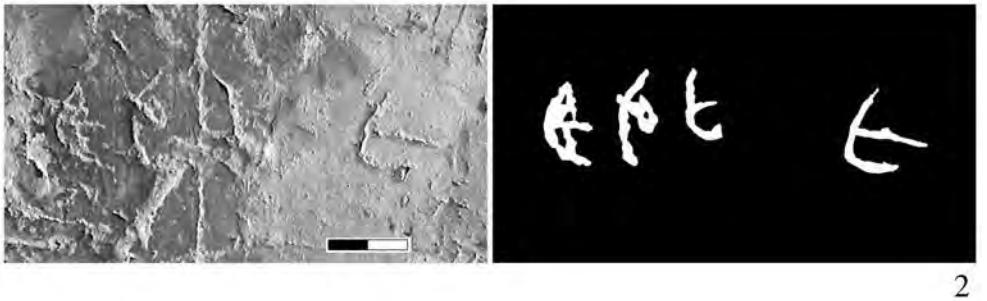

2

Таблиця CCLXXXI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2832, **2** – № 2833.

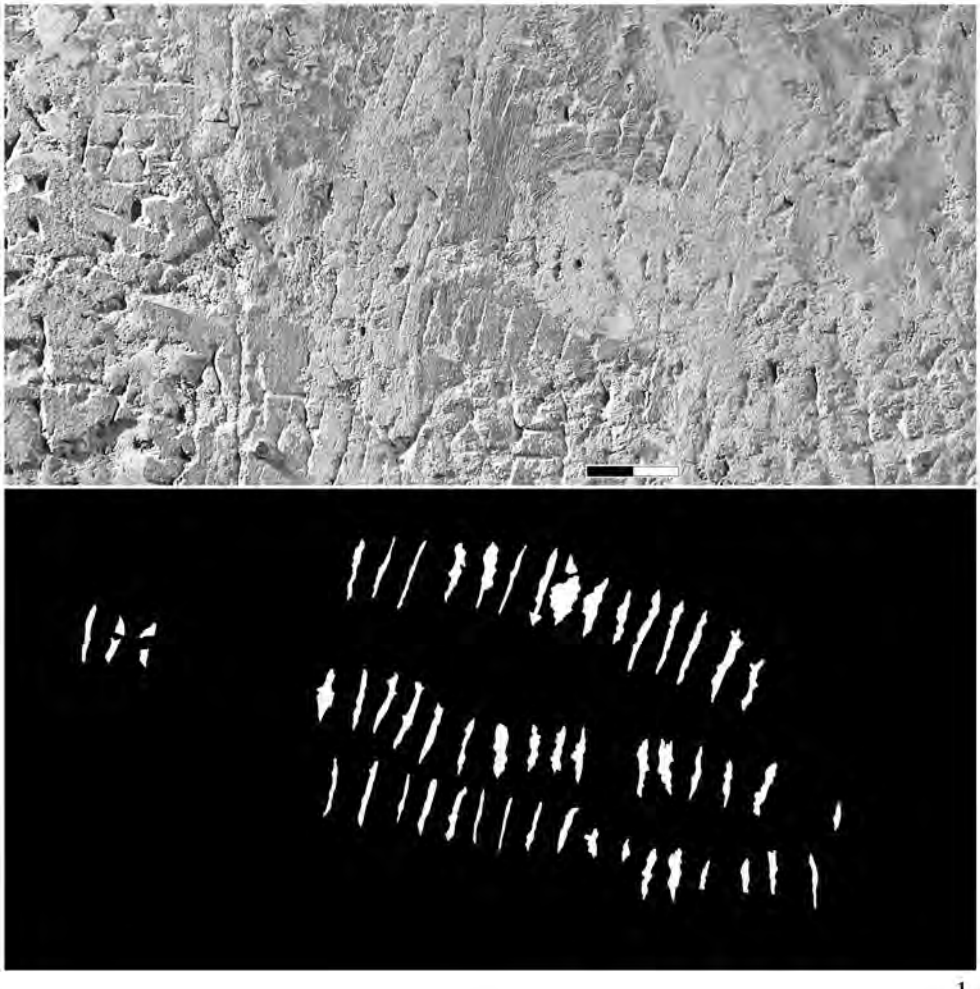

1

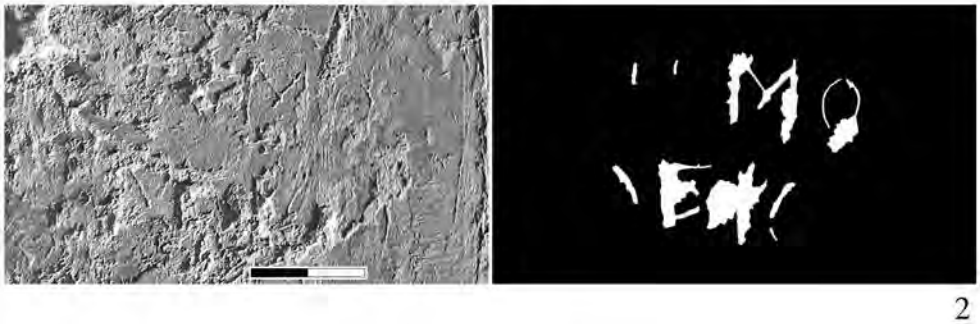

2

Таблиця CCLXXXII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2834, **2** – № 2835.

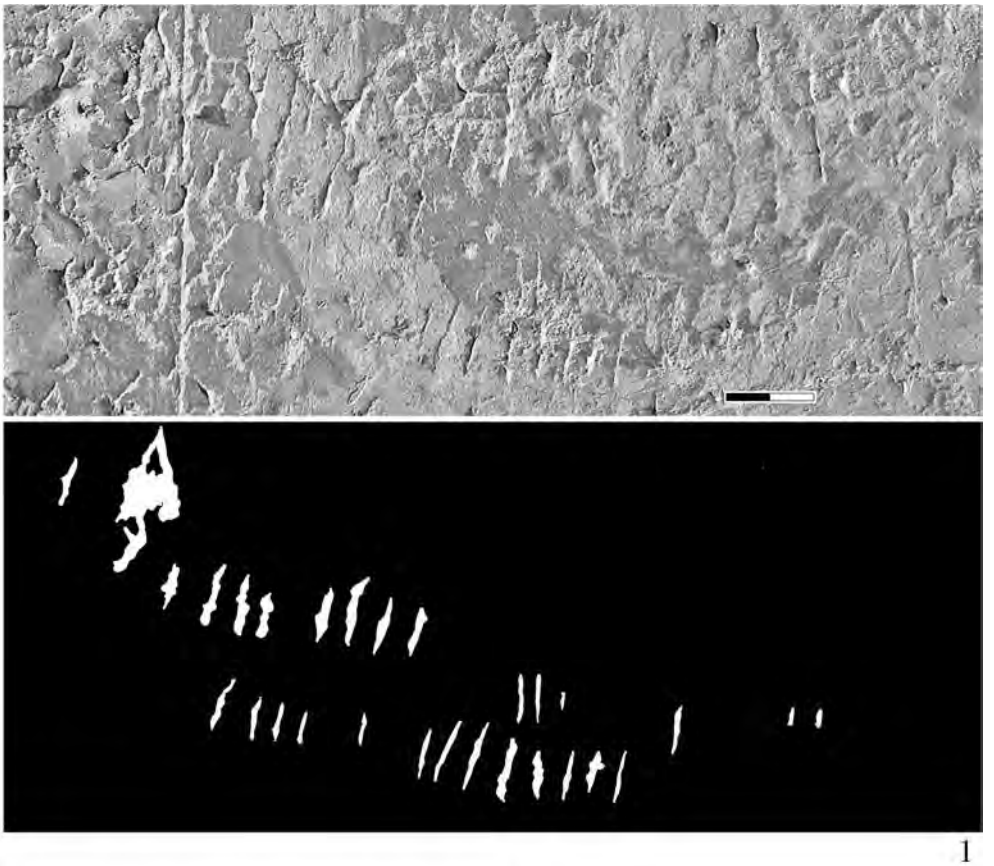

1

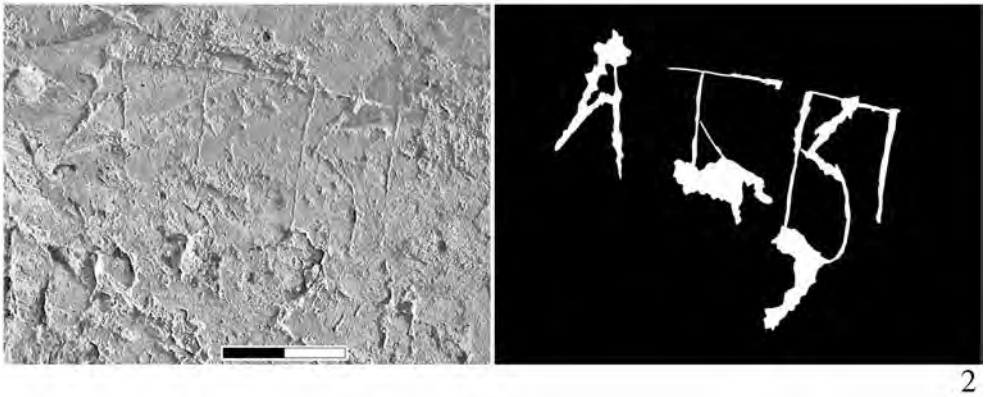

2

Таблиця CCLXXXIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2836, **2** – № 2837.

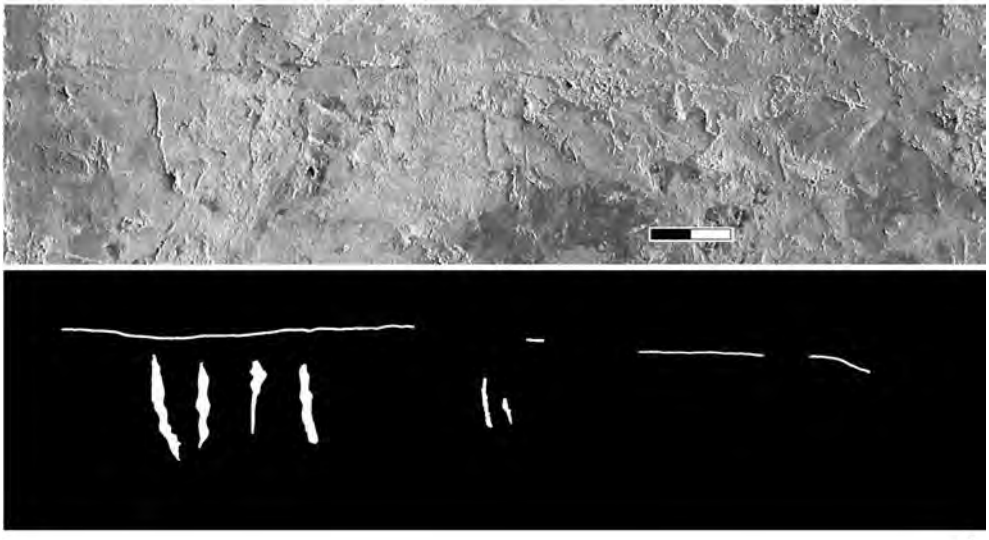

1

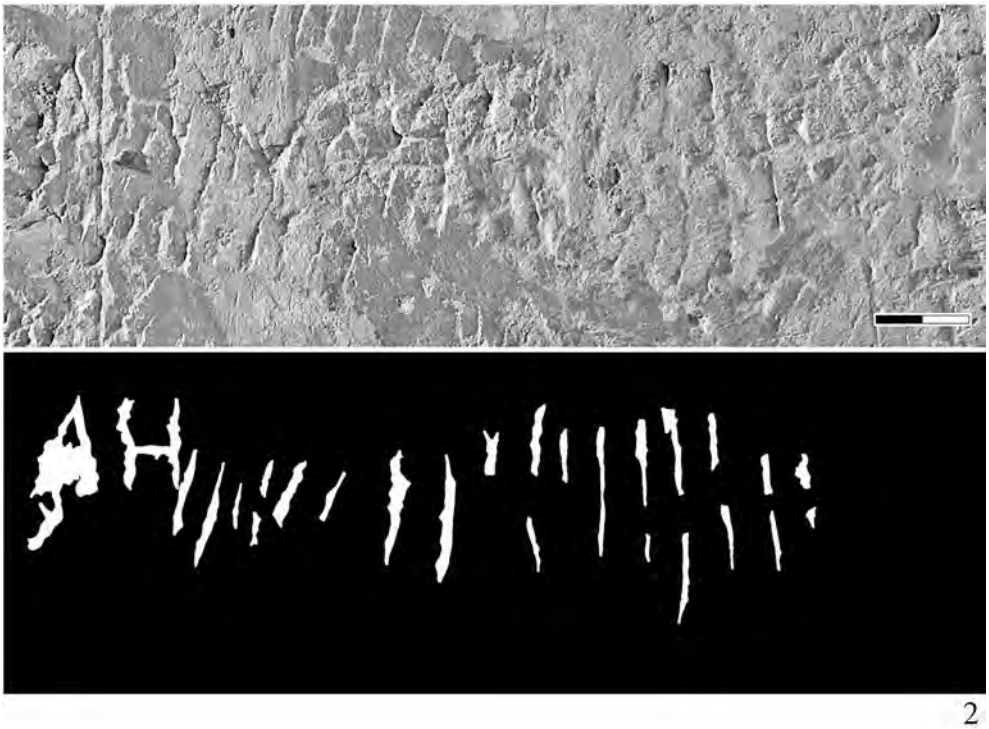

2

Таблиця CCLXXXIV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2838, **2** – № 2839.

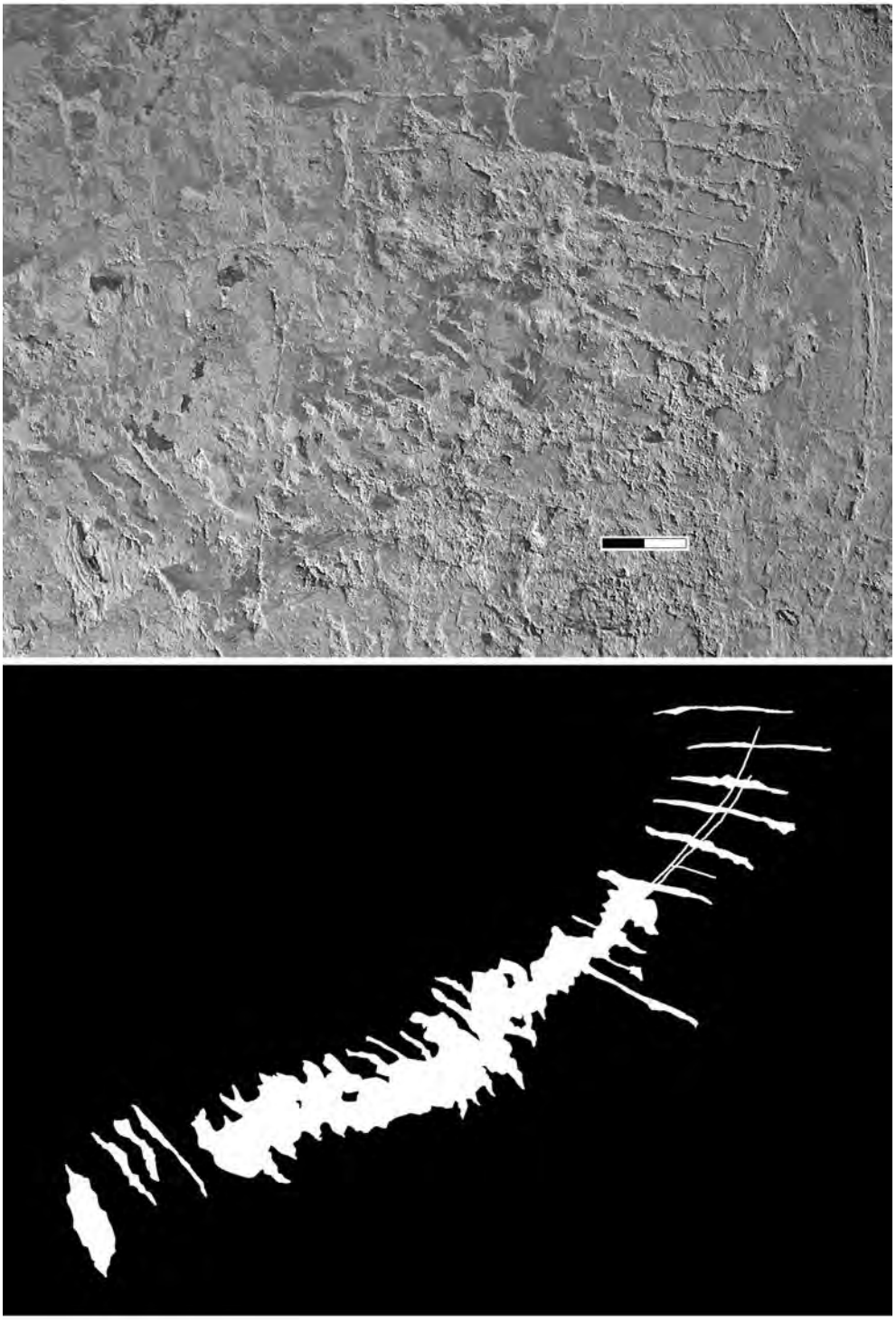

1

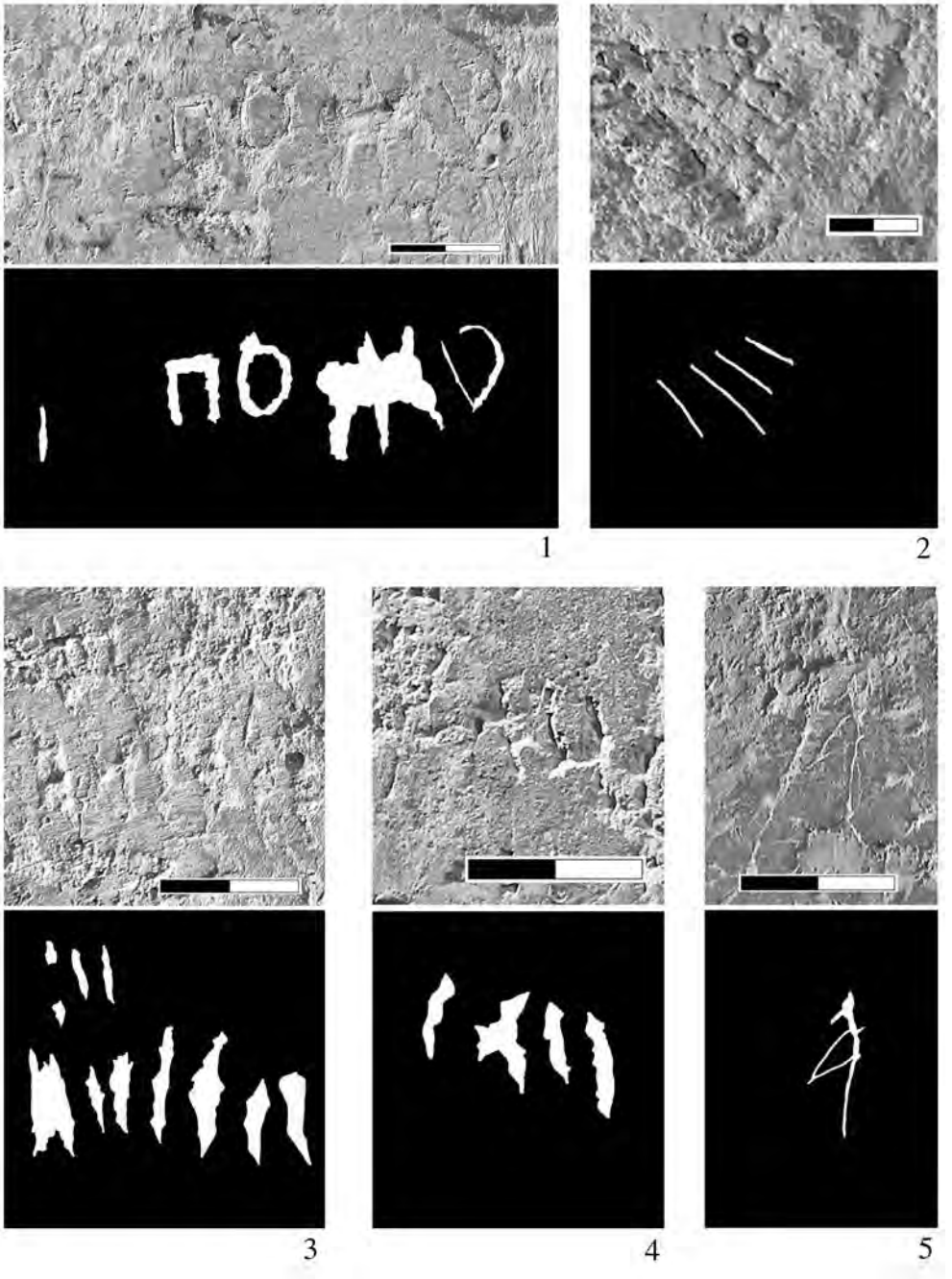

2

Таблиця CCLXXXV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2840, **2** – № 2841.

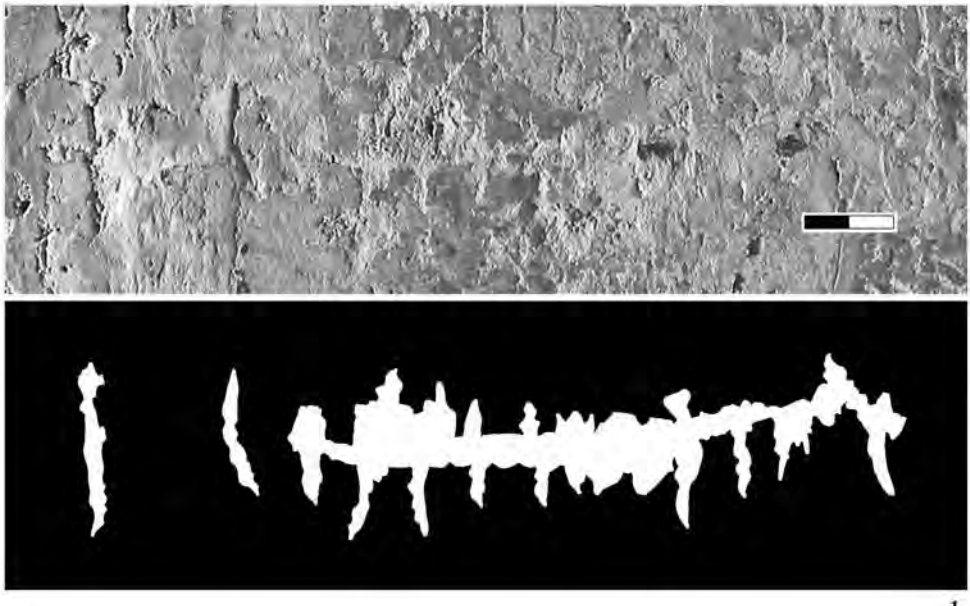

Таблиця CCLXXXVI
Фото та прорис графіті № 2842.

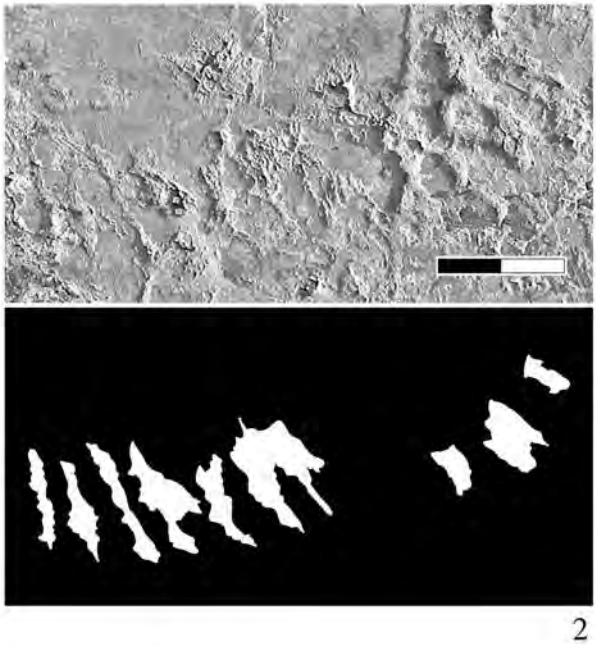

Таблиця CCLXXXVII

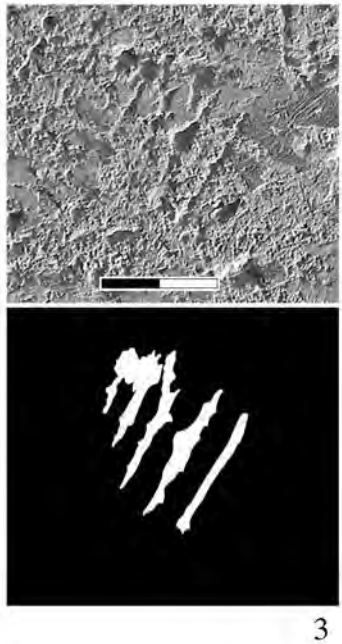
Фото та прорис графіті: **1** – № 2843, **2** – № 2844, **3** – № 2845, **4** – № 2846, **5** – № 2847.

1

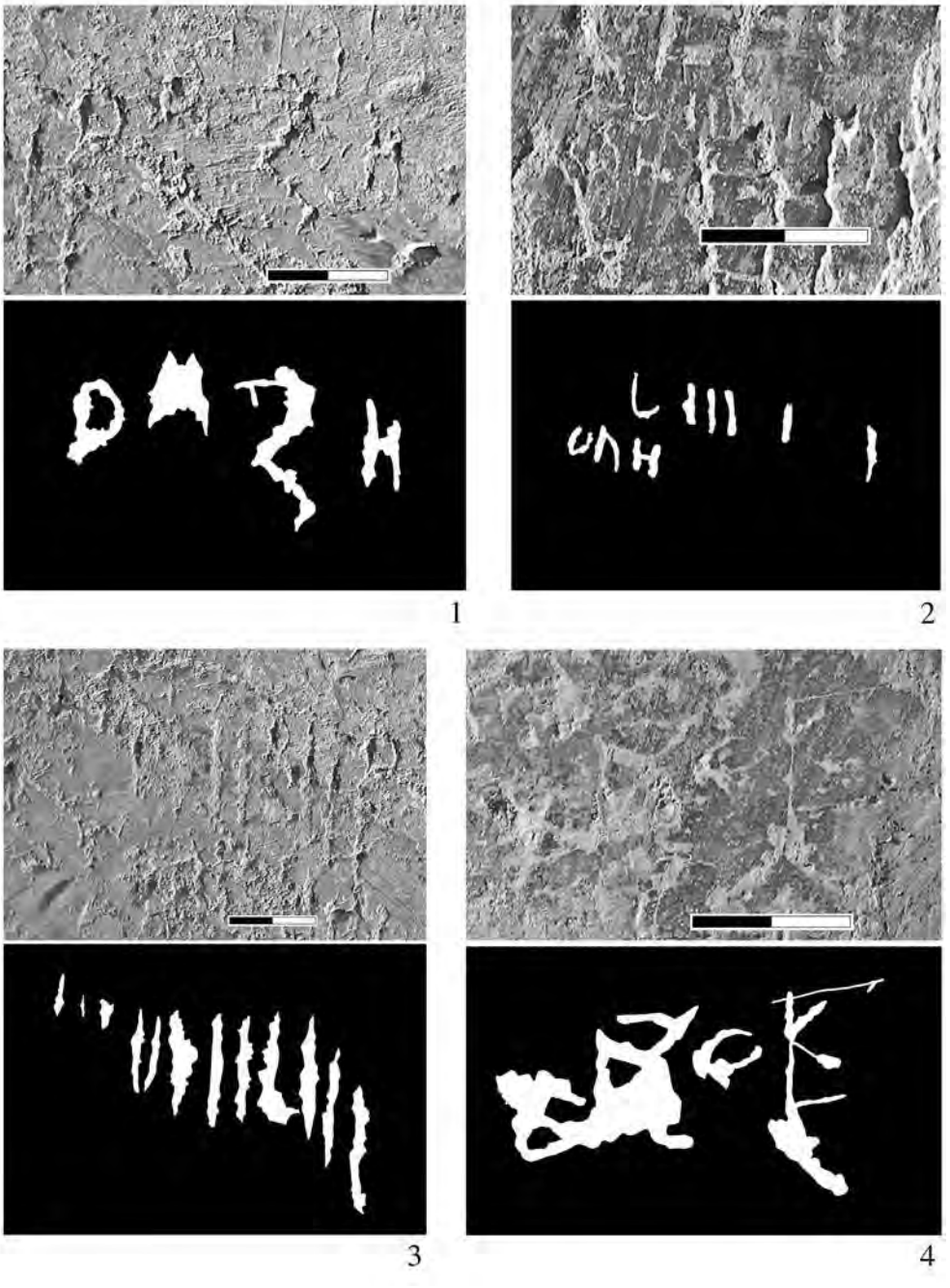
2

3

Таблиця CCLXXXVIII

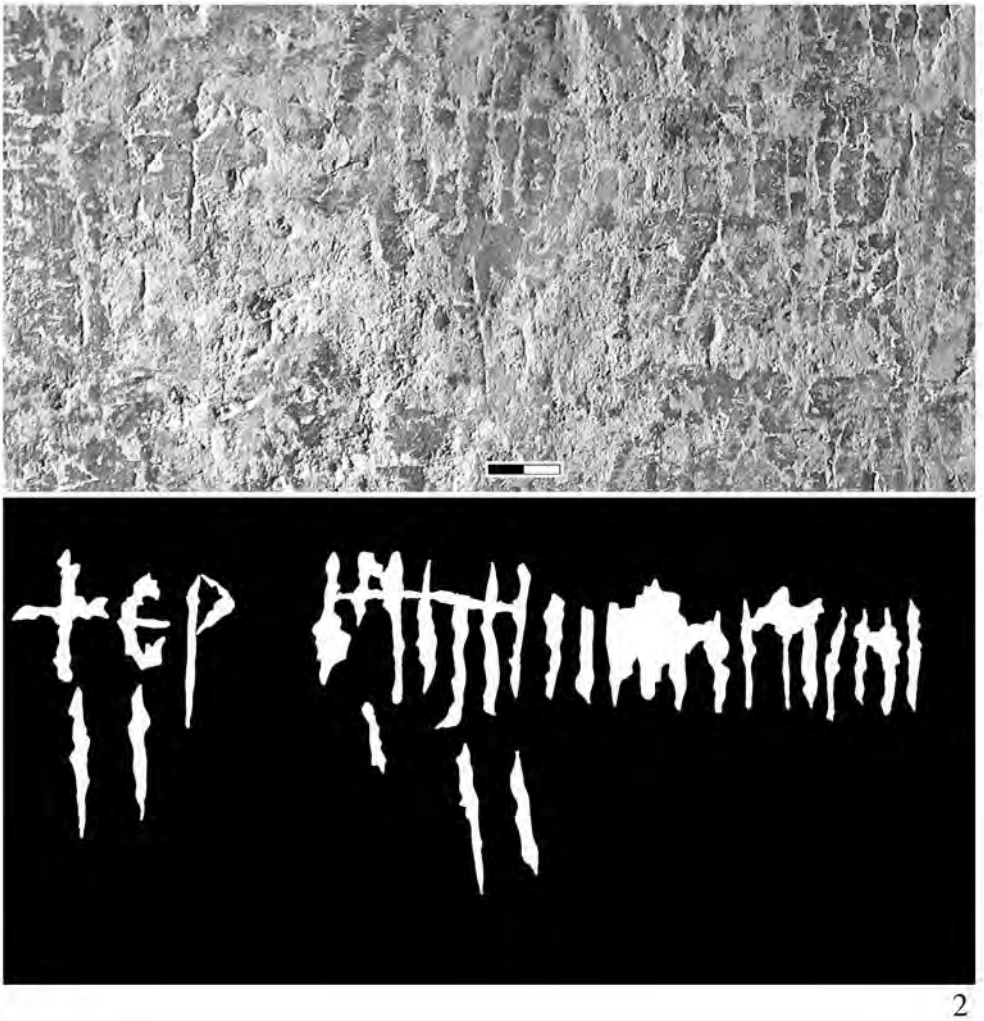
Фото та прорис графіті: **1** – № 2848, **2** – № 2849, **3** – № 2850.

Таблиця CCLXXXIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2851, **2** – № 2852, **3** – № 2853, **4** – № 2854.

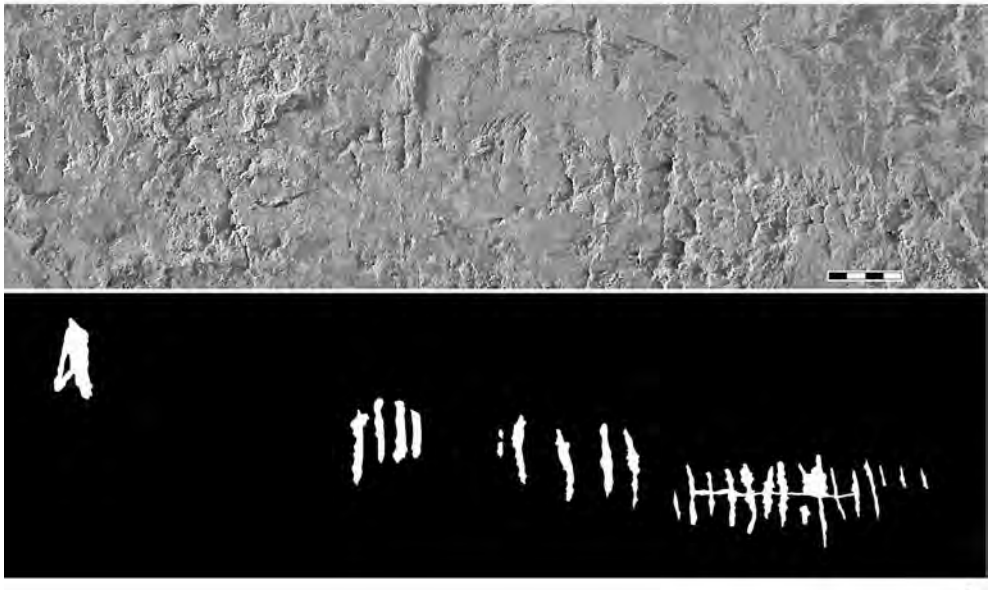
1

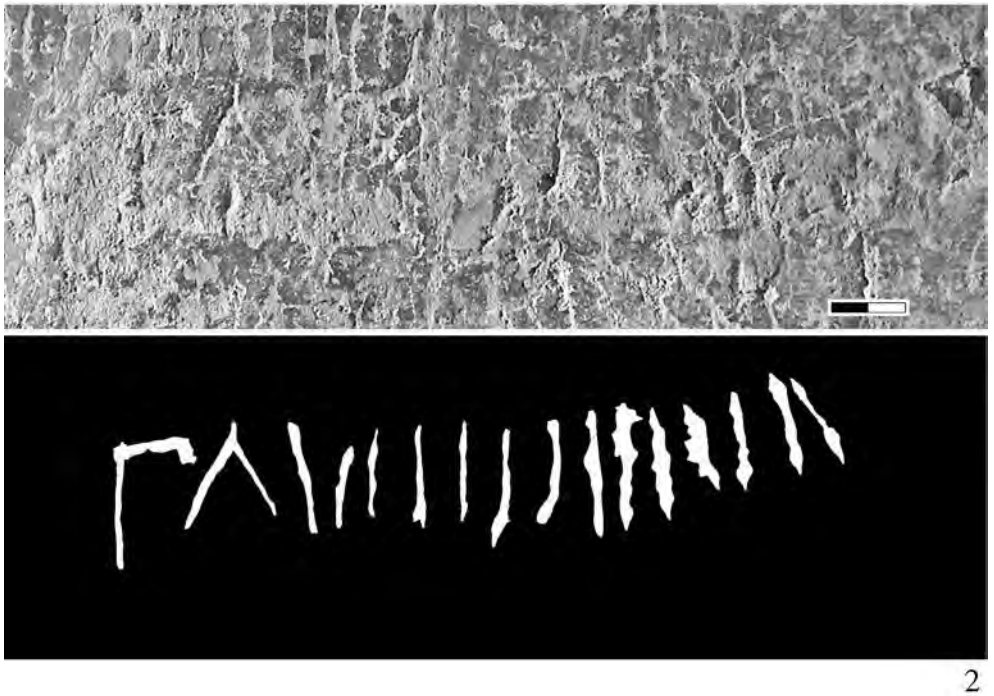
2

Таблиця CCXC

Фото та прорис графіті: **1** – № 2855, **2** – № 2856.

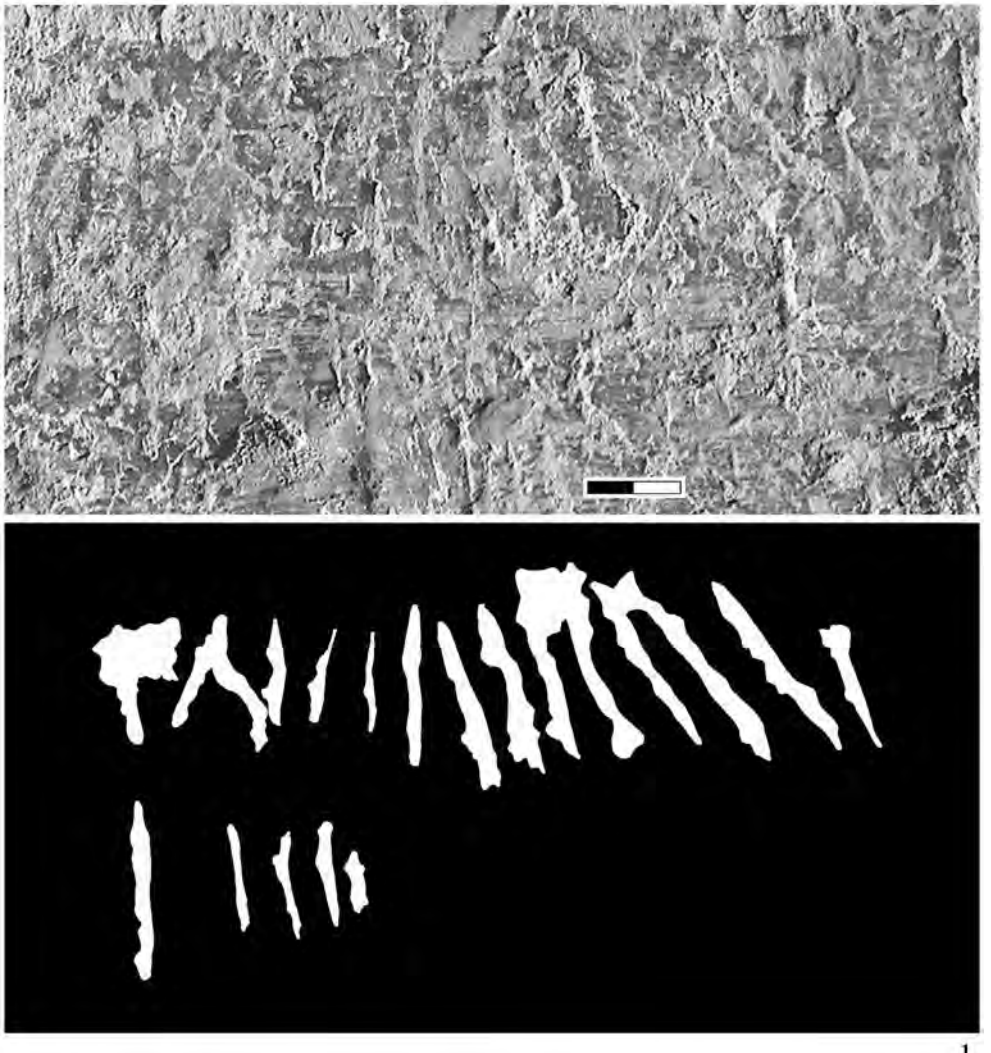

1

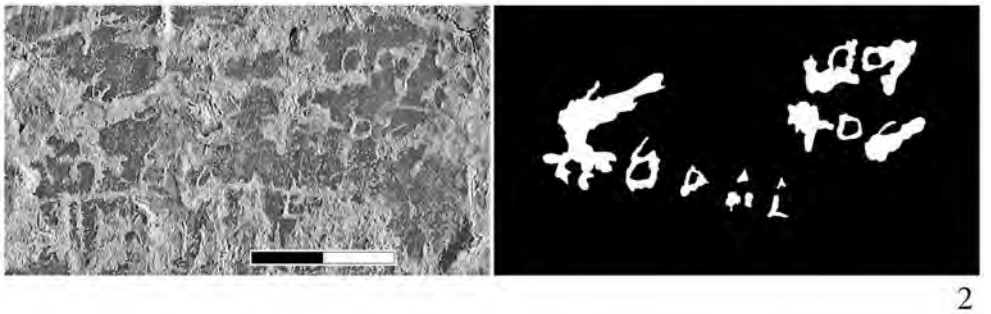

2

Таблиця CCXCI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2857, **2** – № 2858.

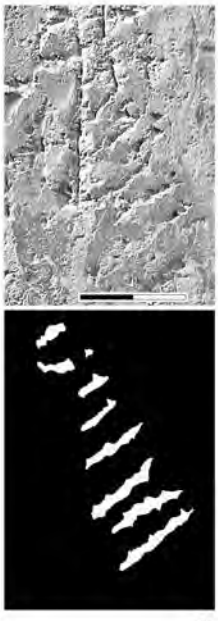

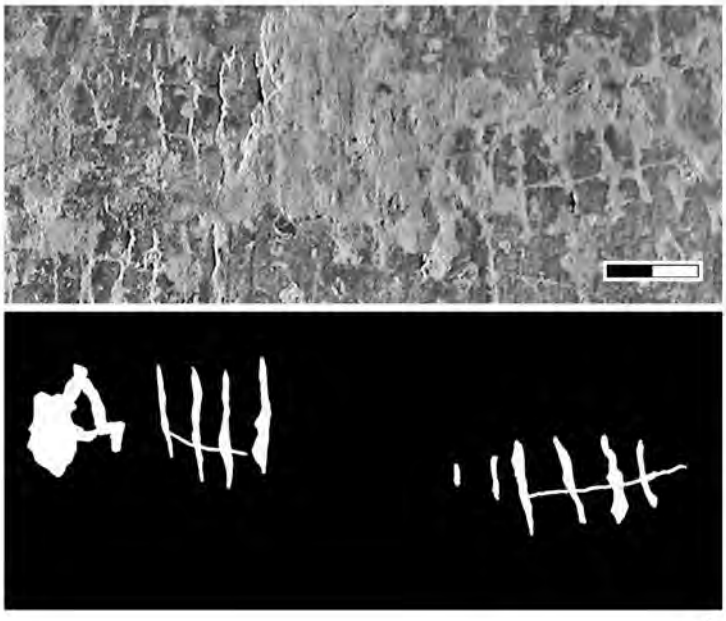
1

2

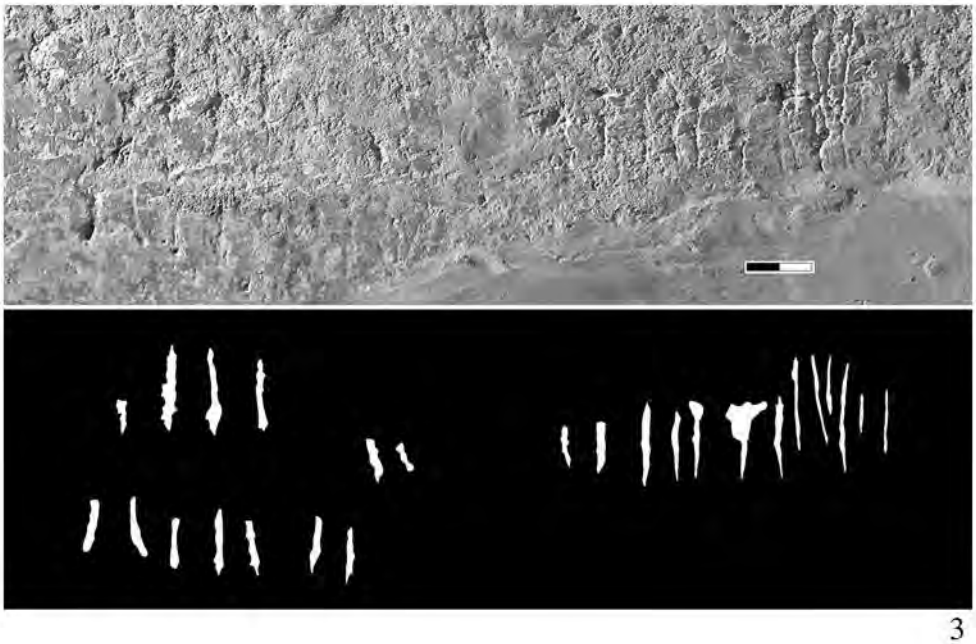
Таблиця CCXCII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2859, **2** – № 2860.

1

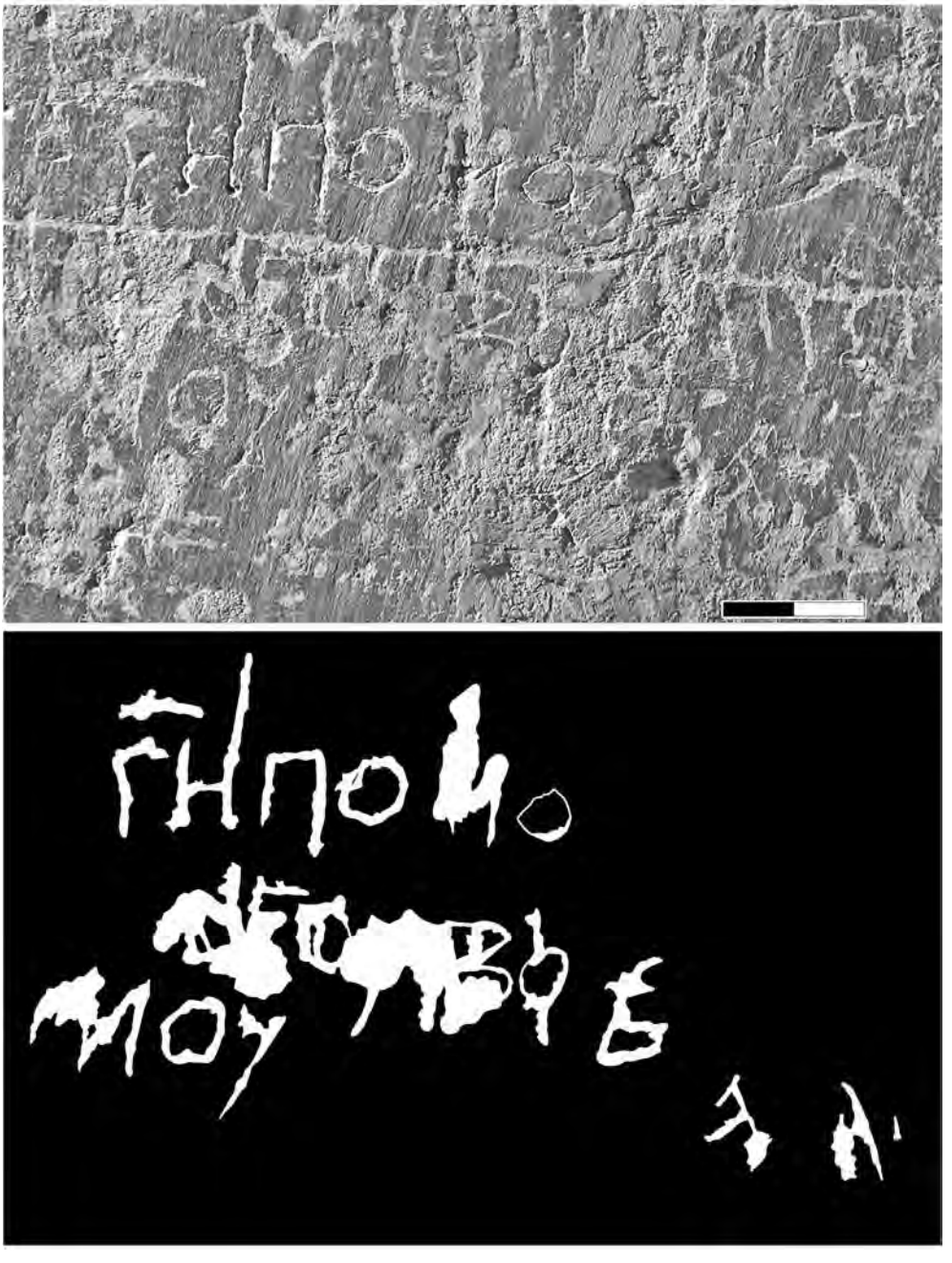
2

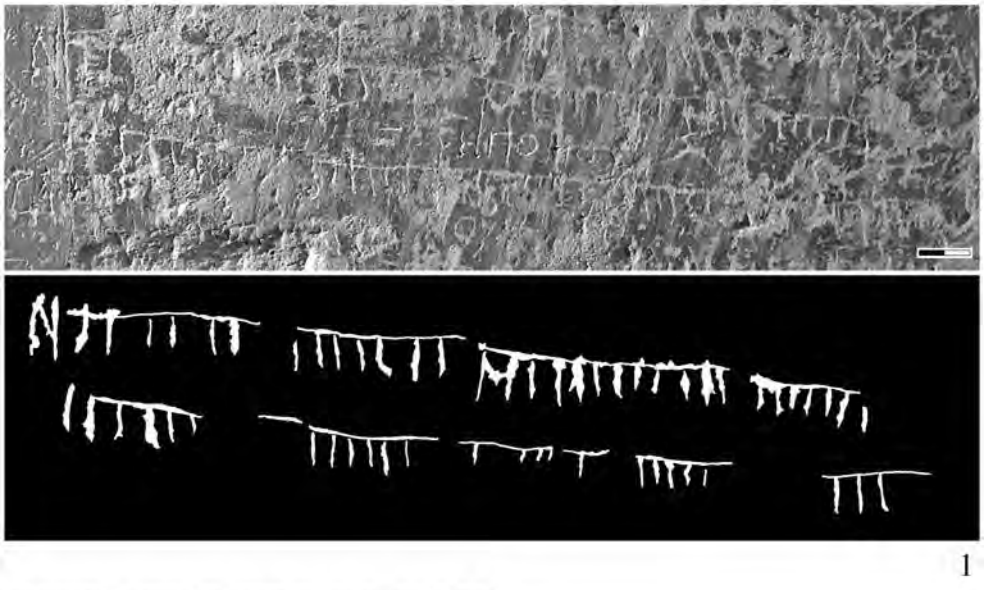
3

Таблиця CCXCIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 2861, **2** – № 2862, **3** – № 2863.

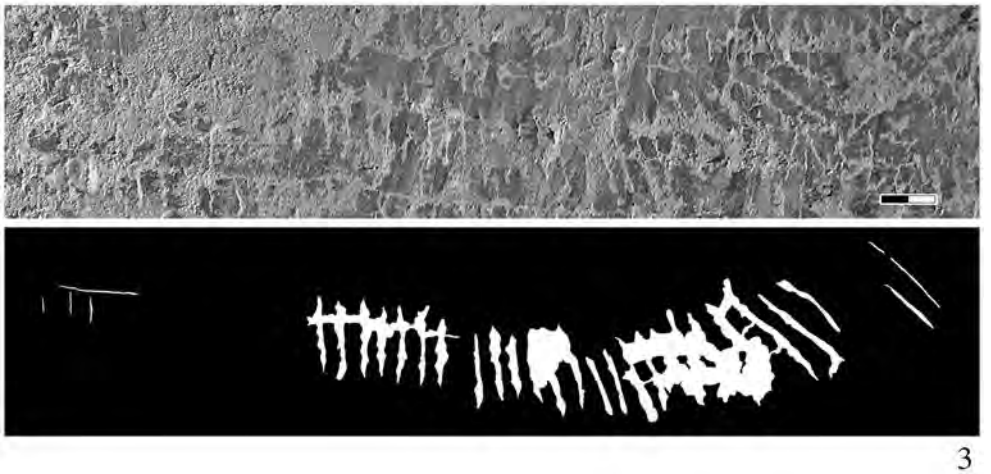
Таблиця CCXCIV
Фото та прорис графіті № 2864.

1

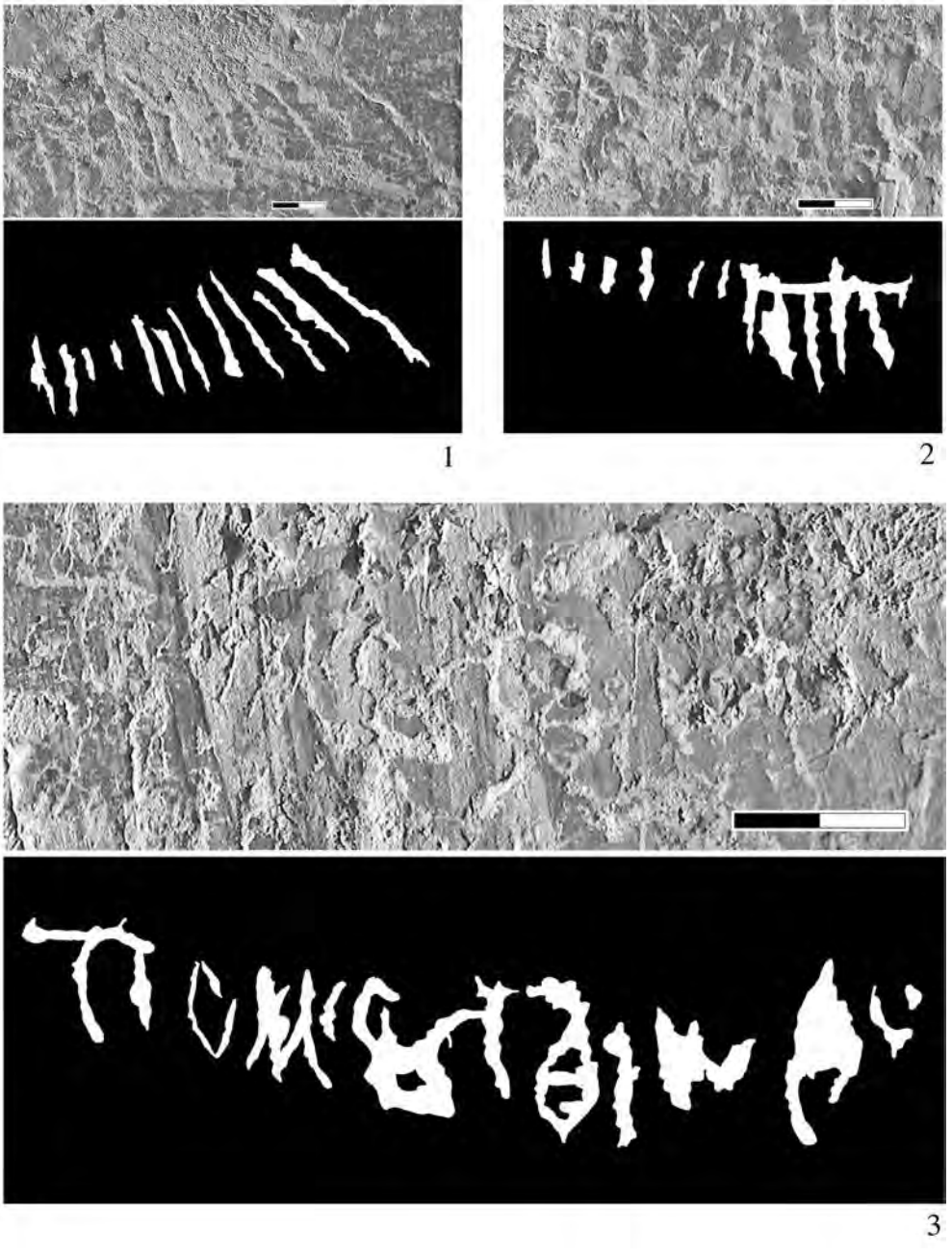

2

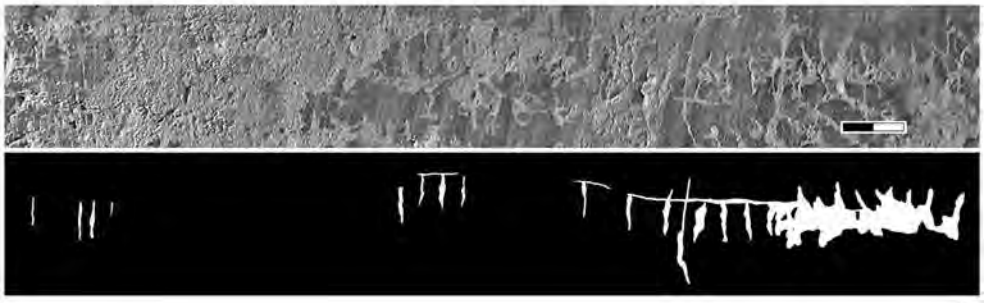

3

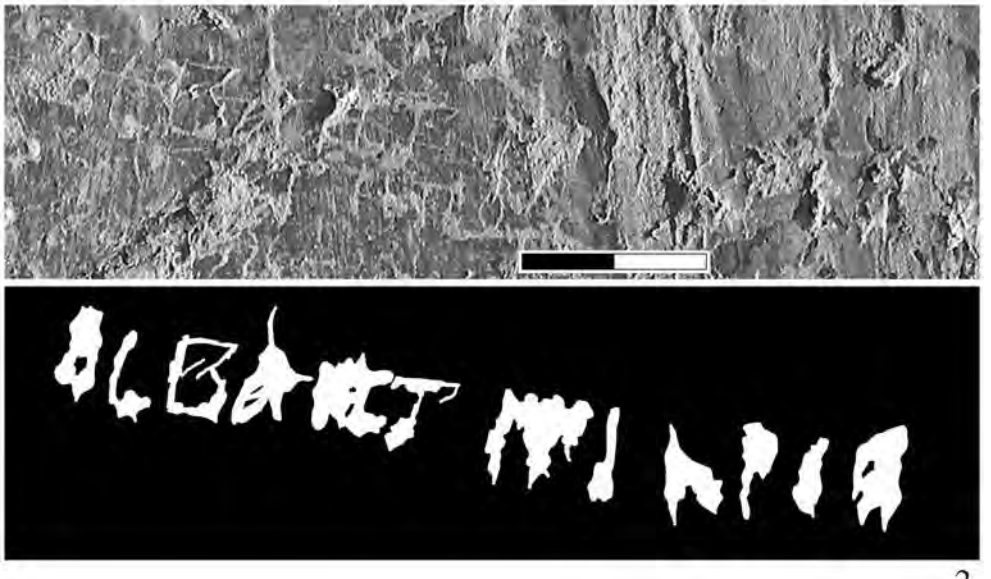
Таблиця CCXCV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2865, **2** – № 2866, **3** – № 2867.

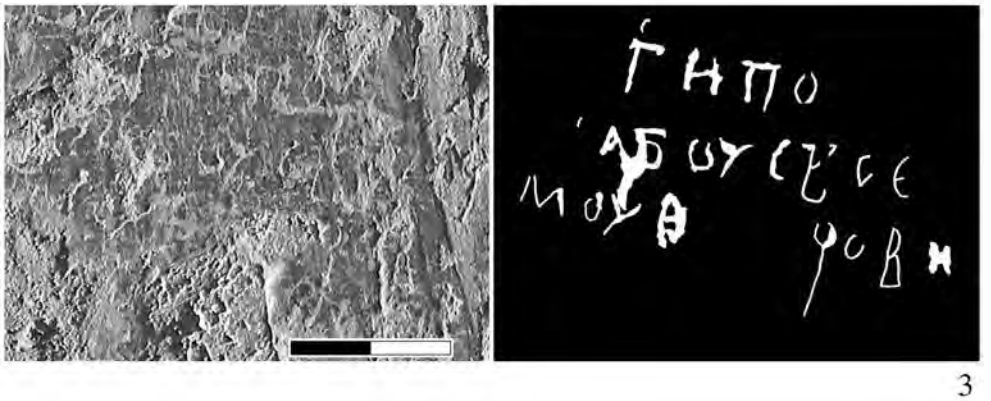
Таблиця CCXCVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2868, **2** – № 2869, **3** – № 2870.

1

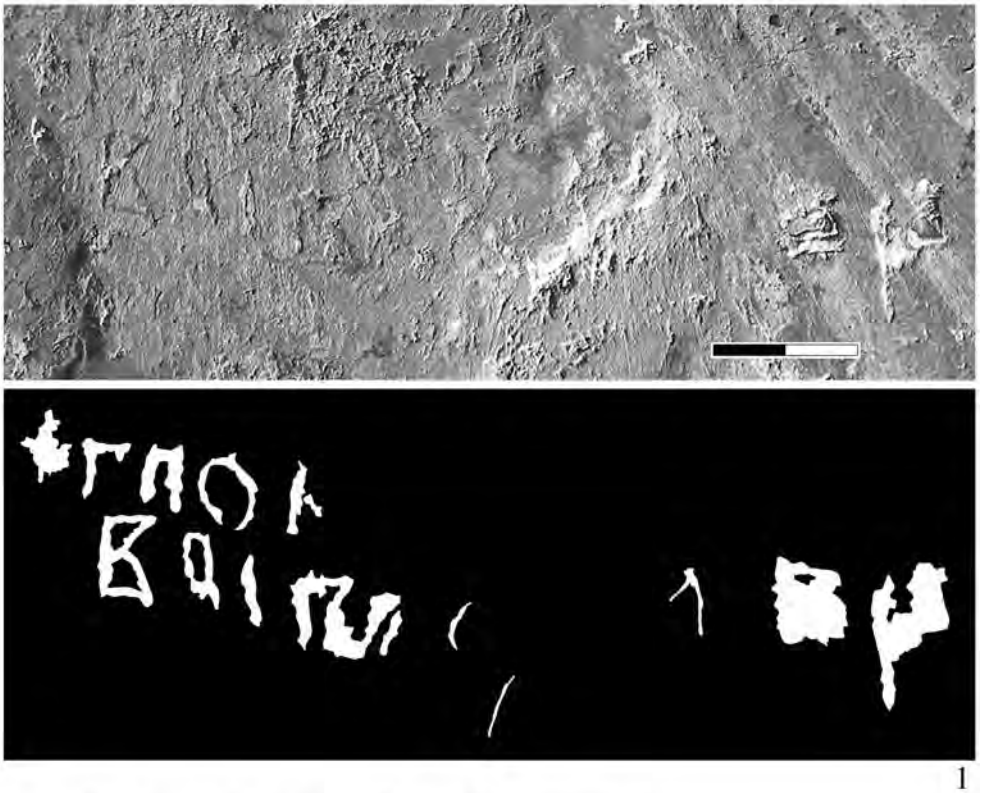

2

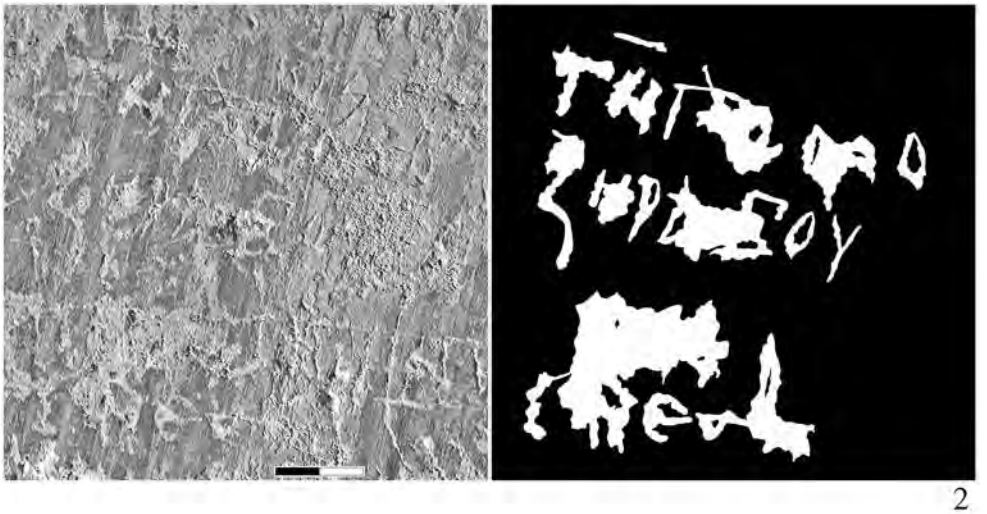

3

Таблиця CCXCVII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2871, **2** – № 2872, **3** – № 2873.

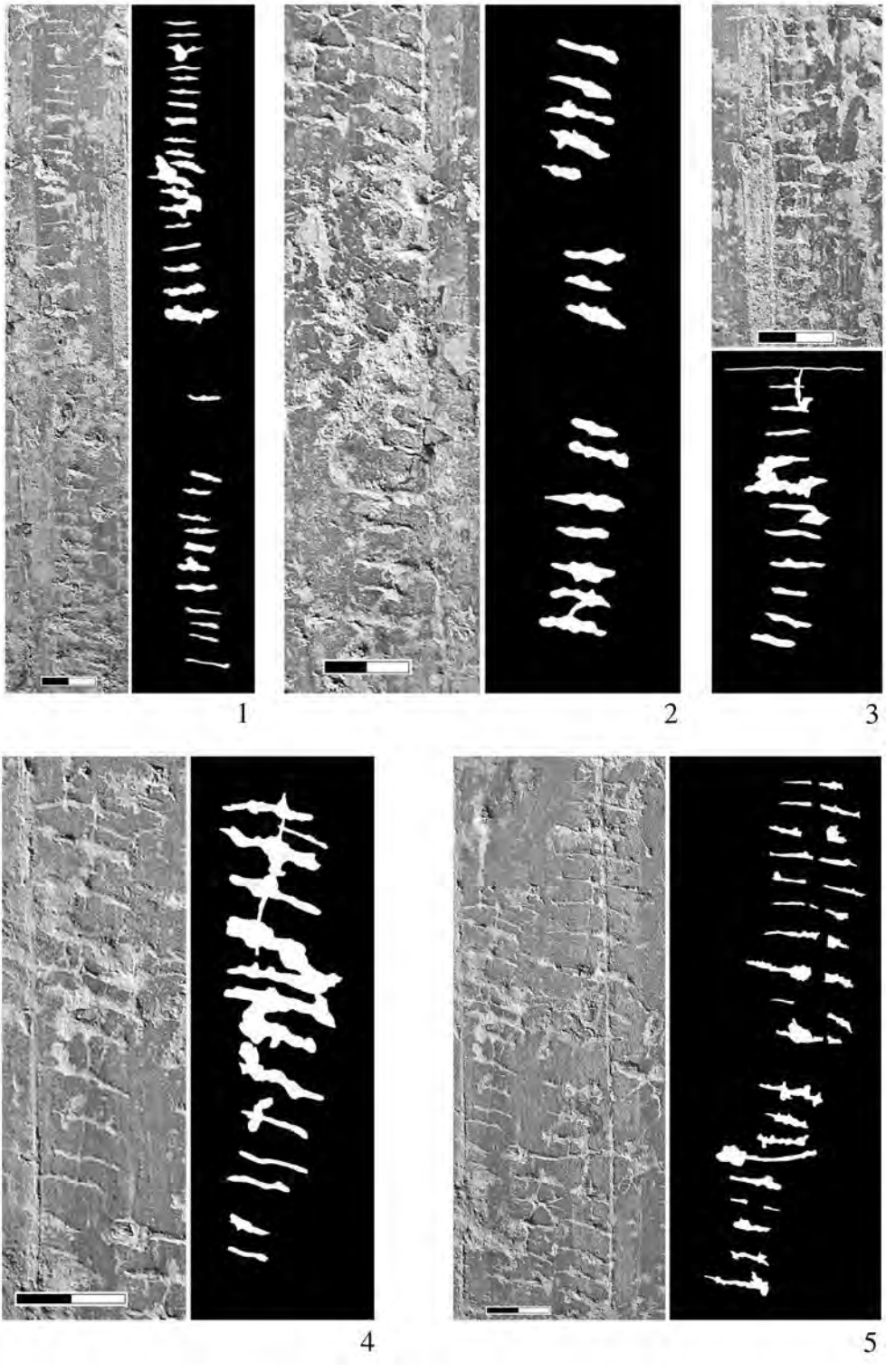

1

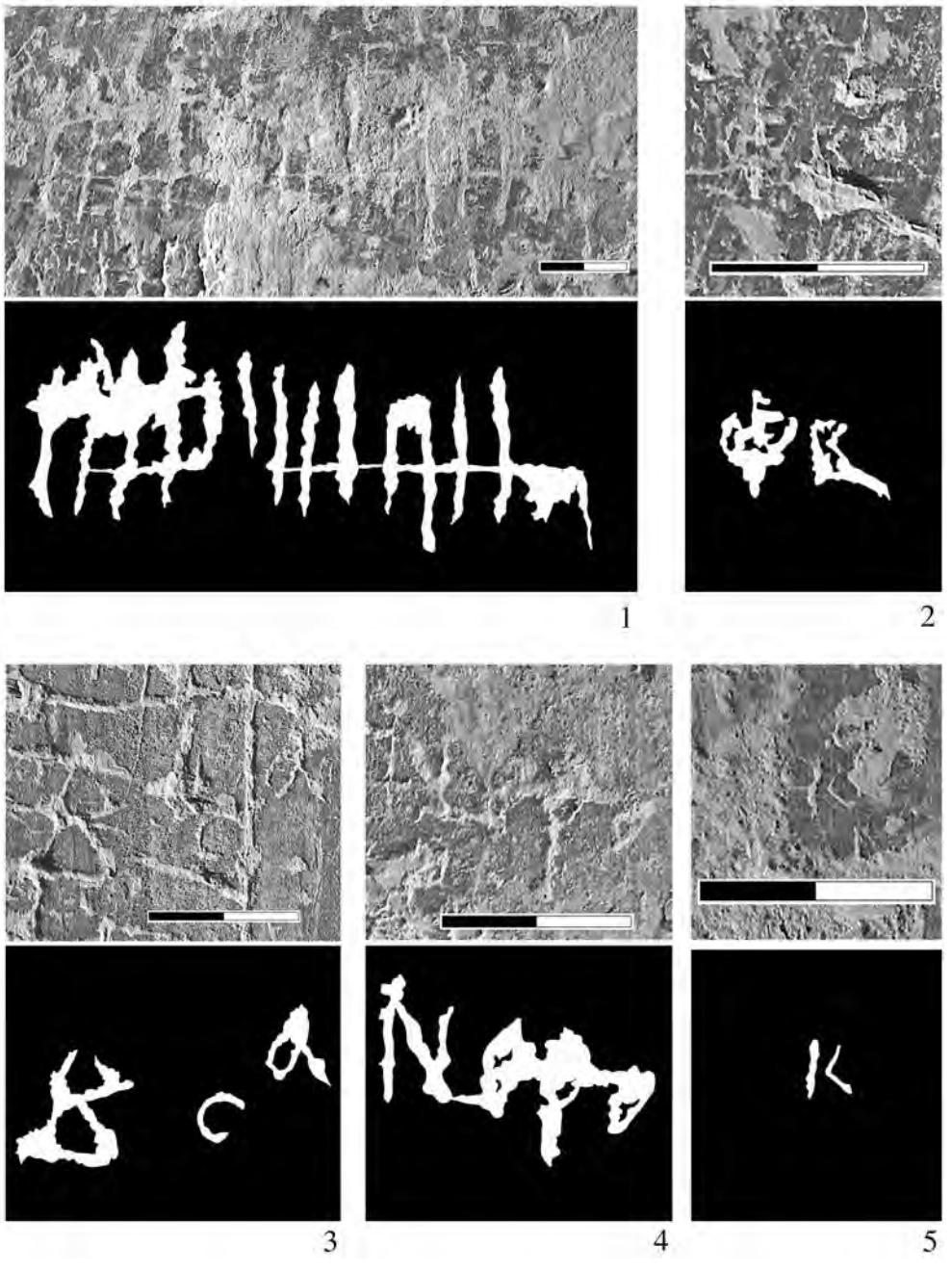
2

Таблиця CCXCVIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2874, **2** – № 2875.

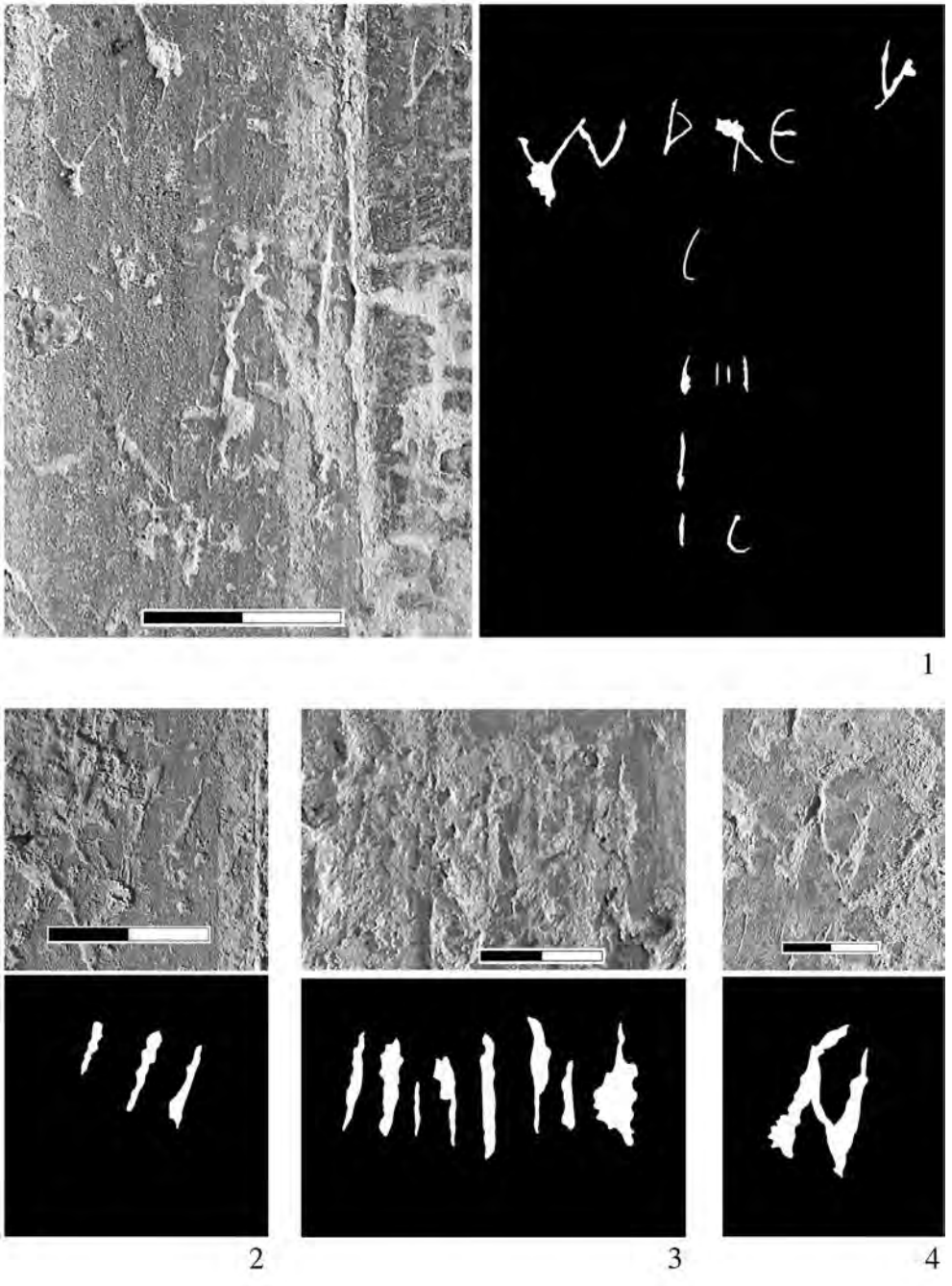
Таблиця CCXCIX

Фото та прорис графіті: **1** – № 2876, **2** – № 2877, **3** – № 2878, **4** – № 2879, **5** – № 2880.

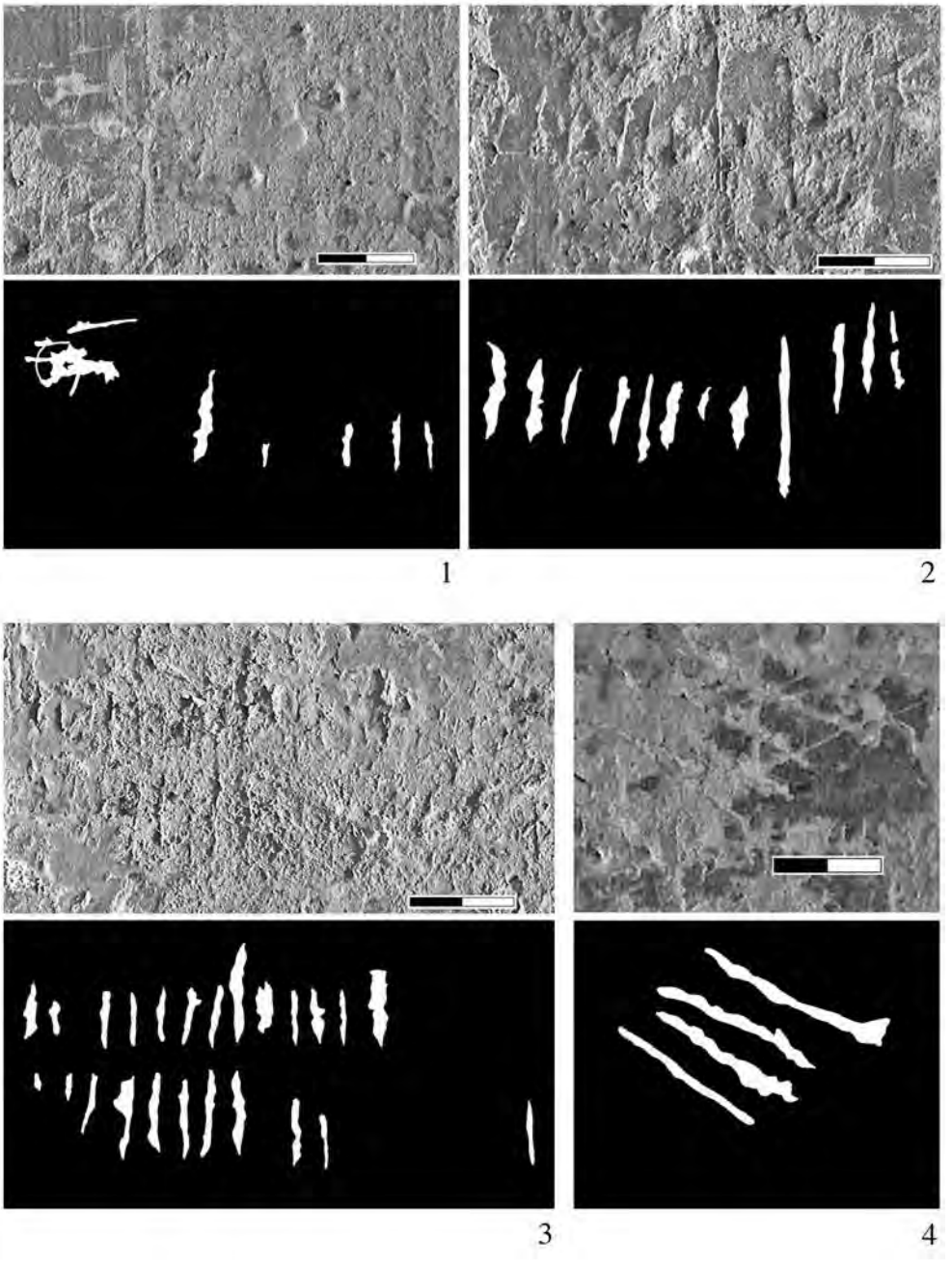

Таблиця CCC

Фото та прорис графіті: **1** – № 2881, **2** – № 2882, **3** – № 2883, **4** – № 2884, **5** – № 2885.

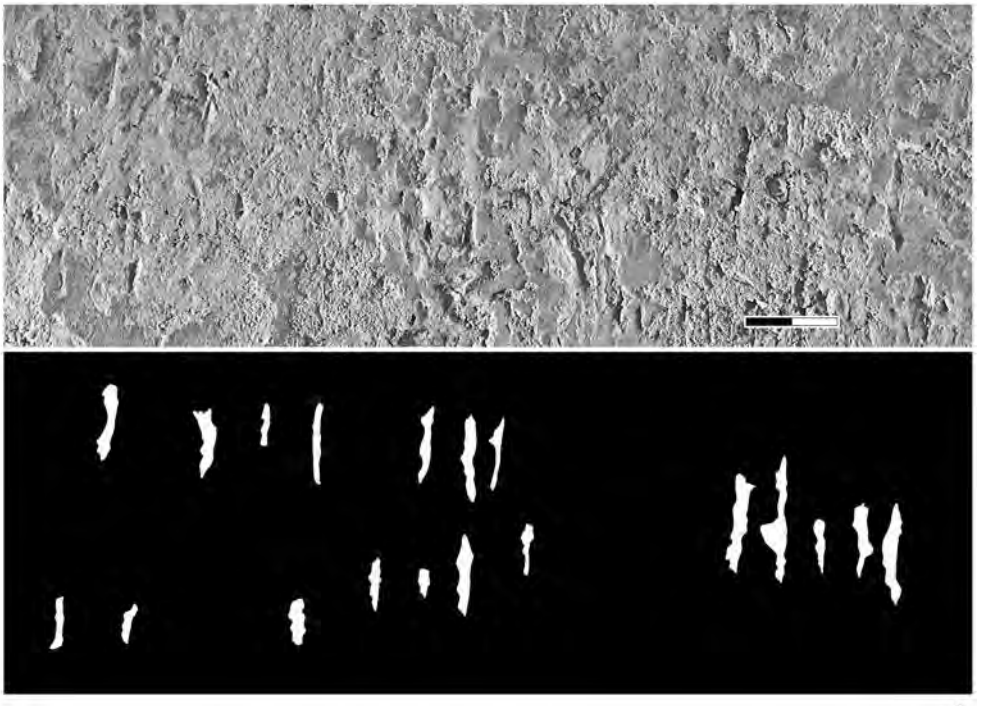

Таблиця CCCI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2886, **2** – № 2887, **3** – № 2888, **4** – № 2889.

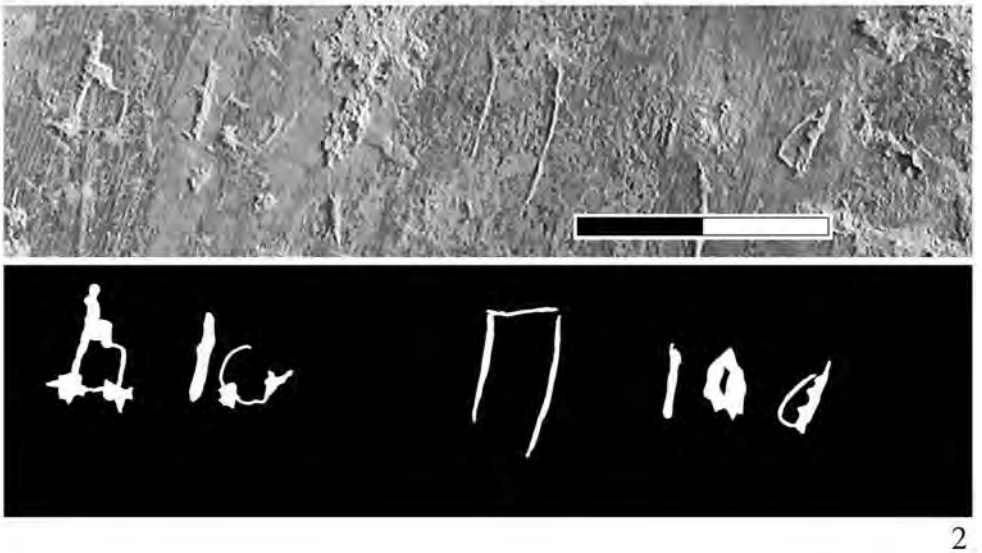

Таблиця CCCII

Фото та прорис графіті: **1** – № 2890, **2** – № 2891, **3** – № 2892, **4** – № 2893.

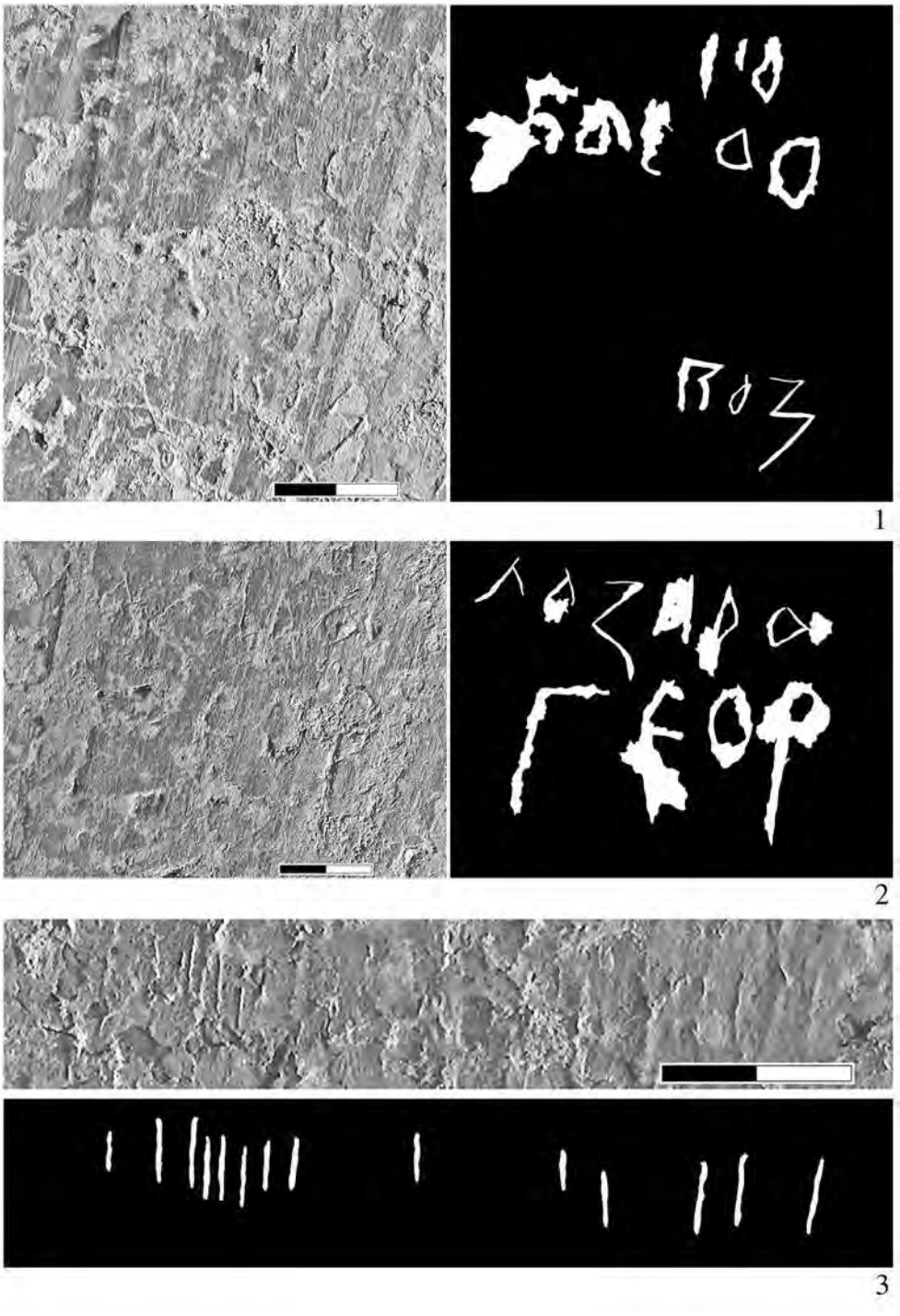

1

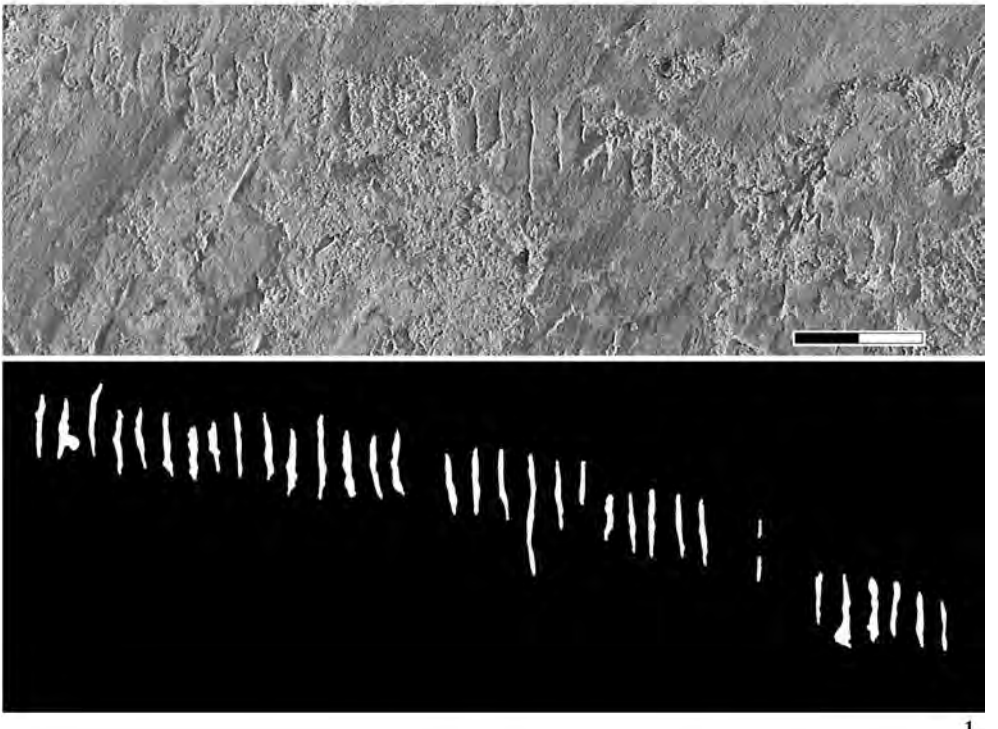

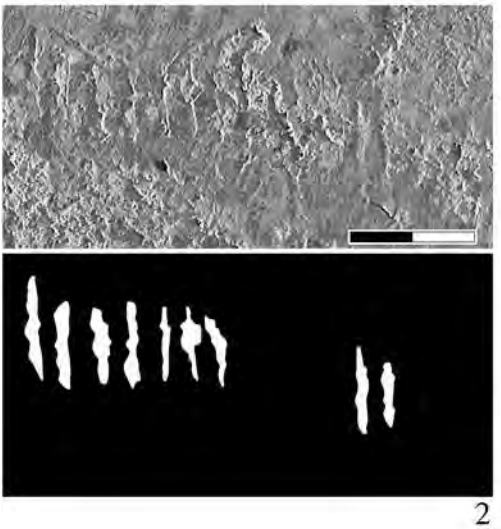
2

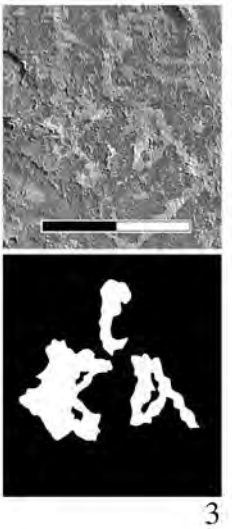
Таблиця CCCIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2894, **2** – № 2895.

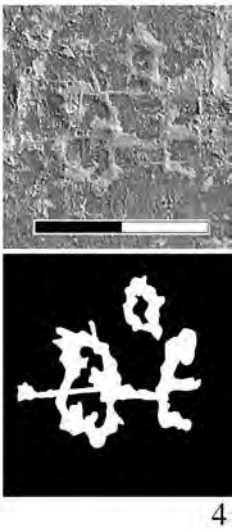

Таблиця CCCIV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2896, **2** – № 2897, **3** – № 2898.

1

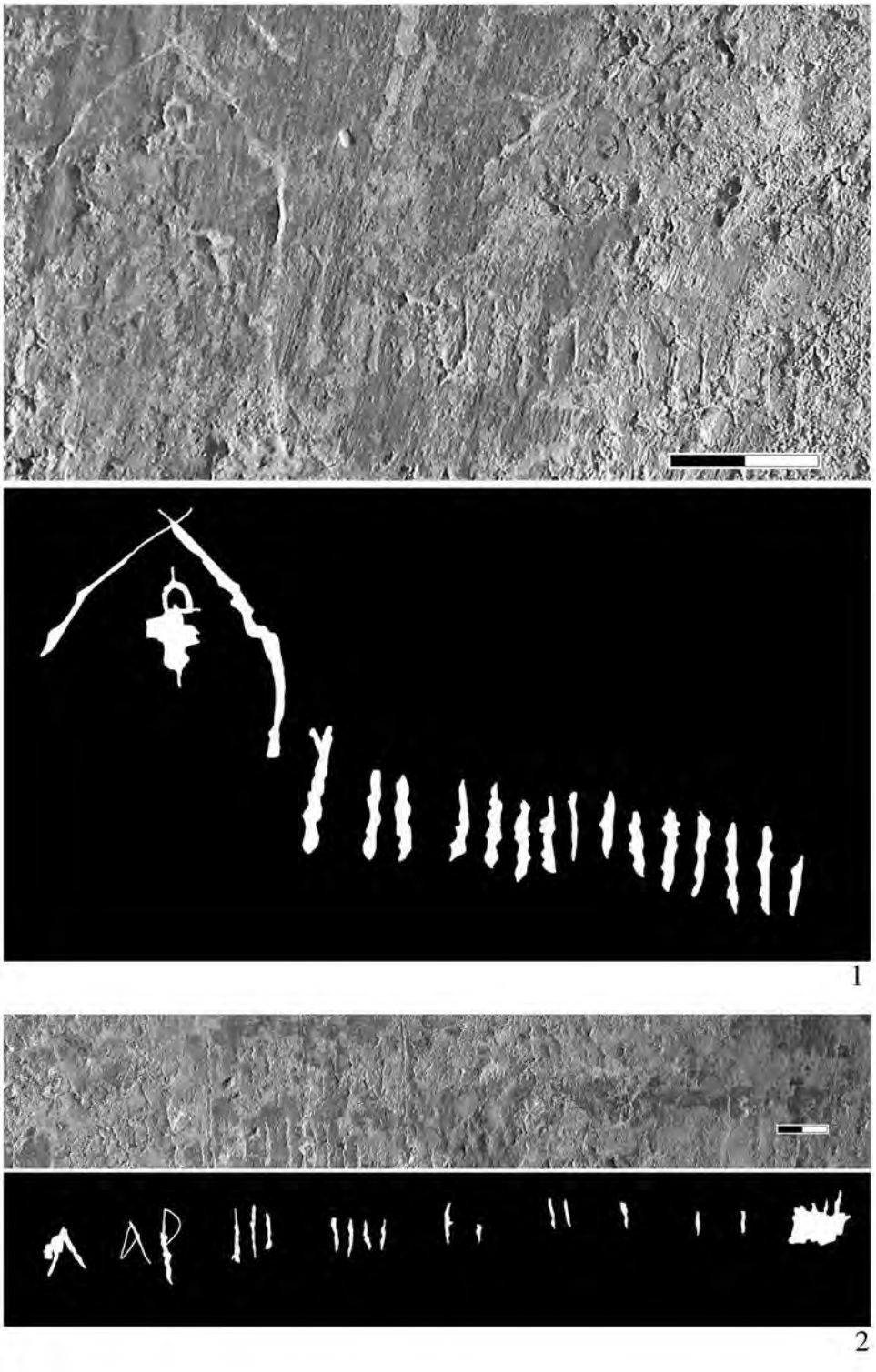

2

3

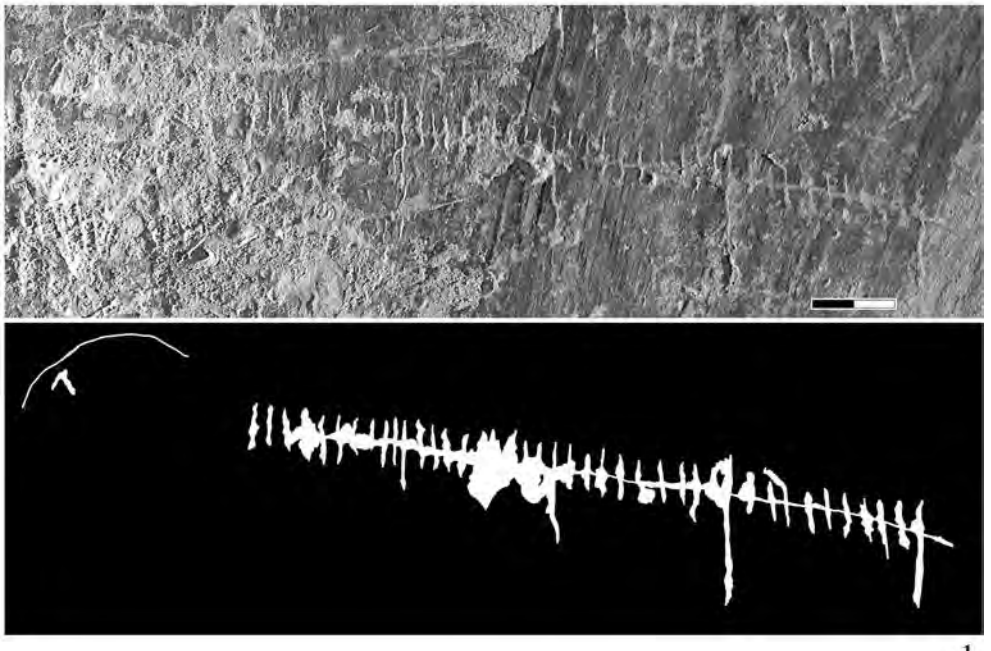

4

Таблиця CCCV

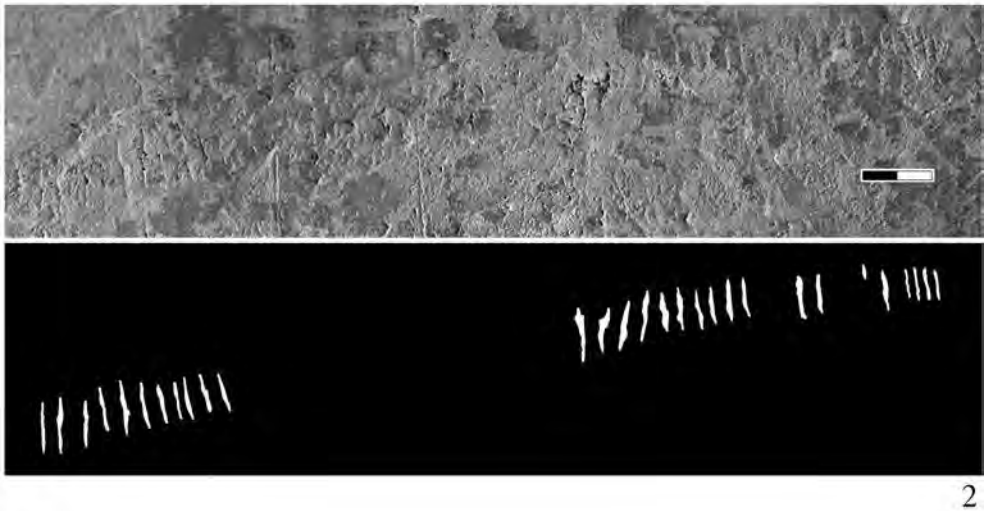
Фото та прорис графіті: **1** – № 2899, **2** – № 2900, **3** – № 2901, **4** – № 2902.

Таблиця CCCVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2903, **2** – № 2904.

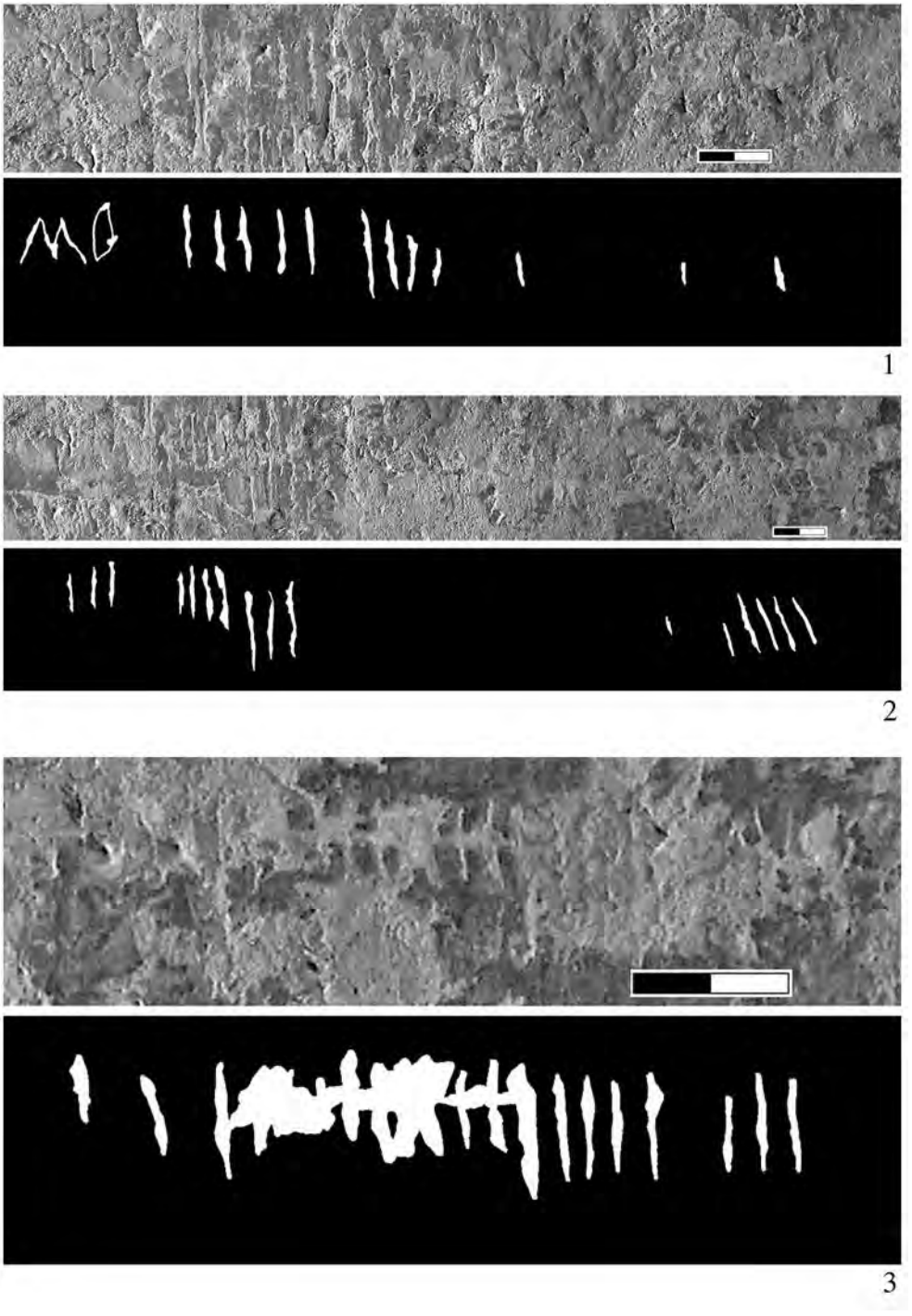

1

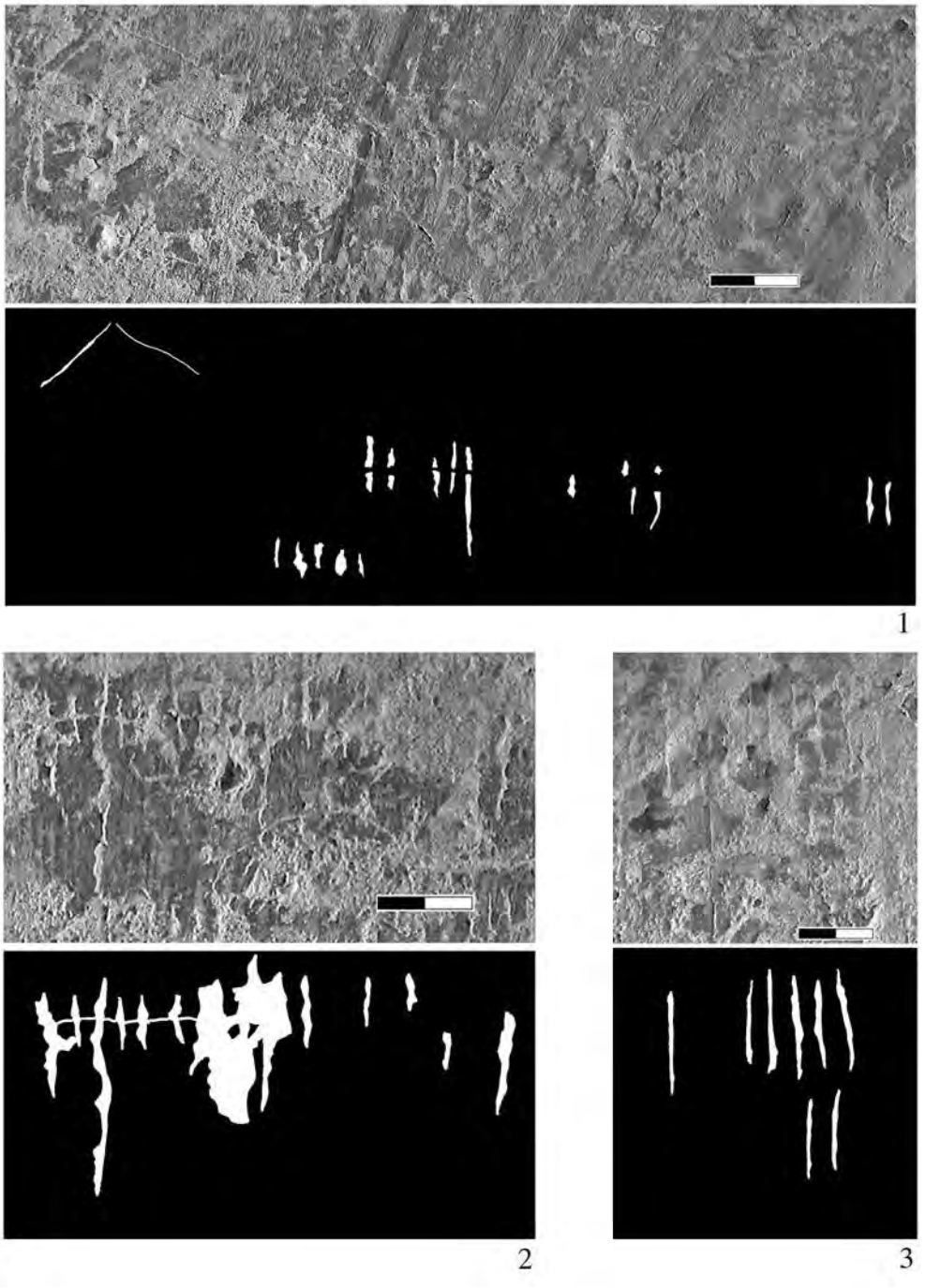

2

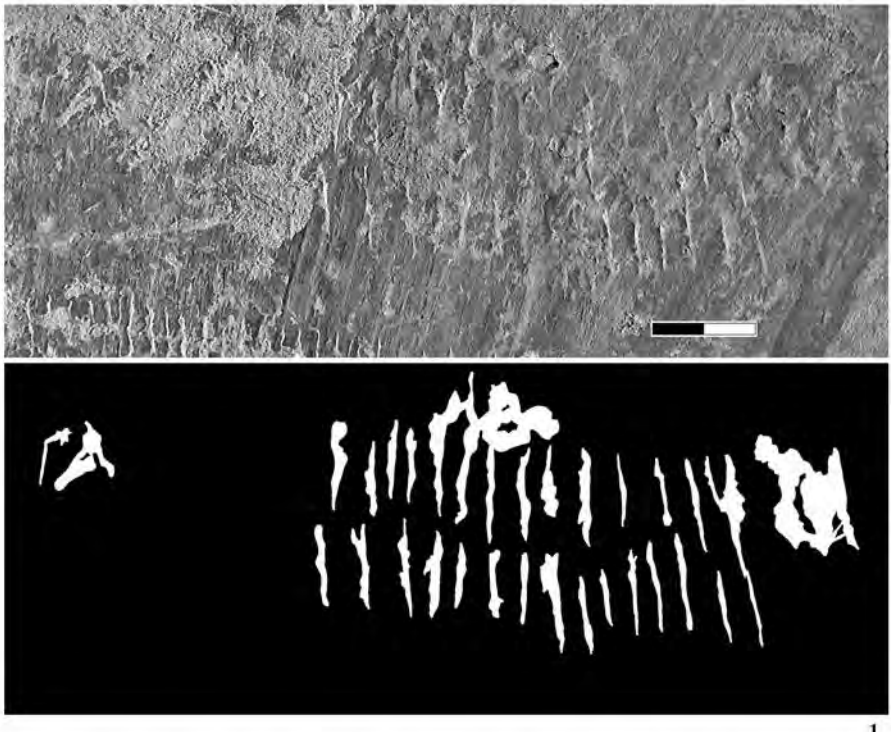
Таблиця CCCVII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2905, **2** – № 2906.

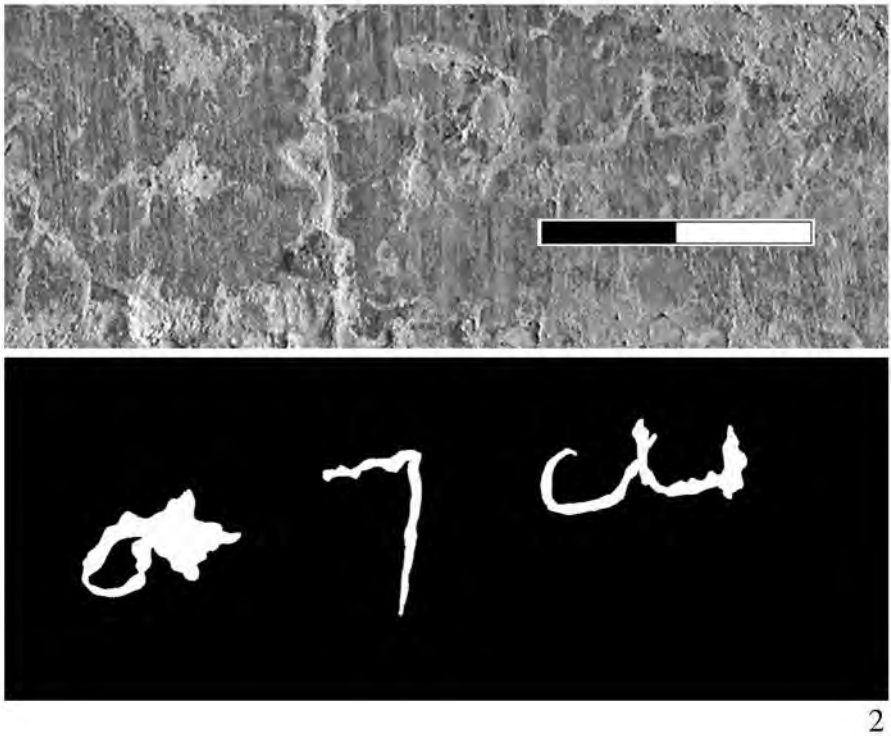
Таблиця CCCVIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2907, **2** – № 2908, **3** – № 2909.

Таблиця CCCIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2910, **2** – № 2911, **3** – № 2912.

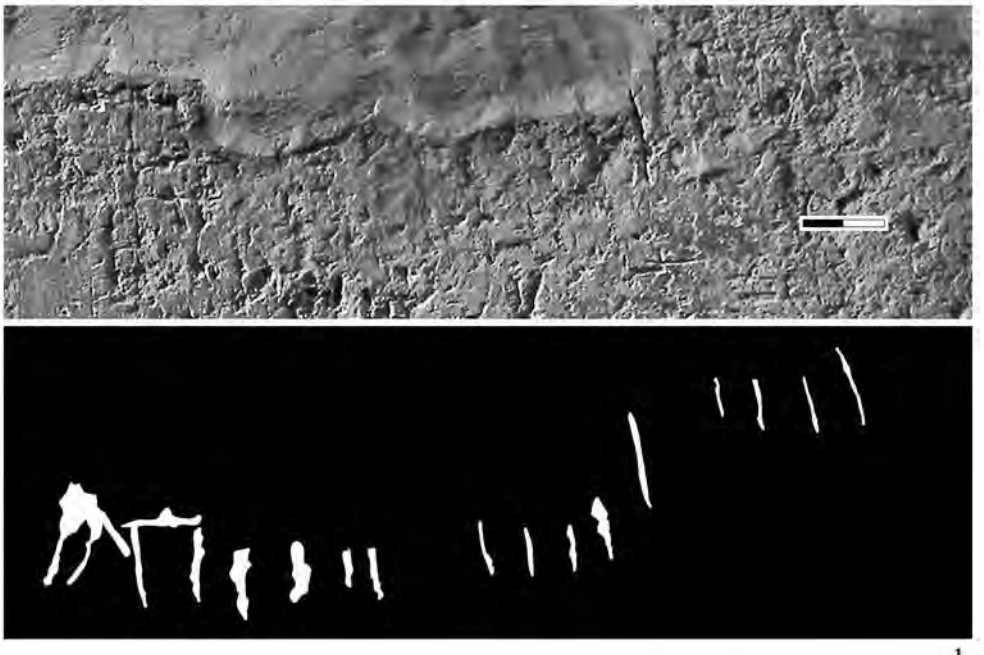

1

2

Таблиця CCCX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2913, **2** – № 2914.

1

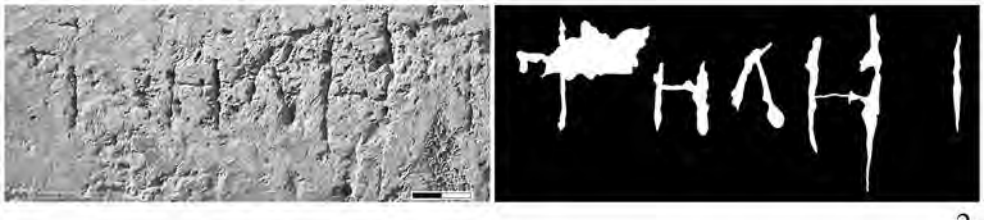

2

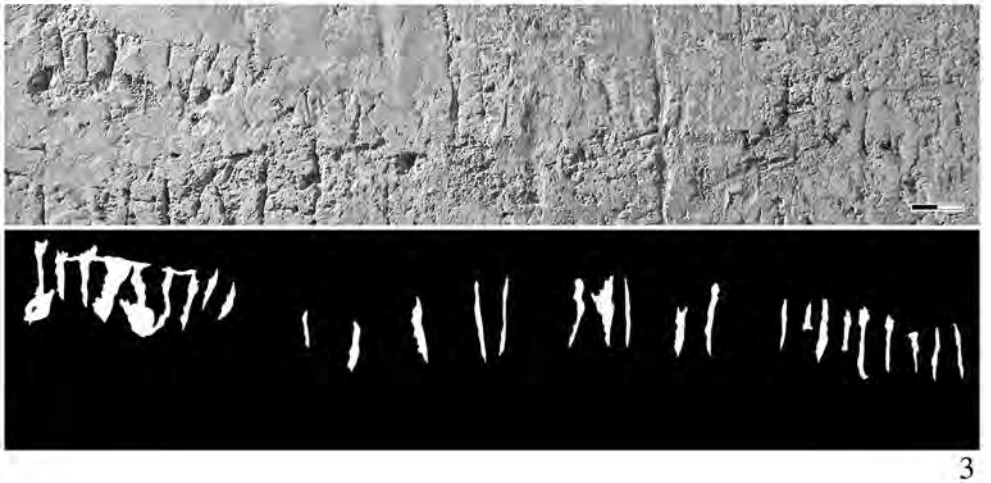
Таблиця CCCXI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2915, **2** – № 2916.

1

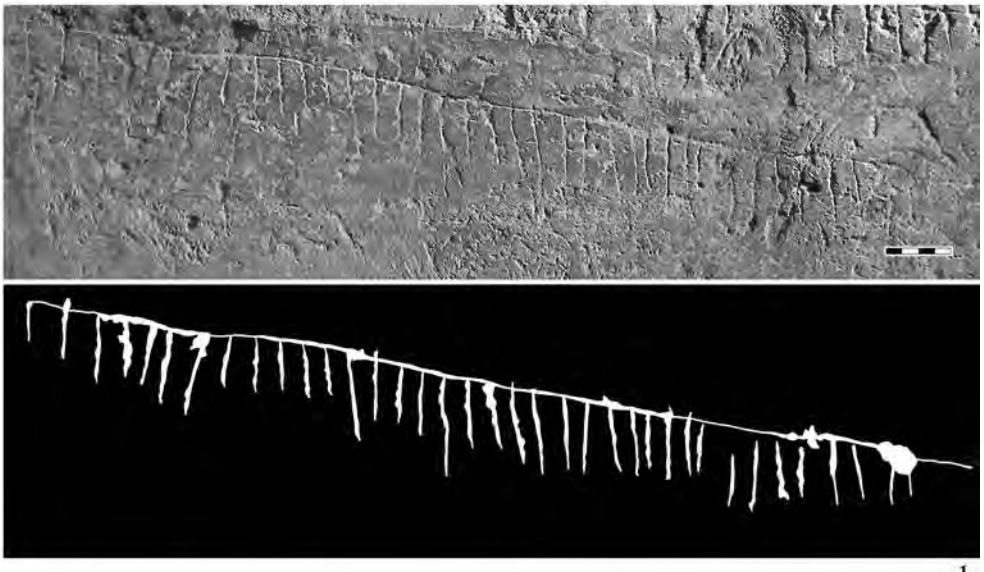
2

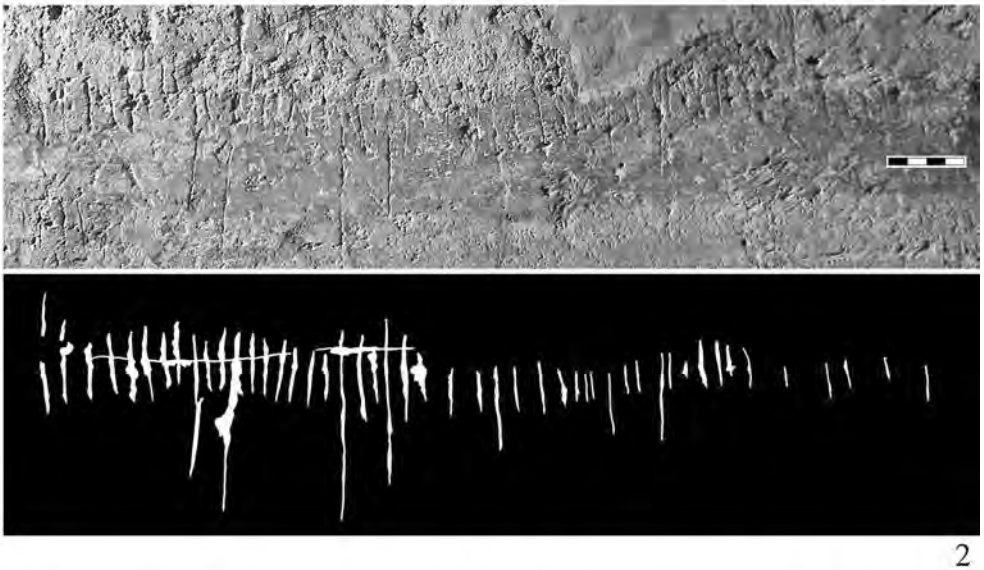
3

Таблиця CCCXII

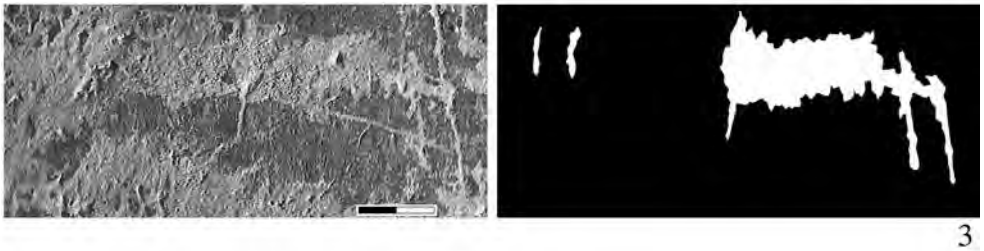
Фото та прорис графіті: **1** – № 2917, **2** – № 2918, **3** – № 2919.

1

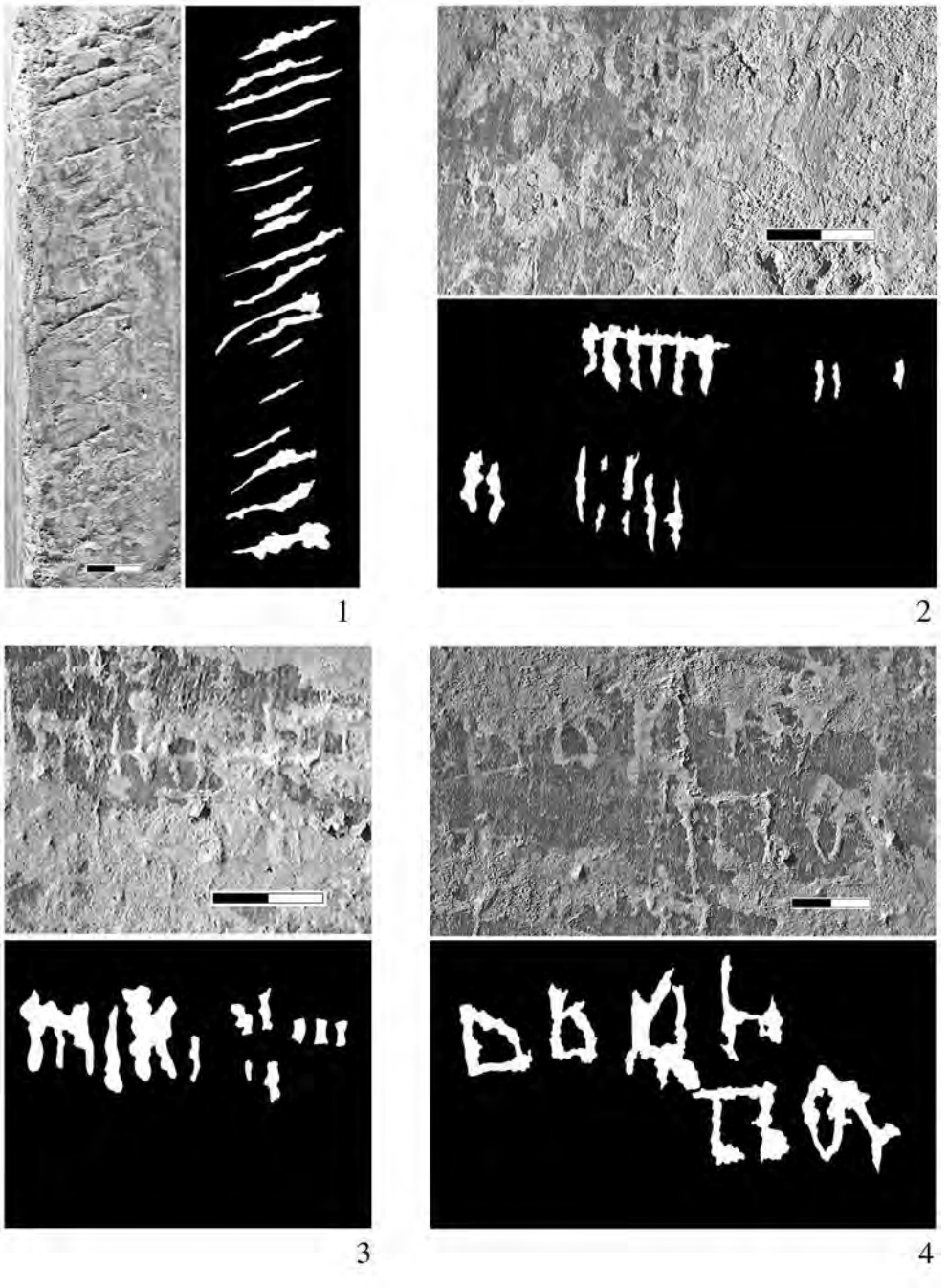

2

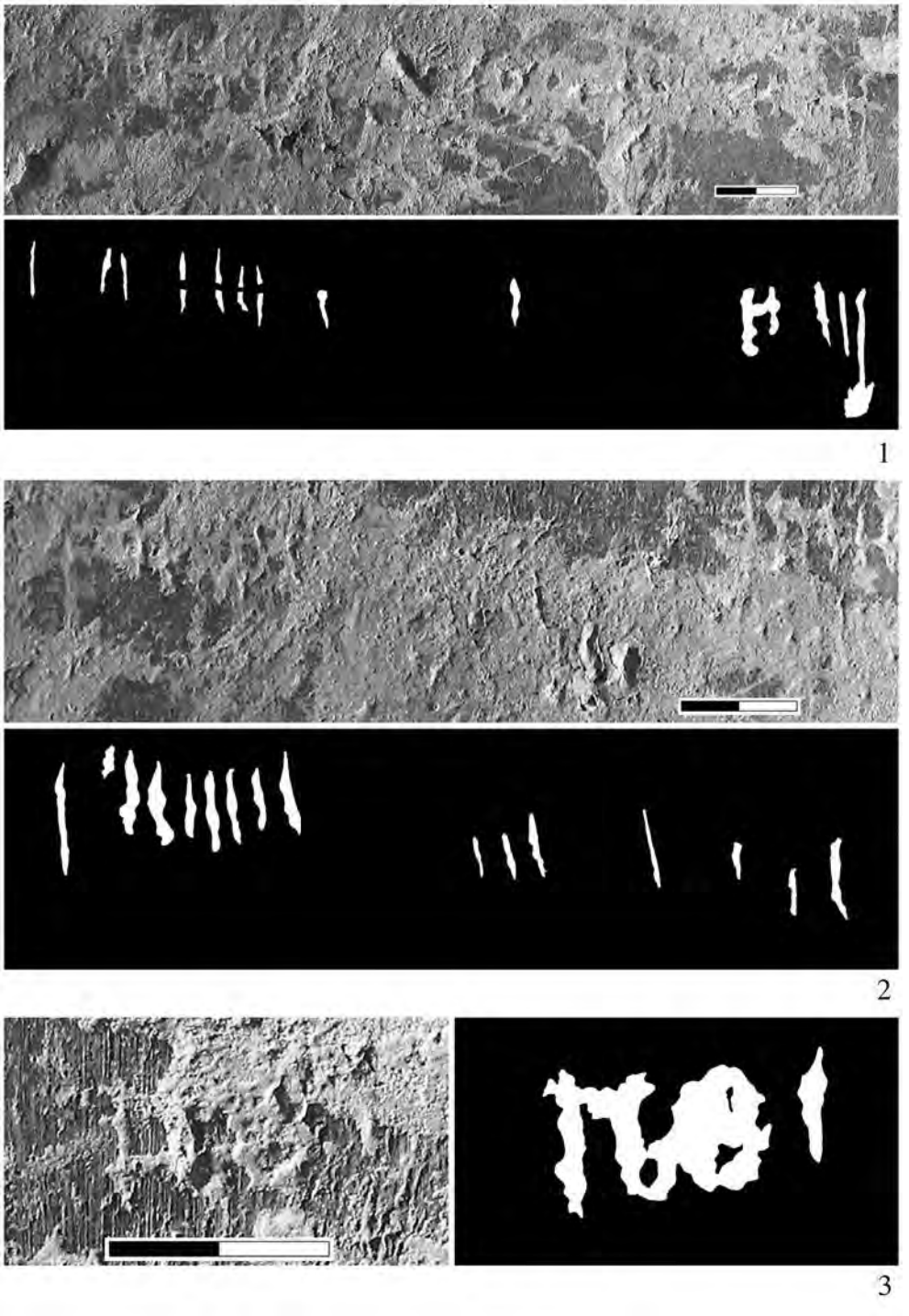

3

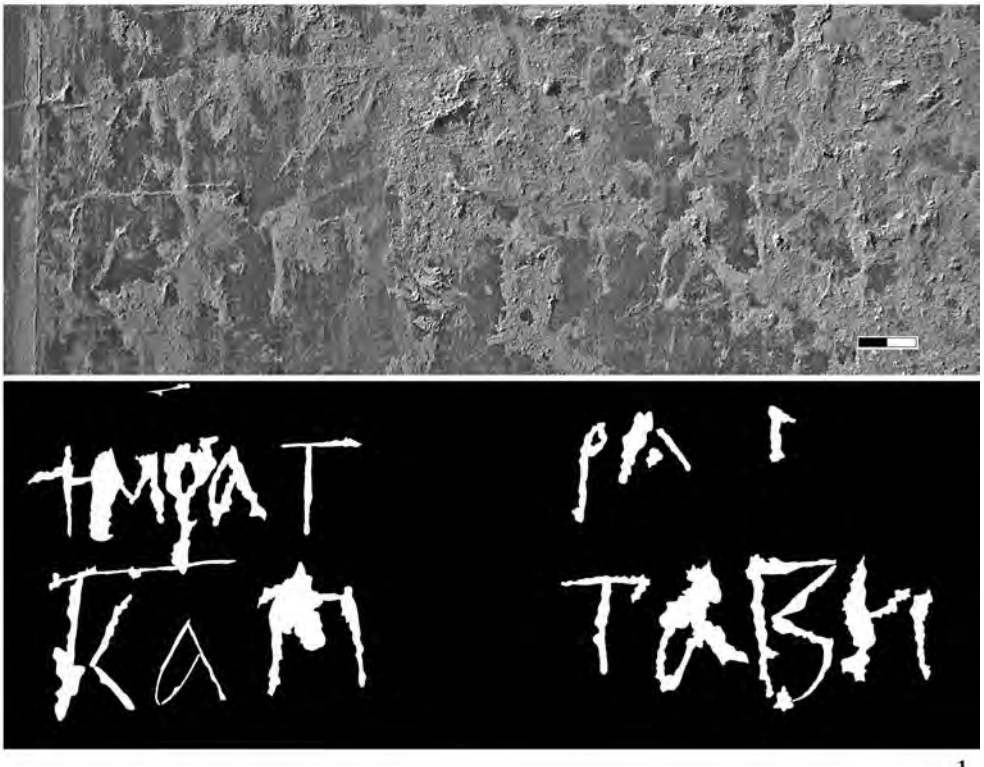
Таблиця CCCXIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2920, **2** – № 2921, **3** – № 2922.

Таблиця CCCXIV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2923, **2** – № 2924, **3** – № 2925, **4** – № 2926.

Таблиця CCCXV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2927, **2** – № 2928, **3** – № 2929.

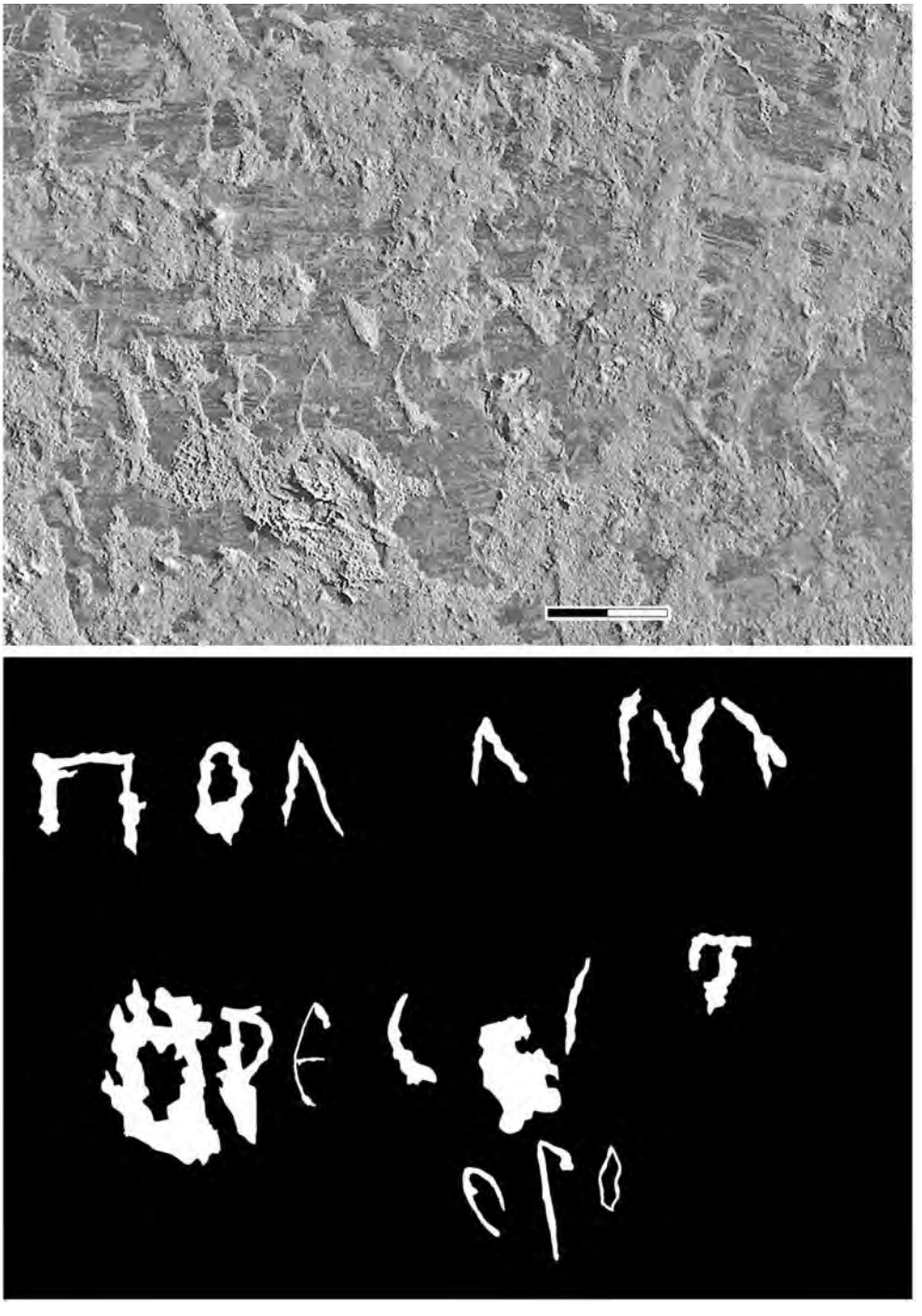

1

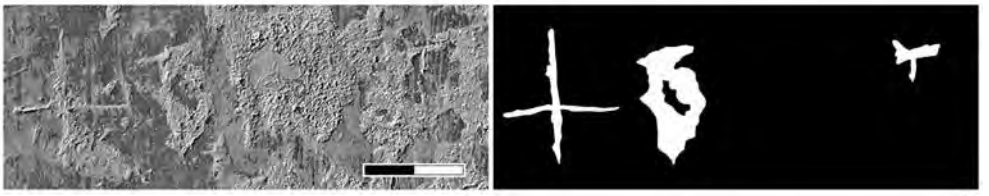

2

Таблиця CCCXVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2930, **2** – № 2931.

Таблиця CCCXVII
Фото та прорис графіті № 2932.

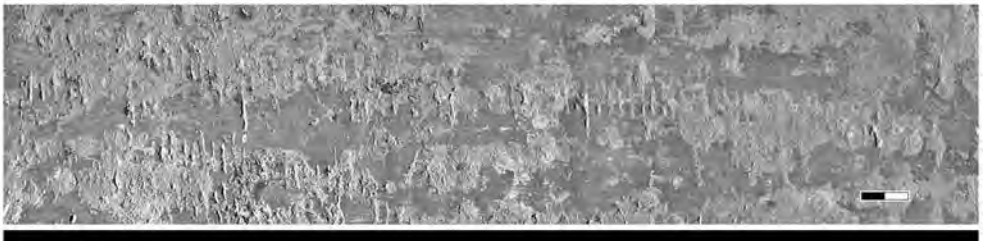

1

2

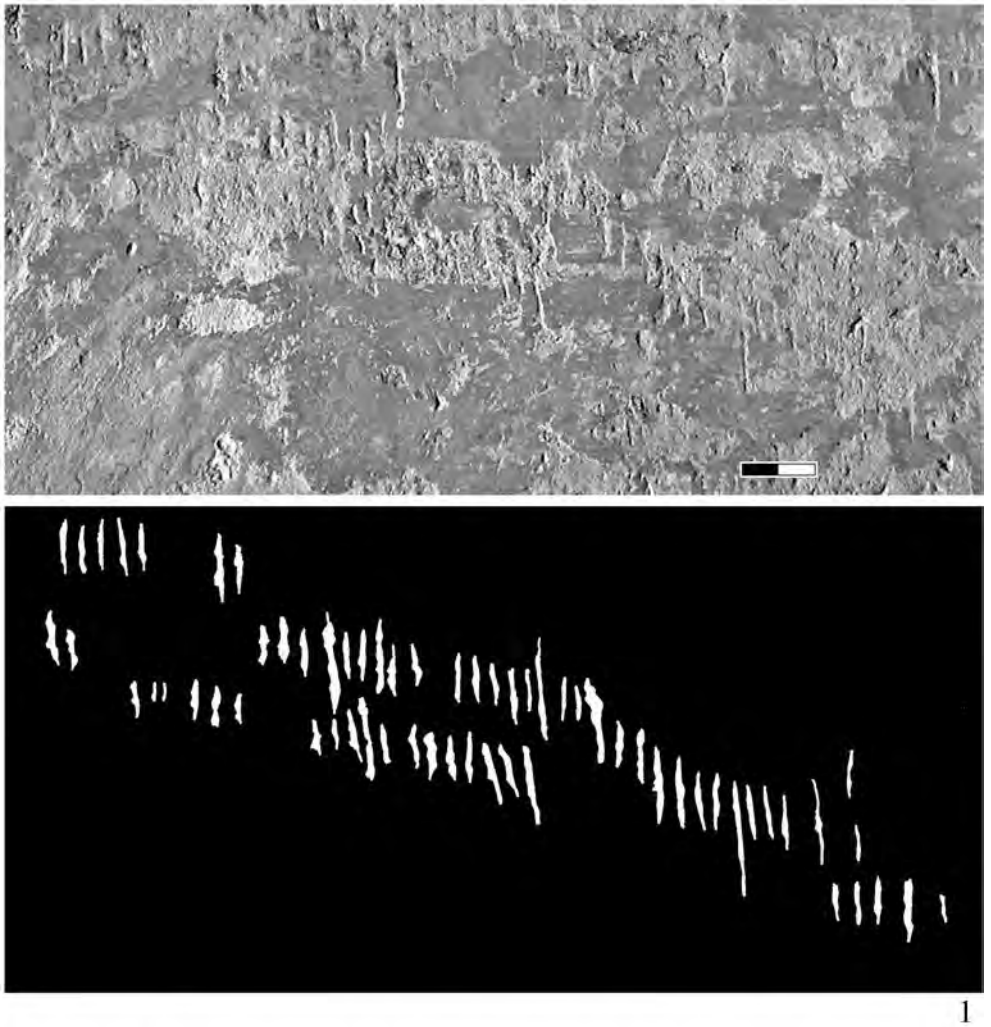

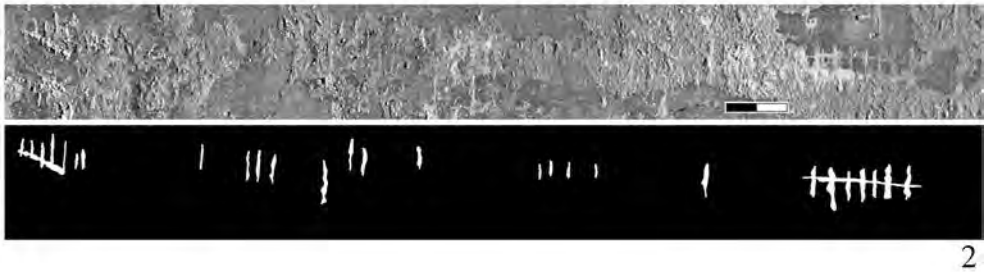
3

Таблиця CCCXVIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 2933, **2** – № 2934, **3** – № 2935.

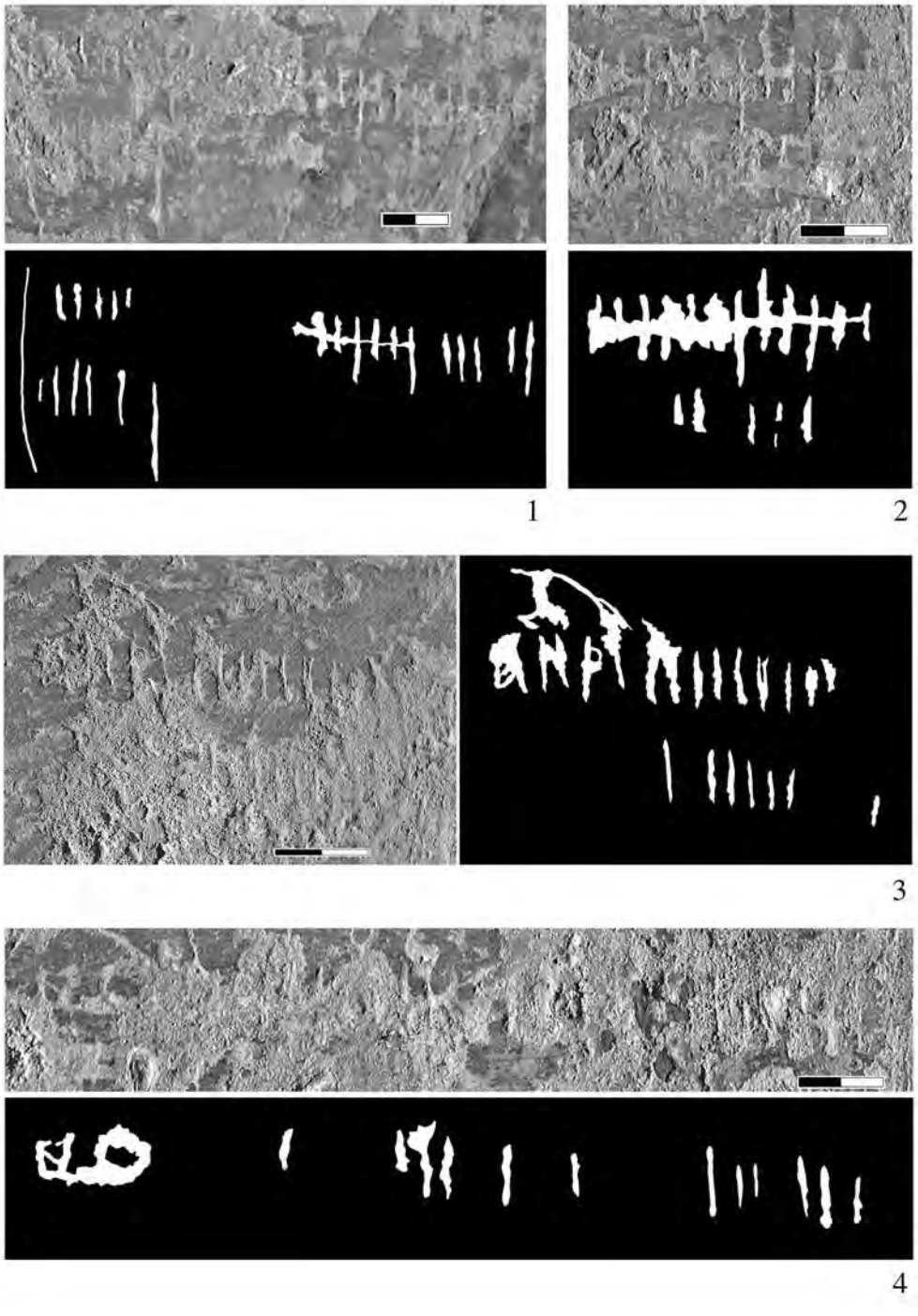

1

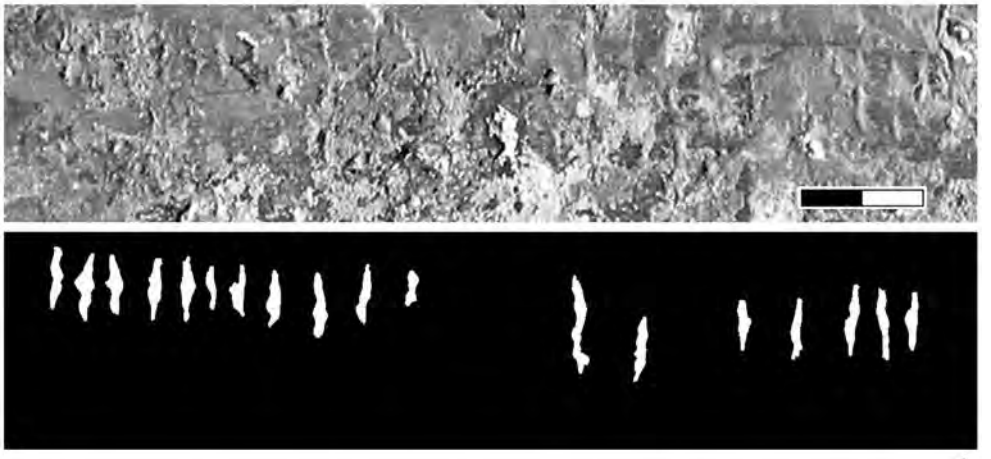

2

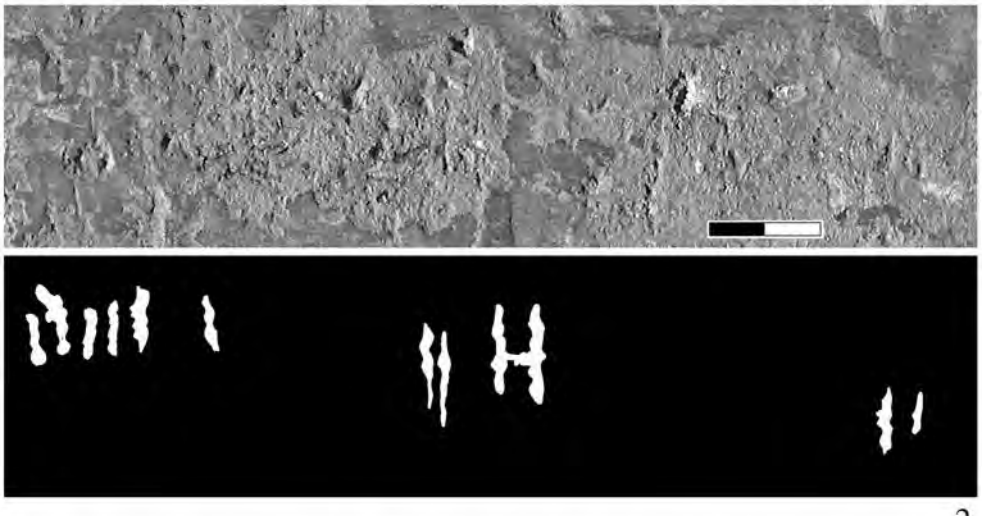
Таблиця CCCXIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2936, **2** – № 2937.

Таблиця CCCXX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2938, **2** – № 2939, **3** – № 2940, **4** – № 2941.

1

2

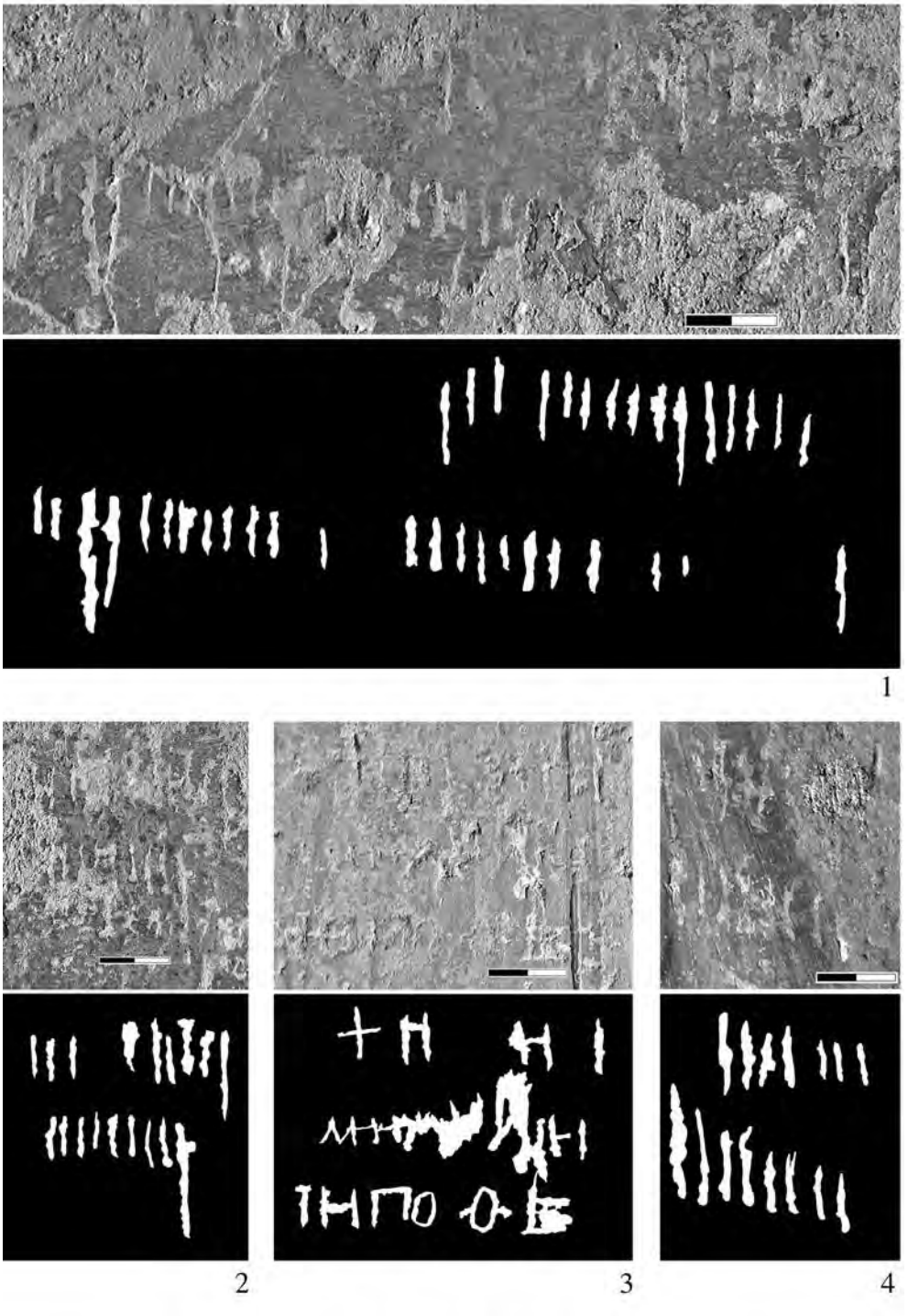

3

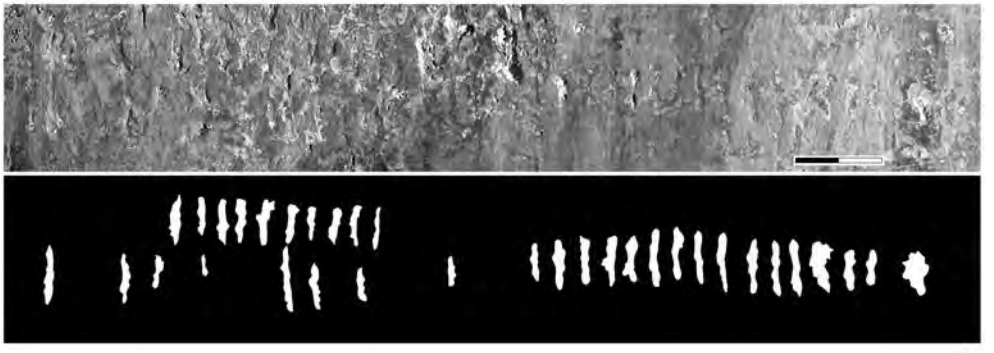
Таблиця CCCXXI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2942, **2** – № 2943, **3** – № 2944.

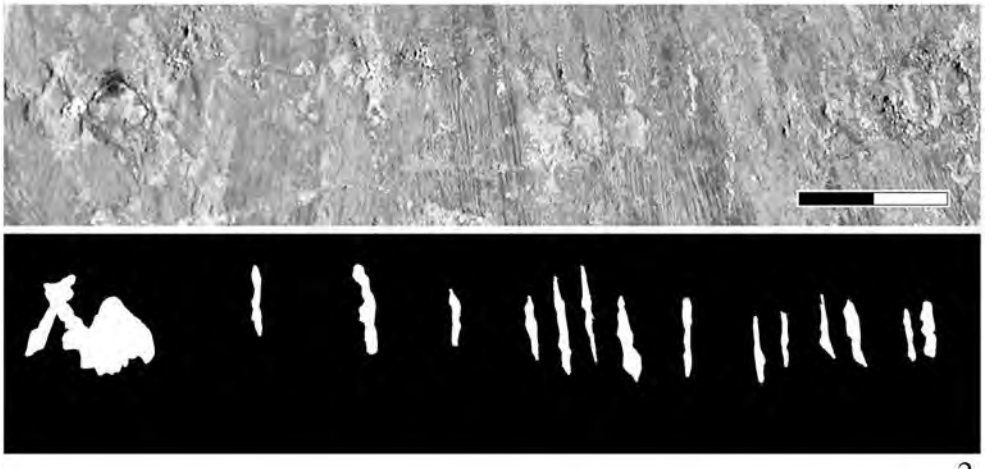
Таблиця CCCXXII
Фото та прорис графіті № 2945.

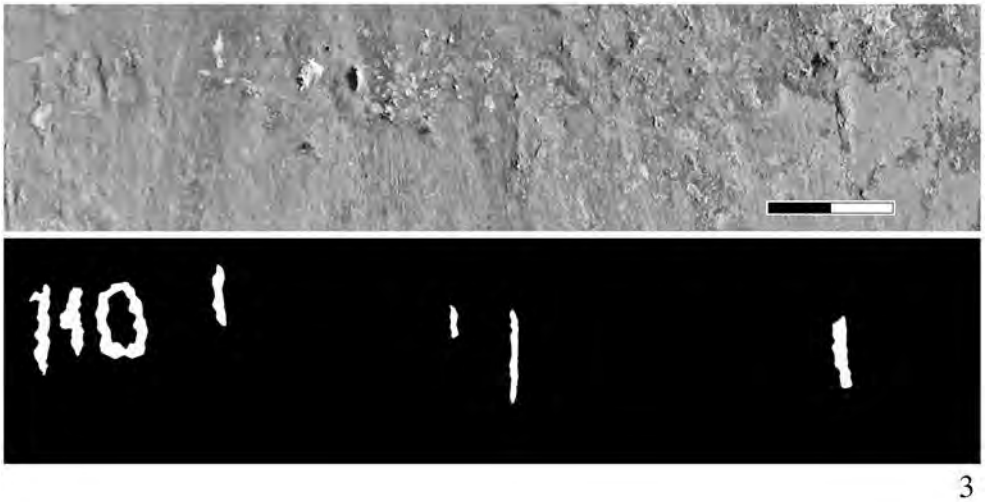
Таблиця CCCXXIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2946, **2** – № 2947, **3** – № 2948, **4** – № 2949.

1

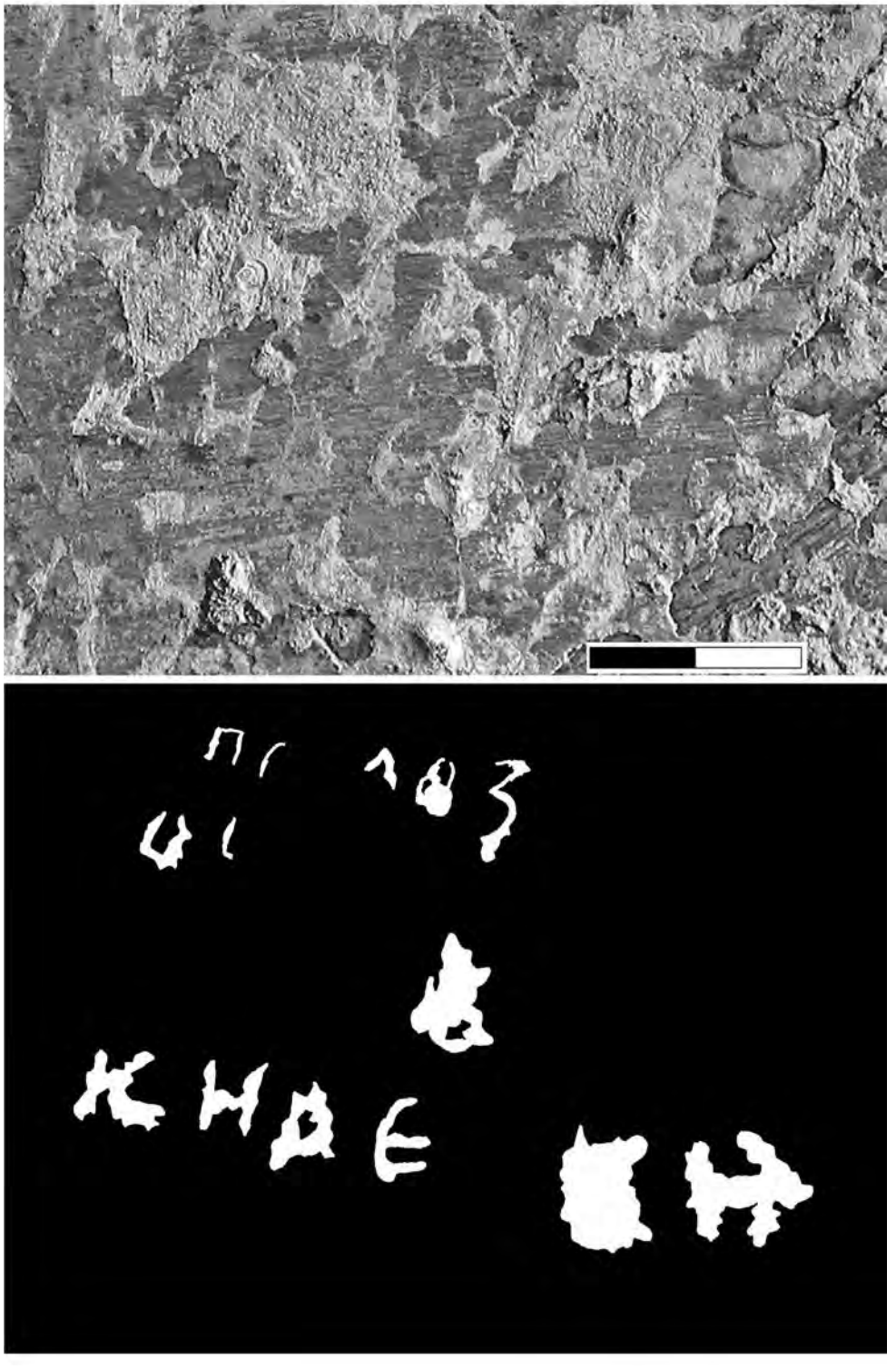
2

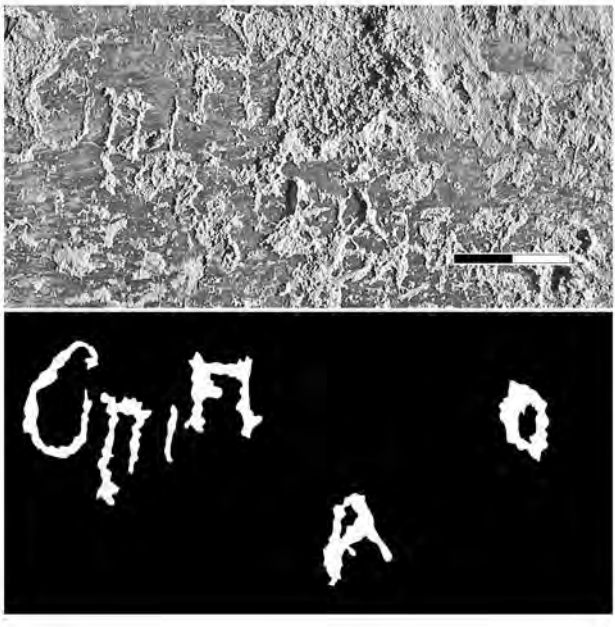
3

Таблиця CCCXXIV

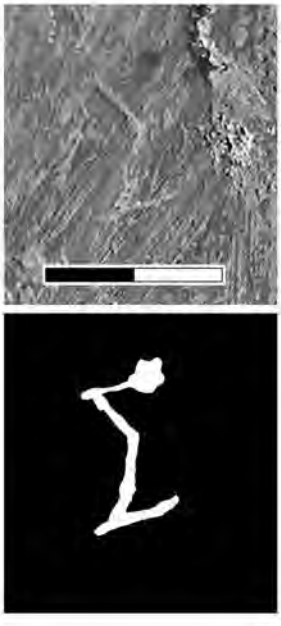
Фото та прорис графіті: **1** – № 2950, **2** – № 2951, **3** – № 2952.

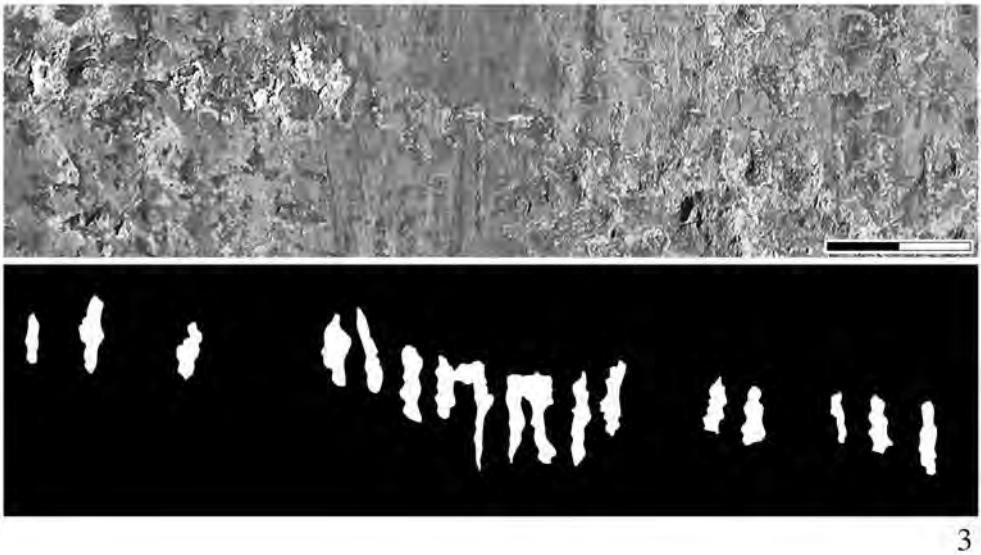
Таблиця CCCXXV
Фото та прорис графіті № 2953.

1

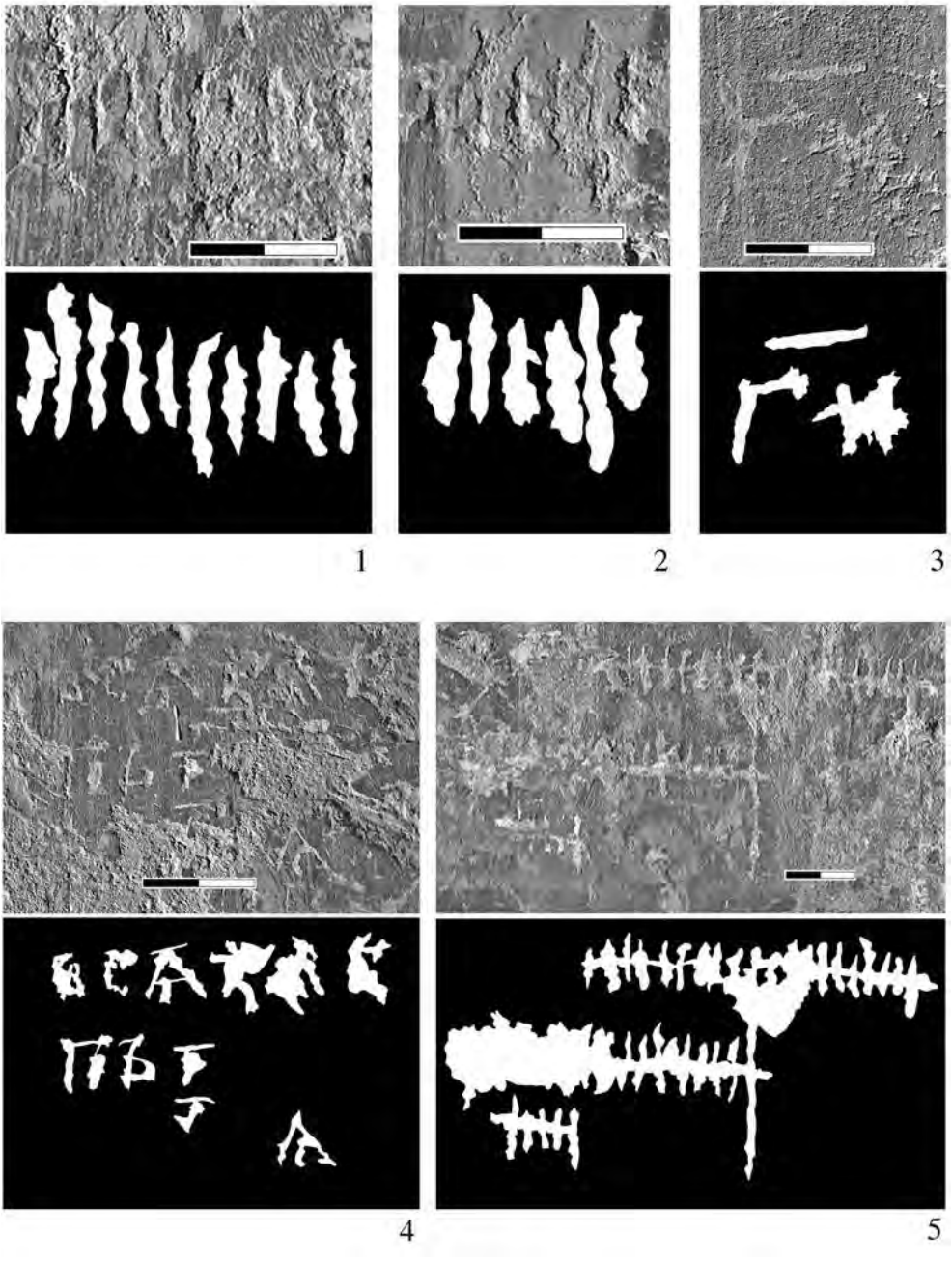

2

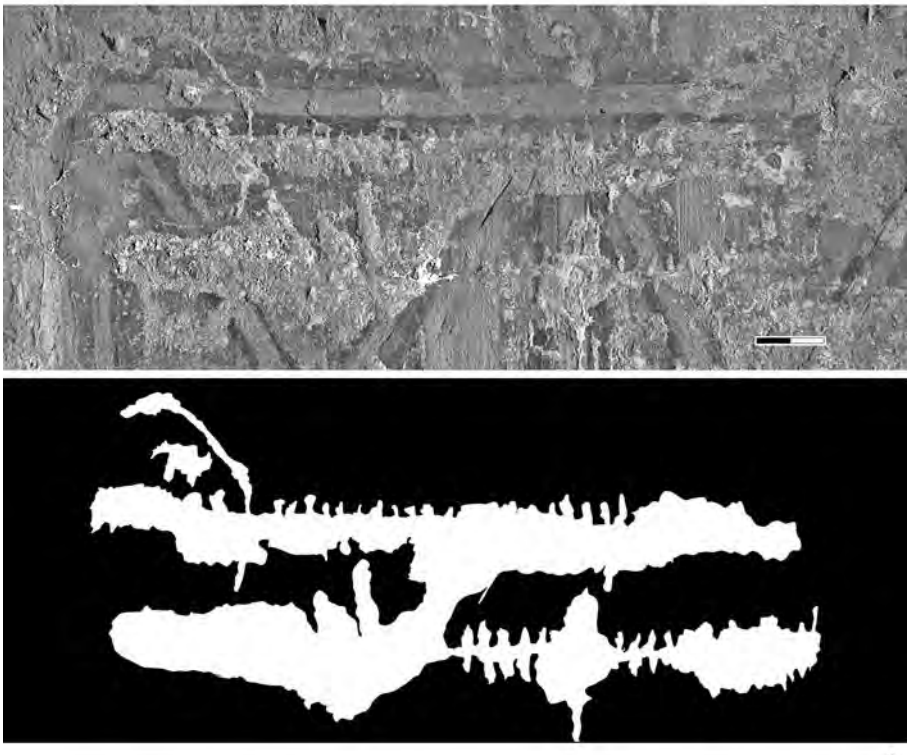
3

Таблиця CCCXXVI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2954, **2** – № 2955, **3** – № 2956.

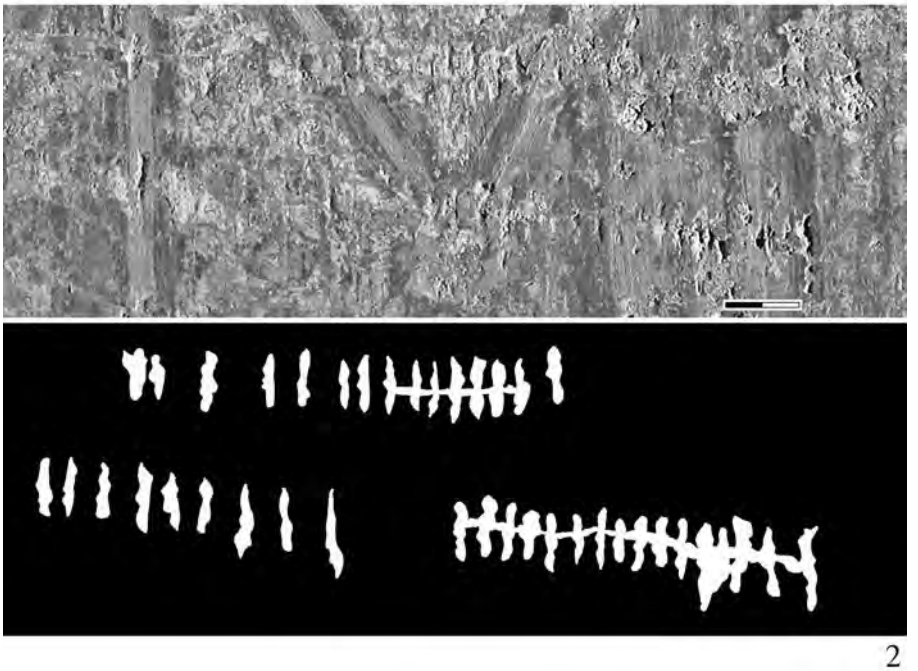

Таблиця CCCXXVII

Фото та прорис графіті: **1** – № 2957, **2** – № 2958, **3** – № 2959, **4** – № 2960, **5** – № 2961.

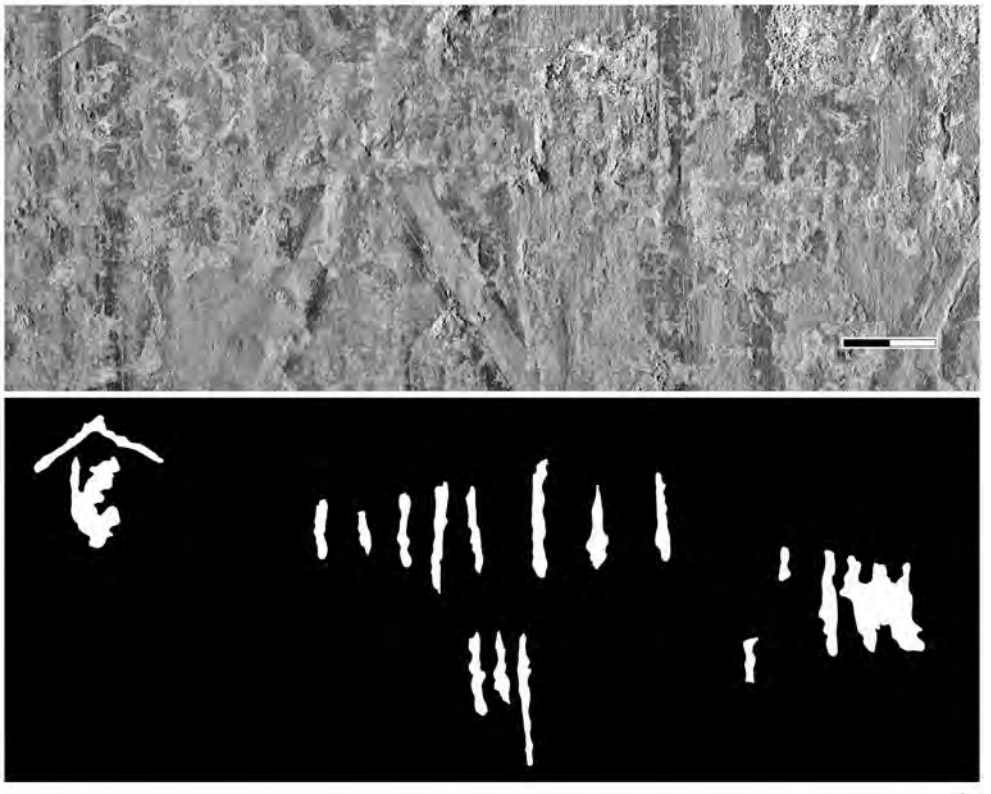

1

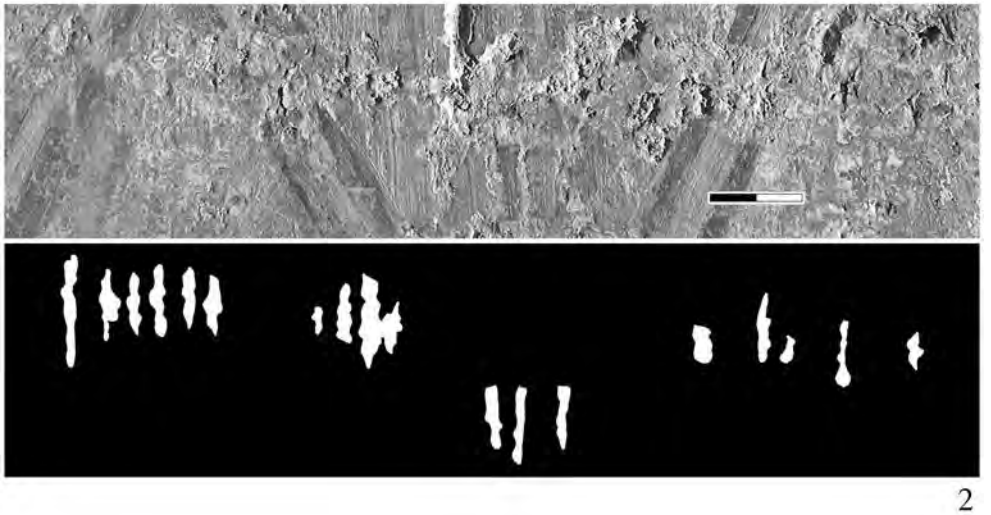

2

Таблиця CCCXXVIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2962, **2** – № 2963.

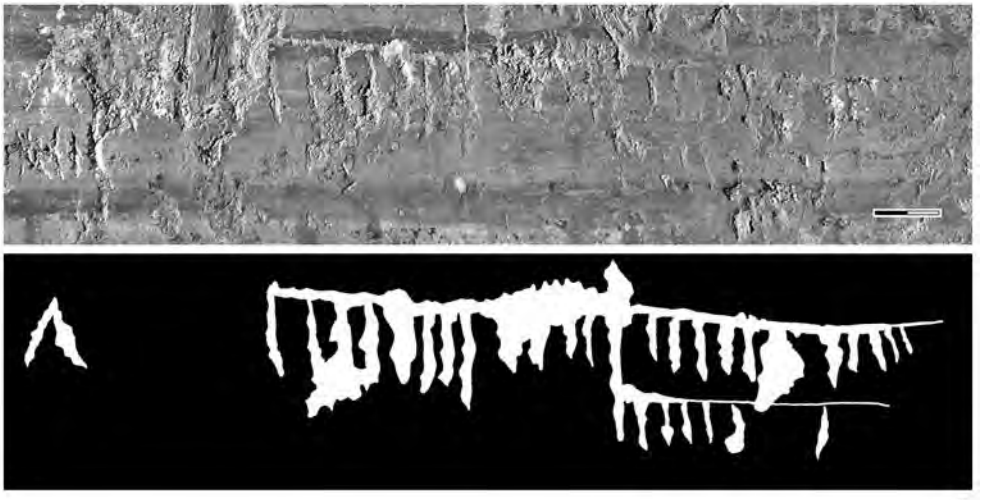

1

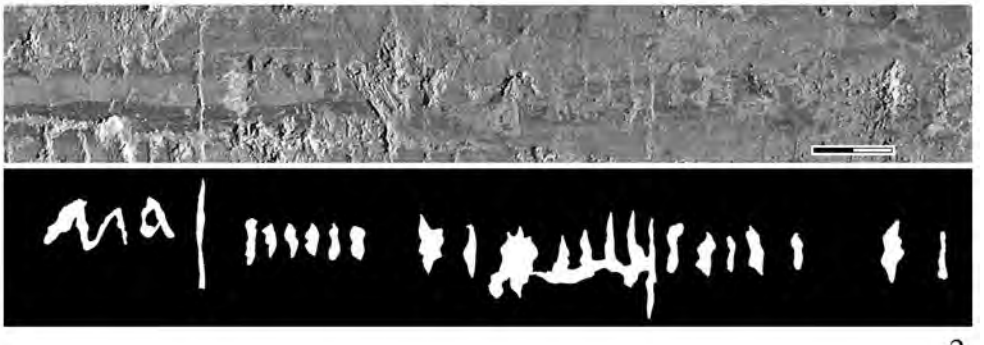

2

Таблиця CCCXXIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2964, **2** – № 2965.

1

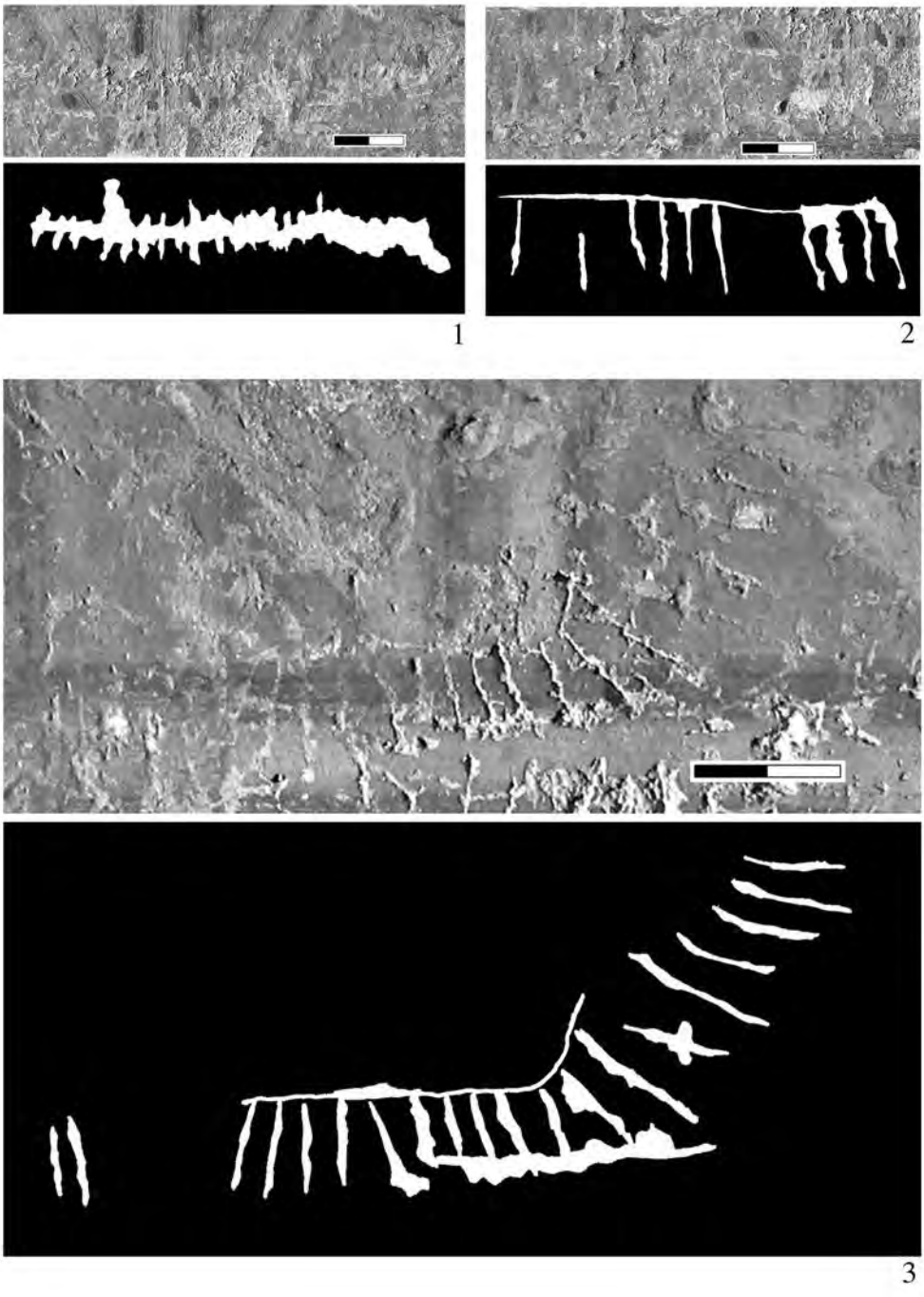

2

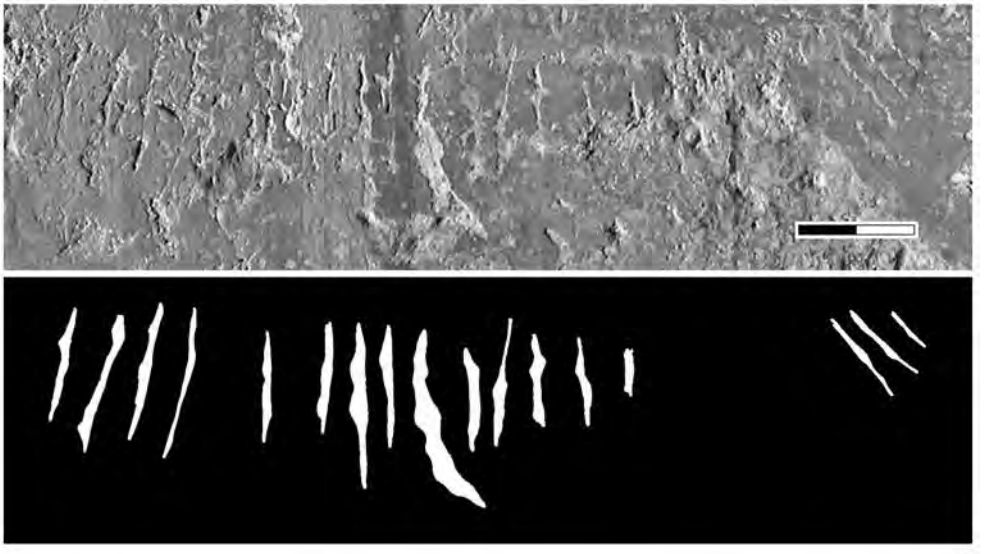

3

Таблиця CCCXXX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2966, **2** – № 2967, **3** – № 2968.

Таблиця CCCXXXI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2969, **2** – № 2970, **3** – № 2971.

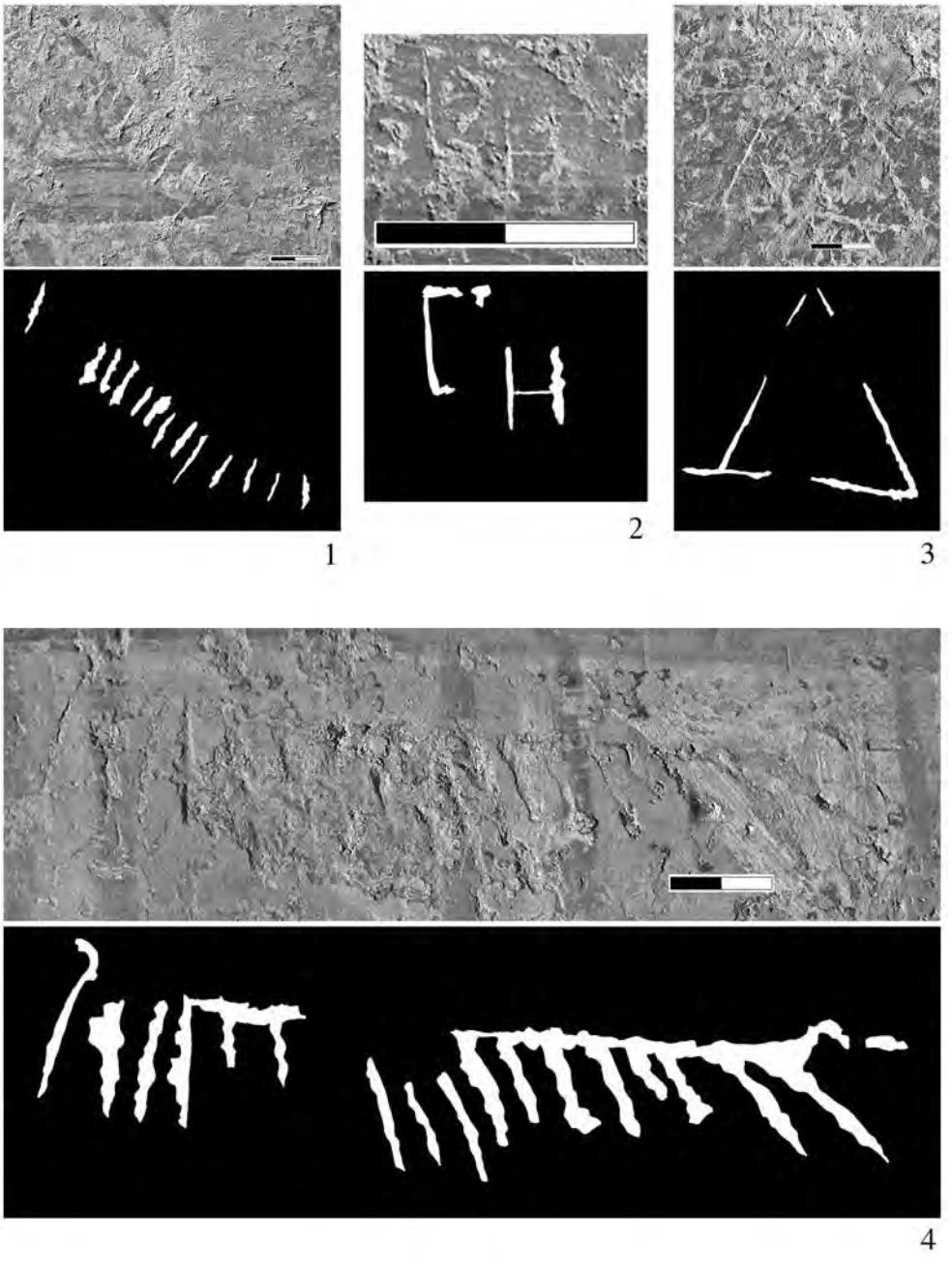

1

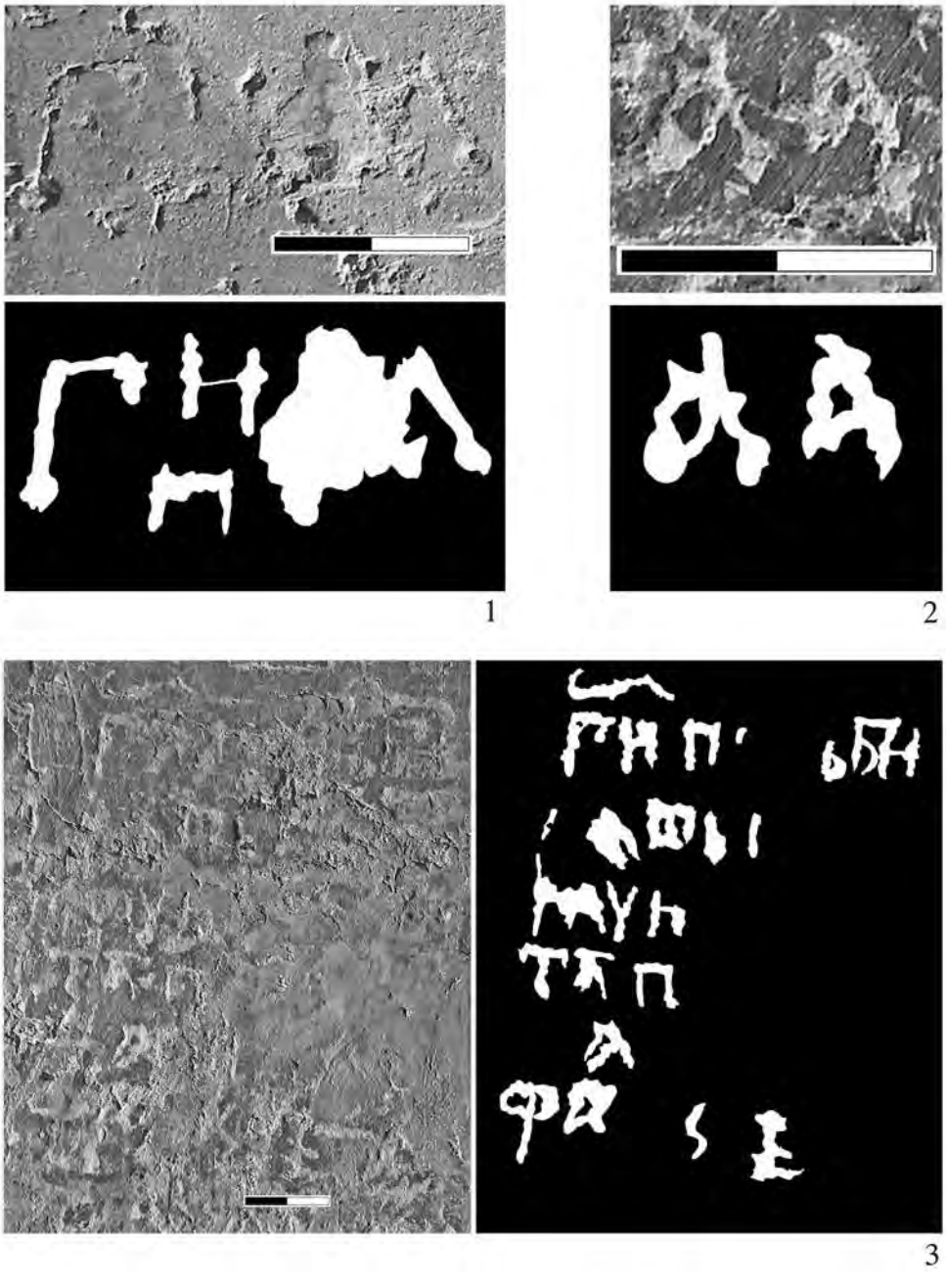

2

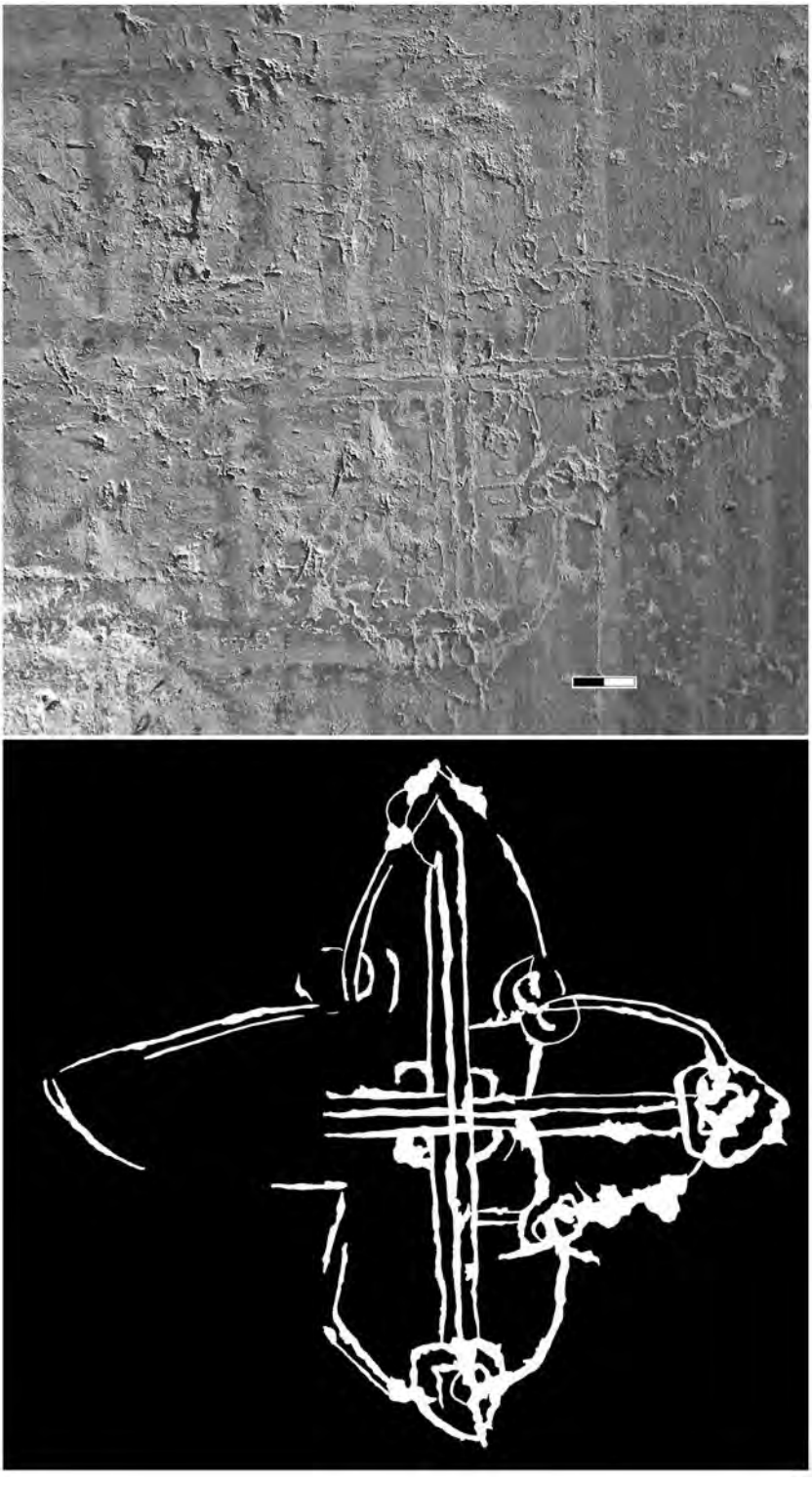
Таблиця CCCXXXII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2972, **2** – № 2973.

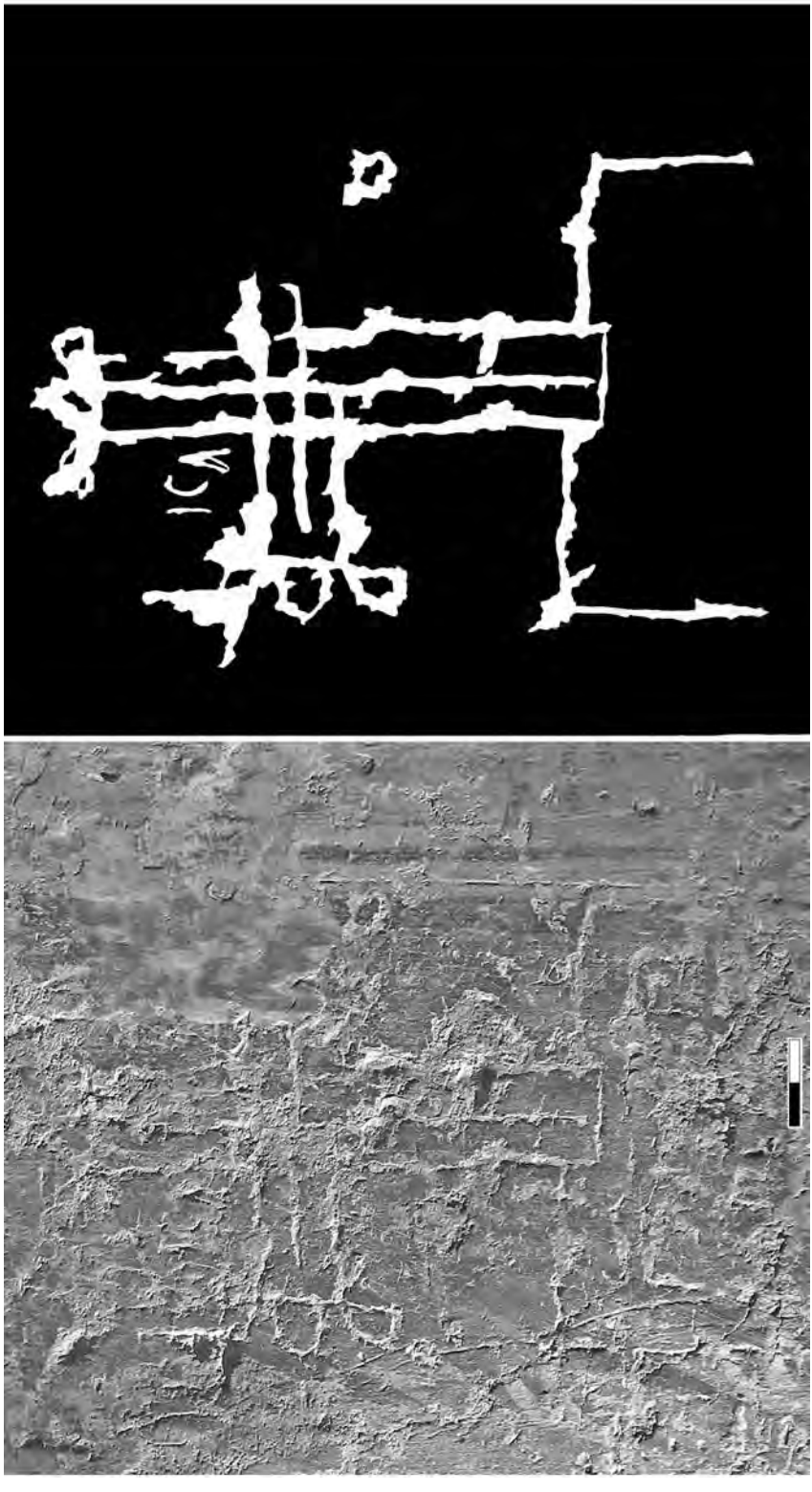
Таблиця CCCXXXIII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2974, **2** – № 2975, **3** – № 2976, **4** – № 2977.

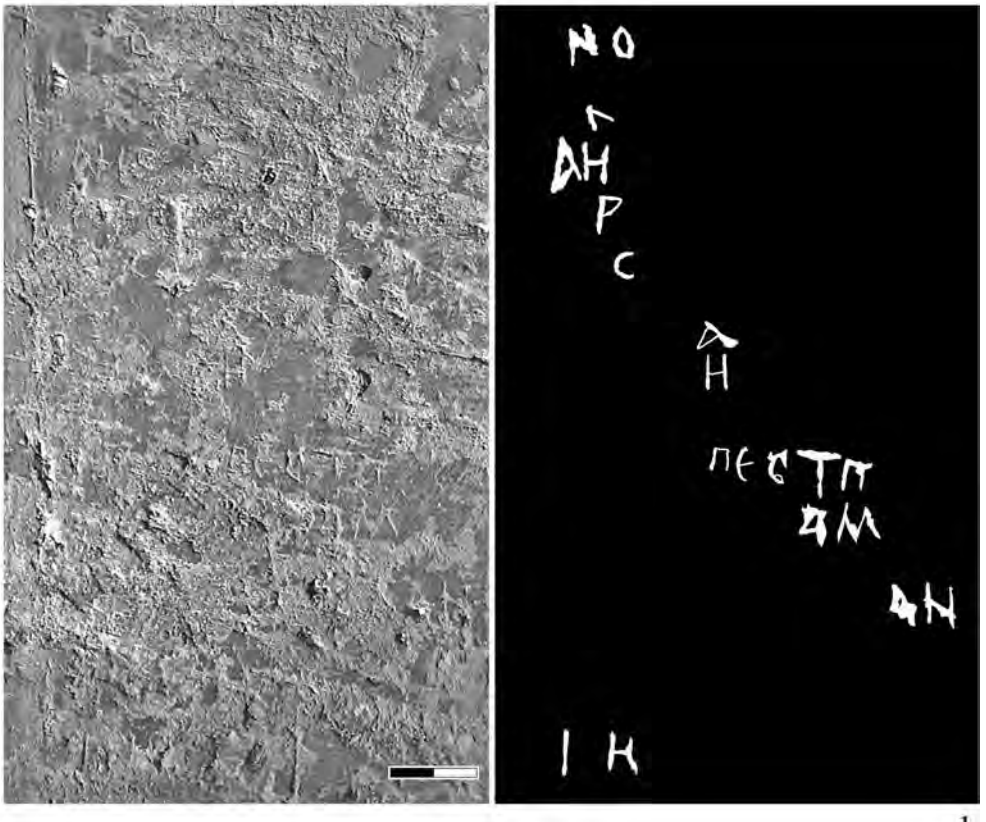
Таблиця CCCXXXIV
Фото та прорис графіті: **1** – № 2978, **2** – № 2979, **3** – № 2980.

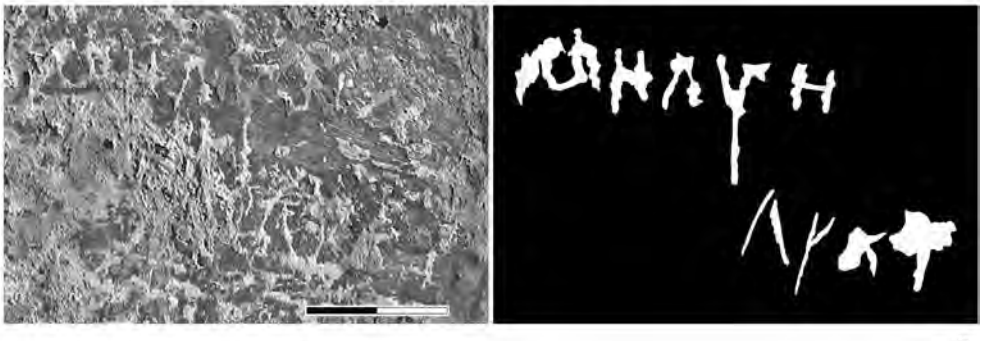
Таблиця CCCXXXV
Фото та прорис графіті № 2981.

Таблиця CCCXXXVI
Фото та прорис графіті № 2982.

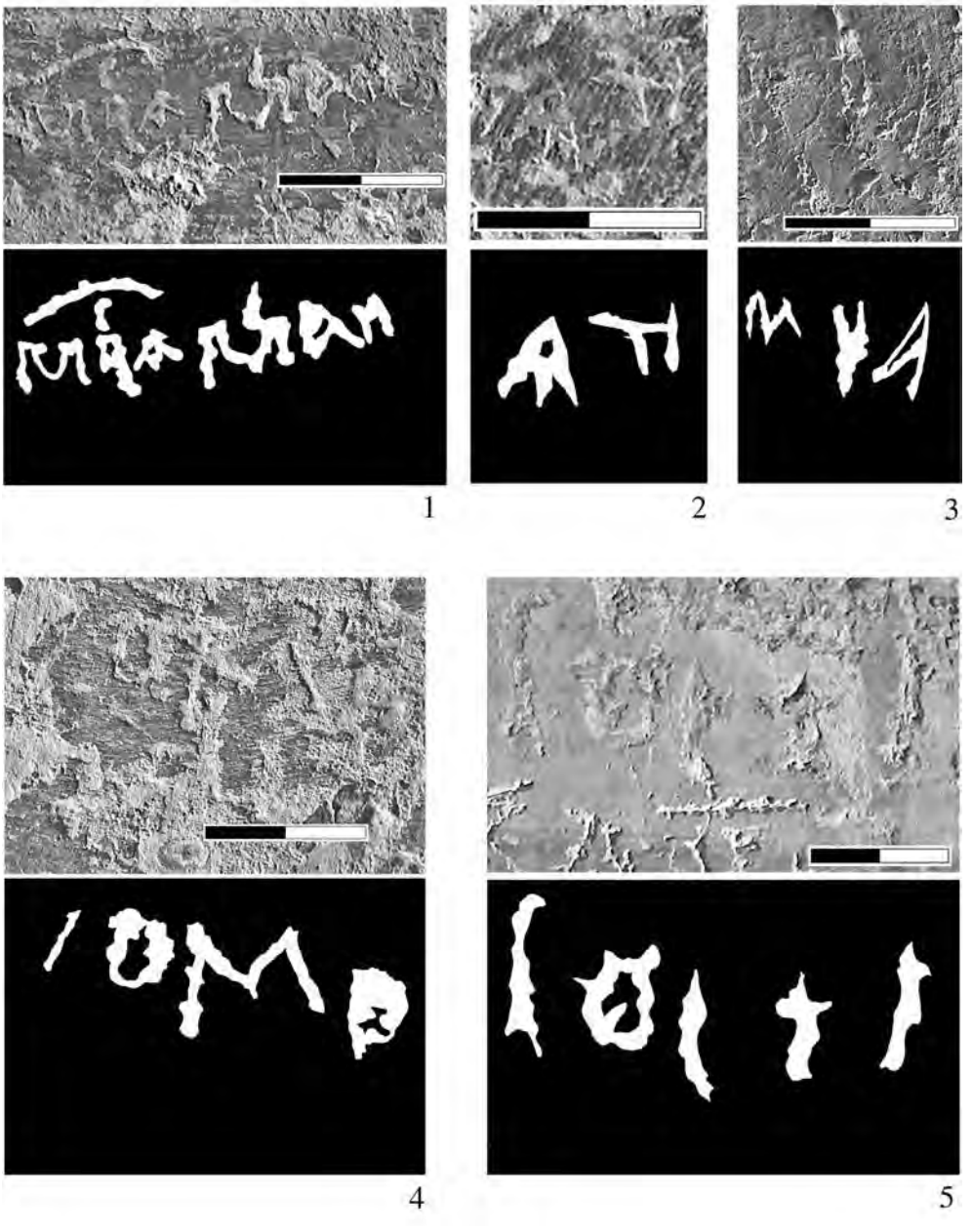

1

2

Таблиця CCCXXXVII
Фото та прорис графіті: **1** – № 2983, **2** – № 2984.

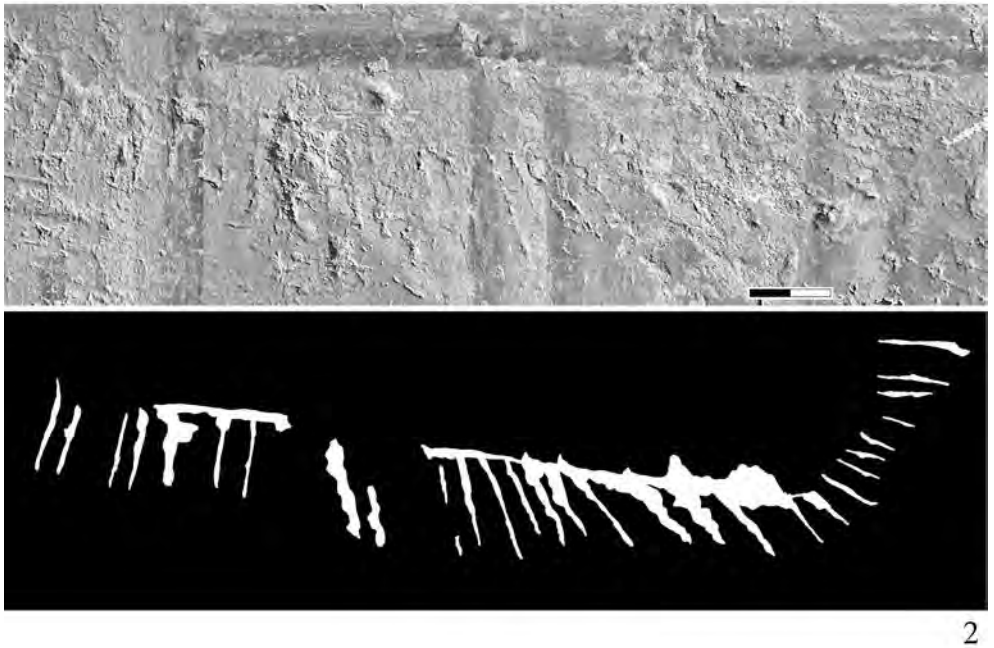

Таблиця CCCXXXVIII

Фото та прорис графіті: **1** – № 2985, **2** – № 2986, **3** – № 2987, **4** – № 2988, **5** – № 2989.

1

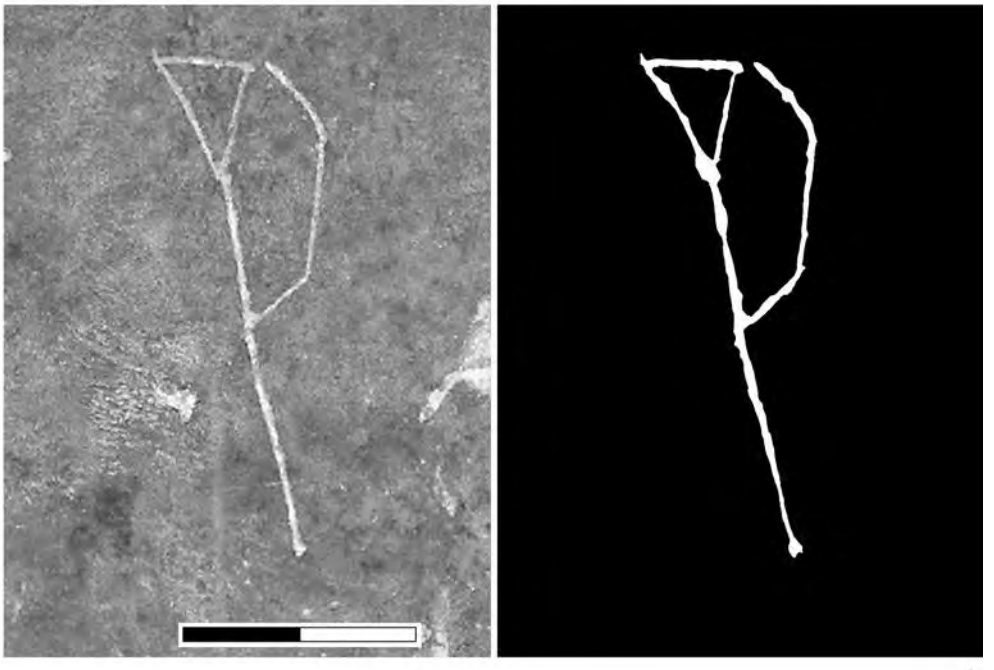

2

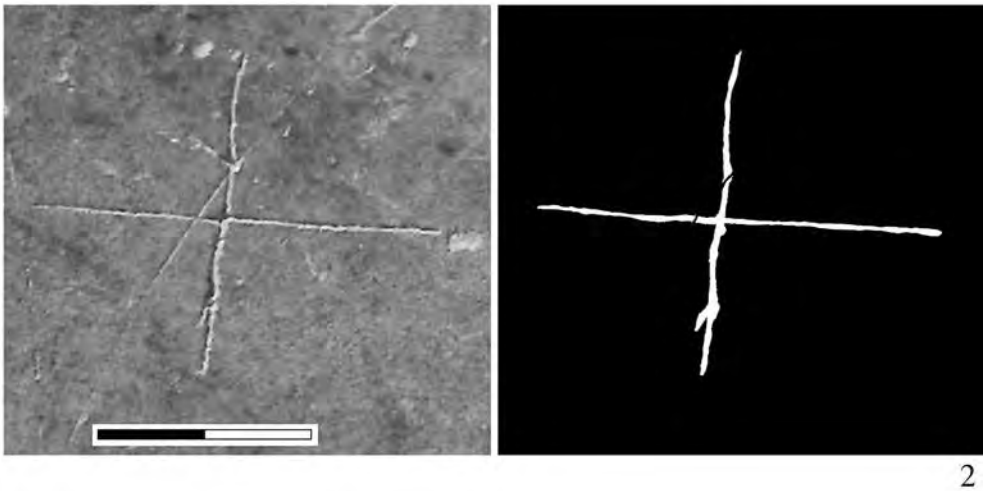
Таблиця CCCXXXIX
Фото та прорис графіті: **1** – № 2990, **2** – № 2991.

Таблиця CCCXL

План першого поверху Софії Київської із позначенням архітектурного об'єму досліджуваної ділянки та місця розташування графіті.

1

2

Таблиця CCCXLI
Фото та прорис графіті: **1** – № 2992, **2** – № 2993.

Розділ ІІ
КОМЕНТАРІ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ГРАФІТІ ПІВНІЧНОЇ СТОРОНИ ПРИДІЛА СВЯТИХ ІОАКИМА ТА АННИ

Згідно прийнятої нами методики дослідження [Корнієнко 2010, с. 8], останнім пунктом опису графіті є *категорія*, за допомогою якої об'єднуються однотипні написи та малюнки, що спільно розглядатимуться в цьому розділі. Кожній групі написів чи малюнків надається історико-культурний коментар, аналізуються можливості їх залучення для вирішення проблем, пов'язаних з вивченням монументального живопису та історії Софії Київської, а також для розв'язання інших питань дослідження історії середньовічного та раннього модерного часу. Звичайно ж, не всі досліджувані проблеми можуть бути повністю висвітлені в цій частині книги. Не виключено, що подальші дослідження та розширення епіграфічного корпусу софійських графіті примусять доповнити або навіть переглянуті деякі висловлені нами раніше положення, розширити попередні висновки тощо. Втім, як зможе переконатись читач, наявні дані підтверджують висловлені нами раніше положення.

Отже, наявний матеріал з 949 графіті поділяється на дві великі категорії – написи та малюнки. В межах північної частини приділа перших виявлено 802, других – 147. Окрім того, на личкувальному розчині східного стовпа потрійної аркади в приділі св. Георгія Великомученика виявлено два малюнки, які додані до цієї частини „Корпусу". До статистичних даних вони не залучаються, позаяк не відносяться до досліджуваної частини архітектурного об'єму, і їх залучення зумовить незначнівідхилення відсоткового співвідношення графіті різних категорій. Вони розглядаються нарівні з іншими малюнками історико-культурному коментарі відповідної частини другого розділу.

***

ІІ.1. *Написи-графіті*

З-поміж епіграфічних пам'яток північної частини приділа святих Іоакима та Анни виявлено 802 написи, що становить майже 85% всіх виявлених тут графіті. Вони поділяються на наступні категорії:

1) *молитовні*;
2) *пам'ятні*;
3) *цитати та посилання на твори книжної писемності*;
4) *підписи до фрескових образів*;
5) *окремі слова та словосполучення*;
6) *написи музичного змісту*;
7) *абетки, склади та окремі літери*;
8) *написи, зміст яких не встановлений*;
9) *фрагменти написів*;
10) *записи лічби*.

Співвідношення між різними категоріями виглядає наступним чином:

Назва	Загальна кількість	Відсоткове співвідношення
Молитовні написи	126	13,28 %
Пам'ятні написи	97	10,22 %

Цитати та посилання на твори книжної писемності	5	0,52 %
Підписи до фрескових образів	12	1,26 %
Окремі слова та словосполучення	3	0,32 %
Написи музичного змісту	5	0,53 %
Абетки, склади та окремі літери	141	14,86 %
Написи, зміст яких не встановлений	14	1,47 %
Фрагменти написів	102	10,75 %
Записи лічби	297	31,30 %

ІІ.1.1. ***Молитовні написи***

Серед молитовних написів XVI – XVII ст. більшість складені за традиційною формулою, що містить три основні компоненти: дієслово-прохання **помяни**, **помилуи** або **спаси**, звернення **Господи** та зазначення імені прохача, яке вводиться фразою-зв'язкою **раба своєго** [Корнієнко 2011, с. 336]. Така формула має відкриту структуру, здатну до розширення за рахунок приєднання додаткових елементів, або до скорочення за рахунок опускання основних.

Майже всі молитовні написи XVI – XVII ст. північної частини приділа свв. Іоакима та Анни складені із застосуванням дієслова **поминати**.

За повною структурою виконане одне графіті у вівтарній частині: **помяні Господи раба своєго Онофриа** (№ 2590). Ще один повноформульний напис (№ 2395) зберігся частково, адже від слова-звернення та імені людини нічого не залишилось, проте за відстанню між збереженими словами можемо встановити їх наявність в первісному тексті.

Три графіті збереглись фрагментарно, однак ймовірно, що вони містили всі три складові молитовного напису цього періоду. Від одного (№ 2382) залишилось тільки дієслово-прохання **помяни**, решта тексту знищена обвалом тиньку. Від іншої молитви (№ 2381) збереглась лише фраза-зв'язка **раба своєго**, що дозволяє припустити виконання напису за повною формулою. Інший напис (№ 2121) зберіг лише частину фрази-зв'язки **раба**, однак її присутність дозволяє припустити наявність повної формули.

На фресці з образом св. Пантелеймона виконано напис № 2177, текст якого, попри поганий стан збереження тиньку, читається як початок традиційної молитовної формули: **помяни Господи раба**. Поверхня стіни за останньою літерою рівна, що дозволяє припустити або незавершеність напису, або його виконання за скороченою формулою. Перший варіант нам уявляється більш вірогідним.

За скороченою формулою, коли опускалась фраза-зв'язка **раба своєго**, виконано сім записів. Це молитовні звернення трьох Іоаннів (№ 2120, № 2422 та № 2596), Стефана (№ 235), Василя (№ 2944), невідомого автора, який замінив ім'я займенником **мѧ** (№ 2601) та Данила (№ 2439). Останній напис виконано у три рядки, права частина верхнього, в якому знаходились перші дві складові формули, знищена вибоєм. Гіпотетично це дозволяє припустити можливість наявності тут і фрази зв'язки, однак розмір пошкодження примушує реконструювати тут лише закінчення дієслова-прохання та звернення **Господи**.

До цієї групи з пропущеною фразою-зв'язкою можемо умовно зарахувати напис № 234: **помяни Господи Евдокию**. На відміну від попередніх, в тексті міститься додатковий елемент – вказівка часу виконання графіті **року ѦХЛІ**.

В двох випадках автори опустили, крім фрази-зв'язки також і слово-звернення. Це молитви Тимофія (№ 2692) та Федора (№ 2870). Доволі цікаво поглянути на особливості розташування останнього напису: текст виконано під незавершеним більш раннім (XI – XIV ст.) записом № 2872, що є зверненням до зображеного на фресці образу св. Діви Марії. Тому виконанням запису Федір ніби завершив молитву свого невідомого попередника.

Приклад скорочення молитовної формули до дієслова-прохання та звернення продемонстрував автор напису № 2229, лише до слова-прохання – автори графіті № 2460 та № 2616.

До скороченої формули слід також віднести напис № 2711, виконаний Григорієм на фресці з образом св. Папіли. Текст складається лише з одного зазначення особи прохача. Відмінок імені – **Григория** – дозволяє співвіднести його з будь-яким із вживаних в традиційних формулах дієслів-прохань, однак, зважаючи на численність молитовних звернень саме з вживанням дієслова **поминати**, найвірогідніше припустити, що Григорій звертався до Господа саме з таким проханням.

В трьох написах автори звертаються з проханням про поминання не однієї особи, а кількох, що дозволяє розглядати ці графіті як приклади розширення традиційної формули. Адже саме вона покладена в основу цих молитовних звернень.

В тексті графіті № 233 міститься прохання поминути душі чотирьох осіб: Антона, Пелагеї, Тита та Филипа. Окрім зазначення чотирьох імен, розширення структури формули представлене додаванням до фрази-зв'язки **рабъ своихъ** іменник у формі множини **доуши**.

В написі № 2610 фраза-зв'язка опущена, проте до основного тексту **помяни Господи Петра Агаѳонию** додане зазначення дати виконання – 10 листопада 1664 року. Причому досить цікаво, що автор специфічно скоротив назву місяця, скомбінувавши арабську цифру **9** та літерне закінчення **габря**. Аналогом такого скорочення є латинична форма 9bris.

Фраза-зв'язка опущена також і в тексті № 2707. Проте до відповідного скороченій формулі тексту **помині Господи Сидора Михаила**, автор додав приписку **єже єго спаси**, уточнивши та посиливши зміст прохання щодо останнього.

Графіті з уживанням дієслова **спасати** в північній частині приділа свв. Іоакима та Анни виявлено чотири.

Один з написів, № 2385, виконаний за повною формулою, він містить всі компоненти: **спаси Господи раба своєго**. Нажаль, ім'я автора не збереглось через значні пошкодження тиньку.

В іншому трирядковому написі, № 2420, фраза-зв'язка опущена, натомість можемо встановити, що в тексті значились дві особи, які просили про спасіння: Мануїл Яковлєв та Агафія. Нажаль, ідентифікувати особу автора наразі не вдалося. Не виключено, зважаючи на структуру тексту, що згадані в тексті Мануїл та Агафія були подружжям.

Інші ж два останні написи виконані за скороченою формулою, в першому, № 2451, залишились лише дієслово-прохання та звернення **спаси Господи**, в другому, № 2421, лише слово-прохання **спаси**.

Як бачимо, автори молитовних звернень XVI – XVII ст., виявлених у північній частині приділа свв. Іоакима та Анни, в цілому орієнтувались на тради-

ційну структуру формули, в окремих випадках опускаючи основні компоненти або додаючи інші. Складених за абсолютно індивідуальними текстами молитов серед епіграфічних пам'яток цієї частини храму не виявлено.

Подібно до розглянутих вище написів XVI – XVII ст., молитовні звернення XI – XV ст. виконувались за традиційною формулою, структура якої передбачала три складові: слово-звернення **Господи**, дієслово-прохання **помоѯи** та вказівку імені прохача, яке вводиться фразою-зв'язкою **рабꙋ своємꙋ**. Формула здатна як до скорочення, так і до розширення шляхом приєднання додаткових елементів, що уточнюють зміст прохання, підтверджують особисте виконання напису автором, зазначають розуміння власної гріховності тощо [Корнієнко 2011, с. 337-340]. Слід зазначити, що розширення або скорочення традиційного тексту молитовної формули притаманне не лише кириличним, а й грекомовним написам. Адже традиційне кириличне молитовне звернення XI – XV ст. **Господи помоѯи рабꙋ своємꙋ** є, фактично, перекладом грекомовної формули Κύριε βοήθει τὸν σὸν δούλον. Оскільки для нас важливим на цьому етапі дослідження є змістовний аналіз тексту графіті, грецькі написи розглядаються спільно з давньоруськими.

Усвідомлення могутності Господа, який створив не лише оточуючий світ, а й саму людину, породжувало в останньої відчуття залежності та власної мізерності перед ликом Вседержителя, в руках Якого були її життя та доля. Слабкість та беззахисність людини, пригніченої численними гріхами, породжувала в її свідомості розкаяння та упування на Господа як опору в своєму житті, Який хоча і карає за гріхи, однак і пробачає у Своєму милосерді [Вендина 2002, с. 165-166]. Саме цим обумовлюється та обставина, що досить часто до трьох складових традиційної молитовної формули автори додавали прикметник **грѣшьнъ** або, значно рідше, іменник **грѣшьникъ** [Корнієнко 2011, с. 339].

Приклад подібного розширення молитовного звернення демонструє кириличний запис Омеляна (№ 2215). Щоправда через пошкодження тиньку на фресці фрагментарно збереглось лише закінчення тексту: **грєшьнамꙋ Ѥмєлиѧнꙋ**. Тож ми не маємо змогу встановити, виконував автор повний текст напису чи опустив деякі його складові.

Утворений від дієслова ἁμαρτάνω '*грішити*' дієприкметник присутній у грекомовному написі Клима (№ 2244): Κυριε βοηθει το πολλα συ αμαρτησαντι δουλον σου Κλημη '*Господи, поможи багато грішившому рабу твоєму Климу*'. Посилюючим елементом усвідомлення власної гріховності автором є вживання прийменника πολλα '*багато*'.

Іменник ἁμαρτωλός '*грішник*' у своєму молитовному зверненні (№ 2243) застосував Георгій: Κυριε βοηθη τον σον δουλον Γεοργηνον τον αμαρτολον '*Господи, поможи рабу своєму Георгію грішнику*'. Молитва була посилена додатковим повторенням слова-звернення та дієслова-прохання – Κύριε ἐκβοήθειν '*Господи, поможи*'. Щоправда, приписка була виконана не зовсім вправно, адже автор допустив ряд помилок. Не виключено, що Георгій був русичем.

В окремих випадках сам прикметник (чи іменник) заміняв ім'я особи прохача. Такий підхід демонструють автори трьох кириличних написів, виявлених у північній частині приділа свв. Іоакима та Анни: № 2327, № 2329 та № 2864. Незважаючи на пошкодження, в усіх випадках можемо встановити, що текст не містив жодної вказівки імені, лише прикметник **грѣшьнъ**.

Посилюючим елементом розкаяння людини слугувало додавання до основної формули молитви фрази про її численні гріхи, в чому виявлялось усвідомлення власної пригніченості та слабкості перед викликами оточуючого світу. Зокрема, подібна словоформа присутня в молитві Івана (№ 196): **Господи помози рабу своєму Івану грѣшьнъму богатому грѣхомъ**.

Схоже за своєю структурою словосполучення застосував автор напису № 24. Однак його специфікою слід визначити те, що Міхаль об'єднав у тексті дві традиційні формули записів XI – XV ст. – молитовного та пам'ятного: **Михаль оубогъи а грѣхы богатыи ѱалъ. Господи помози емъ**. Формула пам'ятного напису „*Писав такий-то*", про яку говоритимемо нижче, засвідчує особисте виконання графіті Міхалем. Її ж вільне поєднання з молитовним зверненням, в свою чергу, підтверджує зроблений нами раніше висновок [Корнієнко 2010, с. 362], що такі пам'ятні написи мали на меті підкреслити факт перебування автора в храмі та особисте виконання графіті, чим посилювали надію на звершення висловлених ним молитовних сподівань.

Як свідчать спостереження Т. Вєндіної [Вендина 2002, с. 165-166], давньоруська людина усвідомлювала та постійно відчувала власну мізерність перед ликом Вседержителя, в руках Якого були її життя та доля, Який карає за гріхи та пробачає у Своєму милосерді. Це відчуття призвело до ще однієї форми розширення тексту традиційної молитовної формули, коли автор вживав прикметники **оубогъ** або **недостоинъ**.

Приклад вживання першого можна бачити в розглянутому вище молитовному зверненні Міхаля (№ 24), другого – Ставра (№ 19): **Господи помози рабу своєму Ставърови недостоиному рабу твоємѫ**. Прикметне, що поруч виконаний пам'ятний напис (№ 18), в якому згадується та сама особа: **ѱалъ Ставъръ Городѧтиничь**. Відносна рідкісність в давньоруському антропоніконі цих двох імен, особливості розташування та близька хронологія дозволили публікаторам напису Б. Рибакову [Рыбаков 1964, с. 23] та С. Висоцькому [Высоцкий 1966, с. 56-57] ототожнити Ставра зі згадуваним у „Повчанні" Володимира Мономаха на межі 1060-1070-х рр. Ставром Гордятичем [ПСРЛ 1, стлб. 247*] та в Новгородському І літописі під 1118 р. новгородським соцьким Ставром, викликаним до Києва Володимиром Мономахом, ним же заарештованим та посадженим „у поруб" [ПСРЛ 3, с. 205]**.

Втім, обидва дослідники розійшлись у думці про співвідношення авторства обох текстів. С. Висоцький вважав, що обидва написи виконані однією особою [Высоцкий 1966, с. 56]. Б. Рибаков [Рыбаков 1964, с. 23], навпаки, висловлював припущення щодо виконання графіті двома різними особами. Дослідник звернув увагу на відмінності у формі виконання окремих літер. Дійсно, ці відмінності помітні у формах написання **а** (у № 18 вона має більшу відстань між петлею та спинкою, а в № 19 – меншу), **д** (в № 18 вона А-подібна, а в № 19 – звичайна), **р** (у № 18 вона прямолінійна з петлею кутом вгору, в № 19 – прямолінійна з округлою незамкненою петлею). Такі відмінності вчений пояснював тим, що молитовний напис виконав безпосередньо Ставр Городятинич, а пам'ят-

* Щоправда, в тексті він фігурує як Ставко Скордятич, однак таке іменування дослідники вважають помилкою переписувача [див.: Высоцкий 1966, с. 56, прим. 2].

** На думку Б. Рибакова [Рыбаков 1964, с. 23], саме ці події описуються у билині про Ставра Годиновича.

ний – невідомий киянин, який засвідчив виконання молитви ніким іншим, як знаним новогородським сотником Ставром Городятиничем.

Втім, слід зазначити, що значні відмінності у формі написання окремих літер доволі часто спостерігаються в межах одного тексту. Тобто, вони не можуть однозначно свідчити про виконання записів різними особами. Тим більше, що не можна виключати можливості суттєвого хронологічного розриву між виконанням одного й другого графіті. Це також могло зумовити відмінності у формі написання окремих літер. Для прикладу можна порівняти почерки автографів Мартина Семьюновича, п'ять написів якого виявлені в північній частині приділа свв. Іоакима та Анни (див. нижче). Відтак, важко віддати перевагу тому чи іншому варіанту інтерпретації цих двох графіті. Більш вірогідним нам видається їх виконання Ставром, однак в різні часові віхи свого життя. Втім, для доведення або спростування цієї тези даних недостатньо.

В свідомості давньоруської людини образ Господа представлявся як опора в земному та потойбічному житті, Він карає її за гріхи, однак у Своєму милосерді пробачає їй. Це розуміння призвело до ще однієї форми розширення стандартного тексту молитовного звернення за рахунок приєднання дієслова **простити**, інколи, з уточненням змісту прохання – **за грѣхи**. Прикладом цьому є напис № 2429 невідомого автора: **Господи помози рабу своєму и прости**.

Одне графіті з північної частини приділа свв. Іоакима та Анни (№ 2218) складається лише з двічі прокресленого дієслова: **прости**, **прости**. Вочевидь, цей напис слугував автору посиленим доповненням до вже висловленого (і виконаного на стіні) ним раніше молитовного звернення.

Ймовірно, таке саме уточнення збирався виконати Мартин Семьюнович (№ 2156), адже після основного тексту **Господи помози рабю своюмю Мартинови Семюновичю** чітко читається літера **п**. На нашу думку, більш вірогідним буде розглядати її як початок незавершеної фрази **прости за грѣхи**, хоча це не єдиний можливий варіант відновлення відсутнього тексту. Всі вони більш детально розглянуті в першому розділі книги.

В межах північної частини приділа свв. Іоакима та Анни виявлені ще кілька молитовних звернень, виконаних за розширеною структурою традиційної формули. Однак через суттєві пошкодження їх повний зміст встановити не виявляється за можливе, адже збереглись лише окремі складові.

Один з них є молитвою згадуваного Мартина Семьюновича (№ 2478). На жаль, нижні рядки сильно пошкоджені, внаслідок чого тут збереглось лише кілька окремих літер. Впевненій реконструкції піддається лише стандартна частина формули: **Господи помози рабю своюмю Мартинови Сьмюновичю**.

Другий молитовний напис (№ 2980) пошкоджений ще більше, може бути реконструйована лише початкова частина **Господи помози рабу своєму**. Одначе за цим текстом наявні ще кілька рядків, в яких збереглись окремі літери. Для простого відновлення пошкодженого імені місця забагато, що й дозволяє визначити напис як складений за розширеною формулою.

За зміненою формулою була виконана молитва Ксенофонта (№ 2527). Однак через пошкодження тиньку ми не маємо змоги встановити сутність змін, адже початок напису зазнав сильних пошкоджень. Однак збережені літери не допускають жодної реконструкції елементів молитви **Господи помози рабу своєму**.

Проте давальний відмінок імені – **Ѯенофонтови** – примушує все ж розглядати графіті як варіант традиційної формули.

Втім, все ж таки більшість авторів обмежувались усталеною формулою молитовного напису, який містить всі структурні компоненти та вказівку імені людини. Класичний його варіант представлений молитвою Федора (№ 2873): **Господи помоѕи рабоу своємоу Ѳеодорови**. Втім, навіть тут автори допускали певну варіативність.

Вже відомий нам Мартин додав до особистого імені ще й ім'я по-батькові (№ 2155): **Господи помоѕи рабу своємю Мартинови Смыжновичу**. У вівтарній частині виявлене ще одне молитовне звернення цього автора (№ 2592), однак воно незавершене, від імені зберігся лише перший склад **Мар**. Проте, зважаючи на структуру його молитов, вірогідним буде припущення, що завершений текст напису мав би містити і вказівку імені по-батькові. З яких причин напис залишився незавершеним сказати важко. Однак можливість виконання написів у вівтарній частині свідчить про належність цієї людини до кліру Святої Софії.

Автор іншого молитовного звернення Іоанн (№ 2455) інверсував слова фрази-зв'язки: замість класичного **рабоу своємоу** він написав **своємоу рабоу**. Вільний порядок слів вказує, що виконавці графіті не шаблонно відтворювали певний текст, а підходили до цього питання цілком осмислено та творчо.

В кількох випадках графіті сильно постраждали, від них збереглись окремі елементи. Однак розмір відсутніх внаслідок вибоїв та інших механічних пошкоджень частин вказує на наявність саме класичного варіанту молитовної формули. До таких текстів відносимо молитви Георгія, від якої збереглось дієслово-прохання, половина фрази-зв'язки та ім'я (№ 2897), Кірея – залишилось дієслово-прохання та ім'я (№ 2953), та кількох невідомих авторів, чиї імена або були недописані (№ 2771), або знищені (№№ 2123, 2242, 2636, 2733, 2837, 2874, 2875).

Значна кількість молитовних написів, виявлених в північній частині приділа свв. Іоакима та Анни, виконані за скороченою формулою, коли опускалась одна з необхідних складових.

Слово-звернення **Господи** відсутнє в написі № 2619: **помоѕи раб**[**ѵ**] **Множѧтину**. Варто підкреслити вживання похідного від суфіксального гіпокористичного імені з усіченням імені **Множѧта** присвійного особового прикметника, адже воно (як і гіпотетично відновлене нами базисне ім'я **Множиславъ** або **Множьславъ**) в писемних джерелах наразі не виявлене, що посилює роль графіті як джерела для дослідження давньоруського дохристиянського іменослова.

Відсутнє слово-звернення і в грекомовній молитві Конона (№ 2241), текст якої демонструє довільну розстановку слів: Κονον εκβοιθι δουλον τον σον '*Конону поможи рабу своєму*'. Впадає у вічі й винесення імені на початок речення. Це може справити враження, ніби перед нами звернена до святого Конона молитва. Однак через відсутність необхідного ὁ ἅγιος '*святий*' таке тлумачення є хибним. Отже, перед нами скорочений варіант традиційної молитовної формули.

Фраза-зв'язка **рабоу своємоу** опущена в молитовному зверненні Івана (№ 2473): **Господи помоѕи**. **Господи помоѕи Иванѹ Иванѹ мнѣ**. Своєрідність напису посилюється не лише у подвоєнні скороченого тексту, а й у підтвердженні за допомогою особового займенника **ази** в давальному відмінку (**мнѣ**) особистого виконання Іваном графіті.

Приклад заміни особи прохача та фрази-зв'язки одним особовим займенником **онъ** у давальному відмінку (**емоу**) продемонстрував автор напису № 2475: **Нь помози емоу Господи**. Слід відзначити вживання частки **нь**, яка надає всій фразі характеру повторно виказаного прохання. Застосування частки та відсутність імені автора дозволяє припустити, що він посилив висловлене ним раніше в стінах Софії Київської молитовне звернення.

Відсутня фраза-зв'язка в молитві Якова (№ 2226), який, до того ж, скоротив дієслово-прохання до перших чотирьох літер **помо**, а власне ім'я – до перших двох літер **Іа**.

Ряд написів не містить вказівки особи прохача, однак загальний вигляд графіті дозволяє з великою долею вірогідності говорити про завершений характер тексту. Тобто, такі записи слід відносити до скороченого варіанту формули, в якому опускалось ім'я людини. В межах досліджуваної ділянки приділа їх нараховується сім: №№ 2249, 2267, 2418, 2431, 2449, 2472 та 2586.

Третя частина формули відсутня в семи написах (№№ 2316, 2317, 2349, 2411, 2423, 2727 та 2978), тобто, вони містять лише звернення та прохання. Тільки з прохання **помози** складаються тексти шести графіті (№№ 2413, 2482, 2843, 2851, 2929 та 2988), лише зі звернення **Господи** або Κύριε – дванадцяти (№№ 2238, 2332, 2334, 2350, 2405, 2435, 2447, 2605, 2618, 2779, 2959 та 2975).

В деяких ми не можемо встановити повну чи скорочену структуру формули напису, оскільки графіті або сильно пошкоджене (№ 2246), або просто незавершене (№№ 2141, 2235, 2260, 2264, 2389, 2437 та 2635). Впевнено можемо казати лише про їх приналежність до групи традиційних молитовних звернень, адже їх елементи простежуються в наявних текстах.

До особливостей розглядуваної вище традиційної формули слід віднести здатність вільно поєднуватись з іншими молитвами. Її добре ілюструє напис № 143: **Господи помози. Богородица мо помилуи**. Як бачимо, другою частиною тексту є притаманне спрямоване молитовне звернення до святих, Богородиці або персоніфікованого образу храму – Святої Софії.

Ця формула також має чітку структуру, вона містить звернення (святий або свята), дієслово-прохання **помилуи** або **помяни**, вказівку особи прохача, що вводиться словами **раба своего**. І вона так само має властивість видозмінюватись шляхом вільної розстановки слів, розширення за рахунок приєднання додаткових складових або скорочення шляхом опускання або заміни окремих складових.

Наведене твердження добре ілюструє текст графіті № 2932: **помяни мѧ Пресвѧтаѧ Богородица**. В цьому випадку третя складова – фраза-зв'язка та ім'я особи прохача – замінена особовим займенником **мѧ**. Прикметне, що цей напис, як і незавершена молитва (№ 2872) до Богородиці, що містить лише звернення **о свааата Маріа**, виконані на фресці „Благовіщення Марії". Тобто, в цьому випадку простежується виразний зв'язок між фресковим образом та адресатом виконаного на стіні молитовного звернення.

За абсолютно індивідуальною структурою складене молитовне звернення до Пресвятої Богородиці, виявлене в центральній частині храму (графіті № 99) **Свѧтаѧ** Μήτηρ Θεοῦ **Димъкж Марка Всеволода Родиона спаси. Wтъ и пагжвы даржи изъбавленьк**. При вивченні цього тексту одразу впадають у вічі дві цікаві та важливі особливості.

Перша – це вживання в кириличному написі традиційного грецького скорочення **М҃Ѳ҃** – М(ήτηρ) Θ(εοῦ), дослівно ‘*Мати Бога*’ – як звернення до Богородиці. Втім, у такому змішанні немає нічого дивного. Адже в давньоруському мовному середовищі грекомовні фрази чи слова, наприклад, Μήτηρ Θεοῦ чи ὁ ἅγιος, не перекладались, хоча в мові існували відповідні до них слов’янські еквіваленти. Такі приклади зафіксовані в текстах графіті Софії Київської [Корнієнко 2010, с. 115; Евдокимова 2008, с. 624-625], надписах на пергаменних кодексах [Столярова 2000, с. 176, 328, 332-341] та в писемних пам’ятках [див., напр.: Пентковская 2004]. Відтак, вони були повноправною частиною церковнослов’янської лексики Давньої Русі, функціонуючи в системі мови нарівні зі своїми руськими еквівалентами.

Друга – це те, що титульне княже ім’я **Всєволодъ** поставлене не на початку переліку імен, як очікувалося б з позиції соціального статусу князя, а лише третім з чотирьох. На нашу думку, це може бути пояснене приналежністю Дмитра та Марка до близького родинного кола автора палкого молитовного звернення. Адже обидва імені вжиті у зменшувальній формі, на відміну від двох інших – Всеволода та Родіона. Однак всі ці чотири особи були пов’язані певними соціальними зв’язками, адже лише цим можна пояснити присутність їх імен в одній молитві. Вочевидь, Дмитро, Марко та Родіон входили до дружини Всеволода. Оскільки останній згадується під титульним іменем, на момент виконання графіті він тримав власне княжіння. Враховуючи палеографічне датування (кінець XI – середина XII ст.) особу князя можемо ототожнити з Всеволодом Ярославичем або з Всеволодом Ольговичем [Войтович 2006, с. 315-318, 397-398]. Визначити, до дружини якого із Всеволодів входили Дмитро, Марко та Родіон, допоможе вивчення особливостей розташування записів № 4 про поховання в Софійському соборі Всеволода Ярославича 14 квітня 1093 р. [Корнієнко 2011, с. 101-103, табл. CLXI] та № 99 з молитвою про спасіння означених вище осіб.

Ще публікатор обох написів С. Висоцький звернув увагу на ту обставину, що автор графіті № 4 прагнув виконати його на рівні № 99. Останнє знаходиться біля правого краю східної сторони східної лопатки південно-східного підкупольного хрещатого стовпа на фресці з образом св. Димитрія Солунського. Як представник військової верстви, святий природно був покровителем князя та його дружини. Напис „дивиться” в бік вівтарної частини, де знаходяться мозаїчний (в головному вівтарі) та фресковий (в арці-переході між приділами Михайлівським та свв. Іоакима й Анни) образи Богоматері-Оранти, адже саме до неї звертається автор графіті. Дружинником Всеволода Дмитром біля лівого краю північної сторони східної лопатки південно-східного підкупольного хрещатого стовпа на фресці з образом св. пророка Авдія [див. Корнієнко 2011, с. 358-359] виконаний напис про поховання князя. Обидва записи розмежовані ребром лопатки, проте явно тяжіють один до одного, тож мають смисловий зв’язок. Аналогічним чином розташовані пов’язані між собою графіті „групи Олісави” на північних хорах Софії Київської [див., напр.: Нікітенко, Корнієнко 2008].

На думку С. Висоцького [Высоцкий 1976, с. 11], причиною такого розташування обох графіті була особа Всеволода Ярославича: один напис (№ 99) повідомляв про його народження, другий – про поховання (№ 4). Однак, як ми показали вище, тлумачення дослідником тексту графіті № 99 як запису про на-

родження у Ярослава сина Всеволода є хибним. Проте його міркування не позбавлені логіки. Однак, на нашу думку, хоча в обох графіті згадується князь Всеволод, їх об'єднуючою ланкою є особа дружинника Дмитра, також згадуваного в обох текстах. Причому він був автором одного з них і, вочевидь, свідомо обрав місце для виконання напису № 4.

Вживання слова **пагоубa** (те, що загрожує загибеллю або веде до загибелі) вказує, що поява молитви була інспірована загостренням загрози життю згаданих в тексті чотирьох осіб і прагненням автора усунути цю загрозу. Вочевидь, ця загроза могла бути пов'язана з участю у військових виправах або ж дією природних чинників, зокрема, моровиці, яка в давньоруських текстах також фігурує під терміном „пагуба". Розуміння автором запису загрози життю Дмитра, Марка, Всеволода та Родіона засвідчує, що всі ці особи на момент його виконання були живими. Тобто, молитва на стіні храму з'явилась за життя князя Всеволода.

А поява графіті № 4 про поховання Всеволода Ярославича у Софійському соборі неподалік від запису-звернення до Богородиці про спасіння та захист від пагуби Всеволода (та інших осіб), в разі згадки в них обох одного й того самого князя, надала графіті № 4 характеру заупокійної молитви. Адже дієслово **спасати** за християнським віровченням означає визволяти від вічних мук у загробному житті, а прохання щодо звільнення від пагуби (загибелі душі) може бути співвіднесене з дієсловом **помиловати**, що означає пробачати кому-небудь провину, виявляти поблажливість чи жалість до когось, зокрема, задля визволення від пекельних мук. Тому, на нашу думку, ми маємо всі підстави пов'язати згадуваного в графіті № 99 Всеволода із князем Всеволодом Ярославичем. Цікаво, до речі, що на кінець правління цього князя дійсно припали посуха, моровиця, землетрус, різноманітні астрономічні явища, що багатьма сучасниками трактувались як негативне віщування [див., напр.: Ульяновский 2009, с. 64]. Вочевидь, сукупність саме цих негативних факторів спонукали автора напису № 99 до виконання молитовного звернення до Богородиці. Ототожнення згадуваного в написі князя зі Всеволодом Ярославичем дозволяє обмежити ймовірні хронологічні рамки виконання графіті кінцем 80-х – першою чвертю 90-х рр. XI ст.

Як і попереднє молитовне звернення до Богородиці, індивідуальну структуру мав напис № 223. Нажаль, його текст не зберігся повністю через значні ушкодження тиньку. Початок молитви був виконаний за традиційною молитовною формулою, структура якої передбачає наявність трьох складових: звернення **Господи**, дієслово-прохання **спаси** та вказівку особи прохача, що вводиться фразою-зв'язкою **раба своєго**. Як бачимо, в цілому вона аналогічна до формули **Господи помози рабу своєму**, відмінність полягає у зміні дієслова й зумовленої цим заміні давального відмінку знахідним. Однак такі молитовні написи не набули такого широкого розповсюдження, причиною чому, на нашу думку, є більш широке смислове значення дієслова **помагати** порівняно з дієсловом **спасати** [докл. див.: Корнієнко 2010, с. 359-360; 2011, с. 337-338].

Згадане графіті № 223 починалось традиційним **спаси Господи раба своєго**, наступні три рядки знищені вибоями, залишились лише окремі літери. Ця частина не підлягає відновленню, однак, як можемо встановити з подальшого тексту, тут містилось, окрім зазначення імені, більш конкретне прохання. Його автор був переконаний, що воно звершиться за посередництвом св. Анни та Свя-

тої Софії, які виступатимуть помічницями в цій справі: **бо сватыѧ Анна Сватыѧ Софиѧ буде то ми помощьници**. Прикметне, що напис виконано в посвяченому св. Анні приділі Святої Софії, і саме їх закликає на допомогу невідомий автор. Це вказує на свідоме обрання ним місця для виконання графіті.

За індивідуальною структурою була складена велика грекомовна молитва (графіті № 2287), одна через пошкодження можемо відчитати лише один рядок, який містить молитовне звернення до Спасителя: Χριστε ο Θεε ελεȣ̑ς '*Христе Боже, помилуй*'.

Доволі часто автори виконаних в соборі графіті висловлювали власні молитовні сподівання до персоніфікованого образу Премудрості Божої. Прикметною рисою таких написів є складання текстів не за уніфікованою, а за індивідуальною структурою.

В написі № 230 невідомий автор звертається до Святої Софії, молячи за здоров'я та спасіння для Анни: **моление ко Сватеи Софии о рабѣ Божиии Ани о сдравии и о спасении**. Текст практично тотожній графіті № 1078 [Корнієнко 2010, с. 105, табл. CLXXXIII], виявленому нами у Георгіївському приділі. Однак обидва написи виконувались різними особами, ймовірно, кліриками собору. Тобто, підтверджується думка про можливість замовлення окремих графіті.

Інший звернений до Премудрості Божої напис (№ 194), як можемо зробити висновок з тексту, виконаний особисто прохачем. Нажаль, нижній рядок сильно пошкоджений, тож реконструювати можна лише початок тексту: **Сватѣе Съфиє Божии грѣшъна спаси жъ Сватаѧ**. Завдяки жіночому роду прикметника можемо встановити, що саме жінкою виконане це емоційне молитовне звернення. Подібні написи, хоча їх і небагато трапляється в стінах Софії Київської, засвідчують письменність жіночої частини населення Давньої Русі. Важливо звернути увагу на відмінності між словоформами авторського тексту від книжної церковнослов'янської норми. Це вказує, що авторка не повторювала шаблонні молитовні висловлювання, а складала текст безпосередньо знаходячись у соборі.

Однак повернемось до аналізу структурної частини адресованих Господу молитовних звернень.

Окрім розглянутих вище формул із залученням дієслів-прохань **помагати** та **спасати**, в давньоруському молитвослові присутні звернення, автори яких просили в Господа про помилування або поминання. Їхня морфологія так само тричленна, адже вони містять звернення **Господи**, дієслово **помяни** чи **помилуи** або **спаси** та зазначення імені людини, яке вводиться фразою-зв'язкою **раба своего**. Незайвим буде нагадати, що такі молитви зустрічаються значно рідше.

Так, в межах досліджуваного архітектурного об'єму серед молитов XI – XV ст. виявлена лише одна (№ 2575) з проханням про помилування. Напис сильно постраждав, тож реконструювати можемо лише текст перших двох рядків: **Господи помъни раба своего**. Зважаючи на те, що в графіті було чотири рядки, робимо висновок про виконання напису за розширеною формулою. Адже ці молитовні звернення також мають здатність до розширення або скорочення. Проілюструємо твердження прикладами молитов із застосуванням дієслова **помилуи**, адже їх у північній частині приділа виявлено декілька.

Зважаючи на розмір втрачених частин тексту, як класичний варіант такої молитви можемо назвати запис Луки (№ 2984), від якого збереглись лише слова

помилуи та **Лукѵ**. На початку верхнього рядка втрачені чотири знаки, два з них (третій-четвертий) є першим складом дієслова-прохання, а інші два (перший-другий) є традиційним скороченням (**ги** під титлом) слова-звернення **Господи**. В нижньому рядку втрачено близько десяти початкових літер, що дозволяє реконструювати тут фразу-зв'язку **раба своєго**.

Автор іншого напису Огрифій (№ 2609) також намагався видряпати молитву, дотримуючись традиційної формули. Однак він, скоріше за все через неуважність, пропустив іменник фрази-зв'язки **раба**. Але двічі повторив власне ім'я.

Скорочений варіант формули молитовного звернення виконав автор напису № 2483, залишивши від третьої необхідної складової фрагмент фрази-зв'язки – слово **раба**. Втім, у цьому випадку не виключається можливість інтерпретувати напис як незавершений.

До одного слова-звернення ελεησον скоротив свою молитву невідомий автор напису № 2560. Адже, хоча закінчення напису не збереглось через вибій, розмір останнього дозволяє реконструювати тут не більше двох-трьох літер.

Натомість розширену структуру демонструє молитва Тита (№ 191), який характеризує себе як грішну людини, яка молить у Господа прощення власних гріхів: **Господи помилуи мене грѣшенагъ Тита молѧщѧсѧ Тебѣ**. Вживання особового займенника **мене** вказує на особисте виконання графіті Титом.

Особисте виконання запису підкреслюється в молитві невідомого автора (№ 174), який замінив третю частину особовим займенником **мѧ**. Натомість почав він із традиційної формули пам'ятного напису: **аѕъ ѱалъ**.

За розширеною структурою виконав своє молитовне звернення невідомий автор напису (№ 190), який не вказав свого імені*, натомість підкреслив усвідомлення власної гріховності, а тому й просить Господа помилувати та пробачити його: **Господи помилуи и прости раба своєго Сьмѣнови моного бо ко себѣ съгрѣшихо**. Прикметне, що текст доповнення є суто індивідуальним.

Отже, як можемо зробити висновок з порівняння формул молитовних звернень XVI – XVII ст. з написами XI – XV ст., останні демонструють набагато більший ступінь варіативності у виконанні. Окрім того, в написах XVI – XVII ст. адресатом послання є Господь, натомість автори молитов XI – XV ст. звертаються не лише до Нього, а й до Богородиці, Святої Софії та святих. Саме останні написи є предметом нашого подальшого розгляду.

Структура таких молитов також є сталою, адже вона сформувалась під впливом розглянутих вище молитовних написів XI – XV ст., а тому має тричленну структуру: звернення до святого, прохання та вказівку імені прохача, що вводиться стандартною фразою-зв'язкою **раба своєго**. Формула так само має властивість розширюватись за рахунок приєднання додаткових складових (позначення усвідомлення власної гріховності, самопринижения, уточнення прохання тощо), скорочуватись, заміняти окремі елементи (наприклад, імена – займенниками), вільно поєднуватись з іншими формулами. Виявлені в північній частині приділа молитовні звернення** повністю підтверджують ці спостереження.

---

* Давальна форма відмінку імені **Сьмѣнови**, що узгоджується з подальшим текстом, не дозволяє визнати автором запису Семена.

** Два графіті, які розглядаються нами як молитовні звернення, залишились незавершеними, їх тексти складаються лише з прикметників *святий* (№ 2623) та *свята* (№ 2486).

Так, Григорій в зверненні до св. Лева* (графіті № 226) застосував традиційний варіант молитовної формули: **сѫтыи Леонє помилоуі раба своєго Григориѫ татѫ**. Як бачимо, в основу покладена стандартна молитва, тільки звернення **Господи** замінено на **сѫтыи Леонє**. Втім, напис виконаний за розширеною формулою, адже Григорій називає себе **тать**. Навряд чи це слово слід розглядати в своєму прямому значенні як визначення професійної діяльності автора графіті. В змістовному контексті його вжито як синонім до іменника **грѣшьникъ**.

На фресці з образом св. Миколая виявлено три звернені до святого молитви. В написі № 2284 автор, що просить святого помилувати його, дотримувався скороченого варіанту молитовного звернення, коли ім'я замінювалось особовим займенником: ω αγιοσ Νηκολαοσ ελεισον με '*святий Миколай, помилуй мене*'. Аналогічним чином склав своє звернення автор кириличної молитви (№ 64), щоправда додавши до тексту прикметник **грѣшьнъ**: **о сѫтыє Никола спаси мѧ грѣшьнаго**. Автор третьої молитви (№ 2214) звертається до св. Миколая з проханням пробачити за гріхи: **о агиос Никола прости ѕа греχома**. Схожі звернення-доповнення зустрічаються в традиційних молитовних формулах XI – XV ст. Прикметним є використання грецизму **о агиос** в кириличному написі, що є притаманним давньоруським писемним пам'яткам.

Приклад поєднання традиційної формули молитовного напису зверненого до Господа з молитвою до зображеного на фресці св. Пантелеймона демонструє графіті Ісака (№ 48): **Господи помилоуи мѧ грѣшьнаго Исака. Пантєлеимонє аминь**. Натомість друга молитва, звернена до св. Пантелеймона (№ 47), складена за класичною формулою, жодних доповнень та видозмін вона не демонструє: **сѫтыи Пантелѣкмонє помилю раба своєго Мартина**. Прикметне, що це вже п'яте виявлене в межах досліджуваного архітектурного об'єму графіті, автором якого є одна і та сама людина – Мартин Семьонович. Він же є автором ще двох молитовних написів у Кирилівській церкві. Співставлення всіх цих записів з іншими пов'язаними епіграфічними пам'ятками Софії Київської дозволило отримати доволі цікаві дані щодо особи цієї людини**.

Три написи Мартіна знаходяться у центральній наві (№ 47, № 2155 та № 2156), два інші – у вівтарній частині (№ 2478 та № 2592). В Кирилівській церкві обидва записи виконані також у вівтарній частині. За нумерацією С. Висоцького вони отримали номери 381 та 382 [Высоцкий 1985, с. 87-88, табл. XLVI, 1-4]. Написи були повторно досліджені нами, суттєвих розбіжностей між опублікованим варіантом прочитання та оригіналом не виявлено. Текст першого (№ 381) реконструюється нами наступним чином: {**Г(оспод)и**} **п[о]моѕи рабѹ своємѹ Март[и]нови Семъюнов[ичѹ]** '*Господи, поможи рабу своєму Мартину Семьюновичу*'; другого (№ 382): {**Г(оспод)и**} **помилѹи рабѧ своєго Мартин[а] Семьюновича** '*Господи, помилуй раба свого Мартина Семьюновича*'.

На підставі палеографічних ознак С. Висоцький відніс час виконання цих графіті до середини XII ст. Проведене нами повторне вивчення цих епіграфічних пам'яток дозволило встановити, що вказана публікатором середина XII в. є верхньою можливою хронологічною межею виконання обох записів, на що, насам-

* Питання визначення образу святого розглянуто нами нижче у відповідному підрозділі.

** В основу цієї частини підрозділу покладені статті: Корнієнко 2011а; 2011в.

перед, вказують форми написання літер **в** з нижньою петлею, спрямованою кутом вперед, та нахилена праворуч **ꙁ** з переломом. Тобто, хронологічними рамками появи графіті варто вважати 40-50-ті рр. XII ст. Прикметне, що найбільш вірогідними хронологічними рамками виконання графіті з Софії Київської варто визнати 20-30-ті рр. XII ст. Тобто, за часом виконання молитви Мартина з Софії Київської однозначно більш ранні, ніж молитви з Кирилівської церкви.

Спостереження над висотою розташування графіті Мартина в Софії Київській та Кирилівській церкві – в середньому на рівні 150-160 см від горизонталі стародавньої підлоги – дозволяє встановити, що всі вони виконані дорослою людиною. А специфіка зм'якшення слів – **рабю**, **рабю** або **раба**, **своюмю** або **своємю**, **помилю** – не залишає сумнівів у тому, що їхнім автором була одна й та сама людина, тобто, Мартин Семьюнович. С. Висоцький вважав цю особливість зм'якшення слів проявом діалектних рис київського говору. Однак звертання до матеріалів київської епіграфіки, зокрема, до майже семи тисяч досліджених Вячеславом Корнієнком написів Софії Київської, не підтверджує цю тезу, оскільки таке специфічне зм'якшення слів притаманне лише для записів Мартина Семьюновича та ще одного автора, який залишив графіті у вівтарі Михайлівського приділа. Тому слід визнати, що на сьогодні ми не володіємо фактами, які дозволяють однозначно з'ясувати причини такого специфічного написання слів Мартином.

Впевненіше можемо встановити соціальний статус Мартина Семьюновича. С. Висоцький припускав, що він входив до кліру Кирилівської церкви, чим і пояснюється виконання записів у вівтарній частині храму, куди не мали доступу миряни. Виявлене в дияконику Софії Київської графіті вказує, що своє служіння Господу Мартин розпочав трохи раніше саме в митрополичому Софійському соборі. У зв'язку з цим виникає питання, чи немає в нашому розпорядженні даних, що дозволяють визначити, ким була ця людина.

Для одержання відповіді звернемося до матеріалів софійської епіграфіки, зокрема, до графіті № 25 про купівлю княгинею Всеволожою Боянової землі, де серед послухів згадується особа на ім'я Семьюн – **Сьмъюнъ**. С. Висоцький вважав, що ця людина була духівником київського князя Ростислава Мстиславича [Высоцкий 1966, с. 60-71, табл. XXVII, XXVIII], який згадується в літописній статті 1168 р. [ПСРЛ 2, стлб. 529, 531]. Однак А. Нікітін [Никитин 2001, 15.php], провівши ретельний аналіз тексту графіті № 25 і виявивши, що послухи в записі згадуються в певній ієрархічній послідовності, припустив, що піп Сємьюн є одним із клірiків Софійського монастиря. При цьому дослідник спирався на спостереження Б. Рибакова, яким було запропоновано інше датування напису № 25: не другою половиною XII ст., а між 1086-1107 рр. Княгиня Всеволожа, яка згадується в записі, ототожнена Б. Рибаковим не з удовою Всеволода Ольговича, а з удовою Всеволода Ярославовича, яка померла 7 жовтня 1111 р. [Рыбаков 1972, с. 415-416, с. 416-417]. Зважаючи на ці дані, піп Семьюн, чиє ім'я згадується серед послухів, був введений до кліру Софійського собору в кінці XI або на самому початку XII ст.

У зв'язку з запропонованим А. Нікітіним ототожненням Семьюна та зв'язком останнього з кліром Софії Київської доцільно уважніше проаналізувати текст напису № 53 у вівтарній частині приділа свв. апостолів Петра й Павла: **мѣсяца августа въ кѳ преставися раба Божиа Ана пъпадиа Сьмвюна**

[Корнієнко 2010а, с. 26-27, табл. XXXIX]. На підставі палеографічних ознак запис датується в межах середини XII – кінця XIII ст. Враховуючи змістовний аналіз тексту запису, часом його вірогідного виконання є середина XII ст.

Зважаючи на те, що в більшості пам'ятних графіті, як правило, згадувалися події, тісно пов'язані з храмом, у якому вони виконані, а також взявши до уваги виправлення Б. Рибакова щодо датування запису № 25 та інтерпретацію його тексту А. Нікітіним, маємо всі підстави припустити, що згадувана в графіті № 53 померла в середині XII ст. попадя Анна була дружиною вищезгаданого попа Семьюна [Корнієнко 2010а, с. 220]. І саме в цій родині десь у першому або на початку другого десятиліття XII ст. народився син Мартин, який, подібно багатьом попівським дітям, навчався, а потім, імовірно, працював у книгописній майстерні тієї церкви (на це вказує чіткий почерк Мартина), де служив його батько – у Святій Софії. Ця практика була звичайною для XII – XIII ст. [див., напр.: Столярова, Каштанов 2010, с. 279]. Оскільки його батько належав до кліру Софійського собору, цей факт пояснює початок служіння Мартина, як свідчать написи-графіті, саме в Софії Київській, найімовірніше в 20-30-ті рр. XII ст. Потім, після зведення Кирилівської церкви, Мартин Семьюнович, швидше за все у середині 40-х рр. XII ст., був переведений на нове місце служіння, про що свідчать його молитви-графіті в дияконику церкви святого Кирила.

Прикметне, що саме в цих хронологічних межах – 1139-1146 рр. – дослідниця І. Марголіна визначає заснування та будівництво київської Кирилівської церкви [Марголіна 2001, с. 48-59; Марголіна, Ульяновський 2005, с. 37-68]. Відповідно до палеографічного датування та спостереження за формою прорізів складових обох написів (№ 381 та № 382), виконаних по сухому тиньку, до кінця 40-х – початку 50-х рр. XII ст. Кирилівська церква була не тільки побудована, але й розписана. Таким чином, новітні епіграфічні дослідження Софійського та Кирилівського храмів не тільки підтвердили запропоновану І. Марголіною ранню дату заснування Кирилівської церкви, її побудови й виконання розписів протягом 1139-1146 рр., тобто, періоду князювання Всеволода Ольговича, який, поза сумнівом, був засновником храму й замовником розписів, але й дозволили одержати деякі нові дані про соціальне походження одного з перших служителів Кирилівської церкви – Мартина Семьюновича.

II.1.2. *Пам'ятні написи*

З-поміж виконуваних на стінах храмів XI – XV ст. пам'ятних написів на підставі вживаних формул можемо виділити дві великі групи.

Виконаний за першою формулою запис мав на меті засвідчити особисте виконання графіті автором, підтвердити його присутність у храмі, чим сприяти здійсненню висловлених тут молитовних сподівань. На це вказують вільне поєднання таких написів й текстів молитви, які ми розглянули вище. Структура такого тексту передбачає словосполучення, що складається з імені автора та дієслова **пьсати**. Втім, ця формула володіє відкритою структурою, що здатна скорочуватись шляхом усічення дієслова або розширюватись за рахунок приєднання інших складових.

Розширений за рахунок додавання уточнюючої частки **сѣ** варіант формули представлений написом Петра (№ 190а).

Її класичний варіант представлений пам'ятними написами Івана (№ 2168), Купяти (№ 2262), Лазаря (№ 2208), Матвія (№ 17), Михайла (№ 2786), Ставра Городятинича (№ 18) та невідомого автора (№ 2394), чиє ім'я не збереглось внаслідок пошкодження тиньку.

Скорочений варіант традиційної пам'ятної формули передбачав виконання лише свого особового імені, без дієслова-прохання. З-поміж написів досліджуваного архітектурного об'єму він представлений „автографами" Анни (№ 2164 та № 2187), Бляти (№ 2248), Василя (№ 2183), Георгія (№ 2712), Івана (№ 2265), Іни (№ 2278), Ніколи (№ 2383), Микити (№ 2220), Сави (№ 2766), Святослава (№ 2606), Симеона (№ 2715).

Зазвияай автори вказували свої християнські (календарні) імена, однак в двох випадках зустрічаються язичницькі – Купята та Блята. Це доволі типові форми давньоруських імен на **-ата**, наприклад, Мірята, Гостята, Местята, Путята, Малята, Сенята тощо [див.: Зализняк 1995, с. 694]. Антропонім **Коупата** зустрічається вперше, що свідчить про його доволі рідкісний характер. Сказане стосується і другого імені **Блата**. Втім, цей антропонім відомий нам за написом на пірофілітовому пряслиці, виявленому в 1989 р. на Південному посаді Вишгорода в шарі XI – XII ст. [Зоценко 1991, с. 108]. Тобто, за часом воно синхронне графіті на фресці з Софії Київської, що також датується в межах XI – XII ст.

У північно-східному куті передвівтарного компартимента знаходяться два пам'ятні написи, виконані за розширеною формулою, які не лише засвідчують особисте виконання графіті, а й мету перебування в храмі автора.

Перший напис, № 59, засвідчив, що графіті видряпане Ніколою, яки робив це зі зверненою до Господа молитвою з проханнями позбавити автора його численних гріхів: **сѣ азъ грѣшьныі Никола напсахъ мълмсѧ Господу и Богу своєму да изъбавить мѧ вѣцисльныхъ грѣхъ моихъ**.

Другий напис (№ 173), частково пошкоджений, його автор не зазначив свого імені. Проте вказав, що він виконав графіті, молячись до Господа (ця частина тексту не збереглась, вона відновлена за контекстом) та до Пречистої Діви Марії: **сѣ азъ грѣшьны написахъ молѧсѧ къ … и къ Пречистои**.

До подібних графіті тяжіє грекомовний напис невідомого автора (№ 2257), який вказав мету свого перебування в храмі: Δουλος κεριακός ευχουμην: '*раб Господній молився*'.

Отже, спостереження над епіграфічним матеріалом доводить правильність висловленого нами раніше твердження, що подібні тексти мають на меті підкреслити факт перебування автора у храмі, підтвердити його присутність та особисте виконання графіті задля отримання надії на звершення висловлених молитовних сподівань [Корнієнко 2010, с. 362].

З-поміж пам'ятних графіті окрему групу становлять ті, в тексті яки міститься два та більше імен в називному відмінку. Якщо в першому випадку можна припустити, що перед нами скорочена традиційна формула, в якій зазначене подвійне ім'я автора, то вказівка більшої кількості імен не залишає можливості для подібної інтерпретації.

В написах зустрічаються імена Гнат та Михайло (№ 197), Іоанн та Мелітон (№ 2576), Павло та Іван (№ 2716), Павло, Іоанн та ще один Іоанн (№ 2471). Найвірогідніше співвіднести такі графіті з зазначенням імен для церковного по-

минання. Схожі списки імен зустрічаються в новгородських берестяних грамотах, вони розглядаються як церковні поминання [див.: Зализняк 1995, с. 380-381]. Пропоновану нами інтерпретацію згаданих вище написів підтверджує факт, що подібні графіті, які складались лише з кількох імен в називному відмінку, виконувались на стінах Софії в пізніший час, у XVI – XVII ст. Це написи, в яких згадуються Васько та Онисим (№ 2296), Семен, Каріон та Ісак (№ 2340), Іван, Симон, Федір, Іосаф, Яків, Дем'ян, Ілля, Омелян та Юрій (№ 2719).

Відтак, графіті XI – XV ст., в яких вказано кілька імен в називному відмінку, найвірогідніше тлумачити як одну з форм пам'ятних написів, метою яких є поминання зазначених в них осіб. Такі графіті зберігаються і в пізніший час.

Окремо слід розглянути текст графіті № 192 кінця XI – третьої чверті XII ст., який складається з п'яти імен: **Пєтрицѣ, Микулиницѣ, Полицѣ, Бръчитомицѣ, Пєтрѣи**. Якщо два перші та останні можна розглядати як видозмінені християнські імена, то третє та четверте виглядаються явно як некалендарні. Тобто, на перший погляд, в цьому випадку немає можливості розглядати запис як поминальний, адже навряд чи припустимим було поминання людей за язичницькими, а не християнськими іменами.

Однак подібний випадок зустрічається в новгородській берестяній грамоті № 503 другої чверті XII ст. [Арциховский, Янин 1978, с. 99-100]. Її автор Ізосіма (вочевидь, монах, адже таке ім'я зустрічалось переважно серед монахів) молить Господа за п'ять осіб, серед яких зустрічаються як християнські імена – Марія, Олісава, Домьніка, так і нехристиянські імена – Сділа, Граврій (втім, публікатори припускають, що це ім'я може бути видозміненим християнським).

Тобто, припущення про неможливість тлумачення поминального характеру графіті № 192 не підтверджується, адже відомі випадки, коли до такого списку включались як календарні, так і некалендарні імена. Не виключено, що в грамоті та графіті відобразились явища, коли християнським (хрестильним) антропонімом вважалось не лише ім'я святого, а будь-яке інше ім'я, яке носить охрещена людина. Подібні випадки зафіксовані як в західноєвропейській антропонімії [Филиппов 2007], так і в давньоруській, яскравим приклад – вихідний запис 1047 р. попа Упиря Лихого [Столярова 2000, с. 11]. Відтак маємо всі підстави припустити, що в перші століття християнства на Русі некалендарні імена в окремих випадках могли розглядатись як рівноцінні християнським.

В двох випадках розширення традиційної формули пам'ятного напису призвели до певної видозміни її змісту.

Зокрема, у виконаному глаголицею написі № 2773 невідомий автор засвідчив, що він особисто виконав початок абетки: **Господі пісалъ а б**. Втім не виключена інтерпретація тексту як своєрідної молитви, переданої за допомогою початкових літер абетки. Адже, якщо співвіднести дві ці літери із початком «Абеткової молитви» X ст., широко відомому на Русі [Словарь книжников 1987, с. 32-34], вийде молитовне звернення: **Господі пісалъ: Азъ – симь словомъ молю ся Богу: Боже всея твари зижителю** [цит. за: Русская азбука 1998, с. 154]. Тобто, за змістом така молитва нагадує згадану вище молитву Ніколи (№ 59).

В іншому випадку, в записі № 2169, автор засвідчив, що графіті виконав Фома, який навчався грамоті, причому Фому в написі названо євнухом: **грамотє обоучаасиѧ ѳома евъноухъ ѱалъ то**. Незважаючи на часті випадки застосу-

вання у формулах елементів самопринижения (іменників **грѣшьникъ**, **татъ**, прикметників **грѣшьнъ**, **нєдостоинъ**), малоймовірним є вживання в цьому значенні іменника **євъноухъ**. Більш вірогідно, що напис виконаний не Фомою, а іншою особою. Зважаючи на те, що поруч знаходиться малюнок собаки (№ 2165), логічно припустити, що ця людина прагнула засвідчити: малюнок виконаний Фомою. Відтак, невідомий автор підкреслив, що, навчаючись грамоті, Фома замість того, аби більш ретельно вправлятись у письмі та читанні, малює на стінах собору зображення тварин. Складові графіті закреслені кількома горизонтальними лініями, хоча встановити, ким це було зроблено, ми не можемо. Відповідно до запропонованого нами тлумачення, літери міг закреслити сам Фома або ж третя особа, яка вважала за неприпустиме існування подібного графіті на стіні храму. У зв'язку з цим не виключене припущення, що ця людина була церковним цензором, в обов'язки якого входило відслідковувати написи нерелігійного (світського, побутового) змісту та знищувати їх [Рибаков 1947, с. 55-56].

Втім, від такого припущення маємо відмовитись. Справа в тому, що проведене нами комплексне вивчення змістовної компоненти закреслених написів та малюнків із Софії Київської та церкви Спаса на Берестовім дозволило встановити, що вона, за невеликими винятком, мало чим відрізняється від оточуючого епіграфічного матеріалу. Тому наразі неможливо встановити, якими критеріями керувались особи, що закреслювали один напис і залишали недоторканим поруч такий самий. Вочевидь, ці критерії визначались не чіткими усталеними приписами, а індивідуальним неприйняття певного конкретного тексту конкретною людиною. Відтак, мусимо констатувати, що комплексні епіграфічні дослідження примушують поставити під сумнів існування спеціальної інституції церковних цензорів, в обов'язки якої входило відслідковувати та знищувати написи нерелігійного змісту [Корнієнко 2011б].

Неподалік від напису про Фому знаходиться інший (№ 2176), складові якого були ретельно затерті, через що можемо відчитати тільки початок напису як словосполучення **мѣсяца августа** та закінчення як ім'я **Ѳафанасии**. Нажаль, повний текст реконструювати не вдається, тож ми не можемо робити припущення щодо причин знищення графіті. Однак впевнено можемо встановити, що напис складений за іншою поширеною формулою пам'ятних написів XI – XV ст., автори яких мали на меті повідомити про смерть людини, початок чи завершення якоїсь справи, про ту чи іншу подію тощо. Структура такої формули передбачала дві змістовні компоненти: фразу-введення „**мѣсяца** … **въ** … **дьнь**" та фразу-повідомлення. Ця формула відзначається значним ступенем варіативності, вона здатна розширюватись за рахунок приєднання додаткових елементів, скорочуватись шляхом опускання основних. На нашу думку, причиною, яка спонукала авторів виконувати подібні записи на стіні храму, було прагнення сакралізувати ту чи іншу подію, внести її до календаря священної історії. Не зайвим буде наголосити, що записи про ці події носили актуальний характер, були злободенними. Тобто, вони не виконувались „заднім числом", хронологічна відстань між датою графіті події та часом його виконання не перевищувала кількох днів.

В досліджуваному архітектурному об'ємі виявлено доволі багато написів, складених за цією формулою і саме вони є об'єктом нашого подальшого розгляду. Розпочнемо з тих, в яких повідомляється про смерть людини.

За класичною формулою, що передбачала з'єднання слова введення та повідомлення фразою-зв'язкою **престависѧ рабъ Божии**, складено два написи. Один з них, № 2945, сповіщає про смерть Георгія: **мѣсѧца маиа въ … день престависѧ рабъ Божии Георгии**. Через значні пошкодження поверхні фрескового тиньку ми не можемо встановити день його смерті. В іншому (№ 2659), який повідомляє про смерть Дем'яна, також не збереглась дата: **мѣсѧцѧ марта … преставісѧ рабъ Божии Дамианъ**.

Ще кілька графіті збереглись частково, але більш вірогідно, що вони були складені за традиційною структурою формули пам'ятного напису. До цієї групи можемо віднести записи про смерть Георгія (№ 2931), в якому збереглось лише ім'я (**Георгі**) та зазначення дня (**Іѵ дьнь**), а також Володимира (№ 151), від тексту якого залишились початок фрази-введення (**мѣсѧца маиѧ**) та ім'я (**Володимиръ**). Останнє графіті може бути інтерпретоване як повідомлення про смерть Володимира Мономаха, тому детальніше розглядатиметься нижче. Можливо в розташованому на цій же фресці написі № 2393 повідомлялось про смерть Володимира, адже фраза-введення практично тотожна: **мѣсѧца маіа въ**.

З-поміж графіті північної частини приділу маємо один виконаний, ймовірно, за традиційною формулою напис (№ 2930), який повідомляє про смерть людини чиє ім'я не збереглось через пошкодження тиньку. Залишився тільки початок тексту: **мѣсѧца генварѧ въ КА престависѧ**.

Розширення структури традиційної формули пам'ятного напису доволі часто передбачало уточнене датування, насамперед, щодо дня смерті людини. Зокрема, автори могли вказувати, на день пам'яті якого святого припала смерть людини, день тижня. Зокрема, в записі по смерть Всеволода (№ 2756) було уточнено, що князь помер вдень 13 квітня у середу. Таке датування дозволило ототожнити згадувану в тексті людину із князем Всеволодом Ярославичем, що ми детальніше розглянемо нижче.

За збереженими фрагментами напису № 2662 – числу дати „16" (**SI**) та дієслова **прѣстависѧ** – можемо зробити висновок, що в цьому тексті також йшлося про смерть якоїсь особи. Однак ми не маємо можливості встановити сутність уточнень, внесених фрази-повідомлення, адже, як показує аналіз пошкодженої частини, розширена була саме вона.

Ще однією формою розширеного датування є вказівка року, однак в софійській епіграфіці це притаманне пам'ятним написам, які сповіщають про якусь подію. З-поміж розглядуваних в цьому томі пам'ятних написів найвідомішими є графіті № 3 та № 8, виявлені на фресці з образом св. Пантелеймона. Причому перше містить найточніше датування: рік, день з вказівкою пам'яті вшанованого святого та час доби.

В тексті невідомий автор сповіщає наступне: **въ лѣто ЅΦѮ марта въ Г роⷯъгръмѣло въ ѳ часъ дьнє бѣ же въ тъ дьнь сѧтого мученика Єѵтропиа**. Незвичність цього повідомлення спричинила до появи різних версій тлумачення змісту та мети виконання цього графіті.

Зокрема, Б. Рибаков [Рыбаков 1964, с. 13-14], який запропонував інше прочитання тексту, вважав, що напис складається з двох частин, однак виконаний одним автором. В першій частині повідомляється, що 3 березня 6560 (1052 р.) „что-то было разгорожено", а в другій, виконаній 19 березня того ж року, той же

автор приписав, що хтось або щось „взят от святого мученика". Дослідник вважав, що напис є частиною соборної хроніки, повністю відомої лише вузькому колу сучасників. В графіті ж мова могла йти про церковні чи монастирські прибудови або перебудови, виконані заради того, аби якійсь предмет чоловічого роду чи чоловік був взятий від „святого мученика"; під останнім міг розумітися храм, домовина, мощі, монастир. Втім, через значну плутанину як з прочитанням напису, так і з його тлумаченням, версія Б. Рибакова не набула поширення. Сучасні дослідження дозволили встановити, що більш коректним є пропоноване С. Висоцьким прочитання напису, про що мова йшла у першому розділі книги.

С. Висоцький [Высоцкий 1966, с. 17] спочатку припускав, що автор графіті зафіксував подію, в якій повідомлялось якійсь погром або розорення. Однак В. Німчук в своїй рецензії на книгу С. Висоцького справедливо заперечив, вказавши, що літопис „під 1052 р. не наводить жодних значних історичних подій (розгромів), але грім на початку березня (…) – явище нечасте", тому мотиваційним чинником, що спонукав автора до виконання напису, була саме незвичність цього явища [Німчук 1967, с. 88]. Окрім того, дослідник уточнив, що гроза відбулась не на день пам'яті одного з 40-мучеників св. Євтропія, адже не було мученика з сорока із таким ім'ям, а на день пам'яті св. мч. Євторпія [Німчук 1967, с. 88]. Св. Євтропій прийняв мученицьку смерть у 308 р. зі св. Клеоніком та Василіском [Жития 7, с. 65-78]. Житіє цього святого було відомим на теренах Давньої Русі [див., напр.: Лосева 2001, с. 283].

С. Висоцький [Высоцкий 1976, с. 216] прийняв пропоновану поправку та зв'язав згадку дня пам'яті святого із його житієм, добре відомим авторові графіті. Адже „Житіє св. Євтропія" змальовує епізод, в якому присутній грім: коли правитель Амасії Аскліпіодот звелів святим Євтропію, Клеоніку та Василіску принести жертву язическим богам, вони звернулись з молитвою до Господа, після чого загримів грім та заколивалась земля, так що переляканий Аскліпіодот вибіг з храму [Жития 7, с. 74].

Однак, на думку С. Висоцького, автора спонукав до виконання графіті не стільки епізод з раннім громом, скільки зв'язок цієї події із практикою віщування, викладеною в поширених у Візантії і відомих на Русі віщувальних книгах „Грімниках". За такою практикою в залежності від місяця, дня та часу, коли гримів грім, робились різноманітні пророкування, серед яких важливе місце відводилося питанням про смерть правителів. На думку С. Висоцького, автор запису сприйняв ранній грім як свідчення про скору смерть Ярослава Мудрого, повідомлення про яку знаходиться поруч [Высоцкий 1976, с. 216-217; Висоцький 1974, с. 5; 1998, с. 35].

На нашу думку, пропонована інтерпретація напису цілком вірогідна, однак, зважаючи на актуальний характер таких записів, метою її виконання слід назвати віщування-пересторогу для князя Ярослава Володимировича або котрогось із представників його родини. Адже, у відповідності з практикою віщування, березневий грім 1052 р. міг сповіщати про подію, яка мала б статися незабаром або, принаймні, цього року. На зв'язок з родиною правлячого князя вказує розташування графіті на фресці з образом св. цілителя Пантелеймона, особливо шанованого святого в родині Ярослава, що буде розглянуто нами нижче. Відтак, немає причинно-наслідкового зв'язку між графіті № 3 та № 8. Тим більше, що в

останньому повідомляється не про смерть Ярослава Володимировича 20 лютого 6562 (1054) р., а про його поховання у Софійському соборі. Детальніше це графіті, як і запис про внесення плати (руги) на поминання душі Святослава Ярославича (№ 9), розглядатимуться нижче.

В іншому пам'ятному написі, № 2607, повідомляється про відвідання невідомим автором 13 вересня Аврама: **мѣсмца сентмбра въ ГІ дьнь впоєха къ Аврамию … а не по мго**. Однак через пошкодження середньої частини напису ми не можемо встановити зміст цих відвідин, відтак, визначити ймовірні причини та мету виконання графіті не виявляється за можливе.

Ще кілька написів збереглись частково, тому ми не маємо змоги встановити, про що повідомляли їхні тексти – смерть людини чи подію. Так, в № 2926, залишилась лише фраза, що уточнювала дату, зазначаючи день пам'яті святого: **въ дьнь на памать**. Від напису № 2204 залишилась лише дата 29 березня (**К҃Θ марта**), від № 2325 – вказівка місяця (**мѣсмца октомбъра**), від № 2346 – лише перше слово (**мѣсмца**). Один напис (№ 2255) залишився незавершеним, було прокреслене лише слово **месмца**.

Втім, в одному випадку ми можемо впевнено визначити свідомо скорочений автором запису текст (№ 2973), який опустив сутність події, вказавши лише її дату: **мѣсмца септєбра въ АІ дьнь**. Можливість подібного скорочення традиційної формули обумовлена актуальним характером графіті, їх тісним зв'язком з сучасними їм історичними обставинами, що інспірували їх появу. Сучасникам ця подія була доволі добре відома, що не потребувало додаткового уточнення змісту події. Власне цією обставиною пояснюється значна кількість записів, які в тексті містять лише вказівку року. В межах досліджуваного архітектурного об'єму виявлено кілька таких написів, що мали подібну структуру.

В цьому контексті слід згадати ще чотири незавершених графіті, які, як можемо виснувати з виконаних складових, мали містити зазначення року. Це написи № 2615 та № 2339, в тексті яких зазначене словосполучення: **въ лѣто**, та № 2403, що складається лише з прийменника **въ**. Дещо осторонь від цієї групи стоїть графіті № 2595, в якому прийменник замінений дієсловом: **бѣ лѣто**.

Ще один напис (№ 2414) сильно пошкоджений, проте він також містив вказівку року виконання. Від його тексту залишився прийменник **въ** та дві середні цифри дати **Ф** (500) **П** (80). Зважаючи на наявні дані, графіті було виконане в проміжок часу від 6580 (1072) до 6589 (1081) р. Нажаль, відсутність позначення одиниць перешкоджає встановленню точного року, тому ми не можемо зв'язати вказаний в тексті рік із певною історичною подією.

Натомість у двох ранніх датованих графіті збереглись всі складові запису року, тому ми можемо визначити події, що інспірували їх виконання. Наголосимо, що обидва написи входять до групи ранніх датованих графіті, які свідчать про будівництво Софійського собору у другому десятилітті XI ст. [докл. див.: Никитенко, Корниенко, 2009; 2010; Нікітенко, Корнієнко 2007; 2008а; 2009; Час заснування 2010, с. 11].

У виконаному голкою написі № 2202 зазначений 6527 (1019) р. (**ЅФКZ**), його поява пов'язується нами з вокняжінням Ярослава Володимировича в Києві, після перемоги над Святополком. Його історичний контекст ми розглянемо пізніше.

Наразі ж детальніше слід зупинитись на тексті графіті № 2126, що містить літери **ЅєФєлєЅє** і розглядається нами як зазначення 6536 (1028) р., до

кожної цифри якого додано закінчення –**є**. Отже, який історичний контекст появи напису у 1028 р.?*

Відповідь на це питання слід шукати в аналізі особливостей розташування даного напису.

Графіті виконане на фресці з зображенням св. Сави Освяченого, засновника та ігумена лаври поблизу Єрусалима, що носить його ім'я. Звертає на себе увагу те, що графіті написане трохи нижче коліна, що не є випадковим. З давніх часів коліна розглядалися як місце зосередження фізичної і духовної сили, як символ влади і соціального авторитету. Саме з цими уявленнями пов'язані висловлювання „схилити коліно" – поза смирiння, покірності богам, підвладності комусь; „торкнутися коліна" – просити захисту і покровительства. Слово „коліно" у численних мовах означає також „народження", „родина", „рід". У християнському мистецтві з цими уявленнями пов'язані такі сюжети як „Лоно Авраамове", „Отецтво" і деякі Богородичні композиції. У численних зображеннях тронної Богоматері Марія кладе руку на коліно Немовляти. Це жест мольби, з яким Богоматір звертається до свого божественного Сина, заступаючись за рід людський. Цей жест також підкреслює божественне походження, силу і владу Ісуса [Гукова 2005, р. 229-230].

Розташування графіті в „аристократичному" компартименті собору та написання його біля коліна святого дозволяє припустити, що воно акцентує якусь спорідненість, знатність, святість роду, тобто 1028 року сталася якась подія, пов'язана з родиною київського князя. Можна згадати, що в найближчі дні після 12 листопада 1028 р. помер Константин VIII [Пселл 1978, с. 21, 268], рідний брат княгині Анни, останній чоловік знаменитого Македонського дому, з яким породнилися Рюриковичі через династичний шлюб Володимира й Анни, укладений наприкінці X ст. Цей шлюб мав для Русі особливе значення, оскільки започаткував собою її хрещення. Недарма про нього розповідають світські фрески сходових веж Софії Київської, на яких є зображення обох братів Анни – Василія II і Константина VIII [Никитенко 1999, с. 77-122].

Якраз над фресковим зображенням св. Сави, на протилежних схилах арки, намальовані погруддя свв. мучеників Кирика та Улити – календарних святих Володимира, який помер 15 липня, на день їхньої пам'яті [Никитенко 1999, с. 171-172]. Отже, в такому розміщенні графіті можна вбачати його зв'язок з княжим подружжям Володимира й Анни, а також з родоводом останньої, яким, безперечно, пишалися і за часів Ярослава, котрий не випадково назвав своїх старших дітей на їхню честь – Володимиром і Анною.

Важливо, що св. Сава Освячений здавна шанується як автор Єрусалимського уставу, великий молитовник, який трудився над складанням чину всенощного пильнування (агрипнії), якому відводилося особливе місце в поминанні померлих. Сенс таких відправ – незупинна молитва, що не переривається ані на мить задля дарування померлим милості Божої і Царства Небесного. Агрипнії були основною відмінністю Єрусалимського уставу від прийнятого дещо згодом на Русі Студійського [Всенощное 2009, с. 668-680]. Отже, крім поминання в дні загальних панахид і щоденного – за літургією (в ектенії за померлих), членів княжої родини та близьких їм осіб вочевидь поминали під час агрипній.

* В основу цієї частини підрозділу покладена стаття: Нікітенко, Корнієнко 2011, с. 94-96.

Але був ще один привід написати „поминальну" щодо Константина VIII дату на зображенні св. Сави. Пам'ять цього святого відзначалася 5 грудня, а згідно з церковними канонами панахида за померлими відправлялася в 3-й, 9-й, 20-й і 40-й день після смерті [Последование 1876], тож напис на фресці, радше за все, було зроблено 5 грудня 1028 р., на 20-й день після смерті Константина VIII, що співпав з днем пам'яті св. Сави. На перший погляд така швидка поінформованість автора – через двадцять днів по смерті імператора – виглядає малоймовірною. Однак в нашому розпорядженні наявні дані, що від Константинополя до Києва цілком можливо було дістатись і за половину цього строку. Зокрема, в Києво-Печерському Патерику повідомляється, що майстри-будівельники Успенського собору прибули до Києва на десятий день після виїзду з Константинополя [Патерик 2001, с. 16].

Якщо взяти до уваги той факт, що на стінах Софії знайдено чимало графіті з записами про представлення того чи іншого князя, можна виснувати, що автор графіті „заніс" 1028 рік у „синодик" Рюриковичів на стінах „митрополії руської" для вічного поминання близького родича князя Володимира Святославича. Цікаво, що на східній лопатці цього ж стовпа виконано графіті про поховання в Софії Ярослава Мудрого (№ 8), на сусідніх стовпах – написи про внесення плати на помин душі Святослава Ярославича (№ 9) та про встановлення в соборі 14 квітня, у великий четвер, раки Всеволода Ярославича (№ 4 [див. Корнієнко 2011, с. 101-103, табл. CLXI]). Тож немає сумнівів у актуальному характері всіх цих поминальних графіті, що своєю чергою дозволяє з певністю говорити про виникнення розглядуваного напису на фресці св. Сави саме в 1028 р. для вічного поминання близького родича князя Володимира Святославича.

Загалом слід зазначити, що в північній частині приділа свв. Іоакима та Анни нами виявлено цілий цикл графіті, в яких згадуються представники родини одного з ктиторів Святої Софії Ярослава Володимировича. Розглянемо ці написи нижче у хронологічній послідовності.

Ярослав Володимирович. *Графіті № 8 та № 2202.* Обидва графіті виконані на фресці з образом св. Пантелеймона у правій частині фрески недалеко одне від одного.

Місце для розташування записів, на нашу думку, обране невипадково. Св. Пантелеймон відігравав особливу роль в житті Володимира Святославича і Ярослава Мудрого – ктиторів Софії Київської, представлених на княжому портреті якраз над цією фрескою.

Мощі цього святого були покладені під час закладання храму під престол Софійського собору, ковчежець від них було виявлено М. Каргером у 1940 р. на місці давнього престолу [докладніше див.: Верещагіна 2003, с. 59; Верещагина 2010, с. 32-33]. Нажаль, наразі місцезнаходження мощаниці невідоме.

Незабаром після завершення будівництва Софії Київської, у 1018-1019 рр., в східній частині північної внутрішньої галереї було влаштовано усипальню Ярослава. Якраз над його гробницею було виконано фресковий образ св. Пантелеймона. Достеменно встановлено, що це поясне зображення святого є вторинним, бо воно виникло на місці зчищеного первинного сюжету, причому невдовзі після написання останнього [Коренюк 1996, с. 19]. Введення образу св. Пантелеймона в розпис Ярославової усипальні пояснюється давньою літургійною

практикою передсмертного і посмертного єлейосвячення людини та її останків, згідно прийнятого на Русі візантійського Студійсько-Олексіївський уставу, за яким гробниця ктитора мусить бути встановлена в притворі св. Пантелеймона, де мають правитися панахиди за померлим [докладніше див.: Никитенко 1999, с. 169-170, 233-239; Никитенко 2007, с. 265-272].

Окрім того, цілком вірогідно, що Ярослав, названий хрестильним іменем Георгій, міг отримати молитовне ім'я Пантелеймон [докладніше див.: Нікітенко, Корнієнко 2010, с. 97]. Ми не можемо погодитися з твердженням С. Висоцького, що св. Пантелеймон не мав жодного відношення до Ярослава Мудрого, патроном якого був св. Георгій [Высоцкий 1966, с. 41]. Якраз навпаки, простежується виразний зв'язок між св. Пантелеймоном та Ярославом Володимировичем: святий цілитель був чи не найкращим патроном для князя, що з дитинства кульгав і, як засвідчили антропологічна, медико-анатомічна та рентгенологічна експертизи його останків, не відзначався міцним здоров'ям [Рохлин 1940]. Прикметне, що ім'я Пантелеймон отримав онук Володимира Мономаха Ізяслав Мстиславич. Існують дані про особливе пошанування св. Пантелеймона бабцею Ізяслава Гідою та його батьком, Мстиславом Володимировичем. Крім того, збереглася ціла низка княжих печатей з зображенням св. Пантелеймона, що засвідчує факт хрещення представників роду Ярослава на його честь [Литвина, Успенский 2006, с. 564]. Отже, простежується родова традиція іменування нащадків Ярослава на честь св. Пантелеймона, тож не виключено, що ця традиція започаткована самим Ярославом (Пантелеймоном?) як засновником власної династії. Тому і не випадково на фресці з зображенням св. Пантелеймона виконані обидва графіті.

Перше (№ 2202) складається лише з вказівки року – **ѕфкз**. Зазначений в ньому 6527 (1019) р., на наше переконання, був доволі знаковим для князя Ярослава Володимировича, адже саме цього року він, після перемоги в міжусобній війні за владу на Русі, утвердився на київському престолі: **Ꙗрославъ же сѣдѣ Кыевѣ . оутеръ пота с дружиною своею . показавъ побѣдꙋ и трꙋдъ великъ** [ПСРЛ 1, стлб. 146]. Форма написання літер графіті знаходить найближчі аналогії серед літер новгородських берестяних грамот XI ст. Цілком вірогідно, що напис виконаний новгородцем, одним з дружинників князя Ярослава.

Не даремно праворуч від цього запису було виконано графіті № 8, невідомий автор якого сповіщає про успіння Ярослава 20 лютого 1054 р.: **въ ѕфѯв мѣсѧца февраля к жсъпениѥ царѧ нашего въ въскрьсениѥ въ недѣлю моученика Ѳеодора**. Текст цього графіті доволі близькій до літописного запису: **Ꙗрославꙋ же приспѣ конѣць житьꙗ . и предасть . д(ꙋ)шю свою . м(ѣ)с(ѧ)ца февраля вь . к . в суботꙋ . а . нед(ели) . поста вь с(вѧ)т(о)го Федора . д(ь)нь** [ПСРЛ 2, стлб. 150].

На перший погляд літописний текст та запис на стіні Софії містять суперечності, адже субота першого тижня Великого посту у 6562 р. припадала на 19 лютого, а не на 20-те, а день пам'яті святого Федора Тірона відзначається 17 лютого [Лосева 2001, с. 272], тобто, для 1054 р. – у четвер. Втім, ці суперечності знаходять логічне пояснення. Так, субота першого тижня Великого поста називалась Федоровою, адже в її межі часто потрапляв день пам'яті св. Федора Тірона. Суперечності між вказівками зазначеної в літописі суботи 19 лютого та в графіті неділі 20 лютого дослідники пояснювали тим, що Ярослав помер в ніч з

суботи на неділю (тобто, з 19-го на 20-те лютого), що й спричинило певну плутанину літописних даних [див., напр.: Грушевський 1992, с. 44, прим. 1; Рыбаков 1959, с. 248-249; Никитенко 2000, с. 32; Толочко 2002, с. 230; Назаренко 2001, с. 368, прим. 11; Войтович 2006, с. 270]. Таке пояснення наче усуває суперечності в тексті графіті № 8, в якому **ѫсъпєникъ царѧ** віднесене до неділі 20 лютого 6562 р. Втім, сумніви щодо пропонованої інтерпретації напису з Софії Київської були висловлені В. Зіборовим [Зиборов 1988] та С. Цибом [Цыб 2011, с. 81-83].

У першому розділі нами були проаналізовані всі різночитання тексту графіті № 8, в тому числі й корективи В. Зіборова, внаслідок чого була встановлена недоречність пропонованого дослідником нового прочитання та тлумачення напису. З цієї причини ми не аналізуємо тут інтерпретаційних підходів вченого, оскільки вони детально розглянуті вище. Натомість міркування С. Циба, що торкаються тільки інтерпретаційної частини графіті № 8, потребують більш детального аналізу висловлених аргументів.

С. Циб взагалі запропонував відкинути дані графіті щодо дати успіння Ярослава, оскільки воно, на думку дослідника, повторює пізніші переробки літописних повідомлень, тобто, носить ретроспективний характер [Цыб 2011, с. 82]. На „відносно молодий вік графіті" вказують, як вважає С. Циб, присутні в тексті слова **въскрьсєникъ**, яке не вживалось в XI – XIV ст. для позначення дня тижня, та **царь**, яке застосовувалось лише по відношенню до давно померлих князів, що уславились на церковній ниві [Цыб 2011, с. 82-83]. При цьому до уваги чомусь не було взято палеографічні особливості складових графіті, а сам текст був розглянутий вельми поверхнево. Але і залучені С. Цибом аргументи не можуть слугувати доказами на користь пізнішого часу виконання графіті.

Зокрема, В. Водов, проаналізувавши сорок шість випадків вживання протягом XI – XV ст. титулу „цар" по відношенню до руських князів, дійшов висновку, що він не був офіційним титулом і застосовувався для прославлення з використанням візантійських взірців красномовства, для підкреслення політичного престижу померлого князя у зв'язку з його верховенством в церковних справах, а також з культом князя-святого [Водов 2002, с. 541-542]. З огляду на це не можемо прийняти думку Б. Рибакова, який, реанімуючи версію М. Присьолкова, на підставі даних графіті № 8 висловив тезу, що Ярослав, ставши єдиноправним правителем після смерті Мстислава, у 1037 р. прийняв імператорський титул [Рыбаков 1963, с. 63]. Аналіз наведених В. Водовим відомостей вказує, що титул „цар" застосовувався по відношенню не „лише до давно померлих князів", як те стверджує С. Циб з посиланням на цю працю дослідника, а й по відношенню до щойно померлих та живих князів. Тож застосування автором графіті слова **царь** аж ніяк не свідчить про пізній час виконання напису.

Стосовно другого аргументу – вживання слова **въскрьсєникъ** замість очікуваного **нєдѣлѧ** для позначення дня тижня, то причини такого незвичного вживання зумовлені структурою самого епіграфічного повідомлення, яке містить розширене датування: **въ въскрьсєникъ въ нєдѣлю моученика Ѳєѡдора**. В цьому контексті застосування слова **нєдѣлѧ** (κυριακή) для позначення недільного дня призвело б до плутанини, адже нижче автор застосовує те саме слово **нєдѣлѧ** (ἑβδομάς) для позначення назви всього тижня. Розв'язати можливу суперечність тексту авторові вдалося, застосувавши інший термін – **въскрьсєникъ**. І хоча у ві-

домих нам в писемних пам'ятках для позначення дня тижня це слово не вживається, ті ж кириличні писемні пам'ятки дають приклади вживання іменника **дьнь** з прикметником **въскрѣсьнъ** вже в XI ст. [див.: Словарь 1, с. 327]. Відтак, більш вірогідним в цьому контексті виступає пропоноване А. Зализняком тлумачення слова **въскрьсение** як раннього прикладу його застосування для позначення дня тижня [Зализняк 2004, с. 269].

З огляду на зазначене вище, цілком логічним виглядає пояснення смерті князя в ніч з суботи 19-го на неділю 20-те лютого, що й спричинило внутрішню суперечливу вказівку літописного повідомлення (субота 19-те лютого замість неділі 20-го) та відмінність від нього напису на фресці (неділя 20-те замість суботи 19-го). Втім, таке пояснення не єдино можливе.

На нашу думку, плутанину спричинили близькі в плані хронології дати смерті Ярослава та його поховання: він помер, як про те повідомляє літопис, в суботу 19 лютого, а похований був у Софійському соборі в неділю 20 лютого. Схожу ситуацію можемо спостерігати у 1093 р., коли 13 квітня помер син Ярослава Всеволод, похований у Софії Київській наступного дня 14 квітня. Про це, зокрема, повідомляє в графіті № 4 дружинник князя Дмитро: **Въ великыи четвергъ рака положена бысть. Сто Анъдрѣа роусъскыи кънѧзъ благыи. А Дмитръ ѱалъ отрочькъ его мѣсяца априлѧ въ ІД. А бе середе оумърлъ по обѣдѣ** [Корнієнко 2011, с. 101-103, табл. CLXI]. Пізніше, у 1147 р. на наступний день після смерті було поховано вбитого киянами князя Ігоря Ольговича [Корнієнко 2010, с. 415-419]. Сумніви запропонованому нами тлумаченню тексту графіті № 8 як запису про поховання Ярослава може викликати вживання його автором слова **ѯсъпение** (κοίμησις), яке звично сприймається в значенні мирної кончини, вічного сну. Проте таке значення слова не єдине, адже воно застосовується також і у значенні поховання (κηδεία) [Дьяченко 2006, с. 762]. У випадку з записом на стіні Софійського собору словосполучення **ѯсъпение царѧ нашего** слід розглядати як своєрідне етикетне кліше, яке мало на меті підкреслити урочистий характер поховання великого київського князя в Софійському соборі.

З огляду на пропоноване нами тлумачення тексту графіті, що спирається на аналіз літописних повідомлень та на спостереження над специфікою поліваріативності значень деяких слів, перейнятих слов'янською мовою від грецької, можемо реконструювати хід подій наступним чином. У Федорову суботу 19 лютого у Вишгороді помер Ярослав Володимирович, його тіло було привезене сином Всеволодом до Києва і в неділю 20 лютого князя було урочисто поховано в Софійському соборі у заздалегідь влаштованій у східній частині північної внутрішньої галереї усипальні.

Аналогічних висновків дійшов О. Карпов [Карпов 2005, с. 452-454, 557, прим. 37]. Незайвим буде зазначити, що з його книгою ми мали змогу ознайомитись вже після написання цього підрозділу, тому фактично абсолютно незалежно від дослідника на підставі тих самих даних зробили однакові висновки.

Святослав Ярославич. *Графіті № 9 та № 2606.* Виявлений та опублікований С. Висоцьким під № 9 напис складається двох окремих, проте тематично зв'язаних між собою, графіті.

Перше читається наступним чином: **Д лѣта кьнѧжиль Сватославь**. На думку дослідника, з якою ми повністю погоджуємось, в записі згадується саме

Святослав Ярославич, який майже чотири роки займав київській стіл: з 22 березня 1073 р. до самої смерті внаслідок невдалої хірургічної операції 27 грудня 1076 р. [Высоцкий 1959, с. 274].

Друга частина графіті пошкоджена вибоями, наявний текст читається наступним чином: … **мѣсяца марта въ дьнь роуга вьдана** … **ошьстиѥ Сватославѣ. Аминь**. В тексті автор повідомив про внесення плати за поминання душі князя Святослава, що цілком відповідало прийнятій давньоруською церквою практиці [див., наприклад: Никитенко 2008, с. 357].

На відміну від двох попередніх написів, виконаних невдовзі по смерті князя, найвірогідніше не пізніше початку 1077 р., у вімі приділа нами виявлено напис (№ 2606), який може бути визначений як особистий автограф великого князя Святослава Ярославича.

Запис виконаний доволі великими літерами, він містить лише одне слово **Сватсълавъ**. Автор вказав княже (титульне) ім'я, отже, на момент виконання він тримав власне княжіння. Однак напис виконано у вівтарній частині, до якої доступ мали лише священнослужителі. Тому необхідно з'ясувати, за яких умов князь міг бути присутній в цій частині храму. Для цього слід звернутись до візантійських джерел, з яких відомо про можливість перебування у дияконику правлячої пари, під час чого вони слухали Святу Літургію; існування цього звичаю на Русі також підтверджується джерелами [докл. див.: Никитенко 1999, с. 143-144]. Відтак, з погляду обрядової практики Руської Церкви, немає нічого дивного в можливості присутності великого київського князя у дияконику Софії Київської. А, відтак, і можливості особистого виконання пам'ятного напису з ім'ям князя. На підставі палеографічних ознак запис датується в межах другої чверті XI – середини XII ст. В цей час київський престол займали два Святослави, Святослав Ярославович у 1073-1076 рр. та Святослав Ольгович у 1146 р. Останній займав престол два тижні, тож навряд чи міг виконати запис в Софії Київській. До того ж, зважаючи на певну архаїчність у виконанні тексту – вживання **ъ** після **с** – більш вірогідним буде визначити його як запис, виконаний великим київським князем Святославом Ярославичем (1073-1076 рр.).

Всеволод Ярославич. *Графіті № 2756.* Запис виконаний у дияконику, тож його автором найвірогідніше був хтось з софійських кліриків: **Мѣсяца априлѧ въ дьнь престависѧ Всеволодъ** … **ГІ ѵмерлъ середоѫ**. Прикметне, що він повідомив практично ту саму інформацію щодо смерті Всеволода Ярославича, що й дружинник князя Дмитро, автор графіті № 4: **Въ великыи четвергъ рака положена бысть. Ото Анъдреѧ роусъскыи кънѧзъ благыи. А Дмитръ ѱалъ отрочъкъ его мѣсяца априлѧ въ ІД. А бе середе оумърлъ по обѣдѣ** [Корнієнко 2011, с. 101-103, табл. CLXI]. Тож, обидва автори зазначають, що князь помер вдень, уточнюючи літописне повідомлення під 1093 р.: **преставися великый князь Всеволодъ, сынъ Ярославль, внукъ Володимерь, мѣсяца априля въ 13 день, а погребенъ бысть 14 день недѣли сущи тогда страстнѣй и дни сущю четвертку, в онъ же положенъ бысть въ гробѣ в велицѣй церькви святыя Софья** [Бугославский 2006. с. 238]. Обидва графіті не містять вказівки року виконання, контекстний аналіз дозволяє віднести час їх виконання до другої декади квітня 1093 р., а найвірогідніше – до 14-го квітня, коли Всеволода Ярославича поховали у Софійському соборі.

Для цього в північній внутрішній галереї храму було зведено великий склеп-усипальню [Нікітенко 2000, с. 39; Никитенко 2008, с. 358-359]. Залишки цього склепу у 1952 р. досліджені археологом М. Каргером [Каргер 1952, арк. 23-24]. Вони мали вигляд двох відрізків перегородки, яка проходила впоперек галереї, сполучаючи її північну та південну стіни. Ці відрізки перегородки, зведеної впритул до східної поверхні пілонів стін галереї, мають товщину до 0,45 м і лежать на 15 см нижче сучасного рівня підлоги; вони збереглися на висоту 20 см. Зважаючи на те, що їх складено з плінфи на світло-рожевому цем'янковому розчині й вони закривають нижню частину фресок стін, ці фрагменти є залишками давньоруського цегляного склепу, побудованого вже після основного розпису собору. Причому східна поверхня обох відрізків зберегла на собі залишки фрескового тиньку з темно-червоним (пурпуровим) пофарбуванням. Саме над цим склепом-усипальнею був видряпаний знак-тризуб, що атрибутований нами як приналежний князю Всеволоду Ярославичу [докл. див.: Нікітенко, Корнієнко 2010а; 2011а; 2011б].

Анна Ярославівна.* *Графіті № 2164 та № 2187*. Обидва написи виконано на фресці з образом св. Пантелеймона, їх текст складається лише з одного слова **Ѧнѣ**. У формах літер обох графіті спостерігаються певні відмінності, дослідження форми каналів прорізів дозволило встановити, що це було обумовлене не різним авторством написів, а різними інструментами, які застосовувались для виконання. Так, графіті № 2164 видряпувалось тонким гострим предметом, вірогідно, голкою, а № 2187 – не дуже гострим та товстішим, ймовірно, писалом або шпилькою, що спричинило більшу незграбність у виконанні літер.

Втім, незважаючи на відмінності форм літер, динаміка почерку видає руку однієї людини. Так, спинка першої літери **ѧ** виконана під більш гострим кутом до вертикалі літери, аніж у другої літери **ѧ**, права щогла літери **н** коротша за ліву. На виконання записів однією авторкою вказує й однакова висота розташування графіті від рівня підлоги, приблизно 155 см. Оскільки текст стандартної формули „*писав такий-то*", за якою виконано запис, засвідчує особисте авторство згадуваної в ньому особи, в нашому випадку маємо констатувати, що графіті видряпувались самою Анною.

Анна обрала місце для виконання напису, на нашу думку, невипадково: в арці-переході між центральною навою та приділом свв. Іоакима та Анни, на зображенні св. Пантелеймона. В першому випадку доволі добре простежується патрональний зв'язок авторки написів та посвяченням приділа, в другому – патрональний зв'язок образу св. Пантелеймона з її батьком Ярославом (див. вище). Зважаючи на розташування обох графіті на фресці з образом св. Пантелеймона, особливо шанованого в родині Ярослава Володимировича, можемо з великою долею вірогідності припустити, що обидва графіті виконані його донькою Анною. Додатковим аргументом на користь такого припущення слугує порівняння динаміки почерку записів на фресці та власноручного підпису Анни Ярославівни на грамоті Суассонському абатству 1063 р. [Висоцький 1998а, с. 151]. Ми спробували порівняти обидва написи на фресці з особистим підписом Анни. Звичайно ж, повної тотожності у формах літер не спостерігаємо, що, в першу чергу, обумовлене різними поверхнями, на яких виконано написи – твердий

* В основу цієї частини розділу покладена стаття: Нікітенко, Корнієнко 2010.

фресковий тиньк, на якому літери видряпувались, що, природно, потребувало більших фізичних зусиль, та пергамен, на якому літери писалися чорнилом без особливих зусиль. До того ж між написами на фресці та підписом на грамоті лежить проміжок часу близько 15-ти років, адже графіті могли бути виконані до 1049 р., а грамота датується 1063 р.: час, звичайно, не міг не відбитись на почерку. Проте, незважаючи на деякі відмінності у формі літер, динаміка почерку Анни в цілому подібна до почерку авторки графіті: так, в підписі на грамоті літери всі три **а** мають різні кути ухилу спинки від вертикалі, права щогла літер **н** та **и** коротша за ліву.

Отже, комплексне дослідження особливостей виконання написів, динаміки почерку та розташування графіті на фресці з образом св. цілителя Пантелеймона, дозволяють атрибутувати їх виконання доньці Ярослава Володимировича Анні.

Володимир Мономах. *Графіті № 151*. Права частина напису не збереглась через обвал тиньку, від нього залишилась лише назва місяця *травень* та ім'я померлої людини *Володимир*. Слід звернути увагу на вживання в тексті титульного княжого імені. Це вказує, що на момент смерті він тримав власне княжіння. Публікатор напису С. Висоцький звернув увагу на близькість тексту графіті до літописного повідомлення 6633 (1125) р. про смерть князя Володимира Мономаха: **престависѧ . бл(а)говѣрныи** … **х(ри)с(т)олюбивыи великыи кн(ѧ)зь всеѧ Руси . Володимерь Мономахъ** … **сего приставление быс(ть) маиа въ деватыи на десѧть** [ПСРЛ 2, стлб. 289]. Та сама дата згадується і в Лаврентіївському літописі: **престависѧ маиа м(є)с(ѧ)цѧ . въ . ѳі . д(ь)нь** [ПСРЛ 1, стлб. 295]. Як бачимо, в графіті співпадають назва місяць та ім'я померлої особи, що дозволяє повністю прийняти запропоновану С. Висоцьким інтерпретацію тексту. Прикметне, що напис виконано на тому ж стовпі, що й запис про поховання батька Володимира Всеволода (графіті № 4). Їх обох було поховано у Софійському соборі, про що сповіщає літописець: **и положенъ быс(ть) в с(вят)ѣи Сѳѳьи оу штца своего** [ПСРЛ 1, стлб. 295]; **и спрятавше тѣло его . положиша оу с(вѧ)тѣи Софьѣ . въ тьца Всеволода**… [ПСРЛ 2, стлб. 289].

У Софійському соборі нині зберігається нижня частина біломармурового саркофагу, що, як припускають дослідники, могла бути приналежна похованню князя Володимира Мономаха [докл. див.: Нікітенко 2000, с. 43]. Втім, наразі для доведення чи спростування цієї версії даних недостатньо. Достеменно відомо, що певний час вона правила за підставку під раку похованого у Софії Київській священномученика Макарія († 1497 р.) [Нікітенко 2000, с.47-51]. На означеній нижній частині саркофага виявлено два графіті, один з них виконаний рунами, інший – скорописом XVII ст.

Отже, комплексне вивчення структури формул пам'ятних написів, критеріїв вибору місця для їхнього розташування в архітектурному об'ємі північної частини приділа та співставлення з даними писемних джерел дозволило атрибутувати цілий ряд графіті як таких, що згадують або залишені відомими історичними особами, представниками родини Ярослава Володимировича.

Схожа ситуація спостерігається і у випадку з пізнішими пам'ятними написами XVI – XVII ст., адже співставлення зазначених в них імен зі згаданими у писемних пам'ятках людьми дозволяє ідентифікувати більшість відомих істо-

ричних персоналій раннього модерного часу, що робить такі записи важливим джерелом для досліджень в галузі біографістики та генеалогії [див., напр.: Корнієнко, Сінкевич 2010]. Саме вони є предметом нашого подальшого розгляду.

Повна традиційна формула пам'ятного напису XVI – XVII ст. повинна містити три основні складові:

1) зазначення дати або лише року перебування в соборі;

2) фрази-зв'язки „*Був тут*", „*Hyc fuit*" або „*Byl tu*";

3) вказівку особового (власного) та родового імен автора.

Однак, подібно до інших традиційних формул, вона мала відкриту структуру, здатну до розширення або, радше, до скорочення. Зокрема, доволі часто автори пропускали фразу-зв'язку, вказуючи лише рік перебування у храмі та особове й родове ім'я. В іншому випадку скорочення традиційної формули передбачало виконання лише третьої її частини, тобто видряпування особового та родового імен автора, або тільки власного чи родового. Дещо рідше зустрічаємо приклади скорочення традиційної формули лише до вказівки року виконання. Розширення традиційної формули, як можемо встановити за наявними даними, передбачало вказівку місця походження автора, зазначення його приналежності до певного соціального стану, зокрема, до духовенства.

В межах досліджуваного архітектурного об'єму повна формула пам'ятного напису зустрічається лише один раз. Це напис № 2396, його текст значно пошкоджений, зберігся лише початок фрази *був тут року 160*... та фрагменти особового й родового імен автора.

В двох випадках маємо пам'ятні написи, що складаються з другої та третьої частини, виконані Григорієм Білоцьким (№ 2663) та Павлом (№ 2655).

Значну кількість написів становлять ті, в яких пропущена фраза-зв'язка, а перша й третя частини формули переставлені місцями. Серед таких латиничних графіті слід назвати записи Августина Хростовського 1626 р. (№ 454), Іоанна Дупського 1614 р. (№ 2186), Самуїла Гули 28 травня 1633 р. (№ 2682), Стефана Волка 1651 р. (№ 2124), Яна Сороки 1641 р. (№ 2185) та невідомого автора, чиє ім'я не збереглось через пошкодження тиньку, а залишилась лише дата 1621 р. (№ 2292).

В інших пам'ятних графіті XVI – XVII ст., як латиничних, так і кириличних, присутня тільки третя частина. З-поміж останніх це написи, представлені лише особовими іменами: Феофіл (№ 2101), Никодим (№ 2344), Іоанн (№ 2419), Іона (№ 2440), Самуїл (№ 2594), Стефан (№ 2690 та № 2710), Михайло (№ 2446). Однак наявні і написи, автори яких зазначали як власне, так і родове імена: Костянтин Скорина (№ 2644), Семена Василевич (№ 2694), Василь Корсак (№ 2708), невідомий Соколів (№ 2137), чиє особове ім'я не збереглось через пошкодження тиньку, Іоаким (№ 2717), від родового імені якого залишились окремі літери.

Подібну структуру формул містять і латиничні графіті. Тільки особові імена зазначили Петро (№ 2139) й Олександр (№ 2347). Обидва, особове й родове, імена присутні в пам'ятних записах Яна Заремби (№ 455), Яна Левковича (№ 2398), Миколи Городійського (№ 2693), Самуїла Яблоновського (№ 2397), Якова Городецького (№ 2709).

У двох випадках одночасно зі скороченням традиційної формули за рахунок опускання першої й другої частин, спостерігається розширення третьої частини за рахунок вказівки місця походження або діяльності автора. Зокрема,

у своєму графіті (№ 2399) Ян Ярошевич зазначив, що походить з Торговиць. Автор іншого напису (№ 2134) Прокіп вказав дані щодо свого місця і характеру діяльності, написавши, що він є священиком Долепольским: Pater Prokop Xiądz Dołepolsky '*Отець Прокіп, священик Долепольський*'. Вірогідно, отець походив з розташованого неподалік від Варшави поселення Долне Поле (Dolne Pole) Соколовського повіту Мазовецького воєводства [Slownik 1881, p. 102].

Як бачимо, кирилична та латинична епіграфічна традиції XVI – XVII ст., відображені в графіті, демонструють багато спільних рис, що свідчить про їх тісний зв'язок та взаємодію.

Окремим питанням атрибуція можливих авторів графіті. Ця робота доволі плідно ведеться нами за участю к.і.н. Н. Сінкевич, внаслідок чого вдалося встановити, що кілька записів виконані знаними історичними особами, а також невідомими до сьогодні представниками шляхетських родин кінця XVI – XVII ст. Звичайно, процес атрибуції авторів графіті ще не завершений, проте деякі попередні результати вже можуть бути наведені. Для зручності читача всі написи далі розташовуються в порядку їхньої нумерації.

Графіті № 454. **Августин Хростовський**. Походить з родини Хростовських гербу Ostoja з мазовецького воєводства. Августин поставив свій підпис під елекційним документом короля Владислава IV у 1632 р. [Niesiecki 1, s. 297-298]. Причина перебування Августина в Києві в 1626 р. на сьогодні не встановлена.

Графіті № 455. **Ян Заремба**. Zaręba є варіантом написання прізвища Zaremba [Словник 1977, с. 385], відомої шляхетської родини з Калішського воєводства [Niesiecki 4, s. 681-687]. Перебування представника цієї родини у Києві на підставі наявної на сьогодні інформації можна припустити у зв'язку з особою Станіслава Заремби, який у 1646-1648 р. займав Київську латинську кафедру [Prokop 2003, s.77-79]. Нажаль, ідентифікувати особу автора напису наразі не виявляється за можливе.

Графіті № 2124. **Стефан Волк**. На теренах Речі Посполитої існувало кілька родин з прізвищем Волк (Wołk) – представників гербів Kościesza, Pobóg, Godzawa, Wieże, Korczak, Korwin [PES 12, s. 203-204]. З писемних джерел відомий (згад. 1648 р.) королівський коморник у Брест Литовському Стефан Волк з родини гербу Kościesza [Niesiecki 4, s. 576]. Хронологічна близькість років згадки в писемних джерелах та часу виконання графіті дозволяють з великою долею вірогідності припустити, що в обох випадках мова йде про одну і ту саму особу. Присутність в Києві шляхтича Великого Князівства Литовського може бути пов'язана з участю у військових акціях, зокрема, у поході Януша Радзивіла 1651 р. Втім, як і у випадку з пам'ятним написом Миколая Волка в центральній наві (№ 1958 [Корнієнко 2011, с. 96-97, табл. CLIII, 1; с. 352]), пропонована атрибуція може бути прийнята лише в якості вірогідного припущення. Адже на Київщині мешкала родина колишніх полоцьких бояр Волків гербу Wieże, з представників яких нам відомі київській війт Федір Волк (1587-1592 рр.), його син Максим Волк (згад. 1616 р.) та онук Костянтин Волк, писар війська запорізького (1625-1630 рр.) [Білоус 2008, с. 104-105; Яковенко 2008, с. 56; Urzednicy 2002, с. 168]. Хоча нам невідомий представник родини Стефан, все ж більш логічно припустити виконання напису в Софії Київській людиною, сім'я якої була тісно зв'язана з Києвом та Київщиною. І не можна не враховувати менш вірогідну, але

припустиму версію про виконання графіті кимось з родини київських міщан Вовків, яка належала до правлячої міської еліти, а згодом покозачилась: так, у „Реєстрі війська запорізького" 1649 р. знаходимо аж трьох її представників: Івана, Дениса та Лук'яна Вовків [Білоус 2008, с. 269]. Відтак однозначно складно встановити авторство напису на стіні Софії Київської.

Графіті № 2185. **Ян Сорока**. Ймовірно, належав до родини київських міщан Сорок, з яких нам відомий міський урядник Андрій Сорока, парафіянин Воскресенської церкви (згад. у 1645 р.) [Білоус 2008, с. 198]. Втім, у Литовському князівстві відома шляхетська родина Сорок і в нашому розпорядженні є близькі до хронології напису з Софії Київської (1641 р.) писемні згадки (1648 р.) про Яна Сороку з Віленського воєводства [Niesiecki 4, s. 168]. Тому останній може вважатись більш вірогідним претендентом на авторство напису.

Графіті 2186. **Іоанн Дупський**. Автор належав до шляхетської родини, назва якої походить від назви родового маєтку Дупкі в Іновроцлавському повіті. Відомості про представників родини зустрічаються протягом другої половини XVI ст. Інформації щодо Івана Дупського не виявлено [Boniecki 2002, t. 5, str. 114].

Графіті № 2397. **Самуїл Яблоновський**. В Речі Посполитій існувало кілька шляхетських родин Яблоновських гербу Zareba, Prus I-szy, Prus III-ci, Grzimala [Boniecki 2002, t. 8, str. 101, 106-107, 117; Niesiecki 2, s. 386-389]. Втім, писемних згадок про Самуїла Яблоновського не виявлено.

Графіті № 2398. **Ян Левкович**. Вірогідно, автором графіті є київський зем'янин Ян Левкович, документ 1603 р. з печаткою якого зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві [Алферов, Однороженко 2008, с. 89]. Втім, не виключено, що автор графіті походить з родини Левковичів герба Drogosław: Ян Левкович з Мінська поставив свій підпис під елекційним документом 1698 р. польського короля Августа II Сильного (1697-1706; 1709-1733 рр.) [Boniecki 2002, t. 14, str. 207].

Графіті № 2399. **Ян Ярошевич**. Автор походив зі шляхетської родини Ярошевичів гербу Prus I-szy з Великого Князівства Литовського [Boniecki 2002, t. 8, str. 2]. В нашому розпорядженні наявні відомості про представників родини лише починаючи з XVIII ст., тож встановити особу автора наразі неможливо. Не зовсім з'ясованим залишається місце походження Яна, адже існувало кілька поселень з назвою Торговиця або Торговиці [Slownik 1892, p. 169-172; Похилевич 2005, с. 284-285]. Найвірогідніше, що він походив з Торговиць на Волині, які були волосним центром Луцького повіту [Литовська метрика 2005, с. 133].

Графіті № 2644. **Костянтин Скорина**. Належав до родини київських міщан, представники якої протягом першої половини XVII ст. обіймали посади в міських органах влади [Білоус 2008, с. 124].

Графіті № 2663. **Григорій Білоцький**. Автор належав до родини дрібної Овруцької околичної шляхти [Томашевський 2008, с. 471], представники якої займали невисокі уряди в навколишніх містах. Зокрема, у першій половині XVII ст. серед возних при Житомирському замковому суді зустрічаємо Захаріяша Білоцького [Яковенко 2008, с. 258].

Графіті № 2693. **Микола Городійський**. Особа автора може бути ототожнена з Миколою Городійським гербу Łabec, вітебським підкоморієм, послом на сейм 1643 р.; пізніше – смоленським комісаром [Niesiecki 2, s. 373].

Графіті № 2694. **Семен Василевич**. Маємо відомості про родину Василевичів Стрив'язьких, які на початку XVII ст. перебували на дрібних замкових службах у Волинському воєводстві [Яковенко 2008, с. 206]. В актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 р. фігурує шляхтич з Меленів Семен Василевич [Актова 2002, с. 38]. Вірогідно, саме він є автором софійського графіті.

Графіті № 2708. **Василь Корсак.** Найвірогідніше з автором можемо ототожнити полоцького скарбника Василя Корсака, який згадується у 1674 р. [Niesiecki 2, s. 618]. Не виключено, що поява графіті в Софії Київській може бути пов'язана з представниками родини Корсаків, які займали високі духовні посади Унійної церкви: софійським намісником митрополита Рутського у 1620-х рр. Мартином Корсаком та Київським митрополитом Рафаїлом Корсаком (1637-1640 рр.).

Графіті № 2709. **Яків Городецький.** На теренах Речі Посполитої існувало кілька шляхетських родин Городецьких, представників гербів Sas та Świnka [Boniecki 2002, t. 7, str. 349-350]. Проте в писемних джерелах згадок особи на ім'я Яків не зустрічається.

Окремо слід згадати і вірменську епіграфічну традицію, представлену одним написом на фресці з образом св. Сави. Текст графіті складається лише з літер **ՌԻՁ**, що є записом 1026 (1577) р. Зважаючи на структуру вірменських датованих графіті Софії Київської [Григорян 1979], в тексті, скоріше за все, вказана дата відвідання собору автором. В цьому сенсі напис зближується пам'ятними записами XVI – XVII ст. латиничної та кириличної епіграфічних традицій.

II.1.3. ***Цитати та посилання на твори книжної писемності***

Серед пам'яток епіграфіки зустрічаються написи, тексти яких можуть розглядатись як фрагменти творів давньоруської писемності, що збереглись в більш пізніших рукописах, аніж виконані на стінах храму графіті. Ця обставина об'єктивно посилює їх роль для дослідження історії появи та побутування тих чи інших рукописних творів, їхніх списків тощо.

В межах досліджуваної ділянки до даної категорії можуть бути віднесені п'ять написів: №№ 193, 222, 2213, 2406 та 2621.

Пропоновану інтерпретацію тексту напису № 222, що розглядався С. Висоцьким як молитовне звернення до св. Сомна, А. Турілов та Т. Рождественська цілком справедливо відкинули як неприйнятну. Саме вони звернули увагу на те, що на фресці виконаний текст шостого віршу сто сімнадцятого псалма: **Господь мнъ помощникъ нє ѹбоюсѧ что сътворитъ мнъ человѣкъ**. Особливістю цього тексту виступає наявність поставленої під дугове титло літери **п** перед початком верхнього рядка. На нашу думку, найімовірніше трактувати її як скорочене позначення автором джерела наведеного тексту – **псалъмъ**.

Ще чотири графіті, виявлені в північній частині приділа, мають структуру, близьку до книжних творів, однак через пошкодження не вдається повністю реконструювати їх текст, а, відтак, знайти аналогії у писемних пам'ятках.

Один з написів, № 193, був виявлений ще С. Висоцьким, він трактувався як молитва. Проте, на нашу думку, структура тексту вказує на наявність певного писемного протографу. Нажаль, права частина напису знищена обвалом тиньку, тому читаються лише перші частини чотирьох рядків: **что помощи молити** … **возъдамъ** … **памѧті Божє ꙗ** … **въ милостє Господь**.

Неподалік від попереднього напису виявлений інший, пошкоджений вибоями (№ 2406). Структура тексту збереженого початку напису нагадує рядки повчальних висловлювань, які зустрічаються в писемних пам'ятках: **гн(є)в[л]и /а/ а отча[ѣ]ся на вс[ѣкъ]**. Однак нам не вдалось виявити аналогії графіті.

Інший напис, № 2621, виявлений нами у дяконику. Його складові пошкоджені вибоями, причому не виключено, що це було зроблено навмисно. Внаслідок чого, осмисленому прочитанню піддається лише початок тексту: **ѡ горє вамъ**. Подібні початкові слова притаманні деякім євангельським повчальним текстам [див., напр.: Остромирово евангелие 2007, с. 215; Пчела 2008, с. 397, 372; Изборник 2009, с. 325], тож, вірогідно, перед нами фрагмент літературного твору дидактичного характеру.

Вірогідно, з позицій християнської гімнографії слід розглядати велике грекомовне графіті № 2213: οσον λυμας σειον ολον οιομαι οδον σον τὸν … ει … Κυριε … υιος αυτονομεομαι εκ αυτον ο εκουσιος … παθος δηιως καταδεξαμενος '*скільки бід, що потрясають світ, відати шляху твоєму ... якщо ... Господи, Син керуючись власними законами саме він добровільно ... страждання смертельні який прийняв*'.

Присутність на стінах храмів написів, що цитують богослужбові або літературні позабогослужбові джерела, як слушно зауважила Т. Рождественська [Рождественская 2009, с. 325] і думку якої ми повністю поділяємо, демонструє широке побутування церковнослов'янської мовної культури не лише в середовищі кліриків, а й серед звичайних прихожан, які засвоювали її елементи в усній формі шляхом слухання текстів під час богослужіння, а потім все ж повертали до сферу писемного слова у формі напису на церковній стіні. В такому контексті середньовічна богословська ідея храму як книги набуває реального підґрунтя.

ІІ.1.4. *Підписи до фрескових образів*

Графіті є важливим джерелом для дослідження стінопису Софійського собору. До категорії «підписи до фрескових образів» нами зараховуються ті написи, в тексті яких не міститься звернення до зображеного на фресці святого, а автор обмежується лише зазначенням імені. Втім, подібні написи (або, принаймні, їх частина) також можуть розглядатись як скорочені лише до слів-звернення молитви. Проте двозначність у визначенні мотиваційних чинників появи подібних графіті примушує все ж виділяти їх в окрему категорію. Особливістю підписів до фрескових образів є доволі великі розміри літер.

Повна формула запису, який розглядається нами як підпис до фрески, складається з прикметника **свѧтъ** або ἅγιος та зазначення імені святого в називному відмінку. В межах досліджуваної ділянки собору її повний варіант представлений написами № 2094, № 2125, № 2231 та № 2485.

Однак, подібно до інших традиційних формул, підпис до фрескового образу має здатність скорочуватись лише до одного слова-імені святого. З-поміж графіті північної частини приділа свв. Іоакима та Анни вона представлена написами №№ 16, 2450, 2469, 2470, 2509, 2724 та 2747.

Звичайно ж одразу виникає питання, чи не можуть подібні написи розглядатись як пам'ятні, виконані за скороченою формулою „*писав такий-то*", в тексті яких зазначене лише ім'я автора. Слід звернути увагу, що більшість таких

записів мають стандартизовані розміри літер і виконані грецькою мовою. Звичайно ж, ніщо не перешкоджає нам припустити, що це пам'ятні написи, видряпані греками. Проте таке тлумачення передбачає наявність хоча б кількох грекомовних графіті, що мають структуру повної формули пам'ятного напису. Але серед виконаних грецькою мовою текстів Софії Київської ми не зустрічаємо жодного тексту, представленого цією формулою [Евдокимова 2008]. Натомість у підписах до одних і тих же зображень святих можуть зустрічатись як повна, так і скорочена формула. Наприклад, підпис до фрескового образу св. Лева, Папи Римського, виконаний тричі, причому в одному випадку за повною формулою (№ 2485), а в інших – за скороченою (№ 2469 та № 2509). Відтак, запропоноване нами тлумачення текстів, що містять грекомовну форму імені в називному відмінку, саме як підписів до фрескових образів є наразі найбільш прийнятним.

Обов'язковим елементом дослідження є співставлення іконографічних особливостей фрескового образу з підписом до нього. Лише в разі їх взаємовідповідності можемо впевнено говорити про виконану атрибуцію образу. І саме з таких позицій ми виходимо під час дослідження цієї групи написів.

Першим розглянемо образ святої мучениці, фреска з зображенням якої знаходиться в північно-західному куті західного компартимента. Вона ніби відкриває собою лік образам святих.

Свята вбрана в пурпуровий мафорій та блакитний хітон, у правій руці вона тримає хрест, ліва обернена відкритою долонею до глядача. До нашого часу первісний тиньк зберігся частково, місця втрат закриті олійним живописом XIX ст. У верхній частині фрески реставраторами залишений фрагмент дипінті XIX ст.: над правим плечем святої простежуються літери Н та А, тобто, скорочення слова Н АГНА '*свята*', над лівим помітні літери ΑΝΑΣ – початок слова ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ '*Анастасія*'. Відповідно до цієї інформації, фресковий образ дослідники атрибутували найвірогідніше як зображення св. Анастасії Римлянки [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 219]. Проте подібній атрибуції суперечать дані графіті № 2094, текст якого зберігся частково, однак завдяки наявним складовим реконструюється доволі впевнено: **свѧтыѧ Иераѣмиона**.

Зважаючи на наявні дані, яким не суперечить іконографія образу, постать святої слід атрибутувати як страчену у 117 р. за імператора Адріана (117-138 рр.), св. мч. Єрмionію, доньку св. ап. Філіпа. Свята уславилась даром зцілення як за життя, так і після смерті, адже від її мощів, які знаходились в Ефесі, сходило цілюще миро [Жития 1, с. 113-115]. Ця свята була добре відома на Русі. День пам'яті св. Єрміонії, який припадає на 4 вересня, значиться вже у місяцеслові Остромирового Євангелія [Остромирово евангелие 2007, с. 214об].

Наступним образом, визначеним завдяки графіті, стала фреска з зображенням святого у переході між західним та другим з заходу компартиментами. Святий вбраний у облачення ігумена: чорний чернечий аналав (пояс-шарф) з хрестами, пурпурова мантія. У правій руці він тримає хрест, ліва розвернута відкритою долонею до глядача. На фресці О. Євдокімовою та, незалежно від неї, Н. Герасименко, А. Захаровою та В. Сарабьяновим виявлено графіті, що містить його ім'я: ο αγηος Σαβας (графіті № 2125 за нашою нумерацією).

Відповідно до цієї інформації, образ визначається як св. Сава Освячений (439-532 рр.), засновник та ігумена лаври поблизу Єрусалима, що носить його

ім'я; пам'ять святого припадає на 5 грудня [Жития 4. с. 119-171]. Єдине, що може викликати сумнів у цій атрибуції – це хрест в його руці, який зазвичай відзначає зображення мучеників, а св. Сава скінчався мирно. Втім, хрест у його руці не є знаком мучеництва, а знаком сповідництва, адже святий тривалий час був ченцем-самітником, що вів подвижницьке життя в пустелі й зазнав чимало випробувань, а подвиг таких святих ченців прирівнювався до мученицького. Тому атрибуція фрескового образу не викликає сумнівів [докл. див.: Никитенко 2008, с. 223-224; Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 240-241].

Наступне графіті (№ 2231), яке в буквальному розумінні є підписом до зображеного святого, виконане на фресці з образом свт. Миколая: **и сѧтии Ⲛикола**. Окрім того, на фресці виконано ще три молитви, звернені до цього святого (№ 64, № 2214 та № 2284). Завдяки іконографії образ впевнено ідентифікується [див., напр.: Никитенко 2004, с. 238; 2008, с. 217-219; Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 235], а графіті підтверджують таку атрибуцію.

Так само розташований навпроти образ св. Пантелеймона впевнено визначається завдяки іконографії та виконаними на ньому двома написами-молитвами (№ 47 та № 48), зверненими до цього святого [див., напр.: Никитенко 2007, с. 266; 2008, с. 220-221; Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 235].

Наступний фресковий образ, визначений завдяки виконаному на ньому підпису, знаходиться у північно-західному куті передвівтарного компартимента. Верхня частина фрески втрачена і доповнена олійним живописом XIX ст. Тут представлений образ преподобного з довгою сивою бородою та волоссям, який двома руками тримає книгу. Текст графіті № 16 зберігся добре і читається впевнено як ім'я в називному відмінку Δημητρηος. Святих, що носили таке ім'я, було досить багато, проте преподобним – лише один. Це – св. Димитрій Скевофілакс, пам'ять якого припадає на 25 січня. Нині цей святий шанується Грецькою Церквою. Відомостей про його життя небагато. Він жив у VIII ст. і мирно упокоївся [Сергий 1997, с. 24; Δημήτριος].

На фресці з образом св. Іполита Римського у вімі виявлено декілька графіті, що можуть бути віднесені до категорії підписів. Власне, образ самого св. Іполіта впевнено ідентифікується завдяки частково збереженому дипінті XI ст. над лівим плечем святого: НПОΛН[Т]Ος (праворуч від цих літер залишена невелика ділянка живопису XIX ст. з фрагментами двох літер НТ). Правою рукою святий благословляє, лівою тримає книгу. На ньому червона філонь та білий омофор з чорними хрестами. Святий Іполит був єпископом Остії (римська пристань у гирлі Тібру), за відкрите сповідування віри страчений у 269 р.; пам'ять припадає на 30 січня [Жития 5:2, с. 916-919].

Однак на фресці виявлено один підпис до фрескового образу з ім'ям Мелетія (№ 2450) та три – з ім'ям Лева (№ 2469, № 2485 та № 2509), а також молитва, звернена до останнього (№ 226). Навряд чи всі ці графіті слід трактувати як помилки авторів, зважаючи на добре збережений супровідний напис. Пояснити причину такого дивного розташування текстів дозволяє звернення до композиційного оформлення цієї частини собору: на південній стороні південної лопатки південно-східного підкупольного хрещатого стовпа один над одним розташовані три фігури святителів. Відтак, вірогідно розглядати ці підписи на фресці з образом св. Іполита як такі, що стосуються розташованих вище однофігурних зображень.

Над образом св. Іполита знаходиться людина середнього віку, з коричневими, трохи зачепленими сивиною волоссям, вусами та бородою. Він вдягнений у блакитний хітон, поверх якого – пурпурова фелонь та білий омофор з чорними хрестами. Обома руками він тримає книгу. На нашу думку, саме до цього образу можуть бути віднесені графіті № 2485: ο αγιος Λεονος, № 2469 та № 2509: Λεονος. Тобто, образ може бути визначений як св. Лев, Папа Римський (440-461 рр.), пам'ять якого припадає на 18 лютого [Жития 6, с. 317-324].

Вище розташований образ людини похилого віку, з високим лобом, сивим рідким волоссям, вусами та гострою борідкою. На ньому пурпуровий хітон, блакитна фелонь та білий омофор з чорними хрестами. Обома руками він тримає книгу. Ймовірно, саме до цього образу відноситься графіті № 2450: Μελετιος. Це дозволяє визначити образ як св. Мелетія, Антіохійського архієпископа; пам'ять – 12 лютого. Св. Мелетій рукоположив у диякони майбутнього святителя Василя Великого, охрестив та виховував майбутнього святителя Іоанна Златоустого. Архієпископ помер у 381 р., під час Другого Вселенського Собору, на якому головував [Жития 6, с. 230-240].

Однак слід зауважити, що на фресці з образом св. Іполита Римського був виявлений ще один напис, який може бути віднесений до цієї категорії графіті – № 2470. Він містить зазначення імені в називному відмінку: Κλημης '*Климент*'. За такою інтерпретацією однин з двох образів, визначених нами як св. Лев або св. Мелетій, має бути персоніфікований як св. Климент, Папа Римський. Проте іконографія зображених над св. Іполитом двох святих різниться від зображення св. Климента у святительському чині центральної апсиди Софійського собору. Відтак більш вірогідною виглядає попередньо запропонована нами персоніфікація. Вочевидь, появу цього підпису до фрески слід пояснити помилкою автора графіті, адже схожі прецеденти все ж таки траплялись [див., напр.: Корнієнко 2008а, с. 149-150; 2010, с. 372-374].

У переході між вімами головного вівтаря та приділа свв. Іоакима та Анни знаходиться добре збережений фресковий образ молодого безбородого святого, вдягненого у світло зеленого відтінку стіхарь з пурпуровим коміром. Через його ліве плече перекинутий білий орарь. В лівій руці він тримає притиснутий до тіла артофор (дарохранительницю, в якій зберігали Святі Дари), у правій – кадильницю. Іконографія дозволяє визначити, що священнослужитель мав сан диякона. На фресці виявлено два написи, № 2724 та № 2747, текст яких містить його ім'я: Παπηλος. Окрім того, над лівіим плечем святого частково збереглось дипінті у вигляді п'яти літер ΠΑΠΥΛ. Ця інформація дозволяє впевнено визначити образ як св. Папілу, диякона при св. єпископі Карпі в Тіатірі. Обидва вони, разом з їх слугою св. Агафодором та сестрою св. Папіли св. Агафонікою, прийняли мученицьку смерть під час гонінь на християн за правління Деция (249-251 рр.); пам'ять святих припадає на 13 жовтня [Жития 2, с. 312-326].

Навпроти св. Папіли був зображений святий, образ якого нині закритий виконаним у XVIII ст. зображенням архангела Єгудіїла: його ім'я збереглось частково у вигляді закінчення –**діилъ**. Реставраторами розчищене лише частина фрески XI ст. – обличчя святого, з запалими щоками, сивим волоссям, вусами та бородою. Найвірогідніше, що закритий олійною композицією образ слід ототожнити з єпископом Тіатіри св. Карпом (Κάρπος), оскільки він та св. Папіла є пар-

ними святими, що підтверджується існуванням у Константинополі монастиря свв. Карпа та Папіли [Жития 2, с. 326. прим. 1].

Отже, завдяки комплексному підходу, що передбачає врахування епіграфічних та іконографічних даних, в північній частині приділа були атрибутовані (або підтверджена атрибуція) десяти однофігурних фрескових образів.

ІІ.1.5. *Окремі слова та словосполучення*

Серед епіграфічних пам'яток трапляються написи, що складаються лише з одного слова або словосполучення. Мету виконання таких графіті визначити надзвичайно складно, ми можемо встановити її лише з певною долею вірогідності, ступінь достовірності якої залежить від контекстного аналізу як наявного матеріалу, так і від особливостей розуміння змісту цих слів давньоруською людиною.

Один з таких написів (№ 2232) виконаний на фресці з образом св. Миколая Чудотворця. Його текст складається тільки зі слова **аминь**, вигуку '*нехай так буде*', яким завершають молитовне звернення. Тому більш вірогідно розглядати напис як посилення висловленого в усній молитві прохання автора, який, видряпуючи текст, прагнув отримати надію на звершення своїх молитовних сподівань, звернених до Господа або, радше, до св. Миколая.

Два інші графіті, віднесені нами до цієї категорії, виконані на фресці з образом св. Дмитра Скевофілакса.

Текст першого (№ 2362), складається з числівника **єдинъ**. Мету виконання такого графіті, що складається лише з одного числівника, встановити складно. Одиниця, яка розпочинає собою відлік, виступає символом божественності, вічності, єдності [Апостолос-Кападона 2000, с. 159]. Однак ми не можемо бути впевненими, що автор прагнув передати саме це значення слова. Можливо, в цьому випадку ми маємо справу з елементом учнівської вправи. Принаймні, на таку думку наштовхує виконаний на цій же фресці інший напис (№ 2367), текст якого містить дієслово **быти** у різночасових формах: **былъ єсмъ**. Це разюче нагадує учнівську вправу по відмінюванню дієслів, що зберігається в шкільній практиці донині. Тому вірогідно, що автором графіті був хтось з учнів софійської школи. Таке тлумачення підтверджує незначна висота розташування напису.

ІІ.1.6. *Написи музичного змісту*

До цієї нової категорії нами віднесені графіті, які можуть слугувати джерелами для дослідження музичної культури Київської Русі. Зокрема, в північній частини приділа свв. Іоакима та Анни виявлено чотири записи „аненайок" (№ 2343, № 2354, № 2387 та № 2561), що є приставками до тексту священних пісень у нотних безлінійних книгах знаменного та демественного розспівів [Дьяченко 2006, с. 17-18]. Дещо відмінним від попередніх записів „аненайок" є графіті, виконане на фресці з образом св. Пантелеймона (№ 2209), адже текст приставки надписаний словом **канонос** (пісня).

На жаль, причини виконання цих написів лишаються нез'ясованими. Можливо, такі графіті слід розглядати як наведення прикладів музичних вправ, що виконувались півчими софійського соборного хору.

ІІ.1.7. *Абетки, склади та окремі літери*

До цієї категорії нами зараховуються написи, текстова частина яких складається з записів завершених чи незавершених абеток, окремих літер (до десяти)

чи складів. Такий поділ наразі проводиться за суто формальними ознаками, адже неможливо однозначно визначити мотиваційні чинники виконання подібних записів та їх внутрішній зміст. Неоднозначність трактування кожного конкретного графіті не дозволяє запропонувати універсальну інтерпретацію подібних епіграфічних пам'яток.

Стосовно записів саме абеток, то дослідники висловлювали різні думки з приводу їх інтерпретації. Т. Рождественська, наприклад, вважає, що в середньовіччі автори видряпували такі графіті з розумінням їх сакральності, адже ще з IX ст., тобто, у ранній період слов'янської писемності, відмічаються уявлення про святенність слов'янської азбуки [Рождественская 1992, с. 16]. Водночас А. Мединцева та К. Попконстантінов висловили припущення, що, графіті-абетки могли мати суто практичне значення й слугувати для тренування писця [Медынцева, Попконстантинов 1984, с. 54].

В своїх роботах ми врахували обидві версії, спираючись на власні дослідження софійської епіграфіки.

У Георгіївському приділі нами виявлений виконаний одним автором запис (№ 864) граматичних вправ по утворенню складів (**аб**, **ба**) поруч з початком абетки (**абвг**), тобто, в цьому випадку більш вірогідним видається прикладний характер напису [Корнієнко 2010, с. 56, табл. LXIX, 1].

Натомість в приділі свв. апостолів Петра і Павла виявлені два записи (№ 1209 та № 1509) початкових літер абетки **абв**, виконаних людьми, які стояли на колінах [Корнієнко 2010б, с. 15, табл. XVIII, 3, с. 248; с. 84, табл. CXXV, с. 260]. У цьому випадку більш вірогідно тлумачити обидва як молитовні. На цю думку наштовхує складений в X ст. доволі популярний на теренах Київської Русі [Словарь книжников 1987, с. 32-34] акровірш „Абеткова молитва", де кожен вірш розпочинається з чергової літери слов'янської абетки. Якщо підставити до літер **абв** їхні значення в цьому вірші, то вийде своєрідна молитва автора запису:

Азъ – симь словомъ молю ся Богу:
Боже всея твари зижителю,
видимыя и невидимыя! [Русская азбука 1998, с. 154].

Тобто, видряпування на стіні кількох або однієї літер слов'янської абетки цілком могло заміняти молитовний напис.

З-поміж графіті північної частини приділа свв. Іоакима та Анни початкові літери абеток зустрічаються п'ять разів. На фресці з образом св. цілителя Пантелеймона на невеликій висоті від рівня підлоги – трохи більше 1 м – виконаний запис (№ 2197), що складається з п'яти початкових літер – **абвгд**. Загальний вигляд літер та незначна висота розташування дозволяють припустити, що їх автором могла бути дитина. Тобто, більш вірогідним буде розглядати напис як фрагмент учнівської вправи.

У вівтарній частині виявлено інші фрагменти абеток, які містять літери **абв** (№ 2839) та **аб** (№ 2463 та № 2628). В цих випадках нам складно запропонувати більш вірогідний варіант інтерпретації, як скорочену форму молитви або як учнівську вправу.

Окремо слід згадати напис № 2614, який складається з чотирьох літер **абвг**. Його відмінність від інших початкових літер абеток полягає у часі виконання. Адже наразі нам зустрічались подібні написи, які датуються в межах XI – XV ст.,

а за скорописними формами написання літер запис слід датувати в межах кінця XVI – кінця XVII ст. В цьому випадку нам також складно припускати мету виконання графіті.

Іншу групу в цій категорії графіті складають записи, текст яких містить дві та більше літер. Нами запропоновано кілька можливих варіантів тлумачення змісту таких написів [Корнієнко 2011, с. 360-361].

В першому випадку написи з кількох літер можемо розглядати як позначення певних частин релігійних текстів. Для прикладу можна навести графіті № 795 та № 831 з Георгіївського вівтаря Софії Київської, що є посиланнями на конкретний вірш книги пророка Аггія [Корнієнко 2010, с. 42, 50, 370-371]: „Тому так промовляє Господь: Вернуся Я до Єрусалиму з милосердям, храм Мій буде збудований у ньому, – говорить Господь Саваот, – а мірничий шнур буде розтягнений над Єрусалимом” (Аг. 1: 16)*.

В другому випадку подібні графіті могли б розглядатись з позицій їх символіко-числового значення, як, наприклад, запис № 789 з Георгіївського приділа, що складається з літер **ієѕ** [Корнієнко 2010, с. 41] або аналогічний з північної частини приділа свв. Іоакима та Анни **єі** (№ 2145), які можуть тлумачитись як символічне позначення Євхаристичної жертви через початкові літери слів Ἰησοῦς Εὐχαριστία [Никитенко 2006, с. 350].

В третьому випадку подібні графіті могли виконуватись авторами як скорочена молитовна формула. Варіанти тлумачення таких написів нами розглянуті вище на прикладах початкових літер абеток [Корнієнко 2010б, с. 15, табл. XVIII, 3, с. 248; с. 84, табл. CXXV, с. 260].

У четвертому випадку ми не виключали можливості тлумачення змісту подібних графіті як позначення ініціалів їх авторів [Корнієнко 2010, с. 378], адже схожі за формою скорочення імен часто зустрічаються у сфрагістичних матеріалах починаючи з XVI ст. [див., напр.: Алферов, Однороженко 2008; Однороженко 2008]. Тобто, в текстовому еквіваленті таким записам може відповідати формула „*Писав такий-то*”.

Окрім того, не виключена можливість інтерпретацією деяких віднесених до цієї категорії написів як елементів граматичних вправ, виконаних учнями софійської школи, адже схожі завдання залишались в шкільній практиці довгий час [див., напр.: Ильминский 1912, с. 8-9].

Внаслідок багатозначності можливих тлумачень мусимо констатувати, що наразі в нас відсутні критерії, які дозволять чітко розбити наявну кількість таких записів на позначення ініціалів, посилань на певні частини літературних творів чи скорочених молитовних формул. Тож інтерпретація таких написів не може бути однозначною.

Як позначення ініціалів з великою долею ймовірності можемо інтерпретувати написи XVI – XVII ст., що складаються з двох або трьох літер. Таких графіті виявлено шість. З них один виконаний латиницею, він містить літери **wnm** (№ 2099), решта – кирилицею – **ко** (№ 2102), **ін** (№ 2357), **тм** (№ 2665), **слх** (№ 2392) та **пол** (№ 2110).

Окремо слід згадати напис № 2400, що містить літери **мв**, під якими прокреслений хрестик в колі.

* Тут і далі цитати зі Святого Писання подаються за виданням: Біблія 1995.

До цієї ж групи варто віднести також і ряд записів XI – XV ст., що складаються з кількох літер і нагадують скорочені форми імен в текстових частинах записів обчислення кількості проведених поминальних служб: **ан** (№ 2577), **ар** (№ 2526 та № 2791), **ва** (№ 2122), **ви** (№ 2269), **ла** (№ 2578), **лр** (№ 2152), **ми** (№ 2359), **са** (№ 2360), **ти** (№ 2337). Однак слід наголосити, що запропонована інтерпретація не виходить за межі вірогідного припущення. Адже в нашому розпорядженні є кілька написів-складів, які важко назвати скороченими формами імен: **бы** (№ 2270), **ѕм** (№ 2345), **ло** (№ 2178), **лп** (№ 2162), **мб** (№ 2627 та № 2633), **оа** (№ 2740), **ог** (№ 2789), **оі** (№ 2104), **нѫ** (№ 2252), **по** (№ 2388), **св** (№ 2882), **съ** (№ 2506), **тр** (№ 2770), **хн** (№ 2358). Тож мусимо визнати, що змістовна частина таких графіті наразі лишається нез'ясованим.

В трьох випадках серед епіграфічних пам'яток північної сторони приділа наявні записи двох літер – **кд** (№ 2599), **кѕ** (№ 2338) та **к҃ѳ҃** (№ 2285а) – с прокресленими над ними титлами. Ймовірно, автори хотів позначивши їх цифрове значення: 24, 26 та 29. Тож у цьому випадку більш вірогідно припустити, що автори мали на меті зазначити номер частини якогось релігійного тексту.

До описаної вище групи тяжіють написи, які є подвоєнням літер: **аа** (№ 2979), **тт** (№ 2207), склад **сосс** (№ 2508), вірменські ⴐⴐ або глаголичні ⰔⰔ (№ 2172), причому в останньому записі одна з літер виконана дзеркально. Однак встановити мотиваційні чинники їх виконання наразі не виявляється за можливе.

Окрему групу складають ті графіті, в яких зазначено три та більше літер. Останні розташовуються суцільним текстом чи групами в один або два рядки. Цілком вірогідно, що таким чином скорочені слова або цілі речення.

Приміром, існувала традиція оздоблення обітних хрестів, за якої майстрами активно застосовувались вислови з Євангелія, цілі речення або його частини, які передавалися за допомогою скорочень або криптограм, що створювало образ таємничості, святості та неповторності хреста [докл. див.: Пермиловская 2009, с. 187, илл. на с. 183, 186-187, 191-192]. Однак в нашому розпорядженні недостатньо даних, які б дозволили однозначно розкрити текстову частину записів з кількох літер на стінах собору, тому ми не можемо впевнено встановити зміст та мету виконання таких графіті.

Наприклад, графіті № 8а, що складається з глаголичних літер ⰘⰘ Ⰵ у верхньому рядку та ⰐⰐ у нижньому, дослідники інтерпретували по різному. Зокрема, В. Німчук вважав, що дві літери ⰘⰘ Ⰵ є скороченою формою словосполучення **м(оудрын) к(ънѧзь)** [Німчук 1967, с. 89]. С. Міхєєв розглядає її як скорочену форму слова **м(оу)ч(єни)к(ъ)** [Михеев 2010, с. 101].

З-поміж графіті досліджуваного архітектурного об'єму собору до цієї групи можуть бути віднесені наступні записи:

- *однорядкові*: **авє** (№ 2739), **адєз** (№ 2143), **аєнєлнєти** (№ 2573), **ак--ра** (№ 2326), **амфз** (№ 2356), **ввроит** (№ 2762), **вр-** (№ 2436), **вса** (№ 2883), **дка** (№ 2361), **єарол** (№ 2095), **єосогъ** (№ 2402), **є т тє ро і п** (№ 2154), **і вл--нл** (№ 2612), **лбзчм** (№ 2543), **лов** (№ 2581), **мгѱил** (№ 2541), **мсли** (№ 2320), **но ро** (№ 2884), **нукоркоигко** (№ 2729), **нь оь** (№ 2097), **ок п ко** (№ 2895), **пени** (№ 2481), **псиѳиндзп** (№ 2237), **пшашє** (№ 2331), **п-д** (№ 2448), **рамл** (№ 2119), **рмсо** (№ 2427), **тигкє-а** (№ 2313), **тоєнноутго** (№ 2703), **ц** та поставлені під горизонтальні титла склади **бъ би гъ** (№ 2620), а також грекомовний **рлη** (№ 2182);

- *дворядкові*: **ρ** під титлом у верхньому рядку, **го** та **і** під титлом у нижньому (№ 2146), **тї** у верхньому рядку, причому над першою прокреслені два значки у вигляді **ѕ**, **анх** – у нижньому (№ 2171), **хма** у верхньому рядку та **л** в нижньому (№ 2312), **д** під титлом у верхньому рядку та три літери **-то** (№ 2371), **рфо** у верхньому рядку та **ага** в нижньому (№ 2529), **ві ло** у верхньому рядку та **ір ос** в нижньому (№ 2556), **ас** у верхньому рядку та **ри со** в нижньому (№ 2556), **мсатр** у верхньому рядку та **н** у нижньому (№ 2625), **ѯппо** у верхньому рядку та **тд** у нижньому рядку (№ 2731), **иср** у верхньому рядку та **др** у нижньому (№ 2754), **ос** у верхньому рядку та **во** у нижньому (№ 2801), **рніи** у верхньому рядку та **м** у нижньому (№ 2391), **спіс---о** у верхньому рядку та **а** в нижньому (№ 2954).

Іншою чисельною групою написів є графіті, що складаються з однієї літери. Такі тексти ми інтерпретуємо як скорочену форму імені автора, або своєрідну молитву, коли шляхом написання літери автор позначає певний релігійний текст (наприклад, рядок абеткової молитви) або передає її символіко-числове значення. Подібні графіті виконувались у Софійському соборі протягом XI – XVII ст., проте верхньою хронологічною межею більшості з них є кінець XV ст.

Серед подібних графіті, текст яких складається з однієї літери, доволі часто зустрічається виконання літери **а**. Причому нерідко її видряпували по сирому тиньку [Корнієнко 2010, с. 61, 67], тобто, під час робіт по виконанню живописного оформлення інтер'єрів храму. Не винятком стала і північна частина приділа, де виявлено подібний запис (№ 2153). Декілька літер **а** прокреслені по сухому тиньку (№№ 2157, 2175, 2199, 2366, 2412, 2507, 2847), причому в одному випадку (№ 2201) над нею прокреслене титло. Вірогідно, така кількість записів літери обумовлена її символічним значенням, адже **а** відкриває собою абетку й відлік (**а** = 1), а тому їй надавалось особливого сакрального змісту, вона ставала символом божественності, вічності, єдності [Апостолос-Кападона 2000, с. 159]. Сутність символічного значення літери **а** підкреслює відповідний рядок „Абеткової молитви": **Азъ – сиⷨь словомъ молю ся Богꙋ** [Русская азбука 1998, с. 154]. Тому видряпування автором літери на фресці в плані мотиваційного спрямування відповідало виконанню скорочених молитовних записів. Однак не виключено також і те, що деякі з цих графіті могли бути скороченою формою написання імені (наприклад **Андрѣи**), оскільки схожим чином скорочували імена автори записів обчислення кількості проведених поминальних служб [див., напр.: Корнієнко 2011, с. 364]. Таке трактування з більшою долею вірогідності можемо прийняти для тлумачення змісту написів XVI – XVII ст. (№№ 2103, 2116, 2746, 2847), текст яких також містить одну літеру **а**.

Друга літера слов'янської абетки **б** зустрічається в межах досліджуваної ділянки двічі (№ 2462 та № 2713). Ця літера також має символічне значення, адже вона є першою в слові **Богъ**, а в „Абетковій молитві" їй відповідає звернення до Нього „**Боже всѣя тварии зижителю**" [Русская азбука 1998, с. 154]. Саме тому, на нашу думку, найбільш вірогідно тлумачити зміст таких графіті як скорочену до слова-звернення **Б(оже)** форму молитви.

Графіті, що містять третю літеру слов'янської абетки **в**, виявлено чотири (№№ 2268, 2273, 2390, 2452). Числовим відповідником цієї літери є двійка, символізує людське та божественне начало в Ісусі Христі, чоловіче та жіноче начала людей або тварин, „**Видимыя и невидимыя!**" [Апостолос-Кападона 2000, с. 61;

Русская азбука 1998, с. 154]. Втім, не виключена інтерпретація записів як скороченої форми імені, наприклад **Василии** [див., напр.: Корнієнко 2011, с. 365].

Як і в попередньому випадку, літера **г** серед графіті північної частини приділа зустрічається чотири рази (№№ 2147, 2271, 2433 та 2730). Причому в одному випадку вона має вигляд ініціалу (№2147). Подібно до другої літери абетки, вона є першою в Імені Бога – **Господь**, в абетковій молитві їй відповідає наступний рядок „**Господа дѹха посли живѹщаго**" [Русская азбука 1998, с. 154]. Вірогідно, що за своїми мотиваційними чинниками виконання подібних написів наближається до видряпування скорочених до слова-звернення молитов.

Один раз зустрічається запис (№ 2200), текст якого складається з грецької літери δ. Вона є першою в Імені Господа – Δεσπότης, тож вірогідно, графіті також може тлумачитись як скорочена до слова-звернення молитва.

Напис з літерою **є** виявлений один (№ 2372). Над нею прокреслене титло, тобто, підкреслене її цифрове значення, яке відповідає п'ятірці. Це число символізує п'ять ран Ісуса Христа [Апостолос-Кападона 2000, с. 184; Фергюсон 1998, с. 259]. Ймовірно, такого ж значення надав виконанню п'яти літер **є** (одна не збереглась через пошкодження) автор графіті № 2835, виконаного в апсиді. Втім, не виключено, що графіті № 2372 може розглядатись як скорочена форма імені **Єремиа** або **Євфимии** [див., напр.: Корнієнко 2011, с. 365].

В двох випадках маємо написи, текст яких складається з літери **ѕ** (№ 2279 та № 2613). В одному випадку вона виконана у вигляді ініціала (№ 2279). Числовим відповідником **ѕ** є сімка, що є числом людини, яке означає її гармонійне відношення до світу; символізує чуттєвий вираз всезагального порядку, є знаком вищого ступеню пізнання Божественної таємниці, досягнення духовної досконалості [Данилевский 2001, с. 227], шлях до якої лежить у виконанні Господніх заповідей. Таке семантичне навантаження літери розкривається у відповідному рядку абеткової молитви: **Ѕаконъ Твои свѣтъ стѣзямъ моим** [Русская азбука 1998, с. 154]. Відтак, виконання цієї літери на фресці може тлумачитись як вираження усвідомлення автора необхідності жити у відповідності до Господніх заповідей і своєрідна молитва-прохання допомоги в цьому. Втім, не виключена і можливість інтерпретації **ѕ** як виконаного одним з працівників софійського скрипторію зразка оформлення ініціальних літер, адже подібні випадки також могли мати місце в епіграфіці [Овчаров 2006, с. 82]. Окрім того, це могла бути скорочена форма запису імені (наприклад **Ѕахариа**), і, вочевидь, саме так слід інтерпретувати графіті № 2613, який виконано в межах XVI – XVII ст.

Літера **к** зустрічається двічі (№ 2738 та № 2885). Вона також є початковою в Імені Господа – грецькому Κύριε, яке часто зустрічається в складі виконаних цією мовою молитовних формулах. Відтак, досить вірогідно, що це – скорочені до однієї початкової літери слова-звернення молитви. Втім, у текстових частинах записів обчислення кількості проведених поминальних служб також зустрічається тільки одна літера **к**, що є скороченням імені **Костантинъ**.

Наступна літера слов'янської абетки **л** з-поміж графіті північної частини приділа зустрічається двічі (№ 2617 та № 2487). Найбільш вірогідно, на нашу думку, розглядати такі написи як скорочену форму імені, адже в деяких записах обчислення кількості проведених поминальних служб текстова частина складається саме з **л**, їй відповідають імена **Лаѕарь** або **Ларионъ**.

Друге місце після літери **а** за кількістю виконань посідає **м**. В межах досліджуваного архітектурного об'єму таких графіті виявлено вісім (№№ 2113, 2189, 2290, 2341, 2364, 2539, 2667 та 2744а.). На зв'язок подібних записів з молитовною практикою вказує виявлена у Георгіївському приділі над пам'ятним написом про смерть Ростислава Всеволодовича велика літера **м** (№ 11а), що символізувала прохання милості Господньої з надією очищення від гріхів та спасіння душі переяславського князя [Корнієнко 2010, с. 378]. Запропоноване нами тлумачення спирається на символіко-числове значення **м**, яке дорівнює сорока. Це число випробувань, воно символізує сорокаденний піст Ісуса Христа, стільки ж днів триває поминання померлого (сорокоуст) [Дьяченко 2006, с. 640; Иванов 2003, с. 240-328], воно тісно пов'язане з уявленням про очищення від гріхів та надією, означає молитву та приготування до нового життя [Данилевский 2001, с. 227]. В абетковій молитві літері відповідає наступний рядок: „**Милости Твоєя хотящє Боже**!" [Русская азбука 1998, с. 154], що дозволяє розглядати виконання на фресці літери **м** як скороченої формули молитовного звернення автора. Втім, не виключено, що деякі з цих записів слід трактувати як першу літеру його імені, адже такі приклади присутні в текстових частинах записів обрахунку кількості проведених поминальних служб. Наприклад, так скорочувалось ім'я **Михаилъ**. Ймовірно, саме з таких позицій слід тлумачити два факти написання **м** (№ 2113 та № 2189) у XVI – XVII ст.

Літера **о** з-поміж наявного епіграфічного матеріалу зустрічається один раз (№ 2114). Оскільки напис виконано у XVI –XVII ст., найвірогідніше розглядати його як скорочену форму імені, наприклад, **Остапъ**.

Натомість записи, текст яких містить наступну літеру абетки **п** (№ 2206 та № 2277) більш вірогідно розглядати як скорочену до початкової літери дієслова-прохання молитву **помозѣи**. Втім, серед текстових частин записів обчислення кількості проведених поминальних служб зустрічається написання тільки цієї літери, що дозволяє нам висловити припущення про можливість тлумачення таких графіті як скороченої форми імені, наприклад **Петръ**.

З таких же позицій можемо поглянути на факти написання наступної літери слов'янської абетки **р** (№ 2111, № 2302а та № 2725). Адже так скорочувались імена (наприклад, **Романъ**) в записах обчислення кількості проведених поминальних служб. Водночас, відповідний **р** рядок абеткової молитви (**Рцѣ свои выспрь въ здею присно** [Русская азбука 1998, с. 156]) дозволяє за допомогою цієї літери висловити молитовне сподівання, відтак, саме графіті набуває характеру звернення до Господа.

Схожа ситуація спостерігається у випадку написання літери **с** (№ 2955). З одного боку її можемо тлумачити як молитву, оскільки вона є початковою в дієслові **спаси**, молитовні формули із застосуванням якого в XVI – XVII ст., коли виконано розглядуваний нами запис, зустрічаються найчастіше. Водночас не виключено, що перед нами ініціал імені, наприклад, **Семенъ**.

Літера **х**, яка зустрічається один раз (№ 2335), є початковою в слові **Христосъ**, що дозволяє тлумачити графіті як скорочену до слова-звернення молитовну формулу. Однак подібним чином скорочувались деякі імена в записах обчислення кількості проведених поминальних служб, що примушує нас як варіант розглядати інтерпретацію напису як скороченої форми запису імені.

Сказане вище буде справедливим для літери ѳ (№ 2302 та № 2531). Числове значення фіти дорівнює дев'яти, що є священним числом, яке символізує потроєну Трійцю. Водночас, вона є першою літерою грецького слова Θεός '*Бог*', тож може розглядатись як символ імені Господа. Тому, на перший погляд, її слід тлумачити як молитву у вигляді слова-звернення, на кшталт розглянутих нами вище поставлених під титло літер **ги**, що є традиційним скороченням слова **Господи**. Водночас, ми не можемо виключати можливості, що таким чином автор міг скоротити до ініціалу власне ім'я, адже схожі випадки траплялись серед записів лічби. Наприклад, так могло бути виконане ім'я **ѳєодоръ**.

Отже, невизначеність у змісті, який вкладали в текст самі автори подібних написів, що складаються з однієї літери, перешкоджає їх однозначній інтерпретації. Відносно впевнено ми можемо говорити лише про літеру ѱ (№ 2333), яка зустрічається здебільшого як складова дієслова **ѱалъ**. Вочевидь, перед нами початок незавершеного графіті, виконаного за традиційною формулою пам'ятного напису '*писав такий-то*'.

II.1.8. *Написи, зміст яких не встановлений*

До цієї категорії нами зараховуються ті графіті, тексти яких містять понад десять літер, справляючи враження хаотичного та безсистемного набору знаків. Звичайно, такий критерій вибору є суто формальним, адже ми не маємо, принаймні, наразі, можливостей запропонувати однозначну інтерпретацію подібних текстів, встановивши тим самим їх глибинні характеристики, які дозволяють обрати змістовний критерій розподілу графіті.

У нашій попередній роботі [Корнієнко 2011, с. 363] ми зазначали, що подібні написи вірогідно тлумачити з позицій скорочення до перших літер доволі великих за обсягом текстів. На цю думку наштовхує згадувана вище традиція оздоблення обітних хрестів, коли майстри залучали вислови з Євангелія, передані за допомогою скорочень або криптограм [докл. див.: Пермиловская 2009, с. 187, ілл. на с. 183, 186-187, 191-192].

Окрім того, в деяких молитвах-замовляннях зустрічаються схожі формули написання окремих літер. Для прикладу можна навести молитву від біса, текст якої міститься у збірнику 1497/1498 рр. з Патріаршої бібліотеки в Єрусалимі: в ній рекомендується писати на хлібі скорочений до окремих літер та складів текст [докл., див.: Овчаров 2006, с. 265].

З епіграфічних пам'яток північної частини приділа свв. Іоакима та Анни зо цієї категорії нами зараховані одинадцять кириличних написів (№№ 239, 2184, 2384, 2489, 2520, 2559, 2611, 2765, 2781, 2948 та 2990) та один глаголично-кириличний (№ 2236). Змістовний компонент цих написів лишається нез'ясованим.

Разом з тим, у вімі виявлені два ідентичні написи (№ 2757 та № 2780), структура яких дозволяє зробити більш-менш вірогідне припущення щодо змісту. Обидва записи пошкоджені, проте текст може бути повністю відновлений. Він ритмічно організований, чітко поділяється на чотири частини:

анє анє
мани мани
пуко кръива
полки кики.

Така організація тексту дозволяє припустити, що на фресці виконана дитяча лічилка. Можливо, з таких же самих позицій варто поглянути і на фрагментарно збережений напис № 2781, в якому також простежується ритмічна структура. Проте через пошкодження тиньку його повний текст реконструювати неможливо, відтак немає впевненості в його інтерпретації як лічилки.

ІІ.1.9. ***Фрагменти написів***

До цієї категорії ми відносимо ті графіті, від тексту яких залишились лише окремі літери, що перешкоджає реконструкції бодай одного слова. В межах приділа таких написів налічується дев'яносто чотири: №№ 2096, 2098, 2100, 2106-2108, 2128, 2133, 2138, 2140, 2159, 2174, 2216, 2217, 2219, 2227, 2234, 2254, 2256, 2274, 2282, 2283, 2285, 2286, 2288, 2289, 2294, 2300, 2301, 2305, 2308-2311, 2314, 2315, 2328, 2330, 2351, 2353, 2365, 2368, 2369, 2370, 2373, 2375, 2378-2380, 2404, 2408-2410, 2445, 2476, 2477, 2488, 2490, 2600, 2624, 2638-2640, 2657, 2660, 2675, 2681, 2718, 2720-2723, 2726, 2732, 2736, 2737, 2741-2744, 2752, 2753, 2755, 2760, 2769, 2785, 2787, 2788, 2790, 2854, 2860, 2886, 2896, 2914, 2960, 2983, 2986.

В декількох випадках ми можемо відновити одне або декілька слів, однак встановити загальний зміст напису доволі проблематично, що унеможливлює його віднесення до іншої категорії.

В графіті № 2355 фіксується слово **дꙋша**, що дозволяє з більшою вірогідністю вести мову про молитовний характер цього напису.

Ймовірно, з цих же позицій слід поглянути на запис № 2661, в якому реконструюється лише дієслово **вєличити**. Однак значні пошкодження не дозволяють встановити час та відмінок дієслова, відтак ми не можемо впевнено віднести його до категорії молитовних написів. Не виключено, що перед нами фрагмент літературного твору.

В написі раннього модерного часу № 2691 збереглось лише ім'я **Іванъ**. Проте через знищення останньої літери ми не маємо змоги встановити його відмінок. Відтак неможливо визначити, був це пам'ятний чи молитовний напис.

В грекомовному написі № 2456 збереглось останнє слово μελος '**пѣснь**', що дозволяє з більшою долею вірогідності тлумачити текст як фрагмент якогось літературного твору.

Можливо графіті № 2198, текст якого зберіг лише початок фрази **въ то єсє**, слід інтерпертувати як пам'ятний напис. Однак, у зв'язку з нетрадиційною побудовою фрази-введення дати таке тлумачення є лише вірогідним.

Однак, попри неможливість повністю реконструювати текст, навіть такі записи мають важливе статистичне значення, дозволяючи встановити рівень популярності того чи іншого святого в давньоруському середовищі.

ІІ.1.10. ***Записи лічби***

До цієї категорії нами зараховуються графіті, що мають вигляд рядків вертикальних або стовпчиків горизонтальних засічок. Хоча подібні записи були відомі науковому загалу, вони мало цікавили дослідників. Вперше їх комплексне вивчення було здійснене нами на матеріалах Георгіївського приділа Софії Київської, воно дозволило встановити безпосередній зв'язок таких написів з поминальною практикою. До аналогічних висновків дійшли й інші вчені [див., напр.: Калечыц 2011, с. 124].

Під час дослідження написів Георгіївського приділа нами була окреслена структура повної формули запису обчислення кількості проведених поминальних служб, яка повинна містити три основні складові:

1) малюнок хреста;

2) християнське ім'я людини;

3) рахункову частину запису у вигляді певної кількості вертикальних чи горизонтальних засічок або літер **а** (= 1).

На підставі аналізу часу складання комплексів таких графіті на стінах Георгіївського приділа були визначені хронологічні рамки їх побутування: від другої чверті XI до середини-кінця XIV ст. З кінця XIV – початку XV ст. записи на стінах храму, вірогідно, замінили книги-поменники, в які за надання певної пожертви вписувався поминальний запис, згідно якого церква брала на себе зобов'язання творити в храмі молитву за душу жертводавця або ж за душі його родичів [докл. див.: Корнієнко 2009; 2010, с. 381-385; Корниенко 2010].

Переважна більшість записів обчислення кількості проведених поминальних служб зустрічається у вівтарях, однак в поодиноких випадках засічки трапляються і в інших частинах храму. Зокрема, з-поміж графіті північної частини приділа свв. Іоакима та Анни три записи лічби виконані на фресці з образом св. Пантелеймона (№ 2142, № 2210 та № 2212), один – на фресці з образом св. Димитрія Скевофілакса (№ 9а). Нажаль, в цих випадках складно встановити, з якою метою вони виконувались і що саме підлягало обліку.

Решта ж записів лічби зосереджена у вівтарній частині. Серед них наявні вісім невеликих комплексів, які охоплюють сорок одне графіті: №№ 2464-2468, 2491-2495, 2496-2500, 2535-2538, 2651-2654, 2683-2689, 2795-2800, 2824-2829. В межах комплексів варто відмітити особливість виконання записів №№ 2535-2538, складених за скороченою до максимуму формулою – лише вертикальні засічки, та № 2824-2829, в яких навпаки, присутні всі необхідні складові формул. Записи інших комплексів виконано за скороченою структурою: текстова частина (збереглась не в усіх випадках) та рахункова.

Серед поодиноких записів обчислення кількості проведених поминальних служб лише три мають повну структуру формули (№ 2856, № 2918 та № 2933). У шістдесят дев'яти випадках автори опускали малюнки хрестів, залишаючи лише текстову частину та рахункову: №№ 2426, 2480, 2501, 2503, 2513, 2514, 2517, 2519, 2521, 2522, 2528, 2530, 2532, 2533, 2533, 2545-2547, 2549, 2550, 2555 (в т.ч. 2555а), 2564, 2598, 2643, 2649, 2650, 2656, 2706, 2750, 2751, 2759, 2792-2795, 2806, 2807, 2815, 2819, 2831, 2832, 2834, 2841, 2852, 2857-2859, 2862, 2865, 2866, 2889, 2890, 2901-2905, 2907, 2913, 2915-2917, 2940, 2941, 2951, 2952, 2962, 2964, 2966, 2967. Окрім того, до цієї групи варто зарахувати незавершеного графіті № 2714, що зберегло лише пошкоджену текстову частину.

Інші сто сімдесят сім записів обчислення кількості проведених поминальних служб складаються або лише з рахункової частини, або ж зберегли лише певну кількість вертикальних чи горизонтальних засічок, що перешкоджає впевнено встановити наявність інших складових формули: №№ 2442, 2502, 2510-2512, 2515, 2516, 2518, 1523-2525, 2534, 2540, 2544, 2548, 2551-2554, 2557 (в т.ч. 2557а), 2558 (в т.ч. 2558а), 2562, 2563, 2565-2568, 2569 (в т.ч. 2569а), 2570-2572, 2574, 2579, 2580, 2582-2585, 2587-2589, 2591, 2593, 2602-2604, 2622, 2629, 2630,

2641, 2642, 2647, 2648, 2658, 2664, 2668-2674, 2676-2680, 2695-2702, 2704, 2705, 2723, 2734, 2735, 2748, 2749, 2758, 2767, 2772, 2803-2805, 2809-2814, 2816-2818, 2820-2823, 2830, 2833, 2836, 2838, 2840, 2842, 2844-2846, 2848-2850, 2853, 2855, 2861, 2863, 2867-2869, 2871, 2876-2881, 2887, 2888, 2891-2894, 2898-2900, 2906, 2908-2912, 2920-2925, 2927, 2928, 2934-2939, 2942, 2943, 2946, 2947, 2949, 2950, 2956-2958, 2961, 2963, 2965, 2968-2972, 2974, 2976, 2977, 2991.

Як бачимо, у вівтарній частині приділа свв. Іоакима та Анни зосереджена величезна кількість записів обчислення кількості проведених поминальних служб, лише в північній частині вівтаря їх налічується близько трьох сотень.

Раніше нами було встановлено, що в записах лічби повне ім'я людини, за душу якої належало молитись, наводилось рідко, а зазвичай вказувалась така кількість літер і в такій послідовності, щоб ім'я легко можна було впізнати. Вочевидь, підрахунок кількості проведених поминальних служб міг виконуватись різними особами, що й обумовлювало необхідність точного визначення людини, за душу якої вони проводились. Зазвичай, автори вказували кілька початкових літер імені, інколи додаючи до них середню або останню; в окремих випадках ім'я наводилось повністю. Нами вже була відмічена обставина, що чим більшим був ступінь поширення імені, тим менше літер вказувалось у записі. Визначення найбільш поширених імен здійснювалось на підставі вивчення вживання імен у період з XI до кінця XIV ст. у Лаврентіївському [ПСРЛ 1], Іпатіївському [ПСРЛ 2] та Новгородському першому [ПСРЛ 3] літописах, новгородських берестяних грамотах [Зализняк 1995], графіті Софії Київської [Корнієнко 2010; 2010а; 2011], іменослові Рюриковичів [Литвина, Успенский 2006]. При цьому в посиланнях подаються на вміщені у відповідних виданнях іменні покажчики, за якими кожен читач зможе, за необхідності, самостійно віднайти відповідну статтю, берестяну грамоту чи графіті, в яких вживане це ім'я.

Попередні результати проведеної нами роботи представлені нижче:

- **а** (№№ 2545, 2564, 2687, 2807, 2825, 2857, 2915, 2916), **андр** (№ 2940). **Андрѣи**. У випадку зі скороченням імені до одної літери його повна форма відновлена нами як найбільш вірогідна на підставі аналізу частоти вживання у давньоруському іменослові [ПСРЛ 1, с. 542; ПСРЛ 2, с. VI; ПСРЛ 3, с. 597; Литвина, Успенский 2006, с. 467-475; Зализняк 1995, с. 595, 643; Корнієнко 2010, с. 454; 2011, с. 391]. В другому випадку ім'я відновлюється за особливостям скорочення.

- **ав** (№ 2528). **Аврамъ** або **Авакѵмъ**. З-поміж цих двох імен в іменослові Давньої Русі більш поширеним було ім'я Аврам [ПСРЛ 3, с. 593; Зализняк 1995, с. 641], тож вірогіднішою виглядає перша відновлена форма.

- **аг** (№ 2792). **Агафиа**. Серед текстових частин в записах лічби зустрічаються літери **агф**, що розглядаються нами як скорочення імені Агафія [Корнієнко 2010, с. 386]. Імовірно, перед нами скорочене до двох літер таке саме ім'я [ПСРЛ 1, с. 541; ПСРЛ 2, с. V; ПСРЛ 3, с. 595; Литвина, Успенский 2006, с. 461-463; Зализняк 1995, с. 641]. На думку А. Литвиної та Ф. Успенського, ім'я можна вважати родовим у Рюриковичів, адже воно було надане кільком її представницям як під час хрещення, так і при постригу [Литвина, Успенский 2006, с. 463].

- **ал** (№ 2643). **Алєксандръ**. Повна форма імені відновлена як найбільш вірогідна. В іменослові Рюриковичів це ім'я фіксується з початку XIII ст. [Литвина, Успен-

ский 2006, с. 463-466]. В подальшому воно набуло значного поширення не лише серед князівської верстви [ПСРЛ 3, с. 596].

- **ас** (№ 2793). **Аскалонъ**. Відновлене за особливостями скорочення. У головному вівтарі нами виявлено запис обчислення кількості поминальних служб, що проводились за душу людини, названої на честь мученика III ст. [Корнієнко 2011, с. 365].

- **в** (№ 2532 та № 2706), **вас** (№ 2901). **Василии**. У випадку зі скороченням імені до одної літери його повна форма відновлена нами як найбільш вірогідна на підставі аналізу частоти вживання в давньоруському антропоніміконі [ПСРЛ 1, с. 543; ПСРЛ 2, с. VIII-IX; ПСРЛ 3, с. 601-603; Литвина, Успенский 2006, с. 482-495; Зализняк 1995, с. 599; Корнієнко 2010, с. 454]. В другому випадку ім'я впевнено відновлюється завдяки особливостям скорочення.

- **вара** (№ 2831). **Варахии** або **Варасихии**. Повна форма імені людини, названої на честь одного з мучеників перших століть християнства, відновлена завдяки особливостям скорочення.

- **вар** (№ 2497). **Варламъ** або **Варвара**. Повна форма імені відновлена як найбільш вірогідна на підставі особливостей скорочення; обидва імені були доволі поширені серед духовенства [ПСРЛ 1, с. 543; ПСРЛ 2, с. VIII; ПСРЛ 3, с. 601].

- **га** (№ 2913). **Гавриилъ**. Повна форма імені відновлення завдяки особливостям скорочення та частоті вживання [ПСРЛ 1, с. 545; ПСРЛ 2, с. XII; ПСРЛ 3, с. 606; Зализняк 1995, с. 605].

- **г** (№ 2550, № 2650 та № 2750), **гє** (№ 2598), **гєор** (№ 2806). **Георгии**. Застосована в двох останніх випадках форма скорочення дозволяє впевнено відновити це ім'я. У випадку зі скороченням до однієї літери воно відновлюється на підставі частоти вживання [ПСРЛ 1, с. 545; ПСРЛ 2, с. XII; ПСРЛ 3, с. 606; Литвина, Успенский 2006, с. 508-519, 623; Зализняк 1995, с. 605; Корнієнко 2010, с. 454; 2010а, с. 261; 2011, с. 391].

- **гл** (№ 2858 та № 2859). **Глѣбъ**. Повна форма імені відновлюється завдяки типовості скорочення; в антропоніміконі воно було доволі поширеним [ПСРЛ 1, с. 545-546; ПСРЛ 2, с. XII; ПСРЛ 3, с. 607; Литвина, Успенский 2006, с. 519-527].

- **д** (№ 2501, № 2815 та № 2862), **ди** (№ 2841), **дмт** (№ 2499). **Димитръ** або **Дъмитръ**. У випадку зі скороченням до однієї літери повна форма імені відновлюється як найбільш вірогідна за частотою вживання [ПСРЛ 1, с. 546; ПСРЛ 2, XIV; ПСРЛ 3, с. 610-611; Литвина, Успенский 2006, с. 534-540; Зализняк 1995, с. 612; Корнієнко 2010, с. 455]; у двох інших – завдяки особливостям скорочення.

- [**є**]**к**[**а**] (№ 2751). **Єкатєрина**. Повна форма імені відновлюється завдяки особливостям скорочення; як свідчать дані іменослова, ім'я не було поширеним [Зализняк 1995, с. 623; ПСРЛ 1, стлб. 283; ПСРЛ 2, стлб. 260].

- **ел** (№ 2514). **Єлена**. Повна форма імені відновлена нами як найбільш вірогідна на підставі частоти його вживання [ПСРЛ 1, с. 547; ПСРЛ 2, с. XIV – XV; ПСРЛ 3, с. 612; Литвина, Успенский 2006, с. 545-548].

- **ер** (№ 2856 та № 2492), **ери** (№ 2656). **Єремиа** або **Єримиа**. Повна форма імені відновлена нами за особливостями скорочення та на підставі частоти вживання [ПСРЛ 1, с. 548; ПСРЛ 2, с. XV; ПСРЛ 3, с. 612].

- **єфими** (№ 2317). **Єфимии**. Автор графіті вказав практично всі літери імені, що дозволяє впевнено відновити його повну форму. Ім'я було досить поширеним серед духовенства [ПСРЛ 1, с. 547; ПСРЛ 2, с. XIV; ПСРЛ 3, с. 612].

- **или** (№ 2918 та № 2819). **Илиа**. Повна форма впевнено відновлюється завдяки особливостям скорочення та частоті вживання [ПСРЛ 1, с. 548; ПСРЛ 2, с. XVII; ПСРЛ 3, с. 617; Литвина, Успенский 2006, с. 565-566; Зализняк 1995, с. 621].

- **ио** (№ 2952), **іо** (№ 2989), **іоа** (№ 2794), **іѡа** (№ 2800). **Иоанъ**, **Іоанъ** або **Іѡанъ**. Повна форма впевнено відновлюється завдяки особливостям скорочення та частоті вживання [ПСРЛ 1, с. 548; ПСРЛ 2, с. XVII; ПСРЛ 3, с. 614-618; Литвина, Успенский 2006, с. 548-561; Зализняк 1995, с. 619-620; Корнієнко 2010, с. 455-456; 2010а, с. 262; 2011, с. 392].

- **ири** (№ 2917). **Ирина**. Повна форма імені відновлюється завдяки особливостям скорочення; з наявних матеріалів можемо встановити, що воно не було дуже поширеним, найвідоміший його носій – дружина Ярослава Інгігерд [Литвина, Успенский 2006, с. 566-567].

- **к** (№ 2426). **Костантинъ**. Повна форма визначається як найбільш вірогідна з позицій поширеності [ПСРЛ 1, с. 549; ПСРЛ 2, с. XIX; ПСРЛ 3, с. 620-621; Литвина, Успенский 2006, с. 568-572; Зализняк 1995, с. 626; Корнієнко 2011, с. 392].

- **л** (№ 2493 та № 2966), **ла** (№ 2466). **Лазарь**. Повна форма імені відновлюється як більш вірогідна за частотою вживання [ПСРЛ 1, с. 550; ПСРЛ 2, с. XX; ПСРЛ 3, с. 622; Зализняк 1995, с. 629; Корнієнко 2011, с. 392]. Втім, не виключена можливість, що поминальні служби проводились за душу людини на ім'я Ларіон.

- **лар** (№ 2904). **Ларионъ**. Повна форма імені відновлюється завдяки типовості скорочення та частоті вживання [ПСРЛ 1, с. 548; ПСРЛ 3, с. 617; Зализняк 1995, с. 629; Корнієнко 2010, с. 455; Корнієнко 2010а, с. 262].

- **лео** (№ 2500). **Леонъ**. Повна форма імені відновлюється завдяки особливостям скорочення. Це ім'я не було значно поширеним, проте зустрічається в іменослові Рюриковичів, вірогідно, з XII ст. – першим його носієм став син Данила Романовича [Литвина, Успенский 2006, с. 573]. Варто відзначити, що запис знаходиться під фрескою, на якій зображено св. Папу Римського Лева. Тобто, в цьому випадку простежується патрональний зв'язок між особою, за яку належало молитись, та її небесним покровителем.

- **м** (№ 2503 та № 2951), **ми** (№ 2530). **Михаилъ**. Повна форма відновлюється за особливостями скорочення та частотою вживання [ПСРЛ 1, с. 550-551; ПСРЛ 2, с. XXII; ПСРЛ 3, с. 624-626; Литвина, Успенский 2006, с. 576-580; Зализняк 1995, с. 633; Корнієнко 2010а, с. 263].

- **ма** (№ 2967). **Мариа**. Повна форма відновлюється за особливостями скорочення та частотою вживання [ПСРЛ 1, с. 550; ПСРЛ 2, с. XXI; ПСРЛ 3, с. 623; Литвина, Успенский 2006, с. 573-576; Зализняк 1995, с. 632; Корнієнко 2010, с. 456].

- **мо** (№ 2907). **Моисии**. Повна форма відновлюється як більш вірогідна за частотою вживання [ПСРЛ 3, с. 626; Зализняк 1995, с. 634; Корнієнко 2010, с. 456].

- **н** (№№ 2495, 2798, 2824, 2865, 2889), **ни** (№ 2546), **никола** (№ 2519 та № 2522). **Никола**. У випадку зі скороченням імені до однієї та двох літер повна форма від-

новлюється завдяки частоті вживання [ПСРЛ 1, с. 551-552; ПСРЛ 2, с. XXIII; ПСРЛ 3, 629; Литвина, Успенский 2006, с. 501-502, 564, 607, 608-610; Зализняк 1995, с. 633, 638; Корнієнко 2010, с. 456].

- **нат** (№ 2496). **Наталиа**. Повна форма імені відновлена як найбільш вірогідна на підставі особливостей скорочення.

- **о** (№№ 2649, 2759, 2795, 2828, 2933), **он** (№ 2513), [**о**]**но** (№ 2941). **Онофрии** (**Оноуфрии**). У перших двох випадках скорочення повна форма імені відновлюється завдяки частоті вживання в іменослові [Зализняк 1995, с. 643], в останньому – за особливостями скорочення.

- **олис** (№ 2852), **олі** (№ 2467). **Олисѣи**. Повна форма імені відновлюється завдяки особливостям скорочення та частоті вживання [Зализняк 1995, с. 642].

- **п** (№ 2829 та № 2962). **Пєтръ**. Повна форма імені відновлена як найбільш імовірна за частотою вживання [ПСРЛ 1, с. 552; ПСРЛ 2, с. XXV; ПСРЛ 3, с. 631-632; Литвина, Успенский 2006, с. 499-500, 504, 561-562, 605, 621-622; Зализняк 1995, с. 628; Корнієнко 2010, с. 457; 2011, с. 393].

- **р** (№ 2799 та № 2903), **ром** (№ 2521). **Романъ**. У випадку зі скороченням імені до однієї літери його повна форма відновлена нами як найбільш вірогідна на підставі аналізу частоти вживання в давньоруському іменослові [ПСРЛ 1, с. 553; ПСРЛ 2, с. XXVI; ПСРЛ 3, с. 633-634; Литвина, Успенский 2006, с. 595-599; Зализняк 1995, с. 660; Корнієнко 2010, с. 457; 2011, с. 393]. В другому випадку ім'я впевнено відновлюється завдяки особливостям скорочення.

- **с** (№ 2797 та № 2964), **са** (№ 2533). **Сава**. Відновлене як найбільш вірогідне на підставі частоти вживання, особливо в середовищі духовенства [ПСРЛ 1, с. 553; ПСРЛ 2, с. XXVII; ПСРЛ 3, с. 634-635; Литвина, Успенский 2006, с. 470-471; Зализняк 1995, с. 661; Корнієнко 2010, с. 457].

- **сєм** (№ 2796). **Сємєнъ** (**Симеонъ**). Повна форма імені відновлюється за особливостями скорочення та частотою вживання [ПСРЛ 1, с. 554; ПСРЛ 2, с. XXVIII-XXIX; ПСРЛ 3, с. 636-637; Зализняк 1995, с. 665; Корнієнко 2010а, с. 264].

- **х** (№ 2549), **хр** (№ 2866). **Христина**. Повна форма відновлена як найбільш вірогідна за частотою вживання [ПСРЛ, 1, с. 555; ПСРЛ 2, с. XXXI; ПСРЛ 3, с. 643; Литвина, Успенский 2006, с. 572; Зализняк 1995, с. 678; Корнієнко 2010, с. 458].

- **ф** (№ 2547), **ѳ҃є** (№ 2832 та № 2890), **ѳ҃ео** (№ 2826 та № 2902), **ѳ҃єѡдо**[**р**] (№ 2555). **Федоръ** або **Ѳєодоръ**. Повна форма імені впевнено відновлюється завдяки особливостям скорочення та частоті вживання [ПСРЛ 1, с. 556; ПСРЛ 2, с. XXX; ПСРЛ 3, с. 641-642; Литвина, Успенский 2006, с. 615-618; Зализняк 1995, с. 628; Корнієнко 2010, с. 458; Корнієнко 2010а, с. 265].

II.2. *Малюнки-графіті*

У північній частині приділа свв. Іоакима та Анни виявлено 149 малюнків, які можемо розбити на наступні категорії:

1) хрести, монограми, теонімограми;

2) зображення святих;

3) символи, пов'язані з частинами людського тіла;

4) предмети релігійного вжитку та артефакти;

5) символи, пов'язані з землею та небом;
6) антропоморфні зображення;
7) зооморфні зображення;
8) орнітоморфні зображення;
9) сюжетні зображення;
10) емблеми.

Співвідношення між різними категоріями виявлених у північній частині приділа свв. Іоакима ти Анни малюнків виглядає наступним чином:

Назва	Загальна кількість	Відсоткове співвідношення
Хрести, монограми, теонімограми	68	7,17 %
Зображення святих	2	0,21 %
Символи, пов'язані з частинами людського тіла	23	2,42 %
Предмети релігійного вжитку та артефакти	2	0,21 %
Символи, пов'язані з землею та небом	3	0,32 %
Антропоморфні зображення	2	0,21 %
Зооморфні зображення	12	1,26 %
Орнітоморфні зображення	2	0,21 %
Сюжетні зображення	4	0,42 %
Емблеми	29	3,06 %

ІІ.2.1. *Хрести, монограми, теонімограми*

Серед виконаних на стінах храмів графіті доволі часто зустрічаються зображення різноманітних хрестів, рідше – теонімограм. В попередніх роботах ми відмітили складність встановлення мети виконання та причин, що спонукали авторів до видряпування подібних малюнків. Враховуючи розмаїття символіки хреста, нами було запропоновано кілька можливих варіантів інтерпретації [Корнієнко 2010, с. 393-394; 2011, с. 268-369].

Зображення хреста символізує інвокацію „в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа". Якщо його поставлено на початку рядка, то він співвідноситься з накладанням на себе хресного знамення перед якоюсь важливою справою, а також символізує мовний акт, звернений до Господа та святих [див., напр.: Рождественская 1992, с. 17-18; Смядовски 1993, с. 50-51]. Тож не виключена можливість інтерпретації частини малюнків хрестів як піктограми, що за змістом відповідає молитві.

Проте також ми зазначали, що різноманітні малюнки хрестів активно застосовувались в сигілографії, для прикладу ми наводили емблеми у вигляді чотириконечних „грецьких" хрестів на особових печатках пінських зем'ян Шоломицьких, у вигляді хреста-якоря – волинських зем'ян Яковицьких, у вигляді косого хреста – підстарости городенського Яна Комповольського [Алферов, Одноroженко 2008, с. 77, 189, 191] тощо. В разі такого тлумачення виконання зображення хреста на стіні храму може розглядатись як піктограма, яка відповідає пам'ятним написам, адже малюнок фіксує факт перебування в соборі автора, який декларує свою приналежність до певної родини.

В іншому випадку ми не можемо виключати дидактичного та естетичного значення окремих малюнків, адже доволі часто серед них зустрічаються виконані на високому професійному рівні зображення, які видають руку досвідчених художників, які могли працювати у софійському скрипторії та виконувати книжкові мініатюри. В такому разі малюнки хрестів могли символічно розкривати тему спокути гріхів та спасіння людства через хресну жертву Ісуса Христа, чому особливо відповідають зображення голгофських та проквітлих хрестів. Водночас не виключено, що деякі з таких зображень можуть бути своєрідною „пробою пера", пошуком нових форм оформлення книжкової мініатюри.

Тож мусимо констатувати, що наразі в нас відсутня можливість запропонувати чіткі критерії, за якими можна встановити семантику того чи іншого зображення хреста, видряпаного на фресці. Тому на даний момент ми вимушені обмежитись згрупуванням конкретних малюнків за їхньою формою та запропонувати найбільш вірогідне їх тлумачення.

Розгляд розпочнемо з найчисленнішої групи чотириконечних рівнораменних грецьких хрестів. Найчастіше автори виконували зображення за допомогою двох рисок, які перетинаються під прямим кутом. Таких малюнків виявлено двадцять сім, два з них (№ 2132 та № 2303) видряпані по сирому тиньку, тобто, час їх виконання синхронний часу виконання розписів Софії Київської, решта ж – у пізніший час (№№ 2109, 2224, 2228, 2239, 2240, 2247, 2250, 2251, 2261, 2272, 2276, 2291, 2295, 2298, 2322, 2342, 2348, 2386, 2415, 2416, 2417, 2428, 2453, 2505 та 2666). Окремо слід згадати виконаний по вогкому личкувальному розчину малюнок хреста на восьмигранному стовпі потрійної аркади з Георгіївського приділа (№ 2992), який публікується в цьому томі. Подвійними рисками виконано два чотириконечні хрести (№ 2306 та № 2645). Нерідко автори прикрашали малюнок розширеними у вигляді трикутників кінцями (№ 2321, № 2430 та № 2438), або ж у вигляді відкритих трапецій, якщо малюнок прокреслювався подвійними рисками (№ 2190, № 2363 та № 2631). Окремо слід згадати незакінчений малюнок рівнораменного хреста з вівтарної частини (№ 2981), виконаний на високому професійному рівні. А також прокреслений подвійними рисками чотириконечний хрест на фресці з образом св. Миколая (№ 264), що має незвичні прикраси кінців у вигляді рисок з петлями на кінцях.

В християнстві „грецький" хрест символізував Ісуса Христа [Смирнова 2007, с. 213], подібні малюнки можуть найвірогідніше тлумачитись саме як скорочена форма молитовного запису, зверненого до Спасителя.

Вірогідно з позицій сигілографії слід розглядати обведене півколом зображення грецького хреста, над яким прокреслені літери **мѣ** (№ 2400). На цю думку наштовхує пізній час виконання зображення – XVI – XVII ст.

Двічі зустрічаються прості чотириконечні хрести, вписані в коло (№ 2304 та № 2728), один раз – у ромб (№ 2461). Мотиваційні чинники появи подібних зображень лишаються слабо з'ясованими.

Ймовірно, як молитовне звернення до Спасителя слід тлумачити христограми, яких у північній частині приділа виявлено чотири. Дві перші складаються з початкових літери імені Ісуса Христа **ІХ** (№ 2117 та № 2130), подвоєних літер **Х** (№ 2131), літери **Х** в оточенні двох **І** (№ 2454). Два перші види христограм зустрічаються в інтер'єрі Софії Київської. Наприклад, монограма **ІХ** з гори-

зонтальною **І** виконана на шиферній плиті північних хорів [див., напр.: Архипова 2008, с. 254, табл. 57, 1], **ІХ** з вертикальною **І** – на мармурових саркофагах Ярослава Володимировича [див., напр.: Архипова 2008, с. 248, табл. 51] та Володимира Мономаха [див., напр.: Архипова 2008, с. 247, табл. 50], подвоєння літер **Х** можемо бачити на фресках [див., напр.: Собор 2001, с. 322-323]. Літери **Х** в оточенні двох **І** – знак, що зустрічається на багатьох пам'ятках Давньої Русі [Беляев 2006, с. 87-88, прим. 35], він також є позначенням імені Ісуса Христа.

В межах північної частини приділа зустрічаються хрести, нижня частина щогли яких видовжена. Це латинські хрести, або хрести Розп'яття. Три з них прокреслені за допомогою двох простих ліній (№ 2192, № 2266 та № 2307).

Змальовуючи епізод страти Ісуса Христа, Євангеліє від Іоанна оповідає наступне: „А Пилат написав і написа, та й умістив на хресті. Було ж там написано: „Ісус Назарянин, Цар Юдейський". І багато з юдеїв читали цього напису, бо те місце, де Ісус був розп'ятий, було близько від міста. А було по-гебрейському, по-грецькому й по-римському написано. Тож сказали Пилатові юдейські первосвященники: „Не пиши: Цар Юдейський, але що Він Сам говорив: Я – Цар Юдейський". Пилат відповів: „Що я написав – написав" (Ів. 19: 19-22). Відповідно опису, на „латинському" хресті зображують символічну табличку над головою Ісуса Христа, внаслідок чого хрест стає шестикінечним. Таких шестикінечних хрестів виявлено кілька, один з них простий (№ 2115), два виконані подвійними рисками (№ 2761 та № 2763). До цієї групи варто віднести малюнок чотириконечного хреста з розширеними кінцями (№ 2484), адже над перекладиною прокреслена символічна табличка, над якою збереглись складові теонімограми **ІС ХС**.

Шестикінечними є також хрести, на яких зображено замість таблички підніжжя. Одне з таких зображень виявлене в північній частині приділа (№ 2441).

Всі чотири складові хреста Розп'яття – щоглу, перекладину, підніжжя та табличку – містять прокреслене одинарними рисками зображення № 2144 та подвійними – № 2293. Окремо слід згадати малюнок хреста № 2297, якій містить обабіч щогли літери **тѳ**.

Всі розглянуті вище малюнки можуть тлумачитись як своєрідні звернені до Спасителя молитви, водночас вони ж могли символічно розкривати тему спокути гріхів та спасіння людства через хресну жертву Ісуса Христа.

Голгофських хрестів виявлено десять. В одному випадку (№ 2745) основа щогли шестикінечного хреста спирається на пряму лінію, що, вірогідно, символізує Голгофу. На одноступінчасту Голгофу поставлена щогла чотириконечного хреста складної форми, виконаного в апсиді (№ 2982). На двоступінчасту Голгофу спираються основи щогл чотирьох хрестів (№№ 2401, 2424, 2432 та 2479). В одному випадку основа щогли шестикінечного хреста спирається на триступінчасту Голгофу (№ 2281). Малюнок № 2352 зберігся фрагментарно, від нього простежуються лише дві сходинки. Трикутну форму Голгофа має в графіті № 2299 та № 2434, останнє збереглось частково.

Всі ці зображення хрестів тісно пов'язані з Розп'яттям, тож вони могли розкривати тему спокути гріхів та спасіння людства через хресну жертву Ісуса Христа. Особливо це стосується виконаних на високому художньому рівні зображень № 2982 та № 2281.

Малюнок проквітлого хреста з-поміж зображень досліджуваного архітектурного об'єму лише один (№ 2425). Символ проквітлого хреста доволі часто зустрічається в християнському мистецтві, він пов'язується з прообразом хреста Старого Завіту – Деревом Життя, яке рятує людство [Апостолос-Кападона 2000, с. 54, 118; Смирнова 2007, с. 280-281; Ozerkov 2006; Шаповалов 2003]. Вірогідно, в цьому випадку ми маємо теж розглядати графіті з позицій прагнення автора розкрити тему спокути гріхів та спасіння людства.

З-поміж інших незвичних форм хрестів, слід виділити незавершене зображення хреста-безанта, що складається з п'яти кіл. В епіграфіці Софії Київської це вже третє подібне зображення. На нашу думку, на формування семантики хрестів-безантів вплинула одна з форм рипід, яка має вигляд п'ятичастного квадрифолію, що складається з чотирьох хрестоподібно розташованих круглих медальйонів з колом посередині; на цю думку наштовхують пам'ятки сакрального мистецтва X – XI ст. грузинської церкви [Мачабели 2007, с. 281]. Проте, враховуючи обмаль даних щодо вигляду давньоруських рипід, а також і ту обставину, що в мозаїчних композиціях зі сценами причастя у Софійському та Михалівському соборах ці предмети в руках ангелів мають дещо інший вигляд [див., напр.: Лазарев 1960, табл. 33, 34, 42; 1966, табл. 5], ми не могли впевнено стверджувати про прямий генетичний зв'язок між цим типом рипід та графіті з зображенням хрестів-безантів у Софії Київській. Втім, безсумнівним є факт, що перед авторами був реальний прототип хреста-квадрифолію. Для прикладу можемо навести виявлений у Твері бронзовий наперсний хрест-енколпіон (дендродата – 1300-1311 рр.) [Лапшин 2009, с. 100, рис. 97, 2], прямі аналогії якому мають південноруське, вірогідно, київське походження [докл. див.: Лапшин 2009, с. 100-101]. Форму квадріфолію мають і натільні хрестики, для прикладу можемо навести бронзовий ажурний з петлеподібними раменами (кінець XIII – XIV ст.) виявлений у Твері [Лапшин 2009, с. 99, рис. 96, 6], або ж виявлений в с. Мушкатівка (Борщівський р-н, Тернопільська обл.) натільний хрестик XII – XIII ст., середохрестя та кінці рамен якого круглі і оформлені циркульним орнаментом [Ягодинська 2008, с. 179, рис. 4, 14]. Окрім того, форму квадріфолію має візерунок на інкрустованій мозаїкою шиферній спинці крісла митрополита в головному вівтарі Софії Київської [див., напр.: Архипова 2005, с. 67, рис. 36; с. 207, 2].

На окрему увагу заслуговує зображення хреста № 2275 на фресці з образом св. Миколая. Кінці щогли прикрашені колами, а сама вона – частими скісними лініями. Ще по колу прокреслено обабіч щогли над перекладиною. Від кінців перекладини вниз опускаються довгі хвилясті лінії. Загалом, зображення нагадує стилізований у вигляді тризубу монограматичний хрест [Смирнова 2007, с. 226].

II.2.2. ***Зображення святих***

В межах північної частини приділа свв. Іоакима та Анни виявлено два малюнки, які можуть бути віднесені до цієї категорії.

Перший був опублікований С. Висоцьким під № 70. Він є погрудним зображення молодої людини з пишним кучерявим волоссям, чим нагадує образ св. великомученика Георгія, зображений в консі апсиди однойменного приділа. Праворуч зберігся супровідний напис **Гєорги Храброи** '*Георгій Хоробрий*'. Тобто, безсумнівною ідентифікацією святого є образ св. Георгія Великомученика.

Інший малюнок, № 2245, знаходиться на фресці з образом св. Миколая, він є погрудним зображенням людини з хрестом у руці, що дозволяє визначити образ як мученика. Над лівим плечем святого збереглись залишки супровідного напису, за яким можемо встановити, що тут зображено мученика ІІІ ст. н.е. Левкія, який був страчений в Кесарії під час гонінь на християн за правління Деция (249-251 рр.) разом з Фірсом, Калініком, Філімоном, Аполонієм та багатьома іншими [Жития 4, с. 392-416]; пам'ять святого припадає на 14 грудня, вона присутня у багатьох давньоруських місяцесловах [Лосева 2001, с. 223].

Мотиваційні чинники появи цих малюнків лишаються нез'ясованими. Впевнено можемо відмітити відсутність патронального зв'язку між образами зображених в графіті святих із образами на фресці. Не виключено, що автори прагнули намалювати своїх небесних покровителів.

ІІ.2.3. ***Символи, пов'язані з частинами людського тіла***

В північній частині приділа виявлено сімнадцять зображень рук у благословляючому жесті (№№ 48б, 48в, 48г, 48є, 2150, 2161, 2163, 2166, 2167, 2173, 2179, 2181, 2222, 2223, 2230, 2259). Нами висловлювалась думка, що подібні малюнки слід розглядати як своєрідну піктограму – символічну молитву-прохання Божого благословення для автора [Корнієнко 2007, с. 57]. Проте дослідження в цій частині приділа дозволили виявити ще одну функцію подібних малюнків – вони слугували однією з форм понівечення інших зображень. Для цього варто звернути увагу на групу об'єднаних під № 48 графіті, а також двох малюнків (№ 2166 та № 2167) на видряпаному зображенні собаки. Втім, наразі складно встановити причини понівечення одних зображень та залишення поруч недоторканими подібних.

В двох випадках на фресці прокреслене зображення розкритої долоні руки (№ 48е та № 2258), яка символізує жест слухання.

Окрім малюнків рук в цій частині приділа виявлено чотири зображення голів (№№ 277, 2253, 2280 та 2634). В символічному значенні голова є виразом місця перебування життя, вона є головним членом тіла, адже керує всіма іншими його членами [Фергюсон 1998, с. 79-80]. Однак наразі неможливо встановити мотивацію авторів, які виконували ці зображення на фресках храму.

ІІ.2.4. ***Предмети релігійного вжитку та артефакти***

При номенклатурі цієї категорії ми спирались на систематизацію Дж. Фергюссона, як і під час зарахування до неї зображень. Серед графіті північної частини приділа свв. Іоакима та Анни сюди можуть бути віднесені два малюнки човнів (№ 2233 та № 2263), виконані на фресці з образом св. Миколая. У християнстві Церква уподібнюється до човна, в якому віруючі знаходять безпеку та отримують спасіння [Апостолос-Кападона 2000, с. 116; Уваров 2001, с. 200-201; Фергюсон 1998, с. 285; Холл 1999, с. 305-306].

ІІ.2.5. ***Символи, пов'язані з землею та небом***

Як і в попередній категорії, відносячи до неї малюнки ми спирались на систематизацію Дж. Фергюссона. У двох випадках на фресці прокреслений малюнок зірки (№ 2129) та, вірогідно, сонця (№ 2136).

Зображення зірки, що сяє, в християнському мистецтві виступає символом Божественного покровительства [Фергюсон 1998, с. 45], сонце є символіч-

ним втіленням Ісуса Христа, що спирається на пророцтво Малахії: „А для вас, хто Ймення Мойого боїться, зійде Сонце Правди та лікування в промінях Його, – і ви вийдете та поскакаєте, мов ті ситі телята!" (Мал. 4:2).

Окрім того, у вімі виявлене символічне зображення крил (№ 2457), які є символом божественної місії [Фергюсон 1998, с. 46].

Нажаль, встановити зміст, який вкладали середньовічні автори у свої малюнки, доволі проблематично.

II.2.6. ***Антропоморфні зображення***

З-поміж північної частини приділа свв. Іоакима та Анни виявлено два графіті, які можуть бути віднесені до цієї категорії.

Перший малюнок (№ 2374) доволі схематичний, простежуються лише контури людської голови та тулуба.

Другий малюнок (№ 48а) є реалістичним погрудним зображенням людини з широко розкритими очима та капелюхом на голові, зі складеними на грудях руками, тобто, у жесті покірності. Загалом зображення людини нагадує фігури придворних євнухів у фресках веж, зокрема, на зображенні ложі іподрому [див.: Никитенко 2008, с. 272-276]. Вочевидь, автор графіті взяв за взірець саме ці фрескові зображення, які він міг бачити, піднімаючись сходами на другий поверх. Тобто, не виключене князівське походження автора малюнка. Доволі цікаво, що пізніше хтось домалював до фігури чоловіка коня, внаслідок чого людина „перевтілилася" у вершника.

II.2.7. ***Зооморфні зображення***

В північній частині приділа виявлено дванадцять графіті, віднесених до цієї категорії. Більшість з них зосереджена на фресці з образом св. цілителя Пантелеймона. Наразі нам складно пояснити причини такої концентрації малюнків тварин саме на цій фресці.

В кількісному аспекті серед зображень тварин домінують малюнки коней (№№ 48д, 2148, 2191, 2194, 2195, 2336). За стилем виконання вони досить різноманітні, деякі виконані на високому професійному рівні (№ 2148), деякі доволі схематичні (№ 2194 та № 2195). Символічне значенн коня в християнстві неоднозначне. Так, кінь він уособлює мужність, благородство, хоробрість, й, водночас, хіть [Апостолос-Кападона 2000, с. 128; Фергюсон 1998, с. 18]. Доволі цікавим є зображення № 48д, адже його автор підмалював коня до зображення людини № 48а, перетворивши її на вершника. Більше того, він ще й домалював вуздечку, простягнувши її до рук чоловіка. Тому виконання цього малюнку можемо розглядати як жартівливе. Водночас слід наголосити, що в символічному аспекті кінь та вершник уособлюють символ перемоги в боротьбі добра над злом (Об.: 6: 2; 9: 17-19; 19: 11-14, 19-21). Саме з таких позицій інтерпретуються деякі графіті з зображенням вершників [див., напр.: Хаджиев 2009, с. 374]. Тож ми не можемо виключати, що автор малюнка № 48д, дописаного до зображення № 48а, прагнув передати саме це значення символу.

Подібно до коня, в християнському мистецтві пес виступає уособленням хоробрості, пильності й вірності, проте, водночас, він є символом зла [Апостолос-Кападона 2000, с. 128; Маурітссон 2000; Фергюсон 1998, с. 18]. В північній частині приділа виявлено два зображення собаки (№ 2158 та № 2165).

Тричі зустрічається зображення кота, в двох випадках фігура виконана повністю (№ 2196 та № 2225), в одному – лише голова (№ 2149).

Окрім цих зображень, на фресці з образом св. Пантелеймона виконаний доволі реалістичний малюнок голови барса (№ 2151). Образ барса в християнському мистецтві уособлював символ сильного та вірного стража, імператорської чи князівської влади, воїнської звитяги [див., напр.: Лавыш 2008, с. 96].

Мусимо констатувати, що наразі нам важко встановити, яку мету переслідував автор, виконуючи зображення тієї чи іншої тварини на фресці.

ІІ.2.8. ***Орнітоморфні зображення***

У вімі північної частини приділа на фресці з образом св. Василія Великого виконано два малюнки птахів. В одному випадку автор обмежився виконанням лише голови (№ 2778). Інший автор голкою прокреслив птаха, який сидить розправивши крила (№ 2808). Значна схематичність перешкоджає впевнено встановити, кого саме намагався він зобразити. Однак поза подібна до зображень птахів на предметах давньоруського декоративно-ужиткового мистецтва [див., напр.: Голуб 2010, с. 158-160; Лавыш 2008, с. 141, рис. 311-313; Моця, Казаков 2011, с. 214]. Водночас, такий малюнок схожий на оформлення ініціалів літер, що їх зустрічаємо, наприклад, в рукописі XI ст. тринадцяти Слів Григорія Богослова [Столярова 1998, с. 144-145]. Ймовірно, автор графіті намагався зобразити раніше бачений ним на прикрасах або в книжках малюнок. Не виключено тлумачити графіті як приклад оформлення книжкових мініатюр софійського скрипторію.

ІІ.2.9. ***Сюжетні зображення***

До цієї категорії нами зараховуються малюнки, автори яких намагались донести до глядачів не одноосібні зображення людини, тварини чи птаха, а ті, які є поєднанням малюнків попередніх категорій. Зокрема, серед епіграфічних матеріалів даної частині приділа ми можемо виділити чотири зображення вершників. Всі вони виконані дітьми. Два з них (№ 2318 та № 2319) виконані доволі ретельно, незважаючи на пошкодження тиньку, можемо впевнено розпізнати контури коней та вершників. Ще в одному графіті (№ 2637) обриси тіла людини розпізнаються більш-менш впевнено, а ось контури коня доволі схематичні. Один малюнок (№ 2319) може бути інтерпретований як зображення лицаря на коні в бойовому обладунку. Вище ми зазначали, що в християнстві зображення вершника символізує перемогу добра над злом, однак ми не впевнені, що саме це значення символу прагнули передати автори виявлених малюнків.

Доволі цікаво поглянути на графіті № 2193, виконане на фресці з образом св. Пантелеймона. Автор зобразив людину з великою головою, в конічному капелюсі, на обличчі позначені очі та ніс. Зображення тварини доволі схематичне, адже передано лише тулуб та голову, ноги відсутні. Праворуч знаходиться супровідний напис у вигляді двох літер **ИА**, що імітує крик тварини. Останнє дозволяє припустити тлумачення малюнку як спробу зображення дитиною в'їзду Ісуса Христа до Єрусалиму на осляті (Мт. 21: 1-11; Мр. 11: 1-11; Лк. 19: 29-38; Ів. 12: 12-15): **обрѣтъ же нїс осла въсѣдє на нїк коже кєсть писано нєбо и сѧдъщи сиѡнова сє црь твои грѧдєть . сѣдѧ на жрѣбѧтє осли** [Остромирово евангелие 2007, с. 143]. Втім, відсутність німбу над вершником примушує розглядати таку трактовку сюжету графіті як вірогідне припущення.

II.2.10. ***Емблеми***

До категорії емблем нами віднесене тридцять одне зображення. З них доволі часто зустрічаються малюнки, утворені поєднанням різної форми ліній: прямих, округлих, зігнутих, хвилястих (№№ 2112, 2160, 2180, 2188, 2203, 2211, 2323, 2324, 2376, 2632). На жаль, визначити значення цих малюнків наразі не виявляється за можливе, єдине, що можна точно встановити, так це цілеспрямований характер виконання.

Два малюнки являють собою фігури у вигляді сітки (№ 2135 та № 2504). Подібні графіті зустрічались серед епіграфічних пам'яток собору. Ми вже зазначали неоднозначність трактування подібних зображень, адже дослідники пропонують розглядати їх як вираз магічних уявлень про добро та зло, як звичайні учнівські вправи з геометрії [див., напр. Сапрыкин, Масленников 2007, с. 30], як зображення грального дошки [див., напр.: Добровольский, Дубов, Кузьменко 1991, с. 117]. На нашу думку, в християнському мистецтві сітку варто пов'язувати з атрибутом рибаря, в іпостасі якого виступає Ісус Христос [Корнієнко 2010, с. 398]. За спостереженнями О. Уварова, в подібних символах міститься значення Царствія Небесного, яке Христос пояснює схожим порівнянням [Уваров 2001, с. 184-185]: „Подібне ще Царство Небесне до невода, у море закиненого, що зібрав він усячину. Коли він наповниться, тягнуть на берег його і, сівши, вибирають до посуду добре, непотріб же геть викидають" (Мт. 13, 47-48).

Дещо складнішу від попередніх зображень конфігурацію містять малюнки, утворені не тільки поєднанням різної форми відрізків, а й елементів геометричних фігур (кіл, трикутників чи квадратів) або ж близьких за формою до літер знаків (№№ 2205, 2376, 2377, 2458, 2459, 2646, 2764, 2768, 2802).

Власне з геометричних фігур в північній частині приділа свв. Іоакима та Анни у вівтарі зустрічається зображення рівнобічного трикутника (№ 2976), який є символом Бога-Отця або Трійці [Фергюсон 1998, с. 255].

Виявлено чотири малюнки пентаграм (№№ 2774-2777), всі вони зосереджені на фресці з образом св. Василія Великого у наві. В християнському мистецтві ця зірка символізує п'ять ран Розіп'ятого Христа, а також захист від диявола [Апостолос-Кападона 2000, с. 168; Энциклопедия 2005, с. 215]. Водночас ми зазначали, що подібні знаки могли слугувати для ідентифікації їх авторів, позаяк зустрічаються серед гончарних клейм X – XIII ст. [див., напр.: Новое 1981, с. 297, рис. 129; Терский 2006, с. 148, рис. 128, 12]. Також пентаграма також входить до складу герба „П'ятиріг" (Pietyrog) [Niesiecki 3, s. 593-594].

На цій же фресці нами виявлені три графіті у вигляді заплетеної стрічки (№№ 2782-2784). Подібні сюжети здавна зустрічаються в декоративно-ужитковому мистецтві. Найвідомішою є прикрашена плетеною стрічкою кістяна ложку з розкопаного 1909 р. дитячого поховання X ст. на північний схід від руїн Десятинної церкви [Каргер 1958, с. 174-176, табл. XVII], подібний плетений орнамент у вигляді тонкої стрічки зустрічається і на інших предметах, зокрема, псаліях [Сергєєва 2011, с. 128, 225, табл. 54, 4]. Втім, прототипом нашим зображенням вірогідніше служили не прикраси побутових предметів, а зразки оформлення ініціалів літер. Зокрема, так оформлені ініціали в Лествиці Іоанна Лествічника [Русская азбука 1998, с. 71, 80, 96, 100, 126], що датується XII ст. і написання якої пов'язується з київським скрипторієм [Запаско 1995, с. 182-183]. Схожим чином

оформлені літери в молитовному написі Мартина у вімі Михайлівського приділа Софійського собору [Рыбаков 1947, с. 57-58, рис. 1; Высоцкий 1976, с. 50-51, табл. XL; 1, 2]. Тож виконання у вімі малюнків плетінок слід, вірогідно, пов'язати з діяльністю софійського скрипторію, а самі графіті розглядати як зразки елементів оформлення ініціалів або ж своєрідною тренувальною роботою писців.

Можливо, малюнок № 2407 у вигляді квітки також слід віднести до групи зразків оформлення ініціальних літер, адже схожим (проте не тотожним) чином виконано прикраси ініціальних літер ⍴ в рукопису XI ст. Тринадцяти Слів Григорія Богослова [див.: Столярова 1998, с. 140].

ПІСЛЯМОВА

В четвертій частині „Корпусу графіті Софії Київської" публікуються 949 написів та малюнків, виявлених під час дослідження північної сторони приділа свв. Іоакима та Анни. Переважна більшість епіграфічних пам'яток вводиться в науковий обіг вперше, адже С. Висоцький опублікував лише сорок два графіті, що знаходяться в цьому архітектурному об'ємі. Окрім того, до книги включені ще два малюнки, виконані на поверхні сирого личкувального розчину північно-східного стовпа потрійної аркади (приділ св. Георгія Великомученика).

Більшість опублікованих у книзі графіті зосереджена у вівтарній частині, це явище характерне для софійської епіграфіки. Адже переважно це записи обчислення кількості проведених поминальних служб за душу людини, яка сплатила за таке своєрідне занесення у поменник на стінах Святої Софії певний грошовий внесок – ругу, що цілком відповідало практиці давньоруської церкви. Про таку практику, починаючи з XI ст., довідуємось з відомого напису на південно-західному підкупольному хрещатому стовпі, в якому повідомляється про внесення плати (руги) за поминання душі князя Святослава Ярославича.

Прикметною рисою графіті північної частини приділа свв. Іоакима та Анни слід назвати наявність цілого циклу пам'ятних написів, в яких згадуються дати смерті або поховання представників родини одного з ктиторів Софійського собору – Ярослава Володимировича. Так, в знаменитому написі на фресці з образом св. Пантелеймона, який був особливо шанованим в родині цього князя, повідомляється про поховання Ярослава в стінах Святої Софії у неділю 20 лютого 1054 р. Це доволі важливо підкреслити, адже до недавнього часу текст графіті трактувався як запис про смерть Ярослава, що суперечило даним писемних джерел, в більшості з яких смерть князя віднесена до суботи 19 лютого 1054 р. Комплексне дослідження літописних даних та тексту графіті дозволило встановити, що на стінах Софійського собору зафіксований все ж таки день, коли тіло князя поклали до саркофагу, поставленого в спеціально влаштованій у східній частині північної внутрішньої галереї усипальні.

В двох інших написах автори повідомляють про смерть сина Ярослава Всеволода у середу вдень 13 квітня 1093 р. та сина останнього й онука першого Володимира Мономаха 19 квітня 1125 р.

На відміну від цих пам'ятних написів, виконаних третіми особами, в північній частині приділа виявлені також графіті, авторами яких є самі діти Ярослава Володимировича, Святослав, великий князь київський, та Анна, майбутня французька королева.

Не менш важливим з джерелознавчого погляду є цілий комплекс молитовних написів, залишених на стінах Софійського собору Мартином Семьюновичем. Завдяки комплексним дослідженням київської епіграфіки, нам вдалося прослідкувати деякі моменти біографії цієї людини. Слід підкреслити, що ця інформація отримана виключно завдяки даним графіті. Мартин походив з родини священика, який служив при Святій Софії. Його батька звали Семьюном, мати – Анною. На початку XII ст. у них народився син, який отримав ім'я Мартин, вочевидь, на честь св. Мартина Сповідника, Папи Римського, який був засланий до Херсонесу, де й загинув. Про шанування цього святого Руською Церквою свідчить включення образу св. Мартина до святительського чину вівтаря приділа св. Георгія Великомученика. Подібно багатьом попівським дітям, Мартин Семьюнович пішов стопами батька, розпочавши служіння при кафедральному храмі. Після зведення Кирилівської церкви його було переведено на нове місце служіння, про що свідчать два виконані Мартином у її дияконнику графіті.

Завдяки виявленню „автографів" Мартина Семьюновича вдалося не тільки отримати унікальні відомості щодо особи одного з перших служителів Кирилівської церкви, а й підтвердити концепцію І. Марголіної щодо раннього датування храму, згідно якої церква була побудована протягом 1139-1146 рр., тобто, в період князювання Всеволода Ольговича.

В північній частині приділа свв. Іоакима та Анни виявлено також два ранні датовані графіті, в яких зазначені прямі дати: 1019 р. та 1028 р. Ці написи є вагомим аргументом на користь концепції Н. Нікітенко, яка називає фундатором храму Володимира Святославича. Ці дати однозначно вказують на те, що літописні 1017-й та 1037-й рр. не можуть бути прийняті як одна з дат заснування Софії Київської. Адже вже на 1019 р., як свідчить форма прорізів даного напису, виконаних по сухому тиньку, храм був не лише побудований, а й прикрашений фресковим розписом.

Нами неодноразово підкреслювалась важливість залучення даних графіті в якості джерела для дослідження стінопису Софійського собору, зокрема, для визначення однофігурних фрескових зображень святих. Переважна більшість з них не зберегла супровідних написів-дипінті, тож виконане на фресці ім'я святого, в молитовному зверненні або як підпис до образу, при співставленні з іконографією дозволяє атрибутувати, хто саме зображений на фресці. Завдяки проведеному нами дослідження вдалося визначити образи св. Єрміонії, доньки св. апостола Філіпа, св. Сави Освяченого, засновника та ігумена знаменитої лаври поблизу Єрусалима, що носить його ім'я, св. Димитрія Скевофілакса, св. Папи Римського Лева Великого, св. Мелетія Антіохійського, св. Карпа, єпископа Тіатіри та св. диякона Папіли. Також була підтверджена іконографічна атрибуція образів св. цілителя Пантелеймона на св. Миколая, особливо шанованих, як свідчать численні написи саме на цих фресках, давньоруських святих.

Не менш важливими, аніж давньоруські, є написи раннього модерного часу, на які раніше практично не зверталась увага вчених. Такі написи є цінним джерелом для дослідження в галузі біографістики та генеалогії XVI – XVII ст. Зокрема, вивчення написів північної сторони приділа свв. Іоакима та Анни дозволило виявити ряд текстів, виконаних представниками відомих шляхетських, а також і київських міщанських родів. Варто наголосити, що в писемних джерелах інформація про багатьох з цих людей відсутня, тож ці графіті містять унікальні відомості.

Отже, результатом новітніх епіграфічних досліджень Софії Київської, зокрема, вивчення графіті північної сторони приділа свв. Іоакима та Анни, варто назвати введення у науковий обіг значного комплексу з майже тисячі автентичних історичних джерел XI – кінця XVII ст., інформація яких дозволяє розв'язати ряд питань, пов'язаних з архітектурою Софійського собору та її монументальним розписом, уточнити деякі відомості писемних джерел щодо окремих фактів історії середньовіччя та раннього модерного часу.

БІБЛІОГРАФІЯ

Актова 2002 – Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підг. до видання А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. – Житомир: Ін-т української мови НАН України, 2002. – 392 с.

Алферов, Одноroженко 2008 – Алферов О., Одноroженко О. Українські особові печатки XV – XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. – Харків: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2008. – 200 с.

Апостолос-Кападона 2000 – Апостолос-Кападона Д. Словарь христианского искусства. – Челябинск: Урал LTD, 2000. – 272 с.

Архипова 2008 – Архипова Е.И. Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X – первая половина XIII вв.). – К.: ИД „Стилос", 2008. – 286 с.

Арциховский, Борковский 1963 – Арциховский А.В., Борковский В.К. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1956-1957 гг.). – М.: Изд-во АН СССР, 1963 – 328 с.

Арциховский, Янин 1978 – Арциховский А.В., Янин В.Л. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1962-1976 гг.). – М.: Наука, 1978. – 192 с.

Беляев 2006 – Беляев Л.А. Маркировка древнерусского кирпича как культурно-историческое явление // ΣΟΦΙΑ. Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А.И. Комеча. – М.: Северный паломник, 2006. – С. 67-88.

Біблія 1995 – Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Завіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. – К.: Українське біблійне товариство, 1995. – 296 с.

Білоус 2008 – Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія", 2008. – 360 с.

Бугославский 2006 – Бугославский С.А. Текстология Древней Руси. Повесть временных лет. – М.: Языки славянских культур, 2006. – 312 с.

Вейсман 2006 – Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь. Репринт V-го издания 1899 г. – Москва: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина, 2006. – 690 с.

Великий тлумачний словник 2005 – Великий тлумачний словник української мови (з дод. і доповн. / Уклад. і гол.ред. В.Т. Бусел). – К., Ірпінь: ВТФ „Перун", 2005. – 1728 с.

Вендина 2002 – Вендина Т.И. Средневековый человек в зеркале старославянского языка. – М.: Индрик, 2002. – 336 с.

Верещагіна 2003 – Верещагіна Н.В. Мощі великомученика Пантелеїмона – святиня Київської Русі // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. Матеріали Перших науково-практичних Софійських читань. Київ, 27-28 листопада 2002 р. – К.: Фенікс, 2003. – С. 58-61.

Верещагина 2010 – Верещагина Н.В. О сакральных вложениях киево-черниговских храмов XI – XII вв. // Софійські читання. Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції „Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва" (Київ, 28-29 травня 2009 р.). – К.: ТОВ „Горобець", 2010. – С. 30-38.

Висоцький 1974 – Висоцький С.О. Деякі питання історичної інтерпретації софійських графіті. – Археологія. – 1974. – № 14. – С. 3-14.

Висоцький 1991 – Висоцький С.О. Напис про смерть Ярослава Мудрого у Софійському соборі в Києві та деякі питання його вивчення // Археологія. – 1991. – № 2. – С. 41-47.

Висоцький 1998 – Висоцький С.О. Декілька зауважень до „Нотаток про давні київські графіті" // Археологія. – 1998. – № 3. – С. 130-135.

Висоцький 1998а – Висоцький С.О. Київська писемна школа X – XII ст. (до історії української писемності). – Львів-Київ-Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коця, 1998. – 248 с.

Водов 2002 – Водов В. Замечания о значении титула 'царь' применительно к русским князьям в эпоху до середины XV века // Из истории русской культуры. Т. II. Кн. 1. Киевская и Московская Русь / Сост. А.Ф. Литвина, Ф.Б. Успенский. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – С. 506-542.

Войтович 2006 – Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2006. – 784 с.

Всенощное 2009 – Всенощное бдение // Православная энциклопедия. – Т. 9. – М., 2009. – С. 668-680.

Высоцкий 1959 – Высоцкий С.А. Граффито XI в. в Софии Киевской // Советская археология. – 1959. – № 1. – С. 273-275.

Высоцкий 1959а – Высоцкий С.А. Датированные граффити XI в. в Софии Киевской // Советская археология. – 1959. – № 4. – С. 243-244.

Высоцкий 1966 – Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. Выпуск I. – К.: Наукова думка, 1966. – 240 с.

Высоцкий 1976 – Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI – XVII вв.). – К.: Наукова думка, 1976. – 456 с.

Высоцкий 1985 – Высоцкий С.А. Киевские граффити XI – XVII вв. – К.: Наукова думка, 1985. – 208 с.

Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009 – Герасименко Н.В., Захарова А.В., Сарабьянов В.Д. Изображения святых во фресках Софии Киевской. Западное пространство основного объема под хорами // Искусство Христианского Мира: Сборник статей: Выпуск XI. – М.: Изд-во Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, 2009. – С. 208-256.

Голуб 2010 – Голуб В. Особливості реставрації прикрас з чудотворної ікони Холмської Богородиці // Ікона Холмської Богородиці: дослідження та матеріали. Науковий збірник / Управління культури і туризму Волинської облдержадміністрації, Волинський краєзнавчий музей, Музей волинської ікони. – Луцьк, 2010. – С. 157-164.

Григорян 1979 – Григорян Г. Армянские надписи Киевского собора святой Софии // Вестник общественных наук. – Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1979. – № 4. – С. 85-93.

Грушевський 1992 – Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – Т. 2: XI – XIII вік. – 640 с.

Гукова 2005 – Гукова С.Н. Знаки приснодевства Богоматери // Byzantinoslavica. – Prague, 2005. – Vol. LXIII. – P. 225-258.

Данилевский 2001 – Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX – XII вв.). Курс лекций. – М.: Аспект-Пресс, 2001. – 339 с.

Добровольский, Дубов, Кузьменко 1991 – Добровольский И.Г., Дубов И.В., Кузьменко Ю.К. Граффити на восточных монетах: Древняя Русь и сопредельные страны. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1991. – 192 с.

Дьяченко 2006 – Дьяченко Г., протоиерей. Полный церковнославянский словарь (с внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений) / Репринтное воспроизведение издания 1900 г. – М.: Отчий дом, 2006. – 1126 с.

Евдокимова 2006 – Евдокимова А.А. Греческие граффити Софии Киевской (Предварительная публикация) // Восточная Европа в древности и средневековье. Восприятие, моделирование и описание пространства в античной и средневековой литературе. XVIII чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто (Москва, 17-19 апреля 2006 г.). Материалы конференции. – М.: Институт всеобщей истории РАН, 2006. – С. 56-62.

Евдокимова 2008 – Евдокимова А.А. Греческие граффити Софии Киевской (публикация) // Orientalia et Classica: Труды Института восточных культур и античности. Выпуск XIX. Аспекты компаративистики III. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2008. – С. 609-648.

Евдокимова 2008а – Евдокимова А.А. Языковые особенности греческих граффити Софии Киевской. Автореф… канд. филологических наук. – СПб., 2008. – 24 с.

Евдокимова 2008б – Евдокимова А.А. Корпус греческих граффити Софии Киевской на фресках первого этажа // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год: Рюриковичи и Российская государственность. – М.: Индрик, 2008. – С. 465-518.

Жития 1 – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1998. – Кн. 1 (сентябрь). – 679 с.

Жития 2 – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1998. – Кн. 2 (октябрь). – 670 с.

Жития 4 – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 4 (декабрь). – 894 с.

Жития 5:2 – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 4 (январь). – Т. 2. – 464 с.

Жития 6 – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 6 (февраль). – 542 с.

Жития 7 – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 7 (март). – 798 с.

Зализняк 1986 – Зализняк А.А. Новгородские берестяные грамоты с лингвистической точки зрения // Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1977-1983 гг.). Комментарии и словоуказатель к берестяным грамотам (из раскопок 1951 – 1983 гг.). – М.: Наука, 1986. – С. 89-219.

Зализняк 1995 – Зализняк А.А. Древненовгородский диалект. – М.: Языки русской культуры, 1995. – 720 с.

Зализняк 2000 – Зализняк А.А. Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование // Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990 – 1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. – М.: Русские словари, 2000. – С. 134-429.

Зализняк 2004 – Зализняк А.А. К изучению древнерусских надписей // Янин В.Л., Зализняк А.А., Гиппиус А.А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997-2000 гг.). – Т. XI. – М.: Русские словари, 2004. – С. 233-287.

Зализняк 2004а – Зализняк А.А. Древненовгородский диалект. – 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995-2003 гг. – М.: Языки русской культуры, 2004. – 872 с.

Запаско 1995 – Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. – Львів: Світ, 1995. – 480 с.

Заснування 2010 – Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань / Матеріали Круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). – К., 2010. – 120 с.

Зиборов 1988 – Зиборов В.К. Киевские граффити и дата смерти Ярослава Мудрого (источниковедческий анализ) // Генезис и развитие феодализма в России: Проблемы истории города (Проблемы отечественной и всеобщей истории; вып. 11). – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1988. – С. 80-94.

Зоценко 1991 – Зоценко В.М. Про один давньоруський жіночий антропонім // Археологія. – 1991. – № 3. – С. 108-110.

Иванов 2003 – Иванов Г.П. Библейские числа. – СПб.: Христианское общество „Библия для всех" РС ЕХБ, 2003. – 368 с.

Изборник 2009 – Изборник 1076 года. 2-е изд., перераб. и доп. Том I / Рос. академия наук. Ин-т русского языка им. В.В. Виноградова; отв. ред. А.М. Молдован; Изд. подгот. М.С. Мушинская, Е.А. Мишина, В.С. Голышенко. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 744 с.

Ильминский 1912 – Ильминский Н. Обучение церковно-славянской грамоте в церковно-приходских школах и начальных училищах с примерами для чтения из Св. Писания и из молитв и с объяснениями для учителей. Книжка вторая для учеников. Издание 22-е Училищного при Святейшем Синоде Совета. – СПб.: Синодальная типография, 1912. – 144 с.

История 2007 – История русского искусства. – Т. 1: Искусство Киевской Руси. IX – первая четверть XII века. – М.: Северный паломник, 2007. – 664 с.

Івакін, Козубовський 1993 – Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А. Дослідження південної частини Подолу в 1984-1985 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989 рр. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 104-133.

Калечыц 2011 – Калечыц І.Л. Эпіграфіка Беларусі X – XIV стст. – Мінск: Беларус. навука, 2011. – 271 с.

Каргер 1952 – Каргер М.К. Отчет об археологическом исследовании в Киевском Софийском соборе в 1952 г. // Науковий архів Національного заповідника „Софія Київська". – НАДР 918. – 58 арк.

Каргер 1958 – Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – Т. I. – 560 с.

Карпов 2005 – Карпов А.Ю. Ярослав Мудрый. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Молодая гвардия, 2005. – 584 с.

Карский 1928 – Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1928. – 494 с.

Коренюк 1996 – Коренюк Ю. Про деякі пізніші доповнення до фресок Софії Київської // Освіта і культура XI ст. Діяльність Ярослава Мудрого і сучасність. Тези наукової конференції (Київ, 11-12 квітня 1996 р.). – К., 1996. – С. 18-19.

Корниенко 2010 – Корниенко В.В. „Малая эсхатология" Древней Руси в свете эпиграфических исследований в Софии Киевской // Сугдейский сборник. – Вып. IV. – К.-Судак: Видавництво „Горобець", 2010. – С. 412-419.

Корниенко 2010а – Корниенко В.В. К вопросу о времени создания, перестроек и реконструкции первоначального вида декора нижнего яруса главного алтаря Софии Киевской в свете новых эпиграфических исследований // Архитектурное наследство. – М: КРАСАНД, 2010. – № 53. – С. 5-24.

Корнієнко 2007 – Корнієнко В.В. Нові дослідження епіграфічного корпусу середньовічного Києва: графіті на фресці „Святий Фока" в Софійському соборі // Сіверщина в контексті історії України (Матеріали шостої науково-практичної конференції). – Суми: Видавничий будинок „Еллада", 2007. – С. 53-57.

Корнієнко 2008 – Корнієнко В.В. Графіті з Софії Київської про дату поставлення митрополитом Іларіона // Праці Центру пам'яткознавства. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2008. – Вип. 13. – С. 235-240.

Корнієнко 2008а – Корнієнко В.В. Дослідження графіті на фресці „Святий Анфім" в хрещальні Софії Київської // Чернігівські старожитності. Вип. І. Науковий збірник за матеріалами VII наукової конференції „Старожитності Чернігово-Сіверської землі в загальноєвропейській культурній спадщині". – Чернігів: КП „Видавництво „Чернігівські обереги", 2008. – С. 148-156.

Корнієнко 2009 – Корнієнко В.В. Графіті – записи лічби з Софії Київської: нове джерело для дослідження розвитку ідей „малої есхатології" Давньої Русі // Філософські ідеї в культурі Київської Русі. Збірник наукових праць за матеріалами II давньоруських історико-філософських читань „Філософські ідеї в культурі Київської Русі" (Полтава, 10 червня 2009 р.). – Полтава, 2009. – С. 93-104.

Корнієнко 2009а – Корнієнко В.В. Кирилично-глаголичне графіті XI ст. на південних хорах Софії Київської // Чернігівські старожитності. Вип. II. Науковий збірник за матеріалами VIII Міжнародної наукової конференції „Християнські старожитності Київської Русі". – Чернігів: КП „Видавництво „Чернігівські обереги", 2009. – С. 173-177.

Корнієнко 2009б – Корнієнко В.В. Найдавніше датоване кириличне графіті Софії Київської: нова знахідка // Пам'ятки Національного заповідника „Софія Київська": культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції „Софійські читання". Київ, 25-26 жовтня 2007 р. – К.: Видавництво „Горобець", 2009. – С. 444-445.

Корнієнко 2010 – Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 1: Приділ св. Георгія Великомученика. – К.: Горобець, 2010. – 464 с.

Корнієнко 2010а – Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 2: Приділ свв. апостолів Петра і Павла. – К.: Горобець, 2010. – 272 с.

Корнієнко 2010б – Корнієнко В.В. Графіті зі згадкою Всеволода Ярославича в

світлі нових епіграфічних досліджень в Софії Київській // Видубицький Михайлівський монастир – погляд крізь віки. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 940-літтю Свято-Михайлівського Видубицького монастиря (Київ, 17 вересня 2010 р.). – К., 2010. – С. 364-371.

Корнієнко 2011 – Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 3: Центральна нава. – К.: Горобець, 2011. – 400 с.

Корнієнко 2011а – Корнієнко В.В. Київський священик XII ст. Мартін та його автографи-графіті в Софійському соборі та Кирилівській церкві // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Львів: Логос, 2011. – Кн. 1. – С. 28-37.

Корнієнко 2011б – Корнієнко В.В. До питання про інституційний характер, час та форми діяльності церковної цензури (за результатами епіграфічних досліджень у Софії Київській та церкві Спаса на Берестові) // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Дев'ятої Міжнародної наукової конференції (25-27 травня 2011 р.). – К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2011. – С. 102.

Корнієнко 2011в – Корнієнко В.В. Родина київського священика XII ст. за матеріалами київської епіграфіки // Несторівські студії: Єфросинія Полоцька в історії Православ'я. Доповіді науковців VIII Несторівських студій. – К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2011. – С. 64-70.

Корнієнко 2011г – Корнієнко В. Нова знахідка графіті 1022 р. на південних хорах Софії Київської // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н.М. Нікітенко. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Національний заповідник „Софія Київська", 2011. – С. 57-62.

Корнієнко 2011д – Корнієнко В.В. Нова знахідка графіті зі згадкою Всеволода Ярославича у Софії Київській // Праці Центру пам'яткознавства: Збірник наукових праць. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. – Вип. 20. – С. 330-334.

Корнієнко, Сінкевич 2009 – Корнієнко В.В., Сінкевич Н.О. Комплекс графіті центральної апсиди Софії Київської та деякі питання перебудови декоративного фриза над синтроном у XII-XIII, XVII-XVIII та XIX ст. // Труди Київської Духовної Академії. – 2009. – Число 6 (6): Спеціальний випуск, присвячений 300-літтю з дня упокоєння святителя Димитрія (Туптала), митрополита Ростовського: Матеріали науково-практичної конференції „Святитель Димитрій, митрополит Ростовський та його доба" (8-9 листопада 2009 р., м. Київ). – С. 60-72.

Корнієнко, Сінкевич 2010 – Корнієнко В., Сінкевич Н. Написи-графіті XVI – XVII століть центральної нави Софії Київської як джерело до біографістики та генеалогії // Український археографічний щорічник. – 2010. – Вип. 15. – С. 117-128.

Лавыш 2008 – Лавыш К.А. Художественные традиции восточной и византийской культуры в искусстве средневековых городов Беларуси (X – XIV вв.). – Минск: Белорусская наука, 2008. – 208 с.

Лазарев 1960 – Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. – М.: Искусство, 1960. – 314 с.

Лазарев 1966 – Лазарев В.Н. Михайловские мозаики. – М.: Искусство, 1966. – 272 с.

Лапшин 2009 – Лапшин В.А. Тверь в XIII – XV вв. (по материалам раскопок 1993 – 1997 гг.). – СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2009. – 540 с.

Литвина, Успенский 2006 – Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X – XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. – М.: Индрик, 2006. – 904 с.

Литовська метрика 2005 – Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / підг. В. Кравченко. – К.: Наукове товариство ім. Шевченка в Америці / Наукове товариство ім. Шевченка в Україні / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2005. – 600 с.

Лосева 2001 – Лосева О.В. Русские месяцесловы XI – XIV веков. – М.: Памятники исторической мысли, 2001. – 420 с.

Марголіна 2001 – Марголіна І.Є. Кирилівська церква в історії середньовічного Києва. – К.: Національний заповідник „Софія Київська"; Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Григорія Сковороди, 2001. – 208 с.

Марголіна, Ульяновський 2005 – Марголіна І.Є., Ульяновський В.І. Київська обитель Святого Кирила. – К.: Либідь, 2005. – 352 с.

Маурітссон 2000 – Маурітссон М., отець. Пес у Біблії // Католицький щорічник, 1998 / Упоряд. і ред. Н. Климчук. – К.: Видавничий дім „КМ Academia", 2000. – С. 45-49.

Мачабели 2007 – Мачабели К.Г. О художественно-историческом значении серебряных рипид средневековой Грузии // От Царьграда до Белого моря. Сборник статей по средневековому искусству в честь Э.С. Смирновой. – М.: Северный паломник, 2007. – С. 275-292.

Медынцева 1978 – Медынцева А.А. Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI – XIV века. – М.: Наука, 1978. – 312 с.

Медынцева, Попконстантинов 1984 – Медынцева А.А., Попконстантинов К.К. Надписи из Круглой церкви в Преславе. – София: Изд-во Болгарской академии наук, 1984. – 132 с.

Михеев 2010 – Михеев С.М. Заметки о надписях-граффити новгородского Софийского собора. Часть I. // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – 2010. – № 2 (40). – С. 91-102.

Михеев, Виноградов 2010 – Михеев С.М., Виноградов А.Ю. Эпиграфические открытия и время строительства киевского Софийского собора // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань / Матеріали Круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). – К., 2010. – С. 17-22.

Моця, Казаков 2011 – Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. – К.: „Стародавній світ", 2011. – 316 с.

Назаренко 2001 – Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX – XII вв. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 784 с.

Никитенко 1999 – Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – К.: Институт украинской историографии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины, 1999. – 294 с.

Никитенко 2004 – Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика – К.: Издательский Дом „Слово", 2004 (2-е изд.). – 416 с.

Никитенко 2007 – Никитенко Н. Святые целители в стенописи Софии Киевской // Человеческая целостность и встреча культур / Сост. К.Б. Сигов. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. – С. 265-281.

Никитенко 2008 – Никитенко Н. Святая София Киевская. – К.: Горобець, 2008. – 384 с.

Никитенко 2008а – Никитенко Н.Н. Собор Святой Софии в Киеве. История, архитектура, живопись, некрополь. – М.: Северный паломник, 2008. – 272 с.

Никитенко, Корниенко 2009 – Никитенко Н.Н., Корниенко В.В. Древнейшие датированные граффити Софии Киевской // Архитектурное наследство. – М: КРАСАНАД, 2009. – Вып. 51. – С. 5-13.

Никитенко, Корниенко 2010 – Никитенко Н.Н., Корниенко В.В. Древнейшие датированные граффити Софийского собора в Киеве и его датировка // Byzantinoslavica. – Prague, 2010. – Vol. LXVIII. – P. 205-240.

Никитин 2001 – Никитин А.Л. Основания русской истории: Мифологемы и факты. – М.: „АГРАФ", 2001. – 768 с.; [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/nikit

Нікітенко 2000 – Нікітенко Н.М. Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві. – К.: Українське товариство охорони пам'яток історії та культури / Український центр біографічної некрополістики, 2000. – 96 с.

Нікітенко, Корнієнко 2007 – Нікітенко Н., Корнієнко В. Найдавніші датовані графіті Софії Київської // Праці Центру пам'яткознавства. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2007. – Вип. 12. – С. 244-260.

Нікітенко, Корнієнко 2008 – Нікітенко Н., Корнієнко В. Графіті „групи Олісави" на північних хорах Софії Київської // Пам'ятки України: історія та культура. – 2008. – № 1 (158). – С. 19-29.

Нікітенко, Корнієнко 2008а – Нікітенко Н., Корнієнко В. Найдавніші графіті Софії Київської та її датування // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 2008. – Вип. 7: До ювілею професора Василія Іринарховича Ульяновського. – С. 365-399.

Нікітенко, Корнієнко 2009а – Нікітенко Н.М., Корнієнко Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору // Пам'ятки Національного заповідника „Софія Київська": культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції „Софійські читання". Київ, 25-26 жовтня 2007 р. – К.: Горобець, 2009. – С. 417-443.

Нікітенко, Корнієнко 2010 – Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Анна Ярославна та її автографи на стіні Софії Київської // Сіверщина в контексті історії України. Збірник наукових праць / Національний заповідник „Глухів", Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – Київ-Глухів. – Вип. 3. – С. 93-98.

Нікітенко, Корнієнко 2010а – Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Княжий знак Всеволода Ярославича в графіті Софії Київської // Видубицький Михайлівський монастир – погляд крізь віки. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 940-літтю Свято-Михайлівського Видубицького монастиря (Київ, 17 вересня 2010 р.). – Київ. – С. 302-312.

Нікітенко, Корнієнко 2011 – Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Нововиявлені ранні датовані графіті на фресках Софії Київської та їхній історичний контекст (записи № 1684, № 2126 та № 2204) // Студії з архівної справи та документознавства / Державна архівна служба України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. – К., 2011. – Том 19, ч. 1. – С. 90-99.

Нікітенко, Корнієнко 2011а – Нікітенко Н., Корнієнко В. Княжий знак-графіті в північній галереї // Пам'ятки України: історія та культура. – 2011. – № 3-4 (липень-грудень). – С. 44-49.

Нікітенко, Корнієнко 2011б – Нікітенко Н., Корнієнко В. Атрибуція княжого знаку-графіті в північній внутрішній галереї Софії Київської // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2011. – Число 19. – С. 136-145.

Німчук 1967 – Німчук В. [рецензія]. Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. Выпуск I. К.: „Наукова думка", 1966, 239 с. // Мовознавство. – 1967. – № 2. – С. 86-91.

Німчук 1983 – Німчук В.В. Київські глаголичні листки. Найдавніша пам'ятка слов'янської писемності. – К.: Наукова думка, 1983. – 144 с.

Новий словник 2008 – Новий словник іншомовних слів: близько 40000 слів і словосполучень / Шевченко Л.І., Ніка О.І., Хом'як О.І., Дем'янюк А.А.; за ред. Л.І. Шевченко. – К.: АРІЙ, 2008. – 672 с.

Новое 1981 – Новое в археологии Киева. – К.: Наукова думка, 1981. – 456 с.

Овчаров 2006 – Овчаров Н.Д. Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовность. – София: Академично издательство „Марин Дринов", 2006. – 404 с.

Однороженко 2008 – Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV – XVIII ст. – Харків: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2009. – 180 с.

Орел, Кулик 1995 – Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити // Археологія. – 1995. – № 1. – С. 124-132.

Орлов, Козюба 2008 – Орлов Р.А., Козюба В.К. Нова знахідка пряслиця з графіті з Вишгорода // Археологія. – 2008. – № 3. – С. 35-39.

Остромирово евангелие 2007 – Остромирово евангелие 1056-1057 года по изданию А.Х. Востокова. – М.: Языки славянских культур, 2007. – 968 с.

Панашенко 1974 – Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (на матеріалах Лівобережної України). – К.: Наукова думка, 1974. – 112 с.

Патерик 2001 – Патерик Києво-Печерський за редакцією, написаною 1462 року по Різдві Христовому печерським ченцем Касіяном / Упорядкувала, адаптувала українською мовою, склала примітки та додатки Ірина Жиленко. Відп. ред. В.М. Колпакова. – К.: Видавничий дім „КМ Academia", 2001. – 348 с.

Пентковская 2004 – Пентковская Т.В. Грецизмы и их славянские эквиваленты в южнославянских и восточнославянских переводах XI – XIV вв. // Славяне и их соседи. Славянский мир между Римом и Константинополем. Выпуск 11. – М.: Индрик, 2004. – С. 95-110.

Пермиловская 2009 – Пермиловская А.Б. Деревянные кресты Русского Севера // Архитектурное наследство / Отв. ред. И.А. Бондаренко. – Вып. 50. – М.: Книжный дом „ЛИБРОКОМ”, 2009. – С. 179-193.

Последование 1876 – Последование парастаса, сиречь великие панихиды и всенощного бдения, певаемых по усопшим отцем и братиям нашим и по всем православным христианам преставльшимся. – К., 1876.

Похилевич 2005 – Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2005. – XXII+642 с.

Пселл 1978 – Михаил Пселл. Хронография / Перевод, статьи и примечания Я.Н. Любарского. – М.: Наука, 1978. – 320 с.

ПСРЛ 1 – Полное собрание русских летописей. Том I. Лаврентьевская летопись. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 496 с.

ПСРЛ 2 – Полное собрание русских летописей. Том II. Ипатьевская летопись. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 648 с.

ПСРЛ 3 – Полное собрание русских летописей. Т. III: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 720 с.

Пчела 2008 – „Пчела”: Древнерусский перевод / Том I / Рос. академия наук. Ин-т русского языка им. В.В. Виноградова; отв. ред. А.М. Молдован; Изд. подгот. А.А. Пичхадзе, И.И. Макеева. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2008. – 888 с.

Рибаков 1947 – Рибаков Б.А. Іменні написи XII ст. в київському Софійському соборі // Археологія. – I. – 1947. – С. 53-64.

Рождественская 1992 – Рождественская Т.В. Древнерусские надписи на стенах храмов: новые источники XI-XV вв. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского государственного университета, 1992. – 166 с.

Рождественская 2009 – Рождественская Т.В. Литургические и литературные тексты на стенах Софии Киевской // Пам’ятки Національного заповідника „Софія Київська”: культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції „Софійські читання”. Київ, 25-26 жовтня 2007 р. – К.: Горобець, 2009. – С. 320-327.

Рохлин 1940 – Рохлин Д.Г. Итоги анатомического и рентгенологического изучения скелета Ярослава Мудрого // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1940. – VII. – С. 46-57.

Русская азбука 1998 – Русская азбука в инициалах XI – XVI веков. – М.: НИЦ „Скрипторий”, 1998. – 160 с.

Рыбаков 1959 – Рыбаков Б.А. Запись о смерти Ярослава Мудрого // Советская археология. – 1959. – № 4. – С. 245-249.

Рыбаков 1963 – Рыбаков Б.А. Русская эпиграфика X – XIV вв. (Состояние, возможности, задачи) // История, фольклор, Искусство славянских народов. Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов (София, сентябрь 1963). – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 34-72.

Рыбаков 1964 – Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI – XIV веков / Свод археологических источников, вып. Е – 144. – М.: Наука, 1964. – 48 с.

Рыбаков 1972 – Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор „Слова о полку Игореве". – М.: Наука, 1972. – 520 с.

Сапрыкин, Масленников 2007 – Сапрыкин С.Ю., Масленников А.А. Граффити и дипинти хоры античного Боспора. – К.: АДЕФ-Україна, 2007. – 320 с.

Сергєєва 2011 – Сергєєва М.С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. – К.: КНТ, 2011. – 256 с.

Сергий 1997 – Сергий (Спасский), архиепископ. Полный месяцеслов Востока (в трех томах). – Том II: Святой Восток. Часть 1. / Репринтное воспроизведение издания: г. Владимир, 1901. – М.: Православный паломник, 1997. – 430 с.

Сінкевич, Корнієнко 2009 – Сінкевич Н.О., Корнієнко В.В. Латиничні графіті XVI – XVII ст. Софії Київської: до питання класифікації та атрибуції написів // Труди Київської Духовної Академії. – 2009. – Число 5: Спеціальний випуск, присвячений 300-літтю з дня упокоєння гетьмана Івана Мазепи. Матеріали науково-практичної конференції „Гетьман Іван Мазепа – будівничий Української Православної Церкви" (22-23 вересня 2009 р., м. Київ). – С. 165-171.

Словарь 1999 – Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков): около 10000 слов / Э. Благова, Р.М. Цейтлин, С. Геродес и др. Под ред. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. – 2-е изд., стереотип. – М.: Изд-во „Русский язык", 1999. – 842 с.

Словарь 1 – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. I. – 950 с.

Словарь 2 – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. II. – 648 с.

Словарь 3 – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. III. – 680 с.

Словарь 4 – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. IV. – 1054 с.

Словник 1977 – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1977. – 632 с.

Словник 1978 – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1978. – 592 с.

Смирнова 2007 – Смирнова И.М. Тайная история креста. – М.: Эксмо, 2007. – 320 с.

Смядовски 1993 – Смядовски С. Българска кирилска епиграфика. IX - XV век. – София: Издателска група АГАТА-А СД, 1993. – 248 с.

Собор 2001 – Собор Святої Софії в Києві: [Книга-альбом] / Автор тексту Г. Логвин. – К.: Мистецтво, 2001. – 352 с.

Сотникова, Спасский – Сотникова М. П., Спасский И. Г. Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X – XI веков. – Л.: Искусство, 1983. – 240 с.

Столярова 1998 – Столярова Л.В. Древнерусские надписи XI-XIV вв. на пергаменных кодексах. – М.: Наука, 1998. – 414 с.

Столярова 2000 – Столярова Л.В. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI – XIV веков. – М.: Наука, 2000. – 543 с.

Столярова, Каштанов 2010 – Столярова Л.В., Каштанов С.М. Книга в Древней Руси (XI – XVI вв.). – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – 448 с.

Терський 2006 – Терський С.В. Луческ X – XV ст.: Монографія. – Львів: Видавництво Національного університету „Львівська політехніка”, 2006. – 252 с.

Толочко 2002 – Толочко П.П. Ярослав Мудрий. – К.: Видавничий дім „Альтернативи”, 2002. – 272 с.

Томашевський 2008 – Томашевський А. Середньовічна Овруцька волость і феномен овруцької околичної шляхти // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький: Державний вищий навчальний заклад „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”, 2008. – Вип. 20. – С. 466-489.

Турилов 2000 – Турилов А.А. Заметки о киевских граффити // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – М., 2000. – С. 26-58.

Уваров 2001 – Уваров А.С. Христианская символика. Символика раннехристианского периода. – М.: УНИК; СПб.: „Алетейя”, 2001. – 256 с.

Ульяновский 2009 – Ульяновский В.И. Выдубицкий чуда архангела Михаила монастырь. История в лицах, памятниках архитектуры и церковного искусства – К.: Издательский дом „Музей Шереметьевых”, 2009. – 624 с.

Фергюсон 1998 – Фергюсон Д. Христианский символизм. – М.: Изд-во Ассоциации Духовного Единения „Золотой век”, 1998. – 332 с.

Филиппов 2007 – Филиппов И.С. Крещение языческим именем и другие парадоксы западноевропейской антропонимии в раннее средневековье // Именослов. Историческая семантика имени. Вып. 2 / Сост. Ф.Б. Успенский. – М.: Индрик, 2007. – С. 88-115.

Хаджиев 2009 – Хаджиев К. За надписа на граматик Андрея от Осмарски боаз, Шуменско // Нумизматика, сфрагистика и епиграфика. – София, 2009. – № 5. – С. 262-376.

Цыб 2011 – Цыб С.В. Древнерусское времяисчисление в „Повести временных лет”. Издание второе, исправленное. – СПб.: ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2011. – 320 с.

Час 2010 – Час заснування Софії Київської. Пристрасті довкола мілленіума. – К.: Горобець, 2010. – 128 с.

Черепнин 1956 – Черепнин Л.В. Русская палеография. – М.: Госполитиздат, 1956. – 616 с.

Шаповалов 2003 – Шаповалов Г. Про духовний зміст символу „проквітлий хрест” // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. Матеріали Перших науково-практичних Софійських читань. Київ, 27-28 листопада 2002 р. – К.: „Фенікс”, 2003. – С. 214-216.

Щепкин 1999 – Щепкин В.Н. Русская палеография. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 270 с.

Энциклопедия 2005 – Энциклопедия символов, знаков, эмблем. – М.: Эксмо; СПб.: Митгард, 2005. – 608 с.

Яковенко 2008 – Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. – К.: Критика, 2008. – 472 с.

Янин 1992 – Янин В.Л. Эпиграфические заметки // Вопросы языкознания. – 1992. – № 2. – С. 21-36.

Янин 1986 – Янин В.Л. Новгород. Берестяные грамоты № 540-614 // Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1977-1983 гг.).

Комментарии и словоуказатель к берестяным грамотам (из раскопок 1951 – 1983 гг.). – М.: Наука, 1986. – С. 13-76.

Boniecki 2002 – Boniecki A. Herbarz Polski: wydanie nowe, elektroniczne / Dr Minakowski Publikacje Elektroniczne. – Kraków 2002; [Електронний ресурс]. Режим доступу: // www.przodkowie.com.

Katicic, Novak 1988 – Katicic R., Novak S. Dva tisucljeca pismene kulture na tlu hrvatske. – Zagreb: SNL, 1988. – 180 s.

Horvat 2006 – Horvat J. Kultura Hrvata kroz 1000 godina. – Zagreb: Naklada Fran, 2006. – Knjiga prva. – 648 s.

Niesiecki 1 – Korona Polska przy złotey wolnosci starożytnemi Wszstkich Kathedr, Prowincyi, y Rycerstwa kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, naywyższymi Honorami; a naypierwey Cnotą, Pobożnością, y Swiątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana Przez X. Kaspra Niesieckego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium LwowskiegoSocietatis JESU, 1728.

Niesiecki 2 – Korona Polska przy złotey wolnosci starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością, y Swiątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana TOM DRUGI Przez X. Kaspra Niesieckego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium LwowskiegoSocietatis JESU, 1738.

Niesiecki 3 – Korona Polska przy złotey wolnosci starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością, y Swiątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana TOM TRZECI Przez X. Kaspra Niesieckego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium LwowskiegoSocietatis JESU, 1740.

Niesiecki 4 – Korona Polska przy złotey wolnosci starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością, y Swiątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana TOM CZWARTY Przez X. Kaspra Niesieckego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium LwowskiegoSocietatis JESU, 1743.

Ozerkov 2006 – Ozerkov D. Flourishing croos: a hierotopical motif in Jerusalem, Rome, and Russia // Новые Иерусалимы. Перенесение Сакральных пространств в христианской культуре. Материалы международного симпозиума / ред.-сост. А.М. Лидов. – М.: Индрик, 2006. – С. 82-87.

PES 12 – Polska encyklopedia szlachecka / S.J. Staryków-Kasprzycki, M. Dmowski. – T. 12. – Warszawa: Instytut Kultury Historycznej, 1938. – 422 s.

Slownik 1881 – Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. Widany pod redackcyą F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – T. II. – Warszawa, 1881; [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_II.

Slownik 1892 – Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. Widany pod redackcyą F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – T. XII. – Warszawa, 1892; [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XII

Urzednicy 2002 – Urzednicy dawnej Rzechypospolitej XII – XVIII wieku. T. III, z. 4: Urzednicy wojewodztw Kijowskiego i Chernihowskiego XV – XVIII wieku: spisy. – Kornik: Biblioteka Kornika, Instytut historii, 2002. – 344 s.

Δημήτριος – Ὁ Ὅσιος Δημήτριος ὁ Σκευνφύλαξ // ΜΕΓΑΣ ΣΥΝΑΞΑΡΙΣΤΗΣ; [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.synaxarion.gr/gr/sid/1889/sx-saintinfo.aspx

Координати розташування графіті північної сторони приділа святих Іоакима та Анни

І.1. Фреска з образом св. Єрміонії

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
2094	179	4

І.2. Фреска з образом невідомої св. мучениці

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
2095	166	96
2096	157	99
2097	134	72
2098	146	98
2099	125	17
2100	143	21
2101	149	31

І.3. Фреска з образом св. Пелагії Антіохійської

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
2102	161	63
2103	161	76
2104	159,5	80
2105	165	98
2106	167	104
2107	134	83
2108	142	66
2109	92	94

І.4. Фреска з зображенням орнаменту

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
2110	168	71
2111	149,5	41
2112	105	162
2113	86	37
2114	85	25
2115	101	14

І.5. Фреска з образом невідомої святої

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
2116	204	46
2117	193	29
2118	182	48
2119	143	28
2120	170	44
2121	168	31
2122	95,5	69
2123	141,5	24
2124	153	41

І.6. Фреска з образом св. Сави Освященного

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
2125	184	14
2126	172,5	38
2127	204	16
2128	140	7,5
2129	151	12
2130	158,5	38
2131	168	54
2132	132,5	97
2133	143	91
2134	158	64
2135	81	72
2136	104	63

І.7. Фреска з зображенням орнаменту

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
2137	166	53
2138	152	19
2139	148	19
2140	116	29

І.8. Фреска з образом св. Пантелеймона

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
3	141	90
8	148	110
8а	163,5	108
47	152	15
48	149	12
48а	145,5	10,5
48б	145	10
48в	150	6
48г	144,5	4,5
48д	142	10
48е	143	7
48є	143	12
196	169	17
197	169,5	5,5
454	162	68
455	164	83
2141	176	6,5
2142	148,5	5

2143	150	3,5
2144	150,5	8
2145	156	5,5
2146	148	2,5
2147	141	6,5
2148	134	10
2149	131	16
2150	138	5,5
2151	119	18
2152	112	13,5
2153	127	18
2154	130,5	25
2155	161	10
2156	160	4
2157	159,5	4
2158	158,5	17
2159	151	16,5
2160	146	19
2161	149	20
2162	140	26,5
2163	152	22
2164	156,5	27
2165	158	22
2166	158	21
2167	158	23
2168	157	11,5
2169	160,5	20
2170	149,5	13,5
2171	164	12
2172	163	17,5
2173	160,5	23,5
2174	168,5	17
2175	114	26
2176	152	39,5
2177	183	61,5
2178	182	50
2179	144	33,5
2180	142	35
2181	159	6
2182	138,5	42
2183	142	41
2184	143,5	43
2185	176	50
2186	173,5	50
2187	154,5	53
2188	154,5	62
2189	137	53
2190	120,5	68
2191	115,5	75
2192	128	76
2193	131	58,5
2194	145	59
2195	143	78
2196	135	91,5
2197	111	57
2198	139	110
2199	141,5	102,5
2200	143	96,5
2201	145	92,5
2202	148	88
2203	155	68
2204	132	101
2205	147	98
2206	148,5	103,5
2207	146	101,5
2208	146	102
2209	159,5	109
2210	176	64
2211	150,5	84
2212	188	112
2213	163	100

I.9. Фреска з образом св. Миколая

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від лівого ребра лопатки (см)*
17	165	97
18	151	82
19	147	72
24	149	41
64	143	39
264	128,5	77,5
277	126	39,5
2214	150	29,5
2215	141	5
2216	145,5	4,5
2217	155	5
2218	156	23
2219	154,5	32
2220	144,5	19
2221	134	7,5
2222	139,5	20,5
2223	130,5	11
2224	144	18,5
2225	136	11,5
2226	135	20
2227	133	25
2228	129,5	13,5
2229	118	32
2230	126	32,5
2231	119	22

2232	119,5	26,5
2233	121	32
2234	114	17
2235	109	13,5
2236	114	32
2237	104	33
2238	90	39
2239	98	74,5
2240	108	52,5
2241	92	45
2242	110	40
2243	103	78
2244	114	82
2245	127	46
2246	131	41
2247	123	42,5
2248	128,5	41
2249	120	42
2250	119	49
2251	122,5	50
2252	128	66,5
2253	128	68
2254	130	60
2255	131	68
2256	131,5	68
2257	134,5	60
2258	128	54,5
2259	128	57,5
2260	123	58
2261	119	75
2262	121	73,5
2263	120	65
2264	111	68
2265	111	75
2266	128	85
2267	109	79
2268	106,5	77
2269	110,5	97,5
2270	109	102,5
2271	106	99,5
2272	109	109
2273	125	96
2274	126	102
2275	128	111
2276	132,5	108,5
2277	130	103
2278	132	91
2279	136	86
2280	134	78
2281	147	112
2282	135	112
2283	165	102
2284	130	93
2285	119	65
2285a	258	4
2286	136	90
2287	154	105

I.10. Фреска з образом св. пророка Мойсея

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від лівого ребра лопатки (см)*
2288	202	59
2289	185	26
2290	185	16
2291	179,5	58,5
2292	168	54
2293	161	29
2294	159	16
2295	148	24,5
2296	145	9
2297	130	50,5
2298	123	49
2299	119	30
2300	129	21
2301	127,5	11

I.11. Фреска з образом св. Іоанна Златоуста

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від правого ребра лопатки (см)*
2302	189,5	39
2302a	190	27
2303	125,5	37
2304	129	52
2305	134	33
2306	142	4
2307	107	28

I.12. Фреска з образом невідомого святого

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від лівого ребра лопатки (см)*
194	133	30,5
230	147	43
2308	182	5
2309	168	7
2310	151	16
2311	149	18
2312	151	6
2313	150	6
2314	128	20
2315	117	28

2316	102	12
2317	99,5	12
2318	67	60
2319	71	93
2320	137	35
2321	96	26,5
2322	69	84
2323	88	93
2324	82,5	93,5
2325	140	24
2326	132	54
2327	141	91
2328	91,5	70
2329	135	93
2330	96	70
2331	78,5	51
2332	111	52,5
2333	81	36
2334	94	43
2335	131	95,5
2336	67	44

I.13. Фреска з образом св. Димитрія Скевофілакса

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від лівого ребра лопатки (см)*
9	151	50
9a	152	29
16	138	42
70	132	53
143	121,5	59
233	174	37
234	160	38
235	140	36
2337	138,5	33
2338	138,5	37,5
2339	170	43
2340	166	39
2341	165	34
2342	165	32
2343	155	51,5
2344	152	38
2345	155	42
2346	165	66
2347	146	34,5
2348	143	42
2349	143	28
2350	149	17
2351	142	16
2352	135	10,5
2353	131	10,5
2354	135	16
2355	123	46
2356	124	18
2357	126,5	57,5
2358	129	35
2359	118	38
2360	153	64
2361	151	67
2362	139	50
2363	138	54,5
2364	134	55,5
2365	140	67
2366	134	65
2367	113	59
2368	113	52
2369	94	67
2370	100	62,5
2371	143,5	50,5
2372	94	35,5
2373	104	26
2374	99	37,5
2375	108	47
2376	92	30,5
2377	95	19,5

I.14. Фреска з образом св. Міни

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від правого ребра лопатки (см)*
151	151	27
222	193	18
223	132	47
2378	193	40
2379	206	27
2380	183	37
2382	179,5	33
2382	161	30
2383	152,5	48
2384	146	40
2385	148	53
2386	143	26
2387	142	26
2388	132,5	16,5
2389	135	26
2390	132	14
2391	130	26
2392	135	58
2393	127	32
2394	117	55
2395	226	42

I.15. Фреска з образом св. Димитрія Солунського

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від лівого ребра лопатки (см)*
99	153	108
192	176	95,5
193	147	72
2396	298	22
2397	290	36
2398	275	34
2399	229	19
2400	242	27
2401	130	63
2402	158	76
2403	149,5	106
2404	147,5	102
2405	143	103,5
2406	141	100
2407	142,4	107,5
2408	142	106,5
2409	138	106
2410	139	92
2411	134	98
2412	138	101
2413	133	107
2414	127	107
2415	71	64
2416	71	60
2417	68	56

I.16. Фреска з зображенням орнаменту

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від лівого ребра лопатки (см)*
191	123	64
2418	143	68
2419	206	20
2420	155	46
2421	192,5	40

I.17. Фреска з зображенням орнаменту

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від кута стіни (см)*
59	128	30
173	143	31
174	137	31
190	117	28
190a	117	35
2422	161	28,5
2423	141,5	18
2424	144	12,5
2425	131	20,5
2426	134,5	22,5
2427	125,5	10
2428	125	18,5
2429	130	11
2430	119	12
2431	117	7
2432	102	28,5
2433	112	18
2434	109	16
2435	108	33,5
2436	108	16
2437	108	16
2438	101	34,5
2439	150	37
2440	180	35

I.18. Фреска з образом св. Іполіта Римського

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від правого ребра лопатки (см)*
226	137	32
239	114	24
2441	134	28
2442	211	96
2443	146	49
2444	137	63
2445	156	83
2446	156	65
2447	131	55
2448	120	44
2449	131	53
2450	123	53
2451	127	73
2452	120,5	61
2453	177,5	73
2454	106	44
2455	104	63
2456	84	70
2457	87	63
2458	78	64
2459	78,5	56
2460	141,5	39
2461	141	36
2462	125	38
2463	120	35
2464	41	38
2465	40	41
2466	30	19
2467	26	46
2468	20	43

2469	137	12	**2515**	195	48
2470	92,5	27	**2516**	179	22
2471	89	21	**2517**	176	34
2472	107	6	**2518**	171,5	41
2473	131	5	**2519**	165,5	26
2474	146	5	**2520**	159,5	36
2475	140	5	**2521**	183	11
2476	125	5	**2522**	172	3
2477	116	6	**2523**	168	10
2478	137,5	15,5	**2524**	185	30
2479	114	26	**2525**	160	5
2480	123	23	**2526**	156	8
2481	129,5	32	**2527**	157	14
2482	127,5	33	**2528**	154	8
2483	129	27	**2529**	162,5	15
2484	134,5	22	**2530**	152	18,5
2485	144	30	**2531**	122,5	14
2486	140	27	**2532**	139	12
2487	143,5	28	**2533**	145	6
2488	125	16	**2534**	144	10
2489	141	23	**2535**	137	11
2490	143	17	**2536**	135	13
2491	147	22	**2537**	132,5	16
2492	150	22	**2538**	130	15
2493	152	22	**2539**	131	22
2494	157,5	24	**2540**	145	16,5
2495	161	22	**2541**	138	24
2496	164	29	**2542**	142	21
2497	167	20	**2543**	161	21
2498	173	22	**2544**	137	20
2499	176	22	**2545**	154	32
2500	179	21	**2546**	150,5	31
2501	173	6	**2547**	149	31
2502	154	4	**2548**	147	29
2503	163	5	**2549**	144	33
2504	81	19	**2550**	141	33
2505	177	16	**2551**	138	33
2506	136,5	4	**2552**	140	34,5
2507	190	45	**2553**	134	23
2508	136	6	**2554**	133	24
2509	198	18	**2555**	170	68
2510	185	18	**2556**	151	61
2511	192	19	**2557**	160	71
2512	205	22	**2558**	151	71

I.19. Фреска з зображенням орнаменту

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від лівого ребра лопатки (см)*			
2513	219	9	**2559**	146	65
2514	209	7	**2560**	148	72
			2561	154,5	54,5
			2562	150	43
			2563	146	52
			2564	145	50

2565	141	50
2566	138	57
2567	134	57
2568	141	72
2569	137	70
2570	135	70
2571	130	63
2572	121	63
2573	139	54
2574	132	65
2575	127	30
2576	126	38
2577	113	68
2578	105	11
2579	105	32
2580	114	26
2581	118	51,5
2582	26	10
2583	84	87
2584	104	66
2585	53	19
2586	106	58

I.20. Фреска з образом невідомого святого

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від правого ребра лопатки (см)*
2555a	167	103
2557a	161	103
2558a	150,5	103
2559a	136	102
2587	230	88
2588	215	92
2589	242,5	97
2590	191	67
2591	196	92
2592	142	78
2593	188	104
2594	167	73
2595	150,5	63,5
2596	160	42
2597	175	90
2598	182	91
2599	157	97
2600	156	81
2601	158	88
2602	152,5	93
2603	125	101
2604	120	101
2605	145	104
2606	155	83
2607	144	90
2608	133	89
2609	129	100
2610	154	64
2611	155	65
2612	162	66
2613	146	42
2614	140	64
2615	135	71
2616	146	60
2617	134	73
2618	127,5	78
2619	134	73
2620	128	77
2621	135	34
2622	138	74
2623	138	48
2624	145	69,5
2625	141	42
2626	127	67
2627	130	61
2628	129	65
2629	123	75
2630	116,5	76
2631	112	68
2632	110	65,5
2633	116	63
2634	114	61
2635	125	74
2636	112	65
2637	89	52
2638	105	68
2639	79	57
2640	87,5	99
2641	90	102
2642	107	101
2643	131	37
2644	127	39
2645	129	6
2646	105	43
2647	53,5	53
2648	39	41
2649	43	45
2650	22	23
2651	37	65
2652	29	75
2653	24	75
2654	15	70
2655	183	46
2656	152	6

2657	135	8
2658	145	7
2659	163	6,5
2660	140	21
2661	146	22
2662	164	24
2663	177	63
2664	199	29
2665	178	74
2666	141	17,5
2667	141,5	25

I.21. Фреска з образом св. Карпа

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від лівого ребра лопатки (см)*
2668	183	107
2669	183	108
2670	155	93,5
2671	175	101,5
2672	164	105
2673	156,5	101
2674	144	97
2675	148	106
2676	134,5	106
2677	132	92
2678	190	22
2679	184,5	17
2680	168	25
2681	78	32

I.22. Фреска з образом св. Папіли

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від лівого ребра лопатки (см)*
2682	183	24
2683	179	24
2684	170	22
2685	167	28
2686	163	29
2687	161	29
2688	156	22
2689	151	20
2690	159	43
2691	176	28
2692	153	43
2693	147	46
2694	135	40
2695	136	15
2696	164	88
2697	156	23,5
2698	141	19,5
2699	143	97
2700	143	87
2701	142	82
2702	144	78
2703	159	86
2704	143	14
2705	125	80
2706	124	21
2707	144	50
2708	144	65
2709	155	61
2710	128	87
2711	126	64
2712	109	88
2713	117	36
2714	156	82
2715	121,5	82
2716	168	80
2717	156	92
2718	115	84
2719	134	67
2720	150	82
2721	149	95,5
2722	143	91,5
2723	125	92
2724	121	80,5
2725	100	14
2726	103	100
2727	114	94
2728	106	97
2729	104	56
2730	106	66
2731	85	97
2732	100	22,5
2733	90	49
2734	112	22
2735	103	27
2736	100	66,5
2737	91	67
2738	94	66
2739	94	72
2740	93	89
2741	90	85
2742	99	100
2743	82	61
2744	70	86
2744a	70	76
2745	117	49
2746	130	33
2747	180	92

I.23. Фреска з образом св. Василія Великого

№	Відстань від сучасної підлоги (см)*	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
2748	172	120
2749	168	120
2750	163	117
2751	157	119
2752	114	121
2753	115	129
2754	113,5	123
2755	112	125
2756	147	114
2757	100	123
2758	110	119
2759	84	122
2760	113	111
2761	106	107
2762	112	97,5
2763	105	100
2764	97	50,5
2765	82	116
2766	87	102
2767	82	116
2768	78	42
2769	79	109
2770	98	12
2771	102	56,6
2772	54	106
2773	112	40,5
2774	98,5	59
2775	94	54
2776	89	56,6
2777	86	54,5
2778	80	57
2779	77	49
2780	102	101
2781	96	101
2782	80	30,5
2783	106,5	35
2784	92	23
2785	183	12,5
2786	107,5	118,5
2787	96	123
2788	109	40
2789	102	45
2790	110,5	20
2791	123	5
2792	111	8
2793	114	5
2794	163	12,5
2795	150	6
2796	173	12
2797	157	11
2798	163	13
2799	147,5	14
2800	150	12
2801	145	10
2802	141	12,5
2803	141	7
2804	147,5	7
2805	135	9
2806	44	64
2807	44	24
2808	52	56

I.24. Фреска з зображенням орнаменту

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
2809	201	15
2810	194	4
2811	105	12
2812	153	16
2813	146	16

I.25. Фреска з зображенням орнаменту

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
2814	175	9
2815	185	10
2816	209	3,5
2817	188	5

I.26. Фреска з зображенням орнаменту

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
2818	170	9,5
2819	167	3

I.27. Фреска на північній стороні апсиди

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
2820	174	2
2821	251	34
2822	265	37
2823	241	37
2824	241	9
2825	236	9

* Фактично під фрескою знаходяться дві сходинки. Для уніфікації координат всі вони подаються по верхній горизонтальній поверхні рівня віми.

2826	234	9	**2876**	153	53,5
2827	229	5	**2877**	156	48,5
2828	222	9	**2878**	153	55
2829	214	9	**2879**	167	44
2830	208	32	**2880**	166	48
2831	199	14	**2881**	159	85
2832	206	16	**2882**	141,5	56,5
2833	191,5	24	**2883**	160	49
2834	195	21	**2884**	140	48
2835	166	8	**2885**	176,5	54,5
2836	179	16	**2886**	171	51
2837	152,5	39	**2887**	175,5	50,5
2838	170	16	**2888**	184	44
2839	167	37	**2889**	179	90
2840	163	17	**2890**	182	53
2841	174	15	**2891**	179	48
2842	151	33	**2892**	180	105
2843	147	17	**2893**	227	68
2844	190	37,5	**2894**	186	98
2845	145	31	**2895**	177	87,5
2846	141	6	**2896**	186	79
2847	143	43	**2897**	194	81
2848	153	22	**2898**	199	106
2849	121	35	**2899**	215	105
2850	172	30,5	**2900**	208	106
2851	166	37	**2901**	193	50,5
2852	157	80	**2902**	188	50,5
2853	165	33	**2903**	202	87
2854	157	65	**2904**	204	55
2855	157	23	**2905**	212	78
2856	152	71	**2906**	209	55
2857	129	30	**2907**	198	55
2858	148,5	83	**2908**	195	55
2859	142,5	83	**2909**	225	65
2860	165	90	**2910**	222	82
2861	144	9	**2911**	218	67
2862	155,5	86	**2912**	223	50
2863	128	66	**2913**	217	85
2864	165	73	**2914**	215	60
2865	164	74	**2915**	98	64
2866	168	58	**2916**	96	54
2867	179	79	**2917**	87	45
2868	168	106	**2918**	75	35
2869	163	98	**2919**	80	55
2870	161	117	**2920**	67	25
2871	175	79	**2921**	70	57
2872	163,5	111	**2922**	237	67
2873	162	112	**2923**	66	3
2874	174	124	**2924**	198	84
2875	180	76	**2925**	234	75

2926	240	72
2927	228	71
2928	232	71
2929	235	74
2930	256	63
2931	268	92
2932	256	99
2933	264	55
2934	234	200
2935	227	200
2936	224	200
2937	204	200
2938	224	210
2939	208	202
2940	215	170
2941	190	180
2942	200	200
2943	212	202
2944	175	238
2945	193	206
2946	194	180
2947	186	176
2948	175	276
2949	217	280
2950	191	270
2951	231	273
2952	237	273
2953	181	178
2954	177	189
2955	228	313
2956	185	274
2957	220	314
2958	228	319
2959	203	354
2960	220	298
2961	216	308
2962	207	302
2963	200	333
2964	199	302
2965	194	336
2966	184	335
2967	186	334
2968	183	303
2969	189	303
2970	188	303
2971	172	300
2972	169	296
2973	173	396
2974	214	337
2975	153,5	320
2976	151	387
2977	177	325
2978	166,5	307
2979	142	373
2980	163	388
2981	170	345
2982	186	388
2983	198	370
2984	148	366
2985	264	364
2986	151	385,5
2987	168	160
2988	172,5	165
2989	174	320
2990	173	316
2991	177	300

I.28. Личкувальний розчин південної грані східного восьмигранного стовпа приділа св. Георгія Великомученика

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від лівого ребра лопатки (см)*
2992	45,5	23

I.29. Личкувальний розчин південно-східної грані східного восьмигранного стовпа приділа св. Георгія Великомученика

№	*Відстань від сучасної підлоги (см)*	*Відстань від лівого ребра лопатки (см)*
2993	43	29,5

Вказівник слів до графіті північної сторони приділа святих Іоакима та Анни

Укладаючи вказівник слів до графіті, ми спирались на основні принципи побудови словників [Словник 1977, с. 11]: кожне відмінюване слово, яке виступає в реєстрі, подається в його основній формі, тобто, іменники та займенники іменникового типу в називному однини, кількісні числівники в називному, прикметники, числівники, займенники прикметникової відміни в називному однини чоловічого роду, дієслова в інфінітиві однини. Вони визначались відповідно до давньоруських, грецьких та староукраїнських словників [Вейсман 2006; Словарь 1999; Словарь 1, 2, 3, 4; Словник 1977; Словник 1978]. Форми, в яких вживані ці слова авторами графіті, наводяться з вказівкою порядкового номеру. До „Вказівника слів" не включені дані написів, що відносяться нами до категорій абеток, складів та окремих літер, зображень хрестів, монограм та теонімограм, а також скорочені форми імен в записах обчислення кількості проведених поминальних служб.

А

а *цифр., 1* – № 234: **аχаі**; № 2973: **аі**; № 2608, № 2930: **ка**

а *цифр., 1000* – № 234: **аχаі**; № 2610: **аχа҃д**

а *спол.* – № 24: **а гр҃ѣхы богатыи**; № 2607: **а не по жго**; № 2406: /**а**/ **а отча[т҃]са**

Аврамии *особ., ч.* – № 2607: [**къ**] **Авр[а]мию**

Аврамъ *особ., ч.* – № 2626: **Авра[мъ]**

авъгоуствъ *ч.* – № 2176: **аγг[γс]та**

Агаѳониа *особ., ж.* – № 2610: **Агаѳонию**; № 2420: **А[г]а[ѳ]нию**

аз҃ъ *займ.* – № 59, № 173, № 174: **аз҃ъ**; № 191: **мене**; № 223: **ми**; № 2473: [**мн**]**є**; № 222 (двічі): **мнъ**; № 48, № 64, № 174, № 2601: **мѧ**; № 2932: **м**[**ѧ**]; № 59: [**м**]**ѧ**

аминь *вигук, букв. 'нехай так буде'* – № 2232: **амень**; № 9: **а**[**минь**]; № 48: **ам**(**и**)**н**[**ь**]

Ана *особ., ж.* – № 2164, № 2187: **Ана**; № 230: **Ани**; № 223: **с**(**ва**)**ты**[**ѧ А**]**нна**

Антонъ *особ., ч.* – № 233: **Антона**

апрель *ч.* – № 2756: [**а**]**прил**[**ѧ**]

архиманъдритъ *ч.* – № 2443: **архиманьдритγ**

Афанасии *особ., ч.* – № 2176: **Афа**[**наси**]**и**

Б

бецисльнъ *прикм.* – № 59: [**бє**]**цисльныхъ**

Блата *особ., ч.* – № 2248: **Блата**

бо *спол.* – № 190, № 223: **бо**

богатъ *прикм.* – № 196: **богат**(**о**)**мγ**; № 24: **богатыи**

Богородица *ж.* – № 143: **Б**(**огороди**)**ца**; № 2932: **Пресв**[**ѧ**]**т**[**аѧ Бог**]**оро**[**дица**]

Богъ *ч.* – № 59: **Б**(**о**)**г**[**γ**]; № 193: **Б**(**ож**)**є**

Божии *прикм.* – № 194: **Сватѣє Съфиє Божии**; № 230: **о рабѣ Б**(**о**)**жиии**; № 2945: **ра**[**бъ**] **Б**(**о**)**ж**[**ии**]; № 2659: **р**[**абъ Б**](**ожи**)**и**

быти *недок.* – № 223: **бγдє то**; № 3, № 2595: **бѣ**; № 2367: **былъ**; № 2367: **єсмъ**

Бръчитомицє *особ., ч.* – № 192: **Бръчитомицє**

В

в *цифр., 2* – № 8: **ѕ҃фа҃в**; № 2931: **iв**

Василии *особ., ч.* – № 2183: **Васи**(**лии**); № 2708: **Василіи Корсак**(**ъ**); № 2597: **Васи**[**ли**]**ѧ**; № 2944: **Васи**[**лиа**]

Василевичь *особ., ч.* – № 2694: **Семен**(**ъ**) **Василевич**(**ь**)

Васько *особ., ч.* – № 2296: **Вась**(**ко**)

Всеволодъ *особ., ч.* – № 99: [**Всев**]**олода**; № 2756: [**В**]**севолодъ**

Владимиръ *особ., ч.* – № 151: **Володими**[**ръ**]

въ *прийм.* – № 9 (двічі): **вь**; № 3 (чотири), № 8 (тричі), № 193, № 2198, № 2339, № 2393, № 2403, № 2414, № 2607, № 2608, № 2615, № 2926, № 2973: **въ**; № 2945: **в**[**ъ**]; № 2756: [**въ**]; № 2597: **в**(**ъ**)

въз҃дати *док.* – № 193: **воз**[**ъ**]**д**[**а**]**м**[**ъ**]

въдати *док.* – № 9: **в**[**ьда**]**на**

въскрьсєник *с.* – № 8: **въ**/**с**[**к**]/**скрьсєн**[**ик**]

въскъ *займ.* – № 2406: **на вс**[**ѩкъ**]

вы *займ.* – № 2621: **вамъ**

вѣчьнъ *прикм.* – № 2443: **вѣчнаѧ памѧть**

Г

г *цифр., 3* – № 3: **г**; № 2607, № 2756: **гі**

генварь *ч.* – № 2930: **г**[**єнва**]**рѧ**

Георгии *особ., ч.* – № 70: **Георги Храброи**; № 2712: **Геор**(**гии**); № 2945: **Гє**[**оргии**]; № 2897: **Геор**[**гию**]; № 2931: **Георгі**

гнѣвати *недок.* – № 2406: **гн**(**т҃**)**в**[**л**]**и**

Господь *ч.* – № 2447, № 2610: **Господи**; № 233, № 2411: **Го**(**споди**); № 235: **Г**(**о**)**с**(**по**)**ди**; № 234, № 2120, № 2451, № 2590, № 2596, № 2601: **Г**(**оспо**)**ди**; № 2229, № 2385: **Г**(**оспо**)[**д**]**и**; № 2422: [**Г**(**оспо**)**д**]**и**; № 19, № 24, № 48, № 143, № 174, № 190, № 191, № 196, № 223, № 2141, № 2155, № 2156, № 2177, № 2226, № 2246 (двічі), № 2264, № 2316, № 2317, № 2327, № 2332, № 2389, № 2418, № 2429, № 2431, № 2435, № 2437, № 2449, № 2472, № 2473, № 2475, № 2478, № 2575, № 2586, № 2592, № 2605, № 2609, № 2635, № 2727, № 2733, № 2864, № 2873, № 2875, № 2944, № 2959, № 2975, № 2978, № 2980: **Г**(**оспод**)**и**; № 2334, № 2473: **Г**(**оспод**)[**и**]; № 2123, № 2260, № 2483, № 2707: [**Г**](**оспод**)**и**; № 2329: [**Г**](**оспод**)[**и**]; № 2874: **Г**(**осподи**); № 59: **Г**(**оспод**)**γ**; № 193: **Г**(**ос**)**по**/**д**/**дь**; № 222: **Г**(**оспо**)**д**(**ь**); № 2773: ѣ(ꙗѥгѧѧ)ѕ

горк *с.* – № 2621: **горє**

Городатиничь *особ., ч.* – № 18: **Ставъръ Городатиничь**

грамота *ж.* – № 2169: **грам**[**от**]**є**

Григории *особ., ч.* – № 226: **Григориѧ**; № 2711: **Григория**

грѣхъ *ч.* – № 24: **грѣхы**; № 196: **гр[ѣх]ом[ъ]**; № 2214: **за грєхома**; № 59: **[грѣ]хъ мои[хъ]**

грѣшьнъ *прикм.* – № 191: **грѣшенагъ**; № 194: **грѣшьна**; № 196: **грьшьнъмꙋ**; № 64: **грѣшьнаго**; № 48: **гр[ѣш]ьнаго**; № 2329: **гр[ѣ]шномо[ꙋ]**; № 2215: **[г]рєшь[н]амꙋ**; № 2327: **[г]р[ѣшн]а[мꙋ]**; № 2864: **[грѣшн]а[моꙋ]**; № 59: **греш[ь]ныі**; № 174: **греш[ьныи]**; № 173: **грѣш[ь]ны**

Д

д *цифр., 4* – № 9: **д**; № 2610: **аѯ̈д**

да *част.* – № 59: **да [и]ꙁбавит[ь]**

Дамианъ *особ., ч.* – № 2659: **Да[м]иа[нъ]**; № 2719: **Дєм(ианъ)**

Даниилъ *особ., ч.* – № 2439: **Даниила**

декабрь *ч.* – № 2474: **дє[кабрь]**

добродѣтѣльнъ *прикм.* – № 2608: **доб[р]о[дѣтѣльнъ]**

доꙋша *ж.* – № 233: **доꙋш(и)**; № 2355: **д(ꙋ)ш[а]**

дьнь *ч.* – № 2945: **день**; № 9, № 2931: **дьнь**; № 2973: **дь[нь]**; № 2597: **д(ь)нь**; № 2607, № 2926: **д(ь)н[ь]**; № 2608, № 2756: **д(ь)[нь]**; № 3: **д(ь)н(ь)**; № 3: **д(ь)не**; № 2610: **дна**

Димъко *особ., ч.* – № 99: **Димъкѫ**

Є

євъноꙋхъ *ч.* – № 2169: **єв[ъ]ноꙋх(ъ)**

єдинъ *числ.* – № 2362: **єдинє**

єже *спол.* – № 2707: **єже єго [с]паси**

Ємелинъ *особ., ч.* – № 2215: **Єме[лианꙋ]**

єсе *вигук.* – № 2198: **єсе**

Єꙋдокиа *особ., ч.* – № 234: **/Єв[до]к/ Євдокию**

Єꙋтропии *особ., ч.* – № 3: **Єꙋтропиа**

Ж

же *частка* – № 3: **бѣ же**; № 194: **сп(а)с(и) жъ**

Ꙁ

ꙁ *цифр., 6* – № 2126: **ꙁєфєлеꙁє**; № 2662: **ꙁі**

ꙁ *цифр., 6000* – № 2202: **ꙁфкꙁ**; № 2126: **ꙁєфєлеꙁє**; № 3: **ꙁф̈д**; № 8: **ꙁф̈в**;

Ꙁ

ꙁ *цифр., 7* –№ 2202: **ꙁфкꙁ**

ꙁа *прийм.* – № 2214: **ꙁа грєхома**; № 193: **ꙁа**

И

и *займ.* – № 99, № 2231: **и**

и *спол.* – № 59, № 173, № 190, № 192 (чотири рази), № 230, № 2429: **и**

Игънатии *особ., ч.* – № 197: **Игнатъ**

иꙁбавленик *с.* – № 99: **[иꙁъб]авл[є]нык**

иꙁбавити *док.* – № 59: **да [и]ꙁбавит[ь]**

Иєръмиона *особ., ж.* – № 2094: **с(ва)тыи[а] [Иє]ръ[миона]**

Илиа *особ., ч.* – № 2719: **Ил(иа)**

Ина *особ., ч.* – № 2278: **Ина**

Иоасафъ *особ., ч.* – № 2719: **Ио[с]аф(ъ)**

Иоакимъ *особ., ч.* – № 2717: **Іоакім(ъ)**

Иона *особ., ч.* – № 2440: **Іона**

Исаакъ *особ., ч.* – № 48: **Ис[ак]а**; № 2340: **[И]с[а]къ**

Иковъ *особ., ч.* – № 2226: **Іа(ковꙋ)**; № 2719: **Ѧк[о]в(ъ)**

І

і *цифр., 10* – № 2610: **і**; № 234: **аχаі**; № 2973: **аі**; № 2931: **ів**; № 2607, № 2756: **гі**; № 2662: **ꙁі**

Іванъ *особ., ч.* – № 2596: **Іоана**; № 2422: **Іwана**; № 2120: **[І]wана**; № 2455: **[І]wанови**; № 196: **Иванꙋ**; № 2473: **Иван[ꙋ]**; № 2473: **[И]ван[ꙋ]**; № 2265: **Иванъ**; № 2168: **Иван(ъ)**; № 2419: **Иоаннъ**; № 2576: **Иоанъ**; № 2471: **И[о]ан(ъ)**; № 2471: **Иоа(нъ)**; № 2719: **Иван(ъ)**; № 2716: **Ив(анъ)**; № 2691: **Іван[ъ]**

К

к *цифр., 20* – № 8, № 2474, № 2597: **к**; № 2608, № 2930: **ка**; № 2202: **ѕфкꙁ**; № 2204: **кѳ**

Карїwнъ *особ., ч.* – № 2340: **Карїwн(ъ)**

Константинъ *особ., ч.* – № 2644: **Кон(стантинъ) Скорин[а]**

Корсакъ *особ., ч.* – № 2708: **Василіи Корсак(ъ)**

Коупата *особ., ч.* – № 2262: **Коупата**

къ *прийм.* – № 190, № 230: **ко**; № 173 (двічі): **къ**

къназити *недок.* – № 9: **кьназиль**

Кирєи *особ., ч.* – № 2953: **Кирє[є]ви**

Л

л *цифр., 30* – № 2126: **ѕєфєлеѕє**

Лаꙁарь *особ., ч.* – № 2208: **Лаꙁаръ**

Левъ *особ., ч.* – № 226: **с(ва)ты(и) Лео/нао/нє**

Левькъ *особ., ч.* – № 2245: **с(ва)т(ъ) Лє(в)к(ъ)**

Лоука *особ., ч.* – № 2984: **Лꙋку**

лѣто *с.* – № 9: **лета**; № 2615: **лѣт(о)**; № 2595: **лѣ(то)**; № 3: **л(ѣто)**; № 2339: **л{ѣто}**

М

маи *ч.* – № 2945: **маиа**; № 2985: **маи[а]**; № 151: **ма[иа]**; № 2393: **маіа**; № 2608: **[маі]а**

Маноꙋилъ *особ., ч.* – № 2420: **Ман[ꙋила] Ѩковлева**

Мари *особ., ж.* – № 2872: **сваат(а) Маріа**

Маркъ *особ., ч.* – № 99: **Ма[рка]**

Мартинъ *особ., ч.* – № 47: **Мартин[а]**; № 2156: **Мартинови Семіоновичю**; № 2155: **Мартинови [С]мыжно[в]ич[ꙋ]**; № 2478: **Ма[рти]нови С[ь]мю[новичю]**; № 2592: **Мар{тиноꙋ}**

мартъ *ч.* – № 2659: **марта**; № 3, № 2204: **март(а)**; № 9: **мар[т](а)**

Матѳеи *особ., ч.* – № 17: **Матѣи**

Мелитонъ *особ., ч.* – № 2576: **[Мє]ли[т]онъ**

Микꙋлинице *особ., ч.* – № 192: **Микꙋлинице**

милость *ж.* – № 193: **м(и)лосте**

Михаилъ *особ., ч.* – № 2707: **Михаила**; № 197: **Михаил(ъ)**; № 2446: **Михаіл(ъ)**

Михаль *особ., ч.* – № 24: **Михаль**

Множатинъ *особ., ч.* – № 2619: **Множатиноꙋ**

мои *займ.* – № 143: **Б(огороди)ца моиа**; № 59: **[грѣ]хъ мои[хъ]**

моленне *с.* – № 230: **моленіе**

молитисѧ *недок.* – № 193: ; **мо[литн]** № 173: **молѧсѧ**; № 191: **молѧщ[с]ѧ**; № 59: **мъ[л]ѧсѧ**

мъного *присл.* – № 190: **моного**; № 2608: **м[но]г[о]**

мѣсѧць *ч.* – № 2255: **ме(сѧ)ц{а}**; № 151: **м(ѣ)с(ѧ)ца**; № 2393: **м(ѣ)/с/с(ѧ)ца**; № 2474, № 2756: **м(ѣ)с(ѧ)ц[а]**; № 8, № 2325, № 2930, № 2973, № 2987: **м(ѣсѧ)ца**; № 8: **м(ѣсѧ)ц[а]**; № 2176: **м(ѣсѧ)[ц]а**; № 2985: **м(ѣ)с(ѧ)ца**; № 9, № 2659: **м(ѣсѧ)цѧ**; № 2607: **м(ѣсѧ)ц[ѧ]**; № 2346: **[м](ѣсѧ)цѧ**; № 2945: **мѣ(сѧца)**

мѫченикъ *ч.* – № 3: **м(ѫ)ч(ени)ка**; № 8: **моучен[ика]**

Н

на *прийм.* – № 2406: **на**

напьсати *док.* – № 173: **написахъ**; № 59: **[на]псахъ**

нашь *займ.* – № 8: **наш[є]го**

не *част.* – № 222: **не ѹбоюсѧ**; № 2607: **а не по ѧго**

недѣля *ж.* – № 9: **недѣлѣ**; № 8: **нед[ѣлю]**

недостоинъ *прикм.* – № 19: **недостоиному**

Никита *особ., ч.* – № 2220: **Н[і]кита**

Никодимъ *особ., ч.* – № 2344: **Никодим(ъ)**

Никола *особ., ч.* – № 59: **Никола**; № 2383: **Нико[ла]**; № 2214: **о агиос [Ни]кола**; № 64: **о сватыє Ни[кол]а**; № 2231: **и с(вѧ)тии Н[ико]ла**

ноѥбръ *ч.* – № 2610: **9ѥабрıа**

нь *спол. та част.* – № 2475: **нь [помо]ѕи**

О

о *вигук* – № 2872: **о сваат(а) Маріа**; № 64: **о сватыє Ни[кол]а**; № 2621: **[ѡ] горє**

о *прийм.* – № 230 (тричі): **о рабѣ**; **о сдравии и о спасении**

обоучатисѧ *недок.* – № 2169: **о[б]оучаасиѧ**

октѫбрь *ч.* – № 2325: **октомбъ[рѧ]**

Омелянъ *особ., ч.* – № 2719: **Ом(елянъ)**

Онисимъ *особ., ч.* – № 2296: **Онис(и)м(ъ)**

Онофрии *особ., ч.* – № 2590: **Онофриа**

онъ *займ.* – № 2707: **єго**; № 2475: **[єм]оу**; № 24: **ємъ**; № 2607: **а не по ѧго**

отъ *прийм.* – № 99: **ѡтъ**

отъчаатисѧ *док.* – № 2406: **отча[ѣ]сѧ**

ошьстик *с.* – № 9: **[о]шьстик**

П

п *цифр., 80* – № 2414: **{ѕ}фп{а-ѳ}**

Павьлъ *особ., ч.* – № 2471: **Па[в](ьлъ)**; № 2716: **Па[в](елъ)**

пагоуба *ж.* – № 99: **пагѫ[бы]**

Пантєлеимонъ *особ., ч.* – № 48: **Пантєлеимоне**; № 47: **с(вѧ)ты(и) Пантелѣкмоне**

памѧть *ж.* – № 2443: **памѧть**; № 193: **п(ам)ѧті**; № 9: **пам(ѧть)**; № 2926: **па{мѧть}**

Пелагє *особ., ж.* – № 233: **Пелавеи**

Петрице *особ., ч.* – № 192: **Петрице**

Петръ *особ., ч.* – № 2610: **Петра**; № 190а: **Петръ**

Петрѣи *особ., ч.* – № 192: **Петрѣи**

по *прийм.* – № 2607: **а не по ѧго**

Полице *особ., ч.* – № 192: **Полице**

помагати *недок.* – № 19, № 24, № 143, № 2141, № 2155, № 2156, № 2327, № 2329, № 2418, № 2449, № 2473, № 2478, № 2586, № 2592, № 2619, № 2727, № 2733, № 2875: **помоѕи**; № 2431: **[п]омоѕи**; № 2389, № 2429: **помо[ѕ]и**; № 2317, № 2411, № 2472, № 2953: **помоѕ[и]**; № 2980: **п[ом]оѕи**; № 2843, № 2864: **помо[ѕи]**; № 2123: **п[о]моѕ[и]**; № 2473: **[п]омоѕ[и]**; № 2988: **[п]омо[ѕи]** № 2423: **пом[оѕи]**; № 2874, № 2929: **по[моѕи]**; № 2897: **[по]моѕи**; № 2413: **по[мо]ѕ[и]**; № 2873: **по[моѕи]**; № 2475: **[помо]ѕи**; № 2837: **[по]мо[ѕи]**; № 2316: **п[омоѕи]**; № 196: **пом(о)ѕи**; № 2851: **[п]ом(о)ѕи**; № 2226: **помо(ѕи)**; № 2978: **п(о)м(оѕи)**; № 2437: **пом{оѕи}**; № 2264: **п[о]м{оѕи}**; № 2635: **по{моѕи}**; № 2482: **[по]мо{ѕи}**; № 2455: **[п]о[м]ъ[ѕи]**

помиловати *док.* – № 48: **помило[ѵ]и**; № 143: **помило[ѵи]**; № 190, № 191: **помилуи**; № 2483: **помил[уи]**; № 2984: **[по]милуи**; № 174: **[поми]лѹи**; № 226: **помилуі**; № 47: **помилю**

поминати *недок.* – № 233: **помени**; № 2395: **помен[и]**; № 2707: **помині**; № 2575: **помънъ**; № 2382, № 2460, № 2870: **помиани**; № 2120: **помиан[и]**; № 2610: **помиа[ни]**; № 2422, № 2439: **пом[иани]**; № 2932: **пом[иа]н[и]**; № 2177: **по[миа]н[и]**; № 2596: **помиа(ни)**; № 2616: **пом(иани)**; № 2590: **помиані**; № 234, № 235, № 2601, № 2692: **помани**; № 2609: **пом[ани]**; № 2944: **п[ом]ан[и]**; № 2229: **помиа(ни)**

помощникъ *ч.* – № 222: **помощникъ**; № 223: **помощъниц[и]**

помощь *ж.* – № 193: **помощи**

похати *док.* – № 2607: **вп[о]є[χ]а**

простити *док.* – № 190, № 2214: **прости**; № 2218: **[про]сти про[сти]**; № 2429: **пр[ости]**

прѣподобьнъ *прикм.* – № 2443: **прєподобному**

прѣсвѧтъ *прикм.* – № 2932: **Пресв[ѧ]т[ая Бог]оро[дица]**

прѣставити сѧ *док.* – № 2945: **пре(с)тави(сѧ)**; № 2659: **пр[є]ставі[сѧ]**; № 2662: **прѣ[ст]а[висѧ]**; № 2930: **п[рес]тави[сѧ]**; № 2756: **[прес]тав[и]сѧ**

Прѣчиста *ж.* – № 173: **Пречист[ои]**

псалъмъ *ч.*– № 222: **п(салъмъ)**

пьсати *недок.* – № 2168: **ѱал(ъ)**; № 17, № 18, № 24, № 174, № 2169, № 2394: **ѱ(а)лъ**; № 190а: **[ѱ](а)л[ъ]**; № 2208: **/ѱ/ѱ[ал]ъ**; № 2262: **[ѱ](ал)ъ**; № 2773: **ѯ(ѳ)ѳ(ѧ)ѳ(ѧ)**

Р

раба *ж.* – № 230: **рабѣ**

рабъ *ч.* – № 47, № 190, № 226, № 2177, № 2381, № 2590: **раба**; № 223: **ра[б]а**; № 2121: **ра[ба]**; № 2385: **р[аб]а**; № 2483: **[ра]б[а]**; № 2395, № 2575: **[раб]а**; № 19 (двічі) № 196, № 2141, № 2155, № 2327, № 2472, № 2586: **рабѹ**; № 2429, № 2619: **раб[ѹ]**; № 2874, № 2980: **[р]абѹ**; № 2897: **ра[бѹ]**; № 2123, № 2329, № 2418, № 2431, № 2875:

рабоу; № 2733: р[а]боу; № 2873: [р]абоу; № 2455, № 2837: [ра]боу; № 2389: рабо{у}; № 2864: [ра]бо[у]; № 2953: [раб]о[у]; № 2478, № 2592: рабю; № 2156: рабю; № 2449: рабѫ; № 2945: ра[бъ]; № 2659: р[абъ]; № 233 (мн.): ра[б](ъ)

Родионъ *особ., ч.* – № 99: **Родио[н]а**

розгреметі сѧ *недок.* – № 3: **розъгрѣмел(о)**

рокъ *ч.* – № 234: **рокѵ**; № 2610: **рок[ѵ]**

роуга *с.* – № 9: **роуга**

С

Самоуилъ *особ., ч.* – № 2594: **Сам(уилъ)**

свои *займ.* – № 2733: [с]воегемоу; № 190, № 2590: **своего**; № 2381: **свое[го]**; № 223: **сво[ег]о**; № 2385: [с]воег[о]; № 2395: с[в]о[его]; № 2575: [св]о[его]; № 47, № 226, № 2609: **своего**; № 19, № 196, № 2586: **своемѹ**; № 2327, № 2429: **своем[у]**; № 2472: **свое[мѹ]**; № 2874: [с]воем[у]; № 2980: с[вое]мѹ; № 2141: **св{оемѹ}**; № 2873: **своемоу**; № 2431: **сво[є]моу**; № 2864: [с]воемоу; № 2418: с[во]емо[у]; № 2329: **с[вое]моу**; № 2455: **сво[емоу]**; № 2123: [с]во[емо]у; № 2875: с[во]е[моу]; № 2837: **с[воемоу]**; № 2155: **своемю**; № 2592: **своемоу**; № 2156, № 2178: **своемю**; № 2449: **своемѫ**; № 233: **своиҳ(ъ)**

Сватославъ *особ., ч.* – № 9: **Сватославь**; № 9: **Сватославѣ**; № 2606: [С](ва)тєславъ

сватъ *прикм.* – № 2214: **о агиос [Ни]кола**; № 2872: **сваат(а) Маріа**; № 194: **свѧ(таѧ)**; № 2486: с(ва)та(а); № 230: **ко Сватеи Софии**; № 2231: **и с(ва)тии Н[ико]ла**; № 3: **с(ва)т(о)го м(у)ч(ени)ка**; № 2094: **с(ва)тыи[а] [Иє]ръ[миона]**; № 2623: **с(ва)ты(и)**; № 226: **с(ва)ты(и) Лео/нао/не**; № 47: **с(ва)ты(и) Пантелѣкмоне**; № 64: **О сватыє Ни[кол]а**; № 2245: **с(ва)т(ъ) Ле(в)к(ъ)**; № 223: **с(ва)ты[а А]нна**; № 223: **С(ва)тыѧ Со҃ѳи[а]**; № 194: **Сватѣе Съфиє Божии**; № 99: **[С](ват)[аѧ]** Μ(ήτηρ) Θ(εοῦ)

се *частка.* – № 59, № 173: **се**; № 190а: **с[є]**

Семеонъ *особ., ч.* – № 2715: **Сем[є]он[ъ]**; № 2719: **С[є]ми(о)[н](ъ)**

Семенъ *особ., ч.* – № 2340: **Семен(ъ)**; № 2694: **Семен(ъ) Василевич(ь)**; № 190: **Съмѣнови**

Семыжновичь *особ., ч.* – № 2156: **Мартинови Семюновичю**; № 2155: **Мартинови [С]мыжно[в]ич[у]**; № 2478: **Ма[рти]нови С[ь]мю[новичю]**

септѧбрь *ч.* – № 2607: [с]ен[тѧ]бра; № 2973: **септєбра**

Сидоръ *особ., ч.* – № 2707: **Сидора**

Скорина *особ., ч.* – № 2644: **Кон(стантинъ) Скорин[а]**

Соколевъ *особ., ч.* – № 2137: **Соколе[въ]**

Софиа *особ., ж., в знач. 'Премудрість Божа'* – № 230: **ко Сватеи Софии**; № 194: **Сватѣе Съфиє Божии**; № 223: **С(ва)тыѧ Со҃ѳи[а]**

спасати *недок.* – № 2451: **спаси**; № 64: **спас[и]**; № 2707: [с]паси; № 2385: **сп(а)си**; № 223: **сп(а)[с]и**; № 2420: [сп](а)си; № 194, № 2421: **сп(а)с(и)**

спасеник *с.* – № 230: **о спасении**

срѣда *ж.* – № 2756: **се[редоѫ]**

Ставръ *особ., ч.* – № 18: **Ставъръ Городятиничь**; № 19: **Ставърови**

Стєфанъ *особ., ч.* – № 235: **Стєфан[а]**; № 2690: **Стєфан(ъ)**; № 2710: [С]т[є]фа[нъ]

съгрѣшити *док.* – № 190: **съг[р]ѣшихо**

съдравик *с.* – № 230: **о сдравии**

сътворити *док.* – № 222: **ство[р]ит(ъ)**

сѧ *займ.* – № 190: **себє**

Т

тать *ч.* – № 226: **татѧ**

твои *займ.* – № 19: **твоемѫ**

Тимоѳеи *особ., ч.* – № 2692: **Тимоѳ[іѧ]**

Титъ *особ., ч.* – № 191: **Тита**; № 233: **Тыта**

то *спол., частка.* – № 3: **въ т(ъ)**; № 2198: **въ то**; № 2169: **ѱ(а)лъ то**; № 223: **бѹдє то**

ты *займ.* – № 191: **Тєб[є]**

Оу

оубогъ *прикм.* – № 24: **оубогъи**

оуботи сѧ *док.* – № 222: **не убоюсѧ**

оумрѣти *док.* – № 2756: **Умер[ъ]ъ**

оусъпеник *с.* – № 8: **жсъп[є]н[и]к**

Ф

ф *цифр., 500* – № 2202: **ѳфкѯ**; № 2126: **ѳєфєлєѳє**; № 3: **ѳфѯ**; № 8: **ѳфѯв**; № 2414: {ѳ}фп{а-ѳ}

февраръ *ч.* – № 8: **февраріѧ**

Филипъ *особ., ч.* – № 233: **Ѳиліпа**

Х

х *цифр., 600* – № 234: **аҳаі**; № 2610: **аҳѯд**

храбръ *прикм.* – № 70: **Георги храброи**

Ц

царь *ч.* – № 8: **ц(а)рѧ**

Ч

часъ *ч.* – № 3: **ч(а)с(ъ)**

чловѣкъ *ч.* – № 222: **чл(о)в(ѣ)къ**

чьто *займ.* – № 193, № 222: **что**

Ю

Юрии *особ., ч.* – № 2719: **Юр(ии)**

Ѥ

ѥдинъ *числ.* – № 2362: **ѥднє**

ѳ

ѳ *цифр., 9* – № 3: **ѳ**; № 2204: **к҃ѳ**

Ѳеодоръ *особ., ч.* – № 2873: **Ѳ[еодо]рови**; № 8: **Ѳеѡдора**; № 2870: **Ѳеѡдо[ра]**; № 2719: **Федор(ъ)**

Ѳеодотъ *особ., ч.* – № 2443: **Феѡдотѹ**

Ѳеофилъ *особ., ч.* – № 2101: **Ѳеѡфі**л[ъ]
Ѳома *особ., ч.* – № 2169: **Ѳома**

З҃

з҃ *цифр., 60* – № 3: **ѕф҃**; № 8: **ѕф҃в**; № 2610: **ахз҃д**
Ѕенофонтъ *особ., ч.* – № 2527: **Ѕенофонтови**

Ꙗ

Ꙗкимъ *особ., ч.* – № 2444: **Єкимь**
Ꙗковлевъ *особ., ч.* – № 2420: **Ман[ꙋила] Ꙗковлева**

***

A

Alexander *особ., ч.* '*Олександр*' – № 2347: Alexander
annus '*рік*' – № 2124: [an]n(o); № 2682: an(no) Do(mini); № 454: a(nno) D(omini); № 2186: [a](nno) D(omini)
Augustin *особ., ч.* '*Августин*' – № 454: Augustin Chrostowsky

B

być *'бути'* – № 2396: [b]il; № 2655, № 2663: byl
Bylocky *особ., ч.* '*Білоцький*' – № 2663: Hrzyhorz Bylosky

C

Chrostowsky *особ., ч.* 'Хростовський' – № 454: Augustin Chrostowsky

D

dies *'день'* – № 2682: d(nia) 28
Dołepolsky 'Долепольський' – № 2134: Dołepolsky
Dominus '*Господній*' – № 2682: An(no) Do(mini); № 454: a(nno) D(omini); № 2186: [a](nno) D(omini)
Dupsky *особ., ч.* '*Дупський*' – № 2186: Joann[es] Dupsk[y]

G

Grzygorz *особ., ч.* '*Григорій*' – № 2663: Hrzyhorz Bylosky

H

Horodesky *особ., ч. 'Городецький'* – № 2709: Iakub Horodeski
Horodyisky *особ., ч. 'Городійський'* – № 2693: Nykolay Horodyisky
Hulo *особ., ч. 'Гуло'* – № 2682: Samuel Hulo

I

Iakub *особ., ч. 'Яків'* – № 2709: Iakub Horodeski
Ian *особ., ч.* '*Ян*' – № 2399: Ian J[a]rosze[w]ycz; № 455: Jan Zare(m)ba; № 2398: Jan Ławkowicz; № 2185: J(an) Soro[k]a
Ioannes *особ., ч.* '*Іоанн*' – № 2186: Joann[es] Dupsk[y]

J

Jablonowsky *особ., ч. 'Яблоновський'* – № 2397: Samuel Jablonowsk[i]
Jaroszewycz *особ., ч.* '*Ярошевич*' – № 2399: Ian J[a]rosze[w]ycz

L

Ławkowicz *особ., ч.* '*Левкович*' – № 2398: Jan Ławkowicz

M

maj *'травень'* – № 2682: mai(a)
miesiąc *'травень'* – № 2682: m(iesiąca)
Mikolay *особ., ч. 'Микола'* – № 2693: Nykolay Horodyisky

S

Samuel *особ., ч. 'Самуїл'* – № 2682: Samuel Hulo; № 2397: Samuel Jablonowsk[i]
Soroka *особ., ч.* '*Сорока*' – № 2185: J(an) Soro[k]a
Stephan *особ., ч.* '*Стефан*' – № 2124: Wol[k] Stefa[n]

P

pater 'отець' – 2134: p(ater) Prokop
Paulus *особ., ч. 'Павло'* – № 2655: Paw[el]
Piotr *особ., ч.* '*Петро*' – № 2139: Pio[t]r
Prokop *особ., ч.* '*Прокіп*' – № 2134: p(ater) Prokop

R

rok *'рік'* – № 2396: roku

T

Torgowicy *'Тарговиці'* – № 2399: z Torgowic
tu *'тут'* – № 2655: ту byl; № 2396: [b]il t[u]

W

Wolk *особ., ч.* 'Волк' – № 2124: Wol[k] Stefa[n]

X

xiądz '*священик*' – № 2134: X(iąd)z

Z

z *'з'* – № 2399: z Targowic
Zareba *особ., ч.* 'Заремба' – № 455: Jan Zare(m)ba

***

A

ἅγιος '**свѧтъ**' – № 2125: ο αγιος; № 2284: ω αγιοσ; № 2485: ο α(γιος) Λεονος
ἁμαρτάνω '**грѣшити**' – № 2244: αμαρτησαντι
ἁμαρτωλος '**грѣшьнъ**' – № 2243: τον αμαρτολον
ἀττᾶταῖ '**ахъ**' – № 2213: αττατα(ι)
αὐτονομέομαί '**роговодствоватисѧ**' – № 2213: αυτον[ο]μεομαι
αὐτός '**онъ**' – № 2213: εκ (α)υτον

B

βοηθέω '**помагати**' – № 2243: βοηθη; № 2242: β[οη]θ[η]; № 2235: [βο]{ηθη}; № 2636: βωηθη; № 2244, № 2267: βοηθι; № 2249: [β]οηθι

Г

Γεώργιος *особ., ч.,* '**Георгии**' – № 2243: Γεοργηνον

Δ

δήιος '**рабитєльнъ**' – № 2213: δηιως
Δημήτριος *особ., ч.,* '**Димитрии**' – № 16: Δημητρηος
δοῦλος '**рабъ**' – № 2257: δουλ[ος]; № 2243: τον σον δουλον; № 2244: δουλο(ν) σου; № 2267: τον **δ**ϙλον; № 2249: το[ν] δϙλον; № 2636: δ[ουλον]

Е

ἐγώ ‘**азъ**’ – № 2284: με
εί ‘**аже**’ – № 2213: ει
έκουσιος ‘**доброволнъ**’ – № 2213: έκουσιος
ἐκβοήθειν ‘**помагати**’ – № 2349: (ε)κβοιφ(ε)ιν
ἐλεέω ‘**помиловати**’ – № 2284: ελεισον; № 2560: ελεη[σον]; № 2287: ελεѳς
εὔχομαι ‘**молитисѧ**’ – № 2257: εὐχόμην

Ѳ

Θεός ‘**Богъ**’ – № 2287: Χ(ριστ)ε ο Θ(ε)ε
Θεοτόκε ‘**Богородица**’ – № 2213: Θ(εοτο)κε

К

καταδεχομαι ‘**приниматъ**’ – № 2213: αταδεξαμενος
Κλήμης *особ., ч.,* ‘**Климентъ**’ – № 2470: Κλημης; № 2244: Κλημη
Κόνων *особ., ч.,* ‘**Кононъ**’ – № 2241: Κονο[ν]
κυριακός ‘**господьнь**’ – № 2257: κερ(ι)α[κος]
Κύριος ‘**Господь**’ – № 2213, № 2238, № 2242, № 2243, № 2244, № 2267, № 2349, № 2405, № 2618, № 2636: Κ(υρι)ε; № 2235: Κ(υρι)[ε]; № 2350: [Κ](υρι)ε

Л

Λέωνος *особ., ч.,* ‘**Леонъ**’ – № 2485: ο α(γιος) Λεονος; № 2509: Λεον(ος); № 2469: Λεο[ν](ος)
λῦμα ‘**бѣда**’ – № 2213: λῦμας

М

Μελέτιος *особ., ч.,* ‘**Мелетии**’ – № 2450: Μελετιος
μέλος ‘**песнь**’ – № 2456: μελος
Μήτηρ Θεοῦ ‘**Богородица**’ – № 99: Μ(ήτηρ) Θ(εοῦ)

N

Νικόλαος *особ., ч.,* ‘**Никола**’ – № 2284: Νηκολαοσ

О

ὁδός ‘**поутъ**’ – № 2213: ὁδόν
οἶομαι ‘**вѣдати**’ – № 2213: οιομαι
ὅλος ‘**миръ**’ – № 2213: ολον
ὅσος ‘**коликъ**’ – № 2213: οσο(ν)

П

πάθος ‘**страсть**’ – № 2213: παθος
Παπύλος *особ., ч.,* ‘**Папоулъ**’ – № 2724: Παπηλ/ο/ος; № 2747: Πα[π]η[λος]
πολύς ‘**много**’ – № 2244: το πο(λ)λα

С

Σάββας *особ., ч.,* ‘**Сава**’ – № 2125: Σαβας
σειω ‘**потрясати**’ – № 2213: σε(ι)ον
σός ‘**твои**’ – № 2213: σον; № 2243: τον σον δουλον; № 2636: τον σον δ[ουλον]; № 2244: δουλο(ν) σου; № 2256: σου; № 2249: το[ν] δѳλον **σοу**

У

υἱός ‘**сынъ**’ – № 2213: υιος

Х

Χριστός ‘**Христосъ**’ – № 2287: Χ(ριστ)ε ο Θ(ε)ε

***

0 – № 2396: **160**…

1 – № 2292: **1621**; № 2185: **1641**; № 2124: **1651**;

3 – № 2682: **1633**

4 – № 2186: **1614**

6 – № 454: **1626**

8 – № 2682: **28**

10 – № 2186: **1614**

20 – № 2292: **1621**; № 454: **1626**; № 2682: **28**

30 – № 2682: **1633**

40 – № 2185: **1641**

50 – № 2124: **1611**;

600 – № 2186: **1614**; № 2292: **1621**; № 454: **1626**; № 2682: **1633**; № 2185: **1641**; № 2124: **1651**; № 2396: **160**…

1000 – № 2186: **1614**; № 2292: **1621**; № 454: **1626**; № 2682: **1633**; № 2185: **1641**; № 2124: **1651**; № 2396: **160**…

***

Ϛ *цифр.*‘6’ – № 2127: **Ѡ҂Ϛ**

Ҁ *цифр.* ‘20’ – № 2127: **Ѡ҂Ҁ**

Ѡ *цифр.* ‘1000’ – № 2127: **Ѡ҂Ϛ**

AFTERWORD

In the fourth part of the "Corps graffiti of St. Sophia" presents 949 drawings and inscriptions found during the investigation of the northern Sts. Joachim and Anne chapel. The majority of epigraphic monuments is introduced into scientific circulation for the first time, since S. Vysotsky published only forty-two graffiti found in this architectural volume. In addition, the book includes two drawings made on the surface of raw facing of northeast pillar triple arcade (Saint George the Great chapel).

Most of the published in the book graffiti concentrated in the altar and this is a characteristic feature of Sophia epigraphy. These inscriptions are in most cases the counts conducted memorial services for the person who paid for this some monetary contribution - *Ruga* that was a consistent with the practice of the ancient church. About such a practice of XI century we know from the famous inscription on the southwestern under cupola cruciform pillar, which indicates the payment in commemoration of the soul of Prince Svyatoslav Yaroslavich.

The distinguishing feature of graffiti of the northern Sts. Joachim and Anne chapel is the presence of a series of commemorative inscriptions, which mention the date of death or burial of the Yaroslav Vladimirovich' (one of the founder of St. Sophia) family. So, on the mural with the image of St. Panteleimon, who was especially worshiped in the family of the prince Yaroslav, is found the inscription about Yaroslav's burial within the walls of Hagia Sophia on February 20, 1054. It is quite important to emphasize, because previous scholars interpreted this text as a record of the death of Yaroslav in contrary to written sources, most of which referred the prince's death to Saturday 19 February 1054. Integrated study chronicles' data and text of graffiti revealed that the walls of Hagia Sophia recorded the day when the prince's body laid in the sarcophagus, delivered in a specially constructed shrine in the eastern part of the northern interior gallery. In two other inscriptions authors reported the death of Yaroslav' son Vsevolod on Wednesday afternoon April 13 1093 and his grandson Vladimir Monomakh on April 19, 1125.

Unlike these graffiti made by unknown persons, in the northern chapels also are found inscriptions left by Yaroslav' s children themselves: Grand Prince of Kyiv Svyatoslav and Anna, the future French queen.

Equally important is a set of prayer inscriptions left on the walls of Sophia by Martin Semyunovych. Due to complex research of Kiev's epigraphy, we know some biographical facts of this man. It should be emphasized that this information is provided solely by graffiti. Martin came from a family of the priest who served in St. Sophia. His father was Semyun, mother - Anna. At the beginning of the twelfth century they had a son named Martin, apparently in honor of St. Martin the Confessor, Pope who was exiled to the Chersonese and died there. This saint was especially venerated in Russian Church; image of St. Martin was included in the painting of St. George the Great chapel of Sophia cathedral. Like many priest' children Martin Semyunovych followed his father and started service at the Metropolitan church. After erection of St. Cyril church it was moved there as evidenced by two graffiti prayers, left by Martin in sacristy of that church.

Thanks to identification of Martin Semyunovych's "autographs" we not only to get unique information about one of the first ministers of St. Cyril church, but also confirm the Irina Margolina theory about early dating of the temple, according to which the church was built in 1139-1146, during the reign of Vsevolod II.

In the northern Sts. Joachim and Anne chapel were also found two earlier dated graffiti, which indicated direct dates: 1019 and 1028 These inscriptions are a strong argument for the Nadia Nikitenko theory that associates the church founder with Vladimir Svyatoslavich. These dates clearly indicate that mentioned in chronicles 1017 and 1037 can not be taken as dates of the cathedral founding. Already in 1019 the temple was not only built, but also decorated with fresco paintings.

We have repeatedly emphasized the importance of attracting graffiti data as a source for the study of mural paintings of St. Sophia Cathedral, in particular, to determine fresco images of saints. The majority of them don't include accompanying inscriptions (dipinti), so holy name in graffiti prayer request or simply inscriptions allow us to identify who is depicted on the mural. Through our studies we have identified the images of St. Yermionia, the daughter of St. Apostle Philip, St. Sabas, founder and abbot of the famous monastery near Jerusalem, St. Dimitri Skevofilaks, St. Pope Leo the Great, St. Meletius of Antioch, St. Karp, Tiatiry etc. It was also confirmed the iconographic images of St. Panteleimon the Healer, St. Nicholas, especially respected ancient saints.

No less important than the old, are the inscriptions of early modern times, which previously hardly been noticed by scientists. These inscriptions are a valuable resource for research in genealogy and biographical data of XVI - XVII centuries. In particular, the study of inscriptions of northern chapel revealed a number of texts made by representatives of prominent aristocratic and bourgeois families of Polish-Lithuanian Commonwealth and Kiev.

Thus, the result of new epigraphic studies in Sophia, in particular, the study of graffiti of northern Sts. Joachim and Anne chapel introduces to the scientific revolution the substantial complex of nearly a thousand authentic historical sources of XI - the end of the XVII century. This information allows to resolve a number of issues related to the architecture of St. Sophia Cathedral, the iconography of murals, to clarify some information of written sources of Middle Ages and Early Modern history.

ЗМІСТ

Передмова 3

Розділ I.
Графіті північної сторони приділа святих Іоакима та Анни 9

Таблиці ілюстрацій 219

Розділ II.
Коментарі та дослідження графіті північної сторони
приділа святих Іоакима та Анни 560

Післямова 620

Бібліографія 622

Координати розташування графіті північної сторони
приділа святих Іоакима та Анни 636

Вказівник слів до графіті північної сторони
приділа святих Іоакима та Анни 647

Afterword 653

Наукове видання

Корнієнко Вячеслав Васильович

КОРПУС ГРАФІТІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

(XI - початок XVIII ст.)

Частина IV:
Приділ свв. Іоакима та Анни
(північна сторона)

Технічне та літературне редагування - *Н. Корнієнко*
Дизайн обкладинки - *А. Кальченко*
Верстка, макет - *В. Корнієнко*